

Türk Dili Üzerine Araştırmalar
I-II

Zeynep KORKMAZ

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Türk Dil Kurumu Yayınları

Levent Şahverdi Arşivi

Zeynep KORKMAZ

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR I-II

Levent Şahverdi Arşivi

Korkmaz, Zeynep

Türk dili üzerine araştırmalar I-II / Zeynep Korkmaz. [e-kitap] / .— Ankara: Türk Dil Kurumu, 2023.

1456 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 629)

ISBN 978-975-16-3307-1

1. Türk Dili 2. Türk Dili—Tarihçe I. e.a

410

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR I-II

Zeynep KORKMAZ

Tıpkıbasım

Ankara, 2023

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 629/I-II
Gramer Bilim ve Uygulama Kolu: 17

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR I-II
Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

*

Düzenlemede Yardımcı Olan:
AYK Uzmanı Necla YALÇINER

*

Kapak Tasarımı:
TDK - Dilek ŞERBETÇİ

*

Birinci Baskı: Ankara, 1995
İkinci Baskı: Ankara, 2005
Üçüncü Baskı (Birleştirilmiş): Ankara, 2017 Nisan
Dördüncü Baskı (e-kitap): Ankara, 2023 Mart
ISBN: 978-975-16-3307-1

*

Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http: //tdk.gov.tr

*

©5864 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

II. CİLT

BEŞİNCİ BÖLÜM

EDEBÎ ŞAHSİYETLERDE DİL ve ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Fuzulî'nin Dilindeki Fonetik ve Morfoloji Özelliklerine Dair 965-987
Ahmet Vefik Paşa 988-1005
Mehmet Âkif Ersoy ve Türkçe 1006-1017
Mehmet Âkif'te Dil ve Üslûp Özellikleri 1018-1027
Ömer Seyfettin ve "Yeni Lisan" 1028-1035
Ziya Gökalp'ın Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Türk Dili 1036-1044
Atatürk'ün Kelime Dünyasında Dil ve Üslûp Özellikleri 1045-1049
Necmettin Halil Onan ve Türk Diline Hizmeti 1050-1082

ALTINCI BÖLÜM

ANADOLU AĞIZLARI, DİL - FOLKLOR BAĞLANTISI

Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında 1085-1089
Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine 1090-1123
Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması 1124-1140
Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu 1141-1149
Die Frage des Verhältnisses der Anatolischen Mundarten zu
İhrer Etnischen Struktur 1150-1160
Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bu Günkü Durumu ve
Karşılaştığı Sorunlar 1161-1183
Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve
Fonologie - Morphologie Bağlantısı 1184-1193
Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış 1194-1210
Anatolian Dialects 1211-1235
Halk Etimolojisi ve Folklor 1236-1243
Folklor Mahsullerinde Dil ve Ses Uyumlarından Kaynaklanan
Bazı Üslûp Özellikleri 1244-1250
Dilde Yaşayan Folklor Unsurları : Geleneklerimiz 1251-1255

YEDİNCİ BÖLÜM

DİĞER KONULAR

Bir Fransızca Kelimenin Türkçe İle İlgisi Üzerine 1259-1261
Altaistische Forschungen in der Türkei 1262-1273

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Dolayısıyla Köktürk Yazıtlarından
Atatürk'ün Gençliğe Hitabesine 1274-1281
Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve Meslekî Kişiliği 1282-1286
İspanya Notları 1287-1292
Millî Mücadele ve Sonrasında Türklük Şuuru 1293-1302
Türk Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kağan'dan
Mustafa Kemal Atatürk'e 1303-1314
Von Bilge Kagan zu Atatürk als Türkischer Staatsgrunder 1315-1327
XXIX. PIAC, 15 - 21 Eylül 1986 Taşkent - SSCB
Açılış Töreni Konuşması 1328-1330
Elements Common to Turkish and Mongolian and the Place of
Mongolian ın Turkish Language Studies 1331-1339
Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın
Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri 1340-1347
тюрко-монгольские общности и эначение
монгольского в изучении тюркских языков 1348-1355
Kalkınma ve Çağdaşlaşmada Kültür–Üniversite İlişkisi 1356-1361
Tarihî Gelişme Seyri İçinde Türkiye'de Kadının Bugünkü Durumu
Üzerinde Genel Bir Değerlendirme 1362-1369

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TANITMA ve DEĞERLENDİRME YAZILARI

Altın Yaruk'tan İki Parça 1373-1378
Kemine 1379-1386
Türk Grameri 1387-1390
Kabusnâme'nin İkinci Basılışı Dolayısıyla 1391-1394
Eski Türk Şiiri 1395-1399
Ali Şir Nevaî 1400-1405
Die Deutschen Verben mit Praepositionen und ihre Wiedergabe im
Türkischen 1406-1407
Sammlung Türkischer Redensarten 1408-1411
Kurze Einführung in das Studium der Türkischen Sprache 1412-1421
Bir Eleştiri Yazısı Üzerine 1422-1427
Zeynep Korkmaz'ın Başlıca Yayınları 1428-1438

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

İkinci Cilt

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BEŞİNCİ BÖLÜM

EDEBÎ ŞAHSİYETLERDE DİL ve ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

FUZULÎ'NİN DİLİNDEKİ FONETİK VE MORFOLOJİ ÖZELLİKLERİNE DAİR

Eserlerindeki sanat değeri, Azerî ve Osmanlı edebiyatlarının kendinden sonraki devirlerinin gelişmesi üzerinde yaptığı geniş tesir dolayısıyla edebî şahsiyet bakımından birçok araştırıcıyı kendine çekmiş olan Fuzulî, eserlerinin dili bakımından şimdiye kadar her hangi bir inceleme konusu olmuş değildir. Onun dili söz konusu olduğunda, Osmanlıcadan farklı özellikler göstermesi dolayısıyla türlü tezkireciler ile Tanzimat devri yazarları tarafından "Nevâî tarzına karîb ve üslûb-ı acîb; zaman ve mekân icâbât-ı tabiiyesinden olarak bazı köhne ve garib ta'bîrâtından.. kat'ı, nazar acâyib-ül-lisan" vb. (*Latîfî Tezk.* 265; *Hasan Çelebi Tezk;* Recai-zâde Ekrem, *Kudemâdan Birkaç Şâir* s. 10) sözlerle vasıflandırılmış yahut yalnız Azerî lehçesi ile yazmış olduğu hususu kaydedilmekle yetinilmiştir. Büyük sanatçının ölümünün dörtyüzüncü yıldönümü dolayısıyla hazırlanan özel yayın programında, onun dil yönünden incelenmesine de yer verilmesi isabetli olmuştur. Fakat burada önemli bir noktayı belirtmek gerekir:

Bilindiği gibi Fuzulî'nin vatanı olan ve edebî şahsiyetini geliştirmiş bulunan *Irak* sahası, buralarda İslâm-Türk unsurlarının yerleştikleri tarihlerden bu yana, târihî, siyasî vb. şartlara bağlı olarak çeşitli İslâm kültür merkezlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu etki Fuzulî'nin şahsiyeti için de söz konusudur. Bağdat'ın 1534 yılından sonra Osmanlıların eline geçmesi, daha doğrusu bu sahanın birkaç defa Osmanlılar ve İranlılar arasında el değiştirmiş olması, Bağdat ve havâlisindeki yüksek tabakanın Osmanlı kültür ve lehçesinin etkilerine de fazlasıyla maruz kalmasına yol açmıştır.

Bundan başka klâsik Türk şâirlerinin başlıca dayanakları, bulundukları çevrenin şehzâde ve emirleriyle yüksek devlet ricali, padişah yahut şahlar olduğu için, bunların, eserlerinde himaye gördükleri zevâtın zevk ve eğilimlerini okşayacak hususlara yer verdikleri de görülen şeylerdir. Biz bu özelliğe Fuzulî'de de rastlamaktayız. Onun eserlerini bazen şiî İran şahlarına bazen sünnî Osmanlı padişahlarına sunmuş olması bu eserlerde yer yer muhteva bakımından olduğu gibi, dil özellikleri ve kelimeler bakımından da kaymalar meydana getirmiştir. Demek oluyor ki, yetiştiği muhitten, şahsiyetini geliştiren kültürel etkenlerden aldığı tesirler veya politik sebeplerle izah edilebilecek hususlar, Fuzulî'de Osmanlı lehçesine kaçan özelliklerin yer alması sonucunu doğurmuştur. Fuzulî'nin uzun müddet Osmanlı edebiyatı çerçevesi içinde mütalâa edilmesinde, Osmanlı ve Azerî sahalarını ayıracak dil araştırmalarının yetersizliği rol oynadığı gibi, esas itibariyle, Eski Anadolu ve Azerî Türkçeleri arasında pek büyük farkların bulunmamasının da payı vardır.

Kendisindeki sanat dehasından ileri gelen şöhreti dolayısıyla eserlerinin pek geniş alanlarda tanınmış olması ve çeşitli lehçelere yahut ağızlara mensup müstensihler tarafından kopya edilirken az çok tasarruf edilmiş bulunması keyfiyeti de, eserlerinde bazı tahriflere sebep olmuştur. Çeşitli yazmaların karşılaştırılması gösteriyor ki, müstensihler Fuzulî'nin şiirlerinde yalnız imlâ, ses veya ek değiştirmeleri ile yetinmemişler vezin ve kafiyenin müsaadesi nispetinde çok defa kelimeleri bile kendi telâffuz veya lehçelerinde hâkim olan şekillerle değiştirmekte bir sakınca görmemişlerdir. Bunda, müstensihlerin

Levent Şahverdi Arşivi

kültür seviyelerinin rolü de küçümsenmiyecek derecededir. Meselâ bazı cahil müstensihler imlâ kalıplarına vâkıf olmadıkları yahut bazı kelimelerin anlamlarını iyice kavrayamadıkları için, bunları kendi telâffuz ettikleri şekillerde yazmışlar yahut da anlamca yakıştırmalar yaparak başka kelimelerle değiştirmişlerdir. Gerçi, lehçe ve ağız araştırmalarında telâffuza göre yazmak da pek önemli ise de, bu gibi tahrifler sonradan eserlerin yazarın kaleminden çıkmış ilk şekillerini belirlemede türlü müşküller ortaya çıkarmaktadır.

Şu halde Fuzulî'nin dil bakımından değerlendirilmesi söz konusu olunca, her şeyden önce, elde oldukça sağlıklı metinlerin bulunması gerekiyor. Şimdiye kadar şair hakkında epey yazı yazılmış ve metin yayınları yapılmış olmasına rağmen, henüz bu nitelikte bir çalışmaya malzemelik edecek, mevcut bütün yazmalara dayanılarak meydana getirilmiş kritik tam bir divan yayını bile yoktur[1]. Metinlerde daha ziyade edebî gaye hâkim olduğundan, dil araştırmaları bakımından önemli olan bazı hususlar pek dikkate alınmamıştır. Arap yazısındaki yetersizlik ve bir kısım yazmaların harekesiz oluşu, kısmen ses özelliklerinin doğru olarak tespitine de imkân vermemektedir. Klişeleşmiş yazının telâffuzdaki birçok hususları aksettirememesi de ayrı bir güçlük oluşturuyor. Bundan başka hazırlık niteliğinde olmak üzere, "Fuzulî'ye kadar Azerî Türkçesinin gelişmesi" ve "Azerî lehçesinin XVI. asırdaki durumu" meselelerinin de Eski Anadolu Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak araştırılmış olmasının, şairin dili konusunda verilecek hükümlerin sağlamlığı yönünden büyük önemi vardır. Durum böyle iken, yapılacak, hele imlâ ve ses bilgisi kısımlarını içine alacak incelemelerde pek ihtiyatlı olmak gerekir. Araştırmada ele alınacak hususları çeşitli yazmaların yahut bu esasta hazırlanmış metinlerin karşılaştırılmasından sonra, Azerî lehçesinin özelliklerini dikkate alarak Fuzulî'nin kullanmış olduğu yahut XVI. asır Azerî Türkçesi şekillerine irca etmek suretiyle değerlendirmeye çalışmak da pek kolay bir iş değildir. İstinsah tarihi Fuzulî devrine en yakın olan yazmalar bile bazen dil özellikleri bakımından şaşırtıcı belirtiler gösteriyor. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Fuzulî'nin kendisi de Azerî lehçesinden başka yer yer az nispette de olsa Osmanlı ve Çağatay lehçelerine has unsurları kullanmış, Ali Şir Nevaî'nin tesirinde kalarak yahut Lütfi'yi tanzîr ederek şiirlerinde Çağatay lehçesi özelliklerine yer verdiği olmuştur. Böylece, Fuzulî'nin eserlerindeki, şairin bizzat kendi tasarrufundan ileri gelen yabancı unsurlarla, müstensihlerin tasarruflarından ileri gelen katışmaları ayırabilmek zorluğu da kendisini gösteriyor. Bundan dolayı biz Fuzulî'nin dil yönünden ayrıntılı araştırmalara dayanan değerlendirme işinin, ilk hazırlık safhasının gerektiği şekilde tamamlanmasından sonra yapılması gerektiği kanaatini belirtirken, burada onun diline ait bazı örnekleri notlar şeklinde vereceğiz.

1. §. Fuzulî eserlerinde genellikle XVI. asır aydın tabakasının benimsediği, Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından meydana gelmiş olan klâsik şiir ve nesir dilini kullanmıştır. Anadolu Türkçesinden ayrı şartlar altında gelişen Azerî Türkçesinin daha fazla Fars tesirine maruz kalarak yol alması (M. F. Köprülü, Fuzulî

[1] Metin yayınları içinde en itimada şâyan görünen A. Nihad Tarlan'ın *Fuzulî Divanı* da ancak altı yazma nüshaya göredir. Çok sayıda yazma nüshaların karşılaştırılmasına dayanan tam kritik divan yayını ile, yine aynı tarzda hazırlanmış *Leylâ ile Mecnun*, *Hadîkatü's-sü'adâ*, *Beng ü Bâde* yayınları bu anma yıldönümü münasebetiyle DTCF. tarafından yayımlanmakta yahut Türk Kültür Eserleri serisinde çıkmaktadır. Biz bu küçük denemede adı geçen eserlerin baskıdan çıkmış olan kısımlarından yararlanmaya çalıştık.

Levent Şahverdi Arşivi

mukaddimesi 4. s.) bunun tabiî bir sonucu olarak bu lehçede Farsçanın etkisini arttırdığı gibi, Arap ve Fars edebiyatlarına tam anlamıyla vâkıf olan Fuzulî'nin kendisi de yabancı kelimelere fazlasıyla yer vermiştir. Fuzulî'de Arapça ve Farsça kelimelere paralel olarak, yine o devir klâsik yazı dili an'anesi uyarınca bazı yabancı gramer kurallarının da benimsenmiş olduğu görülüyor. Eserlerinde Türkçe ve yabancı unsurlar karıştırılarak yapılmış olan üçlü isim tamlamalarının, vasf-ı terkîbîlerin biribirine bağlı birkaç yardımcı cümleyi içine alan uzun ve girift ifadelerin yer almış olması vb. özellikler, onun Türkçeye tasarruf nispetini asgarî hadde indirmektedir. Bundan dolayı Fuzulî'de rastlanan türetme unsurlarının, dili çok daha temiz olarak muhafaza etmiş olan XVI. asır halk Azerîcesinin aksini veremiyeceği muhakkaktır. Gerek şiirlerinde gerek nesirlerinde Türk dili araştırmaları bakımından üzerinde durulmaya değer taraflar, yer yer Türkçe kelimeleri kullanmış olması, zarfların edatların ve bazı sıfatların güzel Türkçe karşılıklarla ifade edilmesi ve klâsik yazı dilinde mûtad olan Türkçe fiillerden başka, türlü sıfat-fiillerle (participium) zarf-fiillerin (gerundium, konverb) ve mastarların Fuzulî'ye ve Azerî Türkçesine has özel kullanılışlarıdır. Fakat unutulmamalıdır ki, Türkçe kelimelerin böyle pek az yer almış olmasına rağmen, Fuzulî'nin dili yine de çağdaş Osmanlı ve Azerî divan şairlerine oranla dil tarihi bakımından kıymetli bir hazine teşkil edecek niteliktedir.. Onun o günün yazı dilinde Azerî lehçesi özelliklerine de yer vermiş olması kendisine bizim divan şairlerinde görülmeyen bir ayrıcalık kazandırmıştır. XIII. asır Moğol istilâsı ile Orta-Asya'dan gelen yeni Oğuz kitlelerinin dilde unutulmuş olan şekilleri yeniden canlandırması (M. F. Köprülü, Fuzulî Divanı mukad., 4. s.) sebebiyle, Azerîce Türkçenin eski kelime teşkillerini Osmanlıcadan daha fazla korumuştur. XVI. asırda divan dilinin artık teşekkülünü tamamlamış bulunduğu Osmanlı Türkçesi iyice ağdalaşmış, kelime ve yapı unsurları bakımından yerli özelliklerini pek çok nispette kaybetmiş olduğu halde, Fuzulî dilinin bazı kelimeler ve teşkiller bakımından XIV - XVI. asırlar Anadolu Türkçesi ile karşılaştırabilecek bir durum göstermesi de bu olguyu açık olarak delillendirmektedir.

Fuzulî, *adaġlu* 'sözlü, nişanlı', *apar-* 'götür-, alıp kaç-', *ayruġ* 'ayrı', *başmaḳ* 'ayakkabı, yemeni', *çizgin-* 'dön-, dolan-', *dam-* 'damla-', *degşür-* 'değiştir-', *döğün* 'yara', *dolu* 'kadeh', *döz-* 'tahammül etmek', *gözgü* 'ayna', *içre, igen, iyen,* 'pek', *ḳarañu* 'karanlık', *koşun* 'dizi', *öget* 'yavaş', *oḫşa-* 'benzemek', *saġın-* 'düşünmek', *sağal-* 'iyileşmek', *soraġ* 'haber', *yaşur-* 'gizlemek', *yel-* 'koşmak', *yöküş, öküş* 'çok, pek' vb. Bu gün kısmen arkaikleşmiş olan o devir Azerî Türkçesinden alınma kelimeleri, şiirlerinde öyle mükemmel bir söyleyiş ustalığı ile kullanmıştır ki, bu işleyiş onun sanatının dış cephesinde temelli bir değer ve orijinalite olarak durmaktadır. Fuzulî'de rastlanan kelimeler içinde *Eski Anadolu Türkçesi* ile paralel giden şekiller bulunduğu gibi, bunların tıpkı tıpkısına yahut bazı ses değişmeleri ile bu gün türlü Anadolu ağızlarında görülebilenleri de vardır.

2. §. Fuzulî'nin gerek Divanı'nın gerek diğer eserlerinin ayrı ayrı bölge ve alanlarda kopya edilmiş pek çok yazma nüshaları bulunduğu ve Türkçenin de Arap harfleri ile hiçbir devirde kesin bir imlâsı olmadığı için, Fuzulî'nin eserlerindeki imlâ özelliklerinden bahse hemen imkân yok gibidir. Eldeki malzemeye göre tespit edebileceğimiz belli başlı ses bilgisi özelliklerini şu noktalarda toplayabiliriz:

Levent Şahverdi Arşivi

ÜNLÜLER

Kelime köklerindeki *a, o, u, ü, ı* ve birçok yerlerde *e, i* ünlüleri bu gün Azerî ve Türkiye Türkçesindekinden farksızdır. Eserlerde ünlüler bakımından kayda değer özelliklerinden biri:

1) *e/i* sesleri arasındaki değişmedir. Bu gün Azerî ve Türkiye Türkçelerinde kelime başlarındaki, yani ön ses durumundaki *è*'ler (kapalı e) ile, ilk hecenin *è*'lerinden çoğu Fuzulî'nin eserlerinde *i* iledir. Gerçi eski yazıda *è, i* farkını her zaman ayırabilmek mümkün değilse de, harekeli yazmalarda ünlü yazılmadığı zamanlar bu durum tespit edilebilmektedir. Eski *er-* fiilinin *i-* olması: *imiş, iken, idi* vb., *ir-* 'eriş- (I. kaside, 22), *il* 'el, halk' (FD. 46-LXXIV, 6), *it-: itse* (Hadîka, 54-1 *idüp* (ayn. 56-19), *bil* (3. kaside, 14), *di-* (3. kaside, 12), *vir-* (Hadîka, 59-23, 63-8), *yir, yitür-* vb. Aynı ses bilgisi özelliğini ilk devir Anadolu Türkçesi metinlerinde ve dil bakımından Fuzulî'ye daha yakın duran *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda da tespit etmekteyiz (M. Ergin, Kadı Burhaneddin, s. 294,). *ne* soru zamiri *+çe* eki ile birleşince *ni* olur: *nice, niçün, nicesi* gibi.

2) Bu gün ilk hecesinde *i* bulunan tek tük kelimeler Fuzulî'de kapalı olduğunu tahmin ettiğimiz *è* iledir:[2] *èşit-* (LM. 70-687), *gèt-* (ayn. 12-89), *gèy-* (ayn. 25-210) vb.

3) *öle: beyle* (LM.100-988) *eyle* (ayn. 10-65 vb.) gibi pek nadir kelimelerde bu günkü *ö* yerine *e* şekli vardır. Her ne kadar yazmalarda aynı kelimenin meselâ *beyle*'nin böyle olarak yazıldığı yerler de varsa da, bu özelliği müstensihlerin değiştirmiş olmasına bağlamak gerekir. Çünkü bu günkü Azerî Türkçesinde de *böyle* yerinde *bele, böyük* yerinde *bedük, küçük* yerinde *kiçik* gibi şekiller hâkim durumdadır (*Türk Ansikl.* Azerî mad., s. 341.)

4) Bu günkü Azerî lehçesinde *ilıḫ, iraḫ* (Fuzulî'de *yıraḳ*), *işıḫ* vb. önseste tamamen *i* hâline gelmiş bulunan normalden kısa *ı* seslerinin Fuzulî'de nasıl olduğunu tayin edemiyoruz. Arap harfli metinlerdeki imlâ imkânsızlığı buna engel oluşturmaktadır. Bunun gibi *y-*'sini kaybetmiş bulunan *il/yıl, uca/yüce, ucal-* (FD. 129-CCXII, I.) *ilan* (bazen *yılan)* gibi kelimelerin de gerçekten *i* ile mi yoksa *ı* ile mi olduğunu belirleyecek durumda değiliz. Transkripsiyonlu metin yayınlarında bu *ı*'ların *i* ile yazılması bu günkü Azerî Türkçesine kıyas yolu iledir.

3. §. *Ünlü uyumu:* Dil benzeşmesi kuralı kuvvetlidir. Arap harfli yazıda ünlülerin imlâ bakımından yetersizliği yanında *ḳ/k, ġ/g, ṭ/t, ḥ, ḫ/h* vb. seslerin ifadesi olan harflerin yazılışları arasındaki fark, ünlülerin kelime içindeki kalınlık ve inceliklerinin tayininde yardım etmektedir. Bu bakımdan Fuzulî'nin dili sağlam görünüyor. Ancak *akçe* (*Mektupl.* 14-24), *'acebraḳdurur* (*Hadika.* 51-6), *oluben* gibi uyumu bozan nadir istisnâi şekillere rastlanıyor. *dünya, bezmgah, düşman* vb. bazı yabancı kelimeler de vezin icabı muhaffef şekilleriyle kullanıldıklarında *dünye* (LM. 11-83), *bezmgeh* (ayn. 58-555), *düşmen* (ayn. 81-791), *güneh* (ayn. 100-982) şekillerine girerek ünlü uyumuna tâbi olmuş oluyor.

---

[2] Bu gibi kelimeler çeşitli yazmalarda *è* ünlüsünü belirtmek üzere bazen üstün, bazen de üstünlü ـِـ ile yazılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Dudak benzeşmesi ise XIV - XV. asırlar Anadolu Türkçesindeki (*SN.* 29, 5. §-a bk.) gibi genellikle pek zayıftır. Bunda bazı eklerin yuvarlak ünlülerini korumalarının etkisi olduğu gibi, bazı eklerdeki ünlülerin belirli seslerin yuvarlaklaştırma etkileri karşısında dayanıklılık göstermemesi özelliğinin de rolü vardır.

Ünlü uyumuna tâbi olmayan ekler:

1) *+lu, +lü* sıfat eki düz ünlülü köklerden sonra da daima yuvarlak olarak geliyor; *ḳanlu* (FD. 73-CXX. 2), *gizlü* (ayn. 144-CCXXXVII. 3), *gözi baġlu, baġrı daġlu* (LM. 118-1163), *yaşlu* (FD. 60-XCIX. 3) vb.

2) *+lıġ/ +lig (+lıḳ/ +lik)* soyut isim türetme eki metinlerde kararsızdır. Dil ve dudak benzeşmelerine uyan örneklerden başka, tek tük düz köklere yuvarlak olarak geldiği de görülür: *sultanlıġ, yaḫşılıġ, yamanlıġ* (LM. 20-155), *bilmezlig* (ayn. 89-881), *bir zamanlıġ* (BB. 87-2), *serkeşlük* (2. kaside, 14), *bīvefaluḫ* (6. kaside, 19), *yoḫluġ* (FD. 86-CXLII, 2), *doġruluġ* (ayn. 225-39. I.) vb.

4) *+suz/ +süz (+sız/ +siz):* Bazı eserlerde rastlanan düz ünlülü seyrek şekiller hariç olmak üzere genellikle yuvarlaktır. Düzleşmiş şekiller istinsahlarla ilgili değiştirmeler olarak kabul edilebilir. Belki de harekesiz ve ünlüsüz yazılmış yerlerde her hangi bir yanlış okuma sonucu olabilir: *vefasuz* (LM-48-445), *nazarsuz, habersüz* (ayn. 19-145) *sensüz* (ayn. 24-194), *derdsiz* (FD. 63-CII, 7) *dilsiz* (ayn. 230-922) vb.

5) İyelik ekleri 1. ve 2. şah. teklik ve çoklukta daima yuvarlak, 3. şahısta ise daima düzdür: *dostlarum* (FD. 95- CLVII. I), *gözlerüm* (ayn. 98-CLXII, 6), *āşıḳlıġumuz* (ayn. 88-CXLI, 5.), *hecrüñ, cānuñ,* (ayn. 94-CLVI, 4), *özine* (LM. 25-209), *ḳolında* (ayn. 121-1195), *çekdügi* (Hadika, 56-aş. I), *ordusı* (LM. 42-389) vb.

6) İsim çekimi eklerinden ilgi hâli eki (gen.) de daima yuvarlaktır: *yerüñ* (LM. II-82), *hatınuñ* (ayn. 77-759), *aşıḫlaruñ* (FD. 51-LXXXII, 2), *baġrumuñ* (ayn. 89-CXLVIII, 4) vb.

7) Yükleme hâli eki (acc.) *-i/ -ı -ni, -nı* ve *-ın şekillerinde*, yuvarlak ünlülü kelimelerden sonra da düzdür: *lafzımı, nazmunı* (6 LM.) *hırsumı* (ayn. II-74) *sözi* (ayn. 72-698), *yüzini, gözini* ayn. 62-593), *musîbetin* (Hadika., 54-24) vb.

8) İsim türünden kelimelere gelen bildirici (cevher fiili) eki *-dır* daima yuvarlaktır: *belādur* (Hadika. 50-5), *muhbirdür* (ayn. 50-7), *olmayanlardandur* (FD. 129-CCXXII, 4), *ne ⌣ olacaḳdur* (ayn. 46-LXXIV, 7), *ağlayasıdur* (ayn. 192-4, 5) vb.

9) Fiilden fiil yapma eklerinden *-ur/ -ür-* istisnasız yuvarlaktır *yaşur-, itür-, dengşür-* (LM. 129-1285), *içür-* (FD. 91-CLI, 3), *yetür-* (LM. 92-907) vb.

10) *-dur-/ -dür-* eki de aynı şekilde yuvarlaktır: *bildür-* (FD. 91-CLI, 4), *andur-* (ayn. 131, CCXV, I.), *çekdür-* (ayn. 138-CCXVII, 4), *yandur-* (LM. 73-716) vb.

11) Soru eki *mı?/ mi?* daima düzdür: *olur mı?* (LM. 97-960, 105-1036) *ayrılur mı? / yandırabilmeyebilür mi?* (LM. 101-995), *bulur mu?* (ayn. 102-101001) gibi.

12) Görülen geçmiş zaman kipinin 1. ve 2. şahıs teklik ve çokluk ekleri daima yuvarlak ünlü ile olduğu halde, 3. şahıslarda yanlış tespiti pek muhtemel olan beş on örneğin istisnası ile hep düz ünlülüdür: *itdüm, n'itdüm* (BB. 15-173) *ḳıldum* (LM. 51-

Levent Şahverdi Arşivi

373), *sandum* (ayn. 11-79), *ètdüñ* (ayn. 7-41), *çekdüñ* (ayn. 8-49), *göründi* (Hadika. 62-7), *oldı* (ayn. 63-aş. 2., I.), *buyurdılar* (ayn. 50-19) vb.

13) *-r* geniş zaman ekinin bağlantı ünlüsü yuvarlaktır: *gösterür* (LM. 10-71), *gelür* (ayn. 11-80), *ḳılurdım* (ayn. 11-81), *ḳıluram* (FD. 89-CXLVIII, 2), *bilürem* (LM. 64-624). Fakat *eylerdi* (ayn. 64-613), *ederdi* (ayn. 65-633), *yaḳar* (FD. 71-CXII, 6) gibi şekiller de vardır.

14) *-mış, -miş* duyulan geçmiş zaman kipinin ünlüsü genellikle düzdür: *tutmış, ḳonmış* (LM. 15-114), *olmışdı* (ayn. 35-314), *bulmışam* (ayn. 38-343), *düşmişem* (ayn. 44-401) vb.

15) Emir eklerinden *-ġıl / -gil* istisnasız düz, bunun çokluk 2. şahsı ve *-sun / -sün* teklik 3. şahsında daima yuvarlaktır: *dutġıl, unutġıl* (LM. 21-172), *oḫutġıl* (ayn. 65-615), *açıluñ, ḳıluñ* (FD. 98-CLX, I), *olmasun* (ayn. 138-CCXXVIII, redif.), *verilmesün* (LM. 68-660), *batmayasuz* (LM. 88-867) vb.

16) *Kadı Burhâneddin Divânı*'nda olduğu gibi (296. s.) *-ayım, -eyim* iltizam I. şahıs eklerinin ikinci ünlüleri bazen düz bazen yuvarlak, *-alum, -elüm* çokluk eklerinin ikinci ünlüleri ise daima yuvarlaktır: *olmıyam* (LM. 33-283), *bağlamayam* (5. kaside, 38), *olayum* (LM. 48-449), *keselüm* (ayn. 48-444), *demeyelüm, dutalum, içelüm* (ayn. 81-808).

17) Çekimli fiillerdeki şahıs eklerinden ikinci şahsın teklik ünlüsü daima düzdür ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-sın, -sin* değil, *-sen, -san*'dır: *sensen* (LM. 11-75), *edesen* (ayn. 20-161), *şermsār olursen* (ayn. 21-165), *ḳalupsen* (LM. 33-282), *lutf ⌣ edüpsen* (ayn. 74-722) vb. Fakat *Leylâ ile Mecnûn*'da pek nadir olarak *sensüñ* (23-180) gibi yuvarlak ünlülü bir iki şekle de rastlanıyor. İkinci şah. çoklukta yine yuvarlaktır: *dirsüz* (LM. 103-1010) gibi.

18) Zarf-fiil eklerinden *-°p*, nin ünlüsü de her zaman uyum dışında kalmıştır: *ḳılup* (LM. 20-158), *edüpdür* (ayn. 18-140), *ḳalupsen* (FD. 34-LIV, I), *açupdur* (ayn. 57-XCIV, 4) vb. Bunun genişletilmiş *-ben* şekli kalın ünlülü köklere de ince olarak gelir: *aluben* (BB. 89-16), *oluben* (ayn. 90-12), *sancuben* (LM. 143-1426) vb.

19) *-duḳ/ -dük* sıfat-fiil teşkili eki istisnasız yuvarlaktır: *depretdükce* (LM. 37-327), *baḫdukca* (FD. 89-CXLVII, 5), *besledügim* (ayn. 50-LXXX, VI), *bağlandugı* (ayn. 78-CXXIX, 4) vb.

20) Fiilden isim yapma ekinin bağlantı ünlüleri düz kelimelerden sonra yuvarlak olarak geliyor: *artuġ* (BB. 15-174), *ayruḳ* (LM. 72-698), *delük* (ayn. 93-920), *tepük* (FD. 159-CCLXIV) gibi.

21) *uçun, üçün* edatının ilk ünlüsü Fuzulî'de daima *i-* şeklindedir. Böylece *içün*'de âhenk bozulması meydana gelmiştir: *zatuñ içün* (LM. 23-187), *çekmek içün* (ayn. 42-359) vb.

Kelime köklerine yuvarlak olarak gelen yukarıda gösterdiğimiz eklerin bir kısmındaki ünlüler, yanlarındaki *b, p, m* ünsüzlerinin etkileri ile yuvarlaklaşmıştır.

degül (LM. 10-65, FD. 95-CLVII, 7), *nāzük, gerü* (LM.) vb. köklerdeki ünlüler de uyumu aksatmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Fuzulî'de ünlü düşmesi olayı çeşitli değildir. *ne* soru zamiri başka fiiller ve kelimelerle birleştiğinde önündeki ünlüsünü çok kere kaybetmiştir: *n'etsün* (LM. 10-72), *n'etdüm* (ayn. 76-743), *n'eyler* (FD. 93-CLIII, 4), *n'ola* (Hadika, 55-12), *niçün* (FD. 99-CLXIII, 7), *nişe<ne işe* (LM. 8-54, 18-141) vb.

Gönlüñ<gönül, bağrı<bağır FD. 154-CCLVI, 3) vb. kelimelerde görülen geçici orta hece düşmeleri Türkiye Türkçesi'nden farksızdır. *çektiğiyçün* (6. kaside, 3), *özñe* (FD. CCLXIV, 7) *iltesen* (LM. 110-1090) kelimelerindeki ünlü düşmeleri ise vezin gereğidir.

Ünlü türemesi örneği hemen yok gibidir. Bir yerde *gülşen* kelimesi vezin icabı *güleşen* (LM. 36-326) olarak yazılmıştır.

ÜNSÜZLER

4. §. Fuzulî'de Azerî Türkçesini ünsüzler bakımından karakterize eden en önemli özellikler şunlardır:

1) Eski Türkçenin *ñ* sesi gerek kelime içinde ve sonunda gerek bu sesin bulunduğu eklerde sabittir: *göñül, beñze-* (LM. 52-485), *soñra* (ayn. 94-923), *miñ* (ayn. 36-323), *soñ* (ayn. 46-423), *karañu* (2. kaside 8), *saña* (ayn. 6-35), *senüñ* (ayn.), *atañ, anañ* (ayn. 86-849), *etmeñ* (FD. LXXXIV, 6) vb.

2) *b->m-:* Doğu Türk lehçeleriyle Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi, *b-* ile başlayıp hecesi geniz *n*'si ile biten kelimelerde hece sonundaki geniz sesinin etkisiyle *b->m-* olmaktadır: *men* (LM. 89-779), *mañа* (ayn. 36-319), *mundan* (ayn. 11-81, 82), *munca* (ayn. 29-249), *miñ* (LM. 36-323), *miñ miñ* 'binlerce' (2. kaside, 19) vb.

3) *b/p:* Türkiye Türkçesinde *parmaḳ* şeklini almış olan kelime Fuzulî'de bu günün Azerîcesinde olduğu gibi ön sesi tonlu olarak *barmak* şeklindedir.

4) *t->d-, d->t-:* Eski Türkçede önsesi tonsuz olan ve Türkiye Türkçesinde de tonsuz olarak muhafaza edilmiş bulunan bazı kelimeler, Fuzulî'de tonlulaşmıştır: *daş* (2. kaside, 23), *dart-* (3. kaside, 2), *daşra* (FD. 159-CCLXIV, 5), *dut-* (LM. 38-340), *dutuş-* (2. kaside, I), *döz-* (LM. 129-1280) vb.

Buna karşılık bizde tonlu olan bazı seslerin *d->t-* şeklinde tonsuzlaşması tarzında bir değişmeye, daha doğrusu önseste tonsuz olarak kalmaları olayına da rastlanır: *tök-, tökil-* (LM. 40-365; 163-1637), *tiken* (LM. 101-993), *tur-* (Fuzulî Külliyatı içindeki LM. 271-7) vb.

5) *ḳ>ḫ:* Fuzulî'de iç ve son ses durumunda olan bütün *ḳ*'lar *ḫ* olmuştur: *çoḫdur, yoḫdur* (LM. 8-53; 33-290), *oḫursen* (ayn. 33-285), *yaḫın* (ayn. 40-363), *oḫ* (ayn. 53-494), *ḳılmaḫ* (I. kaside, 6), *çoḫ, yoḫ* (LM. 52-486). Ön seste bu kurala sokabileceğimiz tek şekil *ḳa* soru zamirinden yapılmış olan *ḫansı* (4. kaside, 18), *ḫanda* (4. kaside, 16' LM. 10-72) vb. kelimelerdedir.

6) Eski Türkçenin kelime sonu *-ġ* ve *-g*'leri Fuzulî'nin eserlerinde muhafaza edilmiş, tonsuzlaşmamıştır: *beg, topraġ, tüg, ḳulaġ, barmaġ, uçmaġ* vb. Bunlar içses

Levent Şahverdi Arşivi

durumuna girdiklerinde de sızıcılaşmadan kalırlar: *toprağum* (2. kaside, 13), *barmağından* (ayn. 20), *ölmegüm* vb. Bu ses olayları bu günkü Azerî Türkçesinde de vardır (*Türk Ansikl.* Azerî mad. s. 432).

7) *ur-* (LM. 8-49; 40-370); *itür-* (ayn. 68-644; 86-846), *ilan* (FD.) *uca, ucal-* (FD. 129-CCXII, I), *igit, il* 'yıl' gibi kelimeler bu günkü Azerîcedeki hattâ kısmen Eski Uygur lehçesindeki şekillerle denk olarak prothese'siz yazılmıştır (*Türk Ansikl.* Azerî mad. s. 341.). Buna mukabil bu gün Azerîcede *y-* ilişmesi almadan kullanılan *irah* şekli Fuzulî'de *yıraḳ* (LM. 40-363) olarak görülüyor.

8) Bildirici (cevher fiili) eki olarak kullanılan *tur-* yardımcı fiilinin geniş zamanı *turur* çok defa hece yutulmasına (haplologie) uğrayarak *-dur* şeklini aldığı halde, yer yer yine de *-turur* yahut *-durur* yazılışlarına rastlanıyor: *olupturur* (I. kaside, 30), *yoḫdurur* (FD. 93, CLIV, 7), *besdürür* (LM. 8-47), *rāhdurur* (ayn. 12-89), *itüñdürür* (FD. 150-CCXLIX, 5).

9) *Yedi* sayı kelimesi şimdiki Azerî lehçesinde olduğu gibi içseste çift *d* iledir: *yeddi iklim* (LM. 41-377). Metinlerde gözümüze ilişmeyen diğer bazı sayı kelimelerinin meselâ *sekiz* ve *dokuz*'un *sekkiz* ve *dokkuz* şekillerinde oldukları bu güne kıyasla kabul edilebilir sanırız.

10) Türkiye Türkçesinden farklı ses olaylarından biri de *-sl->-st-* şeklindeki türetme, isimlerden *+la-* ile türetilen fiillerin *+ da-* ile kuruluşudur. İşlek bir ek olmayıp, eski bir türetme kalıntısı olduğunu tahmin ettiğimiz bu tarzda meydana gelmiş kelimelerden, Fuzulî'de, ancak sık sık görülebilen *yastan-* fiili (FD. 91-150, 7), vardır.

Kelime Yapımı

5. §. Giriş kısmında belirttiğimiz sebepler dolayısıyla Fuzulî'de isim türeten eklerden bahsettirecek bir malzeme genişliği yoktur. Görülebilen isim ve fiil türetme ekleri bu günkü Türkiye Türkçesinin eklerinden pek farklı değildir. Bu kelimelere Azerî çeşnisi ve Fuzulî'ye has özellik verdiren taraflar, kelimeleri oluşturan ünlü ve ünsüzlerdeki birleşme farkıdır. Metinlerde rastlanan başlıca yapım ekleri şöylece sıralanabilir:

6. §. İsimden isim yapma ekleri:

1) *+ca, +ce:* En eski Türkçe metinlerde daha çok karşılaştırma yahut eşitlik görevinde bir isim çekimi eki olarak kullanılan *+ca* eki, zamanla fonksiyon kaymasına uğrayarak sıfat, zarf ve hattâ somut isim türetme eki vasfını da kazanmıştır. Fuzulî'de bu ekin yapım unsuru olarak kullanılışları yanında 'kadar' ve 'göre' 'karşılaştırma edatlarının yerini tutan kullanılışları da pek boldur. Bu fonksiyondaki *+ca*'nın geldiği kelimeler cümle içinde hemen daima birer zarf görevindedir:

a) *ol hūr va'desine behişt-i viṣāl içün Ḳur'anca* (Kur'an gibi, Kur'an kadar) *i'tibar edübem ḥāṣıl-ı kelām* (FD. 110-CLXXXII 3); *Hevāyi 'ışḳ ile min sence eşkefşānlıġum vardur* (ayn. 57-XCIII, 4), "göre" anlamıyla: *şükr kim re'yümce devrān etdi çarḫ-ı çenberī* (Mektupl. 38-B); *Ādem tabiat muktezāsınca* (iktizasından olarak)

Levent Şahverdi Arşivi

behişti çün görmiş idi (Hadika, 63-5) vb. Yahut *henüz arduncadur ḳayd-ı taallûk zülfü tārından* (FD. 131-CCXV. I) örneğindeki gibi zarflaşmış şekillerde.

b) Doğu Türk lehçelerinde de gördüğümüz gibi *bu* işaret sıfatı *+ca* ekiyle kaynaşıp kalıplaşmak suretiyle 'bu kadar, bu kadar çok, nice' anlamlarındaki *munca* belirsiz miktar sıfat yahut zarfını yapmıştır: *munca hem raġbet nedür* (FD. 100, CLXIV, 6); *munca kim yeldi yügürdü* (ayn. 9-XIII, I). *+ca* eki *ne* soru zamiri ile birleşerek de 'nasıl?, neden?, anlamlarındaki kalıplaşmış tarz zarflarını yapar: *nice yetsün ḳadr ile ḫorşīd-i 'ālem-tāb aña* (FD. 8-XII, 2); *-ök* pekiştirme eki ile genişletilmiş *nicük* şeklinde:

nicük incinmesün yetdükde zevḳın cāna beñzetdüm (FD. 108-CLXXVIII, 4). *nice* kendinden sonra *bir* belirsizlik sıfatını, yahut 3. şah. iyelik eki *-si* ve bunun yükleme hâli eki (acc.) *-n* ile genişletilmiş *-sin* eklerini alarak da yine aynı anlamla kullanılır:

nice bir vesvese-i 'aḳl ile ġam-nāk olalum (FD. 204, I. I); *ezeyim nicesin zebūn ideyim* (BB. II-124). *nice, kim* bağlama edatı ile birlikte *nice kim* 'nasıl ki, vakta ki' anlamıyla kullanılır-:

nice kim mülke ol verür revnaḳ

kimse meyl eylemez saña muṭlaḳ (BB. 97-2) vb.

c) Sıfatlardan ve sıfat olarak kullanılan kelimelerden küçültme (demun.) veya pekiştirme sıfat ve zarfları yapar:

ayruḫsıca şekl ü ḫoşca peyker

yaḫşice sanem güzelce dilber (LM. 60-579, 3)[3]:

götürüñ oḫların ey dīdelerüm toprakdan

bu yarar nesnelerüñ ḳadrini yaḫşice bilüñ (FD. 97-CLX, 3) v.b.

ç) *+çek<+çe+ök* nadiren sıfat ve zarflardan yeni sıfat ve zarflar yapar: *alçaḳ* (FD. 65-CVII, 6) *<alt+çaḳ, terçek* 'çabucak' (ayn. 202.I.4), matbu nüshada *tezcek*'dir *(+çe* ile yapılan fiil zarfları için daha ileriye 'fiil zarfları' kısmına bk.)

2) Eski lehçelerin *+ra /+re* yön gösterme eki (allat.) bazı kelimelerde kalıplaşarak yer zarflarını meydana getirmiştir. Bunlardan Fuzulî'de görülenler *içre* 'içinde, içine' ve *daşra* 'dışarıya, dışarda' zarflarıdır:

bezm-i 'ışḳ içre sun baña bir cāmı (BB. 2-10).

bezmden daşra ḳomaz pīr-i muġānı hüşyārı (FD. 159-CCLXIV, 5).

3) Eski Anadolu metinlerinde daha sık rastladığımız *-raḳ/-rek* karşılaştırma eki Fuzulî'de sıfatlara yahut zarflara gelerek bazı karşılaştırma sıfat ve zarflarını yapmıştır:

servden yegrek gelür ol ḳāmet-i mevzūn maña (FD. 9-XIII, 3),

ġāfil itme özüñ müddāradan

---

[3] *-ça* eki ile yapılan sıfatlardan başka *yeg, yaḫşi, yaman, yüñül* 'hafif', *yöküş* gibi bu gün artık kullanılıştan çıkmış olan niteleme sıfatları, *ḳañġı, ḳanı, hanı* soru ve *şol, oş, hu* 'işte' işaret sıfatları da Fuzulî'nin dilinde yer yer rastlanan şekillerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

ḥīle yegrek degül mi ġavġādan (BB. 23-280); *tizrek deprendi* (FD. 93-CLIV, 5), *yaḫşıraḳ* (LM. 12-85) gibi. *-rak* ekli sıfatlar *-dur* bildirici eki ile predikatif olarak da kullanılır: *acebraḳ durur ḳurb kim olsa vāḳi'* (Hadika. 51-6).

4) Daima yuvarlak ünlü ile kullanılmış olan *+lu/+lü<+lıġ/+lig* sıfat eki isimlerden, geldiği kelimenin anlamını kendisinde vasıf olarak taşıyan niteleme sıfatları yapar: *yaşlu* (FD. 60-XCIX, 3), *ḳanlu* (ayn. 139-CCXXIX, 2) *gizlü* (ayn. 144-CCXXXVII, 3), *dürlü* (LM. 262, 16) vb. Bu sıfatlar çok defa *ḳanlu dögün* (kanlı yara, FD. 139-CCXXIX, 2), *ḳanlu güller* (ayn. 73-CXX, 2) örneklerinde görüldüğü üzere sıfat tamlaması şeklinde kullanıldığı gibi, *gözi yaşlular* (ayn. 60-XCIX, 3), *gözi bağlu, bağrı dağlu* (LM. 275-81) örneklerindeki şekilde bir vasfı bir isme izâfe eden tamlamalar olarak da kullanılmaktadır.

5) Genellikle *+suz/ +süz* yuvarlak şekli ile kullanılan yokluk (privat.) sıfat eki Türkiye Türkçesi'nden farklıdır (örnekler için 3. §. 4-e bk.)

6) Sıfatlara yahut sıfat olarak kullanılan kelimelere gelerek soyut isimler türeten *+lıġ* (vb.) eki Fuzulî'de pek sık göze çarpan bir yapım unsurudur. Bu ek Arapça ve Farsça kelimelerde de bol bol kullanılıyor: *yoḫluġ, varlıġ* (FD. 86-CXII, 3), *yārlıḳ* (ayn. 159-CLXIII, 6), *eşk-efşānlıġ* (ayn. XCIII), *bilmezlig* (LM. 89-881) vb.

7) *+ci*. Pek nadir kullanılır. Bir alışkanlığı gösteren ve isim olarak da kullanılan sıfatlar yapar: *mededci* gibi.

senden özge mededci yoḳdur (LM. 240-21).

8) *+daş: yoldaş.*

9) *+ġu/+gü*. Bu ek ile pek sık rastlanan bir tek kelime buluyoruz, *gözgü* 'ayna'-

her ne derd olsa ben devā virürem, tab' gözgüsine cilā virürem

(BB-16-194; Fuzulî Külliyatı içindeki LM. 249-aş-6). *+gu* eki o devir Azerî ve Eski-Anadolu metinlerinde de türetmeler yapan işlek bir ek olmadığına göre, *gözgü* kelimesi daha önceki devirlerde yapılmış bir türetmenin kalıntısı olarak kabul edilebilir. *+ġu/ +gü, +ḳu/ +kü* ile isimden yapılmış isimleri Uygurca eserlerde görmekteyiz: *inçkü* 'sükûnet' *<inç*, 'rahat' *äsängü'* sıhhat *äsän* 'sağlam, sıhhatlı', *oġlanġu* çocuk gibi muamele edilen, nazik, *<oğlan* vb. (Alt Gr. 60. §.).

10) *+ge. özge* 'başka' (FD. 108-CLXXIX, 5, vb.).

7. §. Fiilden yapılan isimler:

1) *-maġ, -maḳ/mek:* Fiilin bir faaliyet ve kılışı gösteren isim şeklidir' *uçmaġ* 'uçmak' *görmek, dözmek* vb. *-maḳ* eki bazen somut isimler yapar: *başmaḫ* 'ayakkabı, yemeni' (FD. 135-CCXX-II, 5), *barmaḫ* ('parmak' ayn. 4-8) vb.

2) *-ma/ -me* Bu ekle kılış isminden çok somut isimlere rastlanıyor: *düğme<tüg-* 'bağla-' (FD. 202, 1. 2). *sürme* (ayn. 203, 5. I).

3) *-u/ü*. Ancak fiilden yapılmış pek nadir sıfat ve isimler vardır: *dolu* 'dolu, kadeh' (FD. 108-CLXXVIII, 3) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

4) *-saḳ/sek:* Sıfat yapan arkaik bir ektir. Yalnız *dutsaġ* 'esir' (FD. 208, I. 3) kelimesine rastlıyoruz. *-saġ*, eki de *<-ıġsa-ḳ: tut-ıġ- sa-ġ> tutsaġ*, şeklinde ayrılmış olmalıdır. (Alt. Gr. 154. §. *-ġsa-, -gsä-* ile krş.) İsimlerden isim yapan, Uygur ve Eski Anadolu lehçelerinde de rastlanan *+saḳ, +suḳ* ile ilgili olmasa gerek (Alt. Gr. § 62, 79; SN. 150 ve 151. §. ile krş.).

5) *-ḳ/-k, -ġ/-g:* niceleme sıfatları yahut somut isimler yapar. İşlek bir ektir. Fiil kökü ile *-k, -g* arasında bağlantı ünlüsünü gerektiren yerlerde bu ünlü daima yuvarlaktır: *köñleg* 'gömlek' *<köñle-* (FD. 202, 3. I), *suraġ* 'haber' (ayn. 202. 2.1-3), *eksük* (ayn. 66. CVIII. 2), *delük* (ayn. 63-CIII, 6), *tepük* (ayn. CCLXIV, I), *artuḫ* 'ziyade fazla' (ayn. 107, CLXXVII, 2), *sınuḳ* (ayn. 154-CCLVI, 3) vb.

6) *-°n:* Eski Anadolu ve bu günkü Türkiye Türkçesi ile ortak olan *-°n* de işlek yapım ekleri arasındadır: *tütün* 'duman' (FD. 151-CCL, 6), *döğün* 'yara, kanlı yara' (ayn. 139-CCXXIX, 2), *ḳoşun* 'dizi, *ḳoşun ḳoşun* 'dizi dizi'.

8. §. Fiil Türeten Ekler:

1. İsimden fiil yapma ekleri:

1. *a-/ e-: yaşa-, dile-* (FD. 68-CXI, 3).

2) *la-/ le-:* Pek işlektir. *uġurla-, bağla-* (FD. 154-CCLV, 7), *saḫla-* 'sakla-' (ayn. 66, CVIII, 3), *bağışla-* (ayn. 67-CX, 2) vb.

3) *l- ucal-* 'yücel-' (FD. 129-CCXII, I), *ḳaral-* 'karar-', *diril- saġal-, incel-* (4. kaside, 26) vb.

4) t-: *gözet* (LM. 261, 20), *ilet-* 'götür-' (LM. 78-770).

5) *r- suvar-* vb.

9. §. Fiilden fiil yapma ekleri:

1) *-°n-.* Dönüşlülük fiilleri yapar. Pek canlıdır: *ögün-* (FD. 168-CCLXXIX, 2), *görün-* (ayn. 59-XCVII. 6), *boyan-* (LM. 260-15), *sağın-* (FD. 65-CVII, 2), *çizgin-* (LM. 9) vb.

-l-. yumul- (FD. 57-XCIII, 3), *sançıl-* (6. kaside, 17) *tökül-* (LM. 79-779) vb.

3) *-°ş-* İşteşlik fiilleri yapar. Kelimelerin bir kısmında işteşlik fonksiyonu kaybolmuştur: *tutuş-* 'alevlen-' (LM. 16), *uġraş-, söyleş-* vb.

4) *-°r-* Ettirgen fiiller yapar-. *degşür-, itür-, uyar-, tapşur-* (FD. 79-CXXIX, 7), *artur-* (ayn. 76-CXVII, 2),

5) *-°t-:* ettirg. . *ağlat-* (FD. 194-4. 4), *uyat-* 'uyandır-' (ayn. 155-CCLVII) *yaşurt-* (ayn. 171-284, 3), *depret-* (6. kaside, 28) vb.

6) *-dur-/ -dür-, -tur-/ -tür-* ettirg.. *yandur-* 'yaktırmak' (DF 12-XVII, 5) *andur-* 'hatırlatmak', *öldür-* (ayn. 207-7 3), *sataşdur-* (ayn. 124, CCXV, 2) fakat *dönder-* (ayn. CCVIII, 2).

7) *-ġur-/-gür-* ettirg.. *durġur-* 'durdurmak-' (FD. 110-CLXXXII, 6).

Görülüyor ki, Fuzulî'de bazı ekler nispeten bol bir kullanılış gösterdiği halde, bazılarından pek seyrek örnekler verilebiliyor. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Türkçe

Levent Şahverdi Arşivi

eklerin yerine Farsça eklerle yapılmış şekillerin de bol bol kullanılmış olmasıdır. Meselâ *yoldaş*'a karşılık, metinlerde bunun Farsçası olan *hem-râh* yahut *vefâsız* yerine *bîvefâ* vb. şekiller çok daha fazla yer almıştır. Böyle tercihlerde vezin, kafiye ve söyleyiş özelliklerinin rolü pek büyüktür.

Fiilden Türeme Şekiller (Fiil Müştakları)

10. §. *mastarlar:* Fuzulî'nin eserlerinde *-ş* ile yapılan ve daha ziyade bir oluş ve kılışın tarzını bildiren mastarlar hemen hiç yok gibidir. *-ma* mastarlarına da pek seyrek rastlanır. En çok kullanılanlar olumsuz ve edilgen şekillerine de rastlanabilen *-mak, -mağ* mastarlarıdır. Fiilden yapılma isimler olan *-mak* mastarları birçok hâllerde Eski Anadolu Türkçesi ile paralel gider.

-mak mastarları: Basit cümlelerde, *-mak* mastarları cümlenin hem öznesi hem de başka bir yardımcı fiille birlikte predikatı olur.:

Rişte-i tûl-i emel dâm-ı belâdur neyleyüm

üzmek olmaz ol ser-i zülf-ü perîşândan tama' (FD. 84-CXXXIII, 6). Yahut birleşik cümlede yardımcı cümlenin predikatı, esas cümlenin öznesidir: *fi-'l vâki' âlem-i fenâda mü'min müteellim ve münkir mütena'im olmak mahz-i maslehat ve ayn-i hikmetdür* (Hadika. 51-9); *âşıka ma'şûkdan cefâ ayn-i vefâdur; andan gâfil olmak ana bir cefâdur* (ayn. 62-20); *ammâ ne hâsıl tahayyül edüp tahammül etmek müşkildür* (Mektupl. 41-87).

2) Yardımcı şart cümlelerinde yalın hâldeki mastar yardımcı cümlenin öznesidir:

ister olsañ hasret-ü hırmâna her dem düşmemek

kes Fuzûlî dehrden ümmid-ü devrândan tama (FD. 84-CXXXVIII, 8); *ve eger melâlet-i bâğ-ı adîm-ül-ferağ def'ine sâkin-i külbe-i ahzân olmak murad olunsa bu iştiyâk istilâsından dil-i şem' sûzan ve ciger-i pervâne biryân görünüp revzenberi âh-ı şerd çekmekde ve dîvarları gerd-i küdûret dökmekdedür* (Mektupl. 41-81).

3) Aynı değerde iki basit cümleye ayrılabilen birleşik cümlelerde, *-mak* mastarı her iki cümlenin de nesnesi olan diğer bir ismin yükleme hâli ile birleşerek birleşik isim hâlinde cümlenin nesnesi olur:

cânı cânan dilemiş vermemek olmaz

ne niza' eyleyelüm ol ne senündür ne benüm (FD. III-CLXXXIII, 2). Yahut birleşik bir isim hâlinde başka bir isimle belirsiz isim tamlaması kurarak yine yardımcı zarf-fiil cümlesinin nesnesi olur:

deşt dutmak 'âdetin koymuşda Mecnûn 'ışkda şöhre-i şehr olmağuñ resmin men etdüm.

4) *-mak* mastarı başka bir fiile beraber cümlenin predikatı vazifesini de görür:

Fuzûlî bahmak olur ol güneş yâdı ile hôrşîde

ne vech ile kim olsa gün geçer fikr-i sib-i târ et (FD. 29-XLIV, 7),

Burada *bahmak ol-* 'bakmak sayılmak, bakmak demek' anlamındadır. *-mak* mastarı *-dır* bildirici ekiyle genişletilerek de aynı fonksiyonla kullanılır:

ey Fuzûlî çekme sen râh-ı tevekkülden kadem

Levent Şahverdi Arşivi

menzil-i maḳṣûda y e t m e k d ü r muḳarrer men ẓamān (Eski Anadolu Türkçesindeki paralel şekiller için Dr. S. Çağatay, Fiil Müştakl., 361, 362. sayfalarla krş.).

5) Basit predikat cümlelerinde yahut yardımcı cümlelerde 1., 2., yahut 3. şahıs iyelik ekleri alan *-maḳ* mastarı, esas cümlenin öznesi olur. Daha başka bir ifade ile, cümlenin öznesi bazen mastara iyelik ekleri getirilmek suretiyle tasrih edilir:

yandurur eczāy-i terkibim verseñ yele

yoḫ yoluñdan d ö n m e g ü m varum senüñdür cüz-ü kül (FD. 106-CLXXV, 3);

ḳılmaḳ baña iv hikāyetin çoḫ

dahi benüm anda g i t m e g ü m yoḫ (Fuzuli külliy. LM. 260-21);

2. şah. ile: *bu işi i t m e g i ñ gerek nāçār*

kim ola sen ḳapumda hidmetkār (BB. 87-II);

3. şah. ile: *yārsuz 'ışḳ ehlinüñ d i n l e ñ m e g i mümkin degül* (FD. 192-5. 3), Uyg. ve Eski Anadolu Türkçesindeki paralel şekiller için, Fiil Müştakl. 362. s. 2. ile krş.).

6) *-maḳ* mastarları bulunma (lok.), çıkma (abl.), vasıta hâli (enstr.) ekleri alarak cümlede türlü fonksiyonlarla kullanılır.

-da bulunma hâli ekini alan *-maḳ* mastarları tâli cümlenin öznesi yahut nesnesi, esas cümlenin nominalidirler. Pek sık rastlanan şekillerden değildir:

nola ḳan t ö k m e k d e māhir olsa çeşmüm merdümü

nutfe-i ḳābildürür ġamzeñ kimi üstadı var (FD. 64-CV, 2);

dehenin isterem ey 'ışḳ yoḫ et varlığum

ki y o ḫ o l m aḳ d a bu gün bir ġarazum var menüm (ayn. III-CLXXXIV, 2).

7) *-dan* çıkma hâli ekini alan mastar kendinden önceki kelime ile birleşik soyut isim kurar ve esas cümlenin nominali olur:

ḳılur taḳṣīr edüp bir lûtf her dem g ö ñ l ü m a l m aḳ d a n

vefā resmin sanur düşvār āsān olduġın bilmez (FD. 69-CXIV, 3);

ger çoḫ isterseñ Fuzūlī 'izzetüñ az et sözü

kim çoḫ o l m aḳ d a n ḳılubdur çoḫ 'azīzi ḫar söz (ayn. 71-CXVII. 7) *kesme ümīd göñül başına ç i z g i n m e k d e n* (ayn. 139-CCXXIX, 3).

-maḳdan -'acak yerde, -maktansa' anlamıyla karşılaştırma ve tercih fonksiyonunda zarf olarak da kullanılıyor:

yārı aġyār ile görmek 'āşıḳa düşvār olur

beyle g ö r m e k d e n 'görmektense' *esīr-i derd-i hicrān olsa yeg* (FD. 94-CLV, 2);

yahut *-ma* mastarı ile:

sırrumı rüsvālığum f ā ş e t m e d e n ālemlere

Levent Şahverdi Arşivi

zār cismüm eşk girdābında pinhān olsa yeg (ayn. 94-CLV, 4) gibi.

-maḳdan, 'gayri' ve 'sonra' gibi tek tük edatlar da alıyor. *-maḳdan soñra* şekli '-dıktan sonra' anlamında ve esas cümlenin zarfı rolündedir: *semtine şüret-i nizaydan nişār olunmaḳdan soñra... ḳıldı* (Mektupl. 42-25). 'gayri' ile tâli cümle esas cümlenin edat grubu ve öznenen niteleyicisidir:*hizmet-i şerīfe teveccüh itmekden ġayri murād yoḳ amma, ḳıllet-i mu'ūnetden mevāni' çoḳ* (FBM. 145-5).

8) *-maḳ* mastarı yönelme hâli *-maġa* ile cümlenin nesnelerinden biri olur: *göz ḫūzūruñuzda olan temettü'leri uyḫuda görmege ḳānī'dür* (Mektupl. 41-85). Yönelme hâlli şekil Fuzulî'de çok defa Eski Anadolu metinlerinde olduğu gibi fiilin ne sebeple, ne için vuku bulduğunu gösteren bir nominal hükmündedir:

her gün açar gönlümü ẕevḳ-i visālüñ yeñleden

gerçi güller açmaġa her yılda bir nevrūz olur (FD. 44-LXX, 3),

ḳurtarmaġa yaġmā-yi ġamuñdan dil-ü cānı

sa'yüm nazar-ı nergis-i fettānuñ içündür (FD. 50-LXXX, 5);

Gör ne 'āşıḳdur ki bir ḫōrşīd vaslın bulmaġa

Şarf eder her lâḥza min lü'lü-i şehvār ṣubḥ (ayn. 34-LIV, 5).

Yahut da *-maġa*, *-maḳ* mastarı yerinde ve yükleme hâli hazfedilmiş nesne görevindedir:

ey Fużūlī isterem dildār hālüm şormaya

reşkden kim bulmaya vasl-ı leb-i dil-dār lafz (FD. 83-CXXX-VII, 6) vb. *-maġa*, bazen *-maḳdan* yerini tutar:

'āciz olmış yaḳmaġa āhı ile kūhu Kūhken

neylesün miskīn anuñ ışkı hem ol mikdār -imiş (FD. 8-CXXIX, 2). Nadiren *-maġa*, *-maḳla* vasıta halli şekil yerinde kullanılıyor:

ger öz sephinde olsa maḳtūl

şükr eylemege olurdı meşġūl (Fuzulî Külliyatı LM. 287-2; Fiil Müştakl. 363. s. 4. ile krş.).

9) Fuzulî'de *-maḳ* mastarının vasıta hâli eki *-n* ile genişletilmiş *-maġın* şekline oldukça sık rastlanır. *-maġın* cümle içinde '-makla, -dığı için' anlamlarını karşılayan ve sebep gösteren zarflar rolündedir:

her lâfzı ḥuṣul-i derece-i i'tibāra bir müjde-resan olmaġın görüp lâzım etdi ki (Mektupl. 40-53); *her āyine mizān-i belā, mümeyyiz-i merātib-i velā olmaġın ma'lūm oldı ve sübūt buldı ki..* (Hadika. 51-19); yahut passif tabanlardan sonra: *mecālis ü meḥāfilde takrīr olınan vekāyi-i Kerbelâ ve keyfiyet-i aḥvāl-i şühedā Farsī vü Tāzī ibāretinde beyan olınmaġın eşrāf-ı Areb ve ekābir-i Acem temettu bulup ḳalurlardı* (Hadika. 55-3) vb.

-maḳ, ek hâlinde *-la* edatını da alır ve yine fiilin ifade ettiği oluştaki vasıtayı bildirir: *şad hezār şirār-ı şu'le-i şevḳ-i derūn ki dür-i dürc-i iḫlāsa münteşir olmaġla āsumān-ı 'ulüvv-ī himmetde kevkebe-i dürrī gibi mültemi' ve hezārān nihāl-i ravza-i ṣıdḳ-ı*

Levent Şahverdi Arşivi

ż am īr-i münīr ki yem-i ihtisāsāt-i naẓrat-i nuṣratumuz müktesib o l m a ġ l a bustān-ı.. mürtefi'dür (Mektupl. 42-17, 20) vb.

SIFAT - FİİLLER
(Participium)

11. §. Sıfat-fiiller Fuzulî'de Eski Osmanlı devri eserlerinde gördüğümüz kadar renkli değilse de, diğer türetme unsurlarına kıyas edildiğinde F u z u l î 'nin diline en çok canlılık veren gramer şekilleri olarak gözümüze ilişiyor. Sıfat-fiiller fiilden yapılmış şekiller oldukları ve zaman gösteren ekler de alabildikleri için, zaman esasında belirli tasniflere ayrılabilirlerse de, bunların gösterdikleri zaman çekimli fiillerin gösterdikleri zamanlara oranla pek önemsizdir. Cümle içindeki esas vasıfları isim olduğundan bir ismin görebileceği bütün fonksiyonları görürler. Bazı hâllerde sıfat-fiil ekleri üzerine getirilen başka çekim ve yapım ekleri ile zarflar kurarlar ve belirli zarf-fiillerin yerlerini tutarlar.

12. §. *- d u ḳ/-dük:* Sık sık raslanan geçmiş zaman sıfat-fiilidir. Başlıca şu fonksiyonlarla kullanılır:

1) Birleşik cümlede yardımcı cümlenin predikatını oluşturan sıfat-fiil, sıfat-fiil cümlesinin öznesi vazifesini gören 2. şahıs iyelik eki alarak, esas cümledeki nesnenin yahut nesnelerden birinin sıfatı olur:

düşdüm belā-yi 'ışḳa ḫured-mend-i 'aṣr iken

il şimdi menden aldıġı pendi mañā verür (FD. 63-CIII, 2);

lâle-reng etdi gözüm ḳan ile hāk-i derüñi

kīmyā-gerdür eder gördügi toprağı ḳızıl (ayn. 104-CLXXI, 2) Nesnelerin sıfatları vazifesini gören başka başka fiillerden yapılmış sıfat-fiiller, cümlede bir bağlaç ile bağlanarak tekerrür hâlinde kullanılır: *tevārih-i selefde mastūr ve elsine-i ḫavass u avāmda meşhūr olan enbiyā belālarınuñ hiç biri muādil olmaz ve imkān-ı münāsebet bulmaz, Hazret-i Resūlü 'Allah-'un sanādīd-i Ḳurayşde çekdügi cefālara ve süfehā-yi ümmetden gördügi belālara..* (Hadika. 527, 8). Böylece, esas cümlenin nesnesinin yahut nesnelerinden birinin sıfatını oluşturan sıfat-fiil, sıfat tamlaması oluşturduğu isimle birlikte yine esas cümlenin nesnesi olur.

2) Çok kere yabancı kökenli isimlerle birleşen *ol-* ve nadiren *et-* yardımcı fiillerinin teşkil ettikleri birleşik fiillerden yapılan *-duk*'lu sıfat-fiil, 3. şahıs iyelik ekinden sonra gelen yükleme hâli ile esas cümlenin nesnesini meydana getirir. Sıfat-fiile eklenen 3. şah. iyelik eki yardımcı sıfat-fiil cümlesinin öznesidir:

bilse zevḳum vaṣldan fürḳatde efzūn o l d u ġ ı n

vaṣldan men'üm revā görmezdi reşkinden rakīb (FD. 23-XXXV, 3);

ġamuñ kim tökdü ḳanum dilde sākin o l d u ġ ı n bildüm

ki ḫalvet çekmegüñ te'sīri keşf-i sırr-ı bātındur (FD. 42-LXVII, 4).

Sıfat-fiilin olumsuz şekli ile:

Levent Şahverdi Arşivi

ḫūblar āşıḳa e t m e dü g i n bilse idüm

özümü 'ışk ile rusvā-yi cihān etmez idim (FD. 109-CLXXX, III).

Bazen birleşik fiilden yapılan sıfat-fiil, başka bir kelime ile belirsiz isim tamlaması şeklinde birleşerek yine esas cümlenin öznesi yahut nesnelerinden biri olur;

ḳıl ṣabā gönlüm perīşān olduġın cānāna 'arż

ṣüret-i ḥālin bu vīrān mülküñ et sulṭāna 'arż (FD. 82: CXXXV, 1)

3) Yalın yahut isim tamlaması hâlindeki *-duk, -dük* sıfat-fiili kendisine eklenen 3. şah. iyelik eki ile esas cümlenin öznesini oluşturur fakat meçhul özne durumundadır:

Kā'be, iḥrāmına zāhid dediler bel bağladı

eyledüm taḥḳīḳ anuñ b a ğ l a n dı ğ ı zünnār imiş (ayn. 78-CXXIX, 4)

4); *t ö k dü g ü ḳanuñdürür senüñ* (ayn. 189-3).

4) 1., 2. ve 3. şah. iyelik ekleri almış sıfat-fiil, bazen iyelik ekleri almış *-ma, -ş* mastarları fonksiyonu ile kullanılır. Sıfat-fiil cümlesi esas cümlenin yine öznesi olur:

melāmet ç e k dü g ü m bīhūde efgun etdügümdendür (FD. 45-LXXIII, 4).

4) *cān ver gönül ol ġamzeye kim munca zamanlar*

cān ile seni b e s l e dü g ü m anuñ içündür (ayn. 50, LXXX, 6);

Fużūlī hazīn-i genc-i vefāyem ol sebebdendür

güherler tökdügi isrāf ile çeşm-i güher-pāşum (ayn. 107. CLXXVI, 5; Fiil Müştakl. 528. s. 19. § ile krş.).

5) *ol-* ve *et-* yardımcı fiilleri ile kurulan birleşik fiillerin iyelik ve çıkma hâli eki *-dan* ile genişletilmiş bulunan ve cümledeki faaliyetin sebebini gösteren *-duġumdan* vb. şekiller, *-dır* bildirici eki alarak predikat olarak da kullanılır:

ṣanur zāhid özün hālī hayālüñden ġalatdır bu

bu ḫayrān o l d u ğ ı m dan dur ki ḫayrān olduġın bilmez (FD. 70-CXIV, 6);

degül bīhūde ger yaġsa felekden başuma daşlar

bināsın tīşe-i āhumla vīrān e t dü g ü m de n dür;

melāmet çekdügüm bīhūde efgān et d ü g ü m de n dür (FD. 45-LXXIII, 4).

6) *-da* bulunma hâli eki almış bulunan *-duḳ* sıfat-fiili, esas fiilden biraz önce yahut onunla aynı zamanda gerçekleşen işin zamanını gösteren zarf olarak kullanılır:

Elḳıṣṣa şiddet-i ḥırmān kemāle y e t dü k de ve deryāyi ḫayret ṭuġyān e t dü k de ḫaṭıruma bu yetdi (Mektupl. 36-144, 145), *tarīk-i tazarrū'dan me'mul budur ki ḥarīm-i hürmetde mahremiyet vāki'olup fursat d ü ş dü k d e ...iltifat dirīġ olunmaya* (FBM. 145-3, 4).

7) *-duḳda* şekli tek tük -'ınca, dıktan sonra' anlamında zaman zarfı olarak kullanılır:.. *vāḳi-i Kerbelādan a'ṣāb hādiseye muttali olmadum ve andan a'zam musībete mutālea ḳılmadum, ḥaḳḳā ki Hazret-i Huseyn-i Maẓlūm ş e h i d o l duḳ da yedi Eflāk ḳan ağladı* (Hadika. 52-aş. 26);

Levent Şahverdi Arşivi

bir ṭurfe ṣanem kī 'aḳl-ı kāmil

g ö r d ü k d e anı olurdı zā'il (Fuzûlî külliyatı LM. 248-19).

8) *-duḳda* eki bazı yazmalarda tek tük *-ken* şimdiki zaman zarf-fiilinin yerini tutuyor:

şimdi g e z d ü k d e ḳorḫa ḳorḫa gezer

bāde her ḳande görse anı ezer (BB. 36-436, Fakat aynı şekil için Y. II'de *gezdükçe* yazılmıştır. Aynı s. 6. nota bk.).

9) *-ça* eşitlik hâli eki ile birleşmiş olan *-duḳ* geçmiş zaman sıfat-fiili yalın ve iyelik ekleri almış olarak zamanda tekürrür gösteren zarflar yapar. Bu şeklin standart Türkçeden ayrılan tarafı iyelik ekleri alması ve yaygın bir kullanılışta olmasıdır:

ne şerbetdür gamuñ kim i ç d ü g ü m c e eksilür ṣabrım

ne siḥr eyler ruḥuñ kim b a ḳ d u ğ u m c a raġbetüm artar (FD. C, 6);

beng hem oldı ālden āgāh

yıġdı maḳdūr o l d u ğ ı n c a sipāh (BB. 32-387). Yalın olarak:

ham a ç ı l d u ḳ ç a zülfüñden belā vü miḥnetüm artar (FD. 61. C. I)

t ö k d ü k c e ḳanumı oḫuñ ol āsitān içer (ayn. 53-LXXXVI, I)

ol- yardımcı fiilinden yapılan *-duḳça* şekli diğer bir isimle beraber Türkiye Türkçesindeki gibi, zaman zarfından çok belirli bir nispet gösteren tarz zarfı görevindedir:

mümkin olduḳça 'olduğu nispette' *felek manṣūbesinden ḳıl ḥazer* (FD. 39-LXII, 4).

-ınca eki bazen *-lar* çokluk eki almış *-duḳ* sıfat-fiili üzerine gelir ve karşılaştırma gösteren zarf olarak kullanılır:

aġzuñı dirlerdi d i d ü k l e r i n c e var imiş (FD. 78-CXXIX, I)

13. §. *-an, -en:* Başlıca şu görevlerle kullanılır. Faaliyeti hâle yönelmiş fail isimleri yapar ve bu hâl ile:

1) Cümlenin öznesi olur:

v e r m e y e n ānın saña bulmaz ḥayāt-ı cāvidān (FD. 5. VIII. 2);

lâḥża lâḥża gönlüm odundan şererlerdir ç ı ḳ a n

ḳatre ḳatre göz t ö k e n sanmañ sirişküm ḳanıdur (ayn. 56-XCII, 3).

2) *-an* ile yapılan sıfat-fiil; cümledeki öznenin, isimlerden birinin yahut nesnenin sıfatı olur:

yüzünü gözgüye ġaybetde o ḫ ş a d a n ġāfil

vermiş ḥaḳ anın o l a n m u r a d ı n (Fuzulî Külliyatı, LM. 283-3) v.b.

3) *-an* sıfat-fiili, yönelme, çıkma hâli gibi isim çekimi ekleri de alır ve cümlenin nesnelerinden birini oluşturur.

ḳıymaduñ sākin-i kūyuñ olana peykānuñ

bir içim ṣu ile ağırlamaduñ mihmānuñ (FD. 94-CLVI, I);

Levent Şahverdi Arşivi

ḫabersüz olma fettān gözlerüñ cevrin çekenlerden

ḫabersiz mestler bīdādını hüşyār olandan sor (FD. 60, XCI, 4).

İsim çekimi eklerinden birini almış olan *-an* sıfat-fiili, bildirici eki *-dur* ile predikat olarak kullanılır:

ḳıyāmetde ḥisābı olmayanlardandur ol ġāfil (FD. 129-CCXII, 4).

Sıfat-fiil *-dek* ve *soñra* edatları alarak zaman zarfları yapar; bu birleşimlerde edatların istediği isim hâllerine girer: *giribān-i amal matla-i cemāl-i visāl olana dek... götürmeye* (FBM. 144-aş. I); *ḳalem sındurdı taṣvīrüm ḳılandan soñra naḳḳāşum* (FD. 107-CLXXVI, 4).

4) *-an* sıfat-fiili, *-da* bulunma hâli eki alarak `-dıkda, -dığında geçmiş zaman sıfat-fiilinin yerini tutan zaman zarfları yapar. Doğu Türkçesinin *-gan* geçmiş zaman sıfat-fiiline tekabül eden *-an* bu kullanılışı ile pek sık rastlanan şekillerdendir:

muḥarrirler yazanda her kime ālemde bir rūzī (FD. 64-CIV, 6)

dün serv tek basanda ḳadem göz bulaġına (ayn. 188-3. 2);

ḳız nergis-i mest edüp füsunsāz

oġlana satanda işve vü nāz (Fuzulî Külliyatı, LM. 248-15).

Bazen *-an, -duk* sıfat-fiili gibi geçmişten çok belirsiz zamanı, belki daha ziyade gelecekte vukû bulacak olanı gösteren bir zaman zarfı görevindedir. Böyle hâllerde sıfat-fiilin gösterdiği zaman esas fiilin zamanı ile sıkıdan sıkıya bağlıdır:

eyle bed-ḫālem ki aḥvālün görende şād olur

her kimüñ kim devr cevrinden dil-i nā-şādı var (FD. 64-CV, 5);

yahut *durġurma yolların yügürüp dutma ey sirişk*

ol serv naz edende naz ile bizden yana hıram (ayn. 110-CLXXXII, 6).

-an sıfat-fiili zaman gösteren kelimelerle de birleşir. O takdirde bulunma hâli eki zaman kelimelerinin sonundadır. Yine geçmiş zamana işaret eden zarflar yapar:

gören sā'atde ol ḳāmet ḳıyāmın ḳıymadum cāna (FD. 129-CCXII, 3; 205, 7);

berg-i gül şanma ki hūn-ābe töken demde gözüm (ayn. 119-CXCVII, 5) v.b.

14. §. Aslında eski *er-* fiilinin hâl patisipi olan *iken*'in kullanılışında Türkiye Türkçesindekinden farklı bir durum yoktur. İsimlere ve *-r* ile yapılan sıfat-fiillerine gelir, fiille aynı zamanda olan işi gösteren zarflar yapar: *ṭıfl iken. vār iken, bilür iken* vb.

15. §. *-°r* sıfat fiilinin gösterdiği zaman belirsizdir. Bazen geleceğe yönelir. Fuzulî'de rastlanan daima sıfat olarak kullanılmaktadır: *mende biter yāre yoḫ* (ayn. 38-LX, 6).

16. §. *-acaḳ* sıfat-fiiline pek nadir rastlanır. Sıfat olarak kullanılır:

lāmekān seyrinüñ azīmetin et

bu ḫarāb olacaḳ meḳāndan geç (FD. 32-XLIX, 4).

Levent Şahverdi Arşivi

ZARF - FİİLLER

(Gerundium)

17. §. Yardımcı cümlenin predikatı ve bütün bir yardımcı cümle hâlinde esas cümledeki fiilin zarfı görevini yüklenen zarf-fiiller, Fuzulî'de en bol kullanılan şekillerdendir.

-°p. Metinlerde bazen *-b* bazen *-p* ile yazılmış olup, bunda biribirine yakın birkaç fonksiyon tespit edilebiliyor:

1) *-°p* çok defa *-arak* zarf-fiili yerindedir ve esas fiille aynı zamanda yapılan bir işi gösterir:

çoḥ el g ö t ü r ü p duālar etdi (LM. 110-1085);

tīg aldı eline pehlevānlar

başlar k e s i l ü p tökildi ḳanlar (ayn. 157-971) v.b.

2) Esas işten daha önce yapılmış olan bir işi gösterir. Bu taktirde, yardımcı cümlenin zarf-fiili iki cümle arasında bağlantı *ve*'si vazifesini de görür:

ol pīr ḳ a l u p orada ḥayrān

Mecnūn d u t u b e n reh-i beyābān... (LM. 115-1134) Leylâ ile Mecnun hikâye tarzında bir eser olduğu için esas cümlenin fiilini bu beyit içinde görememekteyiz.

nā mübārek yüzler g ö r ü p nā-mülāyim sözler işidesin (Mektupl. 36-319);

Mecnūn añа e y l e y ü p temāşā

bir odlu sürūd ḳıldı inşā (LM. 116-1145).

3) Seyrek rastlanan tekerrür hâlindeki *-p* zarf-fiilleri bir oluşu tasvir eder niteliktedir:

beng başına çizginüp her dem

y a l v a r u p düşdi mey ayağına hem (BB. 33-394).

-p'li şekil bazen esas cümledeki işin sebebini gösteren bir zarf fonksiyonuna kaçıyor:

dil demekden k e s i l ü p ten hareketten veh kim

künc-i ġamḫāneye sūret-i dīvār olubem (LM. 140-1399). Burada *kesilüp* 'kesilmekle, kesildiği için' şeklinde anlaşılmalıdır. Yine:

gelen nāveklerüñ bir bir y a k u p ḳoymaz bulam zevḳın

meni ḥirmān oduna yanduran sūz-u derūnumdur (FD. 54-LXXXIV, 4).

4) Olumsuz şekilde kullanılan *-°p* zarf fiili çok kere *-madan, maḳsızın* zaman zarflarının yerini tutar:

yel deger zülfüñe ya ḳ o y m a y u p öz ḥāli ile

gezdirürler anı elden ele her dem cānlar (FD. 52-LXXXIV, 5);

gamzen g ö r ü n m e y ü p göze ḳanlar içer müdām (ayn. 53, LXXXVI, 5).

6) *p°* zarf-fiili diğer zarf-fiillerden ayrı bir özellik gösterir ve daha yukarıda gördüğümüz sıfat-fiiller gibi 1., 2., 3. şah. bildirici ekleri almak suretiyle predikat olarak

Levent Şahverdi Arşivi

kullanılır. Bu ekleri almış olan *-p* zarf-fiili anlamca duyulan geçmiş zaman (-mış) yerini tutar.

ey Fużūlī o l u b e m ġarḳa-i girdāb-ı cünūn

gör ne ḳahrın çekerem döne döne devrānuñ (FD. 101, CLXVI, 7)

yahut, 2. şah. ile: *sendedür, ḥüns-i ḫulḳu lûtf-i edā,*

çoḫ g ö r ü p s e n , mecālis-i ḥukemā (BB. 24-285);

3. şah. *ey bī̇vefā ki ādet o l u p d u r cefā saña*

billāh cefādur olma demek bī-vefā saña (FD. 13-XIX, I),

ḳan ile t o l u b d u r u r (LM.)

-mı soru ve *-sen* şahıs eki ile genişletilen *-°p* zarf-fiili soru tarzında asıl geçmiş zaman fonksiyonundadır:

arzeylediler ki cihandār

Mecnundan ◡ o l u p m ı s e n haberdār (LM. 155-1557).

18. §. *-°p*'nin genişletilmiş şekli olan *-ben* de Fuzulî'de pek bol kullanılan şekillerdendir. Genellikle *-arak* zarf-fiilinin yerini tutar ve esas fiille aynı zamanda olan işi gösterir: *-ben* şekli eserlerde kalın kelimelere de ince olarak eklenmiştir. (Ekin yapısı hakkındaki farklı görüşler için S. Çağatay, *Fiil Müştakl.* 58. §-a bk.):

güller açıldı Fużūlī yaḳalar çāḳ e d ü b e n

gel dutalum mey-ü maḥbūb ile ṣaḥrā etegin (FD. 133-CCXIX, 7);

ra'nā başa s e r p ü b e n leçekler

nāzük bele s a n c u b e n etekler (LM. 143-1426); *°p* zarf-fiillerinin yukarıda özet olarak verdiğimiz fonksiyonları daha renkli olarak Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde görülür. Onlarla karşılaştırmak üzere, Fiil Müştakl., Gerundifler bölümüne bk.).

19. §. *-a / -e; -u / -ü; -ı / -i* ile yapılan zarf-fiillerin nerelerde *-a/-e* nerelerde yuvarlak *-u/ -ü* ünlülerini aldıkları tayin edilemiyecek durumdadır. Bunlar başlıca iki türlü fonksiyonla kullanılıyor:

1) *-arak* zarf-fiilinin yerini tutar ve esas fiille aynı zamanda olan işi gösterir:

özini beng meclisine s a l a

sözümi s ö y l e y i cevābum ala (BB. 11-119).

Bunların bir kısmı da artık kalıplaşma eğilimi göstermektedir:

özüni göz g ö r e odlara salur mı 'āḳil (FD. 104-CLXXI, 7),

miḥnet-i 'ışḳ ey dil āsāndur d e y u çoḫ urma lāf (ayn. CXLV, I) vb. Aşağıdaki kelimede, artık taşlaşmış olan *-u* zarf-fiili, *-lu* ile yapılmış bir sıfat yerini tutmaktadır:

tenümde s a n c ı l u nāveklerüñle şādem kim (FD. 35-LV, 6). Yer yer rastlanan *dolu* 'dolu, kadeh' kelimesi de aynı tarzda kalıplaşmaya uğramıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

2) Aynı yahut başka başka fiillerden yapılmış tekerrür hâlindeki *-e / -a* zarf-fiilleri bir işin tarzındaki sürekliliği gösterir.:

ey Fużūlī olubem ġarka-i girdāb-ı cünūn

gör ne ḳahrın çekerem d ö n e d ö n e devrānuñ (FD. 101. CLXVI, 7)

ey Fużūlī nāvek-i āhumla aldum intikām

d ö n e d ö n e gerçi bīdād etdi ḳarḫ-ı dūn maña (FD. 3-XIII, 6);

geh derdi ile yar yar èderdi

geh o t u r a geh ṭura giderdi (LM. 115-1137).

3) *-a / -e* zarf-fiilleri *gör-* yardımcı fiili ile, *dur-* yardımcı fiilli şekle denk süreklilik yahut tâcil gösteren tasvir fiilleri yapar. Bunlarda bir rica ve emir nüansı da sezilmektedir. Pek sık rastlanır:

bükülmiş ḳaddümi ḳ u r t a r a gör ḳullāb-ı zülfüñden (FD. 154-CCLVI, 3);

ḳayd-ı taḳlīd Fużūlī saña bir āfetdür

bir ḥişār e d e g ö r andan özüñe zünnārı (FD. CCCLXIV, 7);

ḥal e y l e y e g ö r bu müşkilātı

kem etme ḳolından iltifātı (LM. 242-12),[4]

20. §. *-ınca, -yınca* Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılışları ile paralel gider:

1) Türkiye Türkçesinde olduğu gibi '-ınca, -dıktan sonra' anlamıyla kullanılır. Esas fiilin zamanını zarf-fiilin gösterdiği işin bitimi ile tayin eder:

her kim olsa ayaġıma baş urur

ben g e l i n c e ḳamu ayaġa durur (BB. 89-10).

Bu zarf-fiil olumsuz şekliyle çok defa *-madan, -maksızın* zarfının yerini tutar:

sadef ṣu a l m a y ı n c a ebr-i nīsandan güher vermez (FD. 72-CXVIII, 7);

siyāset o l m a y ı n c a 'ışḳ mülkünde niẓām olmaz (ayn. 67-CIX, 5)

2) 'Bir zamana kadar' anlamında zaman zarfları yapar:

geceler şem' yanar eşk töker subḥ g e l i n c e

cān verür ṣubḥ gelen demde zihī 'āşıḳ-ı ṣādıḳ (FD. 90-CXLVIII,

5); *cānum alduñ göz yumup a ç ı n c a möhlet vermedüñ* (FD. 100-CLXV, 4).

3) '-mektense, -ecek yerde' anlamlarıyla faaliyette tercih gösteren karşılaştırmalı tarz zarfları yapar:

dāġ-ı hicrān ile yanmaḳdan ciger ḳan olsa yeg

mülk-ü dil ġam menzili o l u n c a vīrān olsa yeg (FD. 94-CLV, 1);

sīneme peykānuñı gönder def'ine kim

sīnede sūzān göñül o l u n c a peykān olsa yeg (FD. 94-CLV, 3).

---

[4] "Fuzulî'de fiil çekimi ve yardımcı fiiller" bahsi Dr. S. Olcay tarafından işlenmekte olduğundan, burada *ver-, bil-* vb. yardımcı fiillerle yapılan tasvirî şekillere değinmeyeceğiz.

Levent Şahverdi Arşivi

21. §. *-ıcak, -icek: -ınca* zaman zarfının muadilidir. Cümledeki esas fiilin gösterdiği faaliyet belirli bir zamanda yahut bir zamandan sonra yapılan işi gösteren zarf-fiil cümlesinin gösterdiği faaliyete bağlıdır:

laḥza laḥza lebüñ añup e di c e k efgānlar

ḳatre ḳatre saçılur dīdelerümden ḳanlar (FD. 52-LXXXIV, I);

ey deyen ṣabr ḳıl ah eyleme yārı g ö r i ç e k

maña düşvārdur ol ger saña görünür (FD. 59-XCVII, 4)

Hattâ çok kere *-ıcaḳ*'lı yardımcı cümlede bir şart cümlesi fonksiyonu gizlenmiştir:

lebüñden ḳatre ḳatre ḳan içer göñlüm kerāhetsiz

şekerden o l ı c aḳ mey ḳaṭresi guyā ḥarām olmaz (FD. 67-CIX, 7);

garaż Fużūlīy ancak elüñde ölmekdür

velī muḥāldür ol hem sen o l ı c aḳ ḳāil (FD. 105-CCXXIII, 7).

22. §. *-madan, -madın:* Metinlerde Batı ve Doğu Türkçesine has bu iki şekle karışık olarak rastlanıyor:

can bağışlardı lebüñ iẓhār-ı güftār eyleyüp

u r m a d a n 'Isā leb-i cān-baḫşlıḫdan dem henüz (FD. 67-CX, 2);

cennete zāhid bilür cān v e r m e d e n yetmez velī (ayn. 105-CLXXIV, 4) vb.

23. §. *-alı <-ġalı:* 'Bir zamandan beri' anlamıyla geçmiş zamana dayanan zarflar yapar. Bu günkünden farklı bir kullanılışı yoktur:

ḳaşlaruñ yayına meyl e y l e y e l i cān-ü göñül

dün ü gün men bilürem kim ne çekerler anlar (FD. 52-LXXXI);

a y ı r a l ı çerh sen ḥabībi menden (ayn. 234-30.2).

24. §. *- ġaçl-geç:* Doğu Türkçesine mahsus olan *-ġaç* zarf-fiili Fuzulî'de *-ınca* ve *-ıcaḳ*'a nazaran aynı fonksiyonda olmak üzere çok daha yaygın bir kullanılıştadır:

senden olġaç esīr-i derd mizāc

ṣıḥḥat içün baña olur muḥtāç (BB. 29-347),

e y l e g e ç sözlerini Beng temām

ḳıldı Ma'cun risalete iḳdām (BB. 31-374)

Bibliyografya ve Kısaltmalar

(SN.) Dr. T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Breslau, 1938.

(Fiil Müştakl.) Prof. Dr. S. Çagatay, *Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları*, DTCF. derg. VI. C (1948), sayı 1-2.

(FBM.) Hasibe Çatbaş (Mazıoğlu), *Fuzulî'nin Bir Mektubu*, DTCF. derg. VI. C., 3. S. 139-147.

Levent Şahverdi Arşivi

A. Dilaçar, Türk Ansiklopedisi *Azeri Türkçesi* mad.

(Kadı Burhaneddin) Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı üzerinde bir gramer denemesi*. Türk Dili ve Edebiyatı derg., IV. C. 3. S., 287-327. ss.

(Alt. Gr.) Prof. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1950.

(Mektupl.) Doç. Dr. A. Karahan, *Fuzulî'nin Mektupları*, İst. Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı dalı mezunları cemiyeti yayınlarından no. 4, İstanbul, İbrahim Horoz basımevi, 1948.

Prof. M. Fuad Köprülü, *Fuzulî Divanı Mukaddimesi*, İstanbul, Yenişark Kütüphanesi yayımı, 1924.

Prof. M. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, *Fuzulî mad.*

Prof. M. Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, *Azeri Türk Lehçesi* mad.

(BB.) Kemal Edib Kürkçüoğlu, *Fuzulî, Bengü Bâde*, Türk kültür eserleri serisi, İstanbul, 1956.

(Hadika) Kemal Edib Kürkçüoğlu, *Fuzulî, Hadikatü's-su'adâ*, Türk kültür eserleri serisi, İstanbul, 1956.

Doç. Dr. Hasibe Mazıoğlu, *Fuzulî-Hafız iki şair arasında bir karşılaştırma denemesi* (doktora tezi) Ankara, 1956.

(LM.) Prof. N. Halil Onan, Fuzulî, *Leylâ ile Mecnun*, Türk kültür eserleri serisi I. İst. 1956.

(FD.) Prof. Ali Nihad Tarlan, *Fuzulî Dîvanı:* gazel, musammat, mukatta' ve rubai kısmı, C. I, İstanbul Üniv. yayınlarından no: 455, 1950.

Kaside - Fuzulî'nin ölümünün 400. yıldönümü münasebetiyle hazırlanmakta olan yeni *Fuzulî Dîvanı*'ndaki 'kasideler' kısmı.

Fuzuli'nin Dili Hakkında Notlar, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1956, s. 1-31.

Levent Şahverdi Arşivi

AHMET VEFİK PAŞA*

(3 Haziran 1823 - 2 Nisan 1891)

Bu gün ölümünün 95. yıl dönümü dolayısıyla Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun ve Marmara Üniversitesinin iş birliği ile kendisini anmak ve hizmetlerini değerlendirmek fırsatını bulduğumuz Ahmet Vefik Paşa, Tanzimat devrinin yetiştirdiği eşine ender rastlanır fikir ve devlet adamlarından biridir.

Osmanlı Devletini siyasî ve sosyal yapısı bakımından yeni bir düzene sokma amacı güden Tanzimat hareketi, daha sonraki aydın kuşakları oluşturacak gençlere, Batılılaşma yolundaki yetişmelerinde geniş bir ufuk açmış bulunuyordu. Tanzimat'ın 1839-1860 yılları arasını kaplayan ilk devresi, genellikle Batılılaşmanın aydınlar arasında derece derece benimsenerek topluma intikal ettirildiği bir ön hazırlık devresidir. Bu devrede önlerine açılan geniş ufkun havasını koklamış ve Batılılaşmayı samimî olarak benimsemiş olan aydın ve idealist bir neslin yetişmiş olması, Batılılaşmayı yalnız devlet tarafından yürütülen bir hareket olmaktan çıkararak, aydınların halka mal etmeye çalıştıkları şuurlu ve sistemli bir hareket hâline getirmiştir.[1] Bu bakımdan 1860'dan sonraki Batılılaşma faaliyeti, siyasî sosyal ve edebî yönleri olan bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanzimat'ın bu ön hazırlık devresinden sonra yazı hayatına atılan 2. nesil, sosyal konulardaki görüş ve tavırları bakımından biribirinden farklı iki ayrı grup oluşturmuştur.

Birinci gruptakiler, Osmanlı Devletinin yıkılmadan kurtarılmasını rejim değişikliğinde ve Meşrutiyet'in ilânında arayanlardır. Yeni Osmanlıların faaliyeti bu gruba girer. İkinci gruptakiler ise, Batıdan gelen yeni fikirleri halk tabakasına yayarak halkı aydınlatmaya ve toplum kalkınmasını bu yolla sağlamaya çalışanlardır.[2] Bunlar, faaliyetlerini siyasî alanda değil, fikir ve edebiyat alanında yoğunlaştırmışlardır. Her iki gruptaki faaliyetlerin ortaya koyduğu sonuçlar, Türk toplumunu kısa zamanda yeni değişme ve gelişmelere hazırlamıştır. Nitekim, 1908-1923 yılları arasını kaplayan 2. Meşrutiyet devrinin sosyal, kültürel ve siyasî alanlardaki şuurlu tutum ve uyanışında, şüphesiz, Tanzimat devrinden gelen bu etkilerin ve öncülüğün büyük payı olmuştur.

Yetiştiği devir itibariyle bir önceki nesle mensup olan Ahmet Vefik Paşa, yazarlık ve fikir alanındaki faaliyetleri ile 2. grupta yer alan bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Ahmet Vefik Paşa, aslında edebî yönü 2. plânda kalan bir devlet adamıdır. Fakat kişiliğini oluşturan özelliklerin sevki ile, yönelmiş olduğu bazı faaliyet alanları ve yaptığı çalışmalar, onu devlet adamlığı ve diplomatlığı yanında aynı zamanda bir tiyatro yazarı, bir tiyatro öncüsü, bir Türkolog ve bir folklorcu yapıvermiştir.

---

* 3 Mayıs 1986 günü Türk Dil Kurumunda yapılan konuşma.

1 Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri* (1860-1923) I, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, s. 12.

2 Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil - Zeynep Kerman, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* III. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul 1979, s. XI.

Levent Şahverdi Arşivi

Fakat, kültür tarihimizde onun şahsiyetine asıl damgasını vuran en belirgin özelliği, toplum hizmetini, Batılılaşma ile birlikte millî değerlere dayandırmakta ve sosyal yapıya milliyetçilik şuurunu aşılamakta bulan Türkçülük hareketine öncülük etmiş olmasındadır.

Geniş bilgisi, derin kültürü, çok yönlü, muhtevalı ve renkli şahsiyeti ve şuurlu hizmet anlayışı ile Ahmet Vefik Paşa, kendisine yerli ve yabancı literatürde haklı bir şöhret kazandırmış; hakkında birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Biz, bu günkü konuşmamızda onun dil ve kültür tarihimizdeki yerini vaktin elverdiği oranda ve Türkoloji yönüne biraz daha ağırlık vererek belirtmeye çalışacağız.

HAYATI

3 Haziran 1823 tarihinde doğmuş ve 2 Nisan 1891 tarihinde dünyadan göçmüş olan Ahmet Vefik Paşa, mütercimler ve diplomatlar yetiştiren bir aileye mensuptur. Büyük babası Yahya Naci Efendi, *Divan-ı Hümayun*'un[3] ilk Müslüman tercümanıdır. Babası ve Yahya Naci Efendi'nin oğlu Ruhiddin Mehmet Efendi de mütercim ve hariciye memurudur. İlk bilgilerini aile çevresinden alan Ahmet Vefik Efendi, 1831-1834 yılları arasında tahsiline İstanbul'da, vaktiyle dedesi Yahya Naci Efendi'nin de hocalık etmiş bulunduğu *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun*'da devam etmiştir. 1834'te Mustafa Reşid Paşa'nın Paris sefirliğine, tercüman olarak birlikte götürdüğü babasının da sefaret kâtipliğine atanması dolayısıyla Paris'e gitmiş ve tahsiline St. Louis Lisesinde devam etmiştir. Burada çok iyi Fransızca öğrenen ve 1837'de 14 yaşında İstanbul'a dönen Ahmet Vefik, tahsilinin tabiî bir sonucu olarak dede ve baba mesleğine intisap etmiştir. Memurluk hayatına Tercüme Kaleminde başlamış ve "hâcegânlık"[4] rütbesini almıştır.

Devrine göre liberal bir tahsil gören Ahmet Vefik Efendi, daha küçük yaşlarda iyi bir yabancı dil bilgisi aldığı ve Fransız, İngiliz yazarlarına ait eserleri kaynaklarından okuyup üzerlerinde düşünmek ve hattâ bu edebiyatları yakından tanıyan yabancı dost ve arkadaşları ile tartışmak fırsatlarını da bulduğu için, geniş bir kültüre ve yüksek bir edebiyat zevkine sahip olabilmiştir. Ahmet Vefik'in yakın arkadaşı ve *Morning Chronicle*'ın İstanbul muhabiri olan Sir Austen Layard'ın *Autobiography and Letters*[5] (Otobiyografi ve Mektuplar) adlı eserinden, onun ilk gençlik yıllarındaki özel hayatı ve şahsiyetinin teşekkülü hakkında birinci elden çok değerli bilgiler alabilmekteyiz. Ahmet Vefik ile 1839'da onun Tercüme Kaleminde çalıştığı sırada tanışmış ve kendisi ile yakın bir arkadaşlık kurmuş olan Mr. Layard, bu eserinde, yetiştiği çevreyi, aile ve arkadaşlarını, kimlerin hangi eserlerini okuduğunu, zevklerini, hangi konularla ilgilendiğini ve karakterini oluşturan başlıca özellikleri canlı tasvirler ve geniş açıklamalarla dile getirmiştir. Fevziye Abdullah Tansel tarafından incelenip değerlendirilen[6] bu eserden ve diğer bazı kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre, Ahmet Vefik Efendi, daha 16-17 yaşlarında iken, yalnız Fransızca

---

3 Devlet işlerinin görüldüğü Bakanlar Kurulu.

4 O devirdeki sivil rütbelerden biri.

5 London 1903, C. 2, s. 47-104 arası.

6 "Ahmet Vefik Paşa'nın şahsiyeti'nin teşekkülü, hususî hayatı ve muhtelif karakterler", Belleten C. XXI:, sayı 113. (Ankara 1965), s. 123-127 ve devamı.

Levent Şahverdi Arşivi

ve İngilizceyi değil, Osmanlı eğitiminin ve kültür yapısının bir gereği olarak Farsçayı, Arapçayı, Doğu kültür ve edebiyatını ve hatta Yunancayı da çok iyi bilmektedir. Şiddetli bir okuma merakı, İngiliz ve Fransız klâsiklerini de içine alan zengin bir kütüphanesi vardır. Mr Layard'ın ve diğer bir İngiliz dostu *Morning post* muhabiri Mr. Longworth'un, kışın Su Kemerleri yakınındaki konaklarında, yazın da Boğaziçi'ndeki yalıda haftada 2 gün misafir edildikleri günlerde beraberce Gibbon, Robertson, Hume, Shakespeare gibi İngiliz klâsiklerini okumakta; bu eserlere dair canlı, renkli tartışmalara girmektedirler. Charles Dickens'in romanlarını okurken komik sahnelerde kahkahalarla gülen Ahmet Vefik, onun eserlerinden, özellikle Pickwick'ten, bunları daha sonra taklit ederek yeniden nakledecek derecede büyük bir zevk almaktadır. Komedi türünden eserlere özel bir meyli vardır. Mizaç itibariyle şen bir insandır. Neşesi ile çevresini de neşelendirebilmektedir. Dürüst tabiatlıdır. Görülmemiş derecede kuvvetli bir hafızası ve her konuya karşı hayret edilecek bir ilgisi vardır.

Kendisi ile daha sonraki yıllarda dostluk kurmuş olan Robert Kolej müdürlerinden Georg Washburn'ün kaydettiğine göre, Ahmet Vefik Efendi onaltı dil bilmektedir. Kütüphanesinde İngiliz, Fransız ve Alman dillerinde yazılan eserler dışında, Çince, Japonca, Rusça ve Rumenceye kadar hemen bütün Doğu ve Batı dillerinde yazılmış her alandaki eserlerin basılı nadir yazma nüshaları bulunmaktadır. Osmanlı kültürünün önemli eserlerini de içine alan bu kütüphanede, Tanzimat devri yazarlarının dil, tarih, edebiyat ve münşeatla ilgili eserleri yanında Batı klâsiklerine ait sanat eserleri de oldukça kabarık bir yer tutmaktadır.[7]

Tercüme Kalemindeki görevinden 1840 yılında Londra Sefaret Kâtipliği'ne atanan Ahmet Vefik Efendi'nin, daha sonraki yıllarda kısa aralıklarla ve rütbesi kademe kademe yükseltilerek yurt içinde ve yurt dışında önemli görevlere getirildiğini ve sadrazamlığa kadar yükseldiğini görüyoruz. İstanbul'da Tercüme Kalemi Mümeyyizliği, Mütercim-i Evvellik (1847), Memleketeyn[8] Fevkalâde Komiserliği, (1849) Encümeni - Dâniş Üyeliği, Tahran Büyük Elçiliği (1815), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Üyeliği (1854, ileride öteki memuriyetlerinden ayrıldıkça bu meclisin üyeliğine yeniden atanacaktır), Deavî Nazırlığı (1857), Paris Sefirliği (1860), Evkaf Nazırlığı (1861), Divan-ı Muhasebat Reisliği, Darülfünûn'da Hikmet-i Tarih (Tarih Felsefesi) müderrisliği (1862) ve Anadolu Sağ Kol Müfettişliği, 1837'den 1864 yılına kadar uzanan devrede, istifa ve azillerden uzak 27 yıllık meslek hayatının başlıca görevleridir[9]. Bu arada devlet için önemli olan bazı konuları soruşturup incelemek üzere *Sırbistan*'a, *İzmir*'e, *Bağdat* ve *Belgrat*'a gönderilmiş; başarılı çalışmaları dolayısıyla, çeşitli nişanlarla taltif edilmiştir. 1864'te, Bursa halkından gelen şikâyetler üzerine Âlî Paşa tarafından Anadolu Sağ Kol Müfettişliği'nden azledilmiş ve onun ölümüne kadar yedi yıl açıkta kalmıştır. Bu süre içinde kendisini bilim ve edebiyat çalışmalarına veren Ahmet Vefik Paşa, Moliere'den tercümeler yapmış; *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*'yi ve *Micromegas Tercümesi*'ni ortaya koymuştur. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra Sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa tarafından önemli görevlere getirilmişse de, mizacı ve görev anlayışından 1873'e kadar geçen iki yıllık bir sürede, Rüsûmât Eminliği (1871),

---

[7] F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 135.

[8] Eflâk-Buğdan.

[9] Resmî hayatının kronolojisi hakkında daha ayrıntılı bilgi almak için bk. F Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik Paşa", *Belleten C.* XXVIII, S. 109 (Ankara 1964), s. 124-127

Levent Şahverdi Arşivi

Sadaret Müsteşarlığı (1872), Maarif Nazırlığı ve Şûrâ-yı Devlet Üyeliği gibi dört ayrı görev değiştirmiş olması, onun bu durumu ile ilgilidir. 15 Ağustos 1873'te yeniden azledilen Ahmet Vefik Paşa, 1877 senesine kadar açıkta kalmıştır. Bu süre içinde *Lehçe-i Osmanî* adlı sözlüğünün birinci kısmını yazmış ve bastırmıştır. 1875 yılında Petersburg İlim Akademisi'ne muhabir üye seçilmiştir. Daha sonra sırasıyla Edirne Valiliğine, Meclis-i Âyân üyeliğine ve Maarif Nazırlığına atanan Ahmet Vefik Paşa, 1878'de Dahiliye Nazırlığı da kendisinde kalmak üzere Başvekil tayin edilmiştir. "Sadrazam" ünvanının "Başvekil"e dönüştürülmesinde bizzat kendisinin ısrar ettiği söylenir. Ne var ki, iki buçuk ay sonra 18 Nisan 1878'de bu görevinden de azledilen Paşa, bir yıl kadar açıkta kaldıktan sonra, 4 Şubat 1879'da Bursa Valiliğine atanmıştır. Üç yıl kadar süren bu görevden 1882'de bir daha azledilmiş ve birbuçuk ay sonra 30 Kasım 1882'de ikinci defa Başvekilliğe getirilmiştir. Ancak, üç gün devam edebilen bu Başvekillikten de azledilince, 1882'den ölüm tarihi olan 2 Nisan 1891'e kadar Rumeli Hisarındaki yalısında, yoksulluk içinde münzevî bir hayat sürmüş ve kendisini bilimsel çalışmalara vermiştir.[10]

ŞAHSİYETİ

Ahmet Vefik Paşa'nın kıyafetinden tabiatındaki özelliklere, düşünce ve davranışlarına varıncaya kadar hiç kimseye benzemeyen kendisine has orijinal bir şahsiyeti vardır. Yerli ve yabancı kaynaklarda onun özelliklerini aksettiren ve şahsiyetinin portresini çizen dikkate değer tasvirlere rastlanır. Ali Fuat'a göre, Ahmet Vefik Paşa *"şekli mehîbe*[11]*, kıyafeti acîb, ahlâkı, etvârı garîb, tab'ı şedîd*[12] " bir zattır.[13] Torunu Fahrünnisa Hanım, onun çok sert fakat çok müşfik bir aile reisi olduğunu, tabiatında ölçülü davranmasını engelleyen "hiddet ve gazap[14], it'am[15] ve ihsan"[16] şeklinde iki kuvvetin mevcut olduğunu; ilki yüzünden çok düşman kazandığını, ikincisinin de borca girmesine sebep olduğunu kaydeder.[17] Abdülhak Şinasî Hisar'ın Vefik Paşa'yı şekil ve muhteva yönü ile tasviri ise şöyledir:

"Ahmet Vefik Paşa geniş alınlı, yuvarlık yüzlü, zekî ve biraz çocukça gözlü, güler yüzlü ve son zamanları nûranî yüzlü, orta boylu, şişman, garip huylu, rûhen Şarklı

---

10 Hayatı hakkında geniş bilgi almak için yukarıda sayılanlar dışında bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih Müsahabeleri*, İstanbul 1920; İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmet Vefik Paşa*. İstanbul Kanaat Kütüphanesi 1932; Cemaleddin, *Âyine-i Zürefa*, Kütüphane-i ikdam 1314; Ahmet İhsan, "Ahmet Vefik Paşa" *Servet-i Fünûn Mecm.* S. 1495 (9 Nisan 1341); Ali Fuad, "Ahmet Vefik Paşa" *Servet-i Fünûn Mecm.* C. 60. S. 1554-80 (27 Mayıs 1926); Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul 1942; İbnü'l-emîn Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul Maarif Matb. 1944; Fevziye Abdullah Tansel, not 6 ve 9'da gösterilen eserleri; Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa*, TDK. yay. Ankara 1966. *İslam Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi*'nde "Ahmet Vefik Paşa" maddeleri.

11 Heybetli.

12 Şiddetli, sert.

13 Ali Fuad, "Ahmet Vefik Paşa" *Servet-i Fünûn Mecm.* C. 60, s. 1554-8, s. 27; F Abdullah Tansel, a.g.e. s. 130.

14 Öfke, kızgınlık.

15 Yemek yedirme, ikramda bulunma.

16 İyilik etme, bağışlama.

17 Cemaleddîn, *Ayine-i Zürefâ*, Kütüphane-i İkdam 1314, s. 139 ve öt., Tansel not 6'da a.g.e., s.

Levent Şahverdi Arşivi

mâlûmatıyla Garplı, hafif, mağrur, kibar, inatçı, müstehzi, rahatına düşkün, hodkâm; bazen de güzel sözlü bir adammış. Bana cesur derler; halbuki bendeki cesaret değil, tevekküldür, dermiş. Bazen hareketleri ile pek makul, bazen âdetleri ile garip ve gülünç gözükürmüş."

"Elbiseleri bile tamamen hususî imiş. Mavi ve uzun püsküllü bir fes, bol bir pantolon, bazen harmanî şeklinde geniş bir sako, Avrupaî bir beyaz pike yelek, resmî elbise olarak İstanbulin, bir baston ve sonraları bir sopa bir de tek gözlük. Boynundan asma kordonlu bir monokl." "Evinde Şam alacasından önü açık bir entari, belinde kuşak, softan yapılmış bir cübbe, kışın bir kürk, Şarklılığı, Garplılara takdir ettirmek azminde bulunan ve bütün hâl ve hâli ile muhteşem bir eski zaman adamı görünürmüş."[18]

Abdurrahman Şeref'in de işaret ettiği gibi, Ahmet Vefik Paşa'nın mizacında, her yönü ile ılımlılıktan çok bir aşırılık göze çarpmaktadır. Zekâsı, çalışkanlığı, dürüstlüğü, vakurluğu, metaneti, memleket sevgisi hep aşırılıklarla doludur. Sevmediği adamları hangi rütbede bulunursa bulunsun galiz şekilde tahkir eder, hoşlandığı kimselere toz kondurmazmış. Nuranî yüzünü büyüklük, zekâ, ilim ve haysiyet ışıltıları parlatırmış. Sokakta dilenci kıyafetine girse hiç tanımayan kimse, bu adam vezirdir diye hükmedebilirmiş.[19]

Ahmet Vefik Paşa'nın fevkalâde başarılı bir meslek hayatı vardır. Fakat buna rağmen, yukarıda işaret edildiği üzere, resmî görevlerindeki son 27 yılının anî yükselmeler, alçalmalar ve azillerle dolu oluşu, kısmen mizacındaki dürüstlük ve medenî cesaretten, kısmen de haşin tabiatından ve resmî kuralları hiçe sayan başına buyruk bazı davranışlarından kaynaklanmaktadır. Bursa Valisi iken, Sadaret makamındaki Sait Paşa'ya çektiği müstehzî bir telgraf kural tanımaz keyfî davranışının tipik bir örneğidir: Vilâyetlerin müracaat mercii Dahiliye Nezareti olduğundan, Başvekil Sait Paşa'nın resmî işlerin oraya yazılmasına ilişkin bir genelgesi gelir. Bu genelgeye fena halde sinirlenen Ahmet Vefik Paşa, esasen hoşlanmadığı bir zat olan Sait Paşa'nın başka bir telgrafı üzerine, Dahiliye Nezaretine cevap olarak çektiği telgrafta: *"Said imzasıyla bir telgrafnâme aldım; bu adam kimdir?"* diyerek[20] Said Paşa'yı tahkîr etmekten çekinmez.

Buna benzer başka bir garip telgrafı yine Bursa Valiliği zamanına rastlar. Maliye Nezaretinden Defterdarlığa gelen telgraflarda merkezin masrafı için birçok para istenmesi ve bunun sağlanma imkânının bulunmadığına dair yazılan cevapların kabul edilmemesi üzerine, Defterdar, Vilâyet makamına şikâyette bulunur. Bunun üzerine Vefik Paşa, ben söyleyeyim sen yaz diyerek, Defterdar'a resmî adabtan uzak şu kestirme cevabı yazdırır: *"Para denilen bok, bu vilâyette yok."* Bu telgrafı kendisi imzaladıktan sonra Defterdara da imzalatarak resmî telgraf olarak çektirir.

Şahsî garipliklerini ortaya koyan örneklerden biri de Bursa Valisi iken kendisine müracaat eden şişman bir adama sebepsiz yere şiddetli bir muameleyi reva görmüş olmasıdır. Bu sırada yanında bulunan bir ahbabının böyle bir muamelenin gereksiz olduğunu hatırlatması üzerine verdiği cevap da ilgi çekicidir. *"Bilmezsin o şişmanlar ne*

---

18 *Geçmiş zaman fıkraları*, İstanbul Hilmi Kitabevi 1958, s. 145.

19 *Tarih Müsahabeleri*, İstanbul Matbua-i Âmire 1339, s. 224 ve öt.

20 Ali Fuad, a.g.e., (10 Haziran 1926), İbnü'l-emîn Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, s. 686 Abdülhak Şinasi Hisar, a.g.e., s. 151; F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 168.

Levent Şahverdi Arşivi

domuz olur ne domuz! Ben kendimden bilirim" şeklinde psikolojik bir reaksiyonun ifadesidir.

Onun bazı davranışları, mizacının yenemediği özellikleri ile ilgili olsa da devrinde gariptir diye nitelendirilen icraat ve davranışlarının çoğu da aslında, belirli bir maksada dayanan ve memleket çıkarlarını ön plânda tutan hesaplı ve şuurlu davranışlarıdır.

Ahmet Vefik Paşa, gerek meslek hayatında, gerek fikir ve edebiyat alanındaki çalışmalarında memleketine büyük çapta hizmet etmiş takdire lâyık bir Tanzimat Paşası'dır. Ondaki ilmî ve siyasî olgunluk, uzağı görme kabiliyeti, dürüst ve sağlam karakter, kararlarındaki çabukluk ve kesinlik, doğru sözlülüğü, çapraşık konularda zekice çözümler getiren radikal buluşları, halk lehindeki kararları, kritik durumlardaki ikna kabiliyeti, yardımseverliği, keskin zekâsının ürünü olan zarif ve nükteli sözleri, iktidardan düştüğü zamanlarda bile büyük itibar görmüş olması, şahsiyeti etrafında orijinal kişiliğini tescil eden birçok fıkranın teşekkülüne sebep olmuştur.

Ali Fuad, Vefik Paşa'ya nispet edilen pek çok garip hikâye ve fıkranın mevcut olduğunu, eğer toplanacak olsa bunların *Mudhikât-ı Vefik Paşa*[21] adı ile bir cilt teşkil edebileceğini kaydediyor.[22]

Ahmet Vefik Paşa'nın özel ve resmî hayatına ve o devre ait bazı özellikleri, sosyal yapıdaki bazı sorunları aksettiren bu fıkralar, ister kendi söz ve davranışlarından, ister başkalarının ona ait sözlerinden meydana gelmiş olsun, birer belge değerindedir.[23] Ahmet Vefik Paşa üzerinde değerli araştırma ve incelemeler yapmış olan F. Abdullah Tansel, bu fıkraları zaman bakımından, zamanı belli olan ve zamanı belli olmayan fıkralar olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Belirli bir zamanla sınırlanabilen fıkraları mevcut fıkralarının dörtte üçünü oluştururlar ve Paşa'nın memuriyet hayatını aydınlatma bakımından önem taşırlar. Belli bir zamanla sınırlanamayan fıkraları ise dörtte bir kadardır.[24] Bunlar genellikle hükûmet işlerindeki aksaklıkları, yapılan haksızlıkları protesto eden tavizli konuşmaları, Paşa'nın medenî cesaretini, gururunu, alçak gönüllülüğünü ve biraz yukarıda işaret edilen diğer özelliklerini aksettiren fıkralardır.

Ahmet Vefik Paşa, Tanzimat büyüklerinden Mustafa Reşid Paşa'nın takdirini kazanmış; Âlî ve Fuad Paşalarla yıldızı barışmamıştır. Âlî Paşa'nın *"O bir canlı kütüphanedir"* sözleriyle kendisini takdir etmiş olmasına rağmen, *"Ahmet Vefik Efendi Sultan Süleyman zamanında fevkalâde bir sadrazam olurdu"* sözleriyle onun artık işe yaramadığını ima etmesi de bu geçimsizliğin ifadesidir. Yeni Osmanlılar, Ahmet Vefik Paşa'nın Âlî Paşa tarafından azlini onun Âlî Paşa'yı mutazarrır eden birtakım yolsuzlukları ortaya koymuş olmasına bağlamışlardır. *Hürriyet* gazetesinde bu konuda Âlî Paşa'ya hücum eden bir yazı: *"Hülâsa-i kelâm, eğer Vefik Efendi ser-tâ-pâ kusur-ı mücessem farz olunsa, yine Âlî Paşa'yı kırk yıl şamarlayarak okutacağı kâinatın ve belki de kendisinin itiraf kerdesidir"* sözleri ile sona ermektedir[25]. Keçecizade

---

21 Vefik Paşa'nın Komik Hikâyeleri.

22 "Ahmet Vefik Paşa Fıkarât", *Servet-i Fünûn Mecm.* C. 62, S. 1627-153 (20 Ekim 1927), İbnü'l-emîn Mahmud Kemal İnal, a.g.e., s. 713; F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 148-149.

23 F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 146.

24 F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 146-147.

25 "İki Mes'ele-i Mühimme", *Hürriyet gazetesi* S. 81-85 (10, 31 Ocak 1870); F. Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik Paşa", *Belleten* C. XXVIII/S. 109, s. 119-120.

Levent Şahverdi Arşivi

Fuad Paşa'nın: *"Ahmet Vefik Paşa, binek taşı cesametinde bir elmastır Ne yüzüğe takılır, ne sokakta bırakılır"* şeklindeki zarif teşbihi de onun şahsiyetindeki özelliği ortaya koyan veciz bir anlatımdır.

Ahmet Vefik Paşa, Reşid Paşa tarafından takdir edilmiş olmasına rağmen, Batılılaşma ve yenileşme konusunda onu aceleci bulmuştur. Bu süratli gidişle, zaten zayıflamış olan sosyal müesseselerin büsbütün çöküntüye uğrayarak devletin istiklâlini bile tehlikeye sokabileceği görüşündedir. Batı medeniyetinden alınan unsurların millî özelliklere aşılanmasını ve bir hazırlık devresinden geçirilerek topluma yavaş yavaş sindirilmesini ister. Böylece, Ziya Gökalp'ten önce, taklikçilikten uzak Doğu-Batı sentezi fikrinin ilk belirtilerini Ahmet Vefik Paşa'da görmekteyiz.

DEVLET HİZMETİNDEKİ BAŞARILARI

Ahmet Vefik Paşa, çeşitli kademelerdeki resmî görevlerinde başarıya ulaşmış bir devlet adamıdır. Özellikle sefirliklerinde, Memleketeyn Fevkalâde Komiserliğinde, Anadolu Sağ Kol Müfettişliğinde birinci Başvekilliğinde ve Bursa Valiliğinde değerli hizmetler vermiştir.

Maarif Nazırlığı ve Bursa Valiliği sırasında, millî eğitim işleri ile yakından ilgilenmiştir. Bursa'da öğretmen okulları açtırmış; Kız Öğretmen Okullarına önem vermiş; Maarif Nezareti vasıtasıyla yayınlattığı kitapları gittiği yerlerdeki mekteplere ve halka dağıttırmış; okullara öğretim metodları ile ilgili önerge göndermiş; kız çocuklarının on, erkek çocuklarının on-onüç yaşına kadar okula devamlarını mecbur tutmuştur.

Bursa'da, erkek ve kız rüştiyelerine ilâveten yeni bir kız rüştiyesi daha açtırmış ve millî eğitim tahsisatını artırmış olması, takdirle anılacak çalışmalarıdır. Fakat onun imar alanındaki hizmetleri eğitim alanındaki hizmetlerinden daha da verimlidir.

Anadolu Sağ Kol Müfettişi ve Bursa Valisi iken, Bursa'da yeni yollar ve caddeler açtırmış, mevcutları genişletmiş ve çevresine garip gelen zekice buluşları ile çıkmaz sokakları ortadan kaldırmıştır.[26] Çıkmaz sokakların açılması için bulduğu usul gerçekten ilgi çekicidir. Arabacı ile sokak sokak dolaşır ve arabacıyı kasten sokaklara sokarak, araba durunca da *"Vali paşa'nın arabası hiç durmak olur mu"?* diyerek, Belediyeden amele getirtip karşı gelen duvarı hemen yıktırır ve böylece pek çok çıkmaz sokağı açtırıverirmiş.[27] Caddelerin genişletilmesi sırasında da *"Yürüyen Dede"* ismindeki bir türbenin yıktırılarak sokağa ilâvesi gerekmiş. Ahmet Vefik Paşa, ulemâ ve eşraftan bazıları ile birlikte türbenin başına giderek *"yürü yâ dede!"* diye üç defa seslendikten sonra, *"Dede Hazretleri elbette yürüyüp gitmiştir, ayak altında kalacak değil ya!"* diyerek, türbeyi yıkmalarını emretmiştir.[28]

Bursa'da bakımsızlıktan bir yıkıntı, bir toprak yığını hâline gelmiş olan Yeşil Camiyi tamir ettirerek Bursa'ya ve Sanat dünyasına yeniden kazandıran Ahmet

---

26 F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 132; Sevim Güray, a.g.e., s. 23, 24.

27 Ali Fuad, "Ahmet Vefik Paşa", *Servet-i Fünûn Mecm.* C. 60, S. 1554-8 (27 Mayıs 1926); Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 228; İbnü'l-emîn Mahmud Kemal (İnal); a.g.e., s. 715, Zeki Pakalın, a.g.e., s. 301; F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 154.

28 Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 230, İsmail Hikmet Ertaylan, a.g.e., s. 15 ve öt; Zeki Pakalın, a.g.e., s. 303, F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 156.

Levent Şahverdi Arşivi

Vefik Paşa'dır. Ahmet Hâşim, Bursa'da yerleşmiş olan, güzel sanatlara ve Ahmet Vefik Paşa'ya karşı derin bir hayranlık duygusu taşıyan Gregoir Pay'den naklen, Ahmet Vefik Paşa hakkında şu bilgiyi vermektedir: *"Vefik Paşa dostumdu. Bursa'yı hatıratıyla doldurmuştur Onun için, Türk sanatı ve Bursa'yı* sevenler için bu vezirin hatırası azizdir. Güneşe kavuşturduğu Yeşil Cami, onun bu şehre hediyesidir, Tamirden evvel Yeşil Cami bir harabe, bir mezbele idi, içerisi toprakla, molozla dolu ve kubbesi birçok yerlerinden çatlamış, yıkılmak üzere idi. Tamiri bir müşkül meseleydi. Vefik Paşa bu iş için Fransa'dan meşhur mimar Parville'yi Bursa'ya celbetti. Parville, Caminin içini temizletmekle işe başladı. Caminin yeşil çini hazinesi, işte bu ameliyeden sonra hayran gözlerimize inkişaf etmiştir. Sonra kubbesi demir çenberlerle tutturulup çatlaklara çimento dökülerek kubbe tahkim edildi. Pek eski bir âbide olan Yeşil Caminin bu yenilik hâli işte bu tamirden ileri geliyordu. Parville, Yeşil Caminin tamiri münasebetiyle tetkik ettiği Türk mimarisi hakkında kıymetli bir eser de yazmıştır..."[29]

Richard Davey de, Osmanlı sanatının muhteşem bir eseri olan Yeşil Camiyi imar suretiyle ihya ettiği için medenî dünyanın Ahmet Vefik Paşa'ya teşekkür borcu bulunduğunu kaydediyor.

Görülüyor ki, Yeşil Cami gibi bir sanat harikasının yok olmaktan kurtuluşu, Ahmet Vefik Paşa'nın Türk sanat eserlerine karşı gösterdiği yakın ilginin sonucudur. Hattâ bu konuda ilgi çekici bir fıkra da anlatılır:

Ahmet Vefik Paşa, caminin orta kısmını kazdırıp buradaki şadırvanı meydana çıkarınca bakıyor ki, fıskiye taşı yok. Başka bir şahsın evinde gördüğü fıskiye taşının mutlaka bu şadırvana ait olacağını düşünerek fıskiye taşını getirtip yerine koydurarak denemesini yaptırmıştır. Taşın gerçekten de bu şadırvana ait olduğu ortaya çıkınca, bazı safderunlar, bu keşfi, Ahmet Vefik Paşa'nın gözündeki tek gözlüğün kerametine bağlamışlardır. Hattâ, köyünden kalkıp Bursa'ya kadar gelen yaşlı bir kadın, Paşa'ya başvurarak saatini kaybettiğini, eğer Paşa gözlüğünü takarsa, kaybolan şeylerin bulundukları yerleri keşfedeceğini söyledikleri için buraya kadar geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine çarşıdan bir saat satın aldıran Paşa, kadını huzuruna çağırtıp tek gözlüğünü de taktıktan sonra: *"Hanım ben kayıpları bulurum, amma taze iken bulurum. Sen vaktini geçirmişsin. Şimdi bu saati al kullan. Bir daha kaybın olursa 48 saati geçirmeden müracaat et."* [30] diyerek hatırını hoş etmiştir.

Bursa'da, Tophane'yi, Kale'yi, Sultan Bayezid vakfından olan İpek Hanı, Ulu Camii, Çelebi Sultan Mehmet Camisini, Osman Gazi, Sultan Cem ve Orhan türbelerini tamir ettirerek bunların nefis çinilerini ortaya çıkartan da Ahmet Vefik Paşa'dır. Ayrıca, Bursa'da hastaneler yaptırmış, bunlara gelir kaynakları bulmuştur. Çitli maden suyunu işleterek bir hastane için gelir kaynağı sağlamış; şehrin en işlek yerinde açtırdığı tiyatronun bir kısım gelirini Gureba Hastanesi'ne aktarmıştır.[31]

---

29 Ahmet Haşim, *Gurâbahane-i Laklakân*, İstanbul, İlhami Fevzi Matb. 1928, s. 14 ve öt. ve buradan naklen F Abdullah Tansel, a.g.e., s. 128, 129.

30 Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 230; Ali Fuad, a.g.e., aynı sayı, F Abdullah Tansel, a.g.e., Fıkralar Bölümü s. 156/XVIII.

31 F. Abdullah Tansel, not 9'da a.g.e., s. 132, 133, Sevim Güray, a.g.e., s. 24.

Levent Şahverdi Arşivi

Bataklıkların kurutulması, su getirilmesi, pirinç tarlalarında dut yetiştirilmek suretiyle ipekçiliğin ıslahı ve gülyağı istihsali de Ahmet Vefik Paşa'nın eserlerindendir.[32]

Ahmet Vefik Paşa, adlî ve malî işlerle de yakından ilgilenmiş; adilâne tutum ve icraatıyla yüzlerce meseleye çözüm getirerek halkın sevgi ve takdirini kazanmıştır. Bu konuda da fıkra hâline gelmiş örnekler vardır:

Bursa Valisi iken uzun süre işsiz kalan bir nahiye müdürü, Vali Paşa'ya takdim edeceği dilekçi için pul alacak parası bile bulunmadığından, ahbaplarından birinin setresini giyerek huzura çıkar ve yerle beraber temenna ettikten sonra, dilekçesini sözlü olarak okur. Dilekçe şöyledir:

"Huzûr-ı âl-i cenâb-ı hazret-i Vilâyet penâhî'ye Ma'rûz-ı Çâkerleridir ki.

Kulları, kırk sene hizmet-i devlette bulunan ibrâz-ı sadakat etmiş ve nice senelerden beri açıkta kalarak sefalete uğramış olduğundan, bir nâhiye müdürlüğüne ta'yinime müsaade-i celîle-i vilâyetpenâhileri şâyan buyurulmak bâbında emr-i ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Pul üzerinde fi sene... Mayıs... İmza... filân bendeleri...

Ahmet Vefik Paşa, bu sözlü dilekçeyi dikkatle dinledikten sonra, tebeşir getirterek dilekçe sahibine *"arkanı çevir"* der ve setresine *"sual olunmak üzere tarafı Defterdâriye"* yazar ve Defterdâra gitmesini emreder. O da Defterdâra gider ve selâm verdikten sonra arkasını çevirir. Defterdâr, hayret içinde havaleyi okuduktan sonra, Paşa'ya gidip *"Seyyar bir havalenizi aldım, ne ferman buyurulur?"* der. Paşa, *"Adamcağız pul parasını bile tedarikten âciz kaldığını anlatmak için bana şifahen arz-ı hâl verdi. Ben de sana havale ettim; açık bir yer bul da tayin et!"* der. Defterdâr da aldığı bu emri yerine getirir.[33]

Yine maiyyet memurlarından biri borçlarından dolayı Ahmet Vefik Paşa'ya şikâyet edilir. Paşa memuru çağırtır; belirli bir süre içinde borcunu ödemesini söyler. Fakat süre dolup da borç ödenmeyince şikâyet yenilenir ve Paşa borçluyu tekrar çağırtır. Kendisine sorar:

"Buraya nasıl geldiniz?

Beygir ile Efendimiz.

Çok âlâ oturunuz" der ve ellerini biribirine vurarak çağırdığı odacının kulağına birşeyler fısıldar. Biraz sonra odacı elinde bir miktar para ile yeniden gelir. Paşa parayı ikiye bölerek bir kısmını alacaklıya uzatır. *"Buyurun! bu sizin alacağınız"* der. Kalanını da *"Bu da size kaldı"* diyerek borçluya uzatır. Bundan bir şey anlamayan borçlu memura: *"Tereddüt etmeyin, verdiğim para, pazarda sattırdığım atınızın bedelinin bakiyyesidir"* diyerek sorunu çözer.[34] Bu türlü konularda çeşitli problemlere âni ve kesin çözüm getiren daha pek çok icraatı gösterilebilir.

---

32 *Encyglopedia Britannica*. C. I, s. 433.

33 İbnü'l-emîn Mahmud Kemal (İnal), a.g.e., s. 661, Ali Fuad, "Tarihî Fıkralar: Ahmet Vefik Paşa fıkarâtı", *Servet-i Fünûn* C. 60, s. 1627-153 (20 Ekim 1927), Zeki Pakalın, a.g.e., s. 304 ve bu eserlerden naklen F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 153/VIII.

34 Mehmet Rauf, *Âlem-i İslâm*, Bursa 1327 s. 137; Abdurrahman Şeref, a.g.e., s. 227; F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 150/I.

Levent Şahverdi Arşivi

Ahmet Vefik Paşa'nın diplomatik hayatı ve birinci Başvekilliği sırasındaki hizmetleri de çok ilgi çekicidir. Memleketeyn Fevkalâde Komiserliği ile Tahran ve Paris elçiliklerinde, el attığı diplomatik konularda büyük bir başarı sağlamış; devletin çıkarlarını, haysiyet ve şerefini ilgilendiren işlerde, temsil görevini takdire şayan ölçülerle yerine getirmiştir.

1849 yılında Macaristan mültecileri meselesini çözmek üzere Bükreş'e gönderilen ve 1849 yılı sonunda Ruslarla yapılan *Balta Limanı Andlaşması*'ndan birkaç ay sonra da Fuad Efendi (Fuad Paşa)'nın yerine Osmanlı Devletinin Memleketeyn özel temsilcisi olarak atanan Ahmet Vefik Efendi, burada geçirdiği 18 ay içinde yaptığı pek başarılı çalışmalarla mükemmel bir diplomat olduğunu ispatlamıştır. Burada olup bitenlere derinlemesine nüfuz edebilmek için Rumenceyi öğrenmekten de çekinmeyen Ahmet Vefik, Çar orduları, Rus temsilcisi ve generalleri karşısında Osmanlı hukukunu Babıâli'nin o güne kadar eşine tesadüf etmediği yüksek bir dirayetle savunabilmiştir. Memleket menfaatlerinin savunulmasında gösterdiği büyük gayret dolayısıyla, Romanya halkı kendisine şükran duyguları ile bağlanırken, bu genç diplomat, Prensin ve Rumen asilzadelerinin umacısı hâline gelmiştir. Çar orduları Prut nehrini geçtikten sonra, Ahmet Vefik Efendi de Memleketeyn'den ayrılmış ve buradaki liyakat ve dirayetinden dolayı Tahran Elçiliğine atanmıştır. Ubiccini, Türkiye hakkındaki mektuplarında Ahmet Vefik'in Memleketeyn Fevkalâde Komiserliğinden sitayişle bahsettiği gibi, kendisinin İstanbul'daki yakın dostu Rumen yazar ve politikacısı İon Chica ile aralarındaki mektuplaşmalar da, Türk-Rumen ilişkilerinin mahiyetini ve bu ilişkilerdeki yapıcı etkisini bütün ayrıntıları ile ortaya koymaktadır.[35]

1852'de Tahran'a gelen Ahmet Vefik'in, büyük bir ihtişamla karşılanması ve Şah tarafından o vakte kadar hiçbir büyükelçiye gösterilmeyen itibarın gösterilmesinin emredilmesi; birçok siyasî mücadeleden sonra Türk Sefarethanesine Osmanlı bayrağını çektirebilmiş olması ve buradan ayrılırken de şahın kendisini yüksek bir nişanla taltif etmiş olması,[36] onun diplomatik başarılarının bir başka delilidir.

Paris Elçiliği sırasında İmparator III. Napolyon'un da sevgi ve takdirini kazanan Ahmet Vefik, devletin onur ve haysiyetinin söz konusu olduğu anlarda, o zekice nüktedanlığı ile imparatoru bile kırmaktan çekinmemiştir.

Ahmet Vefik Paris'te iken ortaya çıkan Şam meselesinden dolayı muğber olan III. Napolyon, bir kabul resminde Paşa'nın yanına gelir ve Osmanlı İmparatorluğunun çökmekte olduğunu ima ederek *"İmparatorluğunuz çatırdıyor"* der. Vefik Paşa'nın büyük bir nezaketle verdiği şu cevap ilgi çekicidir: *"Bizim memleketimiz imparatorluğunuza uzaktır Zât-ı haşmetânelerinin hakkımızda doğru bilgi alamayacakları tabiîdir. Bendeniz ise Paris'te bulunduğumdan, imparatorluğunuzun ahvalini yakından görüyorum. Çatırdayan sizin imparatorluğunuzdur"* Bu cevaba canı sıkılan imparator, derhal yanından ayrılır. Ahmet Vefik'in medenî cesaretinden dolayı kendisini tebrik eden İngiliz sefirine de *"Bu sözü sizin söylemeniz lâzım gelirdi. Çünkü, devletiniz, söylediğiniz sözlerden dolayı sizi himaye ederdi. Halbuki benim*

---

35 Bu konuda derinlemesine bilgi almak için bkz. İon Matei (Çev. Zeynep Kerman), "Ahmet Vefik Paşa'nın Rumenlerle olan Münasebeti", *"Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* C. XX. (Aralık 1972), s. 49-91; Zeynep Kerman, "Ahmet Vefik Paşa'nın Rumenlerle Olan Münasebetlerine Dair II: Ahmet Vefik Paşa ve Kuleli Vak'ası" *Türk Dünyası Araştırmaları* S. 20 (Ekim 1982), s. 123-163.

36 *Ayine-i Zürefâ*, s. 132.

Levent Şahverdi Arşivi

devletim, küçük bir şikâyet üzerine beni azleder "[37] Gerçekten de Ahmet Vefik'in daha sonra bu görevden alındığını görüyoruz.

Yukarıda, şahsiyetinden bahsederken, Ahmet Vefik Paşa'nın yadırganan bazı davranışlarının maksatlı ve şuurlu olduğuna işaret etmiştik. Bunlardan biri yine Paris'te geçer. İmparator III. Napolyon, çok tantanalı beyaz bir araba ile dolaşırmış. Bir gün Paris sokaklarında bu arabanın bir eşi daha görülür. Bu da Türk elçisinin arabasıdır. Fransız Dışişleri Bakanlığı Osmanlı Dışişlerine bir yazı yazarak ve halkın, imparatorla elçinin arabasını biribirine karıştırdığını bildirerek elçinin bu araba ile dolaşmamasını ister. İstanbul Hükûmetinin gereği için durumu âcilen Elçiliğe bildirmesi üzerine, Ahmet Vefik Efendi, *"Fransa Hariciye Nazırı, kendi sefirlerinin Boğaziçi'nde bindiği kayığı görmüyor da, Osmanlı sefirinin Paris'te gezdiği arabayı mı görüyor? Sefir o kayığı ortadan kaldırırsa, bu araba kendiliğinden kalkar"* diyerek, bu arabayı kullanış sebebini, İstanbul'daki sefirin padişahınkinin aynı olarak yaptırdığı mükellef kayık olduğunu bildirince, sefir kayığı kaldırmış; Ahmet Vefik de arabasını siyaha boyatmıştır.[38]

Onun orijinal şahsiyetini aksettiren Paris fıkralarından biri de tiyatro ile ilgilidir. Türklere hakaret teşkil eden bir temsili imparatorun locasında seyrederken, locayı ve tiyatroyu terketmiş olması, ondaki millî şuurun gücünü ortaya koyan belirgin bir örnektir.

III. Napolyon, Ahmet Vefik Efendi'nin sefaretten azlini arzu ettiği halde, vedânamesini takdim ederken ona *"sizin gibi bir zâtı vekillerim arasında da görmek isterdim"* demesi ve kendisine Fransa'nın Sevr Fabrikasında özel olarak imal edilmiş hediyeler vermesi, onun şahsına karşı duyduğu saygının ifadesidir.

FİKİR TARİHİMİZDEKİ YERİ VE ESERLERİ

Yukarıda Tanzimat devrindeki yerini ve şahsiyetini belirtmeye çalıştığımız Ahmet Vefik Paşa'nın bizim için fikir ve kültür tarihimiz bakımından üzerinde durulmaya değer yanı, tarih, dil ve edebiyatla ilgili çalışma ve yayınlarıdır; bunların sosyal yapımıza getirdiği yeni değer ölçüleri bakımından taşıdıkları anlamdır.

Yukarıda işaret edildiği gibi, Ahmet Vefik Paşa, bir devlet adamıdır. Bilimi ve edebiyatı kendisine doğrudan doğruya meslek seçmiş bir kimse değildir. Ancak, resmî görevlerinden ayırabildiği zamanlarda veya azil sebebiyle devlet hizmetinden uzak kaldığı yıllarda kendisini ilmî ve edebî faaliyete verebilmiştir. Fakat Tanzimat devrinin sanat ve hizmet anlayışına uygun olarak, toplum kalkınmasını halkın aydınlatılmasında, eğitilmesinde ve şuurlandırılmasında gördüğü içindir ki, kendisini büyük bir iştiyakla bu türlü faaliyetlere de vermiş bulunmaktadır. Ahmet Vefik Paşa, Avrupa kültürü ile yetişmiş ve Türk toplumunun kalkınmasında, yenileşmeyi Batı medeniyetinden alınan değerlerin millî değerler ile kaynaştırılmasında gören şuurlu bir aydın olarak, devrinde,

---

37 Ali Fuad, a.g.e., İbnü'l-emîn Mahmud Kemal, a.g.e., s. 657; Hasan Âli Yücel, a.g.e., s. 237; Zeki Pakalın a.g.e., s. 307 ve bu eserlerden naklen F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 161/XXXIV; Sevim Güray, a.g.e., s. 28.

38 İbnü'l-emîn Mahmud Kemal, a.g.e., s. 657; İsmail Hikmet Ertaylan, a.g.e., s. 10; Abdülhak Şinasi Hisar, a.g.e., s. 146 ve F. Abdullah Tansel, a.g.e., s. 165-XVIII.

Levent Şahverdi Arşivi

"Osmanlıcılık", "İslâmcılık" gibi çeşitli fikir akımlarına karşı "milliyetçilik" akımını benimsemiş ve "Türkçülük" diye adlandırılan bu akımın öncülüğünü yapmıştır. Onun devlet adamlığı vasfında gördüğümüz orijinalite ve şuurluluk ilmî ve edebî şahsiyetinde de kendini gösterir.

Elimizde 25 kadar eseri bulunan Ahmet Vefik Paşa'nın 1864 yılına kadar yayınlamış olduğu eserler, genellikle bilimsel faaiyet alanına giren eserlerdir. Bunların tarih, atalar sözü ve dil gibi millî kültür konularında yoğunlaştığı görülür. 1869-1886 yılları arasındaki yayınlarının *Lehçe-i Osmanî* dışında kalanları ile Fransız edebiyatından yaptığı çoğu tiyatro eseri olan tercüme ve adaptasyonlardır.

BİLİMSEL NİTELİKTEKİ ESERLERİ

Bilimsel nitelikteki yayınlarının ilki, kendi türündeki eserler arasında da ilk olan ve *Sâl-nâme-i Osmâniye* adını alan *Sâl-nâme'dir* (Yayını 1846-1847).

Ubiccini'ye göre, Osmanlı ülkesindeki memurları, Avrupa devletleri ve ileri gelenlerini, bayram ve yortu günleri dahil yıllık takvimi, yabancı devletlerin gelir ve giderleri ile bunların Osmanlı sikkelerine göre karşılıklarını, çeşitli istatistik bilgilerini, kara ve deniz yolları tarifelerini içine alan bir yıllık niteliğindeki bu *Sâl-nâme*, Ahmet Vefik Paşa'nın en önemli eserlerindendir. Onun istatistik ile ilgili yayımlanmamış daha başka eserleri de vardır. Hattâ ölümü dolayısıyla yapılan yayınlar, Mustafa Reşid Paşa'nın imzasıyla Abdülazîz'e sunulan 1848-1849 yılına ait *Sâl-nâme*'nin Ahmet Vefik Paşa'ya ait olduğunu ortaya koymuştur.[39]

Ahmet Vefik Paşa'nın bu gruba giren diğer eserleri yayın sıralarına göre, bir atalar sözü derlemesi olan *Müntehâbât-ı Durub-i Emsâl* (1852); *Hikmet-i Tarih* (1863), *Secere-i Türkî, Fezleke-i Tarih-i Osmanî* (1869) ve *Lehçe-i Osmanî* (1888/89)'dir.

Müntehâbât-ı Durûb-ı Emsâl Ahmet Vefik Paşa'nın, halk kültürüne verdiği değer dolayısıyla, halk arasındaki atasözlerini ve deyimleri toplayarak alfabetik sıraya koyduğu bir atasözleri kolleksiyonudur. 300 sayfadan fazla tutan bu yayını ile Ahmet Vefik Paşa, Tanzimat devri yazarları arasında bu türlü çalışmalar için kendinden sonra gelenlere öncülük eden bir çığır açmış bulunmaktadır. Nitekim Şinâsî'nin, Ahmet Midhat Efendi'nin ve Ebüzziya Tevfik'in çalışmaları onu takip etmiştir.

Hikmet-i Tarih, Darülfünûn'da okuttuğu tarih felsefesi derslerinin özetidir.

Şecere-i Türkî (Türk Şeceresi), Şeybanî hanlarından Ebülgazî Bahadır Han'ın Doğu Türkçesinde yazdığı ve kendisinin Anadolu Türkçesine aktardığı tarihî bilgi, destan ve hatıralarla karışık bir tarih eseridir.

Fezleke-i Tarih-ise, rüşdiyelerde okunan ve yıllarca elden ele dolaşmış bulunan bir ders kitabıdır.

Tarih konularını işleyen bu eserlerde Ahmet Vefik Paşa'yı ön plâna çıkaran husus, eserlerin içindeki bilgilerden çok, konuların ele alınış tarzı ve Türk tarihine bakış açısıdır. Tanzimat devrine ve Ahmet Vefik Paşa'ya gelinceye kadar, Osmanlı

---

[39] Daha geniş bilgi için bk. F. Abdullah Tansel, "Ahmet Vefik Paşa II" Belleten C. XXVIII S. 109, s. 134, 135.

Levent Şahverdi Arşivi

tarihçiliğinde İslâm tarihinden ve Osmanlı Devletinden daha gerilere uzanan bir tarih anlayışı mevcut değildi. Batı kültürü ile yetişmiş olan Ahmet Vefik Paşa'nın bu konuda yapmış olduğu yenilik, Avrupa'da başlayan Türkoloji hareketini ve millî tarih anlayışını Türkiye'ye aktarmış olmasıdır. Gerçekten de, XIX. Yüzyılda ilkin Avrupa'da başlamış olan ve *Turqueri* yani *"Türk hayranlığı"* diye adlandırılan bu akım, bir yandan Türkiye'de yapılan ipekli, yünlü dokumalara, halılara, kilimlere, çinilere, tezhipçilik vb. nadide el işlerine, çeşitli sanat eserlerine ve Avrupa ressamlarının Türk hayatını işleyen tablolarına karşı büyük bir ilgi uyandırırken, bir yandan da Türkoloji alanında, Türklerin pek eski bir millet olduğunu ortaya koyan dil, tarih ve arkeoloji araştırmaları yapılıyordu. Batıdaki gelişmeleri yakından takip eden Ahmet Vefik Paşa, tarih konularına böyle bir millî tarih anlayışı ile eğilmiş ve Osmanlı tarihinin kendinden çok daha öncelere giden ve bütünlük gösteren Türk tarihinin batıdaki bir uzantısından ibaret olduğunu ortaya koymuştur. *Şecere-i Türkî*'yi Çağatay Türkçesinden dilimize çevirmiş olması da tarihimizin daha eski kaynaklarına ve Türk kültürünün köklerine doğru uzanma ihtiyacının ifadesidir.

Ahmet Vefik Paşa'nın Türk diline bakış açısı da böyledir. *Lehçe-i Osmanî*, Türkçenin Osmanlıca dışında kalan kendine has değerlerini ortaya koymak için yazmış olduğu bir sözlüktür. Bu eserde, Türkiye'deki Türkçenin büyük ve genel Türk dilinin bir lehçesi olduğu ve bu dilin daha başka lehçelerinin de bulunduğu fikri hâkimdir. Eserin halk dilinden derlenmiş Türkçe sözleri içine alan I. cildi 1876'da, Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça sözleride içine alan II. cildi 1888-89'da yayımlamıştır. Her ne kadar eser *Lehçe-i Osmanî* adını taşımakta ise de, bu ad ile kastedilen, doğrudan doğruya Türk dilidir. Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'de Türkiye'de ilk olarak Türk lehçeleri hakkında bilgiler vermiş; Türk dilinin Türkiye dışında ve Türkiye'de yayılmış olan kollarını birbirleriyle karşılaştırmalar yaparak açıklamıştır. Anadolu Türkçesinin Oğuzcanın Batı kolu olduğunu belirtmiş, Doğu Türkçesinin Uygur, Çağatay; Kıpçak Türkçesinin Kuman, Kazan, Kazak, Kırgız kolları ve yayılışları hakkında bilgiler vermiştir. *"Türk"* maddesinde çeşitli Türk kavimlerinin adlarını saymış; Oğuzlar, Selçuklular ve Osmanlılar hakkında tarihî akışa ve kuvvetli görüşe dayanan açıklamalar yapmıştır. Onun bu eserdeki görüşleri, Türk dili bilgisinin çağdaşlarından çok ileri seviyede olduğunu ortaya koymaktadır.

Sözlükteki kelimeler, köklerine göre sıralanmış; kökün anlamı verildikten sonra bundan türeyen yeni şekiller ve deyimler açıklanmıştır. 1455 sayfalık bu sözlükte Türkçe kelimelere ayrı bir yer verilmiş olması o devirde sözlüklere yalnız Arapça ve Farsça kelimeler alındığından, devri için küçümsenemiyecek bir yenilik oluşturmaktadır.

Ahmet Vefik Paşa'nın, Ziya Gökalp'ın *Türkçülüğün Esasları*'nda belirttiği üzere bir de *"bedîî Türkçülük"* dediğimiz sanat Türkçülüğü vardır. Bu anlayış dolayısıyladır ki "Evinin bütün mobilyaları, kendisinin ve ailesi fertlerinin elbiseleri genellikle Türk mamûlâtındandı. Hatta çok sevdiği kızı, Avrupa tarzında bir terlik almak için çok ısrar ettiği halde, *"evime Türk Mamûlâtından başkası giremez"* diyerek bu arzusuna engel olmuştur. Ahmet Vefik Paşa'nın estetik Türkçülüğü ile ilgili başka bir orijinalitesi de, Moliere'in komedilerini Türk âdetlerine uydurması, şahısların adlarını ve hüviyetlerini Türkçeleştirmek suretiyle Türkçeye aktarması ve millî bir sahnede oynat-

Levent Şahverdi Arşivi

ması idi".[40] Bu konu üzerinde biraz sonra ayrıca durulacaktır. Fakat ne yazıktır ki, *Lehçe-i Osmanî*, içine aldığı Türkçe kelime ve deyimler yüzünden devrinde bir hayli yadırganmıştır. Özellikle Namık Kemal tarafından, damadı Menemenli Rif'at Bey'e ve Abdülhak Hâmid'e yazılan mektuplarda küçük görücü ifadelerle yerilmiştir.[41] Ahmet Vefik Paşa ile bir türlü yıldızı barışmayan Namık Kemal'in, onun bu eserinde kullandığı Türkçe kelimeler ve imlâsı ile alay etmesine karşılık, Ahmet Midhat Efendi, Ali Suavi, İ. Kunos gibi yerli ve yabancı pek çok yazar tarafından da takdirle karşılanmıştır. *Türk Halk Edebiyatı* adlı kitabını yazmak üzere İstanbul'a gelen Macar doğu bilimcisi İ. Kunos, halk deyimlerini Vefik Paşa'nın bu eserinden öğrendiğini ve Vefik Paşa'nın cariyesinden Türkmen türküleri tespit ettiğini kaydetmektedir.[42]

Devrinde alışılagelmiş geleneklerin etkisi ile yadırganmış olan bu eserin Batıda ve Millî Edebiyat Akımı'ndan sonra bizde takdirle karşılanmış olması, onun çağdaşlarına göre ne kadar şuurlu ve ileriyi gören bir Türk aydını, bir fikir adamı olduğunu gösterir. Eserde bu günün ölçüleri ile eleştiri konusu olacak hususlar bulunmakla birlikte, bu durum, eserin değerine gölge düşürecek nitelikte değildir. Görülüyor ki, Ahmet Vefik Paşa bu çalışmaları ile, kültür milliyetçiliğinin memleketimizdeki ilk şuurlu temsilcisi ve öncüsü olmuş; Ziya Gökalp tarafından da haklı olarak, kendinden sonra gelen Süleyman Paşa ile birlikte ilmî Türkçülüğün babaları olarak vasıflandırılmıştır.

TERCÜME VE ADAPTASYONLARI

Ahmet Vefik Paşa'yı edebiyat ve tiyatro tarihimize mal eden eserleri, Fransız edebiyatından yapmış olduğu çeviri ve adaptasyonlardır. Bunları romanları ve tiyatro eserleri olmak üzere iki gruba ayırabiliriz. Fransız kültürüne olan derin vukufu ve mizacından gelen özellik dolayısıyla Ahmet Vefik Paşa, çevirilerinde Fransız klâsiklerini tercih etmiştir. 1871'de yayımlanan *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega*, Voltaire (1694-1778)'den, 1880-81'de yayınlanan *Telemak*, Fenelon'dan, *Ernani* (Hernani) Victor Hugo (1802-1885)'dan, 1886'da yayımlanan *Gil Blas Santillaninin Sergüzeşt*'i, Lesage (1668-1747)'dan yapılan roman çevirileridir.

Telemak, daha önce Yusuf Kâmil Paşa tarafından da çevrilmiş ve iki defa yayımlanmıştı. Fakat dil ve üslûbu çok ağır olduğu için Ahmet Vefik Paşa bu eseri yeniden çevirmek mecburiyetini duymuştur.

Ahmet Vefik Paşa hakkında bilgi veren bazı kaynaklar, onun W Shakespeare ve Schiller'den yapılmış tercümeleri de bulunduğunu kaydederlerse de, bu eserler bu güne kadar ele geçmiş değildir.

---

40 *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul Millî Eğitimi Basım. 1972, s. 7.

41 Bk. Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, TTK. yay. Ankara C. 1. s. 419-426; Fevziye Abdullah Tansel, Hususî Mektuplarına göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid, TTK. Ankara 1949, s. 50. 55 ve ayrıca a.g.e., s. 137.

42 Bk. Türk Halk Edebiyatı s. 43 ve öt.; F Abdullah Tansel, a.g.e., s. 139.

Levent Şahverdi Arşivi

Ahmet Vefik Paşa'nın roman çevirilerinde kullandığı dil ve üslûp, devrinde ve çağdaşlarına oranla oldukça sade sayılırsa da, roman edebiyatımızda örnek teşkil edecek nitelikte bir üslûp değildir. Esasen romanlarda orijinal bir üslûp yaratıcılığı genel olarak Tanzimat devrinin başarıya ulaşamadığı bir konudur. Ahmet Vefik Paşa'nın dil ve üslûptaki orijinalitesi kendini tiyatro çeviri ve adaptasyonlarında göstermiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın dil ve muhteva bakımından pek başarılı olduğu tercümeler, XVII. Yüzyıl Fransız Klâsisizminin en büyük üstadlarından olan komedi yazarı Moliere (1622-1673)'dir. Paşa'nın şen ve komedi türüne eğilimli mizacı ve Türk toplumunun komedi dehasını yakından kavramış olan kabiliyeti, Moliere'den yaptığı tercüme ve adaptasyonlarda kendisine büyük bir başarı sağlamıştır.

Ahmet Vefik Paşa, Moliere külliyatındaki 29 eserden 16'sını dilimize çevirmiştir. Bunlardan *İnfial-i Aşk, Dudu Kuşları, Don Civanı, Adamcıl, Tartüf, Yorgaki Dandini, Kocalar Mektebi, Kadınlar Mektebi, Okumuşlar ve Savruk* ki, toplam on eser etmektedir. Dilimize çeviri yolu ile kazandırılmış olan eserlerdir. *Tabib-i Aşk, Zoraki Tabib, Azarya, Zor Nikâhı, Merakî ve Dekbazlık* adlarını taşıyan diğer altı eseri ise adaptasyon türüne giren eserlerdir. Adapte eserlerin tamamı mensurdur. Çevirilerinden *İnfial-i Aşk, Dudu Kuşları, Don Civanı, Yorgaki Dandini mensur; Adamcıl, Tartüf, Kocalar Mektebi, Kadınlar Mektebi, Okumuşlar ve Savruk* manzumdur.

Ahmet Vefik Paşa, adapte eserlerinde büyük bir başarı sağlamıştır. Bunda eserlerin seçimindeki isabetin rolü bulunduğu gibi, yabancı hayatına ait olayların Türk yaşayış ve geleneklerine uydurulmasında, isimlerin ve karakterlerin büyük bir ustalıkla Türkleştirilmesinde, Ahmet Vefik Paşa'nın Türk toplum yapısına derinden nüfuz kabiliyetinin de etkisi büyüktür. Refik Ahmet Sevengil, Ahmet Vefik Paşa'nın bu tercüme ve adapteleri yaparken Türk toplumunda *"bir nevi Moliere rolü oynamak"* istemiş olduğunu ileri sürmektedir. Abdülhak Hamid de onu *"Türkçenin Moliere'i"* olarak vasıflandırmıştır.[43] İsmail Hikmet Ertaylan da Vefik Paşa'nın Moliere'in eserlerindeki sosyal tenkit ve mizahtan hoşlandığını kaydetmektedir.

Ahmet Vefik Paşa, ilk önce *Zor nikâhı ve Zoraki Tabib*'i, arkasından da *Tabib-i Aşk ve Merakî*'yi adapte etmiş ve bu eserlerden ilk ikisi Gedikpaşa Tiyatrosunda oynanmıştır.

Adaptasyonlarında vakaları olduğu gibi bırakan Ahmet Vefik Paşa, vakalar, şahıslar, ortam ve konuşmalar bakımından XIX. Yüzyıl Osmanlı toplumuna aktararak çevirdiği eserlere yerli birer eser çeşnisi verebilmiştir.

Vefik Paşa'nın bu tercüme ve adapteleri meydana getirmesindeki en büyük etken, Bursa Valiliği sırasında orada temsiller vermek üzere gelen bir tiyatro grubuna sahip çıkması ve onların eser ihtiyacını karşılama azmidir. Bu bakımdan Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa Valiliği ayrı bir önem taşır. Vefik Paşa'nın bu devresi ve Bursa'da tiyatronun nasıl kurulduğu hakkında, Aktör Ahmet Fehim Efendi, hatıralarında ilgi çekici bilgi vermektedir.

1879 yılında Gedikpaşada'ki Osmanlı tiyatrosunun kapanması üzerine Fasulyeciyan, Koharik ve arkadaşları, aralarında Fehim Efendi de olduğu halde Güllü Agop'tan ayrılarak Bursa'ya giderler ve temsillerine başlarlar. Bir gece Vefik Paşa oyunu seyre gelir

43 İbnü'l-emîn Mahmud Kemal a.g.e., C. V s. 710-725.

Levent Şahverdi Arşivi

ve ertesi günü oyuncuları makamına çağırır: "Size der bir tiyatro yaptıracağım, eserler vereceğim onları oynayacaksınız. Tiyatroya kira vermeyeceksiniz. Yalnız, yılda iki kere Gureba Hastanesi yararına temsil vereceksiniz!"

Vefik Paşa sözünü tutar, hemen hiç vakit kaybetmeden tiyatroyu yaptırır. İlk olarak *Merakî* oyununu oynatır. Tiyatro rağbet görür. Vefik Paşa bu sırada Moliere'in oyunlarını çevirmekle meşguldür. Onları dilimize aktarmakla kalmaz; piyeslerin provalarında bulunur; oyuncuları kontrol eder ve rejisörlük görevini de yüklenerek onları eğitir.

Aynı grupta bulunan Küçük İsmail'in ifadesinden de Ahmet Vefik Paşa'nın hükûmet civarındaki gazinoyu tiyatroya çevirdiğini, verdiği temsillerin her provasında bulunduğunu öğreniyoruz. Zor Nikahı piyesinin provasında Holas'a kızan Paşa'nın yerinden kalkarak ona bir tokat atmış, fakat oyunda gösterdiği büyük başarı üzerine oyundan sonra onu huzuruna çağırarak on altın hediye etmiş olması, Ahmet Vefik Paşa'nın bu oyunların sahneye koyuşu ve halkın eğitimiyle ne kadar yakından ilgilendiğini göstermektedir.

Tiyatroya seyirci celbi için başvurduğu tedbirlerde de ilgi çekici bir nitelik gösterir. Paşa'nın şahsı etrafında buna dair fıkralar da teşekkül etmiş ve çeşitli şikâyetlere yol açmıştır.

Ahmet Vefik Paşa'nın tercüme ve adapte eserlerindeki dil ve üslûp diğer eserlerindekine oranla son derece başarılı ve çekicidir. Tiyatro eserleri yeni bir üslûp yaratıcılığını gerektirmediği ve yaşayan canlı dilin eserlere aksini kolaylaştırdığı için, Ahmet Vefik Paşa bu eserlerinde çok büyük bir başarı sağlamıştır. Bu eserlerin yer yer halk dilinden alınmış kelimeler, deyimler, tekerlemeler ve atasözleri ile de süslenmiş olması, Ahmet Vefik Paşa'nın dil ve üslûbuna ayrı bir değer ve cazibe katmıştır. Hatta denebilir ki, onun *Lehçe-i Osmanî*'si, atalar sözü ve deyimlerle ilgili derlemeleri, eserlerinin dili için yeri geldikçe kullanabileceği bir ham malzeme deposu oluşturmuştur. *Acırak, afatlamak* (kıyameti koparmak), *ağmak* (yükselmek), *aldamak* (hile yapmak) *aparmak, balıklamak*, (sıçramak, debelenmek), *bilişmek*, (dostluk kurmak), *dirlik etmek*, (hile yapmak) *esenleşmek* (vedalaşmak), *ozan* (geveze), *pusat* (âlet, takım, silâhlık), *sağlamak* (temin etmek), *talamak* (talan etmek), *zevklenmek* (alay etmek) gibi kelimelerle *aç ile arkadaş olma yemem der sömürür; az olup uz olsun çok olup yoz olacağına; yokluk taştan katıdır* gibi atasözleri *imam bayıldı müezzin ayıldı, İstanbul karış muruş al sana bir kara kuruş, binek taşı sofra başı, pırpır eder uçamaz çukura düşmüş çıkamaz* gibi tekerlemeler ve *bir dikiş kaldı boğulayazdı* gibi deyimler onun eserlerine orijinalite ve millîlik katan özelliklerdir.

Vefik Paşa, *Zor Nikâh*'ında o devir aydınlarını, dil tutumları bakımından zor duruma sokan iğnemeler yapmaktan da çekinmemiştir. Eserden alınan şu küçük konuşma parçası bu durumun güzel bir örneğidir:

Üstâd-ı Sâni : Peki ne diyeceksiniz bana bakayım. Hem de ne lisan kullanacaksınız?

İvaz Ağa : Ne lisan mı?

Üstâd-ı Sâni : Evet! Yani ne dille söyleşeceksiniz?

İvaz Ağa : Bakındı ne dille imiş! Ne dille olacak. İşte ağzımdaki dil. Komşunun kini kullanacak değilim ya.

Levent Şahverdi Arşivi

Üstâd-ı Sâni : Canım öyle değil. Ne lisan, yani ne lûgat, hangi lehçe? Arapça mı söyliyeceksiniz?

İvaz Ağa . Hayır.

Üstâd-ı Sâni : Farisî mi?

İvaz Ağa : Hayır.

Üstâd-ı Sâni : İbranî?

İvaz Ağa : Hayır.

Üstâd-ı Sâni : Yunanî?

İvaz Ağa : Hayır.

Üstâd-ı Sâni : Lâtinî?

İvaz Ağa : Hayır.

Üstâd-ı Sâni . Fransızca mı?

İvaz Ağa : Hayır.

Üstâd-ı Sâni : İngilizce mi?

İvaz Ağa : Hayır! Hayır!

Üstâd-ı Sâni : Nemsece, İtalyanca, Rumca, Ermenice, Hindûca?

İvaz Ağa : Hayır canım! Hayır! Hayır! İşte Türkçe söyleşiyoruz ya. Türkçe söylerim!

Üstâd-ı Sâni · Ey peki Türkçe olsun canım. Çünkü Türkçe söyliyeceksin, beri tarafa geç. Zira bu kulak elsine-i kadîme ve ilmiyeye (eski diller ve bilim diline mahsustur). Öbür kulak elsine-î âdiye (adî dillere) ve zebânı mâderzâdiye (anadile) muayyendir."[44]

Zoraki Tabib'te çağdaşlarının ağdalı bilim dili anlayışı ile günlük konuşma dili arasındaki ayrılığı bir komedi unsuru olarak işlemiştir. Bu eserin önemli kahramanlarından olan İvaz'ın zoraki hekim olarak yaptığı konuşmalar ile günlük konuşmalar arasındaki büyük fark bu gerçeği aksettirmektedir. İşte küçük bir örnek:

İvaz : Ha, öyle ya! Beni, gerçek çerağ ettin. Evlendim de sanki övünecek iş gördüm, öyle mi? Ey, ant olsun, şimdi söyleteceksin beni, sonra dinleyeceğin vardır, ha!

Selime : Ey, ne varmış? Ne diyecekmişsin sanki?

İvaz : Ey, pes. O yaprağı çevirelim. Bildiğimizi biliriz, yeter artık! Beni bulup vardığına ne mutlusun.

Selime : Sanki seni bulduğuma ne mutlu demek, ne demek bakayım? Beni âkıbet dilendiren bir herif, bir zırlak sefih, olanca malımı yiyen bir hâin!

İvaz : Yalan söylersin, Hepsini yemiyorum, birazını içiyorum.

Selime : Evde olan eşyamı birer birer satıp savan batakçı!

İvaz : İşte iyi ya!. Bu, ev mahsulünden geçinmek demektir.

Selime : Yatağıma varınca kaldırıp götüren kaypakçı.

---

44 *Zor Nikâhı*, s. 32-33.

Levent Şahverdi Arşivi

İvaz : İyi ya!.. Sabahları erken kalkarsın.

Selime : Evde bir çöp bırakmıyan menhus!

İvaz : İyi ya!.. Göç kolay olur.

Selime : Sabahtan akşama kadar hemen içip içip kumarbazlık eden hayâsız!

İvaz : Ey, ne olmuş... Canım sıkılmasın diye ediyorum. Hekim (!) İvaz'ın konuşması:

İvaz : İşte efendim, ol vahâmat ve redâet zatürrie ile hicabülcevfin inhidap ve ik'irarından tevellüt eden ahlâtın hamuzeti mülâbesesiyle mütehaddis olduğundan dolayı kabr ü harbin bîmekânı kafrin ve leyse kurb ü kabrin kubrün... velmuzafünileyh imma müzafün. İşte tastamam bunun içindir ki kızın dili tutulmuştur."[45]

Bir başka örnek :

Üstâd-ı Sâni : A. İvaz Ağa! Zamanede her şey zîr ü zeber; kişi kişiden bîhaber; hep gîr ü dâr ü gerr ü cer! Âlem umûmen dalâlete düştü: zîr-i destân bagy ü isyâna inhimakle birer hükümrân-ı zeberdest-i pürâzâr! Kimesnede perva kalmadı, tuğyân-ı âlemyân dehşetâmiz, tasaddiyât-i cihhâl fitneengîz! Nâzım-ı nizâm-ı umûr-ı cümhûr ve kaasır-ı licâm-ı ehl-i şerr ü şûr makâmına mensup bulunan zâbitân-ı belde ve hâkimân-ı ülke hayâlarından ölsünler ve gussadan canların hedere versinler ki bu çekilmez rezâlete ve hazolmaz şekâvete rızâ verirler; bir ân müsaade ve zecr ü tenkilden tarfetül'ayn gurabül beyin misâli müsâmaha ederler."[46]

Yukarıdaki örnekler bize Ahmet Vefik Paşa'nın bir başka yönünü verir: O, çağının dil karşılığını güldürü unsuru yapabilecek güçte dil bilincine sahiptir.

Lehçe-i Osmanî'deki bazı maddeler ansiklopedi maddesi niteliğini taşır: *balık, bahçe, baş, Çağatay, coğrafya, Çingiz, Türk, yeniçeri* vb.

Bu konuşmalar bize Ahmet Vefik Paşa'nın o çağdaki dil karışıklığını bir komedi unsuru olarak eserlerine aksettirecek kadar güçlü bir dil şuuruna sahip olduğunu göstermektedir.

Vefik Paşa'nın Bursa'daki tiyatro faaliyetleri Haldun Taner'in, *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* [47] adlı oyununa konu olmuş ve bu oyunda Ahmet Vefik Paşa, eserlerinde kullandığı dil ve şahsiyeti ile çok iyi canlandırılmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, yaptığı öncülük ve çok yönlü hizmetleri ile yalnız bizde değil Batı dünyasında da takdirle karşılanmış ve hakkında birçok yazı yazılmış olan Ahmet Vefik Paşa, dil ve kültür tarihimize yapmış olduğu bu değerli hizmetleri ile, hatırası, genç kuşaklar arasında bu gün de yarın da canlı tutulması gereken kalbur üstü şahsiyetlerimizden biridir.

Türk Dili, S. 422 (Şubat 1987), s. 77-98.

---

[45] *Zoraki Tabib*, s. 11-12.

[46] a.g.e., s. 28.

[47] *Keşanlı Ali Destanı*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1971, s. 1-114.

Levent Şahverdi Arşivi

MEHMED ÂKİF ERSOY VE TÜRKÇE*

Her sanatçı gibi Âkif'in edebî şahsiyetinin teşekkülünde de, aile çevresinin etkilerinden başlayarak, mizacının, yetişme ve öğrenim tarzının, devrin sosyal ve kültürel şartları ile edebî karakterinin elbette rolü olmuştur. Ancak, değişik yönlerden gelen bu etkiler, onun sanatçı ruhunda kendine has bir yoğrulup şekillenmeden geçerek, Âkif'e, öteki edebî şahsiyetlerden ayrılan bambaşka bir kişilik kazandırmıştır. Sanatta şekil ve dış yapı ile iç yapı arasındaki yakın bağlantı dolayısıyla, bu özelliği onun dil ve üslûbunda da bulmaktayız. Esasen her yazar veya her şair kendi iç dünyasında biçimlenen hayal, duygu ve düşüncelerden örülmüş muhtevayı, ancak kelimeler veya kelimelerden örülmüş mısralarla dışa vurduğundan, bir sanatçının dil ve üslûbu hiç şüphe yok ki, onun edebi kişiliğinin iç yapısına uzanan bir köprü durumundadır. Bundan dolayı da sanatçının dil ve üslûbu üzerinde yapılacak bir inceleme, onun yaptığının aksine bir yol izleyerek, yani dıştan içe doğru yönelerek, onun muhteva değerlerini bulmaya yardımcı olacaktır. Biz, bu günkü konuşmamızda, Âkif'in dil ve üslûbunu yeri geldikçe böyle bir metod uygulaması ile değerlendirmeye çalışacağız.

İlk şiiini 1895 yılında Mektep dergisinde yayınlamış olan Âkif'in yoğun yayın faaliyeti, bilindiği gibi, 1903'ten sonraki yıllara rastlar. Bu faaliyet başyazarlığını yaptığı *Sırâtımüstakîm* dergisi ile (1908), *Sebîlürreşâd* (1912) dergilerinde çıkan manzumelerinden, çevirilerinden, dinî ve edebî makalelerinden başlayıp, sosyal konulu şiirlerini de içine alan basamaklanmalardan geçerek, ta Cumhuriyet devrine kadar uzanır.

Âkif'in fikir ve yazı hayatına atıldığı devir, edebiyat ve şiir akımlarının oldukça karışık bir dönemine rastlar. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar uzanan bir dönemde, bir yandan "Millî Edebiyat" hareketi kendini kabûl ettirmeye çalışırken, bir yandan da hem Tanzimat'tan beri dili sadeleştirme eğiliminde olanların tutumları devam etmekte hem de Tevfik Fikret, Cenab Şahâbeddin, Hâlid Ziya gibi Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âtî edebiyatını devam ettirenlerin kendi sanat ve üslûp anlayışlarına bağlı itibarları süregelmekte idi. Öte yandan, Millî Edebiyat hareketini temsil edenlerin sanat ve dil anlayışlarında da tam bir birlik göze çarpmaz. Türk Derneği'nde toplananların dil ve sanat tutumları ile, Mehmed Emin'in başkanlık ettiği *Türk Yurdu* ve *Türk Ocağı* derneklerinde yer alanların görüşleri, Selânik'teki *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan "Yeni Lisancılar" ile Şairler Derneği'ne bağlı yazarların dil ve sanat anlayışları arasında, birleşen bazı noktalar dışında, elbette birtakım ayrılıklar da vardır, Ayrıca, Fecr-i Âti'nin dağılmasından sonra bu topluluğa mensup bazı şairlerle, daha genç kuşaktan bazı şairlerin kendilerini tatmin için *Nâyîler, Havza Edebiyatı* veya *Nev-yunânîlik* adı altındaki, Millî Edebiyat anlayışının dışına taşan denemeleri de, devrin daha durulamamış olan bu karışık tablosunun bir başka görüntüsüdür[1]

---

* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünce düzenlenen "Mehmet Akif Ersoy, Fikirleri ve Tesirleri Simpozyumu" (27-28 Aralık 1976)'nda yapılan konuşmadır.

[1] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Âgah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, III. baskı, Ankara TDK. 1972, s. 200-347; Kenan Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Türkoloji Derg. C. II, Ankara 1965, s. 160-169.

Levent Şahverdi Arşivi

Fikir akımları bakımından, 1912 Balkan Harbi'nden sonra artık iyiden iyiye iflâs etmiş olan *Osmanlıcılık*'ın yerini *İslâmcılık, Türkçülük* ve *Milliyetçilik* akımları almış bulunmaktadır.

İşte yetiştiği devir itibariyle böyle bir fikir ve sanat ortamı içinde yol alan M. Âkif, ideal bakımından *İslâmcılığa* bağlanmış ise de, dil ve sanat anlayışı bakımından öteki akımlardan hiçbirine bağlanmamıştır. O, kendine has ayrı bir yol izleyerek apayrı nitelikte bir edebî şahsiyet olarak karşımıza çıkmıştır. Bu kısa girişten sonra, şimdi ana çizgileri ile onun sanatındaki dil ve üslûp özelliklerini yani Türkçecilik yönünü belirtmeye çalışalım:

ÂKİF'İN DİL VE ÜSLÛBUNDAKİ DÖNEMLER

Âkif'in dil ve üslûbunu edebî gelişmesindeki devrelere paralel olarak: 1. İlk şiirlerini yazmaya başladığı dönemdeki dil ve üslûp özelliği, 2. Sanatının gelişme ve olgunluk devrindeki dil ve üslûp özelliği, 3. Son yıllarındaki şiirlerinin dil ve üslûp özelliği olmak üzere üç ayrı dönemde ele almak uygun olur:

Birinci Dönem : Bu dönem, Âkif'in şiir yazacak bir çağa gelince, yetiştiği çevre ve aldığı dinî terbiye dolayısıyla, hocası Muallim Naci, Abdülhak Hâmid, Hâfız Şîrazî ve Şeyh Sa'dî gibi edebî şahsiyetlerin etkilerinde kalarak yazdığı manzumeler dönemidir. Şahsî veya dinî duyguları dile getiren bu manzumeler, nazım şekilleri, şiir ve sanat değeri bakımından olduğu kadar, dil ve üslûp özellikleri bakımından da eskiye bağlı idiler. Divan Edebiyatı'nın gazel, münacaat, na't, methiye, mersiye gibi nazım türleri ile yazılmış olduklarından, kelime kadrosu ve söyleyiş bakımından da Tanzîmat ve Servet-i Fünûn devri kalıntısıdır, denebilecek birer eskilik ve taklitçilik vasfı taşırlar[2] Gerçi Âkif, bu dönemde yazmış olduğu manzumeleri, bir ara şiir yazmaktan vazgeçmeyi düşünebilecek kadar değersiz bulmuş, birçoklarını da yırtıp atmıştır. Ancak, bunların elde kalıp da yayın alanına çıkmış veya daha sonra yazılmış olanlarında, bu başlangıç döneminin özellikleri gözden kaçmamaktadır:

Ey bülbül-i ter-zebân-ı irfân
Dem-beste nevâlarınla vicdân

Hem safvet-i rûh olan ve âvâz
Oldukça harîm-i canda dem-sâz

beyitleri ile başlayan ve

Ey subh-i ezel cebîn-i sâf-ı
Envârının olmaz inkisâfı,

Yeldâ-yı adem cihânı alsa,
Eşbâh bütün zalâma dalsa

---

[2] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif Hayatı ve Eserleri*, Ankara Ktb. Edebiyat Serisi: 2, 1945, s. 8-27 ve orada atıf yapılan bibliyografya.

Levent Şahverdi Arşivi

Hâlâ görünür o rûhü'l-ervâh
Bir cevv-i münir içinde sebbâh

beyitleri ile devam eden *Hasbıhal* şiiri ile[3];

Şeydây-ı gamım, püşte-i zencîr-i hevâyım
Uşşâka şu hâlim ile ben gıbta-fezâyım

beytiyle başlayan *Destûr*[4];

Ey nûr-ı uluhiyyetinin zıll-i avâlim
Zıllin bile esrâr-ı zuhûrun gibi muzlim

beytiyle başlayan *Tevhid yahut Feryâd*[5] ve

Gürz-i girân-ı zulmünü ey kanlı nâsiye;
Eyvân-ı zer-cidârına as ziynetin diye

beytiyle başlayan *Acem Şâhı*[6]; Hâmidvârî yazılmış olan *Bir Mersiye*[7] ve *Cânân Yurdu*[8], gibi manzume ve şiirlerinde birçok yönleri ile bu dönemin dil ve üslûp karakteri göze çarpar. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere *lisân-ı hâl, nûr-ı ulûhiyyet* 'ilahilik nûru', *esrâr-ı zuhûr* 'zuhurun esrarı', *kürsî-i celâl* 'celâl ve azamet kürsüsü', *pehnâ-yi avâlim* 'âlemlerin genişliği', *dest-i tecebbür* 'zorlu bir el', *medhûş-u muhakkar* 'dehşet ve hakaret için', *lücce-i bî-sâhil-i a'sâr* 'kıyısı bulunmayan eserler denizi', *pür sürûd-ı şebâb* 'gençlik cıvıltıları içinde', *reh-güzâr* 'yol üstünde' gibi, Fars ve Arap dili kurallarına göre kurulmuş yabancı isim ve sıfat tamlamalarının bol bol yer aldığı bu parçalar, onun pek şöhret yapmış sonraki şiirlerine bakarak, canlı bir üslûptan beklenen kıvraklığı taşımazlar. Arapça ve Farsça kelimelerin sayısı da manzumeden manzumeye az çok değişmekle birlikte, % 60-65'e kadar yükselen oranlar gösterir. Ne var ki, Âkif'in manzumelerindeki bu dil yapısı uzun sürmemiştir. Günden güne hızla gelişerek daha sonraki dönemin dil ve üslûp çekirdeğini oluşturacak bir sadelik ve hareketliliğe doğru yol alagelmiştir. Nitekim o, *Resimli Gazete*'de çıkan bir şiirinde, vaktiyle kafiye bulamadığı zamanlar, önce sözlükten kafiye çıkarıp, bu hazır kafiyeye sonradan nasıl fikir aramak suretiyle gazel yazmış olduğunu dile getirerek, aslında bu türlü şiirlerin bir değer taşımadığını, asıl değerin tabiatı tasvir eden şiirlerde olduğunu bildirmiştir[9]. Onun bu açıklaması ve yayın hayatının ilk yıllarında çıkan bazı şiirlerinin örgüsü, bizi Âkif'in 1898-1908 arası yıllarda, bir yandan yer yer eski tarzı devam ettirirken, bir yandan da yeni anlayışta şiirler yazmaya başladığı, dolayısıyla "taklitçilik" devresinin de kısa sürmüş olduğu görüşüne ulaştırıyor.

Onun edebî kişiliğini geliştiren şiir yazma anlayışıdaki bu değişiklik, hiç şüphe yok ki, şiirlerinin dil ve üslûp yapısında da yeni değişme ve gelişmelere yol açmıştır.

---

[3] Bk. M. Akif Ersoy, *Safahât* (Ömer Rıza Doğrul yayını), İnkılâp ve Aka Basımevi, İstanbul 1973, I. Kitap, s. 53-55.

[4] Bk. F. A. Tansel, a.g.e., s. 12.

[5] *Safahât*, I. Kitap, s. 15-23.

[6] *Safahât*, I. Kitap, s. 79-84.

[7] *Safahât*, I. Kitap, s. 109-112.

[8] *Safahât*, I. Kitap, s. 105-108.

[9] Yıl 1314 (26. II. Teşrîn 1898), s. 83, 91; Eşref Edip, *Mehmed Âkif - Hayatı, Eserleri ve 70 Muharririn Düşünceleri*, C. II (İstanbul 1939), s. 201 ve öt. ve buradan naklen F. A. Tansel, a.g.e., s. 24.

Levent Şahverdi Arşivi

Âkif'in, Sa'dî'nin bazı hikâyelerini aktarma yolu ile yazdığı ve Sa'dî etkisine bağlanabilen *Durmayalım* ve *Azim*[10], başlıklı manzumeleri ile *Hasbıhal* gibi diğer bazı manzumeleri, dil yapıları bakımından, 1. dönemden 2. döneme geçiş basamağında bulunan manzumelerdir.

İkinci Dönem : 1908'den sonraki yılları içine alan bu dönem, birinci dönemden farklı olarak Âkif'in kendi iç âleminin çemberinden sıyrılarak topluma yöneldiği bir dönemdir. Bu dönemde Âkif, edebî faaliyetindeki gelişmeye paralel olarak, küçük günlük olayların ve çeşitli hayat sahnelerinin tasviri yolu ile, toplumdaki gizli dertlere ve sosyal yaralara parmak basmıştır. Onun şiir aracılığı ile toplum hizmetinin daha ileri bir devresine yönelişini, "İslâm Birliği" idealine bağlı şiirlerinde bulmaktayız. Bu şiirlerinde Âkif, artık sosyal konulara belirli açılardan bakmaktan vazgeçerek, sanatını doğruca bütün bir topluluğun, hattâ yine Türk'ün yerli hayatını terennüm etmekle birlikte, bütün bir İslâm dünyasının hizmetine vakfetmiş bulunmaktadır. Esasen onun sanat anlayışı "sanat sanat için değil, sanat toplum içindir" görüşüne dayanır. Ona göre san'at bir süs ve çerezden ibaret değildir. Edebiyatın da toplum hayatındaki yeri büyüktür[11]. O bir toplumun bütün yaraları ve dertleri edebiyatın konusu olmalıdır, der. İşte bu san'at anlayışı dolayısıyla, Âkif edebî gelişmesinin ikinci döneminde yazmış olduğu şiirlerinde realist bir tutum içine girmiş, eserlerinde gözlem ve tasvirlere dayanan mahallî hayata büyük bir yer vermiştir. Şiirde şekille iç yapı arasındaki sıkı bağlantı dolayısıyla, mahallî hayatın ve sosyal yaraların gerçekçi ölçülerle dile getirilebilmesi de her şeyden önce bu ölçülere uygun bir dil ve üslûp gerektiriyordu. İşte Âkif, edebî faaliyetinin bu ikinci döneminde, yaşayan ve konuşulan canlı bir dile yönelerek, şiirlerinin dil ve üslûp yapısı bakımından da doruğa yükselebilmiş bir gelişme içindedir.

ÂKİF'İN DİL TUTUMU

Âkif genel dil tutmu itibariyle dilde sadelik yanlısıdır. O yaşayan ve yüzyıllardır işlene işlene bu günkü durumuna gelmiş olan halkın dilini benimser. Çağının dil akımları içinde, Servet-i Fünûn'cuların çetrefil, ağdalı ve süslü dillerini sevmediği gibi Tasfiyeciler'in tutumunu da beğenmez. *Sırâtımüstakim* dergisinde çıkan *Hasbıhal* başlıklı yazılarından birinde, dil konusundaki düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"Geçenlerde lisanı tasfiye edelim yâhud etmeyelim meselesi meydan aldı. Her iki fırka o kadar ileri gitti ki, aralarını bulmak kaabil olmadı. Evet bir kısmı rahmetli Veysî'nin devrini ihyâ etmek istiyor; diğeri de bize Maverâünnehir'den Osmanlılar için pek yeni olan hiç işlenmemiş, yaratıldığı gibi kalmış bir lisan getirmek hevesine kapılıyordu. Her iki taraf bir yığın dâvâlarla, delillerle ortaya atılarak zaten tezebzübden kurtulmayan efkârımızı büsbütün karıştırdı. Lisanımızı da, şivemizi de imlâmızla omuz öpüşecek bir hale getirdi."

"Vaktiyle Hüseyin Dâniş Efendi isminde bir zat Servet-i Fünûn'a leyl-i müdelhem'li, leyl-i mükefher'li şiirler yazar, Makaamât-ı Harîrî'yi okumuş olmayanlar

---

[10] *Safahât*,I. Kitap, s. 28-31; 65.

[11] *Sırâtımüstakim* 1909, S. 56; *Sebîlürreşâd* Mart 1912, S. 1. Ayrıca bk. Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, 3. Baskı, Ankara 1970, s. 543.

Levent Şahverdi Arşivi

benim sânihâtımı varsınlar anlamasınlar demek isterdi. Yine bu zat "perenk" kelimesini kullanır, fakat kaarîlerinin yalnız Fransızca bilenlerine merhamet ederek sahifenin altına bu kelime *bijou* mukabilidir" tarzında bir hâşiye düşerdi!

Bu gün de *İkdam* gazetesinin başında birtakım makaleler görülüyor ki, Türkçe kelimelerin yanıbaşlarında Arapçaları olmasa zavallı ümmet-i merhûme hiçbir şey anlamayacak! "Meclis" yerine kurultay", "meb'us" yerine "yalvaç", "a'yân" yerine "aksakal", "hal" yerine "idemük", "can" yerine bilmem ne kelimeleri! Böyle, şîveyi nakle ise imkân yok...

Doğrusu ben makae sahibinin iyi bir niyyet beslediğinden emin olmasam mutlaka bu zat lisânı tasfiye etmek isteyenlerle eğleniyor, derdim. Evet lisânın sadeleştirilmesi farzdır. Gazetelerde zabıta vukuatı öyle ağır bir lisanla yazılıyor ki, avam onu bir dua gibi dinliyor:

"Mehmed Bey'in hânesine leylen fürce-yâb-ı duhûl olan sârık, sekiz adet kalîçe-i giran-bahâ sirkat etmiştir" deyüb de "Mehmed Bey'in bu gece evine hırsız girmiş sekiz halı çalmış" dememek âdetâ maskaralıktır. Avâmın anlayabileceği meanî avâmın kullandığı lisan ile edâ edilmeli; lâkin bir icmâl-i siyasî Çağatayca yazılmamalı. Çünkü iki taraf da anlamayacak!"

"Lisanımız bu hâle gelebilmek için asırlar geçmiş. Bunu bir senede yıkıp yenisini yapmaya çalışmak garip bir teşebbüs olmaz mı?[12]"

Görülüyor ki Âkif, dilin sadeleştirilmesini ve halkın konuştuğu tabiî dil ile bağdaştırılmasını farz buluyor. Ancak, sadeleştirme ve Türkçeleştirme uğruna karışıklık yaratılmasını affedemiyor.

Âkif, dilde yenilik yapılmasına da karşı değildir. Yalnız, bunun erbâbı eliyle ve millî vekara uygun bir biçimde yapılması; dilde yerleşmiş ve benimsenmiş kelimeler varken, bunların Batı kaynaklı karşılıklarının aynen alınmaması gerektiği görüşündedir. Bu görüşünü *Fâtih Kürsüsünde* başlıklı şiirinde şu beyitlerle dile getirmiştir:

"Lisâna hiç yenilik sokmayın!" demek cinnet.
– Hayır taassub eden yok... şu var ki, icâbı
Tahakkuk etmeli bir kerre; bir de erbâbı
Eliyle olmalı matlûb olan teceddüdler...
Düşün ki böyle midir bizde?
– Şüphesiz
– Ne gezer!
Delîli kendi sözündür
– Kimin benim mi?
– Evet!
– Ne söylemiştim? unuttum...

---

12 *Sırâtımüstakim* 27 Mayıs 1326 (1910), C. IV, S. 92; ayrıca bk. A. S. Levend yuk. göst. e. s. 311-312.

Levent Şahverdi Arşivi

– Canım şu zihniyet!"

– Beğendin mi Fransızca yok mu "mentalite"

Onun mukabili...

– Zaten budur ya dert işte.

Tasarrufâtını aynen alırsak İngilizin,

Fransızın, ne olur hâli, sonra şivemizin?

Lisânın olmalıdır vekaar-ı millîsi,

O olmadıkça müyesser değil teâlisi[13].

Bu tutumu muhafazakârlık sayanlara karşı da, eğer bu moda yaygınlaşıp da bir akım hâline gelirse, dilin, iler tutar yeri kalmıyacak şekilde bozulacağını ileri sürer.

Âkif'in dil konusundaki düşünceleri dolayısıyla burada bir noktayı da ayrıca belirtmek isteriz: Gerçi, Âkif, şiirlerinde bir toplum şairi olarak karşımıza çıkmış ve gerektikçe dilimiz ile ilgili görüşlerini de belirtmiştir. Ancak, o hiç bir zaman bir Ziya Gökalp gibi, doğrudan doğruya bir dil davacısı olarak ortaya atılmış değildir. O, konuya bir sosyolog gözü ile bakmamış, Ziya Gökalp gibi dili bir fikir sistemi içine yerleştirmemiştir. Onun dil konusundaki, yukarıda özet olarak vermeye çalıştığımız görüşleri, her üstün seviyedeki sanatçı gibi, Türkçecilik konusundaki eğilimlerini ve genel dil tutumunu belirtici nitelikteki görüşlerdir. Âkif'in Türkçeye yapmış olduğu en büyük hizmet ve katkı, asıl şiirlerinin dil ve üslûbunda kendini gösterir. Onun bu özelliğini belirtebilmek için, şimdi doğrudan doğruya eserlerinin diline geçelim:

ÂKİF'İN ŞİİRLERİNDE DİL VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Âkif, şiirlerinde dil sadeliğini gerçekten benimsemiş olan bir şairdir. Onun, şiirlerinde, yazıp yayımladıktan sonra anlam bakımından olduğu kadar yer yer yabancı kelime ve kurallar bakımından da değişiklikler yapmış olması bu tutumunun açık bir örneğidir. *Birinci Safahât*'ın 1911 baskısındaki:

Mehîb yüzlü âdem edeb-güzîn-i namaz

mısraının, 1928 baskısında:

Mehîb yüzlü âdem kılar edeble namaz;

İndinde semâvat-u zemin bir koca boşluk

Feryâdını gûş eyleyecek gûş-i kerem yok

beytinin:

Baştan başa boşluk şu semâlar şu zemînler

Bir gûş-i kerem var mı akan yaşları dinler

şekillerine girmiş olması; *birçok* yerde *şinâh ederken* yerine *batar çıkarken, etfâl-i sefil y./ darmadağın yavrular; üç beş kürek izâm-ı remim y./ üç beş kürek kemikli çamur* gibi

---

[13] *Safahât*, IV Kitap, s. 204.

Levent Şahverdi Arşivi

birçok yabancı kelime ve ibarenin Türkçeleştirilmiş olması[14], onun şiirlerinde dil sadeliğine yer veren bu tutumu ile ilgilidir.

Âkif'in dili devrinin ve çağdaşlarının dili ile karşılaştırılınca, oldukça sade kalır. Ancak, bu dil, Arapça ve Farsça kelimeler ile Arap ve Fars dillerinin Osmanlıcaya geçmiş olan kurallarından büsbütün ayıklanmış bir dil de değildir. Tasvir ve karşılıklı konuşma parçalarındaki, doğrudan doğruya halkın dilinden alınmış ve o zamana kadar yazı diline girmemiş olan canlı, kıvrak, dipdiri Türkçe kelimeler ve söyleyişler yanında; Arapça, Farsça kelimelerle isim ve sıfat tamlamalarına da rastlanır. Şiirlerinin bazı pasajlarında *âsâr, ârâz, âtî, bîzâr, envâr, ervâh, ikmâl, istiğrâk, lücce, lâhut, ḳâim, mâsrûf, meclûb, muhâcim, uryân* gibi kelimeler ve *sefil-efkâr, âb-rû, nezle-i sadriyye, heykel-i üryân u sefâlet, seyr-i tabiî, devr-i sâlis, imâle-i hayâl, nâzenîn-i bezm-i lâhut, ziyâ-rîz-i hakîkat, kandil-i târ'ser-nüvişt-i bî-meâl* gibi isim ve sıfat tamlamaları yer alırken, bazı pasajlarında da:

Canım sıkıldı dün akşam, sokak sokak gezdim;

Sonunda bir yere saptım ki önce bilmezdim[15],

beytinde olduğu gibi, içinde tek bir yabancı kelimenin bile bulunmadığı açık seçik parçalara rastlanır. Yalnız, onun şiirlerinde yer alan ve bu gün için yadırganan bu yabancı kelime ve tamlamalarda, o gün için yadırganacak nitelikte kelime ve tamlamalar olmayıp genellikle harcıâlem ve anlaşılır söz parçaları durumundadır.

Âkif'in dilinin dikkati çeken bir başka yanı da *Fatih Camii*[16], *Bayram*[17], *Merhum İbrahim Bey*[18], *Ezanlar*[19], *İstiğrak*[20], *Meyhâne*[21] gibi, özellikle Safahât'ın 1. kitabında yer alan şiirlerinin "giriş" bölümlerinin sonraki bölümlere oranla daha ağır bir dille yazılmış olmasıdır. Belirgin bir örnek olarak *Meyhâne* şiirinden aldığımız:

Hurûşân bâd-ı süfliyyet derûnundan kenârından

Girîzan rûh-u ulviyyet harîminden civârından[22]

beyitleri ile:

Bitince bir sıra ev, sonra bir de virâne

Dikildi karşımıza bir han kılıklı meyhâne[23]

yahut:

Sönük yanıyor rafta isli bir lâmba

Önünde bir küme: fes, takke, hırka, salta, aba[24]

---

[14] Bk. F. A. Tansel, göst. e., s. 182 ve öt.; *Safahât*, s. *XXXVII* - VIV.
[15] *Safahât*, I. Kitap, s. 39-12.
[16] *Safahât*, I. Kitap, s. 5.
[17] *Safahât*, I. Kitap, s. 50.
[18] *Safahât*, I. Kitap, s. 59.
[19] *Safahât*, I. Kitap, s. 101.
[20] *Safahât*, I. Kitap, s. 140.
[21] *Safahât*, I. Kitap, s. 38.
[22] *Safahât*, I. Kitap, s. 38.
[23] *Safahât*, I. Kitap, s. 39.
[24] *Safahât*, I. Kitap, s. 40.

Levent Şahverdi Arşivi

beyitlerini aynı şiirde bağdaştırmak biraz güçleşiyor. Türkçe kelimelerle Arapça ve Farsça kelime ve tamlama kadrosu arasındaki bu dalgalanma, bazı şiirlerinde yabancı kelime sayısını % 3'ten başlayıp % 65'e kadar yükselebilen orantılarda değiştirebiliyor. *Meyhâne*'nin ilk 21 beytindeki 126 kelimenin 83'ü Arapça, Farsça olduğu ve yüzde orantısı 66'ya yükseldiği halde, daha sonraki pasajlarda bu orantı % 3-11 arasında değişen bir düşme göstermektedir. Kelime kadrosundaki bu türlü bir dalgalanma *Safahât*'ın daha sonraki kitaplarında pek göze çarpmaz. Âkif'in ilk kitabı olan *Birinci Safahât* ile daha sonraki *Safahât*'lar, hele *VI. ve VII. Safahât*'ların dilleri arasında bu bakımdan yapılacak bir karşılaştırma, onun şiirlerinde edebî faaliyeti boyunca devam eden bir sadeleşme sürecinin varlığına işaret etmektedir.

İkinci dönemde yazdığı şiirlerde, kelime kadrosu ile olduğu kadar dil malzemesinin kullanılışı itibariyle de, genellikle Âkif'in berrak, akıcı, canlı ve kıvrak bir Türkçesi vardır. Kafiyelerindeki söyleyişi zorlamayan tabiî düzen, birçok kelime ve deyimlerle bezenmiş olan konuşma ve halk dilini bazen bir tahkiye anlatımı, bazen kılı kırk yaran bir tasvir tarzı, bazen de canlı birer karşılıklı konuşma düzeni içinde ve ustalıklı bir biçimde eserlerine aktarabilmiş olması; hele Türkçeyi aruz vezninin kalıplarına uydurmaktaki büyük kaabiliyeti, onun dil ve üslûbunu hem çok yüksek bir seviyeye ulaştırmış hem de sanat hayatındaki başarısının ana sırrı durumuna getirmiştir. Şiirleri içinde *Fatih Camii, Hasta, Küfe, Meyhâne, Seyfi Baba, Kocakarı ile Ömer, Mahalle Kahvesi, Köse İmam; Yenicami, Süleymâniyeyi Ziyaret* ve *Âsım*, dil ve üslûp başarısının bu sırrına ulaşmış olan parçalardır.

Âkif, şiirlerinin karşılıklı konuşma bölümlerinde şahısları biribiri ile konuştururken öyle realist ve canlı bir söyleyiş içine girmiştir ki, bu parçaların birer şiir parçası mı, yoksa herhangi bir meyhâne köşesinde, bir sokak kıyısında, bir kahvede veya bir sohbet anında geçen canlı konuşma parçaları mı olduğunu ayırdetmek mümkün bile değildir. Onun *Mahalle Kahvesi* şiirini kahve sahibine okudukları zaman, kahvecinin, şairi, ömrü kahvelerde geçmiş biri olarak nitelendirmesi, hiç şüphe yok ki, Âkif'in yaşayan Türkçeyi bir sehl-i mümtenî rahatlığı ile kullanabilme kaabiliyetinden ileri gelmektedir. Ayrıca, Âkif'in kullandığı dil ve üslûp ile ele aldığı konular veya tasvîr ettiği olaylar arasında da tam bir uygunluk göze çarpar. *Meyhâne* şiirinde:

Dimitri çorbacı! doldur! ne durmuşun orada?

Sakallı, gel bakalım...

Otur biraz çakalım...;

Hasan be!; Sar be yoldaşım cıgara; onun bir dalgası olmak gerek, tünel geçiyor!; bırak köpoğlu; kadın amma çalçeneymiş; moruk!, herif! gibi tütsülenmiş kafalara uygun bir dil ve kelime kadrosuna yer verilmesi[25]; *Küfe* şiirinde:

Sakallı yok mu işin? git cehennem ol şuradan

Ne dırlanıp duruyorsun sabahleyin oradan[26]

beytinde görüldüğü gibi, kaderin sillesini yemiş fakir bir aile çocuğu tablosu çizen bir kelime kadrosuna yer verebilmesi; *Asım*'da ise:

---

[25] *Safahât*, I. Kitap, s. 40, 42.

[26] *Safahât*, I. Kitap, s. 25.

Levent Şahverdi Arşivi

– Aman!

– Ne zaman dinledi hovardam gittikçe zaman.

– Saç sakal tuttu, ne hikmetse acayip bir renk;

Kalafatlandı bıyıklar, iki batman bir denk!

Çehre allıklı sabunlarla mücellâ her gün;

Fes yıkık, kelle çıkık, kaş yılışık, göz süzgün;

İğne, boncuk, yakalık, tasma, yular...

Koçyiğit sanki bunak! hepsi tamam[27];

beyitleriyle dile getirilen paranın ve hırs-ı pîrînin çileden çıkardığı züppe bir paşanın alay konusu durumuna uygun bir dili benimsemesi, bu, konu-dil bağlantısındaki uygunluğun canlı örnekleridir. Hele, yine konunun ve olayların akışına uygun olarak yer yer *ayol! köpoğlu, alettirikçi, Caponya, yazındı!* 'yaz hele, yazıver' *ciziktirmek; simid mi istedin ağ* (ağa yerinde), *berhüdâr ol, yosma sakal, haspa kılık, şallak mallak, kuyruğu dikmek, maç maç etmek* gibi, argoya da kaçan halk dilinden alınmış çeşitli kelime ve deyimlere yer verilmiş olması, onun dil ve üslûbunu daha da etkili kılmıştır.

Âkif'in bu başarısına, vezin ve kafiyeyi kullanışındaki hâkimiyetini de eklemek gerekir. Âkif'in şiirlerindeki kafiyeler, sırf kafiye yapmak amacından doğmuş zorlama ses benzerlikleri değildir. Bunlar, olayların ve tasvirlerin tabiî akışına uygun olarak, sanki kendiliğinden ortaya çıkıvermiş izlenimi uyandıran kafiyelerdir. Âkif, kafiye düzenindeki bu içtenlik ve sıcaklığı, aynı türden kelimelerdeki ses benzerliğinden ziyade, *olduğunu/bunu, ile/çöle, sakın/yakın, düşün/bugün, gerçek/işitmek, çetele/hele, ne kerem/verememe* örneklerinde görüldüğü gibi, değişik türden kelimeler arasındaki ses benzerliğinden yararlanarak sağlamış bulunmaktadır. Hele Türkçenin aruz kalıplarına yerleştirilişi bakımından gösterdiği başarı, onun dil ve üslûp üstünlüğünü perçinleyen tartışma götürmez bir başka yanıdır.

Âkif'in kullandığı kelime kadrosu, niteliği bakımından somut ve soyut kelimeler grubuna ayrılabilir. Ancak, o bir hayal şairi olmadığından, şiirlerinde hayalî tasvir ve söyleyişlerden kaçınmış; soyut kelime ve kavramları bile gerçekçi tasvirlerle besleyerek ve hayatın birer parçası hâline getirerek somutlaştırma yolunu tutmuştur.

Kelime kadrosu içinde sıfatlar, zarflar, ünlemler ve fiiller önemli bir yer tutar. Zamirler göze batmayacak kadar azdır. Şiirlerdeki kullanılışı itibariyle, Âkif'te anonimleşmenin zayıflığına ve gerçekçiliğin gücüne işaret eder niteliktedir. Şahısların ve çeşitli özelliklerin tasviri için seçilmiş olan sıfatlar da Âkif'te kendine has bir kullanılış gösterir. Âkif şiirlerinde sosyal yaralara gerektiği kadar parmak basabilmek, olayları bütün canlılığı ile ortaya serebilmek için realist tasvirlere geniş bir yer ayırdığı halde, bu tasvirler için kullandığı sıfatlar ve benzetmeler oldukça kısa ve kestirmedir. Konuşma dilinden alınmış canlı ve sevimli kelimelere dayanır, *yamru yumru beden, upuzun boyun, kesik kesik feryâd, bir ayaklı sefâlet, zavallı Hasan, ekinsiz tarlalar, küflü harmanlar, kimsesiz köyler, çöklük damlar* örneklerinde görüldüğü gibi, o, bu sıfatları ya isimler önünde somut ve soyut kısa vasıflandırmalar için kullanmıştır; yahut da o *şakaklar, o yanaklar, o dudaklar iki değnek gibi* söyleyişinde görüldüğü üzere, bir vasfı

---

[27] *Safahât*, IV Kitap, s. 372.

Levent Şahverdi Arşivi

bir nesneye işaret yolu ile bağlayarak daha ilgi çekici bir anlatıma başvurmuştur. Yine anlatıma canlılık ve hareket unsuru katabilmek için, Â k i f 'in tasvirlerinde yer yer sıfat gibi kullanılan fiillerden ve fiil cümlelerinden de yararlanılmıştır. *Uçuk renkli bir yüz, göçmüş şakaklar, kül gibi beniz, solgun yanaklar* ve *morarmış dudaklar* diyeceği yerde, o:

Rengi uçmuş yüzünün gözleri çökmüş içeri,

Elmacıklar iki baştan çıkıvermiş ileri.

O şakaklar göçerek çepheyi yandan sıkmış,

Fırlamış alnı, damarlar da beraber çıkmış!

Bet beniz kül gibi olmuş uçarak nûr-ı şebâb,

O yanaklar iki solgun güle dönmüş bîtâb!

O dudaklar morarmış kavlamış artık derisi,

Uzamış saç gibi kirpiklerinin her birisi[28]

demeyi tercih etmiştir.

Â k i f 'in şiirlerinde, belirli vasıfları varlıklara ve nesnelere hüküm hâlinde bağlayan kullanılışlar oldukça yaygındır. Aynı durum zarflarda da göze çarpar. Şiirlerde zaman, yer, durum ve tarz gösteren çeşitli zarflar yanında:

Fakat çocuk bana h a y k ı r d ı e k ş i t i p yüzünü,

Elinde bir koca deynek, onunla y o k l a y a r a k , önüm adaysa b a s ı p , yok denizse a t l a y a r a k[29]*; sular k a r a r d ı m ı artık gelen gelir; saksağanlar gibi s e k t i k ç e birinden birine;*

Girerim ben d i y e r e k kendimi attım içeri

Ayağımdan ç ı k a r ı p lastiği geçtim ileri.

Sağa döndüm azıcık g i t m e d e n üç beş parmak

Merdiven geldi ki zorcaydı biraz tırmanmak[30]*;*

yahut

İhtiyar terleyedursun g ö m ü l ü p yorganına

örneklerinde görülen zarf-fiillere, yani zarf gibi kullanılan fiil şekillerine de yer verilmiştir. Bu durum belirgin bir üslûp özelliği olarak karşımıza çıkmakta; Âkif'in, anlatıma canlılık ve hareket unsuru kazandırma eğiliminden doğmuş bulunmaktadır.

Âkif'in şiirlerine heyecan, hareket ve canlılık kazandıran bir başka unsur da, şiirlerinde sık sık başvurmuş olduğu ünlemlerdir. O bunları:

E y bülbül-i ter-zebân-ı irfân[31]*; e y yâr-ı vefâgüzîn-i cânım! e y leyl e y neşve; yârab o ne leyle-i ziyâ-pûş! Yârab o ne cilve cilve envâr*[32]*; kardeşim! kurduğun âmâli devirmekte ölüm; hastanın çehresi meydanda ya! a herif! salıncakçı! ne güzel! garip! evet!*

---

28 *Safahât*, I. Kitap, s. 12.
29 *Safahât*, I. Kitap, s. 24.
30 *Safahât*, I. Kitap, s. 70, 71.
31 *Safahât*, I. Kitap, s. 53.
32 *Safahât*, I. Kitap, s. 55.

Levent Şahverdi Arşivi

işte! örneklerinde görüldüğü gibi ya gerçek ünlemler yahut ünlem gibi kullanılan isimler ile karşılanmaktadır. Yahut da *yeter! ne gezer! yandı! dur! gel bakalım gel! sabah oldu uyan!* söyleyişlerindeki gibi, daha çok fiillerin emir şekilleri ile yapılan ünlemleri tercih etmektedir. Onda, ünlemlerin kullanılışı bakımından yaygın olan bir özellik de bazen bütün bir mısraın veya bütün bir beytin bir ünlem ifadesine büründürülmüş olmasında kendini gösterir:

Baban gidince demek kaldı âdetâ öksüz!
Okutma sen de hamal yap bu yaşta şimdi beni![33]
Neler görür insan girince medreseye!
Bu gün o rahlelerin kendi na'ş olup yatıyor
Üzerlerinde Bekârlar fasulye kaynatıyor![34]

gibi söyleyişler *Safahât*'ta adım başına yer alan söyleyişlerdir. Böylece Âkif, sosyal yaralara parmak basan şiirlerinde yahut da tasvirler sırasında daha etkili olmak istediği yerlerde, uzun hayalî anlatımlara girişmeksizin bir duygu unsuru olarak ünlemlerden yararlanmış bulunmaktadır.

Onun şiirlerinde üslûp güzelliği ve akıcılık yaratan bir başka unsur da kullandığı fiil kipleri ve cümle türlerindeki çeşitliliktir. Âkif, şiirlerine, realist sanat anlayışına uygun düşen bir canlılık katabilmek için, bilindiği gibi tasvir, tahkiye ve karşılıklı konuşma tarzına dayanan anlatım şekillerini tercih etmiştir. Bazen bu şekiller onda yanyana ve arka arkaya değil, içiçe girmiş bir durum bile kazanır. Âkif, şiirlerinin bu hareket ve akıcılığını ancak fiil kiplerindeki ve cümle türlerindeki çeşitlilik ile sağlayabilmiştir. Onda, yerine göre hareketsiz isim cümlelerinden tutunuz da anlatıma hikâye edası kazandıran geniş zaman, geçmiş zaman kipleri ile kurulmuş hikâye cümlelerine varıncaya kadar her türlüsüne uyumlu bir kompozisyon içinde rastlanır. Bir olayı canlı bir tabiat tablosu hâlinde karşımıza diken tasvirlerinde, emir kiplerinden başlayarak soru, istek, yeterlik ve gereklilik kiplerine kadar uzanan sıçrayışlar yer alır. Denebilir ki, onun kullandığı fiil kipleri ve cümle türleri ile dile getirilen gerçekler, bir sinema şeridinin üzerindeki sahneler kadar değişik ve hareketlidir. Okuyucuyu mısradan mısraya, fikirden fikre, anlatımdan anlatıma sürükleyen bu tablolar arasında aynı zamanda uyumlu bir geçiş temposu da vardır. Ayrıca, yer yer gerek tasvirler gerek karşılıklı konuşmalar arasına serpiştirilen:

– Ne istedin küfeden yavrum?
Ağzı dili yok;
– Adın nedir senin oğlum?
– Hasan.
Hay hay! neden bu söz lâkin?
– Kuzum, ayıp mı çalışmak günah mı yük taşımak[35]
Ya tavlanın kiri? kaabil değil anlatamam[36]

---

33 *Safahât*, I. Kitap, s. 24.
34 *Safahât*, IV. Kitap, s. 247.
35 *Safahât*, I. Kitap, s. 25.
36 *Safahât*, I. Kitap, s. 121.

Levent Şahverdi Arşivi

şekillerindeki soru cümleleri ile, şiirde dikkat belirli noktalara çekilerek anlatıma daha da içten bir hava verilmek istenmiştir.

Üçüncü Dönem : Â k i f'in sanat hayatının üçüncü ve sonuncu dönemi, sosyal olaylara ve toplum konularına yönelmekten uzaklaşarak, yeniden kendi iç âlemine ve fizik ötesi konulara daldığı dönemdir. Onun bu dönemde yazmış olduğu şiirler, dil ve üslûp yapısı bakımından yine canlı ve güzeldir. Ancak, daha çok bedbinliğin verdiği şahsî duyguları dile getirmiş olduğundan, sosyal konuları işleyen şiirlerinde olduğu gibi, karşılıklı konuşmaların hareket ve kıvraklığından uzakçadır.

Onun dil ve üslûbu bir bütün olarak ele alındığında, ikinci dönemin büyük bir ağırlık kazandığı görülür.

Yukarıdan beri yapılagelen açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Â k i f'in sanat anlayışı ve sanatının çeşitli yönleri ile, kullanıldığı dil ve üslûp arasında çok sıkı bir bağlantı vardır. Onun dil ve üslûbu, sanat değerlerine uzanan bir köprü gibidir. Sözü daha çok uzatmadan diyebiliriz ki, o, şiirlerindeki bütün çekiciliği, çeşitli kelime oyunlarına ve hayal unsurlarına başvurmadan, sırf dil ve üslûbundaki canlılık ve tabiîlik ile sağlayabilmiştir. Onda hayatı şiire sokabilmenin sırrı bu dil tabiîliğine dayanmaktadır. Bu sebeple, şiirleri edebî Türkçenin en güzel örnekleri arasında yer almıştır. Bize *Çanakkale Şehitleri* için ve *İstiklâl Marşı* gibi ölümsüz eserler de kazandırmış olan değerli şairimiz, sanatı ile olduğu kadar şiirlerinin dil ve üslûp yönü ile de daha sağlığında ölümsüzler arasına girmiş bulunmaktadır. *İstiklâl Marşı*'nın her çalınışında da aramızda mânen yaşamaya devam edecektir.

Mehmed Akif Simpozyumu (27-28 Aralık 1976) Hacettepe Üniversitesi yay., Ankara 1976, s. 25 - 47.

Levent Şahverdi Arşivi

MEHMET ÂKİF'TE DİL VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Her şair, kendi iç dünyasında şekillenen duygu ve düşünceleri, kelimeler, cümleler veya söz kalıplarından örülmüş mısralarla dışa vurduğundan, şairin edebî kişiliğinin ortaya konmasında dil ve üslûp incelemesi önemli bir yer tutar. Her sanatçı gibi Âkif'in edebî kişiliğinin oluşmasında da aile çevresi, yetişme tarzı, devrinin siyasî, sosyal ve kültürel şartları ile edebî karakteri gibi çeşitli etkenler rol oynamıştır. Ne var ki, değişik yönlerden gelen bu tesirler, onun sanatçı ruhunda yoğrulup özel bir şekillenmeden geçerek, Âkif'e öteki edebî şahsiyetlerden ayrılan bambaşka bir kişilik kazandırmıştır. Aynı durum Âkif'in dil ve üslûbunda da görülmektedir. Sanat eserlerinin şekil ve dış yapısıyla iç yapısı arasındaki karşılıklı akım ve dil ile düşünce arasındaki ayrılmaz bağlantı dolayısıyla, aslında her sanatçının dili, onun dış dünyasından iç dünyasına uzanan bir köprü, iç dünyasını ve edebî kişiliğini dışa aksettiren bir ayna durumundadır.

Bilindiği gibi ilk şiirlerini 1894 yılında *Mektep* dergisinde yayımlamış olan Âkif'in yoğun yayın faaliyeti, 1903'ten sonraki yıllara rastlar. Bu faaliyet, başyazarlığını yaptığı *Sırâtımüstakîm* dergisi (1908) ile *Sebîlürreşâd* (1912) dergilerinde çıkan manzumelerinden, çevirilerinden, dinî ve edebî makalelerinden başlayıp, sosyal konulu bütün şiirlerini de içine alan basamaklardan geçerek, Cumhuriyet devrine kadar uzanmıştır.

Âkif'in dil ve üslûbunu, edebî gelişmesindeki devrelere paralel olarak başlıca iki dönemde ele almak yerinde olur.

Birinci dönem, Âkif'in şiir yazacak bir çağa gelince, yetiştiği çevre ve aldığı terbiye dolayısıyla Hocası Muallim Naci, Abdülhak Hamid, Hafız Şirazî ve Şeyh Sadî gibi edebî şahsiyetlerin etkilerinde kalarak yazdığı manzumeler dönemidir. Şahsî veya dinî duyguları dile getiren bu manzumeler, nazım şekilleri, şiir ve sanat değeri bakımından olduğu kadar, dil ve üslûp özellikleri bakımından da eskiye bağlıdır. Bir orijinalitesi yoktur. Daha doğrusu, bu devir Âkif için bir arayış ve yetişme dönemidir.[1]

1908'den sonraki yılları içine alan ikinci dönem, birinci dönemden farklı olarak, Âkif'in kendi iç dünyasından sıyrılarak topluma yöneldiği dönemdir. Bu dönemde Âkif, sanatında dinî ve millî kültürle bütünleşmiş şuurlu bir heyecanı hâkim kılan güçlü ve coşkun bir vatan şairidir. İnsandan hareket ederek, günlük olayları ve çeşitli hayat sahnelerini tasvir yolu ile, toplumdaki gizli dertlere, kanayan yaralara parmak basan idealist bir toplum şairidir. Şiirlerinde dış ve iç yapı bakımından, onu sanatın zirvesine yükselten bir bütünlük, bir mükemmellik vardır. Bu itibarla Âkif'in şiirleri düşünce ve duygu yapısı ile olduğu kadar dil ve üslûp yapısı ile de kendine has orijinal bir değer taşır.

Âkif'in dil ve sanat anlayışı ile eserlerindeki dil ve üslûp özellikleri arasında sıkı bir ilişki bulunduğundan, önce onun bu konudaki görüşlerine kısaca işaret etme gereğini

---

[1] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Mehmet Akif Ersoy ve Türkçe" *Mehmet Akif Sempozyumu*, Hacettepe Üniv. yayınları, Ankara 1976, s. 27-31; Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmet Akif Hayatı ve Eserleri*, Ankara Ktb. Edebiyat serisi: 2, 1945, s. 8-27

Levent Şahverdi Arşivi

duyuyoruz: Âkif'e göre sanat bir süs ve çerezden ibaret değildir. Edebiyatın toplum hayatındaki yeri büyüktür. Bu bakımdan bir toplumun bütün yaraları ve dertleri edebiyatın konusu olmalıdır İşte bu toplumcu sanat anlayışı onun dil anlayışını da derinden etkilemiştir.

Âkif'in yetiştiği ve sanat hayatında yol almaya başladığı devir, Tanzimat'tan beri devam edegelen dil çatışmalarının bir tez ve antitez hâlinde yoğunlaşarak süregeldiği bir devirdir. Fakat, 1908-1923 yılları arasını kaplayan 2. Meşrutiyet devrine asıl damgasını vuran, *"milli edebiyat"* anlayışına bağlı olan *Yeni Lisan* hareketidir. Mehmet Âkif, bu dil akımları içinde, ne *Servet-i Fünûn* ne *Fecr-i Atî* devri yazarlarının Arapça ve Farsça kelimeleri yeni kılıklara sokan ağır, ağdalı ve çetrefil dillerine itibar etmiştir, ne de Tasfiyecilerin bütün yabancı kelimeleri dilden atma hedefine yönelmiş olan hayalperest tutumlarını benimsemiştir. Osmanlı Türkçesi, halkın dilinden koparak ne kadar sun'i ve melez bir yapıya bürünmüş ise, ters yönde olmak üzere, Tasfiyeciliğin getirdiği görüş ve denemeler de dili yine aynı duruma sokuyordu. Hem Osmanlıca hem de Tasfiyecilik yolundaki bu yanlış gidişi pek açık olarak dile getiren Âkif, *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yayımlanan bir yazısında, bir yanda halâ Veysî ve Nergisî'lerin dillerini canlandırmak isteyenlerin, bir yanda da Maveraünnehir'den Osmanlılar için hiç dokunulmamış, yaratıldığı gibi kalmış bir dil getirmek isteyenlerin bulunduğuna işaret ediyordu.[2] "Evet dilin sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi farzdı. Gazetelerde zabıta vak'aları öyle ağır bir dille yazılıyordu ki, halk bunları bir dua gibi dinliyordu. *Mehmet Bey'in hânesine leylen fürce-yâb-ı duhûl olan sârık, sekiz adet kalîçe-i giran-bahâ sirkat etmiştir, deyip de Mehmet Bey'in bu gece evine hırsız girmiş, sekiz değerli halı çalmış dememek âdeta maskaralıktır. Elbette halkın anlayabileceği bir dile başvurulmalıdır"* [3] diyordu.

Görülüyor ki, Âkif, dilin Türkçeleştirilmesini ve halkın konuştuğu dil ile bağdaştırılmasını farz buluyor. Ancak, sadeleştirme ve Türkçeleştirme uğruna karışıklık yaratılmasını da istemiyor. *Fecr-i Atî*'cilerin dışında kalmış ve hiçbir dil akımının içinde yer almamış bulunan Mehmet Âkif, kendi dil tutumu itibariyle yaşayan dile ve halkın diline yönelmiş olan *Millî Edebiyat* devrinin dil anlayışını benimsemiştir.

Âkif, dilde yenilik yapılmasına karşı değildir. Yalnız, bunun erbabı eliyle ve millî vekara uygun bir biçimde yapılması; dilde yerleşmiş ve benimsenmiş kelimeler varken, bunların Batı kaynaklı karşılıklarının aynen alınmaması gerektiği görüşündedir. Bu görüşünü *Fatih Kürsüsü*'nde başlıklı şiirinde şöyle dile getirmiştir:

"Lisana hiç yenilik sokmayın" demek cinnet
– Hayır taassup eden yok... şu var ki, icabı
Tahakkuk etmeli bir kerre; bir de erbâbı
Eliyle olmalı matlûb olan teceddütler...
Düşün ki böyle midir bizde?
– Şüphesiz
– Ne gezer!
Delili kendi sözümdür

---

[2] *Sırat-ı Müstakîm*, C. IV, s. 92-96 (24 Haziran 1326-1910).
[3] *Sırat-ı Müstakîm*, C. IV, s. 92 (27 Mayıs 1326-1910).

Levent Şahverdi Arşivi

– Kimin benim mi?
– Evet
– Ne söylemiştim? Unuttum...
– Canım şu "zihniyet"!
– Beğendin mi Fransızca yok mu "mentalite"
Onun mukabili...
–Zaten budur ya dert işte.
Tasarrufatını aynen alırsak İngilizin,
Fransızın, ne olur hâli sonra şîvemizin?
Lisanın olmalıdır vekar-ı millîsi,
O olmadıkça müyesser değil teâlisi[4]

İşte bu dil ve sanat anlayışı dolayısıyladır ki, sadelik, tabiîlik ve anlaşılırlık Mehmet Âkif'in dil ve üslûp özelliklerinin başında yer almaktadır. Gerçi, Âkif'te devrinin dil yapısına uygun olarak *âsâr, âtî, bîzâr, envâr, ikmâl, istiğrak, istical, kaim, meclûp, muhacim, üryan* gibi Arapça, Farsça kelimeler ile *âb-rü* (yüzsuyu), *arş-ı âmâl* (ümitler tahtı), *heykel-i üryan* (çıplak heykel), *Kârbân-ı şebâb* (gençlik kafilesi), *mabed-i fersûde* (eski mabet), *lem'a-i ümmîd* (ümit pırıltısı), *havsala-çak* (anlayışı parçalayan) gibi yabancı isim ve sıfat tamlamaları da yer almamış değildir. Ancak, o, duygu ve düşüncelerini şiirine aktarırken, bütünüyle gerçekten de billur gibi akan açık, sade, canlı ve kıvrak bir İstanbul Türkçesini, kullanabilmiştir. Meyhaneyi anlatan şiirinde:

Canım sıkıldı dün akşam, sokak sokak gezdim,
Sonunda bir yere saptı ki, önce bilmezdim.
Bitince bir sıra ev, sonra bir de virane
Dikildi karşıma bir meyhane

mısraları ile,[5] *Üryan* şiirindeki :

Baksana bin boynu bükük ağlayan
Hakk-ı hayatın senin ey Müslüman!
Kurtar o biçareyi Allah için,
Artık ölüm uykularından uyan!
Bunca zamandır uyudun, kanmadın,
Çekmediğin kalmadı, uslanmadın.
Çiğnediler yurdunu baştan başa,
Sen bir kerre kımıldanmadın!
Ninni değil dinlediğin velvele...
Kükreyerek akmada müstakbele,
Bir edebî sel ki zamandır adı;
Haydi katıl sen de o coşkun sele.[6]

---

[4] *Safahat*, Ömer Rıza Doğrul yay. İstanbul 1984, IV Kitap, s. 244.
[5] *Safahat*, I. Kitap, s. 39.
[6] *Safahat*, V Kitap, s. 302.

Levent Şahverdi Arşivi

dörtlükleri ile devam eden parçalar, onun tabiî cümle yapıları ile Türkçeyi ne kadar güzel kullanabildiğini gösteren yığınlarca örnekten sadece biridir. Âkif, Türkçeye hem hayran hem de hâkimdir. Dilimizi aruz vezninin kalıplarına uydurmaktaki başarısı, kafiyelerindeki söyleyişi zorlamayan tabiî düzen, zengin bir kelime ve deyim kadrosu ile bezenmiş olan konuşma dilini bazen bir hikâye, bazen kılı kırk yaran realist bir tasvir, bazen de canlı, mizahlı ve karşılıklı bir konuşma düzeni içinde ustalıklı olarak verebilmesi, onun şiirlerindeki dil ve üslûp güzelliğini doruk noktasına ulaştırmıştır; sanat hayatındaki başarısının ana sırrı hâline getirmiştir. O, Hüseyin Rahmi'nin ve Ahmet Rasim'in İstanbul Türkçesi için nesir dilinde yapmış olduklarını, büyük bir ustalıkla nazım dilinde yapabilmiştir. Arapça ve Farsçayı pek mükemmel bildiği, hatta Arapçaya *Kur'ân-ı Kerîm'i* tercüme edecek kadar vakıf olduğu halde, şiirlerinde Arapça ve Farsça bilmeyen bir insanın sadeliği, Türkçenin heybet ve ihtişamı yer alır.[7] Denebilir ki, ilk bakışta kolay gibi görünen, fakat aslında derin bir sanatçılık ruhunu ve yaratıcılığı gerekli kılan, *sehl-i mümtenî* diye adlandırdığımız ve örneklerini Yunus Emre'de de gördüğümüz bu söyleyiş tarzı, Âkif'in sanatının ve şiirlerindeki dil örgüsünün belirgin bir özelliğidir.

Âkif'in dil ve üslûbunu karakterize eden önemli özelliklerinden biri de şiirlerinde tahkiye ve tasvir tarzını benimsemiş olmasıdır. Eski Türk Edebiyatında uzun aşk hikâyelerini anlatmak üzere kullanılan *mesnevi* tarzı, Âkif'te konu ve anlatım bakımından yeni boyutlar kazanarak manzum hikâyeye dönüşmüştür. Tahkiye tarzının en güzel örneklerini oluşturan *Hasta, Küfe, Meyhane, Seyfi Baba, Mahalle Kahvesi* gibi manzumelerde, doğrudan doğruya günlük hayat sahnelerinin canlı akislerini bulmaktayız. İlhama inanmayan ve hayale bağlanmayan şair, işleyeceği her konuyu önceden sıkı ve tarafsız bir gözlemin kontrolu altına almaktadır.[8] Hayatın içinden gelmiş, olayları halkla birlikte yaşamış olan Âkif, bu manzumelerinde gözleme ve karşılıklı konuşmalara dayanan tasvirlerinde o derecede başarılıdır ki, okuyucu kendisini bir kitap sayfaları arasında değil de, sanki seyretmekte olduğu bir film karşısındaymış gibi hisseder. İşte bir örnek:

– Çağırın hastayı gelsin.
Kapının perdesini
Açarak girdi o esnada düzeltip fesini,
Bir uzun boylu çocuk... Lâkin o bir levha idi!
Öyle bir levha-i rikkat ki unutmam ebedî:
Rengi uçmuş yüzünün, gözleri çökmüş içeri;
Elmacıklar iki baştan çıkıvermiş ileri.
O şakaklar göçerek cepheyi yandan sıkmış;
Fırlamış alnı, damarlar da beraber çıkmış!
Bet beniz kül gibi olmuş uçarak nûr-ı şebâb;
O yanaklar iki solgun güle dönmüş, bîtâb!

---

7 *Safahat*, Önsöz, s. XXVI.

8 Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ankara 1970, s. 544.

Levent Şahverdi Arşivi

O dudaklar morarıp kavlamış artık derisi;

Uzamış saç gibi kirpiklerinin her birisi!

Kafa bir yük kesilip boynuna çökmüş bağrı;

İki değnek gibi yükselmiş omuzlar yukarı.[9]

Hasta şiirinde yer alan bu parça, hasta öğrencinin portresini çizen bir manzumeden çok, bir ressamın fırçasından çıkmış canlı bir tabloyu andırmaktadır.

Âkif, şiirlerinin karşılıklı konuşma bölümlerinde, şahısları birbiri ile konuştururken öyle realist ve canlı bir söyleyiş içine girmiştir ki, bu parçaların birer şiir parçası mı, yoksa herhangi bir meyhane köşesinde, bir sokak kıyısında, bir kahvede veya bir sohbet anında geçen canlı konuşma parçaları mı olduğunu ayırt etmek imkânsızdır. Onun *Mahalle Kahvesi* şiirini kahve sahibine okudukları zaman, kahvecinin, şairi "ömrü kahvelerde geçmiş biri" olarak vasıflandırması, hiç şüphesiz Âkif'in hayatın akışına paralel yürüyen tasvir gücünden ve bu tasvire uygun dil ve üslûp yeteneğinden ileri gelmektedir. Âkif'in kendisi de *Mahalle Kahvesi*'ni, yazdığı en güzel eserlerden biri olarak kabul etmiş; bir mahalle kahvesinde geçen şeyleri olduğu gibi gösterdiğini belirtmiştir.

Âkif'in ele aldığı konular ve tasvir ettiği olaylar ile kullandığı dil ve üslûp arasında tam bir uygunluk göze çarpar: Gözlerimizin önünde bir meyhane sahnesini canlandırırken:

"– *Yarın ne istesin Osman?*

– *Ne isteyim... Burada!*

– *Dimitri çorbacı, doldur! Ne durmuşsun orada?*

– *O kim gelen*

– *Baba Arif.*

– *Sakallı, gel bakalım...*

– *Yanaş*

– *Selâmünaleyküm.*

– *Otur biraz çakalım...*

– *Dimitri hey, parasız geldi sanma, işte para!*

Ey anladık a kuzum...

– *Sar be yoldaşım cigara...*

– *Aman bizim baba Arif susuz içiyor!*

– *Onun bir dalgası olmak gerek: tünel geçiyor,*

şeklindeki karşılıklı konuşmalara, *bırak köpoğlu; kadın amma çalçeneymiş; moruk; herif* gibi bir meyhanede geçebilecek düzensiz konuşma parçaları ve tütsülenmiş kafalara uygun bir dil ve kelime kadrosuna;[10] *Küfe* şiirinde:

---

[9] *Safahat*, s. 11, 12.

[10] *Safahat*, s. 40 ve ötesi.

Levent Şahverdi Arşivi

"Sakallı yok mu işin? Git cehennem ol şuradan
Ne dırlanıp duruyorsun sabahleyin oradan.

*

Hakikaten görecek şey değil mi ya? Derken,
Dönünce arkama, baktım: Beş on adım geriden,
Belinde enlice bir şal, başında âbânî,
Bir orta boylu, güler yüzlü pîr-i nuranî;
Yanında koskocaman bir küfeyle bir çocuk,
Yavaş yavaş geliyorlar, fakat tesadüfe bak:
Çocuk benim o sabah gördüğüm zavallı yetim...
Şu var ki, yavrucağın hali eskisinden elîm:
Cılız bacaklarının dizden altı çırçıplak...
Bir ince mintanın altında titriyor, donacak!"[11]

mısralarında, kaderin sillesini yemiş fakir bir aile çocuğu tablosu çizen bir kelime kadrosuna yer verilmesi, ondaki bu konu-dil bağlantısının canlı örnekleridir.

Âkif, bazı manzumelerinde de hicivli ve mizahlı bir dil kullanır. Paranın ve hırs-ı pîrînin çileden çıkardığı emekli, züppe bir paşanın durumunu tasvir eden şu parça, onun alay konusu olan davranışlarının canlı akisleridir:

Kimde, az çok getirir bir satılık mal varsa,
Kapatıp yaptı beleşten sekiz ev, dört arsa...
Herifin hali bidayette zararsızcaydı,
Son zamanlarda ne olduysa namazdan caydı.
Ne cemaatte, ne mescidde bizim komşu paşa,
–Olağan şey, sofuluk çıkmadı besbelli başa.
–Derken incelemeye gencelmeye kalkıştı...
–Aman!
–Ne aman dinledi, gittikçe, hovardam ne zaman.
Saç, sakal tuttu, ne hikmetse acayip bir renk;
Kalafatlandı bıyıklar, iki batman bir denk!
Çehre allıklı sabunlarla mücella her gün;
Fes yıkık, kelle çıkık, kaş yılışık, göz süzgün;
İğne, boncuk, yakalık, tasma yular... Hepsi tamam;
Koçyiğit sanki bunak![12]

Manzumelerinde yer yer *ayol! köpoğlu, allettirikçi, caponya yazındı, çiziktirmek, cıllığı çıkmak, berhüdar ol, yosma sakal, haspa kılık, şallak mallak, maç maç etmek,*

11 *Safahat*, s. 25-26.
12 *Safahat*, s. 371, 372.

Levent Şahverdi Arşivi

kuyruğu dikmek gibi halk dilinden alınmış argoya kaçan kelime ve şekillere, küfürlü ve beddualı ifadelere de yer vermiş olması, onun dil ve üslûbunu daha da etkili kılmıştır. Âkif'in en başarılı yanlarından biri de şiirleri arasına, anlama derinlik kazandıran halk deyimlerini serpiştirmiş olmasıdır Onda *açmaza düşmek, ağzı süt kokmak, ayağı suya ermek, baş kesmek, baskın çıkmak, bel vermek, bol keseden atmak, elden ayaktan düşmek, eli böğründe kalmak, gözünde tütmek, yüzü kireç kesilmek, küplere binmek, postu sermek, sıfırı tüketmek, tıngır elek tıngır saç* gibi deyimlere sık sık rastlanabilmektedir. Eserlerinde pek çeşitli konulara yer vermiş olan Âkif, kendisine bu konu genişliğinin bahşettiği zengin kelime hazinesi sayesinde, Türkçe'yi bütün incelikleri ile değerlendirebilmiştir.

Âkif'in vatan millet ve kahramanlık konularını işleyen şiirlerinde, çok farklı bir dil ve üslûp hâkimdir. O, bu türlü şiirlerinde milletin ıstırabı ile ağlamış, düşman istilası karşısında bir bülbülün feryadı ile matem tutmuş, Çanakkale'de Mehmetçiği destanlaştırmış, İstiklâl Marşı'nda Türk milletini şahlandırabilmiştir. Onun bazen coşkun bir sel gibi köpürerek, çağlayanlar gibi çağlayarak veya volkanlar gibi kaynayarak millî ruha tercüman olduğunu görürüz:

"Şu karşımızdaki mahşer kudursa, çıldırsa,
Denizler ordu, bulutlar donanma yağdırsa,
Bu altımızdaki yerden bütün yanardağlar
Taşıp da kaplasa âfâkı bir kızıl sansar,
Değil mi cephemizin sinesinde iman bir,
Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir,
Değil mi sinede birdir vuran yürek... yılmaz
Cihan yıkılsa emin ol, bu cephe sarsılmaz"

diyen şairin düşünceleri arasından heyecan ve iman fışkırmaktadır.

Görülüyor ki, Âkif, millî heyecan şiirlerinde, saf şiire ulaşmış, coşkun, titiz ve usta bir sanatçıdır.[13] Bu türlü şiirlerinde, kelimeleri seçerken onların ses yapılarına, şiirin iç ve dış yapısı arasındaki uyumu oluşturan müzikaliteye de ayrı bir önem vermiştir. Bu bakımdan onda:

Bastığın yerleri toprak diyerek geçme tanı!
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehîd oğlusun incitme yazıktır atanı
Verme dünyaları alsan da bu cennet vatanı.

*

Arkadaş yurduna alçakları uğratma sakın!
Siper et gövdeni dursun bu hayasızca akın.
Doğacaktır sana vadettiği günler Hakk'ın
Kim bilir belki yarın belki yarından da yakın

13 Bk. Necmettin Hacıeminoğlu, "Safahat'ın Dil ve Üslûbu" Türk Dili ve Edebiyatı dergisi, C. XVII, (İstanbul 1970), s. 85.

Levent Şahverdi Arşivi

mısralarında görüldüğü üzere onda *r* ve *n* seslerinden örülmüş mükemmel bir müzikalite yer alır.

Âkif'in bu başarısına, vezin ve kafiyeyi kullanışındaki hâkimiyetini de eklemek gerekir. Âkif'in şiirlerindeki kafiyeler, sırf kafiye yapmak amacından doğmuş zorlama ses benzerlikleri değildir. Bunlar, olayların ve tasvirlerin tabiî akışına uygun olarak, sanki kendiliğinden ortaya çıkıvermiş izlenimi uyandıran kafiyelerdir. Âkif, kafiye düzenindeki bu içtenlik ve sıcaklığı, aynı türden kelimelerdeki ses benzerliğinden ziyade, *olduğunu/bunu, ile/çöle, sakın/yakın, düşün/bugün, gerçek/işitmek, çetele/hele, ne kerem/verememe* örneklerinde görüldüğü gibi, değişik türden kelimeler arasındaki ses benzerliğinden yararlanarak sağlamış bulunmaktadır. Hele Türkçenin aruz kalıplarına yerleştirilişi bakımından gösterdiği başarı, onun dil ve üslûp üstünlüğünü perçinleyen tartışma götürmez bir başka yanıdır.

Âkif'in kullandığı kelime kadrosu, niteliği bakımından somut ve soyut kelimeler grubuna ayrılabilir. Ancak o bir hayal şairi olmadığından, şiirlerinde hayalî tasvir ve söyleyişlerden kaçınmış; soyut kelime ve kavramları bile gerçekçi tasvirlerle besleyerek ve hayatın birer parçası hâline getirerek somutlaştırma yolunu tutmuştur.

Kelime kadrosu içinde sıfatlar, zarflar, ünlemler ve fiiller önemli bir yer tutar. Zamirler göze batmayacak kadar azdır. Şiirlerdeki kullanılışı itibariyle Âkif'te kendisine has bir kullanılış gösterir. Âkif şiirlerinde sosyal yaralara gerektiği kadar parmak basabilmek, olayları bütün canlılığı ile ortaya serebilmek için realist tasvirlere geniş bir yer ayırdığı halde, bu tasvirler için kullandığı sıfatlar ve benzetmeler oldukça kısa ve kestirmedir. Konuşma dilinden alınmış canlı ve sevimli kelimelere dayanır. *Yamru yumru beden, upuzun boyun, kesik kesik feryâd, bir ayaklı sefâlet, zavallı Hasan, ekinsiz tarlalar, küflü harmanlar, kimsesiz köyler, çökük damlar* örneklerinde görüldüğü gibi, o, bu sıfatları ya isimler önünde somut ve soyut kısa vasıflandırmalar için kullanmıştır; yahut da *o şakaklar, o yanaklar, o dudaklar iki değnek* gibi söyleyişinde görüldüğü üzere, bir vasfı bir nesneye işaret yolu ile bağlayarak daha ilgi çekici bir anlatıma başvurmuştur. Yine anlatıma canlılık ve hareket unsuru katabilmek için, Âkif'in tasvirlerinde yer yer sıfat gibi kullanılan fiillerden ve fiil cümlelerinden de yararlanılmıştır. *Uçuk renkli bir yüz, göçmüş şakaklar, kül gibi beniz, solgun yanaklar ve morarmış dudaklar* diyeceği yerde, o:

Rengi uçmuş yüzünün gözleri çökmüş içeri,
Elmacıklar iki baştan çıkıvermiş ileri.
O şakaklar göçerek cepheyi yandan sıkmış,
Fırlamış alnı, damarlar da beraber çıkmış!
Bet beniz kül gibi olmuş uçarak nûr-ı şebâb,
O yanaklar iki solgun güle dönmüş bîtâb!
O dudaklar morarmış kavlamış artık derisi,
Uzanmış saç gibi kirpiklerinin her birisi[14]

demeyi tercih etmiştir.

---

14 *Safahat*, I. Kitap, s. 12.

Levent Şahverdi Arşivi

Âkif'in şiirlerinde, belirli vasıfları varlıklara ve nesnelere hüküm hâlinde bağlayan kullanılışlar oldukça yaygındır. Aynı durum zarflarda da göze çarpar. Şiirlerde zaman, yer, durum ve tarz gösteren çeşitli zarflar yanında:

Fakat çocuk bana haykırdı ekşitip yüzünü,

Elinde bir koca deynek, onunla yoklayarak; önüm adaysa basıp, yok denizse atlayarak [15]*; sular karardı mı artık gelen gelir saksağanlar gibi sektikçe birinden birine;*

Girmem ben diyerek kendimi attım içeri

Ayağımdan çıkarıp lâstiği geçtim ileri

Sağa döndüm azıcık gitmeden üç beş parmak

Merdiven geldi ki zorcaydı biraz tırmanmak [16] yahut

İhtiyar terleyedursun gömülüp yorganına

örneklerinde görülen zarf-fiillere, yani zarf gibi kullanılan fiil şekillerine de yer verilmiştir. Bu durum belirgin bir üslûp özelliği olarak karşımıza çıkmakta; Âkif'in, anlatıma canlılık ve hareket unsuru kazandırma eğiliminden doğmuş bulunmaktadır.

Âkif'in şiirlerine heyecan, hareket ve canlılık kazandıran bir başka unsur da, şiirlerinde sık sık başvurmuş olduğu ünlemlerdir. O bunları:

Ey bülbül-i ter-zebân-ı irfân [17] *ey yâr-ı vefâgüzîn-i cânım! ey leyl, ey neşve; yârab o ne leyle-i ziyâ-pûş! Yârab o ne cilve cilve envâr* [18]*; kardeşim! kurduğun âmâlî devirmekte ölüm; hastanın çehresi meydanda ya! a herif! salıncakçı! ne güzel! garip! işte!* örneklerinde görüldüğü gibi ya gerçek ünlemler yahut ünlem gibi kullanılan isimler ile karşılanmaktadır. Yahut da *yeter! ne gezer! yandı! dur! gel bakalım gel! sabah oldu uyan!* söyleyişlerindeki gibi, daha çok fiillerin emir şekilleri ile yapılan ünlemleri tercih etmektedir. Onda, ünlemlerin kullanılışı bakımından yaygın olan bir özellik de bazen bütün bir mısraın veya bütün bir beytin bir ünlem ifadesine büründürülmüş olmasında kendini gösterir:

Baban gidince demek kaldı âdeta öksüz!

Okutma sen de hamal yap bu yaşta şimdi beni[19]

Neler görür insan girince medreseye!

Bu gün o rahlelerin kendi na'ş olup yatıyor

Üzerinde bekârlar fasulye kaynatıyor[20]

gibi söyleyişler *Safahât*'ta adım başına yer alan söyleyişlerdir. Böylece Âkif, sosyal yaralara parmak basan şiirlerinde yahut da tasvirler sırasında daha etkili olmak istediği yerlerde, uzun hayalî anlatımlara girişmeksizin bir duygu unsuru olarak ünlemlerden yararlanmış bulunmaktadır.

---

15 *Safahat*, I. Kitap, s. 24.
16 *Safahat*, I. Kitap, s. 70, 71.
17 *Safahat*, I. Kitap, s. 53.
18 *Safahat*, I. Kitap, s. 55.
19 *Safahat*, I. Kitap, s. 24.
20 *Safahat*, IV. Kitap, s. 247.

Levent Şahverdi Arşivi

Onun şiirlerinde üslûp güzelliği ve akıcılık yaratan bir başka unsur da kullandığı fiil kipleri ve cümle türlerindeki çeşitliliktir. Âkif, şiirlerine, realist sanat anlayışına uygun düşen bir canlılık katabilmek için, bilindiği gibi tasvir, tahkiye ve karşılıklı konuşma tarzına dayanan anlatım şekillerini tercih etmiştir. Bazen bu şekiller onda yanyana ve arka arkaya değil, içiçe girmiş bir durum bile kazanır. Âkif, şiirlerinin bu hareket ve akıcılığını ancak fiil kiplerindeki ve cümle türlerindeki çeşitlilik ile sağlayabilmiştir. Onda, yerine göre hareketsiz isim cümlelerinden tutunuz da anlatıma hikâye edası kazandıran geniş zaman, geçmiş zaman kipleri ile kurulmuş hikâye cümlelerine varıncaya kadar her türlüsüne uyumlu bir kompozisyon içinde rastlanır. Bir olayı canlı bir tabiat tablosu hâlinde karşımıza diken tasvirlerinde, emir kiplerinden başlayarak soru, istek, yeterlik ve gereklilik kiplerine kadar uzanan sıçrayışlar yer alır. Denebilir ki, onun kullandığı fiil kipleri ve cümle türleri ile dile getirilen gerçekler, bir sinema şeridinin üzerindeki sahneler kadar değişik ve hareketlidir. Okuyucuyu mısradan mısraya, fikirden fikre, anlatımdan anlatıma sürükleyen bu tablolar arasında aynı zamanda uyumlu bir geçiş temposu da vardır. Ayrıca, yer yer gerek tasvirler gerek karşılıklı konuşmalar arasına sepiştirilen:

– *Ne istedin küfeden yavrum?*

Ağzı dili yok;

– *Adın nedir senin oğlum?*

– *Hasan.*

– *Hay hay! neden bu söz lâkin?*

– *Kuzum, ayıp mı çalışmak günah mı yük taşımak*

Ya tavlanın kiri? kaabil değil anlatamam

şeklindeki soru cümleleri ile, şiirde dikkat belirli noktalara çekilerek anlatıma daha içten bir hava verilmek istenmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, şiirleri, düşünce örgüsü ile olduğu kadar dil ve üslûp yönü ile de Türkçenin en güzel örnekleri arasında yer alan Âkif, dil ve edebiyat tarihimize, adını altın harflerle yazdırabilecek değerde bir sanatçımızdır.

Türk Dili, S. 420, (Ankara 1986), s. 554-564.

Levent Şahverdi Arşivi

ÖMER SEYFETTİN VE "YENİ LİSAN"

Doğumunun 96. Yıldönümü Dolayısıyla

Türk dilini sadeleştirip geliştirme yolundaki mücadele ve çalışmalar Tanzimat'tan beri süregelmiştir. Yazı dilinin XVI.-XIX. yüzyıllar arasındaki ağır ve tumturaklı yapısına bir tepki olarak, *Tanzimat* devrinin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de dil olmuştur. Batı hayatına yönelmiş olan imparatorlukta, düşünce hayatının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması, ancak anlamı söyleyişe kurban etmeden sade bir dilin kullanılması ile gerçekleştirilebileceğinden, bu devirde yazı dilini sadeleştirme fikri, daha önceki devirlerde olduğu gibi yazarların istek ve eğilimlerine bağlı kalmamış; şuurlu bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Şinasî, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Paşa gibi şahsiyetler sâde üslûplu yazıları ile bu düşüncenin uygulanmasında öncülük etmişler; Şinasî'den başlayarak yazı dili gittikçe sadeliğe de yüz tutmuştur. Ancak, bunun yanında *"âlî üslûp"* diye adlandırılan süslü ve ağır dilden kurtulmak yine de mümkün olamamıştır.

Servet-i Fünûn ve *Fecr-i Âtî* devirleri, bu devir sanatkârlarının kendi sanat anlayışlarına uygun dil ve üslûp yaratma çabaları yüzünden dili yeniden ağırlaştırmış ve tabiî olmaktan çıkarmıştı. Bu tutum, *Tanzimat* devrinde bir dereceye kadar sadeleşme yolu tutmuş olan yazı dilini, sözlüklerden alınmış eski Arapça ve Farsça kelimeler, bunlardan yapılmış yeni türetme ve tamlamalarla, konuşma diline yaklaşmaktan iyiden iyiye alıkoyduğu için, tepkisi büyük olmuş; devrin yazarları arasında yeni bir düşünce ve görüş ayrılığı çatışması başlamıştı. Ne var ki, Tanzimat ve Servet-i Fünûn devirlerini içine alan dili sadeleştirme kavgalarının daha güçlü ve belirli bir akım hâline gelmesi, ancak II. Meşrutiyet'in ilânından sonraki döneme rastlar. Önceki dönemler tohumların filizlenmesi için geçen bir ekim devresi olarak kabûl edilebilir. Bu devir, Meşrutiyet'in ilânı ile beliren elverişli siyasî ortam dolayısıyla, aydınlar arasında millî şuurun tomurcuklandığı bir uyanma devresi olmuştur. Tanzimat'tan beri daha çok fikir alanında kalan görüşler, bu devirde artık hem yoğunlaşmış hem de uygulama alanı bulabilmiştir. Gerçi *Edebiyat-ı Cedîde* dilini devam ettirenler yine sahnede idiler ve *"Fesahatçılar"* diye adlandırılıyorlardı. Buna karşılık, dilimizi yalnız Arapça ve Farsçanın kurallarından değil kelimelerinden de temizleyerek, gerekirse bunları Doğu Türkçesinden alınmış tam Türkçe karşılıklarla değiştirmek isteyen *Tasfiyeciler* de vardır. Bunlara karşı güçlerini Türkçenin bozulmamış yapısından, dupduru anlatımından ve çağıl çağıl akan âhenginden alarak; hiç bir akıma kapılmadan yazı yazan *Türkçeciler* de edebiyat sahnesine çıkmışlardı. Ancak, eski dili devam ettirenlerin dil anlayışına hem fikir yönü ile hem de uygulama ile karşı çıkarak yaşayan dile paralel millî bir yazı dilinin yaratılmasında ön safı tutanlar, *Yeni Lisan* görüşünü benimsemiş olan yazarlardır. 1911 yılında Selânikte çıkmaya başlayan *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan Ali Canip, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Kâzım Nami gibi genç kalemler, yazılarını eski dile bir tepki olmak üzere *Yeni Lisan* başlığı altında yazdıkları için *Yeni Lisancılar* diye ün yapmışlardır. Bu akımın öncülüğünü de Ziya Gökalp tarafından *"Edebî Türkçenin Kristof Kolomb'u"* olarak vasıflandırılan[1] Ömer Seyfettin yüklenmiştir.

---

[1] Bk. *Küçük Mecmua*, C. I/1 (5 Haziran 1338/1922).

Levent Şahverdi Arşivi

Ömer Seyfettin, Genç Kalemler'in birçok sayısını kaplayan *"Yeni Lisan"* başlıklı başyazılarında bu akımın dayandığı fikir temelini ayrıntılı olarak ele almıştır. Hem nazarî plândaki görüşleri hem de bizzat uygulamasını bulmuş yazıları ile, o, bir yandan Tanzimat'tan beri devam edegelen gayretlerin şuurlanmış bir temsilcisi olmuş; bir yandan da millî bir edebiyata temel olacak millî bir yazı dilinin kuruluşunda büyük rol oynamıştır. *Yeni Lisan* başlığı altındaki yazıları, parmak bastığı dil davası bakımından dünümüzü bu günümüze bağlayan başarılı bir merhale olduğundan onun 96. doğum yıldönümünde bu yazıların kısa bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz:

"YENİ LİSAN"

Genç Kalemler'in II. cildinin 1-5. ve 9. sayıları ile III. cildinin 19, 21, 23. sayılarını kaplayan bu yazılar, eski dil ve edebiyatımızın niteliği, Doğu ve Batıya yönelişimizde hâkim olan esaslar, millî bir edebiyatın gerektirdiği vasıflar, dilimize musallat olmuş bulunan hastalık, bu hastalıktan kurtulmanın yolları, Türkçenin yapısındaki özellikler, imlâmız, varılmak istenen gaye gibi önemli konular ile, *Yeni Lisan*'ı hedef almış hücumlara verilen karşılıkları içine almaktadır. Ömer Seyfettin'in bu yazılarında ileri sürdüğü görüşleri ana çizgileri ile belirtmeye çalışalım:

Ömer Seyfettin'e göre eski dil, yâni *Osmanlıca* aslâ konuşulmayan, Lâtince, İbranîce gibi yalnız kendisi ile meşgul olanların zevk ve idrakine hitâb eden bir şeydir. Gerçi Türklerin Asya'dan Anadolu'ya göç etmesinden sonra din ve edebiyat aracılığı ile dilimize girmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin dile zarar getirdiği söylenemez. Ancak, edebiyat yapma, dili süsleme ve sanat gösterme fikri, beraberinde Arapça ve Farsça kuralları da getirdiğinden Türkçe dengesini kaybetmiştir. Dolayısıyla tabiî olmaktan çıkmış ve sunîleşmiştir. Ne var ki, dilimizin her nasılsa yine de aslını ve bu asılla ilgili fiil şekilleri ile kiplerini koruyabilmiş olması, bize bu gün onu eski tabiî şekline getirme ümîdini vermiş bulunmaktadır.

Dilimiz gibi edebiyatımız da tabiata muhaliftir. Taklitçidir. Bu taklitçilik Doğuya İran'a ve Batıya Fransa'ya yönelmiş taklitçilik olarak ikiye ayrılabilir. Türkçe divan yazanlar bir de Farsça divan yazarak şöhretlerini artırmışlar. Tıpkı Türkçe şiir yazan gençlerin bir de Fransızca şiir yazmaları gibi. Millî bir edebiyatımız yokmuş. Neden? Sebep basit: Edebiyat nedir? Eski görüşe göre şiir ve hayal sanatı... Şiirler hemen genellikle denecek derecede aşk ve sevişme hikâyeleridir. Aşk ve sevişmek ise bizde yasaktır. Medenî İslâmiyetimiz kadınlarla erkekleri şiddetle biribirinden ayırdığından, gerçek aşka meydan kalmamış; gerçek aşklar olmayınca da yüzlerini Doğuya çeviren şairler hayallerinde aşk kurmaya başlamışlardır. Böylece, şiirlerinde gerçeğin o basit sadeliğine karşılık, hayalin tantanalı ve boş sunîliği yer almıştır.[2]

Ömer Seyfettin'e göre, Muallim Naci'nin ölümü ile Doğu devresi kapanmış, yerine Akif Paşa'dan beri kurulmaya çalışılan Avrupa mektebi geçmiştir. Böylece eskilerin yerini bu gün *"Dünküler"* diye adlandırılan *"Servet-i Fünûn"* topluluğu almıştır. Bu topluluk içinde Fikret'le Cenap, cidden güzel, ancak milliyetimize,

[2] *Genç Kalemler*, C. II/I. (8 Nisan 1911), s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

kendi duygularımıza, zevkimize son derece aykırı olan "Fransız taklidi şiirler" meydana getirmişlerdir. Halid Ziya, Fransız romanlarını sayfa sayfa aktarmaya başlamıştır. Bunların hiçbiri köklü ve önemli bir yenilik gösterememişlerdir. Ayrıca, dilimizde 35 yıl önce başlamış olan sadeliği öldüren de onlardır. Konuşma dili ile yazı dilini birleştirmek değil birbirinden kilometrelerce ayırmışlardır. Onların öyle mısralarına öyle cümlelerine rastlanır ki, içlerinde hiç Türkçe yoktur. Sonuç olarak, eski dilin kötülüklerinden hiçbirini değiştirememişler; yalnız na'tları, kasîdeleri, destanları, terkip ve terci-i bentleri, tahmisleri, müseddesleri, murabbaları, gazelleri, kıt'aları bırakıp yerlerine sahte sonelerden oluşmuş tatsız ve eskilerden daha anlamsız bir salon edebiyatı getirmişlerdir[3]. *"Bu günküler"* diye adlandırdığımız *"Fecr-i Atî"* topluluğunun yegâne meziyeti de *"Dünküler"* adını verdikleri *"Servet-i Fünûn"* kümesinin mahiyetini bütünü ile değilse bile kısmen anlamış olmalarıdır. Ancak, bunlar da yeni bir şey yapamamışlar, beğenmedikleri dünkülerin *sun'î* eserlerini sayfa sayfa tekrardan öteye geçememişlerdir. *"Dünküler"*, en kullanılmayan kelimeleri kamus sayfalarından çıkararak sanki bir başarı imiş gibi dile aktarmaya çalışırken, *"Bu günküler"*, yalnız bu münasebetsizliği taklitle yetinmemişler, bir de onlarla rekabete kalkışmışlardır. Ancak, vatanın bütün ümidi yine de onlardadır. Zekidirler, çok gençtirler. Okuyacaklar, çalışacaklar, yüzyıllardan beri bizi millî bir edebiyattan yoksun bırakan eski ve sun'î dili terkedeceklerdir. Eski dili yaşatan "Bu günküler"dir. *"Onların dünküleri taklit etmekten vazgeçtikleri dakika bir fecr* (tan vakti, şafak sökmesi) *olacak, onların sayesinde yeni bir lisanla terennüm olunan millî bir edebiyat doğacaktır."*[4]

Ömer Seyfettin yukarıdaki görüşleri ile, belki, Tanzimat öncesi edebiyatımızı değerlendirirken, konuya bütünüyle ve tarafsız bir araştırıcı olarak bakmamış olmanın getirdiği bazı haksızlıklar yapmış olabilir. Ancak, o, millî bir edebiyatın yaratılabilmesindeki sağlam zemini arayan bir idealist, geleceğe yön vermeye çalışan bir öncü olarak, elbette gözlemlerini haklı ve can alıcı noktalar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Ona göre, gayri tabiî ve taklitçilikten öteye geçememiş olan eski dil hastadır. Yeni bir uyanış devresine girmiş olan Türkler için millî bir edebiyat gereklidir. Millî bir edebiyat da ancak millî bir dille kurulabilir.

Dildeki Hastalığı Gidermenin Yolları

Ömer Seyfeddin'e göre dildeki hastalık yabancı kelimelerden değil, asıl dilin her tarafını bürümüş olan yabancı kurallardan gelmektedir. Evet, bu günkü dilimizde Arapça ve Farsça kurallarla yapılan çokluk şekilleri, isim ve sıfat tamlamaları ile, birleşik sıfatlar yaşadıkça bu dil millî bir dil sayılamaz. O dili kimse anlamaz. Topluluk o dile yabancı kalır. En azından kitaplar satılmaz. Ülkede okuma ve araştırma merakı geliştirilemez. 30 milyonluk bir memlekette en büyük ve ün yapmış bir gazede bile 30.000'den fazla satamaz.

Ömer Seyfettin, dile musallat olmuş bu hastalıktan kurtulmanın yollarını gösterirken, dildeki Arapça, Farsça yabancı kelimelerin Doğu Türkçesinden alınmış

---

[3] *Genç Kalemler*, C. II/1. (8 Nisan 1911), s. 2.
[4] *Genç Kalemler*, C. II/1. (8 Nisan 1911), s. 2.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçe kelimelerle değiştirilmesine taraftar değildir. *Türk Derneği* mensuplarının bu yoldaki çalışmaları "Tasfiyecilik" olarak damgalandığı ve ürküntü ile karşılandığı için, Yeni Lisancılar bu konuda bir hayli tedbirli ve ölçülü davranmışlardır. Ömer Seyfettin *"Hayır beş asırdan beri konuştuğumuz kelimeleri, me'nus* (alışılmış) *denilen kelimeleri mümkün değil terk edemeyiz"* görüşündedir. Ona göre yapılacak iş:

1. Öncelikle *darb-ı mesel* (atasözü), *sevk-i tabiî* (içgüdü) gibi klişe hâline gelmiş sözler dışında Arapça ve Farsça kelime ve kurallarla kurulmuş bütün tamlama şekillerini atmaktır. Aslında Türkçenin kuralları ile her türlü tamlama yapılabilmektedir. Arapça ve Farsça kurallarla neden tamlamalar yapıyoruz? Bu bir ihtiyaç mıdır? Hayır! Biz onları sırf yazıyı süslemek için yapıyoruz. Şüphesiz sırf süs için... Bundan vazgeçelim. Lâfza tapmayalım. Eserlerimiz yaldızlı mukavvadan bir heykel olmasın; fikre, hisse önem verelim. Yazılarımız sade, beyaz, muhteşem, güçlü, ölümsüzlüğe namzet, mermerden âbideler olsun! Bunu ihtiyarlar, bunu dünküler yapamazlar. Hiçbir ölü kendi mezarını kazamaz[5].

Hareket zamanı artık gelmiş de geçmiştir bile. Geçmişe, düne, zevke aldanarak maddî düşünmekten vazgeçmeliyiz. Düşünmeli, yine düşünmeli, bir daha düşünmeli ve kesin kararımızı vermeliyiz. Bize ufuklu bir dil gereklidir. Ancak, muntazam ve mazbut olmak şartıyla! Dünyanın en mükemmel, en basit, en sade ve tabiî bir sarfı olduğu bütün dil âlimlerince iddia ve beyan olunan Türkçe sarfımızı (gramerimizi) tanımalı, onun üzerine ifsâd edici (bozucu) bir leke gibi düşen yabancı kuralları atmalıyız. Hele tamlamaları mutlaka Türkçe kurallarla kurmalıyız. O zaman gereksiz birçok Arapça ve Farsça kelimelerin kendiliğinden savuşup gittiklerini göreceksiniz[6].

2. Çokluk şekli için yalnız *-lar/-ler* çokluk eki kullanılmalıdır. *İhtimalât, mekâtib, memurîn, hastegân* yazacak yerde *ihtimaller, mektepler, memurlar, hastalar* yazmalıdır. Tabiî burada da *kâinat, inşaat, ahlâk, müslüman* gibi klişeleşmiş şekiller müstesnadır. Bunlar dışında, dildeki Arapça ve Farsça çokluk şekillerini devam ettirmek, bu yabancı kurallara taht kurarak hastalığı tedavisiz bırakmak demektir.

3. Yine *eya* (ey!), *ez* (-den/-dan), *min-* (-den/-dan, dolayı), *an-* (den/dan) *an- karîb* (yakından), *ender* (içinde), *ya* (ey), *berây* (için), *bî* (-sız/-siz) *bî-günah, nâ-* (olumsuzluk eki) *nâ-müsâit* (elverişli olmayan), *ter-* (mukayese edatı) *nâzükter* (pek nazik), *-çe* (küçültme), *çend* (birkaç), *zihî; alâ* (üzere, ile) *fî* (içinde, de), *kâin, -kâr, -âsâ* (gibi), *-veş* (gibi) *perîveş, -ver* (-lı/li *hünerver:* hünerli), *-nâk* (-lı/-li) *dertnâk* (dertli) gibi yabancı ek ve edatlar da terk olunmalıdır. Yalnız, burada da konuşma diline geçmiş ve yerleşmiş *ama, şâyed, şey, keşke, lâkin, nâşî, hemen, henüz, yâni* gibi istisnalar yer alacaktır. Elbette *san'atkâr* gibi. *-kâr* eki kelimenin ayrılmaz bir parçası durumunda olan kelimeler de kullanılıştan düşmeyecektir.

4. Dilimize girmiş Arapça, Farsça kelimelerle kurulacak yeni isim ve sıfat tamlamalarında eski alışkanlıklar bırakılarak Türkçenin kuralları işletilerek; Türkçenin mekanizmasını bozan Arapça ve Farsça kurallar bilinmeyecek; bu konuda atılacak adım kesin olacak; *Yeni Lisan*'la ilmî, fennî, edebî yazılar yazacağız. Öyle ki, eskiler bizim dilimizi kullanmıyorsunuz demeye cesaret bile edemeyecekler.

---

[5] *Genç Kalemler*, C. II/1. (8 Nisan 1911), s. 4.
[6] *Genç Kalemler*, C. II/1. (8 Nisan 1911), s. 4.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Bu yolla, konuşma dili ile yazı dili arasındaki açıklık kapatılmış. İstanbul konuşmasına dayalı canlı bir yazı dili oluşturulmuş olacaktır. İstanbul Türkçesi en tabiî dildir. Çünkü, klişeleşmiş tamlamalar dışında gereksiz ziynetler aslâ konuşmalarımızda yer almaz. Eğer yazı dili ile konuşma dilimizi birleştirirsek, edebiyatımızı ihya ve îcad etmiş olacağız. Zekâmızı yalnız beş-on kişilik bir edip kümesi takdir etmiş olmayacak. Karşımızda anlayan, değerbilirlik gösteren ve alkışlayan bir ekseriyet bulunacaktır.

6. Ömer Seyfettin'in ve *Genç Kalemler*'in imlâ konusundaki düşünceleri *Servet-i Fünûn* devrinde ileri sürülen görüşlerden farklı sayılmaz. Arapça ve Farsça kelimelerin imlâlarının olduğu gibi bırakılması, Türkçe kelimelerde ise yanlış okunuşun ve karışıklığın önlenmesi için, ölçülü ve dengeli olarak "hurûf-i imlâ" denilen ünlülerin yazılması eğilimindedirler. *Menekşe, kalabalık* gibi Türkçeleşmiş kelimelerin Türkçede söylendiği gibi yazılması gerektiği ve genel olarak imlâ meselesine zamanın çözüm getirebileceği görüşündedirler.

7. İlim dili ve terimler konusunda bir yandan Türkçe tamlamalarla yapılmış terimlere yer verilirken, bir yandan da Arapça ve Farsça köklerden terimler yapılabileceği görüşündedirler. Söz gelişi *hizmet-i bedâyî* yerine *bedâat, şimendifer* yerine *demiryolu* gibi.

Ömer Seyfettin'in birkaç ana noktada toplamaya çalıştığımız bu görüşlerine, dilimizin o günden bu güne uzanan 70 yıllık gelişme döneminde aldığı yol ve ulaştığı tepe noktasından bakılırsa, belki bir yenilik gibi görünmeyebilir. Ancak, bu görüşler o günün dil yapısı, güçlü sanatkârların temsil ettikleri edebî akımlara bağlı dil anlayışı ve dil zevki ile, o gün için yerleşmiş ve sökülmesi güçleşmiş kanaatler açısından değerlendirilirse şüphesiz büyük bir anlam taşır. Dilimizi o günden bu güne ulaştıran gelişmede onun ve *millî dil* akımını benimseyenlerin payı büyüktür. Bu gelişmenin temelinde de "Türkçeye Türk sarfı hâkim olmalıdır", yazı dili ile konuşma dili arasındaki açıklık mutlaka kapatılmalıdır, dilimiz taklitçilikten ve gereksiz süslerden kurtarılmalıdır, görüş ve iddiasının mücadelesini veren bir öncü olarak, Ömer Seyfettin'in sağlam fikirleri yatmaktadır.

Ömer Seyfettin, *Tasfiyecilik* akımının uygulama bakımından dilde açacağı büyük gedikleri iyi kestirebildiği için o yola iltifat etmemiştir. Bastığı temel, halkın diline ve yaşayan Türkçeye dayandığı için sağlamdır. Bu yönü ile de devrine göre ileri fakat sivri değildir. Yalnız, dile daha çok bir edebiyatçı gözü ile bakması ve bir filolog olmaması, bu günün modern dilcilik anlayışına göre kendisine bazı eleştiriler getirebilir. Söz gelişi: yer yer görüşlerine tam bir açıklık getirememiş, tekliflerinin sınırını iyi çizememiş olması; "Türk diline Türk sarfı hâkim olmalıdır" ilkesine rağmen, millî bir dilin yaratılabilmesini yalnız Arapça ve Farsça kuralların dilden atılmasına bağlaması; dilin ihtiyaç duyacağı yeni kelimelerin yapımında Türkçe eklerin de işletilebileceğine işaret etmemiş olması gibi. Ancak, tarafsız bir değerlendirmede, elbette o günün imkân ve şartlarını da aslâ gözden uzak tutmamak gerekecektir. O, bu ölçülü ve gerçekçi idealizmi ile bile, yine eskilerin hışmını üzerine çekmiş; başlangıçta, temsil ettiği bu akım bir küçümseme ile karşılanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Yapılan Hücumlar ve Göğüsleyici Cevaplar

Ömer Seyfettin ve *Genç Kalemler*'in edebî dil anlayışları *Servet-î Fünûn* ve *Fecr-i Âtî* mensuplarınca büyük bir tepki ile karşılanmıştır. "Yeni Lisan" davasına karşı çıkanlar genel olarak itirazlarını şu noktalarda yoğunlaştırmış bulunuyorlardı:

1. Dilimizdeki tamlamaların özellikle vasf-ı terkibîler (birleşik sıfatlar)'in kaldırılması Osmanlı dilini tehdit eden en büyük tehlikelerden biridir. Çünkü, Osmanlı dilini en güzel dillerden biri hâline getiren vasf-ı terkibîlerdir[7]. Yeni Lisan akımını büyük bir mefkûre-i milliye olarak doğmuş saymak, dili siyaset icabı çirkinleştirmektir. Çin Türkistan'ında anlaşılsın diye dilimizi cascavlak bırakmak da bu hesaba dâhildir.

2. "Biz Osmanlıyız ve bu Osmanlı lisanıdır. İstiyorlar ki, biz Çağatay olalım ve Çağatayca söyleyelim. Hayır, bu kabul olmayacaktır; hayır... Zavallı yenilik, zavallı bayramlık elbiselere benzeyen garip yenilik..."[8] sözleri ile *"Yeni Lisan"*ın dilde yapmak istediği yeniliği kavrayamayanlar, onu Tasfiyeciler'in yapmak istedikleri ile karıştırarak, Çağataycayı getirmekle suçlamışlardır.

3. Dildeki Arapça ve Farsça tamlama şekillerini atarak yeni bir lisan ve millî bir edebiyat vücuda getirdikleri zannına düşenler aldatıcı bir uyku sarhoşluğunun zevkine kapılmış olanlardır. Başlangıçta *Yeni Lisan*'a karşı koyan Köprülü Fuad'ın temsil ettiği bu görüş dile müdahaleyi kabûl etmemektedir. Ona göre dil ancak tabiî bir gelişme ile sadeliğe doğru yol alabilir[9]. Ona şimdiden bir yön vermeye kalkışmak, ne olursa olsun 600 yıllık bir sosyal varlığa birkaç kişinin keyfine bağlı olarak nitelik değiştirtmek olur ki, bu da tam bir hayalperestliktir. Ayrıca, dile gelişme yolu çizecek olanlar yalnız büyük edipler ve sanatkârlardır.

4. *Yeni Lisan*, umumun isteğine tercüman olan bir hareket değil, beş-on gencin îcadına dayanan bir heveskârlıktır.

"Yeni Lisan"a karşı yöneltilmiş olan bu hücumları, bir yandan Ömer Seyfettin, bir yandan Ziya Gökalp, Kâzım Nami, Ali Canip gibi genç kalemler karşılayarak, konuyu genişlemesine açıklamalarla aydınlığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Biz, Ömer Seyfettin'in bu konudaki çeşitli yazılarında yer verdiği görüşleri kısaca şu noktalarda toplayabiliriz:

1. Biz dünküleri tezyif etmiyoruz. Onların tarihe karışmış kıymetlerini koparıp atmaya çalışmıyoruz. Yalnız, onların bu günkü kalemlere örneklik edemiyeceğini söylüyoruz. Çünkü, gençler kendilerine bunları örnek aldıkları takdirde, yaratıcılığın yerini taklitçilik alır; yeniliğin çarkları durur[10].

2. Dilde düne ait vasf-ı terkibîlerin yer almış olması, Türk ruhuna seslenen bir şiirde Acem diline yakışacak kelimelerin yer alması demektir. Ancak, biz pek iyi biliriz ki, "asıl" ile "şekil", "fikir" ile "üslûp" asla biribirinden ayrılamaz. Eğer biz asıl itibariyle düne benzememek istiyorsak, şekil itibariyle de düne benzememeliyiz. Cenap'ın

---

7 Süleyman Nazif'in bu görüşü için bk. *Şehbal* 15 Haziran 1328/1912, s. 55.

8 Bk. Yakup Kadri, "Netâyiç", *Rübâb*, S. 14 (19 Nisan 1328/1912).

9 Bk. *Servet-i Fünûn*, 16 Mart 1327/1911: "Yeni Lisan"; C. 42/1091 19 Nisan 1328/1912 "Türklük ve Yeni Lisan"

10 *Genç Kalemler* C. II/2 (26 Nisan 1911), s. 29.

Levent Şahverdi Arşivi

dediğini biz de tekrarlıyalım: Eski şeylerle ancak güzel bir harabe yapılır. Özellikle edebiyatta, eski bir şey yıkılmaksızın yeni bir şey yapılamaz[11]

3. *"Yeni Lisan"* Türkler için yalnız bir edebiyat meselesi değildir. O her şeyden önce bir dil ve hayat meselesidir. 10 Temmuz'da (Meşrutiyet'in ilânı) yaşamaya hakkı olduğunu gösteren milletimiz, hâlâ bir şey olmamıştır. Anadolu hâlâ haraptır. Maarif nedir bilmiyor. Dünkü lisan onu kurtaramaz. Millî kütüphanemiz de bomboş duruyor. İki köhne telifle, üç tercüme 30 milyon halkı tatmin edemez. İşte bu gerçeğe vâkıf olan Selânik gençleri derhal birleştiler. "Demek oluyor ki, siyasî bir inkılâbın matlaı (çıkış yeri) olan Selânik, içtimaî bir inkılâbın da menşeidir."[12]

4. "Yeni Lisancılar"ın çevrenin inceliklerine nüfuz edememiş oldukları iddiasına gelince: Osmanlı muhitinde halkla temas ederseniz görürsünüz ki, hemen hepsi yeni dille konuşmaktadır. Tercüme için bir kışlaya gidiniz. Asker kardeşlerimizin *mülâzım-ı evvel* (birinci mülâzım=üstteğmen), *mülâzım-ı sânî* (ikinci mülâzım=teğmen) yerine *evvel mülâzım, sânî mülâzım* dediklerini işitirseniz. *Yeni Lisan*'a açık bir bağlılık göstermeyen genç ediplerimizin eserlerini dikkatle okuyunuz. *Yeni Lisan*'ın istediği şekilden pek farklı değildir. İşte Refik Halid, Yakup Kadri, Emin Bülend, Hamdullah Suphi, Celâl Sahir, Tahsin Nâhid'in hikâyeleri, şiirleri... İşte *Yeni Lisan*'ı kabûl etmeden önce bile Ömer Seyfettin'in, Ali Cânip'in yazıları... Gazeteler gittikçe *Yeni Lisan*'a yaklaşıyor. Bunlar hep çevredeki göze görünmez hareketlerin sonuçları değil midir? O hâlde *Yeni Lisan* taraftarlarının muhite nüfûz etmemiş olduklarını nasıl iddia ediyorsunuz?

5. *Yeni Lisan*'ı Türklere kazandırmak isteyen 5-10 genç îcat etmemiştir. Bizim nazarımızda Yeni Lisan'ın mûcidi içtimaî tekellümümüzdür (yâni, aslında toplumda var olan bir konuşmadır). Yeni Lisancılar milletin rûhundan doğan bu yeniliği benimseyenlerdir. O gençler, Yeni Lisan'ın esasen var olduğunu göstermek istemişlerdir. *Genç Kalemler*'in görevi buna sağlam bir yön ve şekil vermekten ibarettir.

Yeni Lisan, Çağatay Türkçesini ve Anadolu lehçelerini, ağızlarını da yerleştirmeye çalışmıyor. Geriye, geçmişe dönmüyor. İstanbul'da konuşulan en gelişmiş Türkçeyi bütün incelikleri ile ortaya koyarak, bütün Türkler arasında yaygınlaştırmak istiyor. Durum bu kadar açık ve tabiî iken, onu yoktan var olacak zannetmek ve bu yolu benimseyenleri garip bir oyunun esiri olarak tanımak bir zavallılık, bir gaflet ve hiç bir şey bilmemezliktir[13].

6. *Yeni Lisan*, bir milletin dilde aradığı her şeye sahiptir. O hem bir ilim hem de bir sanat dilidir. Yeni Lisan için, bir ilim dili olabilir; ancak, bir sanat dili olamaz deniyor. Bu bir hayâl, büyük bir hata ve kocaman bir saçmadır. Her şeyden önce yeryüzünde hiç bir kavim gösterilemez ki, iki dile sahip olsun. İlim kitaplarını birincisi, edebî kitaplarını ikincisi ile yazsın!

7. Dilde İkilik: Aynı kelimeyi âlimler başka, avam (halk) başka türlü kullandığı zaman buna ikilik adı verilir. Başka dillerde yalnız kelimelerde ikilikler vardır. Bizde fazla olarak tamlamalarda, çokluk şekillerinde ve edatlarda da ikilik yapılmıştır. Bunun sonucu

---

11 *Genç Kalemler*, C. II/2 (26 Nisan 1911), s. 25.

12 *Genç Kalemler*, C. II/2 (26 Nisan 1911), s. 26.

13 *Genç Kalemler*, C. II/2 (26 Nisan 1911), s. 28. C. II/4 (26 Mayıs 1911), s. 42.

Levent Şahverdi Arşivi

olarak da memleketimizde âdeta biribirinden ayrı iki dil konuşulmuştur. Halk âlimlerin yazdığı kitapları aslâ anlamamış, kendi yazıcıları tarafından yazılan Âşık Garip'leri, Köroğlu'ları okumuş; kendi rûhundan kopan mânîleri, destanları terennüm etmiştir. Kendi diline giren yabancı kelimeleri Türkçeleştirmiş; tamlamalarını ya Türkçeleştirerek kullanmış veya büsbütün değiştirerek *Feth-i Bülend, Nüvîd-i Fütûh* gibi birer gemi adını *Yedi Bölen* ve *Delik Kütük*'e çevirmiştir.

Yeni Lisancılar, Türkçenin her safhasında bu ikilikleri görerek, halkın kullanışını dilin zevkine ve tabiatına daha uygun bulmuştur. Çünkü, bir dil canlı kelimelerden, canlı kaidelerden ve canlı âhenklerden terekküp eder (oluşur). Başka dillerden alınan kelimeler, kurallar ve Türkçeye aykırı zevk ölçüleri ölür. Türkçe Selçukçadan, Çağataycadan bu nitelikte kelimeler, kurallar alamadığı gibi, Arapçadan, Acemceden, Türkmenceden ve Batı dillerinden de alamaz. Çünkü, bu alıntı unsurlar, Türkçe için, onun kurallarına olan aykırılığı ile "hayatsız unsurlardan" ibârettir. Yeni Türkçe bu dillerden yalnız muhtaç olduğu kelimeleri alır. Bunları kendi kurallarına, kendi dilinin işleyiş ve zevk anlayışına uydurarak temsîl eder. İşte o zaman bu alıntılar canlanır, yaşamaya ve dilin gelişme şartlarına uymaya başlar. Esasen bir dil Max Müller'in de ifade ettiği gibi, o dildeki kuru köklerden değil, onlara canlılık kazandıran kullanılışlardan oluşur[14]. Âlimler halkın kullandıklarını galatât (yanılma) olarak kabûl ederler. Fakat, avam (halk) âlimlerin kullandıklarını fiilî olarak reddeder ve dilde kendi ölçülerini uygular.

Ömer Seyfeddin, *"Yeni Lisan"* adı altında yayımlanan bütün bu görüşleri ve gerektikçe bu konuda yaptığı savunmaları ile, devrinde *Fesahatçılarla Tasfiyeciler* arasında yer alan sağlam bir dengeleme hareketinin ve dilin tabiatına uygun bir müdâhale yolunun temsilcisi olmuştur. Türkçeyi Doğu ve Batı yönündeki kültür taklitçiliğinin getirdiği melezleşmeden kurtarmanın şuurlu bir mücadelesini vermiştir. Dil, bir milletin kültür muhtevasının sembolik bir ifadesi olduğuna göre, o yalnız millî dil ve edebiyatın değil, dolayısıyla millî kültürümüzün de savunuculuğunu yapmıştır. Onun fikirleri, taşıdığı sağlamlık dolayısıyla yalnız kendi devrinden Cumhuriyet'e kadar uzanan dönem için yol gösterici olmakla kalmamıştır. Ana çizgileri ile bu gün bile geçerlidir. Hele yazı dilimizi kendi gramer yapısından, yaşayan Türkçenin ölçülerinden ve halktan koparark "Özleştirmecilik" adı altında kendi kendine yabancılaştıran bir çıkmaza doğru sürüklemeye çalışanlar için, bu görüşler geçmişe dönüklüğün değil, ileriye ve geleceğe doğru yol alışın işaretini veren birer ibret dersi durumundadır. Ömer Seyfettin, bu değerli hizmetleri ile, çok kısa ömrüne rağmen, hiç şüphe yok ki, son yüzyıldaki dil, edebiyat ve fikir tarihimizin ön safta gelen isimlerinden biri olmaya hak kazanmış bulunmaktadır.

Millî Kültür, C. II, S. 1 (Haziran 1980), s. 6-11.

14 *Genç Kalemler*, C. II/5 (19 Haziran 1911), s. 84.

Levent Şahverdi Arşivi

ZİYA GÖKALP'IN KÜLTÜR TARİHİMİZDEKİ YERİ VE TÜRK DİLİ

Bu gün doğumunun 110. yıldönümü dolayısıyla kendisini Dicle Üniversitesi'nin çatısı altında anma ve değerlendirme fırsatını bulduğumuz Ziya Gökalp, fikir ve kültür tarihimizde dönüm noktası oluşturan müstesna şahsiyetlerden biridir.

48 yıllık kısa ömrü incelendiğinde görülmektedir ki, Gökalp'ın yetiştiği ve fikir sahnesine çıktığı devir, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük sarsıntılarla çalkalandığı yıkılış devridir. Bilindiği gibi, 1876 ve 1908 Meşrutiyetlerinin getirdiği hürriyet ve serbestlik havası bir yandan imparatorluktaki Türk olmayan unsurlara ve bunları destekleyen dış güçlere devleti temelinden sarsma fırsatları hazırlarken bir yandan da devletin aslî unsurunu oluşturan kesimde ve Türk aydınlarında millî şuuru harekete geçirmiş; bunlara İmparatorluğu çöküntüden kurtarabilecek birtakım çareler aratmıştır. Bu bakımdan 1908-1918 yılları arasındaki bunalımlı devir, biribiri ardınca gelen felâketlerin sebep olduğu çözülme ve dağılmayı önleyebilmek için Osmanlı toplumunun aynı zamanda çeşitli fikir akımları ile çalkalandığı bir devirdir.

Tarihin her devrinde, milletlerin bu türlü kritik ve sarsıntılı dönemlerinde büyük çaptaki fikir ve ideal adamlarına önemli görevler düşmüştür. Bunlar sarsıntının sebep olduğu karışıklık karşısında toplumda yeni bir denge kurabilmek, sürekli bir akış hâlinde olan sosyal yapıya yeni ve sağlam bir yön verebilmek için o toplumları oluşturan sosyal değerler üzerinde durmak ve etraflı incelemeler yapmak gereğini duymuşlardır. İşte Ziya Gökalp, bu gereği duymuş olan müstesna şahsiyetlerden biridir. Fakat, onun, Osmanlı Devleti'nin derdine deva bulmak üzere ortaya atılan öteki fikir temsilcilerinden ayrılan ve kendisini ön safa çıkaran başlıca özelliği, derin bir kültüre, kuvvetli bir sosyal felsefeye ve bir fikir sistemine bağlı düşünce ve görüşleri ile, modern Türkiye'yi şekillendirecek olan temel ilkelere öncülük ve hazırlayıcılık etmiş olmasıdır.

DEVRİN BAŞLICA FİKİR AKIMLARI VE ZİYA GÖKALP

Ziya Gökalp'ın fikir ve kültür tarihimizdeki yerinin hakkıyla kavranabilmesi için, devrindeki fikir hareketlerine birkaç cümle ile işaret etmekte yarar vardır.

Osmanlı İmparatorluğu, 2. Viyana bozgunundan sonra sürekli olarak bir gerileme dönemine girmiş olduğundan, İmparatorluğu bu durumdan kurtarmak ve ona eski güç ve kudretini kazandırabilmek için çeşitli yollara başvurulmuştur. Islahat tedbirleri bunların en önde gelenlerindendir. Başvurulan tedbirlerden biri de memleket aydınlarını ve İmparatorluğu meydana getiren unsurları, belirli ana fikirler etrafında toplayıp perçinleştirebilmekti. Hele 2. Meşrutiyet devrinden sonra Türk aydınlarını düşündüren en

Levent Şahverdi Arşivi

önemli sorun, çeşitli etnik unsurlardan kurulmuş olan büyük bir imparatorluğun yaşayışına yön verebilecek siyasî ideolojinin ne olabileceği sorunu idi.[1] Bu sebeple, *Osmanlılık, İslâmlılık* ve *Türkçülük* gibi akımlar ortaya çıkmıştı. Bu akımlardan her birinin güçlü temsilcileri vardı.

İmparatorluğun siyasî birliğini sürdürebilmek düşüncesiyle 1860'dan sonra rağbet bulan "Osmanlılık" akımı bunların en eskisi ve başta geleni idi. Bu akımı benimsemiş olanlar, Türk, Türk olmayan, Müslüman ve Müslüman olmayan çeşitli unsurlardan oluşan imparatorluğu ancak milliyetin ve etnik anlayışın üstünde böyle bir kavrama yani "Osmanlılık" kavramına sarılmakla ayakta tutabileceklerini düşünüyorlardı. Oysa, 1912-1918 yılları arasında felâketlerin İmparatorluk içinde meydana getirdiği çöküntü ve karışıklıklar, önce Osmanlılık, sonra da Müslüman milletleri birleştirerek bir destek ve denge sağlama amacı güden İslâmcılık anlayışının nasıl iflâs ettiğini ortaya koymuş; *"milliyetçilik"* akımını güçlendirmişti.

Milliyetçilik akımı, 1908'den sonra önce fikir ve kültür, daha sonra da aynı zamanda siyaset alanında olmak üzere *"Türkçülük"* hareketi adı altında örgütlenmeye başlamıştır.

İşte Ziya Gökalp, bu akımlar içinde *"Osmanlılık"*a karşı *"Türkçülük"* idealini benimsemiş; onu bir programa ve bir sisteme bağlamış olan düşünürümüzdür.

Türkçülüğü "Türk milletini yükseltmektir" diye tarif eden Ziya Gökalp, başlangıçta bu idealini, bütün Türklüğü içine alacak genişlikte ve "Turancılık" anlayışı içinde ele almıştır. Fakat, zamanla düşüncelerini tarihî olayların akışına ve siyasî gelişmelere paralel realist bir ayıklama süzgecinden geçirerek olgunlaştırmış, Türkiye'nin varlığını ve geleceğini ön plânda tutan ve Atatürk'ün Misak-ı Millî sınırları içinde kalan bir Türklük ve milliyetçilik anlayışında karar kılmıştır. Nitekim, onun 1917'de yayımlanan *Kavim* şiirindeki[2] *Türkiye devletim, Türklük milletim,* mısrası ile, 1919 yılında Maltada sürgündeyken yazdığı *Çoban ile Bülbül* şiirindeki:

Çoban dedi. Edirne'den ta Van'a

Erzurum'a kadar benim mülklerim

Bülbül dedi. İzmir, Maraş, Adana, İskenderun, Kerkük

en saf Türklerim[3]

mısraları ve daha sonra *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında yer alan *"Bu gün gerçeklik sahasında yalnız Türkiyecilik vardır Fakat ruhların büyük bir özleyişle aradığı Kızıl Elma*[4] gerçeklik sahasında değil, hayal sahasındadır"[5] sözleri, ondaki siyasî ideolojilerin hayalî kalıplarından sıyrılmış, Türkiye sınırları içinde kalan ölçülü bir milliyetçilik anlayışının kesin ifadeleridir.

---

1 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Akyüz, Kenan, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay, Ankara 1979, s. 157 ve öt.

2 *Yeni Hayat Mecm.* 1918.

3 Tansel, Fevziye Abdullah, *Ziya Gökalp Külliyatı* I, 1952, s. 303.

4 Ziya Gökalp'in gerçekleştirmek istediği millî ideal. Bu idealin nasıl gerçekleşeceğini *Kızıl Elma* adlı hikâye tarzındaki şiirinde anlatmıştır. Bk. Tansel, Fevziye Abdullah, a.g.e., s. 9-23.

5 *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan yay. İst. 1972, s. 28.

Levent Şahverdi Arşivi

ZİYA GÖKALP VE DAYANDIĞI FİKİR SİSTEMİ

Osmanlı İmparatorluğundaki değerler sisteminin devleti nasıl parçalamakta olduğunu açıkça gören ve milliyetçilik esaslarına dayalı yeni bir devletin kurulacağını da önceden sezmiş[6] bulunan Ziya Gökalp, Türk toplumuna yeni bir sosyal felsefe, yeni bir değerler sistemi getirmek istemiştir.

Ziya Gökalp, böyle bir görevin en iyi biçimde sosyolojinin kılavuzluğu ve millî kültür değerlerinin ortaya konması ile gerçekleştirilebileceği görüşünde olduğundan, kendisini millî kültür meselelerimizin bir bütün hâlinde tahlil ve değerlendirmesine vermiştir. Bu itibarla Türkiye'de kültür konularını ilk defa ciddî ölçülerle ele alan ve onu millî varlığın temeli yapan Ziya Gökalp olmuştur.

Kendi düşünce sisteminde, kültür ile medeniyetin birleşen ve ayrılan yönlerinin tahliline önemli bir yer veren[7] Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğundaki dağılmanın ve kültür çözülmesinin başlıca sebebini, Doğu ve Batı medeniyetlerinden alınan ve sistem olarak biribirleri ile bağdaştırılamayan değer unsurlarının taklitçiliği aşamamış ve millî kültür ile kaynaştırılamamış olmasında bulmuştur.

Toplumda, Tanzimat'tan beri Doğu ve Batı medeniyetlerine bağlı iki ayrı aydın tipi'nin ortaya çıkışının, "havas" denilen Osmanlı aydını ile "avam" denilen Osmanlı halkı, medrese eğitimi ile okul eğitimi, aydın zümrenin dil ve edebiyatı ile halkın dil ve edebiyatı arasındaki kopukluğun, musikîden ahlâka kadar birçok alanda kendini gösteren bir ikiliğin, daha doğrusu "Türk tipi" ile "Osmanlı tipi" arasındaki zıtlık ve kültür çatışmasının hep aynı sebepten kaynaklandığını ortaya koymuştur.

Halk temaşasında, bu gerçeğin mizahî bir tablosunu oluşturan, Karagöz ile Hacivat arasındaki çatışmanın da, aslında "Türk" ile "Osmanlının" yani o zamanki kültürümüzle medeniyetimiz arasındaki bir çatışmadan ibaret olduğunu vurgulamıştır. Onun "Türkleşmek-İslâmlaşmak ve muasırlaşmak (yani çağdaşlaşmak) sentezi, Doğu ve Batı medeniyetlerinden gelen özellikleri millî kültürümüze aşılama ve onunla kaynaştırma ihtiyacından doğmuş bulunmaktadır. Bu sentezde, kültürde "Türkleşme" yani "millîleşme", çağdaşlaşmada, Batı medeniyetine tam olarak girme fikri hâkimdir. Ona göre başka milletler çağdaş uygarlığa girmek için geçmişlerinden uzaklaşmak zorundadırlar. Fakat Türklerin kendi geçmişlerine dönüp bakmaları yeterlidir. Çünkü, bu günkü Batı medeniyetinin başlıca dayanaklarından olan demokrasi, kadın-erkek eşitliği v.b. temel değerler eski Türklerde zaten vardır.

Millî kültürün halkta, medeniyetin aydınlarda yaşadığına işaret eden Ziya Gökalp, halk ile aydınlar arasındaki kaynaşmanın ve kültür bütünleşmesinin de ancak halka doğru inilerek, ondaki millî değerlerin alınması ve aydındaki medenî değerlerin de ona götürülmesi ile gerçekleştirilebileceği görüşündedir.

Şair olarak şiirleri, yazar olarak makaleleri, üst düzeyde bir devlet ve siyaset adamı olarak güttüğü millî politika bir sosyolog ve ilim adamı olarak da derinlemesine tahlillere dayanan görüşleri ile o, Türkiye'nin geleceğini sağlam bir fikir temeline

---

[6] Bk. *Türkçülüğün Esasları*, Mehmet Kaplan yay. İst. 1972, S. II.

[7] Bk. not 6'da a.g.e., S. IV. Böl., s. 30 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

yerleştirmek istemiştir. Türkçülüğün mahiyetini kavramak için "millet" adı verilen topluluğu ve millî kültür değerlerini kavramak gerektiğine işaret eden Ziya Gökalp, 1923 yılında yayımlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında, Cumhuriyet'ten sonraki hamleleri de yönlendiren milliyetçilik hareketinin esaslarını sistemli bir açıklamadan geçirmiş; bir programa bağlamıştır. Onun fikir sisteminde, Türkçülüğün programı *dilde, estetikte, ahlâkta, hukukta, dinde, iktisatta siyasette ve felsefede* Türkçülük yani *millî değerlere dönüş* olmak üzere 8 bölüme ayrılmıştır. Ziya Gökalp, Türk milletinin, kendi özünü oluşturan millî kültür değerlerine bağlı kalarak yükselip çağdaşlaşmasını, toplum düzeninin bu sekiz programa göre ayarlanmasında görmüştür.

Ona göre dilde Türkçülüğün gayesi, konuşma dilinin işlenip yazı dili hâline getirilmesi ve bu yolla, halkla aydınları birleştirip bütünleştirecek bir millî dilin yaratılmasıdır. Biraz sonra üzerinde ayrıca durulacaktır. Estetikte Türkçülük, özel olarak edebiyatta, musikîde ve güzel sanatların öteki dallarında, bir yandan halktaki değerlerden bir yandan da Batı sanatından yararlanarak bunları millî bir senteze ulaştırmaktır. Ahlâkta Türkçülük, öteki milletler arasında Türk milletini birinci yapan ve zirveye ulaştıran ahlâki değerlere sahip çıkmaktır. Vatan ahlâkını, meslek ahlâkını, aile ahlâkını, medenî ve şahsî ahlâkı, milletlerarası ahlâkı işleyip değerlendirerek topluma mal etmektir. Ziya Gökalp, bu konudaki görüşlerini şu sözlerle bağlamıştır.

"Hülâsa, her milletin yer yüzünde gerçekleştirdiği tarihî ve medenî bir misyonu vardır. Türk milletinin misyonu ise, ahlâkın en yüksek faziletlerini gerçeklik alanına çıkarmak, en mümkün görülmeyen fedakârlıkların ve kahramanlıkların mümkün olduğunu ispat etmektir." (s. 173)

Hukukta Türkçülüğün gayesi, Türkiye'de medenî bir hukuk sistemi meydana getirmektir. Millet hakimiyeti ilkesini benimsemek kanun yapma ve milleti yönetme yetkisini millete vermektir.

Dinde Türkçülük, din kitaplarının, hutbelerin, vaazların ve duaların Türkçe okunmasını sağlamaktır. Çünkü dinî heyecanın kaynağı konuların anlaşılabilmesindedir.

İktisatta Türkçülük, memlekette büyük bir sanayiinin kurulmasını sağlayacak şartları hazırlamaktır.

Siyasette Türkçülük, yönteminde halka ve Türk milletine değer vermek ve onu benimsemektir. Bu yol, kültürel bir çalışma ve yenileşme yoludur.

Felsefede Türkçülük, Türk halkındaki millî felsefeyi bulup ortaya çıkarmaktır. İlim, objektif ve müspet olduğu için milletlerarasıdır. Bundan dolayı ilimde milliyetçilik olamaz. Fakat felsefe bilime dayandığı halde, bilimsel düşünüşten başka bir düşünüş tarzıdır. Bu bakımdan millî olabilir. Her milletin kendine göre bir dünya görüşü ve bir felsefesi vardır. Esasen milletleri biribirinden ayıran kültür değerleri bu kendilerine has dünya görüşlerinin ve millî felsefelerinin sonucudur. Türklerde yüksek felsefe yani felsefî araştırmalar ileri gitmiş sayılmaz. Ancak, halk felsefesi çok yüksektir ve bütün milletlerden daha ileridir. İşte felsefî Türkçülük, Türk halkındaki bu millî felsefeyi arayıp meydana çıkarmaktır.

Türkçülüğün programı üzerinde birer, ikişer cümle ile yaptığımız bu özetlemeden sonra, şimdi Ziya Gökalp'ın Türk dili üzerindeki görüşlerine biraz daha yakından eğilmeye çalışalım.

Levent Şahverdi Arşivi

ZİYA GÖKALP VE TÜRK DİLİ

Aslında bir sosyolog olan ve millî kültürümüze ait ana konuları sosyoloji metodu ile değerlendiren Ziya Gökalp'ın Türk diline de eğilmiş olması, işte yukarıda belirtildiği üzere, Türk dilinin millet varlığı ve millî değerler sistemi içindeki yerini belirleme amacına dayanmaktadır.

Bilindiği gibi, 1908-1923 yılları arasını kaplayan 2. Meşrutiyet devri, dilde ve edebiyatta milliyetçiliğin ağır bastığı bir dönemdir. Gerçi bu dönemde, Tanzimat'tan beri devam edegelen dil akımlarının bir devamı olarak bir yandan *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Âtî* temsilcilerinin kendi sanat ve üslûp anlayışlarına bağlı ağır dil tutumları devam ederken, bir yandan da Tasfiyecilerin, dili yabancı kelimelerden tamamiyle arındırmak isteyen aşırı dil tutumları süregelmektedir. Fakat bu döneme asıl damgasını vuran hareket *"millî edebiyat"* anlayışına bağlı *"Yeni Lisan"* hareketidir. Ziya Gökalp, 1911 yılında *Selânik*'te çıkmaya başlayan *Genç Kalemler Dergisi* etrafında toplanan Ömer Seyfettin, Ali Canip, Âkil Koyuncu, Rasim Haşmet gibi gençlerin eski dile tepki olmak üzere başlattıkları "Yeni Lisan" anlayışını benimsemiş ve onların fikir öncülüğünü yapmıştır.

O, Türk dili konusundaki görüşlerini başlıca, *Lisan*[8] *Çanakkale*[9] gibi manzumeleriyle, *"Türkleşmek İslâmlaşmak, Muasırlaşmak,*[10] *Türkçülüğün Esasları*[11] *Lisana Dair*[12] adlı kitap ve makalelerinde toplamıştır. Sırası düştükçe bu konuya yer yer öteki yazı ve eserlerinde de dokunmuştur. Onun dille ilgili manzumeleri, aslında dil konusundaki ana görüşlerinin birer özeti ve propagandası niteliğindedir.

Ziya Gökalp'ın, Türk dili üzerindeki görüşlerini fikir sistemindeki değişme ve gelişmelere paralel olarak:

I- Turan ilkesine bağlı bulunduğu yıllardaki dil görüşü,

II- Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli fikir akımlarını bir tahlil süzgecinden geçirerek senteze ulaştırmak istediği dönemdeki dil görüşü,

III- *"Yeni Lisan"* anlayışına dayanarak ileri sürdüğü ve savunduğu dil görüşü olmak üzere başlıca üç safhaya ayırmak mümkündür. Bu safhaları kısaca açıklamaya çalışalım:

I- Ziya Gökalp, bütün Türkler arasında bir kültür idealini benimsediği ilk yıllarda, bu görüşünü *Çanakkale* ve *Lisan* manzumeleri ile dile de aktarmıştır. Ancak, 1916 yılından sonra, Gökalp'ın "Turan" ideali ile birlikte "Turan dili" idealini de terk ettiği görülür. Çünkü, onun sosyolojisi bir aksiyon ve değişme sosyolojisi olduğundan, 12) görüşleri bir kere ortaya atıldıktan sonra olduğu gibi kalmış statik görüşler niteliğinde değildir. Bu bakımdan Ziya Gökalp öteki konulardaki değerlendirmelerinde olduğu gibi, dil konusundaki değerlendirmelerinde de sosyal realiteyi ve bu

---

8 *Yeni Hayat* İstanbul 1918; Tansel, Fevziye Abdullah a.g.e., s. 119.

9 Not 8'de a.g.e., s. 285.

10 *Türk Yurdu* III/12 (s. 36) 1329, s. 367-370; Yeni Mecmua yay. İstanbul 1918.

11 Ankara, Matbuat ve İstihbarat mtb. 1923. Yeni harflerle eserinin 15 ayrı baskısı yapılmıştır. Bu yayınlar için bk. Binark, İsmet - Sefercioğlu, Nejat, *Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp Bibliyografyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enst. yay. 1971, s. 5-7. Ayrıca Ünlü, Mahir - Söken, Yusuf Çotuk yay. İst. 1975; Mehmet Kaplan'ın yayına hazırlaması ile Kültür Bakanlığı yay. İstanbul 1976.

12 İnalcık, Halil, *"Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee"*, Türk Kültürü III/31 (1965), s. 421-433.

Levent Şahverdi Arşivi

realitedeki değişme ve gelişmeleri ön planda tutmuş, görüşlerini Türk toplumunun geçirdiği siyasî, sosyal değişme şartlarına paralel olarak ve bunların gerçekleşme imkânlarını da göz önünde bulundurarak zamanla geliştirip olgunlaştırmıştır.

II- Safhadaki görüşlerini *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak* adlı eserinin "Lisan" bölümünde dile getiren Gökalp, bu eserinde, dilimizi milliyetçilik ve asırcılık bakımından değerlendiren bir tahlil ve terkibe tabî tutmuştur. O, dilin Batıdan geçmiş yeni kavramlar bakımından çağdaşlaştırılması, terimler bakımından İslâmlaştırılması, imlâ ve gramer yapısı bakımından da Türkçeleştirilmesi görüşündedir.

Dilin yeni kavramlar bakımından zenginleştirilmesi, Batı dillerindeki kavramlara dilimizden karşılıklar bulunabilmesi ile mümkündür. *Mikroskop, teleskop, ideal/mefkûre* (ideal, ülkü) *aeroplane/tayyare* (uçak), *evolution/tekâmül* (gelişme) *constitution/meşrutiyet, estetik/bediiyat* örneklerinde görülen kavram aktarmaları dilimizi bir gün Fransız, İngiliz ve Alman dillerindeki kelimelerin karşılıklarına sahip kılacaktır. O halde, Türkçe ne zaman bu ihtiyacı karşılayabilecek bir seviyeye yükselirse, işte o zaman çağdaşlaşmış, yani çağdaş Batı medeniyetinin kavramlarına ve anlatım gücüne sahip bir dil durumuna gelmiş olacaktır. Bu görüşün bu gün de geçerli olduğu dikkate alınırsa onun bu konudaki uzak görüşlülüğü daha iyi anlaşılır.

Ziya Gökalp, dilde İslâmlaşmayı terimler bakımından *"Ümmet"* kavramına bağlayan bir eğilim içindedir. Arapça ve Farsçadan alınacak terimler ile hem başka bölgelerde yaşayan Türk kavimlerinin dilleri biribirlerine yaklaşmış hem de Müslüman milletler, terim birliği yolu ile kendi ümmetliklerini kaybetmekten kurtulmuş olacaklardır. Nitekim Hristiyan milletler de kendi terimlerini Yunanca ve Lâtinceden almışlardır.

Böylece, Ziya Gökalp, bütün Müslümanlar arasında olmasa bile, bütün Türkler arasında ortak bir terim sistemi, dolayısıyla ortak bir ilim ve edebiyat dilinin kurulabileceğini düşünmüştür. Doğrudan doğruya kendisi tarafından ortaya konmuş olan *hars* (kültür), *mefkûre* (ideal, ülkü) mefkûreviyat (ideoloji) *şe'niyet* (gerçek realite), *içtimaiyat* (sosyoloji, toplum bilimi), *halkiyat* (folklor), *bedîiyat* (estetik), *ruhiyat* (psikoloji, ruh bilimi), *fikriyat* gibi terimler bu görüşün ürünleridir.

Dilimizi anlam bakımından çağdaşlaştırmak, terimler bakımından İslâmlaştırmak isterken genel dildeki yabancı ek ve gramer kuralları bakımından da Türkçeleştirme görüşündedir.

Bu görüşe uyarak *şuara-yı cedîde* yerine *yeni şairler, Edebiyat-ı Türkiye* yerine *Türk Edebiyatı, serbestî* yerine *serbestlik* gibi karşılıkları teklif etmiştir. Ancak, terimlerde İslâmlaşma ilkesi zamanla geçerliğini yitirdiğinden, Ziya Gökalp daha sonraki yıllarda bu görüşünden uzaklaşmıştır.

III- Ziya Gökalp'ın dil konusundaki düşüncelerini olgunlaştırarak kesin prensipler hâline getirmeye çalıştığı eseri, *Türkçülüğün Esasları*'dır. Dil davasının çözümünü Türkçülük hareketinde aşılması gereken merhalelerden biri olarak kabul eden Ziya Gökalp'ın bu eserindeki görüşleri başlıca şu noktalarda özetlenebilir:

1- Dilimizde Türkçe karşılıkları bulunan Arapça ve Farsça kelimelerle, bu dillerden geçmiş kuralları dilden atarak, yerlerine Türkçenin kelimelerini, işlek ek ve tamlama kurallarını getirmek. Ancak, bu yol yetersiz kaldığı takdirde, Arapça ve Farsça kelimeleri

Levent Şahverdi Arşivi

kullanmak. O da mümkün olmazsa, teknik alanlar için Batı dillerinden kelime almak, böylece dilimizdeki Arapça ve Farsça kelime kapitülasyonlarını kaldırmak ve bu esaslar dahilinde Türkçenin bir gramerini ve sözlüğünü hazırlamak,

2- Millî bir dil yaratabilmek için Osmanlıcayı hiç yokmuş gibi bir tarafa iterek konuşma dilinden, özellikle İstanbul hanımlarının konuşma dilinden yararlanmak, Ona göre *"Türkiye'nin millî dili İstanbul Türkçesidir; buna şüphe yok! Fakat İstanbul'da iki Türkçe var· Biri konuşulup da yazılmayan İstanbul lehçesi, diğeri yazılıp da konuşulmayan Osmanlı lisanıdır Acaba millî dilimiz bunlardan hangisi olacaktır?"*[13] Bu noktada dilimizi başka milletlerin dilleri ile karşılaştırarak onların yazı dillerinin de başkentlerde konuşulan diller olduğunu; ancak, başkentlerin hepsinde, konuşulan dille yazılan dil arasında bir fark bulunmadığını belirterek, bizdeki bu ikiliğe "dil hastalığı"[14] teşhisini koymuştur.

Dildeki bu ikiliği ortadan kaldırmak için ya yazı dilini aynı zamanda konuşma dili hâline getirmek yahut da konuşma dilini yazı dili hâline getirmek, lâzımdır. "Bu iki şıktan birincisi mümkün değildir. *Çünkü, İstanbul'da yazılan dil tabiî bir dil değil. Esperanto gibi sun'î bir dildir"*[15] Arapça, Acemce ve Türkçenin kelime, ek ve sentaks birleşmesinden meydana gelen *"bu Osmanlı esperantosu nasıl konuşma dili olabilsin? Her mânâ için en az üç eş anlamlı kelime, her terkip için en az üç şekil, her edat için en az üç lâfız bulunan bu sun'î lüzumsuzluklar halitası nasıl canlı bir dil hâline girebilsin?"* Demek ki, İstanbul'daki yazı dilinin konuşma dili hâline geçmesi mümkün değildir. *"O halde yalnız bir şık kalıyor Konuşma dilini yazarak yazı dili hâline getirmek"*[16] Bu iş için de, halk edebiyatına temel vazifesi gören Türk dilini millî bir dil olarak geliştirmek gerektiği görüşündedir.

3- Halk dilinde karşılıkları bulunan Arapça ve Farsça kelimeleri dilden atmak: Fakat bunlar içinde anlam incelikleri taşıyanlar varsa bunlara dokunmamak taraflısıdır. O halde, dilimize girmiş olan *su/âb/mâ, gece/şeb/leyl, ekmek/nân/hubz* gibi kelimelerden *Su, gece ve ekmek* gibi Türkçe olanlar alınıp ötekiler atılacaktır. Buna karşılık *ak* ve *beyaz, kara* ve *siyah* kelimeleri arasında anlam ve kullanılış yerleri açısından tam bir denklik bulunmadığı için *ak* ve *kara* kelimelerinin yanında *siyah* ve *beyaz* kelimeleri de dilde bırakılmalıdır. Çünkü halk *beyaz* ile *siyahı* maddî anlamlar, *ak* ile *karayı* da manevi (mecazî) anlamlar için kullanmıştır. Nitekim *"siyah yüzlü bir adamın alnı ak"*, beyaz çehreli bir adamın da *"yüzü kara"* olabilir.

4- Halk diline geçerek ses ve anlam bakımından değiştirilmiş ve dile mal edilmiş olan yabancı kelimelerin de dilde bırakılmasına taraftardır. Nitekim halkımız Fars ve Arap dillerinden gelmiş olan *haste*'yi *hasta, hefte*'yi *hafta, merdbân*'ı *merdiven, cârcûbe*'yi *çerçeve, pâre*'yi *para* yaparak, *şafak* kelimesini "akşam kızıllığı anlamından "sabah kızıllığı" anlamına, *hâce*'yi *hoca* şekline ve "efendi" anlamından "halk fıkıh bilgini" ve "okul öğretmeni" anlamlarına çevirerek kendine mal etmiş bulunmaktadır, görüşü ile bu türlü kelimelerin dilden atılmasına karşıdır.

---

13 *Türkçülüğün Esasları*, s. 113.
14 Göst. e. s. 113.
15 Göst. e. s. 114.
16 Göst. y.

Levent Şahverdi Arşivi

Burada, Ziya Gökalp, yabancı kelimeleri ses ve anlam yapıları bakımından kendine mal etme şeklindeki, kısmen halk etimolojisi ile de ilgili bir dil bilimi olayının bilim ölçülerine uygun bir değerlendirmesini yapmış bulunmaktadır.

5- Yerlerine yeni kelimeler konulduğu için zamanla artık fosil hâline gelmiş olan *gözgü, sayru, baskıç* gibi eski kelimeleri diriltmeye çalışmak doğru değildir. Çünkü, halka kadar inmiş olan, Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir. Halk için munis olan ve suni olmayan her kelime millîdir. Bir milletin dili kendisinin cansız köklerinden değil canlı tasarruflarından kurulur.

İstanbul Türkçesi ses ve şekil bilgileri ile kelime hazinesi bakımından Türkçe'nin temeli olduğundan, dilimize öteki Türk lehçelerinden kelime alınmamalıdır.

Ziya Gökalp, bu maddede özetlenen görüşleri ile dildeki *"Tasfiyecilik"* hareketine karşı çıkmış bulunmaktadır. Ona göre, halkın diline kadar girmiş *kitap, kalem, mektup, eser, cami, minare,* gibi Arapça, Farsça kelimelerin dilden atılarak yerlerine eski Türkçe köklerden veya Çağatay, Özbek gibi öteki Türk lehçelerinden alınacak karşılıkların konması yanlış bir radikalizmden ibarettir.

Ziya Gökalp, yukarıda özetlenen görüşleri ile *"Yeni Lisan"* anlayışının fikir temsilciliğini yaparken, devrinde ağdalı ve sanatlı dil anlayışını savunan *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Atî* temsilcileri ile *Tasfiyecilerin* hücumlarını da göğüslemek zorunda kalmıştır. Devrin Cenap Şahabettin, Ahmet Hâşim, Tevfik Fikret, Halit Ziya, Süleyman Nazif gibi güçlü edebî şahsiyetlerinin dil konusundaki çok farklı tutumları dolayısıyla, *"ey perî-i zerrîn-bâl-i leyâl"* yerine *"ey gecelerin yıldız kanatlı perisi"*, *"hatavâtı terakkî"* yerine *"ilerleme adımları"* denemeyeceği yolundaki şiddetli tepkileri ve dili *"seviyye-i irfan-ı halka indirmek mümkün değildir"*, *"seviyye-i irfân-ı halk lisana yükseltilmelidir "* temelindeki itirazları göz önünde bulunduran Ziya Gökalp'ın devri için büyük bir hamle yapmış olduğu kolayca anlaşılır. Ziya Gökalp yaptığı hamle ve öncülükle, Tanzimattan 2. Meşrutiyet'e kadar uzanan devredeki biribiri ile zıtlaşan dil çatışmalarını ifrat ve tefritlerinden arındırarak, o günün şartları içinde dengeleyici bir seviyeye getirebilmişti. Dilimizin "Osmanlıca"lık vasfından sıyrılarak yapı ve işleyiş bakımından bu günkü Türkiye Türkçesine, uzanışında sağlam bir köprü vazifesi görebilmiştir.

Gerçi Ziya Gökalp, bir taraftan Arapça, Farsça kelime ve bu kurallara karşı direnir ve dile bir şahsiyet kazandırılması görüşünü savunurken, bir yandan da özellikle terimler konusunda kendisini bu dillerin kalıplarına sokmaktan kurtaramamış olması bakımından zaman zaman eleştirilere uğramış; onda "inkılâpçılık" yerine telifçilik ve ıslahatçılık" vasfının ağır bastığı ileri sürülmüştür.

Ancak, bu noktada bir değerlendirme yaparken, Ziya Gökalp'ın bir filolog değil bir sosyolog ve ülkü adamı olduğunu, devrin genel şartlarını ve ortamı göz önünde bulundurmak zorundayız.

Türk Derneği mensuplarının dildeki bütün yabancı kelimelerin yerine eski ve yeni öteki Türk lehçelerinden alınacak kelimeleri getirme teşebbüs ve uygulamalarının dilde anlaşmazlık yarattığı gerekçesi ile nasıl büyük tepki ve alaylara yol açtığı hususu hatırlanırsa, filolojik esaslara dayalı radikal uygulamaların çok daha hazırlıklı bir sosyal ortama, uzun vadeye ve bilimsel yeterliliğe ihtiyaç gösterdiği kolayca anlaşılır.

Levent Şahverdi Arşivi

Ziya Gökalp'ın kendi sosyal realite anlayışına da ters düşen böyle bir görüşün o gün için ortaya atılabilmesi elbette mümkün olamazdı.

Bu gün Ziya Gökalp'ın dil konusundaki fikirlerinden bir kısmının aşılmış olması, yeni Türkiye'nin kuruluşunda onun temel görüşlerinden çoğunun benimsenmiş olmasının sonucudur. O, devrinin sosyal realitesine uygun olarak, ileri sürdüğü sistemli görüşlerle Türk dilinin yolunu tıkayan engellere el atmış; Atatürk'ün dil inkılâbına sağlam bir zemin hazırlamıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ziya Gökalp, dil ve kültür tarihimizde seçkin yeri olan bir şahsiyettir.

Programlı ve sistemli düşünceleri ile o, Atatürk başta olmak üzere, II. Meşrutiyet, İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet devri Türkiyesi'nin politik, sosyal ve kültürel hayatında rol oynayan Türk aydınlarından çoğunun düşüncelerine yön vermiştir. Cumhuriyet devrinde gerçekleştirilen inkılâplardan çoğunun fikir çekirdeklerini onun yazılarında bulmak mümkündür. Ziya Gökalp'ın çekirdek hâlindeki bu değerli düşünceleri, daha sonra Atatürk'ün düşünce sisteminde yeni bir şekillenmeden geçerek iyice olgunlaşıp kristalleşmiştir. Türk milletinin tarihî ve sosyal ihtiyaçlarına hakkıyla cevap verebilecek bir senteze ulaştırılarak, inkılâplarla uygulama alanına konmuştur.

Ziya Gökalp, Türk milletinin geleceğine bir meş'ale gibi ışık tutan bu yönlendirici ve öncülük görevi ile dil ve kültür tarihimizdeki yerini bir feragat ve fazilet abidesi olarak korumakta devam edecektir.

Ziya Gökalp Simpozyumu (1986) Dicle Üniv. yay., Dicle 1987, s. 3-13.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN KELİME DÜNYASINDA DİL VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ*

Atatürk, eşsiz bir asker, emsalsiz bir komutan, bir devlet kurucusu olduğu kadar, çok yönlü bir fikir adamı ve fikirlerini sağlam bir hitabet gücü ile ortaya koyan büyük bir konuşmacıdır da. Millî Mücadele'ye atıldığı günlerden başlayarak, ölümüne kadar geçen zaman içindeki nutukları, söylevleri ve demeçleri bu gün yazıya geçirilmiş ve kitap hâline getirilmiştir.

Bilindiği gibi dil, fizyolojik olarak zihindeki düşünce faaliyetinin kelimeler, cümleler ve söz olarak dış dünyamıza aktarılması olayıdır. Dolayısıyla da fikirlerin sadık bir aynası durumundadır. Buna göre, dıştan içe doğru uzanan bir yöntemle bir yazarın, bir romancının, bir hatibin kelime dünyası, dil ve üslûp özellikleri üzerinden yapılacak çalışma ve araştırmalar onun sanatına, düşünce dünyasına, bu düşünce dünyasında yer alan fikir çekirdekleri ile bu çekirdeklerin birbirleri ile olan ilişkilerine, bunları bir fikir örgüsü hâline getiren bağlantı noktalarına, zihindeki temel düşünce unsurları içinde hangilerinin daha ağırlıklı, hangilerinin ikinci ve üçüncü plânda yer almış olduklarına, daha yakından ve daha objektif ölçülerle yaklaşma imkânını sağlayabilecektir. Ne var ki, böyle bir çalışmanın yapılabilmesi, her şeyden önce Atatürk'ün büyük *Nutuk*'u ile bütün söylev ve demeçlerinin ayrıntılı ve sistemli bir sözlüğünün hazırlanabilmesine, tek kelime ile Atatürk'ün kelime dünyasının ortaya konabilmesine bağlıdır. Halen yürütücülüğümüz altındaki bir ekip çalışması ile böyle bir sözlüğün ön hazırlıkları tamamlanmış bulunmaktadır. Bu eserin hazırlanmasına paralel olarak, geniş çerçeveli bir dil ve üslûp çalışması da gerekli görülmektedir. Bu çerçevedeki bir çalışma programı ile, yukarıda işaret ettiğimiz hususlar, yer yer sayım sonuçlarına da dayanan, daha sağlam bir yöntemle aydınlığa kavuşturulabilecek, anahtar kelime ve kavramların oluşturduğu köprüler yardımı ile onun fikir dünyasına daha yakından nüfuz edebilme imkânları doğmuş olacaktır.

Biz eldeki bildiride, zamanın yetersizliği dolayısıyla geniş açıklamalar yapma imkânını bulamayacağımızdan, Atatürk'ün dil ve üslûbu ile ilgili bazı ana özelliklere işaret etmekle yetineceğiz.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Atatürk bir sanatçı değildir. Bir devlet adamı ve çok muhtevalı bir düşünür olarak, onun resmî konuşmalarında, söylevlerinde, demeçlerinde hâkim olan unsurlar da elbette sanat unsurları değil, fikir unsurlarıdır. Bundan dolayı o dili, bir sanat vasıtası olarak değil, bir fikir vasıtası olarak kullanmıştır. Ancak şu var ki, Atatürk, konuşma ve yazma sanatına, kendisini dinleyenleri ve okuyanları fikirlerinin peşinde sürükleyebilecek eşsiz bir anlatım gücü kazandırabildiği için, güçlü bir konuşmacı olarak hitabet sanatının da zirvesine yükselebilmiştir.

Atatürk'te dilin dış yapısı, kelime kadrosu bakımından başlıca üç devreye ayrılabilir:

---

* *IX. Türk Tarih Kongresi* (21 - 25 Eylül 1981)'ne sunulan bildiri metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

1. 1930'lardan önceki devre, 2. 1930'lardan sonra başlayan, 1932-1936 yılları arasındaki devre, 3. 1936'dan sonraki devre.

1. 1930'lardan önceki devrenin dili, onun yetiştiği devrin genel dil yapısına paralel olarak, *Millî Edebiyat* devrinin temsil ettiği dil yapısıdır. Bu dil genel durumu itibarıyla ve klâsik Osmanlıcaya oranla, hayli sadeleştirilmiş olan o günkü yazı dilinin mükemmel bir örneğidir. Ancak, daha Türkçeden, Arapça ve Farsçanın kurallarına bağlı kelimelerle, bu dillerden geçme isim ve sıfat tamlamaları tamamıyla atılamadığı için, Atatürk'ün dilinde de bunlar fazlaca yer almıştır. *Âlem-i medeniyet, irade-i milliye, haysiyet-i âliye-i milliye, menafi-i sahiha-i devlet, mücâdelât-ı milliye, şâyân-ı teemmül, hükûmet-i muvakkata* gibi yabancı isim tamlamalarına; *mutantan, müdebbed, muhtasaran, mukarrerât, mümanaat, tavazzuh, teshil, şerait* gibi Arapça kalıpların ve çokluk şekillerinin yer aldığı kelimelere; *istimzaç etmek, tavazzuh etmek, ittihaz eylemek, istifsar olunmak* gibi Türkçe yardımcı fiillerin yabancı kelimelerle birleşmesinden oluşmuş birleşik fiillere rastlanır.

Dilimiz, 1932-1981 yılları arasında hızlı bir Türkçeleşme temposuna girmiş olduğundan, Atatürk'ün kelime hazinesinde bu günün ölçüleri ile yeni açıklamaları gerektirecek bir eskime söz konusudur. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, bu durum, dilin dış yapısında ve yalnız kelime kadrosunda kendini gösteren bir özelliktir. Yabancı kelime sayısı da ortalama bir hesapla % 50 civarındadır. Bunun % 10-15 kadarını da tamlama hâlindeki kavramlar oluşturmuştur. O devrin bazı yazarlarında yabancı kelime oranının % 60'ın üzerine çıktığı dikkate alınırsa, bu oran devrin ölçüleri ile oldukça normal sayılır.

Atatürk'ün dil yapısı, cümle kuruluşları ve sentaks örgüsü bakımından ele alındığında görülür ki, Türkçenin söyleyiş ve yazış biçiminin en berrak örneklerini oluşturmaktadır.

2. Atatürk'ün dilindeki ikinci devre, 1930'lardan sonraki, daha kesin bir sınırla 1932-1936 yılları arasındaki devredir. Bu devrede, dildeki yenileşme ve Türkçeleşme hareketinin yeni bir anlayışla yürütülmüş olması, bir yandan dildeki yabancı kelime ve tamlamaların sayısını azaltırken, bir yandan da bunların yerine Türkçeleştirilmiş yeni şekillerin girmesini sağlamıştır. Bu durum Atatürk'ün kelime kadrosunda da göze çarpar. Kullanılan kelime kadrosu, dil inkılâbının 1932-1936 yılları arasındaki dalgalanmalarına göre, kendi içinde iki ayrı basamaklanmaya da tabi tutulabilir.

1932 yılında başlatılan dil inkılâbı, programı bakımından "Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz bir ifade vasıtası hâline getirmek, Türkçeyi çağdaş medeniyetin öngördüğü ihtiyaçları karşılayabilecek bir mükemmelliyete eriştirmek, bunu gerçekleştirebilmek için bu gün yazı dilinde Türkçeye yabancı kalmış unsurları Türkçeden atmak, halk ile aydınlar arasındaki nitelikçe birbirinden farklı dil varlığını ortadan kaldırmak, derleme ve taramaya dayanan bir Türk dili sözlüğü ile bütün Türk lehçelerini içine alacak bir Türk lügati meydana getirmek, dilimizin yapısının tabi olduğu kanunları ortaya koymak, Batı dillerindeki yüksek kavramları anlatacak keskinlik ve açıklıkta ilim terimlerini bulmak ve bunları yaparken en güzel, en doğru ve en uyumlu Türkçeye bağlı kalmak düsturunu asla gözden uzak tutmamak" gibi geniş bir hedefe yönelmişti. Dilin böyle bir hedefe doğru yol alabilmesi için öncelikle, halk dilindeki ve yazılı kaynaklardaki Türkçe malzemenin ortaya konması gerekiyordu. Bu maksatla ilk adım

Levent Şahverdi Arşivi

olarak 19 Şubat 1933'de başlatılan "dil seferberliği" ile bir derleme ve tarama faaliyetine girişilmişti.

Bu faaliyete bağlı olarak 1933-1934 yılları arasındaki kısa dönem, dildeki yabancı kelimelerin atılabilmesi ve yerlerine Türkçelerinin konabilmesi için, derleme ve taramalardan elde edilen malzemenin yazı diline aktarıldığı bir dönemdir. O zaman dil işi ile uğraşanlar, Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığı görüşünü savundukları ve bu görüş denemeye alındığı için, bu devre dil tarihimizde "aşırı özleştirmecilik" devresi olarak tanınır. Bu durum yer yer Atatürk'ün kelime hazinesinde de kendini göstermiştir. Atatürk, bu devreye rastlayan kutlama telgraflarında, söylev ve demeçlerinde *Türk Dil Kurumu Genel Merkez Heyeti* yerine *Türk Dil Kurumu genel özeği, yer, makam* yerine *orun, tebrik* yerine *kutun-bitik, herkes, hepsi* yerine *kamu, tamamıyla* yerine *tükel, müddetçe* yerine *uzca, parlak* yerine *yaltırıklı, hazırlamak* yerine *anıklamak, hâkimiyet* yerine *erk sürmek, saadet* yerine *gönenç, samimi* yerine *ısı, asil* yerine *tüzün* gibi kelimelere yer vermiştir[1] Ne var ki, Atatürk, bu deneme devresinin ve tasfiyecilik temelindeki uygulamaların dili bir çıkmaza doğru sürüklemekte olduğunu görünce, duruma bizzat müdahale ederek, uygulamaları frenleme direktifi vermiştir. Bundan dolayı dil inkılâbı uygulama şartları bakımından 1934-1936 yılları arasında mutedil bir özleştirmecilik devresine girmiş bulunuyordu. Dil inkılâbının akışına uygun bu dalgalanmayı ve kullanılan yeni kelimelerdeki frenlemeyi, aynı şekilde Atatürk'ün kelime kadrosunda da müşahade etmek mümkündür.

3. Atatürk'ün kelime kadrosundaki ve dil yapısındaki üçüncü devre, 1936-1938 yılları arasındaki devredir. Atatürk, 1932-1934 yılları arasındaki aşırılığı önlemek üzere, tarama ve derleme yolu ile elde edilen dil malzemesini bir ayıklamadan geçirtmiştir. Toplanan Kılavuz Komisyonu, Türkçeden hangi kelimelerin atılıp hangilerinin atılan yabancı kelimelerin yerlerine geçirilebileceğini tespit çalışmalarına başlamıştır. Sonuçta, 1934-1936 yıllarını kaplayan çalışmalar ile ortaya konmuş olan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* (1935) adlı küçük kılavuzların ihtiyacı karşılayacak nitelikte olmadıklarını görünce, Atatürk, bu konudaki görüşlerini açık bir şekilde dile getirerek, dil inkılâbının "tasfiyecilik" yolu ile değil[2] ilmî müdahale yolu ile yürütülmesi gereğine işaret etmiştir. Bu nedenle 1936 yılından başlayarak, tasfiyecilik yolundaki çalışma ve uygulamalara iltifat etmemiştir. Dolayısıyla kendi konuşma ve demeçlerinde de anlaşılmayı güçleştiren, aşırı nitelikteki yeni kelimelere yer vermemiştir. Atatürk'ün dilinin 1936-1938 yılları arasındaki kelime kadrosu, Türkçe kelimeler yanında gerektikçe Arapça, Farsça vb. yabancı kelimelere de yer veren, ancak, Osmanlıcanın tamlama kurallarından büyük çapta ayıklanmış olan, gününe göre normal dil yapısındaki bir kelime kadrosudur. Dildeki yenileşme daha çok terim niteliğindeki yeni kelimeler üzerinde yoğunlaştırılmıştır.

Atatürk, bir devlet adamı ve çok yönlü bir düşünür olarak, devlet ve millet varlığının gerekli kıldığı çeşitli alanlarda konuşmalar yapmıştır. Ayrıca, devrinin yazı dilindeki bütün inceliklere hakkıyla vâkıf olduğundan, zengin bir kelime hazinesi vardır. Osmanlı Türkçesinin çok yönlü işlenmiş olmasından yararlanarak, bazen bir kavramın taşıdığı anlam inceliklerini farklı kelime ve şekillerle dile getirmiştir. O, bir yerde

---

[1] Bk. *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni*, S. 10 (Birinci Teşrin 1934), s. 8; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, 2. Baskı İstanbul 1959, s. 277-278.

[2] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya II*, İstanbul 1961, s. 452, 453.

Levent Şahverdi Arşivi

hakimiyet-i milliye'yi kullanırken, bir başka yerde *irade-i milliye* deyimini tercih etmiştir.

Kelime kadrosunda isimlerin, sıfatların, zarfların ve fiillerin kullanılışı bakımından, ondaki üslûp özelliklerini rahatlıkla ortaya koyabilecek bir ölçü vardır. Olayların naklinde, durumların tasvirinde yer yer sıfatlara başvurulmuştur; nitelendirmeler yapılmıştır. Fakat Atatürk'ün kelime hazinesinde, sıfatların oranı genel kelime kadrosu içinde ancak % 10 civarındadır. Onun dilindeki bu özellikler, değerlendirmelerde duygusallık unsuruna asgarî oranda yer verildiğini, üslûpta gerçekçi anlatımın ağır bastığını ortaya koyan bir ölçüdür. Ayrıca, sıfatlar, kelimeleri aydınlatıcı kısa vasıflandırmalar dışında, *"Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine âciz, haysiyetsiz, cebîn, yalnız padişahın iradesine tabi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete râzı"*[3] örneğinde görüldüğü gibi, çok yerde belirli vasıfları hüküm hâlinde realize eden birer unsur olarak kullanılmıştır. İsimlerin vasıflandırılmasında, fiillerin isim ve sıfat şekilleri demek olan partisiplerden yararlanıldığı yerler çoktur. *"Emr-i vakî hâline geldiğine şüphe kalmayan Yunan işgali; şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyet; son sözü söyliyecek ve bunun hükmünü tahkik ettirecek kuvvet"*[4]; *"bütün vatanda bir elektrik şebekesi hâline girmiş olan millî cereyan"*[5] örneklerinde görüldüğü gibi, geniş çerçeveli nitelendirmeler kısa sıfat-fiil cümleleri ile karşılanmıştır. Bu durum da onun üslûbuna akıcılık, fikirlerine canlılık sağlayan bir başka unsurdur. Fiillerin oranı ve cümleler arasındaki yayılış durumu, onda akılcı ve dinamik bir düşünce sisteminin varlığına işaret ediyor. Çok yerde etken fiil şekilleri yerine edilgen fiil şekillerinin ve gayri şahsi ifadelerin kullanılmış olması, değerlendirmelerinde objektifliğin ağır bastığını gösteren unsurlardır. Cümlelerinde açık ve yalın bir dil vardır. Bu açıklık ve duruluk, bir yandan kullanılan kelime ve kavramların seçilişindeki berraklık, bir yandan da bunların sağlam bir cümle yapısına ve sentaks örgüsüne bağlanabilmeleri ile sağlanmıştır.

Atatürk'ün dilinde, o günün resmî devlet yazışmalarının gerekli kıldığı bazı söz klişeleri dışında ağır ifadelere rastlanmaz. Onun üslûbundaki canlılık ve akıcılık, olayların akışına uyan tabiî bir anlatım gücünden kaynaklanmıştır. Bu bakımdan cümleleri oluşturan kelime grupları, bunları birbirine bağlayan gramer unsurları, Türkçenin yapı ve işleyişine denk düşen bir uyum içindedir. *"1919 senesi Mayısı'nın 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup Harb-i Umumî'de mağlup olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütareke imzalanmış"*[6] örneklerinde görüldüğü gibi, iç içe girmiş girift cümlelere değil, birbirini izleyen sıra cümlelere; özne-fiil, özne-nesne, nesne-fiil, sıfat-isim, zarf-fiil bağlantıları açısından açık ve berrak bir yapıya sahiptir. Anlatılacak fikirlerin veya sergilenecek olayların niteliğine göre, bazen bir tabloyu kısa ve keskin çizgilerle ortaya koyabilecek isim cümlelerine, bazen olayların ve fikirlerin niteliklerine denk düşen fiil cümlelerine, bu cümlelerde hareketli haber veya hikâye kiplerine yer verilmektedir. Böylece, cümle kuruluşlarındaki yerinde nöbetleşmelerden, açıklık, sadelik ve tabiilikten gelen bir mükemmeliyet yer alır. Fakat Atatürk'ün dilinin en belirgin özelliklerinden biri de yer yer kısa ve özlü

---

3 M. Kemal Atatürk, *Nutuk I*, Türk Devrim Tarihi Enst. yay., İstanbul 1960, s. 1.

4 a.g.e., s. 64/65.

5 a.g.e., s. 65.

6 a.g.e., s. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

ifadelere yer verilmiş; konuşmalarında ve yazılarında tarihî gerçeklerin ve mantık gücünün ağır basmış olmasıdır. Özet olarak belirtmek gerekirse, üslûbu ölçülü, düşünceleri derin ve aydınlıktır. Kavrayışı geniştir. Muhakeme ve mantığındaki güç, ona olayları derinlemesine bir tahlilden geçirebilme yeteneği kazandırmıştır. Bu durum hiç şüphe yok ki, Atatürk'ün zekâ yapısı dışında, tarih şuuru içinde olgunlaşmış bulunan, sağlam fikir yapısından ve geniş kültüründen de kaynaklanmaktadır. Cumhuriyeti genç kuşaklara emanet ederken söylediği *"Bu gün vasıl olduğumuz netice asırlardan beri çekilen millî musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir"*[7] cümleleri, ondaki bütün bir tarihî geçmişi veciz bir cümle hâlinde ortaya koyabilecek bir düşünce genişliğinin ve sentez gücünün ifadesidir. Esasen dil onda bir gaye değil, fikirlerin ifadesi için bir vasıta olarak kullanılmıştır. Nitekim kendisi de Türk çocuğunun nasıl konuşması, nasıl yazması gerektiğini açıklayan bir görüşünde şunları dile getirmiştir: Türk çocuklarını eğitirken onları, *"kafalarındaki kabiliyetleri, Türk karakterindeki sağlamlıkları, Türk duygularındaki yükseklik ve genişlikleri kendilerini hiç zorlamadan naturel bir tarzda ve olduğu gibi ifadeye alıştırmak.*

Bunlar yapılınca netice şu olacaktır. Türk çocuğu konuşurken onun beyan ve anlatış tarzı, Türk çocuğu yazarken onun ifade ve üslûbu, kendisini dinleyenleri onun yürüdüğü yola götürebilecek; bu kabiliyeti sayesinde Türk çocuğu kendini dinleyen veya yazısını okuyanları peşine takarak yüksek Türk ülküsüne iletebilecek, ulaştırabilecektir"[8]. Demek oluyor ki, Atatürk'ün bu dil ve üslûp anlayışı ile kendi dil ve üslûp yapısı arasında tam bir paralellik vardır.

Bu değerlendirmenin de ortaya koyduğu gibi, Atatürk'ün dil ve üslûp yapısının ağırlıklı noktası fikir unsurlarında toplanmaktadır. Büyük *Nutuk* ile bütün söylev ve demeçlerinin incelenmesi, kullandığı çeşitli kavramların dil açısından tahlilleri, onun çok geniş, muhtevalı, orijinal, yaratıcı ve geliştirici bir fikir yapısına ve düşünce sistemine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu fikirlerin her birinden birer paragraf hâlinde bahsetmiş olmak bile, bu bildirinin sınırlarını fazlasıyla zorlayacak durumda olduğundan, bu konudaki geniş tahlilleri ileride yayınlamayı düşündüğümüz başka bir araştırmaya bırakarak, sözlerimizi burada noktalamak istiyoruz[9].

IX. Türk Tarihi Kongresi (21-25 Eylül 1981), III. cilt, Ankara TTK. yay. s. 1805-1811.

---

7 a.g.e., II, s. 897.

8 Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara Türkiye İş Bankası yay. 1959, s. 272, 273.

9 Her nasılsa, bildiri metnine ait orijinalin üç sayfası dizgi safhasında kaybolmuş olduğundan ve elde yazının ikinci bir kopyası da bulunmadığından, konuyu bu noktada bağlamak gerekmiştir, özür dileriz.

Levent Şahverdi Arşivi

NECMETTİN HALİL ONAN VE TÜRK DİLİNE HİZMETİ

1968 yılının 18 Ağustosunda kaybettiğimiz değerli ve aziz hocamız Necmettin Halil Onan, memleketimizin türlü bilgi ocaklarında yıllarca yürütegeldiği öğretim ve yönetim görevleri dışında, sanatçı ve ilim adamı yönü ile ad yapmış bir kişiliğe sahipti. *Türkoloji Dergisi*'nin, onun bizlerce unutulmaz anısına ayrılan bu sayısında, edebî kişiliğinin türlü yönleri, ayrı yazılarla ele alınmış bulunuyor. Biz bu yazımızda, rahmetli Onan'ı yalnız Türk diline olan hizmeti yönünden değerlendirmeye çalışacağız. N. H. Onan'ın Türkçemize yapmış olduğu hizmeti: 1) bir şair, bir sanatçı olarak Türkçe'yi işleme ve geliştirme yolu ile yapmış olduğu hizmet, 2) bir araştırıcı ve inceleyici olarak dil bilgisi kitapları yazmak suretiyle yapmış olduğu hizmet olarak başlıca iki bölümde ele almak mümkündür. Bu bakımdan onun I. bölümdeki hizmetini *"Onan'ın şiirlerinde dil ve üslûp"* yönü ile, ikinci bölümdeki hizmetini de *"dil bilgisi yazarlığı"* yönü ile değerlendirmek yerinde olacaktır.

N. H. Onan, 1931 yılında *Vakit* gazetesinde tefrika edilen, *İşleyen Yara* adlı bir roman da yazmıştır. Ancak, onda roman yazarlığı sürekli olamamıştır. Düz yazılarının da bir kısmı öğretici veya bilimsel nitelikte yazılar olduğundan, eldeki makalede sanatçı yönü ile, Onan'ın yalnız şiirlerindeki dil ve üslûp özellikleri üzerinde durulmuştur.

I

ONAN'IN ŞİİRLERİNDE DİL VE ÜSLÛP

1. §. İlk şiirlerini 1919 yılında yayımlamış olan Necmettin Halil Onan, Mütareke ve Millî Mücadele devrinde yetişen şairlerimizdendir. *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Âtî* edebiyatının dil ve üslûp ağırlığına bir tepki niteliği taşıyan *Genç Kalemler*'in başlattığı *Yeni Lisan* ve *Şairler Derneği* kurucularının geliştirdikleri dil ve edebiyat akımının yakın etkileri ile yoğrulmuş bir şairdir. Bu nedenle onun sanat anlayışında ve edebî kişiliğinde *Millî Edebiyat* akımının sanat anlayışı ve ülkücülük görüşü ağır basmıştır.

Daha orta öğretim yıllarında şiir yazmaya başlayan ve şiirlerini *Nedim* (1919), *Dergâh* (1921-1922), *Anadolu* (1924), *Hayat* (1926-1928) dergilerinde yayımlamış olan Necmettin Halil Onan, sonradan bunları *Çakıl Taşları* [1] ve *Bir Yudum Daha* [2] adlı iki kitapta toplamıştır. Bunlardan *Çakıl Taşları*'nda 27, *Bir Yudum Daha*'da 46 şiir yer almıştır. *Çakıl Taşları* 1927 yılında Arap harfleri ile basılmış olduğundan, daha sonra 1933 yılında Lâtin harfleri ile yayımlanan *Bir Yudum Daha*'ya, *Çakıl Taşları*'ndaki bütün şiirleri de alınmış bulunmaktadır. N. H. Onan'ın daha sonraki yıllarda yazmış olduğu şiirlerinin bir kısmı *Hisar* (1951) ve *Kültür Dünyası* (1954-1955) gibi dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Bunların sayısı fazla değildir. Daha bu güne kadar

[1] İstanbul, Ahmet Kâmil Mtb. 1927, 79 s.

[2] İstanbul Suhûlet Ktb. 1933, 115 s.

Levent Şahverdi Arşivi

yayımlanmamış olup da ilk kez eldeki derginin sayfaları arasında yer alan şiirleri de vardır.

Yukarıda N. H. Onan'ın *Millî Edebiyat Akımı*'nın içinde yetişmiş bir şair olduğunu belirtmiştik. Gerçi bizim son devir edebiyatımızda, İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar süren 15-20 yıllık kısa dönemde edebî dil pek değişik ve çeşitlidir. Bir yandan *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Atî*'nin etkilerini sürdüren güçlü şairler vardır. Bir yandan *Yeni Lisan* görüşünü benimseyen *Genç Kalemler* sahnededir. Bir yandan da *Türkçeciler, Hececiler, Şairler Derneği* kurucuları gibi adlar altında yer alan şairlerin birbirlerinden az çok ayrılan sanat ve edebiyat görüşleri bütün yoğunluğu ile yürürlüktedir. Ancak, birbirinden ayrı veya biribirine yaklaşan bu edebî grupların, *Millî Edebiyat* dönemini besleyen ortak yönleri vardır. Bu ortak yönler kısa sürede dalga dalga yayılan ortak özellikler hâlinde ilerleyerek *Millî Edebiyat* akımını oluşturup geliştirmiştir. *Millî Edebiyat* akımının gittikçe yoğunlaşarak belirlenen genel özellikleri şu noktalarda toplanabilir:

1. Türkçede Türk dilinin yapısını hâkim kılmak, Türkçeyi kendi yapısı içinde işlek bir dil durumuna getirmek,

2. Nazımda eski ulusal bir vezin ölçüsü olan hece veznine değer vermek,

3. Şiirde tarzı her sanatçının kendi duygularını, kendi kişisel ve ulusal görüşünün süzgecinden geçirecek şekilde serbest bırakmak,

4. Düşünce ve duyguda milliyetçiliği ve ülkücülüğü temel tutmak.

İşte N. H. Onan da bu akım içinde ve *Kurtuluş Savaşı* yıllarının ıstıraplı, heyecanlı havasında yetişmiş olduğundan, ülkü bakımından olduğu kadar dil bakımından da onda bu akımın etkileri yer almıştır. Şiirlerinde ulusal dili ve konuşma diline yaklaşan *İstanbul* Türkçesini benimsemiş, bu dili eserlerinde başarı ile kullanabilmiştir. Şiirlerinde hem hece hem de aruz ölçülerine yer vermekle birlikte, onda hecenin aruza oranla daha ağır bastığı görülür. Konu bakımından yer yer ülkücülük ağır basmıştır. Özellikle 1933'e kadar yazdığı şiirlerde aşk ve tabiat konuları yanında memleket ve yurtseverlik konularını da işlemiştir. 1933'ten sonraki şiirlerinde genellikle aşk ve tabiat konuları ele alınmıştır.

N. H. Onan, öğrenimi dolayısıyla Türk edebiyatının tümünü iyi bilen, ihtisas alanı dolayısıyla da Divan şiirini ve Divan şiiri kültürünü derinlemesine tanıyan bir sanatçı idi. Kişisel eğilimi ve edebî zevk bakımından Divan şiirinin üstün değerdeki sanatçılarına tutkundu. Ancak, böyle olduğu halde, o kendi sanatçılığı bakımından yeni yolu izlemiş; Divan şiirinin etkisinden gelen ince duygu ve hayal unsurlarını, kendine özgü bir deyişle kendi sanatı içinde eritmeye çalışmıştır.

N. H. Onan'ın yetişmesini sağlayan ve sanatçı kişiliğine yön veren, yukarıda kısaca belirtmeye çalıştığımız, yetiştiği devir, edebî ve sosyal çevresi, kültürü ve edebî zevkleri ile ilgili koşullar ve özellikler, şüphesiz onun dil ve üslûbunu da etkilemiştir. Şimdi Onan'ın edebî kişiliğindeki dil ve üslûp özellikleri ile etkenlerini biraz daha ayrıntılı olarak belirtmeye çalışalım:

Bilindiği gibi her şair kendi ruh dünyasında biçimlenen duygu, düşünce ve hayallerden örülmüş iç muhtevayı, kelimeler ve onlardan kurulmuş mısralarla bir dış yapı hâline getirmiştir. Bu nedenle, dil ve üslûp incelemesi şairin yapmış olduğunun aksine bir yol izleyerek, yani dıştan içe doğru yönelerek, onun muhteva değerlerini bulmaya

Levent Şahverdi Arşivi

çalışmaktır. Biz de aynı yolu izlemek suretiyle, Onan'ın şiirlerindeki dil ve üslûbu şiirlerinin iç yapısına ve edebî kişiliğine uzanan bir araç olarak değerlendirmeye çalışacağız.

ONAN'IN ŞİİRLERİNDEKİ DİL VE KELİME KADROSU

2. §. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, N. H. Onan, temsil etmekte olduğu *Millî Edebiyat* akımının dil anlayışına uyarak, kendi devri için dupduru sayılabilecek, konuşma dili ile paralel giden açık ve akıcı bir Türkçe kullanmıştır. Onda Arapça ve Farsça kelimeler sayılabilecek kadar azdır. Bunlar da *umman, mukadder, hamle, ziya, kaari, muzlim, saatler, zerre zerre, mahrem, tahassür* gibi *Fecr-i Âtî* döneminden *Millî Edebiyat* dönemine aktarılmış olan ve o günkü edebî dilde geçerli sayılan alışılagelmiş kelimelerdir. Onun şiir dilinde yabancı kelimelerden özellikle kaçındığı görülür. N. H. Onan, kendi dil tutumunu ve millî dile olan yönelişini 1932 yılında yazdığı *Kendim için* adlı şiirinin II. bölümünde (BYD. s. 46)[3].

Kariim diline uygundur dilim,

Uzağım ellerin tesirlerinden.

Hâlâ altı beştir ölçüm değilim

Günün vezni bozuk şairlerinden mısraları ile açıklamıştır. Gerçi, onun dili günlük dille bağdaşabilen açık seçik bir Türkçedir. Ancak o, bu dilden aldığı malzemeyi, genellikle günlük dilin dışına taşan edebî bir üslûpla, sanatlı bir anlatım biçimine sokabilmiştir. Ondaki kelime kadrosu *Millî Edebiyat* akımını benimseyen şair ve yazarların ortak kelime kadrosundan pek farklı sayılmaz. Ne var ki, o, bu ortak dili, kendi sanatçı kişiliğinden gelen kullanılışlarla kendine özgü bir dil durumuna getirebilmiştir. Şair, şiir yolu ile dile getirmek istediği duygu ve düşüncelerine uygun düşen kelimeleri ince bir duyarlılıkla seçebilmiştir. Söz dağarcığının bu yönden incelenmesi, onların itinalı olarak sezilmiş ve seçilmiş kelimeler olduğunu ortaya koyar. Demek oluyor ki, N. H. Onan'ın şiirlerinde kelime kadrosu birer ham yapı malzemesi olarak, anlatılmak istenen ruh ve düşünce dünyası ile, duygulara elverişli olan kelimelerdir. Bunların seçimi gibi, biribirlerine örülüşünde de şair, genellikle başarıya ulaşmıştır. Yalnız, şairin kendi duygularını ve iç dünyasını yansıtmak üzere kullandığı bu kelimelerin bir kısmı gerek aşk, gerek yurtseverlik şiirlerinde, yurdun o günkü koşulları, şairin gençlik yıllarındaki iç dünyası ve duyguları ile orantılı olarak çok kez bedbinliği, üzüntü ve hasreti dile getiren cinsten kelimelerdir. Daha doğrusu, bu duyguları belirtmeye elverişli olan kelime kadrosu, şairde böyle bir anlatımla dile getirilmiştir.

N. H. Onan'ın söz dağarcığında değişik kelime türleri içinde en yüksek oranı alanlar, yalın ya da tamlama durumunda olan isimlerdir. Bunu somut bir örnekle anlatmak gerekirse, 202 kelimelik tahkiye biçimindeki *Köyden İkinci Mektup* adlı şiirinde (BYD., s. 66), 202 kelimenin 76'sı yalın veya tamlama durumundaki isimlere, 34'ü fiil ve fiil soyundan kelimelere dayanır. İsimlerin nitelendirilmesi için kullanılan

---

[3] Makale boyunca şairin *Bir Yudum Daha* adlı eserine yapılan atıflarda eser, (BYD) kısaltması ile gösterilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

sıfat sayısı 32, zarf türleri ise 35'in üstündedir. Zamirler öteki kelime türlerine oranla oldukça seyrek kalmıştır. Onda zamirlerin seyrek oluşu, üslûp özelliği bakımından anonimleşmenin zayıflığını, isimlerle sıfatlar arasındaki orantı anlatımda tasvir ve benzetmelere gerekli yerin verildiğini, fiiller ile zarflar arasındaki orantı ve bunların isim soyundan kelimelere göre sayı durumu ise, şiirlerinde tasvire dayanan anlatım özelliği yanında oluş ve eyleme dayanan, şiirlerine canlılık ve hareket öğesi katan söyleyiş biçiminin de dengeli tutulduğuna işaret eder niteliktedir. Bu ölçü şairin öteki şiirlerinde de aşağı yukarı aynı dengeyi sürdürmektedir. Onun şiirlerinde genellikle hem somut hem de soyut kavramları karşılayan söz kadrosu yer almıştır. Kimi şiirlerinde çoklukla somut kelimelere dayanan çevre ve tabiat tasvirlerinin işlendiği görülür:

Kuşların sesile dağlar doldu da

Lâleler kızardı, çiğdemler açtı;

Bizim de gönlümüz bir kuş oldu da

Başları dumanlı dağlara kaçtı (BYD. s. 27: Dağlar) mısralarında olduğu gibi. Yine yukarıdaki parçada görüldüğü üzere, yer yer bu somut tasvirler arasında soyut kavramları karşılayan sözlerin yer aldığı ve bunların somut benzetmelere dayanan isimlerle karşılandığı olur. "Gönül" gibi soyut bir kavramın, ortak özellikleri dolayısıyla somut "kuş" ismi ile karşılanması bunun güzel bir örneğidir. İçine akşamın üzüntüsü çöken bir yolcunun bu duygusunun:

Yolcuyum; ufukta güneş batıyor,

Yoluma korkulu akşam yatıyor, (BYD. s. 9: *Tezgâh Başında*) mısraları ile dile getirilişi de O n a n 'daki soyut kavram ve kelime kadrosunun somutlaştırılmasını gösteren bir örnektir. O n a n 'daki söz dağarcığının bu niteliği, kelimelerin şiirlerinde daha güçlü, daha elle tutulur ve etkili bir deyiş özelliği kazanmış olması ile açıklanabilir. O n a n 'ın söz dağarcığında, somut kavramların soyutlaştırılması olayı da vardır. Ancak, bu görüntü daha çok isimler önüne eklenen sıfatlarda dikkati çeker. Onun sanatçı kişiliğinin bir başka yönünü yansıtan bu özellik, bundan sonraki paragrafta sıfatlar ve zarflar bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Burada yalnız şu kadarını belirtelim ki, O n a n 'ın şiirlerinde, şairin iç ve dış dünyasındaki soyut kavramlar somutlaşan bir söyleyiş biçimi alabilmiştir. Ayrıca, onun söz dağarcığı statik değil dinamik bir yapıya da sahiptir. Bu özellik durgun kelimeler sayılan isim, sıfat, edat gibi söz türlerinin, yukarıda belirttiğimiz üzere şiir sentaksı içinde değişik fiil kip ve türleri ile beslenerek, onda hareketli bir söyleyiş biçimine girmesi ile kendini göstermiştir. Onun cümle örgüsünde isim cümleleri, sıfat cümleleri ve fiilsiz cümleler pek azdır. Daha çok hareketli oluş ve kılış cümleleri dikkati çeker. Şiirlerinin söz hazinesindeki bu özellik bizce, Onan'ın, ilk gençlik yıllarında yazdıkları bir yana, duygulu fakat içe dönük bir şair değil, genellikle dışa dönük dinamik bir sanatçı olduğuna işaret eden belirtilerdir.

SIFATLARIN VE ZARFLARIN KULLANILIŞI

3. §. N. H. O n a n 'ın söz dağarcığında sıfatlar ve zarflar yukarıda belirtildiği üzere kabarıkça bir yer tutmuştur. Şair gerek tasvirlerinde, gerek duygu ve düşüncelerinin dile getirilişinde his ve hayal gücünden yararlandığı için, şiirlerinde sıfatlara daha fazlaca yer

Levent Şahverdi Arşivi

vermiştir denebilir. Bunların çoğu günlük dilimizde de yer alan sıfatlardır. Ancak, Fikret vb. şairlerin şiirlerinde görüldüğü gibi tekrarlamalar ve sıralamalar hâlinde kullanılan sıfatlar olmaktan çok, bir isim veya oluşu niteleyen tek ya da ikili sıfatlardan ibarettir. Ne var ki, şair bunları zorlamadan uzak, özentisiz ve doğal birer anlatımla kullanabilmiştir. Bunlar, duygu ve hayallerin yansıtılmasında iyi seçilmiş ve yerinde kullanılabilmiş olan sıfatlardır. Şair, dalgın dalgın dolaşırken, uzaktan geçen çiftlerin kendi ruhunda uyandırdığı isyanlı duyguyu:

İsyanlı şimşekler geçer kanımdan

Ben dalgın geçerken bazı yanımdan

İki eş karaltı geçse kol kola (BYD. 63/2) mısraları ile ve ustalıklı benzetmelere dayanan birer sıfatla ne güzel anlatabilmiştir. Yaz akşamlarında esen serin akşam rüzgârı, *anlıma dokunan serin geceler* (BYD. 64/5) diye nitelendirilmiştir. *Soluk ölüm rengi* (BYD. 66), *canımdan süzülen gözyaşları* da güzel nitelendirme örneklerindendir.

Şiirlerinde kullandığı sıfatların çoğu *hazin, coşkun, sakin, mahrem, derin (ses), ince (dert), durgun, gizli, serince, yabancı (gözler)* örneklerinde görüldüğü üzere duygu hissi ile ilgili olan sıfatlardır. Oranı bakımından ikinci sırayı kısmen yine duygu hissine kayan *gizli tebessüm, karanlık yerler, hasta gönüller, muzlim saatler, aşk rüyası, ölüm rengi, halis inci* gibi 'görme hissi' ile ilgili sıfatlar alır. Dokunma ve işitme duygusuna ait olanlar daha da azdır. Onan'ın şiirlerindeki sıfatların taşıdığı bu nitelik dolayısıyla, üslûp ve şiirinin iç muhtevası bakımından, onun duygu ve hayal yönü ağır basan ince bir duygu şairi olduğu söylenebilir. Yine bu durumla ilgili olarak sıfatların kullanılışında üslûp bakımından göze çarpan önemli bir özellik de somut kavramların çoklukla soyut özelliklerle anlatılmış olmasıdır: *gizli tebessüm, sırlı perde* (BYD. 54), *sızlayan kalbimiz* (BYD. 57), *elemlerle bunalan bir kalp* (BYD. 60), *tenha köy, gizli hüznüyle çöken sonbahar akşamları* (BYD. 61), *isyanlı şimşekler, gizli dudaklar, yabancı gözler, çağlayan dere* benzetmeleri gibi. Şairin bu nitelemelerde kendi duygu ve hayal gücünden yararlanarak okuyucunun duygu ve hayaline seslenen nitelemeler yapmış olması, bazen de duygu ve hayal yolu ile yeni çağrışımlara yol açması, onun sıfatları kullanışındaki en belirgin üslûp ve anlatım özelliğidir. Öyle ki, şiirlerinde yer yer *çılgın zamanlar* (BYD. 61), *çılgın sevinç* (BYD. 64), *ince bir dert* (BYD. 60), *mukaddes cazibe* (BYD. 55), *karanlık geceler, derin geceler* (BYD. 65) gibi soyut bir kavramın soyut bir sıfatla kullanıldığı yerler de vardır. Buna karşılık *küllenen dert* (BYD. 64) örneğinde görüldüğü üzere soyut bir kavramın somut bir sıfatla anlatıldığı yerler oldukça seyrektir. Sonuncu tür, sıfatların kullanılışı bakımından onun üslûbuna ağırlık verecek bir özellik değil, ancak çeşitlendirici bir nitelik durumundadır.

Şairin iç ve dış dünyası ile ilgili anlatım ve nitelendirmelerin bir tasvir olmaktan çıkıp bir oluş durumuna geçtiği ve canlılık kazandığı yerlerde, bu türlü soyut niteleme sıfatları yerine, fiillerden kurulmuş sıfat-fiillerin (participium) yer aldığı görülüyor:

Karşı çık ey sevgilim, dalgalar aşan gemi,

Bembayaz köpüklerle sana yaklaşan gemi (BYD. 57);

*

Levent Şahverdi Arşivi

Biliyorsun ki kari, kalbin derinlikleri
Damla damla b i r i k e n gizli gözyaşlarıdır; (BYD. 49);

*

Nihayet iğildin gönlün oldu da
Seyrettin a k s e d e n çehreni suda (BYD. s. 52);

*

Bu gurbet derdini bir parça silen,
Halimden a n l ı y a n sırrımı bilen
Canımdan s ü z ü l e n gözyaşlarım var (BYD. 67);

*

Açıldı kalbimin sırlı perdesi
İşittim içimden y ü k s e l e n sesi (BYD. 53);

*

Gönlüm gözüm seninle d o l d u ğ u günden beri (BYD. s. 54);

*

İçimde b i l m e d i ğ i n hislerin gamları var (BYD. s. 65);

*

Çocukken g e z d i ğ i m bahçeler bağlar,
Göklere bitişik s a n d ı ğ ı m dağlar (BYD. s. 67) vb.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, sıfat-fiiller içinde, *-an/-en* ve *-duk/-dük* ile kurulanlar daha çok benimsenmiş, öteki türler seyrek kullanılmıştır. Somut ya da soyut kavramların bir eylem hâlinde bu türlü isim-fiillerle nitelendirilmiş olması, şairin duygu ve hayal öğelerine dayanan anlatımını yeknesaklıktan kurtarmış, şiirlerine daha canlı ve daha kıvrak bir üslûp özelliği katmıştır. Bu özellik ondaki dinamik sanatçı niteliğinin de ana dayanaklarındandır.

Onan'ın şiirlerinde sıfatların kullanılışında üslûp yönünden iki özellik daha göze çarpmaktadır:

I. Yukarıdaki örneklerde belirtildiği üzere, sıfatların bir kısmı anlatımı renklendirmek ve canlandırmak için günlük dilde de her zaman kullanageldiğimiz sıfatlardır: *sazlı damlar* (BYD. s. 61), *sıkılan canlar* (BYD. 61), *sevimli bir kuş gibi* (BYD ? 61), *hasta gönüller* (göst. y.), *yabancı gözler* (BYD. s. 64), *büyük saraylar* (BYD. s. 57), *süzülen gözyaşları* (BYD. s. 66) vb. Ne var ki, şairin konuşma dili ile paralelleşen şiir dili, söz konusu sıfatlardaki ustalıklı anlatım gücü ile kendine has birer deyiş özelliği kazanmıştır. Bu türlü sıfatlar çoklukla şairin duygu yönünü dile getiren sıfatlardır.

2. İkinci tip sıfatlar ise, şairin hayal gücüne dayanan benzetmeleri (teşbih ve istiareleri) yansıtan sıfat türleridir. Bunlar şairin hayallerindeki başkalığa ve doğrudan doğruya kendi sanatçı kişiliğine özgü benzetme türleridir. Kalbin muzlim bir kuyuya

Levent Şahverdi Arşivi

benzetilmesi[4], akşamın sessiz sessiz gelişinin sinsi adımlarla yürüyen bir insana ve insanı saran esmer kolun bir sevgiliye benzetilmesi[5] gibi. İleride 'benzetmeler' bölümünde bu noktaya yeniden dönülecektir.

ZARFLARIN KULLANILIŞI

4. §. Necmettin Halil Onan, şiirlerinde anlatıma güç vermek için sıfatlar gibi ölçülü bir biçimde yer yer zarflardan da yararlanmıştır. Bunları da adi zarflar ve zarf-fiiller (gerundiumlar) olarak ikiye ayırmak gerekir. Adi zarflar *zerre zerre, muttasıl, büsbütün, damla damla, derin derin* örneklerinde görüldüğü gibi, daha çok semantik yönden tasvir ve anlatımı etkileyici tekrarlı zarf türleridir:

Bir lahzacık, başını koyup, dinlenmek için
Yalvarıyor, ağlıyor, inliyor için için (BYD. s. 17/111);

*

Biliyorsun ki kaari, kalbin derinlikleri
Damla damla biriken gizli gözyaşlarıdır (BYD. s. 49);

*

Ben bütün varlığımın şimdi hissetmedeyim
Zerre zerre muttasıl sana yükseldiğini (BYD. s. 55);

*

Birbirinden farkı yok burda geçen günlerin
Daima ufka doğru bakarım derin derin (BYD. s. 61) v.b.

Yukarıdaki *damla damla* örneğinde görüldüğü üzere, bazen ardarda sıralanan iki ismin bile birer zarf gibi kullanıldığı olur:

Gecenin boşluğunda fırlıyor nefes nefes
Ah bu ses, gelmiyenin ardından ağlıyan ses! (BYD. s. 17);
Geçen yıllar gözümden çekildi perde perde
Onu gördüm ansızın emri verdiği yerde (BYD. s. 34). gibi.

Onun şiirlerinde yer yer benzetmelere dayanan veya zaman belirleyici edat takımı durumunda olan zarflar da göze çarpar:

Kederlerin dağılmış, teselli bulmuş gibi,
Köylere doğru uçun zavallı bir kuş gibi (BYD. s. 60);
Ey tren sesleri tren sesleri
Gurbete gidenler yıllardan beri

---

[4] *İğil bak sevgilim bu muzlim kuyu*
Daldığı hudutsuz sakin uykuyu
Hep aynı rüyada geçirmektedir (BYD. s. 50).

[5] *Sinsi adımlarla akşam yürüyor*
O ıssız yollarda etek sürüyor.
Kaç seni sarmasın esmer kolları,
Busesi hüzündür, rulu elemdir (BYD. s. 23).

Levent Şahverdi Arşivi

Gelmezken bir de siz hatırlatmayın (BYD. s. 59);

Bari anlat bileyim, daha n e v a k t e k a d a r

Bu hüznüme yabancı gözlerle güleceksin (BYD. s. 65) vb.

O n a n 'ın şiirlerinde zarf-fiillerin kullanılışı adi zarflardan daha yaygıncadır. Duygu ve düşünceler ile hayallerin bir oluş hâline getirilişinde değişik zarf-fiillerin kullanılmış olması, bir üslûp özelliği olarak onun anlatımını monotonluk ve hareketsizlikten kurtarıp daha canlı ve etkileyici bir biçime sokmuştur. Ayrıca bu zarf-fiiller ikili, üçlü ve dörtlü mısralardan kurulu anlatım birimlerinde, ana cümleyi besleyici hareketli yardımcı cümleler veya cümlecikler durumundadırlar:

Fakat şunu anla ki, o, çakıl b u l u r k e n de
İnci araştırmadan duyulan zevki aldı (BYD. s. 49);

*

Böyle b a k t ı k ç a insan bu sakin manzaraya
D u y m a d a n k a l b o l a c a k sanıyor günler aya.
G i z l i h ü z n ü y l e ç ö k e n sonbahar akşamları
Alevlerle s a r a r k e n soluk, sazlı damları
Kalbimde ben d u y m a d a n canlanır eski günler,
O çılgın zamanları takip eden hüzünler.
Her lâhza d ü ş ü n d ü k ç e uzaktan şimdi sizi,
Rüyadaki yüzlere benziyen çehrenizi (BYD. s. 61).

*

Neş'enin bende aksi ne hazin oldu bilsen,
Uçan bir ziya gibi g e ç i p k a y b o l u n c a sen (BYD. s. 65) vb.

Zarf-fiillerin mısra sonlarında kendinden önceki veya sonraki mısraların kelimeleri ile kurdukları kafiyelenmeler, zarf-fiillerdeki eylem ve oluşa dayanan canlılığı üslûp yönünden daha uyumlu ve etkileyici bir biçime sokmuştur:

İçimden bir derin ses d u y a d u y a
Hayalim resmetti bu durgun suya (BYD. s. 53)
Şimdi binbir şekilde heyecana k a n a r a k ,
Aşkın büyük denizi içinde ç a l k a n a r a k
Sadef gemi anbean menzile yaklaşıyor (BYD. s. 57) gibi.

Adi zarflarda olduğu ve yukarıdaki örneklerden birinde görüldüğü üzere, zarf-fiillerde de tekrarlı olanlar önemli bir yer tutar:

Kırları sarınca akşam serini
O, yalnız kalmayım diye, durmadan,
Kapımda gölgeden eteklerini
S ü r ü y e s ü r ü y e girer, vurmadan (BYD. s. 25);

*

Bu heykel karşısında sevindi bayram etti (BYD. s. 33) vb.

Elli bin hür vatandaş göğsünü g e r e g e r e

Levent Şahverdi Arşivi

5. §. N. H. Onan, şiirlerinde anlama güç vermek ya da üslûp canlılığı yaratmak için yer yer *ki* ve *da* bağlarından da yararlanmıştır *ki* bağı ile: *Hepsi öyle cazip öyle güzel ki...* (BYD. s. 19);

Düşün ki, bu yerde bir akşam üstü
Bir garip can verdi yirmi yaşında (BYD. s. 21);

*

Ölen o şairdi ki kalbinin ateşinden
Yedi bendi çıkarıp bir faninin peşinden (BYD. s. 29);

*

Dün akşam anladım ki bütün mazi yalanmış, (BYD. s. 65);
O kadar hazin ki burda sonbahar (BYD. s. 66);

*

En uzun seneler bile inan ki
Oradan açtığın izleri silmez (BYD. s. 75) v.b.

*

da bağı ile: *Kuşların sesile dağlar doldu da*
Lâleler kızardı, çiğdemler açtı
Bizim de gönlümüz bir kuş oldu da
Başları dumanlı dağlara kaçtı (BYD. s. 27) vb.

6. §. Pek göze çarpıcı bir üslûp olmamakla birlikte, Onan'ın şiirlerinde yer yer kelimelerin ve söz gruplarının tekrarı ile de anlatıma canlılık verilmiştir:

Ç e k bu uzun hasreti en yaman şekliyle ç e k ;
Ç e k k i alev ses olup çıksın dudaklarından;
Bu sırra ermek için y a n , hep y a n , daima y a n (BYD. s. 27);
Dostların sırtı pek, elin karın tok,
Gel k a r a y o l d a ş ı m , k a r a y o l d a ş ı m (BYD. s. 26);

*

İ ğ i l b a k sevgilim, bu muzlim kuyu
Daldığı hudutsuz sakin uykuyu

Hep aynı rüyada geçirmektedir üçlüğünün ilk mısraındaki *iğil de bak* ibaresi şiirin son üçlüğünde:

Sevgilim, i ğ i l d e b a k , ta derinde,
Uyuyan sathının loş çemberinde
Gördüğü rüyayı seyredeceksin (BYD. s. 50, 51) biçimiyle tekrarlanmıştır.

Yine:

N i h a y e t iğildin gönlün oldu da,
Seyrettin akseden çehreni suda.
Bir gizli tebessüm uçtu yüzünden.

*

Levent Şahverdi Arşivi

N i h a y e t sevgilim, biraz yakınca

Bir gözle bu muzlim yere bakınca

Sır aldın o mahrem tahassüsünden (BYD. s. 52) üçlüklerinde de sevgilinin uzun süren nazlanışı ile gönlünün oluşu arasındaki bağlantı bu *nihayet* kelimesinin tekrarı ile daha canlı olarak belirtilmeye çalışılmıştır. *Dağlar* (BYD. s. 27) şiirinin 1. ve 2. dörtlüklerinin sonlarındaki *başları dumanlı dağlar, Karlı Geceler* (BYD. s. 103, 104) şiirindeki *Ah bu karlı geceler* parçalarının iki kez tekrarlanışı da yine bir üslûp özelliği olarak yer alabilir. Aynı özellik *Ey tren sesleri, tren sesleri* mısraında da göze çarpıyor. Tekrarlamalı zarflarda bu özelliğin daha etkileyici ve belirgin olduğunu yukarıda zarflar bölümünde belirtmiştik.

O n a n 'ın tahkiye tarzındaki manzume ve şiirlerinde ve şiirlerinin tasvir parçalarında yer yer tekrarlamalar gibi, aynı türden isimlere, sıfatlara veya eylem gösteren kelimelere dayanan sıralamalar da göze çarpar:

Sesinle ürperiyor d a ğ , t e p e , g ö k , d e n i z k ı r ,

İstediğin kadar yan, yandığın kadar haykır (BYD. s. 16);

Bir lahzacık başını koyup dinlenmek için

Y a l v a r ı y o r , a ğ l ı y o r , i n l i y o r i ç i n i ç i n (BYD. s. 17);

Sokaklardan geçerken e r , k a d ı n , y a ş l ı , t a z e

Bütün halkı ağlatan bu muhteşem cenaze (BYD. s. 29);

G e n ç , y a ş l ı , k a d ı n , e r k e k , b a b a , o ğ u l , k ı z , a n a ,

İzmir yerinden kopup toplandı bu meydana (BYD. s. 33) vb. Ne var ki, bu sıralamalar da, tekrarlamalar gibi şairin belirgin bir üslûp özelliği durumunda değildir.

ŞİİRLERİNİN CÜMLE YAPISI VE ÜSLÛPLA OLAN İLİŞKİSİ

7. §. Onan'ın şiirlerindeki cümle yapısı kısa, etkili ve açık anlamlıdır. Cümleleri kimi zaman tek mısrada bitecek kadar kısa ve kesin hükümlüdür:

Kariim, diline uygundur dilim.

Uzağım ellerin tesirlerinden.

Hâlâ altı beştir ölçüm, değilim

Günün vezni bozuk şairlerinden (BYD. s. 46. Kendim İçin) parçasındaki gibi. Şair bu türlü cümlelerde duygu ve düşüncelerini, kestirmeden, dolaysız bir anlatımla dile getirivermiştir. Biraz daha uzunca olan cümlelerde, duygu ve düşüncelerini dörtlüklerin ikişer mısralı parçalarında toplamıştır:

Biliyorsun ki kari, kalbin derinlikleri

Damla damla biriken gizli gözyaşlarıdır;

Kudretimin oradan çıkarabildikleri

Halis inci yerine bu çakıl taşlarıdır (BYD. 49/I, Çakıl Taşları) vb. Bu türlü cümlelerde, cümlelerin ikinci mısralarını kapsayan hüküm bölükleri ile, birinci mısraları

Levent Şahverdi Arşivi

kapsayan nesne, zarf gibi yardımcı bölükler biribirlerine dil ve üslûpta güzellik ve akıcılık sağlayan uyumlu bir biçimde bağlanmıştır. Kimi zaman da hüküm veya tasvir cümlesi niteliğindeki bir cümle üç mısralık bentleri kapsayacak genişliktedir. Bu türlü cümlelerde, cümlelerin hüküm bölümleri genellikle son mısralarda toplanmıştır. Birinci ve ikinci mısralar cümlenin yardımcı öğelerini kapsayan yardımcı cümleler durumundadır:

İğil, bak sevgilim, bu muzlim kuyu
Daldığı hudutsuz, sakin uykuyu
Hep aynı rüyada geçirmektedir.
Hep aynı suretle her gece, her gün
Ruhuna mukaddes bir tahayyülün
Doyulmaz zevkini içermektedir (BYD. s. 50).

Onan'ın şiirlerinde cümlelerin kuruluşundaki söz dizimi o kadar düzenlidir ki, mısraları yanyana sıralayınca, bunlar kendiliğinden iç kafiyeli düzyazı cümleleri hâline gelebilmektedir.

Onan'ın şiirlerinde biribirinden ayrı yedi cümle tipi tespit etmek mümkündür: 1. Tasvir cümleleri, 2. Hüküm cümleleri, 3. Tahkiye cümleleri, 4. Soru cümleleri, 5. Ünlem cümleleri, 6. Emir ve dilek cümleleri, 7. Mutarıza cümleleri. Şimdi bunları ayrı ayrı göstermeye çalışalım:

1. Tasvir cümleleri: Tasvir cümleleri, yer yer yardımcı isim-fiil ve zarf-fiil cümleleri ile de beslenen hâl kipleri veya tasvirî ifadedeki öteki fiil kipleri ile kurulmuş olan cümle türleridir:

İşte, Halkapınarda at süren bir bölüğün
Neş'eli nal sesleri kordonu çınlatıyor.
Atların nallarından çıkan ateşler bu gün
Bir güneş nuru kadar kalbi aydınlatıyor.
Dinle top seslerini... işte şimdi Konakta
Yeni doğan gün gibi bayrağın yükseliyor.
Kordona dalga dalga vuran körfeze bak ta
Gör ki bir vatan kalbi deniz olmuş geliyor (BYD. s. 35, 36 9 Eylül). Bu türlü tasvir cümlelerinde heyecan, duygu ve düşünceler tasvire dayanan birer hüküm hâlinde ifade edilmişlerdir:

Yolcuyum, ufukta güneş batıyor,
Yoluma korkulu akşam yatıyor,
Rüzgâr yaprakları hışırdatıyor
Benim de saçımı ditmek üzredir (BYD. s. 9, Tezgâh Başında) gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Tasvir cümleleri arasında, hüküm unsurunun daha zayıf kaldığı, tasvirin ağır bastığı türler de vardır:

Gizli hüznüyle çöken sonbahar akşamları
Alevlerle sararken soluk, sazlı damları
Kalbimde ben duymadan canlanır eski günler,
O çılgın zamanları takip eden hüzünler.
Her lâhza düşündükçe uzaktan şimdi sizi
Rüyadaki yüzlere benzeyen çehrenizi
Son akşamki haliyle sanki görür gibiyim.

Burda yalnız o güzel çehrenin garibiyim (BYD. s. 61, Köyden Mektup) vb. Bu türlü şiirlerinde şair hareket unsurundan sıyrılmış, iç dünyasının ve duygularının etkisinde kalarak durgunlaşmış gibidir.

2. Hüküm cümleleri: Tabiat ve ruh tasvirleri ile duygu ve hayalleri bir hükme bağlayan cümle türleridir. Yukarıda tasvir cümlelerinin yapısını anlatırken 1, 2. ve 3. mısralara yayılmış olarak gösterdiğimiz cümlelerin hepsi, aynı zamanda birer hüküm cümlesidir. Onan'ın şiirleri içinde, tabiat ve ruh tasvirlerini veren hüküm cümleleri dışında, renkli hayalleri ve ince duyguları yansıtan hüküm cümleleri de vardır. Bu cümlelerde değişik tasvirler esas cümledeki hükmün türlü yönlerden tamamlayıcısı olan parçalardır:

Düşündüm, duyduğum gamlar hüzünler
Kalbime mazinin yolundan akmış.
Yarabbi, ömrümde hoş geçen günler
Yadımda ne derin izler bırakmış.
Şimdi ben ne zaman eski hislerle
Mazime, bu kırık aynaya baksam
İçinde belirir loş akislerle
Güneşli bir sabah, güzel bir akşam (BYD. s. 71, Uyanan Hatıralar 1) gibi.

Onan'ın dil ve üslûbuna cümle kuruluşu bakımından renklilik veren bir özellik de, kısa, kesin hüküm cümlelerini, araya sıfatlar, zarflar ve zarf-fiillerle bezenmiş küçük tasvir parçalarının serpiştirildiği başka hüküm cümlelerinin izlemesidir. Böylece, üslûp yönünden aynı nitelikte cümle türlerinin biribirini izlemesinden doğacak yeknesaklık giderilmiştir:

Saatler matemle inliyor artık,
Akşamın son hazin gülleri soldu.
Sessizce sararken şehri karanlık
Her yolcu seçilmez bir gölge oldu.
Yaklaşan gecenin derin yasiyle
Ürperen sokaklar bu anda bomboş
Ah, eski günlerin hatırasiyle
Bu ıssız yollarda gezinmek ne hoş. (BYD. s. 73, Uyanan Hatıralar II) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Hüküm cümlelerinin üslûp yönünden etkileyici güzel bir örneğini az çok hikâye üslûbuna da kayan *Dağlar* şiirinde bulmaktayız:

Kuşların sesile dağlar doldu da
Lâleler kızardı çiğdemler açtı,
Bizim de gönlümüz bir kuş oldu da
Başları dumanlı dağlara kaçtı (BYD. s. 27) gibi.

3. Tahkiye cümleleri: Geçmiş bir olayı, şairin anılarını, duygularını geçmiş zaman ve hikâye kipleri ile anlatan cümle türleridir. *Bakinin Ölümü* adlı parça bu türün tipik bir örneğidir:

O gün acı bir haber dolaştı payitahtı.
Kudretli Türk şi'rinin karardı kutlu bahtı,
Herkes büyük bir hüzün hissetti için için.
Birdenbire yayılan bu haber karşısında
Dükkânlar kapatıldı sahaflar çarşısında
Her duyan yola düştü Fatihe gitmek için (BYD. s. 28).

Tasvirî anlatımlarla bezenmiş olan tahkiye cümlelerinde daha canlı ve akıcı bir söyleyiş yer alır:

Geceydi, duyduğum bir ut sesiyle
Maziden bir fasla döndüm geçende.
Şubatın mehtaplı bir gecesiyle
Bir küçük hatıra uyandı bende.
O zamanlarda ki, bağrım yanar da
Teselli umardım ben göz yaşımdan,
Geçen kış bir gece karlı yollarda
Şu hazin vak'acık geçti başımdan:
O gece gayesiz adımlarla ben
Akisler yayarken boş sokaklara
Ne hoştu yolların köşelerinden
Baktıkça uzanıp giden manzara! (BYD. s. 83, Bir Teselli).

4. Emir ve dilek cümleleri: Onan'ın şiirlerinde cümle yapısı bakımından oldukça sık rastlanan bir üslûp özelliği de ünlemlerin; ünlem, emir ve dilek cümlelerinin bolluğudur.

Şair çok yerde şahlanan duygularını veya içli sızlanışlarını ünlemler ve ünlem cümleleri ile dile getirmiştir:

H a y di , bardağını bir daha doldur
İ ç i n de son yudum bitmek üzredir (BYD. s. 9, Tezgâh Başına);

Levent Şahverdi Arşivi

V a h o boş kalbe ki aşkı tatmadı!

A h o tat, duydukça doyulmayan tat! (BYD. s. II Ömrüne Yan Kuzum);

Ey dolmıya başlıyan kalbin ilk arzuları!

Esrarlı kızıl günler!.. Ey gençlik arzuları! (BYD. Gençlik);

Ey gamlı kalbime dolarken bile

Şefkatli bir elin nevazişiyle

Alnıma dokunan serin geceler! (BYD. s. 63, Yolda Mısralar) vb. Gerçek ünlemlerden ya da ünlem olarak kullanılan başka sözlerden kurulu bu tip cümlelerde, ünlemler üslûp yönünden teşvik, hareket ve heyecan unsuru olarak kullanılmışlardır.

Coşkun duyguların yer aldığı yurtseverlik şiirlerinde ve heyacanın taştığı anlarda, bu ünlemli söyleyişler birer emir-dilek cümleleri ile sonuçlanmıştır:

E y t r e n s e s l e r i , tren sesleri!

Gurbete gidenler yıllardan beri

Gelmezken bir de siz h a t ı r l a t m a y ı n (BYD. s. 59, Tren Sesleri)

*

V a t a n d a ş ! hür alnın hür vatanında

Minnetle bir kere burda iğilsin. (BYD. s. 33 Halkapınar);

Hemşerim, h a y d i , göğsün sevincinden kabarsın

Şu eflâke ser çeken yüce dağlar boyunca (BYD. s. 35, 9 Eylül);

*

Y a m a n l a r ! utanıp sarsılın çökün,

Başı sizden yüce bir yamandı o. (BYD. s. 42, Bir Ölümün Yıldönümü);

*

Sen ki "R a b b i m !" demişsin, elbet âciz değilsin,

Kudretin varsa göster, kâfir alnını ğ i l s i n ! (BYD. s. 78, Put) vb.

Kimi şiirlerinde de üçlük ve dörtlük durumundaki bentlere, okuyucuyu birden etkisi altına alan ünlemler ile başlanmakta, kesin birer hüküm cümleleri ile bitirilmektedir. Bu türlü ünlem-hüküm cümlesi karışımından kurulu parçalar, üslûp yönünden Onan'ın başarılı parçalarındandır:

D u r y o l c u ! bilmeden gelip bastığın

Bu toprak bir devrin battığı yerdir

İğil de kulak ver bu sessiz yığın

Bir vatan kalbinin attığı yerdir (BYD. s. 90, Bir Yolcuya);

D i n l e y o l c u , bu ses onun sesidir (BYD. s. 23, Akşamlar Tekin Değildir);

Kaç, seni sarmasın esmer kolları,

Busesi hüzündür, ruhu elemdir (göst. y.) vb. Şiirlerinde, ünlemlerin tasvir ve tahkiye cümleleri ile bağlandığı parçaları da vardır:

Levent Şahverdi Arşivi

Ey yolcu, bilmezsin nasıl yanmışım

Gönülden yana ben, candan yana ben,

Yıllarca gezmeden ne usanmışım

O dağdan bu dağa, handan hana ben (BYD. s. 79 Bir Han Duvarından).

Şiirler arasında ince duygulara dayanan dasvir ve anlatımların bir dilek hâlinde sunulduğu dilek-emir, dilek-şart cümleleri de yer alır:

Ah yolcu, köyüme yolun giderse

Bak şimdi nicedir güzel nişanlım;

Halimi deyiver "ne oldu?" derse

Saçları dalgalım, endamı şanlım.

Giderken irkilme, köyün dışından

Ansızın bir yanık ses yükselirse.

Çekinme çılgınca haykırışından

Bir kadın yoluna koşup gelirse (BYD. s. 22, Bir Genç Ölü) vb.

5. Mutarıza cümleleri: Uzunca cümleleri monotonluktan kurtarmak için başvurulan ara cümlelerdir. Oldukça seyrek rastlanan bu tür, Onan'ın üslûbuna, onu derinleştiren ayrı bir deyiş özelliği katmaktadır:

O kadın -umduğu gelecek sanıp-

O yerde bekliyor yüz bir akşamdır:

O, her gün bir başka ümitle kanıp

Yolunu gözliyen garip anamdır (BYD. s. 22, Bir Genç Ölü);

*

Bir gün baban omzuna eski martini takıp

Seni alnından öptü, beni göğsünde sıktı;

-Daha yaşın dolmadan kucağında bırakıp-

İzmir tepelerinde düşmana karşı çıktı (BYD. s. 39, Öğüt);

*

Bu hisler -taliin kahrı önünde-

Reva mı bir ruhu yıllarca yorsun? (BYD. s. 72, Uyanan Hatıralar) vb.

6. Soru cümleleri: Onan, şiirlerinde yer yer hikâye, tasvir, hüküm, ünlem, emir-dilek cümlelerinden ayrılarak soru cümleleri kullanmıştır. Bunlar gerçek birer soru cümlesi olmaktan çok, şairin ince hayallerle renklendirilmiş duygularına canlılık ve yeni birer deyiş özelliği katan, şairin belirtmek istediği duygularda birer pekiştirme ve destek unsuru olarak kullanılan cümle türleridir:

Levent Şahverdi Arşivi

Bak, şehirde, nihayet sevdiğinin göğsüne
Düşen bir sevgilinin tatlı baygınlığı var.
Tarihinin bu günü benzemez başka güne!
Kalbinin hangi günde böyle çırpındığı var? (BYD. s. 36, 9 Eylül);
Reva mı bir gamlı ruhu dağlamak?
Ah ey trenlerin kalbe ağlamak
Getiren sesleri, tren sesleri (BYD. 59 Tren Sesleri);

*

Bu hisler -talîin kahrı önünde-
Reva mı bir ruhu yıllarca yorsun?
Hatıra, hatıra bu gamlı günde
Zavallı kalbimden ne istiyorsun? (BYD. s. 72: Uyanan Hatıralar);

*

Ömrümün hasretle geçen her günü
Bilmezsin gün müdür, hafta mı ay mı?
Günlerce görmeden güzel yüzünü
Bu gizli sevdayı çekmek kolay mı? (BYD. s. 86: Günlerim);

*

Sonra titrek sesini hıçkırıklar keserken
Anlamadım dedemin duyduğu hicran neydi?
Başımda çocukluğun rüzgârları eserken
Bilmiyordum Tuna ne, inliyen vatan neydi? (BYD. s. 101: Yıllardan Sonra) vb.

FİİLLERDE ZAMAN VE TERCİHİ

8. §. Fiillerde zaman ve tercihi bakımından, yukarıda cümle türleri açıklanırken görüldüğü üzere, cevher fiili, geniş zaman, şimdiki zaman, geçmiş zaman, istek ve emir kipleri ifade ve üslûbu renklendiren ölçülerle kullanılmış; gereğinde modal kipler ile temporal kipler münavebeli olarak yer değiştirmiştir. Kipler arasındaki bu gidip gelişler kimi zaman şairin iç dünyasındaki duyguların dış dünyaya yönelen dalgalanışı, kimi zaman da dış dünya ile ilgili tasvir ve oluşların iç dünyaya süzülen birer akışı durumundadır. Böylece Onan'ın şiirlerinde hayallerin, duygu ve düşüncelerin akışına uygun olarak yerine göre külfetsiz dupduru, yerine göre de renkli ve müzikal bir dil ve üslûp yer almış bulunmaktadır. Bu özellik 1933'ten sonra yayınlanmış olan şiirlerinde daha da geliştirilip güzelleştirilmiştir.

YARDIMCI CÜMLELER

9. §. Onan'ın şiirlerindeki dil ve üslûp güzelliğinde yardımcı cümlelerin de payı vardır. Bunlar herhangi bir ismi nitelendiren sıfat durumundaki isim-fiil cümleleri ile bir sıfat ve zarfı nitelendiren zarf-fiil cümleleridir. Mastar cümleleri oldukça seyrektir. İsim-fiil (participium) ve zarf-fiil (gerundium) cümleleri çoklukla o mısraları ören yardımcı

Levent Şahverdi Arşivi

cümlelerin fiilleri durumundadırlar. Herhangi bir isim önünde sıfat; sıfat ve fiiller önünde de zarf gibi kullanılan yardımcı cümleler bulunduğu gibi, bütün bir cümlenin öznesi, nesnesi, zarfı veya predikatı gibi kullanılan yardımcı cümleler de vardır. Bunların hepsi de Onan'ın dil ve üslûp özelliğine uygun olarak kesik, kısa, etkileyici cümleciklerdir. Başlıca yardımcı cümle türlerini birkaç örnekle belirtmeye çalışalım:

1. Mastar cümleleri: Mastarların yalın ya da çekimli şekilleriyle kurulmuş olan bu yardımcı cümle türlerinde, mastar cümlesi esas cümlenin öznesi, nesnesi veya fiildeki oluşun tarzını bildiren birer zarf niteliğindedir. Böylece dil ve üslûp değişik görevlerdeki yardımcı cümle tipleri ile renklendirilmiştir:

Fakat, sevdalılar! sakın açmayın,
Sık sık örselenen şeyler hor olur.
O gizli serveti döküp saçmayın,
Derleyip t o p l a m a k sonra zor olur (BYD. s. 20, Kalpler);

*

Yaklaşan gecenin derin yasiyle
Ürperen sokaklar bir anda bomboş.
Ah eski günlerin hatırasiyle
Bu ıssız yollarda g e z i n m e k ne hoş (BYD. s. 73, Uyanan Hatıralar II);

*

Hem aşkım gün günden taşarken sana
Ne hazin geliyor bilsen insana
Eski şen günleri h a t ı r l a m a k ta (BYD. s. 68, Köyden İkinci Mektup) v.b.

2. Sıfat-Fiil cümleleri: Onan'da *-an/-en, -duk/-dük* ve *-mış/-miş* ekleri ile kurulmuş olan türleri yaygındır:

-an/-en ile:

Karanlık hayatı ı ş ı k l a n d ı r a n
Tutuşmuş bir kalbin alevleridir;
Kızıllık görmiyen ufku a n d ı r a n
Bir yürek bahtına yansa yeridir (BYD. s. 11, Ömrüne Yan Kuzum);

*

İzmire ilk önce kavuşmak için
Ön safta k o ş a n l a r burda yatıyor
Hürmetle an burda güzel İzmiri
Görmiye doymadan göz yumanları
Yıllarca yurdunu kaplıyan kiri
Kaniyle g i d e r e n kahramanları (BYD. s. 38, Halkapınar);

*

Levent Şahverdi Arşivi

Bu gurbet derdini bir parça silen

Halimden anlıyan, sırrımı bilen,

Canımdan s ü z ü l e n gözyaşlarım var (BYD. s. 67, Köyden İkinci Mektup) vb.

-duk/-dük ile:

Ordulara verilen hedefin g ö r ü n d ü ğ ü

Bir noktada bir büyük anlattı en büyüğü (BYD. s. 33, Gazinin Heykelinden);

Bak şehirde, ninayet s e v d i ğ i n i n göğsüne

Düşen bir sevgilinin tatlı baygınlığı var

Tarihinin bu günü benzemez başka güne

Kalbinin hangi günde böyle çırpındığı var? (BYD. s. 36, 9 Eylül);

*

Mukaddes cazibenle kanatlandı her şeyim,

Ben bütün varlığımın şimdi hissetmedeyim

Zerre zerre muttasıl sana y ü k s e l d i ğ i n i (BYD. s. 55, Gönlüm Gözüm);

*

Çocukken g e z d i ğ i m bahçeler, bağlar,

Göklere bitişik s a n d ı ğ ı m dağlar

Gönlüme bir neş'e vermiyor bu gün (BYD. s. 67, Köyden İkinci Mektup);

*

Duyuşum başka türlü, yazım başka biçimde,

En güzel mısralarım y a z a m a d ı k l a r ı m d ı r (BYD. s. 45, Kendim İçin) vb.

3. Zarf-Fiil cümleleri: *-dıkça/-dikçe* zarf-fiil eki ile yapılanlar, tasvir ve duyguların belirli aralıklarla tekerrürünü canlandıran zarflar niteliğindedir:

Böyle b a k t ı k ç a insan bu sakin manzaraya

Duymadan kaybolacak sanıyor günler aya.

Her lahza d ü ş ü n d ü k ç e uzaktan şimdi sizi,

Rüyadaki yüzlere benziyen çehrenizi (BYD. s. 61, Köyden Mektup) vb.

-kan/-ken eki ile kurulanlar, cümlenin esas fiilindeki oluşa katılan başka oluşların tasviri niteliğindeki zarf cümlecikleridir:

Son rengi s e y r e d e r k e n penceremin camında

Hazla dolgun görünen bu temmuz akşamında (BYD. s. 13, Gençlik);

*

O hançerin çizdiği ince damarlarında

Bu akşamki ahını h a y k ı r ı r k e n yarın da

Mutlak duyarsınız ki o dert eksilmemiştir,

Tozlarını silen el derdini silmemiştir (BYD. s. 15: Gramofonda Beş Plâk) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

-ınca/-ince ekleri ile kurulan yardımcı zarf-fiil cümleleri, asıl cümledeki oluşun zamanını tasvir yolu ile belirten zarf cümlecikleridir:

Bu gizli sevgilerden ağız a ç ı n c a kapak
Dertlerini anlatır sızlanıp kıvranarak (BYD. s. 15: Gramofonda Beş Plâk);

*

Hislerin en taşkını bağrımı d o l d u r u n c a
Tapmak arzusu duydum onun timsali tunca (BYD. s. 34: Gazinin Heykeli);
Göklere geceler kanat gerince
Her günün sonunda çıkan serince
Rüzgârla beraber düşerim yola (BYD. s. 62: Yolda Mısralar) v.b.

-arak/-erek eki ile kurulanlar fiildeki oluşu tasvir eden cümle parçalarıdır:

Bu gizli sevgilerden ağız açınca kapak
Dertlerini anlatır sızlanıp k ı v r a n a r a k (BYD. s. 15: Gramofonda Beş Plâk);

*

Bir çığ y u v a r l a n a r a k iniyor gibi yardan
Akdenize koşuyor ordu Dumlupınardan (BYD. s. 34: Gazinin Heykeli) v.b.

-madan/-meden ekleri ile kurulan zarf-fiil cümleleri, asıl fiilin gösterdiği oluş ve kılıştan önce yapılmış olan başka oluşları anlatan tasvirî zarf cümlecikleri durumundadır:

G e l m e d e n gençliğimin o mukadder yarını
Ben kalbimin ruhumun bütün kapılarını
Gerilen kollarımla ardına kadar ittim (BYD. s. 14: Gençlik),

*

Nihayet sokaklar kimsesiz kalır
Etrafa büsbütün gece alçalır
Bir kere g ö r m e d e n sizi uzaktan (BYD. s. 63: Yolda Mısralar) v.b.

Bütün bu açıklamalardan sonra, Onan'ın şiirlerinin cümle türleri, yardımcı cümleler ve fiil kiplerinin kullanılışı bakımından taşıdığı özellikleri daha genel bir hükme bağlamak gerekirse, denebilir ki, onun üslûbuna kendine özgü bir canlılık ve etkileyicilik katan bu çeşitlilik, aynı zamanda onun edebî kişiliğinin içe dönük, durgun ve kapalı olmadığına, aksine dışa dönük, hareketli ve enerjik bir ruh yapısına sahip olduğuna işaret eden belirtilerdir.

KONU-ÜSLÛP BAĞLANTISI

10. §. Yukarıda konu bakımından Onan'ın şiirlerinde yer yer ülkücülüğün ağır bastığını, 1933'e kadar yazdığı şiirlerde, aşk ve tabiat konuları yanında memleket ve yurtseverlik konularına da fazlasiyle yer verdiğini belirtmiştik. *Bir Genç Ölü* (BYD. s. 21) *Gazinin Heykeli* (BYD. s. 34), *9 Eylül* (BYD. s. 35), *Halkapınar* (BYD. s. 37), *Öğüt*

Levent Şahverdi Arşivi

(BYD. s. 39), *Bir Ölümün Yıldönümü* (BYD. s. 41), *Tren Sesleri* (BYD. s. 58); *Köyden Mektup* (BYD. s. 60), *Köyden 2. Mektup* (BYD. s. 66); *Bir Han Duvarından* (BYD. s. 79), *Ayşeciğin Hüznü* (BYD. s. 88), *Bir Yolcuya* (BYD. s. 90), *Dönüş* (BYD. s. 92), Balkan Harbi tahassüsleri ile yazılmış *Eski Harp Hatıraları* bölümündeki *Kapanmaz Yaralar* (BYD. s. 97), *Yıllardan Sonra* (BYD. s. 100), *Korkulu Geceler* (BYD. s. 103) ve *Gençlik Günleri* (BYD. s. 106) bu türlü şiirleridir. Sayı itibariyle öteki şiirlerinin hemen yarısına yaklaşır. *Ömrüne Yan Kuzum* (BYD. s. 11), *Gramofonda Beş Plâk* (BYD. s. 15), *Kalpler* (BYD. s. 19), *Akşamlar Tekin Değildir* (BYD. s. 23), *Kalp I* (BYD. s. 50), *Kalp II* (BYD. s. 52), *Gönlüm Gözüm* (BYD. s. 54), *Gemi* (BYD. s. 56), *Yolda Mısralar* (BYD. s. 62), *Bir Akşamın Hisleri* (BYD. s. 64), *Maziden Hatıralar* (BYD. s. 69), *Büyüklük Şanı* (BYD. s. 75), *Put* (BYD. s. 77), *Temenni* (BYD. s. 81), *Günlerim* (BYD.) şiirleri de aşk duygusunu dile getiren şiirlerdir. *Tezgâh Başında* (BYD. s. 9), *Gençlik* (BYD. s. 13), *Gece* (BYD. s. 25), *Dağlar* (BYD. s. 27), *Kendim İçin* (BYD.), *Çakıl Taşları* (BYD. s. 49), *Bir Teselli* (BYD. s. 83), *Boğazda Akşam* ise, şairin iç dünyasındaki aşk dışı değişik duyguları işleyen şiirlerdir. *Bakinin Ölümü* (BYD. s. 28) edebî ve tarihî bir olayın hikâyesidir. Görülüyor ki, O n a n 'ın 1920-1960 yılları arasında yazmış olduğu şiirleri konu bakımından biribirinden ayrı üç gruba sokabilmekteyiz. Bütün bu şiirler konu-üslûp bağlantısı yönünden ele alındığında, O n a n 'ın aşk şiirlerinde kimi zaman dış olaylara daha az yer veren, duygularını kendi iç dünyasındaki hayal ve his gücüne dayanan tasvirlerle dile getiren bir üslûba sahip olduğu görülür:

Karanlık hayatı ışıklandıran
Tutuşmuş bir kalbin alevleridir
Kızıllık görmiyen ufku andıran

Bir yürek bahtına yansa yeridir mısralarında görüldüğü üzere, *Ömrüne Yan Kuzum* (BYD. s. 11) şiiri böyle bir üslûpla yazılmıştır. Kimi zaman da şairin iç dünyasından kopup gelen bu ince duyguların çevre ve dış dünya tasvirleri arasında eritilerek söylendiği görülür. Böyle yerlerde, okuyucu şairin iç dünyasından dışa, ya da dış dünyasından içe doğru süzülen uyumlu bir üslûp akışını görür gibi oluyor. *Akşamlar Tekin Değildir* (BYD. s. 23) şiiri bu anlatım biçimini veren güzel bir örnektir:

Dinle yolcu, bu ses onun sesidir
Sinsi adımlarla akşam yürüyor.
Sanma ki rüzgârın titremesidir,
O, ıssız yollarda etek sürüyor.
Kaç, seni sarmasın esmer kolları,
Busesi hüzündür, ruhu elemdir.
Sessizce gezerek tozlu yolları
Bu onun şikârlar seçtiği demdir.
Bak şimdi bu muzlim âfet önünde
Her şeyde bet beniz kül oldu bitti,
Ardına bakınca meraklı gün de

Sihrine çarpılıp can verdi gitti, gibi. Aynı söyleyiş özelliği yer yer tabiat ve yurtseverlik şiirlerinde de görülmektedir. Şairin hayal ve duygularındaki coşkunluk, incelik ve akıcılık bu türlü şiirlerde ona bir söyleyiş kolaylığı sağlamış; dolayısıyla

Levent Şahverdi Arşivi

üslûbunu da etkileyerek akıcı, duru bir üslûbun doğmasına yol açmıştır. Bunlarda tabiat tasvirleri ile şairin ruh dünyasına ait tasvirler yanyana veya art arda dizilmiştir. Aşağıdaki örnekler bu özelliği yansıtan güzel parçalardır:

Dağlar

Kuşların sesile dağlar doldu da
Lâleler kızardı, çiğdemler açtı;
Bizim de gönlümüz bir kuş oldu da
Başları dumanlı dağlara kaçtı.

*

Hepsinde başka renk, başka güzellik,
Kuşları cıvıldar, selleri çağlar;
Bir uçtan bir uca aşmıya geldik
Yol verin başları dumanlı dağlar (BYD. s. 27);

*

Varsın ne dilerse versin ellere,
Bizde bir yarayı deşer yılbaşı.
Gönül kaynağından çıktı bir kere
Kurumaz sel olup gitti gözyaşı.
Geldikçe rüzgârın uğultuları
Kalpte onun sesi çağlar sanılır,
Körfezin Kordona çarpan suları
Yadiyle döğünüp ağlar sanılır
Hayat ona bakıp imrendiği gün
Ecelin fendine nasıl kandı o?
Yamanlar! utanıp sarsılın, çökün,
Başı sizden yüce bir yamandı o. v.b. (BYD. s. 41, Bir Ölümün Yıldönümü: Merhum Marif Vekili Mustafa Necati İçin).

Görülüyor ki, şairin iç dünyası ile dış dünyası arasında uyumlu ve dengeli gidiş gelişler vardır. Onun edebî kişiliğini oluşturan özelliklerden biri de budur. O, tabiat ve yurtseverlik şiirlerinde bazen geçmiş anıları, belirli olayları dile getiren coşkun bir ozan gibidir. Bu nitelikteki şiirlerinin bir kısmında duygu ve hayal ürünü olan deyişler yanında, tahkiye tarzına dayanan deyişler de geniş ölçüde yer almıştır. Şair daha uzunca olayları işlediği tahkiye tarzını kullanırken, hece sayısı daha çok olan vezinlere yer vermek zorunda kaldığından, yer yer üslûptaki akıcılığın duraklamaya uğradığı görülür. Bununla birlikte bu türlü şiir ve manzumeleri içinde de üslûp yönü ile başarıya ulaşmış güzel parçalar vardır:

Levent Şahverdi Arşivi

Karşıki tepeye çıkan yokuşta
Türküler, nâralar coştu büsbütün
Onbeşe girmeden gelin olmuş ta
Ayşecik köyünden gidiyor bu gün.
Davullar vuruyor "Ey Gaziler"i
Al, yağız atlarla delikanlılar
Durmadan koşuyor ileri geri;
Herkesin kaynıyan bir sevinci var
....
Bir kâbus çökmüş de garip gönlüne
Genç kızlar gülerken o yas bağlıyor;
Zavallı Ayşecik her geçen güne
Tel duvak altında sessiz ağlıyor (BYD. s. 88, Ayşeciğin Hüznü) vb.

Hepimizin pek iyi bildiği Bir Yolcuya şiiri (BYD. s. 90), Onan'ın dil ve üslûp yönünden de başarıya ulaşmış ünlü bir şiiridir.

11. §. Onan'ın aruzla yazılmış şiirleri oldukça azdır. 1933'e kadar yayımlanmış olan 46 şiirinden yalnız üçü aruz vezniyle ötekiler hece vezni ile yazılmıştır. 1933-60 yılları arasında yazılanlar kısmen aruzladır. Hece vezni ile yazdıklarında hecenin 6+5=11'li ve 7+7=14'lü olanlarını tercih etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi 14'lü vezinler, daha çok tasvir ve tahkiye tarzının hâkim olduğu parçalarda yer almıştır. Veznin üslûba etkisi bakımından 11'li vezinle yazılmış olanların daha kıvrak ve akıcı bir üslûp taşıdığı görülür. Aruzlu şiirlerinde *mef'ûlü fâilâtü mefâilün fâilün* ya da *feilâtun feilâtun feilâtun feilün* gibi vezinler kullanmıştır. Veznin takti' yerleri ile, işlenen konuya ait söz bölüklerinin ve tabiî duraklama yerlerinin biribiri ile denkleşmesi; veznin hece uzunlukları, ton ve perdelenme özellikleri bakımından Türkçeye iyi uygulanabilmiş olması, aruzlu parçalarda da vezin-üslûp bağlantısı bakımından başarılı olmuştur. Duygu ve düşüncelerin dile getirilişinde yer yer beyit telâkkisinin de aşılmış olması bu türlü parçalara değişik bir üslûp özelliği kazandırmıştır *Bir Akşam Gezintisi* (BYD. s. 111), *Hasret* (BYD. s. 113), *Bir Marş* (BYD. s. 115) adlı parçalar bu nitelikteki parçalardır.

Onan'ın şiirleri genellikle üçlü, dörtlü, altılı mısralara dayanan bentlerden oluşmuştur. Bentlere ayrılmamış, mısra sayısı yüklüce olan parçalar da vardır. 14'lü hece vezni ile yazılmış olan uzun parçalarda, genellikle her iki mısra kendi arasında kafiyelidir. Konunun bir gereği olarak hece sayısının uzunluğundan doğan ağırlık, art arda gelen ikişer mısraın biribiri ile kafiyelendirilmesinden doğan ses uyumu ve üslûp özelliği ile giderilmeye çalışılmış ve başarılmıştır:

Son rengi seyrederken penceremin camında
Hazla dolgun görünen bu temmuz akşamında
Ben de binbir karışık duyguyla dopdoluydum,
İçimde taze bir his gibi gençliği duydum.
Gençlik bir anda esti bağrımda rüzgâr gibi;
Dalgalandı ruh denen sonsuz ummanın dibi. (BYD. s. 13: Gençlik) gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Üçlü mısralardan kurulu bentlerde birincilerle ikinciler kendi aralarında, her iki üçlükte üçüncü mısralar biribiri ile kafiyelenerek üslûpta akıcılık sağlanmıştır. Cümlelerin ve fikirlerin üçüncü mısralarda tamamlanmış olması, ilk iki mısralardaki kafiyelerin kelime türleri bakımından taşıdığı renklilik, üçüncü mısraların kelime tür ve kafiyelerindeki uyum, Onan'ın şiirlerine kendine özgü bir üslûp kazandırmıştır:

İğil bak sevgilim bu muzlim kuyu
Daldığı hudutsuz, sakin uykuyu
Hep aynı rüyada geçirmektedir,
Hep aynı suretle her gece, her gün
Ruhuna mukaddes bir tahayyülün
Doyulmaz zevkini içirmektedir (BYD. s. 50, Kalp);

*

İşte gene dün akşam kalbimde ince ince
Hüznün hüküm sürerken yanımdan sen geçince
Karanlık gözlerinden bir hayal uçtu sandım.
Yüzünde bir gururun çılgın sevinci vardı.
Fakat bilsen ki artık gönlüm, gözüm karardı,
Böyle sessiz, habersiz sürünmekten usandım.(BYD. s. 64, 65, Bir Akşamın Hisleri).

Tren Sesleri'nde olduğu gibi, üçlüler arasında kafiye düzeni bakımından üçüncü mısraları serbest olanlar da vardır.

Dört mısralı bentlerde üslûp düzeni 1. ile 3. ve 2. ile 4. mısralar arasındaki kafiye uyuşumu ile sağlanmıştır:

Biliyorsun ki kari, kalbin derinlikleri,
Damla damla biriken gizli göz yaşlarıdır;
Kudretimin oradan çıkarabildikleri
Halis inci yerine bu çakıl taşlarıdır (BYD. s. 49, Çakıl Taşları);

*

Ah yolcu, köyüme yolun giderse
Bak, şimdi nicedir güzel nişanlım;
Halimi deyivir "ne oldu?" derse
Saçları dalgalım, endamı şanlım (BYD. s. 21, Genç Ölü) gibi. Böylece, vezin ve kafiye düzenindeki değişikliklerle üslûp daha renkli daha sürükleyici duruma getirilmiştir. Ancak, Onan'ın şiirlerine mısraların ve kafiyelerin dizilişi bakımından asıl akıcılık ve doyuruculuk veren unsur, onun ilhamından ve söyleyiş kolaylığından gelmektedir. Şiirlerinde kafiye öğesi olarak kullanılan kelimeler ve gramer şekilleri, bunların ses yapıları ve semantik durumları bakımından biribirleri ile rahatça uyuşabilen, şairin belirtmek istediği duygu ve düşüncelere yakışan kelimelerdir. Bunların ses ve şekil yapıları ile muhtevaları arasındaki bu uygunluğun kolay söylenişli birer kafiye düzeni ile

Levent Şahverdi Arşivi

verilebilmiş olması, çok yerde onun şiirlerini üslûp yönünden renkli, hareketli ve başarılı kılmıştır. Gerçi Onan, şiirlerinde bazı edebî şahsiyetlerde, özellikle Tevfik Fikret'te görüldüğü gibi, ünlüler ve ünsüzler arasındaki boğumlanma yakınlığına dayanan alliterasyon ve asonans türünde mısra içi ses uyumları üzerinde özel bir çaba harcamamış görünüyor. Onun şiirlerinde böyle bir özenti aramak boşuna bir gayret olur kanısındayız. Ancak şu var ki, o kelimelerini seçip mısralar hâlinde dizerken, yine kendi ilhamından ve dile hakimiyetinden gelen tabiî bir güçle yalnız mısra sonlarında değil, mısra içlerinde de çıkış noktaları biribirine yakın ünlü ve ünsüzleri seçerek, üslûpta düzen ve akıcılık sağlayacak bir müzikalite kurabilmiştir. Ondaki ilham ve yaratıcılığın daha çok ç, s, n, r, l gibi diş ve dişeti sesleri veya sızıcı ünsüzler arasındaki alliterasyona eğilimli olduğu sezilmektedir. Bu durumu birkaç örnekle belirtmeye çalışalım:

Çağırdığın, andığın, umduğun gelmiyecek...
Çek bu uzun hasreti en yaman şekliyle çek;
Çek ki alev ses olup çıksın dudaklarından,

Bu sırra ermek için yan, hep yan, daima yan. (BYD. s. 17, Gramofonda Beş Plâk). Yukarıdaki mısralarda, art arda sıralanan kelimelerde *n, ğ, ç, s* ve *y* seslerinin tekrarından doğan armoni dikkati çekmektedir. Aşağıdaki iki parçada da mısra sonlarındaki *s, ş, ç, z, n, r* gibi kafiye kuran ünsüzler aynı zamanda mısra içi ses düzeni ile de bağdaştırılmışlardır:

Bu şarkıda titriyen henüz onsekizinde
Bir genç kız sesidir ki sevdiğinin dizinde
Bir lâhzacık, başını koyup, dinlenmek için
Yalvarıyor, ağlıyor, inliyor için için.
Önce derin bir hüzün dağılırken sesinden
Sonra o ses acının en yüksek perdesinden
Gecenin boşluğuna fırlıyor nefes nefes,
Ah bu ses, gelmiyenin ardından ağlıyan ses (BYD. s. 117, Gramofonda Beş Plâk 111.);

Bir sonbahar gecesi açık penceresinde
Aya dalan bir kadın ince titrek sesinde
Kaybolan bir gençliğin hüznünü yaşatıyor;
Kalbini parça parça rüzgârlara atıyor.
Bir elem tortusuymuş kalan binbir emelden,
Çılgın bir aşka bedel gençliği gitmiş elden.
Gençlik yalansın... Fakat en doyulmaz yalansın.
Genç kadın yanma, varsın kalp o yalana kansın, (BYD. göst. y. IV) gibi. Mısra içlerindeki ses düzeni ile mısra sonlarındaki kafiye düzeninin böyle *s, ç, z, r, n, l* gibi sızıcı ve bol sesli akıcı ünsüzlere dayandırılmış ve bunların hiç bir zorlama yapılmadan yer yer mısra sonu kafiyeleri ile de sarmaştırılmış olması, Onan'ın şiirlerinde müzikalite ve üslûp güzelliğini sağlayan en önemli noktalardan biridir. Şüphesiz bu başarıda ondaki zevk ve seziş inceliğinin, hayallerindeki zarafet ve başkalığın da büyük payı vardır.

Levent Şahverdi Arşivi

12. §. Onan'ın şiirlerinde üslûbu etkileyici yanlardan biri de, benzetmelerindeki kendine özgü başkalıktır. Eliptik kullanılışlara dayanan istiarelerin sık sık yer aldığı bu şiirlerde güçlü ve zarif hayallerin, ince duyguların bulunması, bu hayal ve duyguları yansıtabilecek bir dil ve kelime kadrosunun kullanılabilmiş olması, onun benzetmelerdeki başarısını bir üslûp güzelliği hâlinde ortaya koymuştur. Denebilir ki, Onan'ın iç dünyasındaki duygu, hayal ve düşünceleri ile, bunları yansıtan dili arasında uyumlu bir bağlantı vardır. Yukarıda sıfatlar ve zarflar bölümünde de dokunulduğu üzere, onun bu yöndeki başarısı bir bakıma, soyut kavramların zarif hayallerle süslenmiş somut kavramlarla anlatılmış olmasına dayanır. Âşık olmamış bir insan kalbinin, kızıllık görmemiş bir ufka benzetilişinde ne güzel bir hayal ve duygu inceliği vardır:

Karanlık hayatı ışıklandıran
Tutuşmuş bir kalbin alevleridir;
Kızıllık görmiyen ufku andıran
Bir yürek bahtına yansa yeridir (BYD. s. 11, Ömrüne Yan Kuzum).

İnsan ruhunun engin bir denize benzetilişi de böyledir:

Gençlik bir anda esti bağrımda rüzgâr gibi,
Dalgalandı ruh denen sonsuz ummanın dibi (BYD. s. 13, Gençlik). İnsan yüreğindeki aşk ıstırabı, yanıp kıvrılan bir alevin sese dönüşü ile canlandırılmıştır:

Ruhumu ıstırabın kaynağında yıkandın,
Bir alev kıvrımını sese kalbeden kadın! (BYD. s. 16/11). "Gemi" şiirinde de üslûbu etkileyen zarif benzetmeler yer almıştır. Burada enginlik, sessizlik, zaman zaman coşkun hislerle dalgalanış özelliği dolayısıyla âşık olmuş bir insan ruhu denize, şairin benliği bu denizde yol alan bir gemiye, sevgili, gemiciye umut veren bir ufka benzetilmiş; aşk sedef bir geminin o engin ufka yelken açışı ile anlatılmış; bütün bu benzetmeler kolay, külfetsiz bir üslûpla dile getirilebilmiştir:

Vaktiyle sen en basit, en küçük bir sevincin
Aksi dalgalanmayan muztarip ruhum için
Bir ufuktun ki gönlüm, gözüm sana muhtaçtı.
Bir gün aşk iplerini koparırarak dişiyle
O engin ufka doğru bir meltem esişiyle
Ümidimin sadeften gemisi yelken açtı.
Şimdi binbir şekilde heyecana kanarak
Aşkın büyük denizi içinde çalkanarak
Sadef gemi anbean menzile yaklaşıyor
Karşı çık ey sevgilim, dalgalar aşan gemi,
Bembeyaz köpüklerle sana yaklaşan gemi
Kalp isimli nadide bir hamule taşıyor (BYD. s. 56: Gemi). "Yolda Mısralar" şiirinde gecenin göklere kanat germiş bir kuşa *(göklere geceler kanat gerince*

Levent Şahverdi Arşivi

(BYD. s. 62), gökte her doğan yıldızın, kumaş üzerine işlenmiş gümüş pula benzetildiği *(gümüş pullar işlerken göğe her doğan yıldız,* BYD. s. 98), aşk alevinin sönüşünden doğan duygunun bir avuç soğuk kül ile canlandırılışı *(Bir avuç soğuk kül kaldı ateşim o nankör uğrunda yana yana ben,* BYD. s. 80), mazinin kırık bir aynayla anlatılışı (BYD. s. 71, Uyanan Hatıralar), insan saadetinin kısalığının göklerde sabaha karşı doğan bir yıldızın ömrü ile karşılaştırılması (BYD. s. 70) vb. onun üslûbunu etkileyen, kendine özgü diyebileceğimiz güzel buluşlarıdır. Bu örnekler daha da arttırılabilir.

İstiarelerinde tek tük somut kavramların soyut kavramlarla karşılandığı yerler de vardır. Gramofonun sihirli bir âleme, gramofonda çıkan gizli nağmelerin, aşk hislerindeki tükenmez aha; plâk üzerindeki ince çizgilerin aşka dair alevden hisleri saklayan insan damarına benzetilişi gibi:

Ben sihirli bir âlemi buldum gramofonda;

Binbir aşkın tükenmez ahı saklıdır onda.

Bu gizli sevgilerden ağız açınca kapak

Dertlerimi anlatır sızlanıp kıvranarak

Kalplerine bir küçük hançer saplı plâklar

Herbiri aşka dair alevden hissi saklar

O hançerin çizdiği ince damarlarında (BYD. s. 15, Gramofonda Beş Plâk). Sonbahardaki solgunluğun ölüm rengine benzetilmesinde de böyle bir soyutlaşma vardır (s. 66).

Onan'ın şiirlerinde, sevgilinin hayaline dalmış bir âşık ruhunun rüya gören bir insanın durumu ile karşılaştırılması ve bu duygunun aşk uykusuna benzetilmesi gibi, soyut bir kavramın soyut bir kavramla karşılandığı örnekler de yer alır:

İğil bak sevgilim bu muzlim kuyu

Daldığı hudutsuz, sakin uykuyu

Hep aynı rüyada geçirmektedir (BYD. s. 50, Kalp) vb. Bir akşam gezintisinin verdiği hüznün bir kalp ezintisi ile anlatılışı da böyle bir benzetme ürünüdür (BYD. s. 111, Bir Akşam Gezintisi). Ummanların enginliği ile kalpteki hislerin enginliği arasındaki bağlantıda da (BYD. s. 55) soyut bir kavram yine soyut bir kavramla karşılanmıştır.

Türlü benzetmelerdeki hayal unsuru ve bunların değerlendirilişlerindeki başarı Onan'ın üslûbunu da etkileyen bir unsur olarak karşımıza çıkıyor. Bazı duyguları tasvir ederken bulduğu istiareler ve bunları canlandırmak için kullandığı kelimeler okuyucunun da hayalini işletmekte; onda, tasvir edilenleri daha etkili kavrama olanağı sağlamaktadır.

Tezgâh Başında şiirinde somut tasvirler arasına:

Yolcuyum; ufukta güneş batıyor,

Yoluma korkulu akşam yatıyor, parçası ile (BYD. s. 9) kattığı hayal unsuru, şairin hayalinden okuyucunun hayaline bir köprü kurmakta, dolayısıyla bu da bir üslûp güzelliği yaratmaktadır. Aşık olmamış bir kalbin, kızıllık görmeyen bir ufka benzetilişindeki hayal unsurunun işlenişi de (BYD. s. 11) böyledir. Bir sevgilinin insan kalbindeki yerinin, güzel bir çehrenin suya aksi ile canlandırılması (s. 52), tren seslerinin

Levent Şahverdi Arşivi

insan ruhunda bıraktığı akislerin hayali vb. anlatımlarda, hep bu türlü hayal-üslûp bağlantısı kuran özellikler hâlinde yer almıştır. O şiirlerinde arasıra, realiteyi işlerken çağrışım unsurlarının araya girmesi ile, realizmle romantizmi birleştiren ve dolayısıyla üslûbu etkileyen söyleyişlere de yer vermiştir. Beş ayrı parçayı içine alan *Gramofonda Beş Plâk* şiirinde, gramofon plâkları dinlenirken, duygu ve hayallerden fazlasiyle yararlanılmış olması realizmden romantik hislere atlayışın üslûbu etkileyen bir bağdaşımını vermiş bulunuyor.

EDEBÎ SANATLARIN ÜSLÛBA ETKİSİ

13. §. Şiirlerde duygu ve hayal unsurlarını işleyen benzetmeler dolayısıyla değişik edebî sanatlara da yer verilmiştir. Bunların en belirgin örneklerini "tenasüp: oxymoron" dediğimiz 'zıtların âhengi' ve "personifikation: teşhis intak" sanatları ile, tekrarlara dayanan "pleonasmus" sanatları oluşturur. Tek tük öteki bazı edebî sanatlara da rastlanır.

Ummanların enginliği ile, âşık olmuş kalplerin enginliği ve coşkunluğu arasındaki uygunluk (s. 55), put ile sevgilinin ortak nitelikleri dolayısıyla, sevgilisini Nemrut'a kendisini Hazreti İbrahim'e benzetmesi; Hazreti İbrahim'in ateşe atılması ile kendi ruhunun aşk ateşine düşmesi arasındaki uygunluk, aşk ile küfür arasındaki bağlantı, "tenasüp" sanatının güzel örnekleridir. Bu bağlantıları gösterebilmek için parçayı aynen alıyoruz:

Put

Küçükken anlattılar, bilmiyorum sahi mi?
Sen ta eski zamanda Hazreti İbrahimi
Nemrudun attırdığı ateşte yakmamışsın
Sonra puthanesinde tek put bırakmamışsın
Resulünün koluna verdiğin kuvvetinle.
O halde ulu Tanrı, bir parça beni dinle:
Kuvvetin bildirdiğin kadar büyükse gerçek
Bu tutuşmuş kalbi de alevlerden çıkar, çek.
Kudretin anlatılan kadar büyükse eğer
Bana da İbrahime verdiğin kuvveti ver
Kalbimdeki putu da ben kırıp parçalayım,
Ruhumla yalnız sana hasredilmiş kalayım.
Sen ki "Rabbim!" demişsin, elbet âciz değilsin;
Kudretin varsa göster, kâfir alnım iğilsin. (BYD. s. 78).

Tenasüp sanatı ile ilgili bağlantıları *Akşamlar Tekin Değildir* (BYD. s. 23) ve *Gece* (BYD. s. 25) şiirlerinde de bulmaktayız. Bu şiirlerde gece-esmer kollu sevgili, gece-muzlim âfet; akşam karanlığında seçilemiyen eşya renkleri ile, bet benizin kül oluşu; günün bitip gecenin gelişi ile, sevgilinin muzlim âfeti önünde çarpılıp can veren bir âşık arasındaki bağlantılar; akşam karanlığının çöküşünün-gölgeden eteklerini sürüyen teklifsiz bir misafire, gecenin kara yoldaşa benzetilişi tenasüp sanatına da yer verilen parçalardır:

Levent Şahverdi Arşivi

Akşamlar Tekin Değildir

Dinle yolcu, bu ses onun sesidir,
Sinsi adımlarla akşam yürüyor...
Sanma ki rüzgârın titremesidir,

O, ıssız yollarda etek sürüyor
Kaç seni sarmasın esmer kolları,
Busesi hüzündür, ruhu elemdir
Sessizce gezerek tozlu yolları
Bu onun şikârlar seçtiği demdir

Bak, şimdi bu muzlim afet önünde
Her şeyde bet beniz kül oldu, bitti
Ardına bakınca meraklı gün de
Sihrine çarpılıp can verdi gitti (BYD. s. 23). Bu sanatın kullanılışı bakımından Divan şiirinin etkisinde kaldığı sezilen şair, duygu ve hayallerindeki yenilikle, onları Divan şiirinin kalıplaşmış mazmunlarından sıyırıp:

Sen ki Rabbim! demişsin, elbet âciz değilsin,
Kudretin varsa göster, kâfir alnım iğilsin (BYD. s. 78) mısraları ile kendine özgü yeni bir söyleyiş biçimine sokabilmiştir.

Onan'ın şiirlerinde üslûbu etkileyen en işlek edebî sanat, Osmanlıca deyimi ile "teşhis ve intak" (personifikation) sanatı adını verdiğimiz, somut ve soyut cansız varlıkların, canlı varlıklara benzetilerek konuşturulmuş olması sanatıdır. Gramofonda çalınan plâkların, kalplerine küçük birer hançer saplı âşıklara (BYD. s. 15), tellerinde hüzünlü parçalar çalınan bir udun hasta bir adama (BYD. s. 85), karlı kış gecelerinde çıkan tipinin çığlıkları etrafı kaplayan bir canlıya (BYD. s. 103), ışığın dağdan dağa yayılışının dağdan dağa atlayan bir insanın sekişine benzetilmesi *(en son ışık sekerken o dağdan öbür dağa*, BYD. s. 112) ve üzerlerine akşam karanlığı çöken dağların, ezelî hüzne bürünmüş birer canlı varlık gibi gösterilmesi; derenin çağlamasındaki durgunluğun, şevkini kaybetmiş bir insan olarak tasavvuru; akşamın esmer kollu bir sevgili (BYD. s. 23); yavaş yavaş çöken akşam karanlığının sinsi sinsi yürüyen ve ıssız yollarda etek sürüyen bir insan gibi canlandırılışı; gecenin, kapısında gölgeden eteklerini sürüyen teklifsiz bir misafir olarak tasviri (BYD. s. 25); İzmir'in bağrı yanık bir anaya benzetilmesi (BYD. s. 42) bu sanatı işleyen ve üslûbu etkileyen güzel parçalardır.

Onan'ın şiirlerinde üslûp güzelliği bir de "pleonasmus" dediğimiz, türlü gramer kategorilerine giren kelime, kelime grupları ve mısraların tekrarı yolu ile sağlanmıştır. Yukarıda tekrarlar dolayısıyla bu nokta üzerinde durduğumuz için, burada üslûp-edebî sanatlar ilişkisi yönünden bir iki örnek vermekle yetineceğiz. *Tezgâh Başında* şiirinde, kafiye kelimelerinden sonra gelen redif niteliğindeki *üzre*'nin belirli aralıklarla dört defa tekrarlanmış olması, şiirdeki üslûp güzelliğini hemen hemen pleonasmusla sağlamıştır denebilir. Tekrar hâlindeki bu kelimede ayrıca, biraz sonra dokunacağımız "ima" sanatına

Levent Şahverdi Arşivi

da yer verilmiş olduğundan, üslûp-edebî sanat bağlantısı yolu ile şiirin iç muhtevası da değerlendirilmiştir. *Ömrüne Yan Kuzum* (BYD. s. 12) şiirinin son dörtlüğünde üslûp başarısı, ç seslerinin bolluğu ve mısra içleri ile sonlarındaki *için* kelimelerinin tekrarı ile sağlanmıştır:

Ömrüne yan kuzum, bir çift göz için
Canını o korla dağlamadınsa!
Bir güzel yüz için, bir tek söz için,
Bir tutam saç için ağlamadınsa!

Şiirin ikinci bendinde de dikkat *"tat"* kelimelerinin tekrarı üzerinde toplanmıştır. Bu şiirdeki *"tat"* ve *"için"* kelimelerinin tekrarı, şairin aşk duygularını dile getiren en etkili anahtar kelimeler niteliğindedir. *Tren Sesleri*'nde de tren seslerinin çağrışım yolu ile insan ruhunda uyandırdığı hisler, üçüncü ve dördüncü bentlerde *'tren sesleri'* ibaresinin tekrarı ile daha güçlü olarak canlandırılmıştır. *Bir Yolcuya* şiirinde, her bent sonunda, kafiyeli kelimelerden sonra birer redif olarak *yerdir* kelimesinin tekrarlanmış olması, o kelimenin, sanat ve etkilediği üslûp yolu ile bu şiirde anlatılmak istenen yurt ve toprak sevgisi için en elverişli bir anahtar kelime görevinde oluşundandır. Böylece, O n a n , şiirlerinde pleonasmusu üslûptan iç muhtevaya yönelen bir vasıta olarak kullanabilmiştir. *Bir Han Duvarından* (BYD. s. 79) alınan aşağıdaki dörtlükte de pleonasmusun üslûbu etkileyen güzel bir örneği görülmektedir:

Ey yolcu, bilmezsin nasıl yanmışım
Gönülden yana ben, candan yana ben
Yıllarca gezmeden ne usanmışım
O dağdan bu dağa, handan hana ben. Şiirde yer yer yarım veya bütün bir mısraın olduğu gibi tekrarına dayanan parçalar da vardır. Karlı Geceler (BYD. s. 103) şiirindeki bir buçuk mısralık,

Ah bu karlı geceler
Bu çılgın fırtınalı, bu rüzgârlı geceler parçasının tekrarlanışı gibi.

Ömrüne Yan Kuzum (BYD. s. 11, 12) şiirinin son dörtlüğünde, bütünü tümün bir parçası ile gösterme sanatı olan "metonymi" belirtisi yer almıştır. Burada:

Ömrüne yan kuzum bir çift göz için,
Bir güzel yüz için, bir tek söz için
Bir tutam saç için ağlamadınsa; mısraları ile canlandırılan *göz, yüz, söz, saç* unsurları, doğrudan doğruya sevgiliyi, sevgilinin güzelliğini belirten parçalardır. Bu parçada bütünün, o bütünün birer parçası ile canlandırılmış olması, dolayısıyla üslûbu daha etkili bir biçime sokmuştur. Onan'ın şiirlerinde yer yer bu edebî sanata da yer verilmiş olmasına rağmen, metonymie belirgin bir özellik olarak karşımıza çıkmaz. Buna karşılık "ima" sanatı bir üslûp unsuru hâlinde daha sıkça ve başarılı olarak yer almıştır denebilir. Yukarıda pleonasmus dolayısıyla ele aldığımız *Tezgâh Başında* şiirinde redif unsuru olarak her dörtlükte bir veya ikişer kez tekrarlanan *üzre* kelimesi, hayatta zamanın akışı ile ilgili birçok şeyin geçip gitmek üzere olduğunu hissettiren bir 'ima' unsuru olarak da yer almış bulunuyor. Şair *Bir Han Duvarından* (BYD. s. 79) şiirindeki:

Levent Şahverdi Arşivi

Ey yolcu, bilmezsin nasıl yanmışım

Gönülden yana ben, candan yana ben,

Yıllarca gezmeden ne usanmışım

O dağdan bu dağa, handan hana ben, mısrları ile aşka ve sevgilinin vefasızlığına ima etmektedir. Bunun kapalı olarak anlatılmış olması, şiirde anlatıma güzellik veren bir üslûp özelliği yaratmıştır. *Karlı Geceler* şiirinde yer yer tekrarlanan: *Ah bu karlı geceler: Bu çılgın fırtınalı, bu rüzgârlı geceler*, parçası ile, eski göçe ve o göç gecesinin dehşetine ima edilmekte, çağrışım yolu ile üslûp daha da değerli kılınmaktadır.

Onan'ın şiirlerinde göze çarpan, edebî sanatların kullanılışı ile ilgili son bir özellik de "sehl-i mümteni" dediğimiz derin muhtevaların basit, külfetsiz mısra ve dörtlükler ile dile getirilebilme özelliğidir. Onun hayallerindeki zarafet, duygularındaki incelik, dili kullanışındaki güç ve başarı, bu sanatı uygulayışının başlıca dayanağıdır. *Gramofonda Beş Plâk* şiirinde, insan ruhundaki duygular ne rahat bir söyleyişle anlatılabilmiştir. Örnek olarak şiirin son bölümünü veriyoruz:

Nihayet perdelendi bir memleket türküsü,

Bunu, gür saçlarının iki kumral örgüsü

Omuzlarından akan bir köy kızı söylüyor; (BYD. s. 18). Baharın fışkıran yeşilliğinde insanın tabiata yönelişi:

Kuşların sesile dağlar doldu da

Lâleler kızardı, çiğdemler açtı;

Bizim de gönlümüz bir kuş oldu da

Başları dumanlı dağlara kaçtı, dörtlüğü ile, ne güzel bir anlatım bulabilmiştir. Sevgi ile başbaşa geçen saatlerin mahremiyetindeki içtenlik:

Her gece kapılar sürmelenince

Kalplerin kilidi açılıverir;

İçleri yoklanır inceden ince,

Ne varsa ortaya saçılıverir (BYD. s. 19, Kalpler) mısraları ile ne kadar kolay ve rahatlıkla anlatılabilmiştir. Onun bizlere, *Ankara*'ya son yıllarındaki gelişinde yaptığımız bir toplantıda okuduğu ve aşağıya aynen aldığımız *Boğazda Akşam* şiirinde de hayatın değerini dile getiren bir sehl-i mümteni gizlidir:

Yaklaşmada pervasız adımlarla karanlık,

Akşam bir uçan tül gibi sıyrıldı denizden.

Bir ayrılışın hüznünü duymaktayız artık,

Bir gün daha, sessizce uzaklaşmada bizden.

Her anı boğazdan daha coşkun akan ömrün

Bir gün göğü parlaktır, öbür günse bulutlu.

Beyhude eseflenme; şu karşında sönen gün

Mademki güzel geçti hayatında, ne mutlu.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu şiir onun son yıllarının sembolik bir ifadesi gibi geliyor şimdi bana. Hastalığından sonra geçen zaman, onu, Boğaz'daki akşam gibi her gün bu geçici âlemden biraz daha uzaklaştırmış, manevî âlemin ebedî derinliklerine alıp götürmüştür. Ne var ki, onun sanatçı kişiliğinden gelen ölmez anısı sürekli olarak yaşayacaktır.[6]

II

14. §. Onan'ın edebiyat yönünden olduğu kadar, dil ve üslûp yönünden de önemli olan bir eseri *İzahlı Divan Şiiri Antolojisi*'dir.[7] Bu günkü ve yarınki genç kuşaklara Divan Edebiyatı'nın millî kültürümüz için değer olarak kalmış yanlarını tanıtmak amacıyla hazırlanan bu antolojide, seçilen şiirler, açıklamalarla birlikte bu günkü dile başarı ile aktarılmıştır. Gerçi, bu aktarma manzum bir aktarma değildir. Ancak, Divan şiirini pek iyi bilen ve tadına varmış olan Onan, kullandığı güçlü ve ustalıklı çeviri dili sayesinde, bu şiirlerin gereği kadar anlaşılıp tadılabilmesi için "şimdi bize hayli sert görünen kabuğunun kırılması" işinde, "onların ışık vurmuş sular ve billûrlar gibi" renkli olan iç yapısını okuyucunun renk ve duygu dünyasına başarı ile serebilmiştir.

III

NECMETTİN HALİL ONAN'IN GRAMER YAZARLIĞI

15. §. Bir şair, bir sanatçı olarak Türk diline yaptığı hizmet dışında Onan, doğrudan doğruya Türk dilinin yapı ve işleyişi üzerine de eğilmiş, bu hizmetini dil bilgisi kitapları yazmak suretiyle de sürdürmüştür. Bu bakımdan onun millî eğitim tarihimizde de önemli bir yeri vardır. Onan'ın bu yönü Türk diline karşı duyduğu derin sevginin, onu tanıtma ve sevdirme çabasının ifadesidir.

Onan'ın dil bilgisi yazarlığı 1934 yılına kadar gider. 1934 yılında eşi Ahter Onan'la birlikte yayımlamış oldukları ilk eser, öğretmen okulları, liseler ve hayat okulları için hazırlanmış olan dil bilgisi kitabıdır. Bu kitabında ilk deneme devresini geçiren Onan'ı 1943 yılından başlayarak ilk ve orta okullar için yazdığı kitaplarda sistemli ve olgun bir gramerci olarak görmekteyiz. İlk okullar için yazdığı dil bilgisi kitabında Avni Başman, T. Nejat Gencan ve Mithat Sadullah Sander ile birlikte çalışmıştır.[8] Birçok kez basılan ve ilk okullarda bu gün de okutulmakta olan bu eser, sağlam bir dilbilgisi kitabıdır. Orta okullar için yazdığı iki ciltlik dil bilgisi kitabı ise yalnız kendi adınadır.[9]

Onan'ın dil bilgisi kitapları birkaç bakımdan değerlidir:

1. Gramer bilgisi ve konuya hâkimiyet

---

[6] Necmettin Halil Onan'ın şimdiye kadar yayımlanmamış olan şiirleri, *Türkoloji Dergisi*'nin bu özel sayısında yayımlanmak üzere eşi sayın Ahter Onan tarafından Prof. Dr. Hasibe Mazıoğlu'na gönderilmiştir. Onan'ın yayımlanmamış olan şiirlerindeki üslûp gelişmesini de izleyebilmek amacıyla, sayın Mazıoğlu'na yaptığımız müracaata rağmen bu şiirleri görme imkânını elde edemediğimiz için, eldeki yazıda, Onan'ın dil ve üslûbu yalnız yayımlanmış olan şiirlerine göre değerlendirilmiştir.

[7] İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Basım. I. baskı 1940, 4. baskı 1946.

[8] Avni Başman - Necmettin Halil Onan - Tahir Nejat Gencan - Mithat Sadullah Sander, İlkokul Kitapları *Dilbilgisi*, İstanbul Maarif Basımevi, Mf. Vek. 17. baskı 1956; 27. baskı 1965.

[9] Necmettin Halil Onan, Orta okul Kitapları: *Dil bilgisi I*, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul Millî Eğitim Basım. I. baskı 1943, 3. baskı 1947, 4. baskı 1948, 5. baskı 1949. Orta okul kitapları: *Dil bilgisi II*, İstanbul Millî Eğitim Basım. I. baskı 1943, 2. baskı 1948, 3. baskı 1952.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Bilgiyi veriş biçimi: metod, dil ve üslûp

3. Pedagojik yönü ile.

Onda sağlam bir gramer bilgisi vardır. Dil bilgisi kitaplarında ele aldığı konuların işlenişi, kurallara bağlanışı ve kuralların örneklerle açıklanıp değerlendirilişi, onun bu alandaki sağlam bilgisini ortaya koyacak niteliktedir. İşlediği bir konuyu öğrenci seviyesine uygun, açık, anlaşılır ve etkili bir dille verebilmiş olması; üslûbundaki güzellik ve konuların tertibindeki metod özelliği onun gramer yazarlığında gözden kaçmayan ikinci başarılı bir yönüdür. Orta seviyeli okullar için hazırlanmış olan dil bilgisi kitaplarının bir kısmında, dil konuları kuru, sıkıcı anlatımlardan başlayarak içiçe girmiş sınıflandırmalar ve örneklendirmeler yüzünden, öğrenciyi bunaltan birer bilgi yığını özelliği taşırken, o, uyguladığı yöntem ve üslûbundaki güzellik dolayısıyla, bu konuları zevkle izlenebilecek ve dilimizin güzelliğini benimsetecek bir güçle işleyip geliştirebilmiştir. Bunu somut bir örnekle gösterebilmek için "türetme" konusunun işlenişine kısaca değinelim: "Türetme" konusu işlenirken ilkin "Dilimizin gelişip zenginleşmesini sağlayan yolların başında türetme gelir" açıklaması ile bir giriş yapılmış; sonra türetmenin ne olduğunun somut olarak daha kolay ve çabuk kavranabilmesi için bir tek kökten türlü türetme ekleri ile yapılmış olan *geçmek, geçiş, geçme, geçit, geçim, geçen (yıl), geçmiş (zaman), geçecek (zamanımız), geçer (akça), geçkin* gibi örnekler cümle içindeki kullanılışları ile birlikte sıralanmıştır. Daha sonra bu somut örneklere dayanılarak, bunlar arasındaki şekil ve anlam ayrılıklarına dokunulmuş; *geç-, geçil-, geçir-, geçiştir-* gibi fiilden fiil; *geçim, geçimli, geçimsiz, geçimlilik, geçimsizlik* gibi örneklerle de daha başka türetme türleri ve yolları anlatılmıştır. Ancak bütün bu somut anlatımlardan sonra, türetmenin tanımına geçilmiştir. Böylece, öğretimde soyut, ezbere tanımlardan başlayarak açıklamaya geçiş yerine, gözleme dayanan somut, etkili örneklerden başlayarak adım adım soyut kavrayış ve tanımlara geçiş tarzında bir öğretim yöntemi izlenmiştir. "Türetme" konusunda işlek ve az işlek olan eklerden söz edilirken, dolayısıyla dilimizin bu günkü türeme durumu ve az işlek eklerin geliştirilmesi gereği üzerinde de durulmuştur. Böylece 'türetme' ve 'türeme' konularında öğrenciye gerekli bilgiler sindirici yollarla verilirken, yöntem bakımından öğrencide 'düşünme' ve 'yaratıcılık' yönünü geliştirme noktasında da durulmuştur.

Örneklendirmelerde, ayrı ayrı köklere değişik ek türlerinin getirilmesi ile kurulmuş kelimeler yerine, ortak bir köke değişik türden ekler getirilerek kurulan kelimelerin seçilmiş olması, öğrencinin türetme eklerindeki görev ayrılıkları ile bunlardan doğan anlam ayrılıklarını daha kolayca kavrayabilmesini sağlamıştır. Aynı durumu bütün konuların işlenişinde görmekteyiz. Giriş niteliğindeki bölümlerde ve konular arasında, yer yer dil ile kültür; dil ile sosyoloji ve dil ile ulusal bağ arasındaki ilişki ve bağlantılara da yer verilerek, dil bilgisi öğretimi daha bilinçli bir temele oturtulmuştur.

Konuların değişik sınıflardaki öğrenci seviyesine göre ayarlanışı da başarılı ve ölçülüdür. İlk okul kitapları ile orta okul kitaplarının ortak konuları arasındaki bir karşılaştırma göstermektedir ki, bu konuların işlenişinde, öğrencinin bilgi ve düşünce düzeyinin gelişmesi ile orantılı bir basamaklanma ve denkleştirme ölçüsü uygulanabilmiştir. Bu kitaplarda "Alıştırma" başlıkları altında verilen uygulama parçaları ile "Sorular" başlıkları altındaki bölümler, öğrencinin okuduğu konuları gereği kadar kavramasını sağlayabilecek niteliktedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Eserlerinde konuların açıklanmasında kullandığı örnekler de üzerinde özellikle durmaya değer niteliktedir. Bunlar, gelişigüzel bulunup sıralanmış örnekler değildir. Onan'ın zevkindeki inceliğe ve pedagojik anlayışına uygun olarak seçilmiş örneklerdir. Bunlar kimi zaman öğrenciye doğa yurt ve çalışma sevgisini aşılayan parçalardır. Kimi zaman da tabiat, tarih ve coğrafya bilgilerini bir örnek gösterme yoluyla kolayca benimsetip öğrenme olanağı sağlıyacak türden örneklerdir. Dil bilgisi kitaplarına serpiştirilmiş olan bu örnek, alıştırma ve uygulama parçaları, öğrencideki duygu, hayal ve kompozisyon gücünü de geliştirici parçalardır. Edebiyat tarihimizin değerli kişileri de bu yolla tanıtılabilmiş; konuları besleyen örneklerle, uygulama parçalarının bilgi, zevk ve metod süzgecinden geçirilerek verilmesi ihmal edilmemiştir. Onan'ın dil bilgisindeki sağlamlığına, metodundaki başarısına, konuların işlenişindeki pedagojik yönüne bir de Türk dilini ustalıkla kullanma yeteneğinin eklenmiş olması, dil bilgisi yazarlığındaki değerini bir kat daha arttırmıştır.

Dil bilgisi kitaplarından birinin 1956'da 17. baskısının bir diğerinin de 1965 yılında 27. baskısının yapılmış olması, onun kitaplarının yukarıda belirtilen ve ağır basan yönünden ileri gelmektedir. Onan'ın dil bilgisi kitapları, bu alanda kendinden sonra yazılan okul kitaplarına örneklik etmiştir denebilir. Böylece o, yalnız çeşitli öğretim ocaklarında bilfiil yapmış olduğu öğretmenlik ve öğretim üyeliği ile değil, yazdığı dil bilgisi kitapları ile de binlerce memleket gencine dolaylı olarak öğretmenlik etmiş; Türk diline de önemli bir hizmette bulunarak, müstesna kişilerden olmuştur.

Necmettin Halil Onan, eldeki yazının I. bölümünde belirtmeye çalıştığımız sanatçı kişiliğinin ifadesi olan şairliği ile Türk edebiyatında kazandığı seçkin yer bir yana, Fakültemiz Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü için de yeri güç doldurulur bir değer idi. Usta bir sanatçı kişiliğine bilimsel niteliklerin eklenmesi ile ortaya koyduğu araştırma ve yayınlar, dil ve edebiyat müntesiplerince her zaman başvurulacak yararlı eserlerdendir. Meslek arkadaşları ve öğrencileri arasında olgun ve ergin bir yönetici, mükemmel bir hoca, alçak gönüllü ve örnek kişi nitelikleri ile anılmış ve anılacaktır. İtina ile yetiştirmeye çalışıp memleket millî eğitimine armağan ettiği yüzlerce öğretmen ile, akademik faaliyete hazırladığı öğretim üyeleri, bu gün onun bilgisinden ve kişiliğinden yararlanmış kimseler olarak, ondan devir aldıkları görevi yürütmektedirler. Erdemli kişiliğinin türlü yönleri ile sanat ve meslek hayatı için vermiş olduğu bütün bu emekler, bundan böyle edebiyatçılar, ilim adamları, yöneticiler ve yetiştirdiği genç kuşaklarca saygı ile anılacaktır. Edebî uykusunda nur içinde yastın!

Türkoloji Dergisi, C. IV/1 (Ankara 1972), s. 38-79.

Levent Şahverdi Arşivi

ALTINCI BÖLÜM

ANADOLU AĞIZLARI, DİL-FOLKLOR BAĞLANTISI

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BATI ANADOLU AĞIZLARINDA ASLÎ ÜNLÜ UZUNLUKLARI HAKKINDA

Türkçede aslî uzunluklar meselesi hemen bir asra yakın bir zamandan beri Türkologların dikkatini çekmiş ve ayrı sonuçlara varılan birtakım araştırmalara yol açmıştır. Bu hususta ilk görüşleri bulunan ve bazı Türk lehçelerinin ünlülerinde beliren böyle bir fonetik değişikliği izah etmeye çalışan Türkologlar, ellerindeki malzeme kıtlığı ve karşılaştıracak diğer lehçe materyallerinin bulunamaması gibi sebepler dolayısıyla, tatmin edici bir izah tarzına varamamışlardır. Ancak, Yakutçada görülen uzunluklarla ikiz ünlüleri (diphtong) bir taraftan Koybal, Karagas, İrtiş şiveleriyle, Özbekçede rastlanan tek tük örneklerle, diğer taraftan bu şekillerin Çuvaşçadaki karşılıklarıyla karşılaştırmaktan ileri geçememişlerdir. Bu konuda daha ümitli adımların atılması ancak, Türkmence eserlerin özellikle Türkmence lûgat kitaplarının ve metinlerin ele geçmesinden sonradır. Türkmence, uzun ünlüler ve bununla ilgili olarak ikiz ünlüler (diphtonglar)[1] bakımından çok zengin olan bir lehçedir. Bu lehçedeki uzunlukların diğer lehçe ve ağızlardaki uzunluklara uyması da Türkologlara yeni bir ufuk açmıştır[2].

Türk lehçelerinde uzun ünlülerin varlığını kabullenme bakımından Türkologlar iki gruba ayrılıyor: W. Radloff ve V. Grönbech gibi bazıları esas itibariyle aslî uzunlukları kabul etmiyor[3], tek heceli uzun kelimelerin bile, menşede herhangi bir hece kaynaşması olayına bağlanabileceğini ileri sürüyorlar. L. Ligeti, M. Räsänen, G. Jarring gibi diğer bazı Türkologlar da (özellikle Ligeti), biribirinden pek uzakta ve herhangi uzak veya yakın bir ilgisi bulunmayan Türk lehçelerindeki uzunlukların birbiri ile uyuşmasını tesadüfî veya sapa doğrultuda teşekkül etmiş bir hâdise saymayıp, bunların ortak bir köke bağlanabileceği görüşündedirler. Radloff ve Grönbech iddialarında belki bir bakıma haklıdırlar. Gerçekten gösterdikleri örnekler hece kaynaşması ile izah edilebilir. Ancak, onlar birkaç örnek vermekle bütün bir meseleyi halletmek

---

1 Diğer lehçelerin uzun ünlülerine karşılık burada bazen ikiz ünlüler yer almaktadır. Nitekim Türkmence ve diğer bazı lehçelerin uzun ünlülerine karşılık Yakutçada da ikiz ünlülerin bulunması gibi. Lajos Ligeti 92. s.'deki ("Türkçede uzun vokaller", *Türkiyat Mec.* VII-VIII, 82-94) 2. notunda verdiği aydınlatmada, uzun ünlülerle ikiz ünlüler arasında sıkı bir ilgi buluyor. Bir taraftan Altaycadaki mukayeseli malzemeyi göz önünde bulundurarak en eski Türkçede ikiz ünlülü şekilleri kabule eğilimli bulunuyorsa da, bu hususun bazı sakıncalar doğurması dolayısıyla, en eski şeklin uzun ünlülü şekiller olduğunu ve ikiz ünlülü şekillerin de bunlardan çıktığını kabullenmeyi daha uygun buluyor.

2 Uzun ünlüler hakkında fazla bilgi için: Radloff, W., *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, 77 s., 105. §.; Jarring, *G., Studien zu einer Osttürkische Lautlehre*, Lund 1933, 43. s.; Grönbech *V. Forstudier til tyrkisch lydhistorie*, KSz. IV, 229-240; Räsänen, M., *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen:* FUF XXIV, 246-255; Ligeti L., "Türkçede Uzun Vokaller", TM VII-VIII, 82-94; Böhtlingk, O., *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg 1851; Gabain A. v., *Alttürkische Grammatik* 42-47 s.'lere ve Benzing, J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939; Bang, W.- Arat, R.R., *Oğuz Kağan Destanı*, İst. 1936 adlı eserlere bk.

3 Radloff, W., *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, 77. sayfaya bk.: "Wir müssen somit annehman, dass lange Vokale ursprünglich den türkischen Sprachen fremd sind, und dass allgemein verbreitete Dehnungen der Vokale stets auf dem oben erörterten Wege sich gebildet haben"; Grönbech, V. KSz. IV 234-12'ye bk.: "Die langen Vokale stehen mir also als Beweise einer Zusammenziehung, als eines Übergangs aus Zweisilbige in einsilbige Stämme da, wie es noch heutzutage im Türkischen geschieht."

Levent Şahverdi Arşivi

istiyorlar. Meselâ Grönbech karşılaştırmalarını yaparken Osmanlıcadan örnekler vermiş, fakat biraz sonra izah edeceğimiz gibi Osmanlıcanın ağızlarında uzun ünlü taşıyan kelimelerin bulunabileceğini hatırına getirmemiştir.

Bu kısa açıklamamızla, yıllardan beri zaman zaman üzerinde çalışılan ve henüz kesin bir sonuca varılamıyan uzun ünlüler konusunda kesin bir fikir tutarak, Türk lehçelerinde mutlak aslî uzunluklar vardır, şeklinde bir hüküm verecek durumda değiliz. Zira böyle kesin bir hüküm ancak, bu kelimelerin etimolojik değişimlerinin menşelere kadar takip edilebilmesi ile mümkün olabilir. Esasen diğer Türk lehçelerindeki uzunlukların tahkiki de bizi şimdilik ancak araştırma alanımızda rastladığımız örneklerin karşılaştırılması bakımından ilgilendirir. Yalnız, yukardan beri verdiğimiz bilgiyi şu noktaya bağlamak isteriz ki, Türk lehçelerinin aslî uzunlukları söz konusu edilirken Türkmence, Yakutça, Özbekçe, Altayca gibi lehçelerle birtakım Orta-Asya lehçeleri (ve hattâ genel Türkçeden uzaklaşan Çuvaşça ve uzun ünlülü kelimelerin gelişme yönünü belirleme bakımından mukayese için kullanılan Moğolca bile) dikkat nazarına alınmış, fakat mukayeselerde uzun ünlülerin fazlasıyla bulunduğu Orta-Asya Türkmencesi ile aynı gruptan olan Anadolu lehçesi tereddütsüz kısa ünlülü bir lehçe örneği olarak gösterilmiştir. Ligeti bile makalesinde Anadolu'dan "uzun vokalleri bulunmıyan Oğuz şiveleri"[4] diye bahsediyor. Anadolu ağızları asla dikkati çekmemiş ve etnik unsurlar bakımından da Orta-Asya kökenine bağlanabilen bu sahada, bu tip uzunlukların bulunabileceği hatıra gelmemiştir. Şüphesiz bunun başlıca sebebi, malzeme azlığı ve mevcut malzemenin de uzunluklar açısından yetersiz oluşudur.

Batı Anadolu ağızları üzerinde yaptığımız dil araştırmalarına hazırlık olmak üzere malzeme toplamakla meşgul bulunduğumuz sıralarda, gerek *Tavşanlı*'dan *Bandırma*'ya kadar yaptığımız yirmi günlük inceleme gezisinde, gerek plâklardan zaptettiğimiz metinlerde, bazı yerlerde tek tük kelimelerin çekilerek uzun telâffuz edilmesi dikkatimizi çekmiş ve bunların herhangi bir fonetik sebebe bağlanamıyacağını göz önünde bulundurarak, şahsî ağız özelliği olarak kabullenmiştik. Fakat *Güney-batı Anadolu*'da yaptığımız iki aylık daha sonraki bir derleme devresinde *Dinar, Çivril, Denizli* ve *Tavas* mıntıkalarında belirli kelimelerin yalnız bir iki şahsın özel şivesine münhasır kalmayıp, daha yaygın olarak aynı şekilde uzun telâffuz edildiğini tespit ettik. Dinarda bu uzunluklar nispeten azdır ve daha çok *Kınık, Avşar, Kazanpınar* gibi yerleşik Türkmen köyleri ağızlarındadır. *Çivril, Denizli* ve *Tavas* uzunluk bakımından daha genel ve karakteristik bir görünüş arz eder. Esasen buraların ağızlarında vurguyla karışık uzunluğa ağırlık veren ahenkli bir konuşma tarzı her zaman hâkimdir.

İşte, gerek bazı bölgelerin bu bakımdan karakteristik bir özellik taşıması, gerek derlediğimiz metinlerdeki kelimelerin nispeten çokluğu ve kısmen öteki illerden toplanan kelimelerle, ara sıra diğer Anadolu ağızlarındaki örneklere ve kısmen de[5] Özbekçe, Türkmence gibi uzak lehçelerin kelimelerine uyması, bunların şahsî konuşma özelliklerinden ileri gelen uzunluklar olmayıp[6], hepsi değilse bile bir kısmının Yakut,

---

[4] *Türkiyat Mecmuası* VII-VIII, 84: aş. 10-a bk.

[5] Kısmen diyoruz, çünkü mukayese malzememiz az olduğundan yeter derecede karşılaştırma yapamadık.

[6] Zira münferit ağız özelliklerinden ileri gelen birtakım uzunluklar da vardır. Örnek olarak cümle ortasındaki tabiî duraklama yerlerinde, herhangi birini taklit yoluyla yapılan konuşmalarda ve anlamı kuvvetle belirtilmek istenilen belirli kelimelerde bazı hecelerin psikolojik sebeplere bağlanabilen uzun telâffuzlu şekillerini gösterebiliriz.

Levent Şahverdi Arşivi

Özbek ve Türkmencedeki şekillerle ilgili olarak en eski Türkçede varlığı iddia olunan uzunlukların izlerini taşıyan kelimeler olabileceği kanaatini verdi. Bununla birlikte daha sağlam sonuçlara varılabilmesi için malzemenin karşılaştırmalı olarak titizlikle kontrolden geçirilmesi gerekli ise de, elimizde kılavuzluk edecek zengin lûgat kitaplarının bulunamayışı, diğer mevcut malzemenin azlığı, bulunanların da ince transkripsiyonlu metinler olamayışı gibi sebepler bizi de maalesef bazı Türkologların muztar durumuna düşürmüştür. Bu sebeple aşağıda verdiğimiz örnekleri tam olarak bizzat karşılaştırma imkânını bazen bulamadık. Bu kelimelerin hangilerinin aslî uzunluklara, hangilerinin de geri devirlerdeki bir fonetik olaya bağlanabileceğinin tespiti ise, daha sonraki özel çalışmalara bağlı bir keyfiyettir.

Örnekler[7]

āl- (Afyon: Dinar; Denizli; Çivril; Tavas; İzmir; Jarrıngs G., *Uzbek Text from Afghan Turkestan*, Lund-Leipzig 1935, 171. S.....)

ālt (Afyon · Dinar .....)

ā'ltı (Denizli Tavas; Kütahya : Tavşanlı .....)

ā'ltın (Afyon : Dinar; Denizli : Çivril .....)

āt- (Kütahya : Uşak; Denizli : Çivril .....)

bās- (Manisa Alaşehir; Kütahya . Uşak; Balıkesir . Dursunbey; G. Jarrıng, *Uzbek Text from Afghan Turkestan*, 176. S .....)

bā'n (Denizli : Tavas; Aydın : Bozdoğan; Prof. Caferoğlu Ahmet, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I*, Aydın 79, 8: *bānga* .....)

bēş (Denizli : Çivril; Ligeti L., *Türkçede Uzun Vokaller* Türkiyat Mec. VII-VIII 89, I: Trkm. *bēş*, Yak. *bies*, Karag. *beyş*, Özb. *bēş*, Kazk. *bīs* .....)

bōz- (Denizli Çivril .....)

bōlmä (Afyon Plâk 255A[2], Trkm. *bōlin-* .....)

bū (Manisa Alaşehir; Kütahya Uşak; Denizli . Tavas; Jarrıng G., *Studien zu einer Osttürkische Lautlehre* II. 42, 17 .....)

ɑāl- (Afyon : Dinar .....)

dāl- (Afyon . Dinar; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, 13, 28: *dāl-* .)

dē- (Manisa Soma, Alaşehir; İzmir Bergama; Denizli · Tavas; Prof. Caferoğlu A., *Kuzey-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1946, Ordu 4, 6; Trabzon 201, 21. tē-, Benzing J., *Über die Verbformen im Türkm.* 2, 1: *dī-, tī-, die-;* Ligeti, *Türkiyat Mec. VII-VIII* 89, 12 .....)

dī'l- (Afyon Dinar .....)

dō'n- (Denizli : Çivril, Tavas .....)

---

[7] Aşağıda verilen örnekler Batı Anadolu ağızlarına ait şahsi malzememizden alınmıştır. Kelimelerin rastlandığı yerler parantez içinde il ve ilçeleriyle birlikte gösterilmiş; yalnız, metinlerin henüz basılmamış olması dolayısıyla sayfa ve satır numaralarının verilmemesinde bir sakınca görülmemiştir. Ayrıca, her kelimenin başka saha ve eserlerde rastlandığı yerler de, varsa, yine parantez içinde gösterilmiştir. Ünlülerin üst sağ başındaki noktalar vurguyu gösterir.

Levent Şahverdi Arşivi

dü̇̄ş- (yola dü̇̄ş- Afyon : Dinar .....)

ē̇r- (aklı ē̇r-. Denizli : Tavas .....)

āv (Kütahya : Tavşanlı .....)

āvlän- (Denizli : Tavas; Kütahya : Tavşanlı; Caferoğlu A., *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1943, Kastamoni 6,6 .....)

ġāl- (Kütahya : Uşak; Denizli : Tavas; Trkm. *ġāl, ġān-;* Jarring G., *Studien II*, 42, 17: *qa:l; Uzbek Text.* 216 *qa:l-* .....)

ġāndır- (Denizli : Çivril; Trkm. *ġān-* .....)

ġāş- (Afyon : Dinar; Denizli : Çivril; Jarring G., *Uzbek Text. qa:ç-* .....)

ġāzdır- (Afyon : Dinar .....)

gääl- (Kütahya : Uşak; Afyon : Dinar; Denizli : Tavas; Aydın : Bozdoğan .....)

gāş- (Kütahya : Uşak .....)

gēt- (Afyon : Dinar; Caferoğlu A., *Kuzey-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ordu 7, 9; *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* 64, 25 .....)

ġīz[8] (Manisa : Alaşehir; Denizli : Tavas; Jarring G., *Studien* II 46, 16 *gi:z;* Trkm. *gbz..*)

ġō̇rxu (Afyon : Dinar .....)

ġōyve- (Denizli : Çivril .....)

gōr- (Afyon : Dinar; Jarring, *Uzbek Text.* 206 *ko:r-* .....)

gō̇zlät- (Kütahya : Uşak .....)

gü̇̄n (Denizli : Çivril .....)

kā̇̄ndi (Denizli; Caferoğlu A., *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, Kastamonu 9, 4: *gēndüsü.* .....)

kās- (Denizli : Tavas .....)

kēydir- (Denizli : Çivril; Grönbech, *KSz. IV, 238* Yak. *kiäp* .....)

ōl- (Afyon : Dinar; Denizli : Tavas .....)

ōn gün (Denizli : Tavas; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, 43, 30: *ōn;* Ligeti L., *Türkiyat Mec. VII-VIII* 88 aş-4 : *ōn bīr*, Yak. *uon.* .....)

ō̇̄l- (Denizli : Çivril, Tavas .....)

sān [9] (Denizli : Tavas .....)

sōr- (Denizli : Tavas; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkm.* 37, I: *sōr-;* 41, 17: *sōrı-, sōra-* .....)

ūş (Denizli : Çivril; Ligeti, *Türkiyat Mec. VII-VIII* 90, 18: *üç, üyş, üş* .....)

vār- (Afyon : Dinar; Denizli : Tavas; Benzing, *Über die Verbformen im Türkmen.* 1, 13; Jarring, *Uzbek Text.* 176: *bar-, ba:r-* .....)

---

[8] Seyrek rastlanır. Aynı metnin bazı yerlerinde kısadır.

[9] Her yerde uzun değildir.

Levent Şahverdi Arşivi

vēr- (Kütahya . Uşak; Afyon : Dinar; Ligeti, *TM. VII-VIII* 88 aş. 3: *bĭr-, bĭrt- bier-, bēr-* .....)

vūr- (Afyon · Dinar plâk 258 A[2] .....)

yalvā'r- (Denizli : Tavas .....)

yāt- (Kütahya : Uşak; Jarring G., *Uzbek Text.* 199 *ya:t-* .....)

yāz- (Afyon · Dinar; Jarring G., *Uzbek Text.* 199 *ja:zıp qoy-* .....)

yĭ- (Denizli · Çivril; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkm.* 13, 16 *ĭ-*, Caferoğlu A., *Güney-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,* Malatya 30, 8; *Kuzey-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar,* Ordu 4, II; Jarring G., *Studien zu einer Osttürk. Lautlehre* 54, 5: *je:mek, je.mek;* Manisa : Soma *yĭmäk,* Yak. *sie-* .....)

yōḳ (Manisa : Alaşehir; Kütahya : Uşak; Benzing, *Über die Verbformen im Türkm.* 20, 36: *jōk;* Ligeti L., *Türkçede Uzun Vokaller, Türkiyat Mec. VII-VIII* 89, 8; Yak. *suox* .....)[10]

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1953, TDK. Ankara 1953, s. 197-203.

---

10 Güney batı Anadolu ağızlarında nefes baskısının ve müzikal tonun etkilerine bağlı olan her iki vurgunun da çok şiddetli oluşu ve yukardaki listede verilen bazı kelimelerde vurgunun uzun ünlü taşıyan hecelere isabet edişi, bizde, bu uzunlukların kısmen vurgu etkisi ile meydana geldikleri kanaatini uyandırmıştı. Fakat yukarıda arz ettiğimiz gibi malzemeyi kontrolden geçirecek diğer lehçe örneklerinin azlığı vurgunun tesadüfen uzun heceye isabet edebilmesi endişesini doğurduğundan bu kanaatimizi kesin olarak ileri sürmeye cesaret edemedik. Bu sebeple uzun ünlü taşıyan kelimeler listesini kontrolü ricasıyla Türkmence üzerinde geniş uzmanlığı ve elinde daha bol imkânları bulunan değerli Türkolog Dr. J. Benzing'e gönderdik. Aldığımız cevapta listemizdeki *bēş, bōlmä dāl-, dē-, ġāndır-, ġīz, ōn, sōr-, yĭ-, yōḳ* şekillerinin Türkmencede uzun veya ikiz ünlülü, diğer şekillerin ise her iki lehçede de kısa ünlülü kelimeler olduğu bildiriliyordu. Bu daha doyurucu karşılaştırmadan ve Özbekçedeki şekillerden de edindiğimiz izlenimden sonra, örneklerimizi yeniden inceledik.Vurgu esaslarını da göz önünde tutarak yaptığımız bu son araştırma sonucu eski kanaatimizi biraz daha kuvvetlendirecek durumda idi. Buna göre listedeki *dā'l-, dō'n-, dā'ş-, ē'r-, ā'v, ā'vlän-, ġō'rxu gō'zlät-, gā'n, kā'ndi, ō'l-, sā'n, yalvā'r* gibi kelimelerdeki uzunlukları vurgunun etkisine bağlamakta daha cesaretli davranıyoruz. Zira söz konusu hecelerde şiddetli birer vurgu vardır ve öteki lehçelerde uzun ünlülü şekilleri ile de mevcut değildir. Listenin diğer kelimeleri için şimdilik herhangi bir görüş ileri sürmekten çekiniyoruz.

Yine Batı Anadolu bölgesinin bazı ağızlarında rastlanan *añlā'rsıñız, diñlā'rsiñiz, dönā'rin, dönā'yin, içā'rin, sürā'riz, ġınā'rız, ḳalkā'rıs, gidā'riz, ġalī'rız* gibi şekillerdeki uzunlukların ise, gerçek uzunluklar olmayıp vurgulu hecenin kulakta bıraktığı uzunluk izleniminden ileri gelen ikincil uzunluklar olduğunda hiç şüphe yoktur.

Levent Şahverdi Arşivi

BARTIN VE YÖRESİ AĞIZLARI ÜZERİNE

1.§. 1962 yılı yazında *Karadeniz*'in batı kıyısına düşen *Amasra*'ya yaptığımız on iki günlük bir dinlenme gezisinde dikkatimizi çeken bazı ağız özellikleri, bizi 1963 yılı yazında bu bucağın bağlı bulunduğu *Bartın* bölgesi üzerinde daha uzunca bir süre özenle durmaya yöneltti.

Zonguldak'ın 50 kilometre kuzeydoğusunda ve deniz kıyısından 11 kilometre kadar içeride bulunan *Bartın, Kocaçay* üzerinde kurulmuş bir ırmak limanıdır. Deniz iskelesi, *Zonguldak* ile *İnebolu* arasında bulunan ve küçük bir ara limanı olan *Amasra* bucağıdır. *Bartın, Amasra*'ya 16 kilometrelik bir şose ile bağlanmıştır. İlçenin nüfusu yalnız başına 11.506'dır; bucak ve köyleri ile birlikte 84.570'in üstündedir. İlçeye bağlı 159 bucak ve köy vardır.

Eldeki yazıda Bartın ve yöresi ağızları üzerine vermiş olduğumuz bilgi, işte 1963 yılı yazında bu bölgede yaptığımız yirmi beş günlük bir inceleme gezisinde derlediğimiz metinlere ve elde ettiğimiz sonuçlara dayanmaktadır. Gerçi, bir ağız bölgesinin o bölgenin tümünü içine alabilecek bir araştırma yazısına konu olabilmesi için, o bölgeyi temsil eden birçok bölgeciğin ayrıntılı olarak incelenmiş olması gerekir. Ancak, ayrıntıda birtakım incelikler göstermekle birlikte ana hatları ile genel bir birlik gösteren ağız bölgelerinde ise, daha az sayıda yerlerden derlenmiş olan malzeme de bu amaca hizmet edebilir. *Zonguldak* iline bağlı bulunan *Bartın* ilçesi ile köyleri de genel olarak bu nitelikte bir ağız bölgesi durumundadır.

Anadolu ağızları üzerine şimdiye kadar yayımlanmış olan malzeme arasında *Bartın* pek az yer almıştır. Bu ilçe yalnız sayın A. Caferoğlu'nun *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* (İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi yayınları: 487, İstanbul 1951) serisinde 177-187'nci sayfalar arasındaki manzum metinleri ile temsil edilmiş bulunuyor. Anadolu ağızlarının sözlüğü niteliğindeki *Türkiye Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'nde de *Bartın* ve yöresinden hemen pek az kelime verilmiştir. Bölümümüzün 1951 yılı mezunlarından olan Nuriye Üsküdarlı'nın bitirme tezi olarak *Bartın* ilçesinden derlemiş olduğu metinler ilgi çekicidir. Ancak, bu metinler de işlenmemiş ve yayımlanmamış ham malzeme durumunda olduğundan, bilim alanının genel yararından uzak bulunmaktadır. Eldeki yazıda *Bartın ve yöresi* ağızları, *Bartın* ilçesi ile bu ilçeye bağlı *Amasra, Çakraz, İnpiri, Abat, Kaleşab, Kartlaç* bucak ve köylerinden derlediğimiz metinlere dayandırılmıştır. Bunlara A. Caferoğlu'nun derlemelerindeki *Yeğenli* köyünü de katabiliriz.

Bizi Bartın ve yöresi ağızları üzerinde özellikle durmaya yönelten sebep, bu bölge ağızlarının ses bilgisi yönünden pek ilgi çekici bazı özelliklere sahip oluşudur. Bu özellikler bölgeye gerek etnik yapısı, gerek Türkiye içi ve dışı bazı Türk ağız ve lehçeleri ile olan bağlantıları bakımından üzerinde dikkatle durmayı gerektiren bir önem kazandırmaktadır.

2.§. *Bartın* ağzı, karakter itibariyle idari bölüntüde esasen bağlı bulunduğu *Zonguldak* ağız bölgesine girmektedir. Belirli yerlerdeki ünlü ve ünsüz düşmeleri, ünlü ve ünsüzler arasındaki değişim ve benzeşmeler, ünlü ve ünsüz düşmeleri ile hece

Levent Şahverdi Arşivi

kaynaşmalarından doğan ünlü uzamaları vb. değişim olayları ile, bu olayların sebep olduğu değişik şekil bilgisi unsurları bakımından, elbette, bütün öteki Anadolu ağızlarında görülebilen genel ve ortak özellikler taşımaktadır. Kelime ve hece başlarında ince yuvarlak ünlüler önündeki *g->ğ-*, *k->k̟-* değişimleri ve bu değişimlerin geliştirdiği orta boğumlanmalı **o, u** ünlülerinin bulunuşu bakımından bir yönü ile *Orta Anadolu* ağızlarının[1] karakteristik bir yönüne yaklaşır. Ünlü yuvarlaklaşmaları ve yuvarlak ünlülü ekler bakımından zaman zaman *Çankırı* ağzı ile ortaklaştığı olur[2] Buna karşılık hâl kipi eki *-yor*'un üçüncü şahıslarda düzleşmiş olarak kullanılması, aynı sesi üst üste tekrarlayan r'li hecelerden birinin yutulması (haplologie), *r* düşmesinin buraya özgü şekilleri ve dudak ünsüzleri yanındaki belirli yuvaklaklaşmalar ile, düz kelime kök ve tabanlarına gelen yuvarlak ekler konusunda daha özel bir çeşniye bürünerek güney kesimindeki *Bolu* ve *Kastamonu* ağızları ile birleşir[3] Belirli kelimelerin ilk hecelerinde görülen ve Türkçedeki "aslî uzunluklar" konusu ile ilgili bulunan uzun ünlüler, vurgulu hecelerdeki ünlü uzamaları, kelime ve cümle sonlarına gelen hecelerin birçok hâllerde yüksek tonlu ve uzatılarak söylenişinden doğan ahenkli konuşma tarzı ile de *Denizli* ve *yöresi* ağızlarını, özellikle *Denizli*'nin *Çivril* ve *Tavas* ilçeleri ağızlarını[4] andırmaktadır. Böylece, dikkatli bir dilci gözü *Bartın* ve yöresi ağızlarının *Anadolu*nun hangi bölgeleri yahut ağızları ile ve hangi noktalarda bağlantılar kurmuş olduğunu ve bu durumun Türk kavim ve boylarının *Anadolu*'daki yayılma ve kaynaşmaları ile ilgili tarihî ve etnik araştırmalarda ortaya koyacağı sonuçları nispeten daha kolay bir şekilde kestirebimektedir.

3. §. *Bartın* ve yöresi ağızlarının yukarıda saydıklarımızdan başka kimi özellikleri daha vardır ki, bu ağız bölgesi, yerlerinde ayrıntılı olarak vereceğimiz söz konusu özellikleri ile, hem Anadolu ağızları içinde müstesna bir durum kazanmakta hem de *Türkiye* dışı bazı ağız ve lehçeler ile olan münasebetleri bakımından önemli bazı dil sorunlarına konu teşkil etmektedir. *Bartın* ve yöresini, daha genişçe bir bölge olarak ele alırsak, *Zonguldak* ve yöresi ağızlarını öteki Anadolu ağızlarından belirli şekilde ayıran özelliklerinden biri, iç ve son seslerde görülen *g>v* değişimidir. Gerçi, bu değişim tek tük başka Anadolu ağızlarında da göze çarpmaktadır. Öyle ki, Türkçenin genel gelişme seyri içinde *k̟oğ->k̟ov-*, *ögey>üvey*, *kögürçken>güvercin*, *soğan>sovan*, *ög->öv* gibi kelimelerde yazı diline kadar girip yerleşebilmiştir de. Ancak, yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu durum yazı dilinde hiç bir zaman yaygınlaşma niteliği gösterememiş; dolayısıyla da sporadik görüntüler olmaktan ileri geçememiştir *g>v* değişimi bölgemizden başka *Ordu*, *Varna* ve *Razgrat* ağızları[5] dışında, *Anadolu ve Rumeli* ağızlarında sporadik durumunu yine muhafaza etmektedir. Böylece *g>v* değişimi Oğuz

---

[1] *Orta Anadolu* ağızlarındaki söz konusu olaylar için bk. Z. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları: Ses Bilgisi*, Ankara Üniv DTCF yayınları: 142, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü sayı: I, Ankara 1963, 1977, TDK. yay., 1994, §§ 10-13; 61, 74 ve s. 74'e.

[2] Bk. A. Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* TDK. yayınları, İstanbul Burhaneddin Basım. 1943, s. 81-136 arasındaki metinlere.

[3] Söz konusu ağızların dil özellikleri için bk. A. Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* s. 1 80; *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi yayınlarından: 187 İstanbul Osman Yalçın matb. 1951, s. 155-174 arasındaki metinlere.

[4] Adı geçen yerler ağızlarındaki vurgulu, yüksek tonlu ve ahenkli konuşma tarzı için bk. Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları. Ses Bilgisi*, Ankara Üniv. DTCF yayınları: 114, Türk Dili ve Edebiyatı serisi: II, Ankara TTK. basım. 1956, (TDK. yay. 1994), s. 53, § 56, metinler için aynı eser s. 48-74 arasına.

[5] Bk. A. Caferoğlu, "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1959, s. 253, § 2328.

Levent Şahverdi Arşivi

ağızlarında sporadik durumunu yine muhafaza etmektedir. Böylece *g>v* değişimi Oğuz lehçeleri içinde yer yer bir vakıa olarak tespit edilmekle birlikte, genel olarak Oğuz lehçeleri grubunun tarihî gelişme devirlerinden bu güne intikal eden kurallı bir değişim türü olamamıştır. Oysa, bu olayı Türk dilinde kurallı bir şekilde devam ettiren yahut birtakım ses değişimleri ile daha ileri evrelere ulaştıran metinler ve lehçeler vardır. Bu bakımdan ilk hatıra gelecek grup Kıpçak lehçeleri grubudur. *Bartın* ve yöresi ağızları *g>v* değişimi ve değişimin kelime içindeki yerleri bakımından bu gün XIII.'üncü yüzyıl Kuman metinleri ile tıpı tıpına uyuşan bir durum göstermektedir. *Codex Cumanicus*'ta görülen *taġ>tav* 'dağ', *asıġ>asov* 'faide', *yapıġ>yabov* 'örtü', *küdegü>küyöv* 'güvey', *buzaġu>buzov* 'buzağı', vb.[6] kelimelere karşılık, Bartın ve yöresinden aynı değişimi yansıtan aşağıdaki örnekler gösterilebilir: *taġ>dav* 'dağ'; *davdan, dava; yaġ>yav* 'yağ', *aġır>avır, aġız>avız* 'ağız', *baġır->bovur-, sıġır>sıvıl* 'sığır' v.b.

Kıpçak grubuna giren lehçeler bu değişimi olduğu gibi yahut biraz daha gelişmiş olarak bu gün de devam ettirmektedirler. Kumancanın halefi bulunan Karayım lehçesinde Eski Türkçedeki *g* sesi yine *v*'ye dönmüştür. *çerig>çeriv, oġul>uvul* gibi. Haliç Karayımcasında bu kelimeler *v*'nin biraz daha ünlüye yakın bir nitelik kazanması ile *çeriw* vb. şekillere[7] girmiştir. Yine Kıpçak kolundan Karaçay lehçesinde *g>v>u* şeklinde bir değişim ile ikiz ünlüye dönmüş şekiller görülmektedir: *taġ>tau, çaġ>çau, tonaġu>tonau* vb.[8] Eski Türkçedeki iç ve son seslerde bulunan *g* sesinin *v*'ye dönme ve ikiz ünlü hâline gelme durumlarını da aşarak iyiden iyiye ünlüleşmesi şeklinde ileri bir evresini Kıpçakçanın Kazak, Kırgız ve Karakalpak kollarında görmekteyiz: *toġru>türu, oġul>ül, ikegü>ikew, ikō, ökō*[9] gibi. Eski Türkçedeki *g* sesinin *v* sesi ile karşılanması olayı Türkiye dışı lehçelerden Tebriz Azerîcesinde ve Çuvaş lehçesinde de dikkati çekmektedir. Çuv. *baġır>pêver, aġaç>yuvăs, yăvaś'* gibi. Ancak, bütün bu serpintili durumlara rağmen Türk dilindeki *g>v* olayı, daha ileri değişim evreleri de dahil olmak üzere, genel olarak Kıpçak lehçeleri grubunun karakteristik bir özelliği şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık Eski Türkçenin iç ve sonseslerdeki *ġ/g* sesleri, Oğuz lehçelerinin *Anadolu* alanında *ğ* ve *y* seslerine dönmektedir: *eger>eğer, eyer; tegirmen>deyirmen* gibi. Hele Anadolu ağızlarında bu değişim hece kaynaşması olayları ile daha ileri bir ses evresinden de geçirilerek çoklukla birer uzun ünlüye çevrilmiştir: *dağ>dā, ağabey>ābī, yağmur>yāmur, bağır->bār-* vb. Bu durum karşısında, demek oluyor ki, *Bartın* ağız bölgesi sistemli *g>v* değişimi ile Anadolu Türkçesindeki genel kuraldan ayrılmakta ve yedi yüz yıl önceki Kıpçak-Kuman metinleri ve onun bu günkü halefi Karayım lehçesi ile karşılaştırılabilecek bir durum göstermektedir.

Bartın ağzının yine kimi Kıpçak lehçelerindeki durum ile bağdaşan ortak ve önemli bir özelliği de *ñ>y* değişimidir. Gerçi bu değişim de Eski Türkçe devrinden başlayarak ve belki de *ñ>g>y* şeklinde bir ara değişim evresinden geçerek yazı dillerine kadar sokulmuştur: Uyg. *müñüz* yanında Uyg., Kırg. *müyüz;* Eski Tükç. *sıñar, sıñar oḳ>*

---

6 Bk. A. von Gabain, "Die Sprache des Codex Cumanicus", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 53, § 232.

7 Bk. O, Pritsak, "Das Karaimische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 329, § 232.

8 Bk. W. Pröhle, "Karatschaische Studien", KSz. X, s. 216, § 4; S. Çağatay, *Karaçayca Birkaç Metin*, DTCF Dergisi IX (1951) s. 279/4.

9 Bk. K. Menges, "Aralo-Kaspische Gruppe", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 450, § 2321.

Levent Şahverdi Arşivi

Kazk. *sayaḳ* "güzel," Kırg. *sıyaḳ*[10] gibi. Ancak, yukarıda açıklanan *g>v* değişiminde gördüğümüz üzere, *ñ>y* değişimi de bazı kelimeler ile yazı diline kadar girmiş olmasına rağmen, birçok alan ve metinlerde pek nadir rastlanan bir dil olayı olmaktan ileri geçememiştir. Öte yandan Eski Türkçedeki *ñ* sesi Anadolu ağızlarında büyük bir çoklukla aynen devam etmektedir. Yazı dilinde olduğu gibi *n*'ye döndüğü kelime ve yerler pek sayılıdır. *ñ>g, ğ, y* değişimleri ile genzellik niteliğini kaybederek patlayıcı ve sızıcı birer damak ve yanak seslerine döndüğü yerler de vardır. Fakat aynı şekilde seyrektir. Demek oluyor ki, sonuncu değişim, Anadolu ağızlarında *ñ* sesini sabit tutan genel kural yanında, yer yer ve ancak belirli kelimelerde göze ilişen kural dışı bir olay hâlinde karşımıza çıkmaktadır[11]. Oysa, *Bartın* ve yöresi ağızlarındaki durum böyle değildir. *ñ* sesi buralarda iç ve son seslerde olmak üzere sistemli bir şekilde *y* sesine dönmektedir. Bartın ve yöresi ağızlarının bu yönü ile karşılaştırılabileceği en karakteristik lehçe de Karayım lehçesidir. Karayımcada olduğu gibi[12] burada da, ikinci şahıs iyelik ekleri ile geçmiş zaman ve şart kiplerinin ikinci şahıslarında, ayrıca gelecek zaman ve emir kiplerinde, hatta doğrudan doğruya kelime köklerinde Eski Türkçedeki *ñ* sesi düzenli bir şekilde *y* sesine dönmektedir: *teñiz>deyiz, eliñe>eliye, kimüy vā?* 'kimin var?', *yapıyosuy* 'yapıyorsun', *çalışamassıyız* 'çalışmazsınız', *geliy!* 'gelin!' gibi. Bartın ağzı ses yapısındaki bu değişim dolayısıyla Anadolu ağızları içinde yalnız *Urfa* ağzı ile karşılaştırılabilir[13]. Anadolu ağızları dışında bu yönden, Azerîcenin *Nahçıvan*, *Aynallu* ve *Kaşkay* ağızları[14] ve *Afganistan*daki Avşarların dili ile[15] ortaklaşmaktadır. Adı geçen lehçe ve ağızlarda Bartın ağzı ve Karayım lehçesindeki geniş kullanılış bulunmamakla birlikte, *köñül>göyün, köyül; eliñi>eliyi, öñüme>öyüme, adamuy* 'adamın', *alduyuz* 'aldınız' örneklerinde görüldüğü üzere, yine *ñ>y* değişimi dikkati çekmektedir[16]

Bartın ve yöresi ağızlarında kurallı bir şekilde yerleşmiş ve artık genelleşmiş olan yukarıdaki iki olay, yani *g>v* ve *ñ>y* değişimleri ile ilgili açıklama ve karşılaştırmalardan sonra görüşümüzü şu noktalarda toplayabiliriz:

Türk dilinin biribirinden ayrı bölgelerde belirli kollar ve ayrı lehçeler hâlinde yayılması yalnız coğrafî bir yayılış ve ayrılıktan ibaret değildir. Bu ayrılık esas itibariyle belirli birtakım özelliklerin belirli lehçelerde o lehçeleri ötekilerden ayırıcı ve sınıflayıcı birer ölçü olacak şekilde yerleşmesinden doğmuştur. Tarihî ve yaşayan Türk dili kollarını bu açıdan ele alırsak, iki önemli nokta ile karşılaşmaktayız. Bunlardan biri, her hangi bir lehçenin, onu öteki lehçelerden ayıran kurallı, genel birtakım ses, şekil bilgisi ve kelime hazinesi özelliklerine; öteki de daha talî, kurallaşmamış ve genelleşmemiş serpintiler hâlindeki bazı dil özelliklerine sahip oluşudur. Buna karşılık o lehçedeki talî özellikler

---

10 Bk. S. Çağatay, "Türkçede ñ~g Sesine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1954, s. 16, 17.

11 Bk. Nevşehir ve Yöresi Ağızları, s. 88, § 91; *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 251, § 2323.

12 Bk. O. Pritsak, "Das Karaimische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 329, § 232; T. Kowalski, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Krakowie 1929, s. XXXI.

13 Bk. Edip Urfalı, *Urfa Ağzı*, İstanbul 1945, s. 24; A. Caferoğlu "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 252, § 2326.

14 Bk. A. Caferoğlu - G. Doerfer, "Das Aserbaidschanische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 290, § 2321.

15 Bk. L. Ligeti, "Afganistan Avşarlarının Dili Üzerine", *VIII Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler*, TDK. 1960, s. 64.

16 Örnekler için yukarıda gösterilen eserlere bk.

Levent Şahverdi Arşivi

başka bir lehçede genel özellikler durumuna geçmiş olabilir. Her birinin bir lehçede genelleşmiş, ötekinden sporadik oluşu, o lehçe veya lehçelerin oluşma ve öteki lehçelerden kesin çizgiler ile ayrılma devirlerinde yapılarında mevcut eğilimlerden bir kısmını koyulaştırıp genelleştirirken, eğilimlerden bir kısmını da geliştirmemiş ve dolayısıyla gittikçe körleştirmiş olmaları ile izah edilebilir. Ancak, bu noktaya başka bir noktayı daha eklemek gerekmektedir. O da, her hangi bir lehçeyi konuşan etnik unsurların daha başka dil özelliklerini benimsemiş ve geliştirmiş Türk kavim ve boyları ile olan karışma ve ilişkilerden aldıkları etkilerdir. Merkezi *Orta Asya*'da bulunan büyük bir kitleden kopmuş bulunan, *Asya*'da olduğu gibi *Anadolu* bölgesinde de türlü karışma, kaynaşma ve dalgalanmalara uğrayan Anadolu ağızları bu bakımdan karakteristik bir örnek oluşturmaktadır. Bu gün türlü dil özelliklerinin Anadolu ağızlarında ana çizgileri ile göstermiş olduğu durum şudur:

1. Bütün Anadolu ağızlarını içine alabilecek nitelikte ortak özellikler,

2. Belirli genişçe bölgelere ait olan özellikler,

3. Herhangi bir bölgeye ait olmamakla birlikte, belirli kelimelerde ve sporadik olarak her bölgede görülebilen özellikler,

4. 3'üncü maddede gösterilen sporadik olaylardan bazısının, bazı küçük ağız bölgelerinde, o ağızı nitelendirici yaygın ve kurallaşmış bir durum kazanması ve bu durumu ile Anadolu ağızlarını yöneten genel kurallardan ayrılarak onu başka lehçeler ile ortaklaştıran özellikler.

İşte *g>v* ve *ñ>y* değişimlerinin Anadolu ağızlarındaki durumu 3'üncü ve 4'üncü maddelerde gösterilen şekillerdedir.

Bu değişimler bütün Anadolu ağızları ölçüsünde üçüncü gruba girerken, *Bartın* ve yöresi dördüncü grubu temsil eden bir ağız niteliği taşımaktadır. *ñ>y* ve *g>v* değişimleri esas itibariyle Kıpçak lehçelerine özgü birer değişim türü oldukları hâlde, bunların ara sıra bazı küçük Oğuz kollarında da yaygınlaşmış bir durum alması, *Bartın* ve yöresi ağızlarının bu yönden Kıpçak lehçeleri ile birleştiği fakat şekil bilgisi yönünden bu grup ile bir ortaklaşma göstermemiş olduğu hususları göz önünde bulundurulursa, karşımıza şöyle bir soru çıkmaktadır: Acaba *Anadolu*'ya dalga dalga gelen göçler sırasında *Bartın* bölgesine de herhangi bir Kıpçak unsuru mu gelip yerleşmiştir? Bu unsur *Anadolu*'da Oğuzlar ile karışıp kaynaşmış olduğu hâlde, uzun yüzyılların karşılıklı etkiler ile yoğurup geliştirdiği dil, Kıpçak unsurlarına ait olan bu ses özelliklerini büyük bir muhafazakârlık ile devam mı ettiregelmiştir? Gerçekten de Anadolu ağızlarının yüzyıllar boyunca devam ettirdiği eski dil özellikleri yok değildir. Hele *Karadeniz* bölgesinin bazı ağızları bu bakımdan daha ilgi çekici görünmektedir. Örnek olarak *Trabzon*'a bağlı *Polathane* ve *Vakfıkebir* ağızlarını alabiliriz. Buralarda önseslerdeki *k* ve *t* ünsüzlerinin *kit-, kör-, köl, kün, tal, taha, ti-, tolu* vb. örneklerde görüldüğü üzere hâlâ sabit tutulması, bu ağızları, bu gün aradan geçen bin yıllık bir zaman aşımına rağmen, bu yönleri ile Köktürk ve Uygur dil devresine bağlamaktadır. Söz konusu ağızların eski çağ Türk dili karakterini korumuş olmaları, herhalde o bölge halkının etnik yapısı ile ilgili olmalıdır. Bu hususta *Bartın* bölgesi için hatıra gelen ikinci soru da şudur: Yoksa *Bartın* bölgesi Oğuz ve Kıpçak unsurlarının *Orta Asya*'da özellikle *Harezm*de birarada yaşadıkları devirlerden gelme Oğuz-Kıpçak karışımı bir ağızı mı aksettirmektedir? Söz konusu özelliklerinin Anadolu dışı bazı Azerî ve Türkmen ağızlarında ortaya

Levent Şahverdi Arşivi

çıkması da, ister istemez hatıra böyle bir soru getirmektedir. Kaldı ki Türk dilinde Oğuz-Kıpçak lehçelerine ait özellikleri karışık olarak devam ettiren lehçe ve metinler de vardır.

Bu durumun en iyi örneğini XIV-XVII.'inci yüzyıl Mısır Kıpçakçasında görmekteyiz. Bu devir Memlûk Türkçesinde: a) Kıpçakça, b) Asıl Oğuzca, c) Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin karışımı olmak üzere üç ayrı dil tabakası[17] ile karşılaşıyoruz. Böyle durumlar elbette yer yer dışarıdan içeriden büyük karışma ve kaynaşmalara sahne olmuş bulunan Anadolu bölgesi için de söz konusu olabilir. *Bartın* ve yöresi ağızlarının yukarıdaki görüşlerden hangisine bağlanabileceği hususunun kesin olarak tespiti, tasvirci, karşılaştırmalı ve kısmen de tarihî metoda dayanan dil araştırmaları ile şu gün için gereği gibi yapılamıyacak durumdadır. Bu noktada ağız araştırmalarının en büyük yardımcısı, *Bartın* ve yöresini etnik bakımından aydınlatacak olan bölge tarihi üzerinde yapılacak araştırmalardır. İşte, bu yol ile elde edilecek sonuçların yahut ipuçlarının, ağız araştırmalarının verdiği sonuçlar ile karşılaştırılıp birleştirilmesi, bölgenin yukarıda söz konusu ettiğimiz sorunlarına daha sağlam cevaplar ortaya koyabilecektir. Bunlara yer adları incelemelerinden alınacak sonuçların katılması da büyük yararlar sağlayabilir.

4. §. Anadolu Selçuklularının parçalanmasından sonraki devirde *Bartın* ve yöresinin bir kısmı Candaroğulları toprakları içine düşüyordu. Bu gün *Bartın*'ın liman iskelesi ve bir bucağı olan *Amasra* ise, daha XIII.'üncü yüzyıldan beri Ceneviz tüccarlarının elinde idi; Müslüman ve Türk olmayan unsurlar ile meskûndu. Candaroğulları topraklarının da Türkmen beylerinin elinde bulunduğu bilinmektedir[18]. Ancak, elimizde bu beylik içinde yerleşmiş Türk boylarının etnik yapısını ayrıntıları ile gösteren bilgiler yoktur. *Amasra* Osmanlılar tarafından 1461 yılında Fatih devrinde ve Fatih'in *Karadeniz* bölgesine yaptığı sefer ile ele geçirilmiştir[19] *Bartın* ilçesi daha 1461'den önce Osmanlılara geçmiş bulunuyordu. Eldeki tarihî kaynakların verdiği bilgiye göre, *Amasra*'yı Cenevizlilerden alan Fatih, buradaki gayri müslim halkı uzaklaştırmış ve yerlerine başka yerlerden getirttiği Türk unsurlarını yerleştirmiştir[20] İ. H. Uzunçarşılı, *Amasra*'nın zaptından sonra Fatih tarafından buraya *Kastamonu* ile *Safranbolu* arasındaki *Eflâni* kalesi sakinlerinin getirtilip yerleştirildiğini kaydediyor[21] *Amasra*'nın ileri gelenleri buraya Fatih'in *Kadıköy* halkından bir bölüğünü getirtmiş olduğunu da ilâve ederler. Bu gün *Amasra* ağzında *-yar*'lı ve *-or*'lu hâl kipi vb. şekillerde görülen ikilik de, burada iki ayrı ağız özelliğine sahip unsurların yerleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Ancak, elde edilen bu gibi yüzden

---

17 Bk. H. Kun, "Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul," *K.CsA.* III/I (1940), s. 80-83; O. Pritsak, "Das Kiptschakische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, s. 74; A. F Karamanlıoğlu, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XII (1963), s. 177; J. Eckmann, "The Mamluk-Kipchak Literature", *Central Asiatic Journal* VIII/4 (1963), p. 305, §. 2/b.

18 Bk. i. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK. yayınlarından VIII, Seri no: 2, Ankara 1937, s. 23.

19 Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, TTK yayınlarından XIII, seri no: 162, Ankara TTK. basım. 1949, s. 47

20 Bk. S. Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, TTK. yayınlarından XI, seri no: 4, Ankara TTK. basım. 1953, s. 251, not 20; Âli, *Künbü'l-ahbar* V, Nuruosmaniye Ktb. no: 3407, vrk. 132; *Aşıkpaşazade Tarihi* s. 154.

21 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, s. 49.

Levent Şahverdi Arşivi

bilgiler, *Bartın* ve yöresinin yukarıda ele aldığımız dil sorununu üstünkörü olsun aydınlatacak nitelikte değildir. Bunun için kaynak eserlere ve arşiv belgelerine dayanan daha derinlemesine incelemeler yapmak gerekiyor. Bu da eldeki makalenin sınırını aşan ayrı bir araştırma konusudur.

Bartın bölgesinin genel ve özel ağız karakteri ile ilgili yukarıdaki açıklamalardan sonra, etnik durumunu başka bir araştırmaya bırakarak, şimdi ses ve şekil bilgisi bölümlerinin ayrıntılarına geçebiliriz.

Ses Bilgisi

A. Ünlüler

5. §. Ünlü türleri: *Bartın* ve yöresi ağızlarında temel ünlüler dışında kalan ünlü türleri pek sayılıdır. Orta boğumlanmalı **a, o, u** ünlüleri ile bulanık a (â) ve bazı ünlülerin genzelleşmiş olanlarından başka kulakla ayırt edilebilecek varyantlar yok gibidir.

a ünlüsü, Anadolunun her tarafında ve yazı dilinde de görüldüğü şekilde *k, g* öndamak ve *l, n* gibi nispeten daha önde boğumlanan diş-dişeti ünsüzleri ile hece kurduğu için boğumlanma noktasını normal yerinden öne doğru kaydırmış ince bir a türüdür: *dükganında, lakırdı, hıyal memlekatımıza* gibi.

o, u ünlüleri, Orta Anadolu ağızlarında görüldüğü şekilde önsesteki yahut hece başlarındaki *g->ġ-, k->ķ-* değişimlerine bağlı olarak, bu ünsüzlerin hecesi içinde bulunan *ö, ü* ünlülerinin boğumlanma noktalarını nispeten geriye kaydırmış olmalarından oluşmuş bulunan *ö-o, ü-u* arası ünlü türleridir[22]. Çoklukla ilk hecelerde bulunurlar. İkinci ve daha sonraki hecelerde seyrek rastlanır: *içi ġuldür ġuldür ötüyomuş; ġullük ġulüsdannık; bi ķoşecüve varıyâ; ġozelce bi ķomeç ķomü-vè; ķoşger; yèrġuṅnük* 'aş yerme', *gezġuç* gezeğen gibi.

â ünlüsü hâl kipi eki *-yor*'un düzleşmiş şekillerinde görülen ve berrak normal *a*'ya yaklaşamamış olan bulanık bir a türüdür. *o>â* ünlü düzleşmesi ile oluşmuştur: *eteki odaya gidiyâ; bi tas çorba içiryâ; yanıyon dèyi bovuryâ* gibi. Yuvarlak ünlü taşıyan kelimelere eklenen *-ya* ve *-yar* hâl kipi eklerindeki *a*'nın bulanıklık derecesi düz ünlülü köklere gelen *-ya, -yar* eklerindeki *a*'dan daha kuvvetlicedir.

Geniz ünlüleri, gerek *Bartın* içinde gerek ilçeye bağlı köylerde *ñ* sesinin zamanla eriyip kaybolurken, genzellik niteliğini yanındaki ünlüye yüklemiş olmasından oluşmuş ünlü türleridir. *ñ* sesi bölgede kolay kolay düşen bir ses olmadığı için, bu sesin eriyip düşmesinden türeyen genzel ünlüler de oldukça seyrektir: *bā hèç ġorünmeya* (Amasra, Ahat ve İnpiri); *gelincüvez sā yimek büşürya; hañgīz ġörüseyiz alı-vırıñ* (Çakraz) gibi. Bazen *ñ>y* değişimi dolayısıyla da geniz ünlüleri tespit edilebilmektedir. Bu takdirde kaybolan *ñ* sesi, geride bıraktığı *y* sesine olduğu gibi, iki yanındaki ünlülerden birine de bir genzellik yüklemiş olabiliyor: *oraya çıkıp bize atāsāy sā vèrüz; ġabul edeseyiz; kimüy*

22 Bu ünlülerin oluşmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları: Ses Bilgisi*, s. 32-33, §§ 12, 13.

Levent Şahverdi Arşivi

vā be? gibi. *Amasra* bucağının *Ahat* köyü halkı da kendi köylülerinin adını *Ahātköy* şeklinde ikinci hecedeki genzel bir *a* ile söylemektedirler. Genzel ünlülerin oluşması genel olarak *ñ* sesinin kaybolmasına bağlı bulunduğundan, ünlülerden hangilerinin genzellik niteliği kazanabileceği konusunda kesin bir şey söylenemez.

Kapalı *e (è)* hemen her bölgede görüldüğü şekildedir. Özel bir durumu yoktur.

Görülüyor ki, *Bartın* ve yöresinde yer alan ve temel ünlüler dışında kalan ünlü türleri, belirli birkaç ses değişimi olayının etkisi altında temel ünlülerin az çok nitelik değiştirmiş olan birer türünden ibarettir; büyük bir çeşitlenme göstermez.

Uzun ve kısa ünlüler

6. §. Bartın ve yöresi uzun ünlüler bakımından çok ilgi çekici bir durum gösteriyor. Bölgede üç tip uzunluk tespit edilmiştir:

1. Aslî uzunluklar,

2. Vurgu ve ton uzunlukları,

3. Ses değişimlerinden doğan uzunluklar (ikame uzunlukları).

1. **Aslî uzunluklar** Türkmen, Yakut vb. lehçelerdeki örnekler ve Anadolunun bu yönden ilgi çekici olan bazı ağız bölgeleri ile, bir kısım kelimelerde tıpı tıpına bir uygunluk göstermektedir. *Güney-batı Anadolu Ağızları* adlı araştırmamızda. Güney-batı Anadolu ağızlarındaki aslî ünlü uzunlukları dolayısıyla bu konunun menşei meselesindeki tartışma ve görüşlere de etraflıca dokunmuştuk[23] Bunlar menşede ister birer aslî ünlü uzunluğuna, ister ses değişimlerinden oluşmuş ikame uzunluklarına irca edilmiş olsunlar, o kelimelerin asıl yapıları ile ilgili olduklarından, bunların araştırma bölgemizde rastlananlarını olduğu gibi vermeye çalışacağız. *İnpiri* ve *Ahat* köyleri aslî uzunluklar bakımından *Bartın* içine ve derleme yaptığımız öteki köylere oranla daha muhafazakâr görünmektedir. Örnekler de çoklukla tek heceli fiil kökleridir:

āl-. elime āldım maḳası aşdım ġomlek yaḳası (İnpiri);

yèdiye vèdi āl sen de āl (Çakraz).

āt-· āt dèdīm, ḳap ◡ ārḳasına yāt dèdīm (süpürge; İnpiri);

bāḳ- burdan bāḳdım pek çoḳ, yanīna vādım hèç yōḳ dumān; (İnpiri);

bēnze- benim ġız ġardaşım ◡ mar ben ◡ oña bēnzemem,

bīz: biber patlıcan sulanū. fındıyı su vèrmērüz bīz (İnpiri);

bōş: araba bōşmuş (İnpiri).

dārt-. gēl kendiy dārt fasılleyī (Amasra);

dè: Çok kullanışta olan bu fiil kökü her yerde uzun değildir. Uzunluk Ahat ve İnpiri köylerinde muhafaza edilmektedir: *harman dèriz* (İnpiri, Ahat);

seniy ◡ adıy neyse onu dèriz. benim ◡ adım Fatiyē (İnpiri);

ġāç?: ġāç ġuruş vercēn şinci bunā? (Amasra);

---

23 Bk. *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, s. 16, § 20.

Levent Şahverdi Arşivi

ġālḳ-: ġālḳıya (Amasra);

ġāz- ōle dikdikden kerē içini ġāzmak ◡ isdeyā (İnpiri, Aşağıköy, Kartlaç);

gēl-. gēldim geleli içiya (Amasra); *yoḳ ġızīm gēldilē* (Amasra);

ġō-· nèse ben ◡ onnarı güneşe ġōrum tā;

ġōrḳ- beni ġōrḳuttuy, şinci ben ġōrḳuyon (Amasra);

vār· alçacıḳ ācı vār ġadifeden donu vār (patlıcan, İnpiri); *olmaz olu mu su, vār ġızım vār* (Amasra);

yāp- yāpmazsıyızki (Ahat; Kartlaç);

yāt-, āt dèdīm ḳap ◡ arḳasına yāt dèdīm (Süpürge, İnpiri);

yōḳ. hèç yōḳ (İnpiri).

2. **Vurgu ve ton uzunlukları:** *Bartın* ve yöresinde cümle içindeki bazı duraklama yerleri ile cümle sonuna rastlayan kelimelerin son heceleri hemen her zaman yükselen bir ton ile bitmektedir. Bilindiği gibi Türkçede birçok hâllerde de kelime vurgusu son heceye düşmektedir. İşte cümle içindeki duraklama yerleri ile cümle sonuna rastlayan yükselen tonun, kelime ve cümle vurguları ile aynı hecede birleşmeleri hâlinde, vurgu ve ton kaynaşmasından ileri gelen bir uzunluk ortaya çıkmaktadır. Yukarıda gösterilen aslî uzunluklar yanında, bu gibi uzunlukların da bol bol yer almış olması, *Bartın* ve yöresine, konuşmayı yayvanlaştıran uzun heceli bol, ahenkli bir ağız çeşnisi kazandırmıştır:

Bārtından bi çuval sovan ◡ ʼālmalı getime ʼlī (Amasra); *Çakraz bi ʼkōv* (Amasra); *kim dèyi-vèdise dèyi-vèʼmīş; aman ufām bi yère gitʼmē* (Amasra); *isdeseñiz siz de ayıʼrīñ!* (Aşağıköy); *biber ◡ alcey miʼsēn?* (Çakraz); *ne vèriyomuş ◡ ʼō? ben vèmeʼyōn* (Çakraz); *se ōrda öle otuma ʼsāñ; yir ◡ altında yālı ġāʼyīş. ismi yıʼlān* (İnpiri); *git ◡ eve ġap ipiyi baltayı git dava dava oduʼnā. davdan gelinʼcē hayvannarımıza alaf bulmaya gideʼrīz. geldikden kerē ayşam yimēne döneʼrīz; ... ekini açıʼyōz yuḳarı öskeʼrē, tınas atārız.*

tınas atārız, unu elēriz, halı doḳumāruz, heybe de doḳumāruz gibi örneklerde görülen iç hecelerdeki ünlü uzunlukları ise, tonla ilgisi olmayan, vurgulu hecenin, kuvvetli söylenişi dolayısıyla kulakta bıraktığı uzunluk izlenimi ile ilgili uzunluklardır.

Görülüyor ki, Bartın ve yöresi ağızları Türk dilindeki ünlü uzamaları ile, vurgu ve ton arasındaki karşılıklı münasebetler bakımından güzel bir örnek oluşturmaktadır.

3. **İkame uzunlukları:** Anadolu'nun başka bölgelerinde olduğu gibi *Bartın* bölesinde de uzun ünlülerin bir kısmı, kaybolan seslerin meydana getirdiği uzunluklardır. *r, n, k, g, ğ, h* vb. ünsüzlerin düşmesi *y, ñ* seslerinin hece kaynaşması ile kaybolması yahut üst üste gelen ve aynı sesleri taşıyan *r*'li hecelerden birinin yutulmaya uğraması sonunda, kaybolan sesler kendi görevlerini uzunluk şeklinde geride kalan ünlüye yüklemişlerdir: *onu deyize vurāsıy* (Bartın); *dovurmā az ġalıya* (Bartın); *bitā* 'bir daha' *(<taḳı) bullāda ġorünmen, beni masġara mı edecēsiyiz? āşamnan zabahıy sābı vādı* (Bartın); *çāşıya, sē* 'sen'; *artī* "artık" (Aşağıköy); *sā* "sana" vb.

Levent Şahverdi Arşivi

4. *pādişah, ālim, āşıḳ* gibi yabancı kelimelerdeki uzunluklar, Türkçenin uzama olay ve kuralları dışında kalmakta ve asıllarındaki uzunluğu kısmen muhafaza etmektedirler. Buna karşılık yabancı kelimelerdeki ünlü uzunluklarının bir kısmı da kaybolmuş; yerlerini normal kısa ünlülere bırakmıştır: *eşġıya, hakim, iman, dünyanıy, yelpaze* gibi. Bu durumu ara sıra Türkçe kelimelerde de görmekteyiz. Türkçe kelimelerin, ses düşmeleri dolayısıyla ikame uzunlukları beklenen bazı hecelerinde, uzun ünlüler yerine normal kısa ünlülerin yer aldığı görülüyor. Daha çok *Bartın* ilçesinde göze çarpan bu özellik çoklukla iç ve sonseslerde, düşen *r* seslerinden önceki ünlülerdir: *ġuńnede bi ġun; ġuşla, selam vèryala; bi şèyle dèyala; yılladan beri, bi saray yapdudum* gibi.

Ünlü uyumu

7. §. *Bartın* ve yöresi ağızlarında d i l b e n z e ş m e s i genel olarak kuvvetlidir. Bu kuraldaki sağlamlık birçok hâllerde iki ayrı uyumdaki fiilin birleşmesinden meydana gelen birleşik fiilleri ve uyum dışı yabancı kelimeleri bile ilerleyici ve gerileyici benzeşmeler ile uyuma sokacak kadar ilerlemiştir: *yapı-vamalı* 'yapıvermeli'; *ḳapıyı aç ı - v a r ı y* 'açıverin'; *habar, maraḳ,* 'merak', *hatdını* 'haddini': *ben oña hatdını bildürvèrin* (Bartın, Amasra); *ġız ġārdaş; mehelle* (Ahat, İnpiri) vb. Fakat ara sıra *asgernen, isdirahat, eşġıya* gibi uyum dışı kalmış örneklere de rastlanır. Bunun yanında bir taraftan da bazı kelimelerde dil benzeşmesini bozucu durumlar ile karşılaşılmaktadır. Bozulma: a) *g->ġ-, k->ḳ-* değişimine bağlı olarak ince sıradan kelimelerde görülen *ö>***o** *ve ü>***u** değişiminden; b) düzleşmiş *-ya/-ye* hâl kipi ekinin bazen ince sıradan kelimelere de kalın olarak gelmesinden olmak üzere çoklukla iki şekilde karşımıza çıkmaktadır: *ġorünmeya; bi ḳoşecüve oturya; edemeduḳ; ġozetley* 'gözetleyin'; *ġuyevi* 'güvey'; *döḳulüya, èdiyala, üzülüya; kendini çoḳ sevdürya* gibi. *isdeyon, geliyoz* örneklerindeki ince sıradan ünlülere yuvarlak, kalın şekli ile gelen *-yor* ekinin durumu da aynıdır ve bilindiği üzere bu ekin uyum dışı kalışı doğrudan doğruya yapısı ile ilgilidir. *yapacēz, ġazacey* 'kazacaksın', *ġayiş* 'kayış' (İnpiri), *ġuyümcü* (Bartın), *bahcivan* gibi örneklerdeki incelmeler ise *y, ş, ç, c,* seslerinin ünlüler üzerindeki inceltme etkilerinden doğmaktadır. Ancak, bunlar bölgeye karakteristik bir özellik verecek nitelikte değildir. Dil benzeşmesinin genel durumu ile, uyum dışı örnekleri karşılaştıracak olursak, görürüz ki, bazı Anadolu ağızlarında olduğu gibi burada da ünsüzlerin ünlüler üzerindeki etkileri ünlülerin biribiri üzerindeki etkilerinden daha güçlüdür.

Son olarak, dil benzeşmesinde görülen bozulmalara birinci ve ikinci fiilleri ayrı ayrı uyumda olan tasvir fiillerini de sokabiliriz: *ney yapa-bilü, yimekle yapdıra-bilürün* gibi. Tezlik (tacilî) fiilleri içindeki *ver-* yardımcı fiili yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere, kalın sıradan fiillerden sonra kendi uyumunu değiştirip onunla bir birlik kurduğu hâlde, aynı durumu *bil-* iktidar yardımcı fiilinde göremiyoruz.

Ünlüler üzerinde inceltme etkisi yapan ünsüzlerin, etkilerini daha ileriye götürerek bazı kelimelerde uyumu büsbütün değiştirdikleri, Anadolu ağızlarında bilinen olaylardandır. *Bartın* ve yöresinde bu durumda olan aşağıdaki kelimeler vardır: *emme* 'amma': *Aṅġara'da dolu insanım var ◡ emme ben seni nèrde bulan, büydey* 'buğday'; *eccük* ve *eççük* 'azcık'; *eççük akmış; bi büçük* 'bir buçuk'· *bi büçük sahat; misir· bi teneke misir döḳulüya* (Bartın, Amasra, Ahat, İnpiri, Kartlaç) gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu bölgede dudak benzeşmesinden söz açmak mümkün değildir. Çünkü bir yandan düz kelimelerde dudak ünsüzlerinin sebep olduğu yuvarlaklaşmalar, bir yandan da hep yuvarlak olarak kullanılan birçok ekler bölgedeki benzeşmezliğin başlıca sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır.

v, m, b, p dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkileri yeğin olmakla birlikte, bu yuvarlaklaşmaların, ilk heceye yahut öteki hecelerinde zaten yuvarlak ünlü bulunan bir heceye rastlayanlarında uyum bozulması yoktur. Bozulma durumu *edebül-: pādişahıy ōlunuy hızmatını ede-bülümüyün ki* (Bartın); *kirbüt; eviy öynüne çeki-võrün; hèç bõle balık yimemüşüydü* 'yememişindir' örneklerindeki şekilde yalnız düz ünlülerden sonraki yuvarlaklaşmalar için söz konusudur. Yuvarlak sıradan kelimelerin ikinci ve daha sonraki hecelerinde, ses değişmeleri dolayısıyla nadiren geniş yuvarlak *o, ö* ünlülerinin yer almış olması, her ne kadar yazı dilindeki duruma aykırı ise de, dudak benzeşmesinde ilk hece dışında kalan geniş yuvarlakların da yer alabildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir: *ġuy-võrün* 'koyuveririm' *doḳuy-vordum* 'dokuyuverirdim', *dovur-vorudum* 'doğuruverirdim' *alı-voruy bā* 'alıverin bana' gibi.

Bir kısım yapım eklerinin düz kelimelerde bile yuvarlak olarak kullanılması yaygın bir dudak benzeşmesi bozukluğu doğurmaktadır. Her zaman yuvarlak olarak kullanılan eklerin başlıcası *-duḳ/-dük* geçmiş zaman ve isim-fiil; *-dur/-dür* bildirme bağı, *-ur/-ür* isim-fiil ve geniş zaman; *-ur-/-ür-, -dur-/-dür-* ettirgen, *-suz/-süz* yokluk, *-cuḳ/-cük, -cuġaz/-cügez* küçültme ve okşayış, *-uḳ/-ük* fiilden sıfat, *-ġun/-gün* fiilden isim ve sıfat türetme ekleridir: *bulamaduḳ geldükleri zaman; yolladuvu asger; geçürülüya, bā ġalusa; ġoẓleri ġamaşdurya, gidiy! gine gelüsüyüz; burdadu* 'buradadır', *deyildü* 'değildir'; *kimsecük, bi dānecük, Aşacuḳ; ondan soracuvuma; gelincüvez; baygun, yañġunnuḳ* 'yangınlık, sevişme'; *yırtıḳ pırtuḳ; delük, sessüz, fasılasuz* vb.

Eski yuvarlak ünlüleri devam ettirme eğilimindeki gücü *altun, ġadun, demür, zeytün, arşun, yılduz* gibi Türkçe ve yabancı kelimelerde de görmekteyiz.

Ünlü değişimleri

8. §. Ünlülerin ünlüler üzerine yaptıkları etkilerle ilgili değişimler Türkçede istisnaî bazı durumlar dışında genel bir kurala bağlıdırlar ve "ünlü uyumu" başlığı altında ele alınırlar. Bu kuralın *Bartın* ve yöresi ağızlarındaki işleme durumu yukarıda gösterilmişti. Burada yalnız ünsüzlerin ünlülere yaptığı etkilerden doğan değişimlere dokunulacaktır. Bilindiği gibi bu gruba giren ünlü değişimleri bunların ünsüzlerden aldıkları etkilere ve değişme niteliklerine göre başlıca altı gruba ayrılmaktadır[24]. Bu gruplara giren değişim türlerinin *Bartın* ve yöresi ağızlarındaki durumu şöyledir:

y, ş, ç, s vb. ünsüzlerin yanlarındaki ünlüleri inceltmę etkileri dolayısiyle, kalın sıradan ünlülerin ince sıraya geçmesi olayı dil benzeşmesinin bozulmasını açıklarken verdiğimiz *yapacēz, ġayiş, ġuyümcü* vb. örneklerde görüldüğü üzere pek sınırlıdır. Bölgeye karakteristik bir özellik verecek nitelikte değildir.

İnce ünlülerin kalınlaşması olayı da yalnız belirli ünlülerde ve belirli bir durumda kendini göstermektedir. Orta Anadolu ağızlarında olduğu gibi bu bölgede de yuvarlak ünlülerden önceki *g-, k-* ünsüzlerinin boğumlanma noktalarını ön damaktan art damağa

24 Bk. *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 56, § 42: ünlü değişimleri. Burada verilen altı grup Türk dilinin çeşitli kollarında görülen ana değişim türlerini içine alacak niteliktedir.

Levent Şahverdi Arşivi

kaydırıp *ġ-*, *ķ-* seslerine dönmüş olmaları, bu sesler ile hece kuran ö, ü ünlülerinin de nispeten kalınlaşarak o ve u ünlülerine dönmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak, bu ünlüler 5. §'da yaptığımız açıklamalardan anlaşılacağı üzere, gereği gibi kalınlaşamamış orta boğumlanmalı ünlüler durumundadır. Bu değişim içseslerde hece başına rastlayan yerlerde zayıftır:

ġızı ġosder-varya; münasip ġordüvüyüze; ķomdür-, ġucüyü üzme, ġuldür ġuldür aķıya; döķuldü vb.

Dar ünlülerin genişlemesi için *èçeri, èçerden, ẽce, è'cecük, èn:èniya; èv-* 'acele et-', *gèsillik* 'çamaşırhane' gibi örneklere rastlamaktayız. Bu kelimelerde yazı diline oranla birer *i>è* değişimi ve genişleme söz konusu olduğu hâlde, diğer bir kısım kelimede, ön ve içses durumunda olan ilk hece *i'leri* Eski Türkçede olduğu gibi aynen devam ettirilmiştir: *yi-, yimek; yimek yidik, yinmez, dirken, yir altında* vb. Bu olaya tekabül eden ünlü daralmaları da yalnız *ö>ü, o>u* şekillerindedir ve bir iki örnekten ileri geçemiyecek kadar zayıftır. *üreninee* < *ögren-, üretmen* < *öğretmen, unnã* < *onlar* (Bartın, Çakraz, Ahat) gibi.

Bölgenin ünlü değişimleri bakımından en ilgi çekici yönü, düz ünlülerin yuvarlaklaşması şeklindeki değişimlerdedir. Düz köklere yuvarlak şekilleri ile getirilen ve dudak benzeşmesinin gelişmesine engel olan birçok eklerin bulunuşu da, aslında bölgedeki yuvarlaklaştırma etkisinin bir başka görüntüsünden ibarettir. Düz kök ve tabanlara gelen yuvarlak ekler konusunu yukarıda dudak benzeşmesi dolayısıyla ele almıştık. Burada doğrudan doğruya kelimelerin iç yapılarından gelen ve ünsüzlerin etkilerine bağlı olan değişimleri belirteceğiz. Ünlü yuvarlaklaşmasına sebep olan ünsüzlerin başında *v* gelmektedir. Buna *g>v* değişiminden oluşmuş *v*'ler de dahildir. Daha sonra *b* ve *m* ünsüzleri yer alır. Değişim türleri de çoklukla ön ve içseslerde görülen *a>o, e>ö, a>u, i>ü* şekillerindeki yuvarlaklaşma türleridir.

a>o, e>ö. davıl>dovul, papaz>popaz, bavul>bovul, tavuķ>tovuķ, bağır->bovur-, çevir->çövür-, çövürge 'tahtadan yapılmış kapı mandalı' (Çakraz, Bartın), *vèr-, vir->vör-: elime v ö r s ü y ü z* 'verirsiniz'; *eviy õnüne çeki-vörün; ne vörüsey eliynen o gidẽ sennen, meme>möme: onuy m ö m e l e r i n i emẽsiy; bebek>böbek* (Bartın) vb.

a>u, i>ü değişimleri: *baba>buba, çağır->çuvur-: sizi yimẽ çuvurya* (Amasra); *bil->bül-: nasıl bülũsey õle yap* (İnpiri), *sen bülũsüy* (Bartın); *tertemiz>tertemüz, èdebil->èdebül-: ben ġızı ġandurup gelin e d e b i l ü m ü y ü n ki* (Bartın); *kemik>kemük* (Ahat); *gezebil->gezebül-: gemiyi geze-b ü l ü m ü y ü z* (Bartın); *bişir->büşür-: yimek b ü ş ü r y a* (Bartın) vb.

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi için gösterebileceğimiz en yaygın ve kurallı olay hâl kipi eki *-yor*'un*>ya*'ya dönüşüdür. Ancak, bu ek düz şekli ile yalnız üçüncü şahıs teklik ve çokluk kiplerinde kullanıldığı, birinci ve ikinci şahıslar bunun dışında kaldığı için, düzleşme olayı da kısmî bir gelişme kaydetmiş sayılmaktadır: *bi tas çorba i ç ü r y a, yimeklerini y i y y a l a, yanıyon dèyi b o v u r u y a* gibi. Bu tipi dışında kalan değişim türleri de bir ikiyi geçmeyecek kadar seyrektir: *öte>ete: ete tarafdan* (Bartın); *e t e d e n bi ġadun geliya; e t e k i odaya giriya* gibi. *nebetcile* kelimesi de görüldüğü şekilde, düz olarak devam etmektedir. Bölgede yuvarlaklaşma eğiliminin çok yeğin oluşu, buna zıt olan bir değişim olayını elbette pek zayıf bırakacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

Ünlü düşmesi ve ünlü türemesi

9. §. Ünlü düşmesinin *Bartın* ağızlarına özgü değişik bir şekli yoktur. Öteki Anadolu ağızlarındaki genel düşme sebeplerine dayanır. Böylece bölgede ya ünlü ile biten ve ünlü ile başlayan iki kelimenin yanyana gelmesinden doğan ünlü çarpışmasını önlemek için bunlardan biri ve zayıf durumda olanı düşürülmektedir. Yahut da ikiden fazla heceli kelimelerin vurgusuz, açık orta heceleri çok kere zayıflayıp düşmektedir. Yabancı kelimelerin yanyana iki ünlü taşıyanlarında da bazen ünlülerden biri düşer: *ġap ◡ arḳasına, cüml ◡ ālemi, mayetime* (İnpiri); *birsi nebet bekleken birsi de uyya* (Bartın); *ġızı māraya ġuyya* (Bartın) vb.

Ünlü türemesi önseste *r, l* ile başlayan kelimelerde görülmekte ve bunları Türkçenin yürürlükte olan kural dışı ses yapısından kurtarma amacına dayanmaktadır: *ırazı, ırabat, ürya, urba, iſazım* gibi.

ısıcaḳ kelimesindeki önses ı'sının ünlü türemesi ile ilgisi yoktur. *ısıġ+caḳ>ısıcaḳ>ısıcaḳ* şeklindeki değişimlerle aslındaki *ı*'yı devam ettirmiştir. Yanyana bulunan iki ünsüzü biribirinden ayırmak için *ırz>ırız: ırız düşmanı* (Bartın) şeklinde içseste beliren türemeler hemen yok denecek kadar azdır.

B. Ünsüzler

10. §. *Bartın* ve yöresi ağızlarında, öteki Anadolu ağızlarında olduğu gibi ses değişimlerinden oluşmuş bulunan ve yazı dilindekiler dışında kalan ünsüz türleri yoktur. Öyle ki, *ñ>y* değişimi dolayısıyla Eski Türkçenin *ñ* sesi bile sabit kalamamıştır.

ġoŕ-, ġośder-, ġoźle-, ġońder- gibi kelimelerdeki *ŕ, ń, ś, ź* ünsüzleri o kelimelerin ilk hecelerindeki inceliği ayarlayabilmek için ön boğumlanmalı durumlarını korumuş olan ünsüzlerdir[25]. *r, l* gibi boğumlanma niteliği bakımından zayıflamış olan ünsüzler de seyrektir. Bölgede *r, l, n* sesleri belirli yerlerde büsbütün düşmüş olduklarından, bu ünsüzler düşmeden önceki ara evreyi hemen hemen geçmiş durumdadırlar.

11. §. Önses ünsüzleri bakımından Anadolu ağızlarının bazı genel ve özel durumları bu bölge için de yürürlüktedir.

Eski Türkçe'deki *ḳ-, k-* sesleri bütün Anadolu ağızlarında olduğu gibi, Bartın ve yöresinde de *ġ-* ve *g-*'ye dönmüştür. *ġandur-, ġaş, ġılıf, ġız, ġadife, gir-, gendi* gibi. Ancak *ö, ü* ince yuvarlak ünlüleri önüne düşen kelime başı *g-*'lerinin ayrıca *ġ-*'ya döndüğü görülmektedir: *ġoźleme ġoy'nek, ġuleç, ġucen-* gibi. Tek tük *k-> g-* değişimine girmemiş olan örnekler vardır. Bu bakımdan yazı dili ile ortaklaşır: *kemük, kendiyiziy, keçi, kemlik, kişi, kişilik entarı* gibi. Fakat *k-* sesinin *ö, ü* ünlüleri ile hece kuranları da boğumlanma noktalarını artdamağa kaydırarak *g->ġ*'ya paralel bir değişim ile *k-*'den *ḳ-*'ya dönmüşlerdir: *ḳoń-, ḳomeç, ḳoź, ḳomüş* 'manda', *ḳoṕrük* 'köpük', *ḳuṕ, ḳurü-* 'süpür-' gibi.

Eski Türkçedeki ön ses *t*'lerinin ince ve kalın sıradan kelimelerde *d*'ye dönme oranı yazı dilindekinden daha fazladır: *taḳ->daḳ-. seniy daḳduvuy..., taḳı>daḳı* 'hediye' *daḳım* 'takım' *tartı>dartı, tedirgin>dedirgin, depük* 'tekme', *devek* 'tevek, üzüm dalı', *dutaḳ* 'tutacak' vb. Buna karşılık herhangi bir sebeple tonlulaşmadan kalmış *t*'li kelimeler

---

25 Bu durumla ilgili fazla bilgi için bk. *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 70, § 56: s. 72, §. 61'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

listesine yazı dili ile ortaklaşanlardan başka, *tā* 'daha', *tam* 'dam', *tüynek* 'düğüm' gibi birkaçını daha eklemek gerekir.

Önseslerdeki *b-*, *p-* ünsüzleri, ilk heceleri burun sesi *n* ile kapanan *bin-*, *pancar* kelimelerinde *m-*'ye dönerek *min-*, *mancar* şekillerini meydana getirmişlerdir. Bu iki kelime her türlü kullanılışları ile bölgede hep *m-*'li şekildedir: *yük arabalarına m i n e s i m gelmeye benim* (İnpiri); *yavını duzunu alān m i n ēr gidēr* (İnpiri, Çakraz), *bunnarī papura m i n dü m e l i* (Bartın); *baççeye ènēriz m a n c a r ı dikeriz* (İnpiri, Ahat). Ancak, *b-* ile başlayan ve ilk hecesi birer burun sesi ile biten *biñ*, *ben* gibi öteki kelimelerde *b->m-* değişimi görülmemektedir. *puçaḳ*, *pohça* ve *papur* kelimelerinde önsesteki *b-*, *v-* ünsüzleri tonsuzlaşıp *p-*'ye, *furma* kelimesinde *b* ünsüzü *f*'ye dönmüştür. *zabaliyin*, *zabası*, *zabahlayalarmış* gibi *sabah* ve bundan türeme şekillerde *s->z-* tonlulaşması vardır. Görülüyor ki, bölgede ön ses değişimleri yalnız *k->g-*, *g->ġ-* ve *t->d-* değişimleri bakımından düzenlidir. Bunların dışında kalan tonlulaşma ve tonsuzlaşma olayları birkaç örnekten ileri geçemiyecek kadar seyrektir. *b->m-* değişimi ise Eski Türkçedeki kurallı durumunu verememektedir.

12. §. Gerek yalın gerek ekler ile genişletilmiş olan kelimelerde iç seste yanyana bulunan ünsüzlerden birincisi tonsuz da olsa, ikincisi yazı dilindeki tonsuzlaşma kuralına aykırı olarak her zaman tonludur. Bu durum Anadolu ağızlarının tümü için olduğu gibi, *Bartın* ve yöresi ağızları için de genel bir kural hâlindedir: *usda*, *işde*, *tarafda*, *hafdalāca*, *etden*, *èndükden*, *bañġa*, *pañġa*, *sahde*, *asger*, *isdirahat* gibi.

Konuşma sırasında boğumlanma bakımından biribirine bağlanan komşu kelimelerde, iki ünlü arasında kalan birinci kelimenin tonsuz sonses ünsüzleri çok kere tonlulaşırlar: *temēli dèmeġ ‿ ō! heb ‿ oturuz*, *ızġarlıg ‿ ètdiy filid ‿ ādmadıy sēn ondan sineġ ‿ oldū* gibi.

Havize 'Hafıza' kelimesindeki *-f->-v-*, *Zühre>Züfre*; *ahır>afır*, *serhoş>serfoş* örneklerindeki *-h->-f-* ve *müfettiş>müheddiş* (İnpiri) kelimesindeki *f>h* değişimleri yalnız bu örneklere özgü olan münferit değişim türleridir. *-ç->-ş-*, *-j->-z-*, *-r->-l-* değişimlerinin durumu da aynıdır: *biç->biş-*, *ejderha>ezderha* (Bartın); *sığır>sıvıl* (İnpiri), *ġalarak>ġalalaḳ* (Bartın) gibi.

Bartın ve yöresinin içses ünsüz değişimleri bakımından en önemli olayları girişte belirtilen *ñ>y*, *ñ>v* ve *g>v* olaylarıdır. Bu değişimler sonsesler için de yürürlükte olduğundan, burada her ikisini birleştirerek vereceğiz.

13. §. *ñ>y* değişimi: Bartın ve yöresi ağızları aşağıda görüleceği üzere, bu değişim türü bakımından Türk lehçe ve ağızları içinde en düzenli ve etkilediği gramer şekillerine göre en geniş alanlı bir değişim bölgesi niteliğini taşımaktadır. Değişimin oluşma yerleri şöyledir:

1. Her hangi bir ek yahut gramer şekli söz konusu olmaksızın bir kelimenin iç ve sonseslerindeki *ñ*'ler *y*'ye dönebilir: *beñiz>beyiz*, *deñiz>deyiz*: *deyiz ġıyısı*, *hareket èdiya gidiya Akdeyize* (Bartın); *deñişdir->deyüşdür-*. *deyüşdürya*; *yèñ->yèy-*: *kim kimi yèyese*; *diñel->diyel-* gibi. *Amasra* bu değişim bakımından zayıf kalmakta *Bartın* ve *İnpiri* ise ön plâna geçmektedir.

2. İsim ve zamirlerin ilgi hâllerindeki *ñ* sesleri düzenli olarak *y* sesine dönerler: *āşıvıy* 'âşığın' *ġozü kor' olū* (Bartın); *p ādi ş ah ı y yolladuvu asger* (Bartın); *hemen*

Levent Şahverdi Arşivi

ġ o v u v u y dört edirafı sarılsıy (Bartın); *b u n u y üzerine; s e n i y bevendüyünü* (Bartın, İnpiri, Ahat, Çakraz); *i k i m i z i y* (Amasra) vb.

3. ikinci şahıs iyelik ekinin teklik ve çokluk şekillerindeki *ñ* sesi de ayrıksız olarak *y* sesine dönmektedir: *evde k i m ü y vā?* (Bartın); *ġazmay e l i y e alıp ġazacey tabī* (İnpiri); *a v ı r l ı v ı y c a* 'senin ağırlığınca' *altun* (İnpiri); *y a ḳ a l a d u v u y u z ġadarı; s i z i y münasip ġ o r d ü v ü y ü z e ben ney dèyen; a l ġ ı y ı b a ş ı y a topla* (Bartın) vb.

4. *ñ*>*y* değişiminin türlü fiil kiplerinin teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerindeki durumu da aynı şekilde kurallıdır:

Geçmiş zaman kipinde: *zabah ġaḳdıy mı?* (İnpiri); *sen bu işi oyuncaḳ mı y a p t ı y ?* (Amasra); *kim d i d ī y ? ġ o y d u y s a* 'koydunsa' *tā ne!* (Amasra); *sen beni ġ ō r ḳ u t t u y* (İnpiri); *y a z d ı y ñı?*

Geniş zaman, şimdiki zaman ve bildirme bağı eklerinde: *alusuy* 'alırsın', *ney dirsiyiz; yāpmassıyız ki* (İnpiri), *nāpıyosuyuz* (Amasra), *sēn yazıyosuy; yoḳsa ōle mi sanıyosuy?; bā mı vèryosuy?; buba çoḳ üzüntülüsüy* vb.

Gelecek zaman, şart istek ve emir kiplerinde: *biber a l c e y mi sēn?; yāmur olsay il tallasına y a v m a c a y* (Bartın); *ne ġadarı para i s d ē s e y vèrcen; sen münasip ġ o r ü s e y* ... (Bartın); *bekleyiy; çok èyi ġ o z e t l e y ! hadı y a p ı y baḳalım* (Bartın, Amasra, İnpiri, Ahat); *Havize ġadun deyize düşdü d è y e s i y i z* (Bartın); *şu yèzitleri y a ḳ a l a d ı y dèya* vb.

ñ>*y* değişiminden oluşan *y* seslerinde, özellikle *Bartın* ilçesinde olmak üzere hafif bir genzellik hissedilmektedir. Bu bakımdan bu tip *y*'ler Yakutçadaki yine *ñ*>*y* değişiminden doğmuş genzel *y* sesleri ile karşılaştırılabilir[26].

14. §. *ñ*>*v* değişimi: Eski Türkçenin iç ve sonseslerindeki *ñ* damak ünsüzü bölgede bir taraftan yukarıdaki paragrafta gösterilen durumlarda düzenli bir şekilde *y* sesine dönerken, bu sesin etrafında yuvarlak ünlü bulunan ince ve kalın sıradan kelimelerde de *v* sesine dönmektedir: *oñar->uvar-: uvarduḳdan sora* (Bartın); *yalıñuz>yalavuz: gelin evde yalavuzmuş* (Bartın); *doñ->dov-: yanıyon dirsem de salıy d o v u y o n dirsem de salıy dèya* (Bartın); *köñül>ġovül: ġ o v ü l vèrende; ġ o v ü l kimi sevēse ġozel odū* (İnpiri); *toñuz>dovuz: d o v u z izi ġoŕdüm davda bēn* (Çakraz); *el ġadarı yoñġa davdan dovuz èndürü* (İnpiri) ; *yuñ>yüv* 'yün': *bèlinde yüv ġuşā vamış* (Bartın); *öñ>öv, soñ>sov: insan ö v ü n ü deyil s o v u n u düşünmeli* (İnpiri) vb. *ñ*>*v* olayında değişim sebebi yuvarlak ünlüler olduğuna göre, bu değişim türü, ünlülerin ünsüzlere olan etkilerine bağlanmalıdır.

15. §. *ġ*>*v, g*>*y* değişimleri: Eski Türkçedeki kelimelerin iç ve sonseslerinde bulunan *ġ* sesini Türkiye Türkçesinin yazı dili kurallı olarak *ğ* sesine çevirirken, aynı sesi *Bartın* ve yöresi ağızları yine düzenli bir şekilde *v* sesine çevirmiştir: *aġız>avız, aġır>avır* (Bartın, Amasra, İnpiri, Çakraz); *sıġır>sıvıl* (İnpiri); *aġar->avar-: yanāsay yan ġışın a v a r ī s ı y* (İnpiri); *daġıl->davıl-, baġır->bovur-, aġaç>avaç: daravacı; daġ>dav, yaġ>yav, baġ>bav* (Bartın, Ahat) v.b.

Ekleme dolayısıyla sonsesten içsese geçip iki ünlü arasında kalarak ve *-ḳ->-ġ-* değişmesine uğrayarak tonlulaşmış bulunan *-ġ-* sesleri de aynı kurala bağlıdır. Bu

---

26 *Bk. Philologiae Turcica Fundamenta*, s. 677, §. 23.

Levent Şahverdi Arşivi

durumda olan eklerin başında *-duḳ/-dük* isim-fiil eki bulunmaktadır: *Allah seni çoluvuya çocuvuya bavışlasın.* (Bartın) gibi. Ancak, ekleme sırasında meydana gelen *g>v* değişimi ince sıradan kelimeleri de etki alanına almış bulunmaktadır: *gelincüvez, delüve* 'deliğe' *>delük, isdedüvüy ġadarı, dèdüvüyü yap; diliy kemüvü olmaz* (İnpiri, Bartın) vb.

Bölgede ince sıradan kelime kök ve tabanlarındaki *g*'ler ise çoklukla *y* sesine dönmüştür: *yiğit>yiyit, degil>deyil, degirmen>deymen, ügüt>üyüt-: un üyütme gidiya; eger>eyer, büydey* 'buğday' (İnpiri vb. yerler) gibi.

16. §. İçseste yanyana bulunan biribirine yakın boğumlanmalı ünsüzler arasındaki benzeşme (assimilation) olayı niteleyici bir özellik taşımaktadır. Bu türlü benzeşmelerin en sık rastlananı *-rl->-ll-* değişimidir: *mısırlar>mısılla, yèrlisi>yèllisi* (İnpiri), *yèrleri>yèlleri, birlikte>billikde, oralara>ollara, hazırla->hazılla-, ḳarıları>ġalları, demirle->demülle-* (Bartın) gibi. Çok daha seyrek olarak tam yahut kısmî benzeşme şeklinde *-nl->-ll-, -nl>-nn-, -mv->-mm-, -tç->-çc-, -nd->-nc-, -hç->-çç-* değişimlerine de rastlanmaktadır: *samalluḳ* 'samanlık', *yanġunnuḳ* 'yangınlık, aşk', *ġardaşum ⌣ mar* (İnpiri, Ahat), *Hatice>Hacca, şindi>şinci, bahçe>baççe, baççe* (Bartın, İnpiri, Ahat, Amasra) gibi.

17. §. Bölgenin içsesteki değişim olaylarını tamamlamak için hece kaynaşması (contraction), hece yutulması (haplologie) ve göçüşme (metathése) olaylarından da söz açmak gerekir. Göçüşme için *kirbüt, ḳorpü, alġı* 'aklı *<akl' : alġı başıya geliya; alġıyı başıya topla* gibi birkaç örnek gösterilebilirse de, olayın bölge için dikkat çekici bir durumu yoktur.

Çoklukla *-r* ile türetilen ettirgen (faktitivus) fiil tabanlarının geniş zaman çekimlerinde olmak üzere, üst üste gelen r'li hecelerden biri bölge ağızlarında yutularak kaybolmaktadır. Geride kalan hece ya kaybolan hecenin uzunluğunu kendi üzerine çekmekte yahut da o hece artık kısalmış bulunmaktadır: *ben seni iki elimnen vèrün* 'veririm'; *duzā düşürün* 'düşürürüm'; *aman ḳose ben sā yèniden ġuy-vörün* 'koyuveririm' (Bartın); *heb oturuz āşama ġadīn* (Amasra); *saşda da bişīriz, bōle yuvūruz bişīriz, sacı ġızduruz* (Ahat) vb.

Hece kaynaşması olayı birçok Anadolu ağızlarında görüldüğü gibi bu bölgede de boldur. Kaynaşma çoklukla ünlüleri arasında *ñ, y, ğ, h, l* ünsüzleri bulunan hecelerdedir. Bilindiği üzere bu ünsüzler başka bir sese değişmek, yavaş yavaş erimek ve düşmek suretiyle kaybolma eğilimi kuvvetli olan ünsüzlerdir. Kaynaşma verisi hecelerde görülen uzunluklar, kaybolan ve kaynaşan seslerin, etkilerini kalan hecelere uzunluk şeklinde yüklemelerinden ileri gelmektedir: *māra* 'mağara', *duzā* 'tuzağa', *sā̃* 'sana' *tā* 'daha': *tā vèren, tā içiyo* (Amasra); *bā̃* 'bana' (Ahat); *bakām* 'bakalım', *èġit-* 'getir-, götür-' *<alıp ġit-. çadıra ġızıy yanına ēgidiyala; ēgidinceye ġadarı* vb.

18. §. Ünsüz düşmesi: *r, l* ünsüzleri gerek kelimelerin sonseslerinde gerek içseslerde hece sonlarına rastlayan yerlerde sık sık düşmektedir. Düşme oranı *r*'de daha kuvvetlicedir: *Bartınlıla akılludu da* (Bartın); *ne ġadā vèdiklēni bilmēyon* (Amasra); *gidili mi hèç* (Amasra); *esgiden ġayıḳ girēdin; sıvılımız vā* (İnpiri); *kim bilü! bā ġalusa; ölü-vèsey, yapı-vamalı* (Bartın, Amasra); *onu ordan ġaçumaḳ ġolay* (Bartın); *yolunu şaşuru* (Amasra) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

l düşmesi: *ānımızıy yazısı; sōraġāḳıyo* (Bartın); *puçā yıḳayām biyo didīm; böyük bi memliket deyi ki* (Amasra); *nası dikilecēni* (İnpiri); *ġāḳasam* (Bartın) vb.

Bazı kelimelerde de yine hece sonlarında olmak üzere *y, k, n* ünsüzlerinin eriyip kayboldukları görülüyor: *ōle, bōle, nèse, sōle-, sē 'sen': ġordüymü sē?* (Amasra); *sōra, ġorḳuç, yüsek, artu* 'artık' (Amasra); *bā!* 'bak!, evet' (Amasra); *girilecēmiş* gibi. *f* düşmesini yalnız *yuḳa* kelimesinde tespit edebildik: *yuḳasuz da olmayā* (Amasra) gibi.

Şekil bilgisi

19. §. *Bartın* ve yöresi ağızlarının şekil bilgisi, yazı diline oranla büyük bir değişiklik göstermez. İsim çekimi ekleri arasına sokulabilecek yeni ekler, yahut bilinen eklerde dikkati çeken görev ayılıkları yoktur. Yapım ekleri de bazı hususlarda tespit edilen şekil ve kullanılış ayrılıkları dışında, genel olarak yazı diline paralel yürümektedir. Bununla birlikte bölgenin şekil bilgisini yazı dilinden oldukça ayrılıyormuş gibi gösteren bir durumu vardır. Bu durum özellikle türlü ses değişimlerinin yahut ses değişimleri ile ilgili bazı hususların eklerde meydana getirdiği şekil değişikliklerinden ileri gelmektedir. Buna yalnız eklerde değil, kelime kök ve gövdelerinde beliren ses değişimleri de katılırsa, şekil bilgisinde dış görünüş itibariyle beliren ayrılık daha iyi anlaşılır.

Yukarıdaki durumu göz önünde bulundurarak burada yalnız şekil ve görev bakımından yazı dilinden ayrılmış olan şekil bilgisi öğeleri üzerinde duracağız.

20. §. Eski Türkçedeki ve Eski Anadolu metinlerindeki *-ra/-re, -aru/-erü* yön gösterme ekleri bilindiği üzere bu günkü lehçelerde ve Anadolu ağızlarında artık görevlerindeki canlılığı kaybetmişler, bazı kelimelerde ancak arkaik şekiller olarak devam etmektedirler: *taşra, sonra, içeri, dışarı* gibi. Bartın bölgesinde kullanılan *èçere* 'içeriye' ve *dışara* 'dışarıya' kelimelerinde ise, *-ra/-re* eki hâlâ canlı yön gösterme görevi ile kullanılıyor görünmektedir: *beni èçere alıyala mı?, seniyki dışara çıḳdı* gibi. Bizce bu kelimelerdeki *-ra/-re* eki, eğer *èçeriye>èçere, dışarıya>dışara* şekillerinden hece kaynaşmasına uğrayarak kısalmış değil ise, ilgili kelimelerin kök durumları dolayısıyla eski bir *-aru/-erü* ekinden ünlü uyumuna göre düzleşmiş olmalıdır. Görevini de ancak arkaik bir şekil olarak devam ettirmektedir. Yoksa bu ekin bölge için artık canlı bir yön gösterme durumu söz konusu olamaz.

İsim ve isim soyundan kelimeler ile çekimli fiillerdeki *-lar/-ler* çokluk eki, *-n, -ñ* ile biten kelimelere eklendiğinde iç sesteki ünsüz benzeşmesi dolayısıyla bazen *-nar/-ner* bazen de sonses r düşmesi sebebiyle *-nā/-nē, -lā/-lē, -la/-le* şekillerine dönmektedir. Fakat görev bakımından üzerinde durulacak özel bir durumu yoktur: *ġun'/ġuńner, yisiñ/yisiññē, ġāḍeşlē, yolcula, ānaşabilecekle* gibi.

l>n değişimine uğrayarak şekil değiştirmiş eklerden biri de *ilen* edatından kaynaşmış ve ekleşmiş olan *-nen* ekidir. Bu ek ünlü uyumuna göre ince ve kalın şekiller alır: *asgernen, eşgiyaynan* gibi.

Yazı dilindeki *için* edatı burada yapısı ile ilgili *uçun* şeklini korumakta ve Eski Anadolu metinlerindeki gibi *-dan* ayrılma hâli eki ile genişletilmiş olarak devam

Levent Şahverdi Arşivi

etmektedir: *bizim bi ġariye oldūndan, unuñ u ç u n d a n İnpiri diniyo* (İnpiri); *onnarı sayarız bu duvara asarız ġurutmaḳ u ç u n d a n* (Ahat) vb.[27]

Yazı dilindekinden ayrılan edatlar arasına ayrılma hâli isteyen *-keri* '..-den sonra' edatını katabiliriz. Bu edat *sōra, sōra*, edatı ile yanyana kullanılmaktadır: *öldükden kèri, yidikden kèri* gibi.

21. §. Sıfatlarda yokluk bildiren *-suz /-süz* eki düz kelimelerden sonra da yuvarlak olarak devam etmektedir. Görevinde yazı dilindekinden ayrı bir durum yoktur.

-cuḳ/-cük küçültme eki de kelimelerin düzlük yuvarlak durumları söz konusu olmadan büyük bir çoklukla yuvarlak olarak kullanılmaktadır. Küçültme, okşama, sevgi görevlerinden başka anlamı pekiştirme görevi ile kullanıldığı ve *-ar/-er* ile yapılan üleştirme sıfatlarının görevini karşıladığı yerler vardır. Cümle içinde isim, sıfat, zarf ve predikat olarak kullanılır: *nihayet u ş a c u ḳ derdini açıya* (Bartın); *b i d a n e c ü k urba kesi-völle; bi ḳ o ş e c ü v e oturya* (Bartın); *k i m s e c ü k l e ōlanıy derdinden ānamaya* (Bartın); *ġız bi ġ ı y c u ḳ d a n ġozetleyomuş; e ç c ü k vèriy; ben b ö y ü n c ü k gidim deyizē* (Amasra); *bē Deymen-āzınıy üsdücündenim* (İnpiri); *c o p d a c u ḳ* 'cop diye' *suyuy içine düşüya bovuluya* (İnpiri); *ş ı p d a c u ḳ* 'çabucak, şıp diye' *geliya, bi teneke misir dökulüya başlaya onu b ü r c ü k b ü r c ü k* 'birer birer' *toplamā* (Bartın) vb.

-cuḳ/-cük ekinin *-az/-ez* eki ile genişletilmiş olanı da vardır. Yalnız bu takdirde ek, bölgedeki kurallı *g>v* değişimi dolayısıyla *-cuvaz/-cüvez* şekline dönmüştür. Kullanılışı yaygındır: *bi m e n d i l c ü v e z e misir bālayala; b u n c u v a z bi ḳoşeye çekiliya; ġ u n c ü v e z l i bi ġun'; ġarıcuvaz, gelincüvez, ġızcuvaz* gibi.

keri edatı üzerine getirilen *-cuḳ* eki ayrıca *-ma* ve *-na<ġına* pekiştirme ekleri ile genişletilmiş olarak, bir ek yığılması hâlinde devam etmekte ve bol bol kullanılmaktadır: *ondan k è r i c ī m e n e nāparsıñ bōle* (Ahat) gibi.

-ç küçültme eki ise yalnız *çüpeç<küpeç* 'küpecik, küçük küp' kelimesinde devam etmektedir.

-cuḳ/-cük küçültme ekine paralel olarak *-ça/-çe* eki de kullanılmaktadır. Bu ek vurgulu ve vurgusuz şekilleri ile yazı dilinde olduğu gibi sıfat ve zarf eki olarak kullanıldıktan başta, tek tük *onca* şekli ile miktar gösterme görevinde kalıplaşmış bir zarf olarak da kullanılıyor: *ben didim o n c a* 'o kadar çok' *geldim eve ġatū biyō* (Amasra), *onca* kelimesinin eski bir pekiştirme eki olan *-ma*'nın kalıntısını taşıyan *oncam<ancama* ve *ne* soru zamirinden genişletilmiş *nancam* 'ne kadar çok' şekilleri de yer yer göze çarpmaktadır: *ömründe ōle düvün görmemiş o n c a m zollu oluya; n a n c a m yapsay yètmiya* (Ahat).

-k pekiştirme eki ile genişletilmiş *-caḳ/-cek* eki hem sıfat hem de tarz zarfı olarak kullanılmaktadır: *sovucaḳ sovucaḳ* 'soğuk soğuk'; *üzüm alı-vıdım bi kilō, s o v u c a ḳ s o v u c a ḳ yisiñnē* (Amasra) gibi.

22. §. İsimden isim ve fiil türetme ekleri içinde yazı dilinden ayrı olan türler hemen yok denecek kadar azdır. Kelime, ek yahut arkaik şekiller için *işlik* 'iç gömleği',

---

27 *uçundan* edatını Eski Anadolu metinlerindeki *uçun, uçundan* şekilleri ile karşılaştırmak için bk. Z. Korkmaz, "uçun/üçün/için vb. çekim edatlarının yapısı üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1962, s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

gèsilik 'çamaşırhane' <*gèy-esi+lik, ev+er-* 'evlendir', *ġuraksı-* 'kuraklaş-, kuru-' <*ḳurak+sı-* · *tabî sen onuy ġuraḳsıdînı annarsıy* (İnpiri), *yèysi-* 'bayatla-' gibi örnekler gösterilebilir.

İsimden isim türeten ekler içinde nispeten bol örnek veren bir ek *+muḳ>mük* ekidir. 'Küçültülmüş yahut bozukluğa uğramış' anlamında yeni isimler ve seyrek olarak da sıfatlar türetir: *acamuḳ* 'küçük yabani elma' *çitmük* 'küçük üzüm salkımı', *ekşimük* 'süt kesiği', *eşemük* 'elma armut gibi meyvelerin yendikten sonra çekirdek üstünde kalan artık kısmı', *evcümük* 'tutumlu, evine bağlı' gibi[28].

23. §. Fiilden sıfat ve isim türeten işlek eklerden biri *-°k*'dır. Bu ek sonsesi ünsüz ile biten yuvarlak sıradan kelimelere düz olarak geldiği halde, düz sıradan ünlüler taşıyan kök ve gövdelere daha çok yuvarlak bir bağlantı ünlüsü alarak *-uḳ>ük* şeklinde gelmektedir: *evle-k* 'dönümün dörtte biri', *dut-aḳ* 'tutacak, tencere tutacağı', *sark-aḳ* ve *sars-uḳ* 'pejmürde, pasaklı', *dişle-k* 'dişleri dışarıya fırlak olan kimse', *iyeş-ük* 'tembel', <*iyeş-* 'bir işin başkası tarafından yapılmasını iste-, bir başkası ile inatlaş-', *sıvaş-uḳ* 'yüzsüz, arsız' *tüyne-k* 'düğüm', *yanaş-uḳ* 'becerikli, sokulgan', *yıl-uḳ* 'eğri' vb.

Fiilden *-man/-men* eki ile türetilen isimler için yalnız *yayman* 'yayılmış'[29] örneğini tespit edebildik: *anası yayman ġadun ġızı diddiri ġadun* (üzüm).

-ge eki ile türetilmiş *çövür-ge* 'tahta kapı mandalı' anlamındadır.

-gen eki abartma görevi ile *süsgen* 'çok süsen hayvan' örneğini veriyor.

-ġuç ile türetilmiş *gez-ġuç*' kelimesi 'gezmeyi seven, çok gezen kimse'dir.

Fiil kök ve tabanlarına hep yuvarlak olarak gelen *-ġun/-gün* eki daha çok soyut anlamda isim ve sıfatlar türetmiştir: *èngun*' 'ağır hasta, ağır hasta olan kimse', *ġañgun* 'bıkkın', *girgün* 'becerikli', *şişgun*' 'mağrur, azametli', *yanġun* 'âşık', *yèrgunnük* 'hâmile kadınlarda aş erme' gibi.

Eski Anadolu Türkçesinin yaygın *-asıl-esi* isim-fiil eki burada birkaç kelimede kalıplaşmış isim meydana getirmiştir: *ötlēsi* 'bir ucu yanmış odun <*otla-* 'ateşle-', *gèsi* 'elbise' <*gèy-esi, gèsilik* 'çamaşır yıkanacak yer' gibi.

kesmük 'ekşimiş süt, harman sonunda başaktan ayrılamayan buğday taneleri', *sarmuḳ* 'çocuklara verilen ince tülbent içine konmuş şeker vb. ezmesi', *çètlemük* 'çitlenbik' gibi bir iki de fiilden *-muḳ/-mük* eki ile türetilmiş isme rastlanmaktadır.

-ma/-me mastar eki bazı kelimelerde mastarlık niteliğini kaybedip kalıplaşmış adî isimler hâlini almıştır. Bu şekilde oluşan ve yazı dilinde kullanılmayan kelimeler için aşağıdaki örnekler gösterilebilir: *açma* 'fundalık araziden açılmış tarla', *girme* 'iç güveyisi', *ġızdurma* 'darı unundan sütle yapılmış ve saçta pişirilmiş ekmek', *gözleme* 'yazı dili ile ortak olarak: saçta yapılan börek' vb.

Fiilden *-ı/-i* eki ile yapılan isim türü için en yaygın örnek *daḳı* 'nişan veya düğün hediyesi olarak takılan şey' kelimesidir.

---

28 Fiilden *-muḳ/-mük* ile türetilen isimler için bk. § 23.

29 Bk. ve krş. Giresun'da *yayman* 'büyük çuval, harar' anlamındadır. *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, C. III L-Z, s. 1498.

Levent Şahverdi Arşivi

24. §. *-dur-/-dür-, -ur-/-ür-* (ettirgenlik) ekleri düz fiil köklerinden sonra da yuvarlak olarak gelen eklerdendir. Görevinde her hangi bir değişiklik yoktur. Yalnız, hece sonuna rastlayan yerlerde *r* düşmeleri sebebiyle eklerin *-dul-dü, -u/-ü* şekillerine girdikleri oluyor: *yapışdur-, yapuşdur-, yapuşdu-; ġızdur-, ġızdu-: ġızdudu; ġızı ordan èndürya atıy terkesine mindürya* (Bartın); *girdüsey ya* 'girdirsen ya'; *geçür-: söz geçüremeya; aşur-, şaşu-, ġaçu-, batu-, yèriy dibine batudu* vb.

-dur/-dür<tur-ur bildirme bağının durumu da her bakımdan *-dur-/-dür-* ekine uymaktadır: *aġıl yaşda deyil baş dadu; bèyazdu; kimse mesul deyildü* (Bartın). Bazı ağızlarda *r* düşmesinden sonra ek ünlüsünün *-dur>-dū* şeklinde uzadığı görülüyor: *bizim buranıñ işi yoḳdū* (Ahat); *uşām burdadū* (İnpiri) gibi.

Kullanılışında bir özellik göstermeyen fakat uğradığı ses değişimleri ile şekil değişikliğine uğrayan eklerden biri de *-duḳ/-dük* sıfat-fiil ekidir. Bu ek yuvarlaklığını koruduktan başka, yeni ekler ile genişletilme durumlarında, *-k*'nın iki ünlü arasında kalıp tonlulaşması yüzünden bir de *-g->-v-* değişimine uğramaktadır: *dèdük ya, çıḳduḳlarını ġorüyalā; siyah gèydüvüm uçun; alabildivüne uzanmış* gibi. İyelik ekleri ile genişletilen *-duḳ/-dük* ekinin ikinci şahıs iyelik ekli şekli, yukarıda belirtildiği gibi *ñ>y* deyişimine uğramıştır: *isdedüvüy ġadarı, dèdüvüyü yap* gibi.

25. §. Fiillerin kip ve şahıs ekleri ile genişletilmiş çekimli şekillerinde görülen değişiklikler şunlardır:

Çekimli fiillerin birinci şahıs teklik ekleri hâl kipi ekindeki bazı istisnalar dışında olumlu ve olumsuz kök ve gövdelerde daima *-n*'dir. İkinci şahıs teklik ve çokluk şekillerindeki *-ñ* sesi *y*'ye dönmüştür.

Düz köklere gelen geniş zaman eki *-r*, ya geniş bağlantı ünlüsü alarak *-ar/-er* şeklinde yahut da dar yuvarlak bağlantı ünlüsü alarak *-ur/-ür* şeklinde kullanılmaktadır: *gid-er-in, min-er-siy, gel-ür-ün,* gibi. *r* sesindeki düşme sebebiyle geniş zaman gösterme görevinin kısa yahut uzamış bir ünlüye yüklendiği yerler vardır: *sizi eve aşuru görēsiyiz; ġızım gil oturulādın; gelüken* gibi. *Bartın* ilçesinde ve *İnpiri Ahat* köylerinde, geniş zaman kipinin olumsuz birinci şahıs çokluk şeklinin çekiminde yazı dilinden ayrılan bir özellik daha vardır. O da, geniş zaman kipinin yazı dilindekinin aksine r'sini korumuş olmasıdır. Böylece *-mayız* yerine *-maruz* şekli yürürlüktedir: *halı doḳumāruz heybe de doḳumāruz; fındıyı su vèrmērüz bĭz, bi şèye su vèrmērüz* (Bartın) gibi. Buna göre bir örneklendirme yaparsak *gel-* fiilinin geniş zaman çekimi şöyle olacaktır:

gel-ür-ün	*gel-ür-üz*	*gel-men*	*gel-mer-üz*
gel-ür-süy	*gel-ür-süyüz*	*gel-mez-siy*	*gel-mez-siyiz*
gel-ür, gel-ü	*gelür-lē, gel-ü-le*	*gel-mez*	*gel-mez-lē, gel-mez-le*

Şimdiki zaman kipinde yukarıda belirttiğimiz şahıs ekleri ile ilgili değişiklikten başka, *r* düşmesi ve düzleşme olaylarından doğan ayrılıklar belirmektedir. *-yor* ekinin bölgede yalnız üçüncü şahıs teklik ve çokluk şekillerinde r düşmesi ile birlikte düzleşmeye uğraması, buna karşılık birinci ve ikinci şahıs teklik ve çokluk şekillerinde yuvarlaklığını korumuş olması, ayrıca düzleşen *-ya* ekinin dil benzeşmesine göre ince ve

Levent Şahverdi Arşivi

kalın şekiller alabilmesi, karşımıza *-yo, -ya/-ye, -yō, -yā/-yē* gibi iki ayrı tür ve değişik şekiller çıkarmıştır: *isdeyon, ènmeyon, beyeniyon; yiyyosuy, bilmeyosuy; isdeya duruya, biliyē, eylenmeyā, sere-ġoya; yuvallayoz, almayoz, ġorünmeyosuyuz; bovuryala, hazıllana-biliyala, çıḳardı-varyala* gibi.

Şimdiki zaman kipinin üçüncü şahıs teklik çekimindeki *-ya/-ye* eki yuvarlak ünlü taşıyan tarz eklerinden biri ile genişletildiğinde, kendinden sonraki yuvarlak ünlünün etkisi altında tekrar yuvarlaklaşmaktadır: *su aḳı-varyomuş, anlayomuş; ġafaları yoḳara ġaḳmayodun* gibi.

Amasra ağzında şimdiki zaman kipindeki y'lerin iki ünlü arasında eriyip kaybolarak yerini yuvarlak bir uzun ünlüye bıraktığı örnekler de tespit edilmektedir: *burda yapmōlar bunnarı; sen bilemōsuy ki; annemi dèmōlar Fèridānımı dèyālā* gibi.

-acaḳ/-ecek gelecek zaman eki bölgede bazen *-acaḳ/-ecek* bazen *-caḳ/-cek* şeklinde bir kullanılış göstermekte ise de, İnpiri, Ahat ve Amasra ağızlarında kelime ister ünlü ister ünsüz ile bitsin, çoklukla bağlantı ünlüsü almamış *-caḳ/-cek* şekli yer almaktadır: *vèrcen, bilinmecek, yürüyemecek, alcey mi?, bilemēycen* gibi. *alcey* örneğinde görülen uyum dışı durumlar, ünsüzlerin inceltme etkisinden ileri gelen sonraki değişimlerdir.

i- yardımcı fiili ile türetilen hikâye şeklinin üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekimlerindeki özellik, bunların birer *-n* sesi ile genişletilmiş olmalarından ileri gelmektedir: *yoḳdun, yoḳladın, bilidin, bililedin* gibi.

Emir kipindeki ufak tefek ayrılıklar sırf ses değişimleri ile ilgilidir: *alıy* 'alın!' *vèriy!* 'verin!', *alsıñ, yisiñ, yisiññē* gibi. Kimi zaman da *-a/-e* istek-dilek kipi ekinin şahıs ekleri ile genişletilerek bir dereceye kadar emir kipinin yerini tuttuğu görülüyor: *Sülün Beyi ġoresiyiz* 'görün, göresiniz' *Fatma ġadun ġubura düşdü dèyesiyiz* 'deyesiniz, diyin'; *eliyizden aldırmayasıyız* gibi.

Tasvir fiillerinden *vèr-* tezlik (tacilî) fiili ünlü uyumuna girmiştir. Bu yüzden kalın sıradan fiil kök ve tabanlarında kalınlaşmış bulunmaktadır. Yalın kullanılışlarında normal olarak r'sini kaybeder: *cövüz yaprā ġoy-va, çuvalını doldur-varya, olanı biteni ġocasına ānadı-varya, suaḳı-varyomuş, siniyi öynine dutu-varya* (Bartın, Amasra, İnpiri). Bazen de *ver-* yardımcı fiilinin *v* ünsüzünün etkisi altında yuvarlaklaştığı görülüyor: *eviy öynüne çeki-vörün* (Bartın); *bunu nèreye atı-vorsay atı-va; ġurumlu ocaḳ dutuşu-voru, doḳuy-vordum* 'dokuyuverirdim', *dovur-vordum* vb.

Tasvirî fiil içindeki *bil-* yardımcı fiilinin, ünlü yuvarlaklaşmaları bölümünde gösterdiğimiz üzere, *b*'nin etkisi altında yuvarlaklaşmış *bül-* şekli vardır: *geze-bül, ala-bül-* gibi.

ġo- 'koy-' yardımcı fiili 'devamlılık' görevinden başka 'bir işin öncelikle yapıldığını' da göstermektedir: *alaca bulaca çıḳa-ġomuş yamaca* (Bartın); *suyunu aḳıda-ġodum* (Bartın); *seni alma yapā da cèbine ġoya-ġor* (Bartın); *onu oraya sere-ġoya* (Amasra) gibi.

26. §. *-asıl-esi* gelecek zaman isim fiil eki her ne kadar birkaç kelimede kalıplaşmış bir durum göstermekte ise de, bunun dışında 'gelecek zaman'la birlikte 'istek' nüshası da taşımak üzere, işlek durumunu hâlâ devam ettirmektedir: *ġoresim geldüvü*

Levent Şahverdi Arşivi

vaḳıt çuvuran (Bartın); *se çāşıya gitcey mi? - g i d e s i m yōḳ* (İnpiri); *yük arabalarına m i n e s i m gelmeye benïm* (İnpiri); *e ş e y e s i olan eşesin* (Bartın); *su i ç e s i l e r i geliya* (Bartın) gibi.

Ekin *hınzır ġız, g e b e r e s i ġız; ḳor ⌣ olası uşām* gibi kargışlardaki kullanılışı da devam etmektedir.

27. §. Ses ve şekil bilgisi bölümlerindeki türlü olaylar dolayısıyla verilen kelime hazinesi örneklerine, *Bartın* ve yöresinde yaygın aşağıdaki birkaç kelimeyi daha ekleyebiliriz:

et yaran 'dolama', *ġındamlı* 'kendini beğenmiş', *ġartlaç* 'mısır ekmeği, saçta pişmiş mısır ekmeği', *tam* 'ahır', *terecük* 'incecik', *tılar* 'çocuk beşiğine yahut salıncağına konan ortası delik yatak', *tınar* 'harman dövüldükten sonra savrulmak için hazırlanan yığın', *tısġa* 'sıska', *toḳalaḳ* 'yuvarlak, düz olmayan nesne', *yalaz* 'alev', *yaldıra-* 'parla-, parılda-', *yalḳandaḳ* 'etin yenmeyen kısmı', *yama* 'dik, yokuş', *yañġun* 'âşık' vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

METİNLER

Masallar

I

Derleme yeri : Bartın ilçesi
Anlatan : Ümmü Özgür

Ġurcuşili ġaşuḳcu, Amansıra havancı, Bartın yalancı, Ereylinen Zoñguldaḳ mādenci, Alaplı oduncu, Akşehir partalcı, Isdambıl da mahalebici. anam èşikdēken bubam bèşikdēken ben onüç yaşımdēken dere depe düz gitdim, alt_ay bi ġuź gitdim ; afedersiyiz deve telḷal_iken eşek belber_iken ; dèrken mèrken armuda vādım èrken, sābısı geldi yirken ; hem baḳışdurūyon hem ālādan ġazuḳ çeküşdürüyon. ben ġaçıyon o ènsemden pat ḳut' yèlleşdürüya. ordan geşdim ırmaḳ ġıysına baḳdım bi saray, sarayda bi gelin bubası ölmüş yası yōḳ, hamamına girdim hamamınıy tası yōḳ ; orda bi ġarı dolaşıya pèşdamalınıy arḳası yōḳ. ordan geşdim deyiz ġıysına topladım çeyleleri darıdū dèyi, bit bazarına gitdim bi at aldım dorudū dèyi ; yanında dolaşuken bā bi depük savurdu deyüs pezemek gèri dur dèyi ; ben de ġızġunnuḳnan Beyazıt ġulesini cebime soḳdum borudū dèyi. ordan geşdim deymene ġadarı torbaynan, sarı sıçan geldi zorbaynan ; ġulḷeri yondu èndi direkden, ġorḳutdu beni helbet yürekden ; süt otdan, yumurta ötden, Aliynen Veliynen şindi işimiz yoḳ deliynēn ; hatır_uçun yiriz olsa bi sahan ġaymaḳ balıynan. bi daş atdım minareniy daşına, şindi geldim masalımıy başına :

bi varmış bi yoḳmūş, vaḳdıy birinde bi pādişah varmīş. bu pādişah ışıḳları yasak_itmiş. ata miniya soḳaḳ soḳaḳ geziye. üş dāne de ġızcuvaz varmış. bunnā ġuṇde dört paraya bèz doḳuyyalāmış. napsıñna ışıḳ yasak_olunca nası çalışsıñna. eviy tamınıy her yèllerini tıḳamışla da doḳuyyalamış. doḳumasala aş ġalcaḳla helbetde. pādişah o soḳaḳdan geçiyomuş. ışığı görüncü diyneya bunnarı. böyüḳ ġız dèya ki : "pādişah beni alsa bi çadır doḳuy-vordum da umum asgerini içine aludun". ortanı deya ki "bi halı doḳuy-vordum da yüsüvüy gözünden geçürüdün." hırası dèya ki "beni alsa altun başlı ōlan sırma saşlı bi ġız dovur-vordum" dèya. pādişah bunnarı duyya. bunnarıy ḳapısına usulcacıḳ bi yafda yapuşduryā. zabah_oluya. bubaları bi de ḳapıdan çıḳsa baḳsa ki,

Levent Şahverdi Arşivi

pādişahıy yafdası vār. "āh geberesi ġaltaḳlā, pādişah ışıvıyızı ġoṭdü yafdayı onuñ_uçun yapışdudu. şindi beni öldürcek" dėya. sōra bi araba geliya ḳapınıy öynüne dėya ki: "pādişah seni isdeya hadi bubacuvum" dėya. miniya bu arabaya gidiya. pādişahıy yanna varıya. pādişah dėya ki buna: "buba" dėya "allahıy emriynen ġızıyıy üçünü birden alcan" dėya. o da "nası bülüsey öle yap öłum" dėya. pādişah üçünü de düvün ėdiya alıya. gerdē giriya. en böyü çadır doḳucādın ya mēdanda ne çadır vā ne bi şėy vā. ortanı da halı doḳucādın onda da yoḳ bi şėy. hırasına gelince altun başlı bi ölannan sırma saşlı bi ġız dovuryā. böyuḳ ġıznan ortan ġız "ġuç'cük ġız dėdüvünü yapdī, pādişah bizi burdan ġovā, aman lala napacasay yap sen bilisiy" dėyala. lala "ben Allahdan ġorḳarın öldüremen bu uşaḳları" dėya. sōra lala uşaḳları bi sanduvuy içine ġoya, kitleyâ da deyize salı-varya. yiñi bızlamış bi dişi ḳopek yavrusunnan ėrkek ḳopek yavrusunu ipeklilere sarıya pādişaha ēgidi-vėrya. "aç baḳan lala" dėya pādişah "çocuḳlarımı ġoren" dėya. bi baḳsa ki ḳopek yavrusu. "bunnā mı dovdu lala bu ġarıdan?" dėya. "öleyse bu ġarı yol çatına ġomülsüñ, yarı bėline ġadarı naletleyon, gelen geçen yüzüne tüḳuṙsüñ" dėya. bunna ḳomüyala ġarıyı. ölmēcek ġadarı da bi övün ekmek vėryala. gelelim eteki sanduḳ bi adaya yanaşuya. o adada da bi ġarı–ġoca varmış. onnarıy ġuṅde iki nar ızıḳları varmış. o ġun' dörde çıkmış. ġarıcuvaznan adamcuvaz "heraĺ biz bi ġuṅah işledük" deyi bėş nekat namaz ġılıyalā. ondan keri ġarınıy ġov'sü şişiya. adam "heraĺ biz bövün bi hatā tā işledük" dėya. sōra deyiz ġıysına ġadarı gidiya bi baḳıya ki bi sanduḳ geliya. deyiz ata ata getiriyomuş sanduvu. adam "cansa beri malsa gėri" dėyomuş. sanduḳ gelinci yapuşuya adam sanduva. ḳapānı açıya baḳıya ki iki dāne çocuḳ. bunna birbirleriniy barmaḳlarını emiyalarmış. alya çocuḳları evine ēgidiya. ġarı emzürya çocuḳları. bunna ġuṅden ġune bövüyyala. ġoca deliġannı oluyyala. sōra adam ölüya. bunu ḳomüyala adam ölmeden dėya ki ölana: "duvarda asılı bi ġırbaç vā, onu deyize vurāsıy bi ayġır gelü, emret dir. ona minēr nėreye isdēsey gidēsiy". ölanıy bi ġun' canı sıḳılıya. ġırbacı deyize bi vuruya. bi ayġır geliya "emret" dėya. ölan "Isdambıla ġotü beni" dėya. gidiya bu Isdambıla. orda gezēken ġarnı acıḳıya bi ahcı dükganına giriya. ahçı başı soruya: "ney yirsiz öłum?" "ney vörüsey onu yirin" dėya. neyse yimēni yiyya. herkes musluvuy başında elini yıḳayomuş. o da elini yıḳaya. ḳapıdan çıḳāḳan para isdeyalā bundan. bu para bilmedüvü uçun şaşuryā. herkes ellerini cėbine soḳuyormuş bi şėy vėriyomuş. bu da ellerini cėbine soḳuyā. deyiz ġıyısında oynāḳan cėbinde ġalan ufacuḳ bi daş çıḳarya onu vėrya. "ō! öłum biz bunu nası bozalım" dėya ahçı başı. ölan tā cėbindekileri hep vėrya "bu siziy olsun bunnādan bizim çoḳ vā" dėya. o daşlā hep elmasmış. neyse ölan çıḳıya ordan. gene geziya birez. gidiya deyiz ġıysına ġırbacı vuruya,

Levent Şahverdi Arşivi

bi aygır çıkıya. "emret" deya. "beni adaya bırak" dėya ōlan. ōlanı adaya
bırakıya. aradan birez zaman geçiya. ġoca-ġarı da ölüya. onu da ḳomüyala. ōlan Isdambıla alışıya boyuna gidip geliya. cėbini o daşlādan doldurya o ahçı dükganına ēgidiyomuş. neyse bu ahcıynan dos oluya. ahcı buna dėya ki: "ōlum sen o adada ney yapcay. ġız ġardaşıyıy da canı sıḳılu, sen birez o daşlādan ġotü, pādişahıy sarayınıy ġarşısındakı yiri sā alı-vadım. onuy üsdüne saray yapalım" dėya. ōlan o daşlādan cebini doldurya doldurya ġotürya Isdambıla. bi saray yapılıya ki pırıl pırıl. içi dışı altun gümüş yalduzlu. pādişah şaşıya "bu ne zaman yapıldı" deyomuş. ōlan gidiya ġız ġardaşını almā. anasınıy bubasınıy mezarınıy başına gidiya. "ē ana buba siz bizi bırakdıyız. burda yalavuz ġalduḳ. biz de Isdambıla gidiyoz" dėyalā. "gidiy ōlum, eyer başıy sıḳıya gelüse gel benim yanıma" dėya bubası. ōlan ordan ayrılıya. cėplerini doldurya. deyize bi ġırbaç vuruya bi at geliya. bi tā vuruya bi ḳısraḳ geliya. "emret" dėya. "bizi şinci Isdambıla ġotü" dėya ōlan. Isdambıla geliyala bunna, saraya yėlleşiyala. pādişah ōlanı ġorüya. veziri dėya ki: "bōle zeñginnē bize il̇āzım ̧olu sen bunnan dos olmalısıy" dėya. pādişah ōlannan dos oluyā. ōlanı o ġadarı çoḳ seviyomuş ki pādişah bi ġun' ġoṙmeden duramayomuş. ġarıla bunu ġorüyala. "aman lala bu ōlan bizim ōlan. baḳ sōra bizim başımıza bi iş açā. biz bunu ney yapalım yapalım yoḳ ėdelim" dėyala. sōra bi ġoca-ġarı buluyala, saraya yollayala. ġarı ḳapıyı taḳıraya. "aman ġızım eşeyesim geldi ḳapıyı bā açı-va" dėya. ġızcuvaz ḳapıyı açı-varya. "aman ġızım sen burda nası duruyosuy" dėya. "filen yirde pėri ġızınıy çeñgi dil̇āveri vādu. o bi ġuşdū. tüllü şarkılā sōle. hiç canıy sıḳılmaz. ġardaşıynan sen ̧onu isde" dėya. āşam ġardaşıy eve gelince yüzüyü eyi-vörsüy, o sā ""ney ̧oldu" dėyi sorā. "sen de benim canım sıḳılıya. burda bi çeñgi dil̇āveri varmış. bā onu ille ġotür-ve dėrsiy" dėya. ėnip gidiya. āşam oluya ġardaşı geliya ġızıy "seniy yüzüy neden eyri" dėya. o da "benim canım sıḳılıya burda. bi çeñgi dilāveri varmış. onu isdeyon" dėya. ōlan "'olū, al-vōrun yalavuz sen ġucüyü üzme" dėya. deyize bi ġırbaç vuruya ōlan. at geliya miniya bu ata, hadi yallah adaya. gidiya mezeriy başına "ē bu ġızıy çeñgi dilāverini isdeya" dėya. "ah ōlum onnā sizi orda da mı buldulā" dėya, "sen dōru filen yirdeki ḳoprünüy başına vā orda bi aslannan bi ġoyun vādu. ġoyunuy ōnünde et, aslanıy ōnünde ot vādu. ġoyunuy ōnündeki eti aslanıy ōnüne, aslanıy ōnündeki otu ġoyunuy ōnüne ġorsuy. ḳoprüyü de ipek mendiliynen süpürüsüy, ġarşıya bi saray gelü. saraya çıḳāsıy. hėç bi il̇aḳırdı ėtmeyesiy sakın. orda bi pėri ġızı vādu duvarda. onu alı-vorusuy gelüsüy. ḳoprüden geçēken dut ḳoprüm dut dėyi bovuru pėri ġızı. sen onu süpürdüvüy uçun dutmaz, sā yol vôrü. arḳaya baḳmadan gel artu" dėya. ōlan gidiya babasınıy dėdüvü gibi yapıya. ḳoprüye geliya, aslanıy ōnündeki otu alıya ġoyunuy

Levent Şahverdi Arşivi

önüne ġoya. ġoyunuy önündeki eti alıya aslanıy önüne ġoya. yimē başlayalā. ālan köprüyü de ipek mendilinnen süpürya. dōru saraya ġeçiya. pėri ġızı ney dėdiyse bi İakırdı etmeya. ġafesi alıya. arkasından ha bire bovurumuş pėri
105. *ġızı. ōlan hėç bakmaya. "dut köprüm dut" dėya. "dutman" dėya. "o yiyit beni ipek mendilinnen süpürdü. sen beni ġuruldum ġurulalı hėç süpürdüy mü" dėya. "dut aslanım dut" dėya. o da "dutmam" dėya. "sen benim önüme ot ġoduy. ben ot mu yiyyon? o benim önüme et ġodu" dėya. "dut ġoyunum dut" dėya. o da dutmaya. "sen benim önüme et ġoduy. ben et mi yiyyodum.*
110. *o benim önüme ot ġodu. ben ġaç yıllādu aç duruyodum burda" dėya. o zaman ġız "gel beyim beni de al ġit dėya. o zaman ōlan dönüya ġıza da alıya. bubası ālana eyē "gel beyim beni de al" dirse, "dönē onu da alusuy o seniy kısmetüydü" demişmiş. bunna yükde yėyil bahada avur ney vasa hepsini alıyala, geliyala Isdambıla, sōra ōlanıy dėzeleri gene ōlanı ġoruncü şaşıyala. "aman lala*
115. *bi ġoca ġarı tā yolla ānallım bakam ney_ėtmiş" dėyala. bitā bi ġoca-ġarı buluyala, yollayalā. ġarı kapıyı takıraya. "aş ġızım eşeyesim geldi" dėya. pėri ġızı dü dėya. aşdumaya ġıza. ġarı başını ġaldumuş "aş"! dirken "sen orda ġıyamete ġadarı fık fıkı daşı gibi ġayna" dėya. ġarı orda daş oluya da başlaya mı ġaynamā. şinci pādişahıy ġarıları ġoca-ġarı gelmedi dėyi üzülüyala. "zėhir-*
120. *ledile mi ney yapdıla" dėyala. sōra düşünüyala bunna. "artu biz bu uşā yimē çururtdullum, yimēne zėhir ġataruz" dėyala. pādişaha" sen bu ōlanı çok seviyosuy onu bi kere yimē çavursay ya" diyala. ōlan eve geliya "ben" diya. "bu āşam pādişahıy sarayına yimē gitcen" dėya. pėri ġızı "dur" dėya. oķuya üfleya buna bi de yüsük vėrya,. "sā vėrilen yimekleriy hepsi zėhirlidü. eliyi şöle*
125. *bi üsdünden geçürüsüy öle yirsiy, zėhir sā geçmez" dėya. ōlan gidiya her yimēy üsdünde elini gezdürya da öle yiyyomuş. pādişah "bunnarıy ādetleri her_alde böle" dėya. ġarıla ha şinci geberecek dėyi beklēken ōlana bi şėy olmaya. onna şaşıyala. pėri ġızı "sen de pādişahı dāvet_ėt emme bütün vezirinnen vüzerasınnan" dėya. "dört yol_āzında da bi ġarı vādu. hamamda yıķat, giyindü eve*
130 *ġetü" dėya. ōlan şaşuruya. "ney_uçun dėya bunu" dėya. pėri ġızınıy sözünden de çıķamaya. gidiya ġarınıy elini yüzünü siliya, alıya hamama ēgidiya. yıķatduruya arundurya eve ġotürya. eynini giyindüryala süsleyala. o ġun' pādişah yimē gelcēmiş. ōlan eteye bakıya hėç bi hazıllık yōk. beriya bakıya hėç bi hazırlık yōk. "canım siz beni masġara mı ėdicēsiyiz pādişaha, hadi ne duruyosuyuz*
135. *yimekleri hazıllasayıza" dėya. pėri ġızı da "canım yimeklē hazır" dirmiş. o āşam pādişah ġarılarını vezirini vüzerasını alıya ēgidiya. bütün asger de billikde. emme tā ortada yimek yoķmuş. ōlan deli oluyā. sōra pėri ġızı bi başlaya "şu gelsin, bu gelsin" dėmē. sofralā ġuruluya. hepsiniy çėşit çėşit yimeklernen ġarnı doyuya. bunnā sarayıy ġozellivine şaşıyala. pādişah, ġarları, vezirleri*

Levent Şahverdi Arşivi

filen hepsi oturuḳan pėri ġızı dört yol_āzından çıḳan ġarınıy bi tarafına ġızı, bi tarafına ōlanı ġoya. ōle eçere soḳuya. hepsi şaşıyala birbirleriniy yüzlerine baḳıyala. ġarı zayıflamış_emme gene ġozelmiş. "cāmi yıḳılsa bilen mihrabı yėrinde durū" dėlle. pėri ġızı size bi hikāye ānadacam dėyi başlaya ānatma: "bi fıḳara adamıy üç ġızından birsi çadır doḳuy-vorun tüm asgerini içine alurun, birsi bi halı doḳuy-vorun yüsüvüy ġozünden geçürün, en hıraları da altun başlı bi ōlannan sırma saşlı bi ġız dovur-vorun dėmiş" dėya. pādişah şōle bi beyildeya. ġarılā ġız ġardaşlarını ġarşılarında ġörüncü bayılıyala. ġız hebicüvünü başından sovuna ġadarı ānadıya. "şu dört yol āzına ḳomdürüp de nāletleme ėtdüdüvüy ġarıy, şu ġızıy, şu ōluy, ben de geliniy" dėya. pādişah ondan keri "cellat" dėyi bovurya. pėri ġızı "yō" dėya. "bunnarı bi mėydanıy ortasında ġırḳ ġatırıy ġuyruvuna bālay-voruy" dėya. bunnarıy ikisini de ġırḳ ġatırıy ġuyruvuna bālayala. ġırḳ parça oluyala. pėri ġızınnan ōlana oncam bi düvün yapıyala ki ġırḳ ġun' ġırḳ gėce. şōlekin yir yirinden oynaya. muratlarına ėriyalā.

II

evvel zaman içinde ġalbur zaman içinde pādişahıy bi ōlu varmış. tė sarayıy ġarşısında da bi çėşme varmış. bu çėşmeye bi goca ġarı su doldumā geliya. ōlan bi oḳ atıya ġarınıy ḳupünü ġırı-varya. ġarı evine dönüya başġa bi ḳup' alıya, gėne geliya çėşmeye. ōlan gėne ġırı-varya ġoca ġarınıy ḳupünü. ġarıcuvaz hėş bi şėcük dėmeya. gidiya başġa bi ḳup'tā alıya, gėne geliya. ōlan bu ḳupü de ġırı-varya. ġoca-ġarı da "Allah ōlum ney dėyem sā, üç turuşlara āşık_ol 'émi" dėya. ōlan ordan eve geliya bi kese altun alıya. ġoca ġarıya ēgidi-varya. "al ġoc_ana sen bā bōle bōle" dėdiy "bu ney dėmek" dėya. ġoc_ana altunnarı ġörüncü seviniya: "ōlum onnarıy üçü de pādişah ġızı'du. devlė çaldılā onnarı, üç turuş yapıp sergene ġoya-ġodulā" dėya. ōlan "nirde bu" dėyi soruya ġoca ġarıya. "bilmeyon" dėya. ōlan ordan bubasına geliya: "buba ben üç turuşları bulmā gitcēn" dėya. bubası "ōlum kimiy ġızını isdēsey sā alı-vōrun gitme" dėdise de ōlanı zapdedemeya. ōlan altunu doldurya heybelere, çekiya atını, çıḳıya yoluy turabına. gidēken gidēken aḳ saḳallı bi ėhdiyara ıras geliya. selam vėriya selam alıya bunnā. ōlan deya ki: "bi ġoca ġarı bā Allah ōlum üç turuşlara āşık olasıy dėdi. ben de onnarı aramā çıḳdım" dėya. "aman ōlum sen onu nirde bulcey! beni ėyce diyne. şu yoldan git şōle ḳoprüye ıras gelüsüy. ḳoprüyü mendiliynen süpür. ondan keri bi alma avacu gelü. ordan bi alma ġopar da yi. saḳın acı gici dėme. ah ne datlı almamış dėrsiy. ordan geçēsiy gidēken devlerė ıras gelüsüy dev ġarsı orda ġuṅcüvezlē. mömeleri omzundan gėri yanna atılmışdu. hemen yanaşıp onuy mömelerini emēsiy. o zaman aman benim ōlum

Levent Şahverdi Arşivi

gelmiş dėyi seni alma yapā da cōbüne ġoya-ġor sen de kimse ġormeden o turuşları alusuy ġaçāsıy emme turuşları yalavuz su başında kescēsiy yōsam ölülē" dėya. ondan kere ōlan ėhdiyardan ayrılıya o ḳoprünüy başına geliya. ḳoprüyü mendiliynen süpürüya. ondan kere ordan geçiya almanıy yanna varıya. bi dāne ġoparya yiyya. "ah ne datlı almaymış" dėya. gide gide dev ġarısınıy yanna geliya. dev ġarsı ġuńcüvezleyomuş. yanaşıya hemen mömelerini emiya. o da "aman benim ōlum gelmiş" dėyi bi şamar vuruya da alma yapıya cōbüne ġoya - gōya. āşam oluncu ōlannarı geliya. "ana burda bi insan_eti ḳoḳuya" dėyala. "aman ōlum buraya insan nirden gelsiñ! dışāda insan_eti yidiyseyiz dişleriyiz arasında ġalmışdu o ḳoḳā bi ġaruşduruy" dėya. dev ġarsı. böyuḳ ōlan dişlerini ġaruşdurya bi insan budu çıḳıya. "haḳlıymışıy ana" dėya. ondan keri dev ġarsı deya ki ōlannara "ōlum bi insan evĺadı gelse benim mömelerimi emse siziy neyiyiz olū?" onnā da "ġardaşımız_olū" dėyalā "ōleyse baḳıy şinci" dėya almaya bi yumruḳ vuruya ōlan oluya. artu bu ōlan bizim ġardaşımız oldu dėyi bunnā bişē ėtmeyalā ōlana. ōlan orda birez ġalduḳdan keri ėçerde sergende duran üç turucu nėce ėdiya cōbüne soḳuya ġaçıya. devlē bunuy arḳasından yanaşıyalā ġoşmā emme, dutamayalā. ōlan almanıy yanna gelinci bovuryalā: "dut almam dut" dėyi. alma "dutman" dėya. "ġaç yıldu ben burda yėmiş vėryon. siz bi kerecük benden alma yidiyiz mi? o deliġannı yidi. hem de ne datlı dėdi" dėya. ōlan ordan gėçiya ḳoprüye gelince "dut ḳoprüm dut" dėyalā bunna. o da "dutman" dėya. "siz beni bi kerecik süpürdüyüz mü? o beni süpürdü de ġeşdi" dėya. ōlan ḳoprüden geçi-varya selāmete ėriya. gidiya gidiya uzaḳdan bi çėşme ġorüya. "hāh şinci ben bu turucuy birini keserin" dėya. çıḳarya çaḳısını bi dānesini kesiya. "su su" dėyi bovurya o kesilen turuş. yanaşıya çėşmeye ōlan, su yōḳ ġız ölüya. "hay_allah" dėya. "bi tā suyuy başına gelmeyinci kesmēcen" dėya. gidēken gidēken bi ġuyu ġorüya. "hāh burda su vādu" dėya turucuy birsini tā kesiya. "su su" dėyi bovuru-varya gine ġız. ōlan yanaşıya ġuyya gine su yoḳ. o da ölüya, ġalıya bi dānecüvü. "aman ney olusa olsun suyu aḳıtmadan bunu kesmēcen" dėya ōlan. sōra bi çėşmeye geliya. musluvunu açıya baḳıya ki su başlaya şarıl şarıl aḳmā. o zaman kesiya ōlan turucu suyuy altına dutu-varya. ayıy ondördü gibi bi ġız oluya o turuş. ōlan dėya ki ġıza: "ben bi padişah ōluyun bubamıy yanna bōle davulsuz zurnasuz gidemen. şinci ben gidėn bubama habar vėren, seni ġarşılamā gelürün, sen burda dur" dėya. "olu" dėmiş ġız. orda bi ġavaḳ avacı varmış. ġız "eyil ġavacuvum eyil" dėya, ġavaḳ eyiliya. "dōrul ġavacuvum dōrul" dėya ġavaḳ dōruluya. ġız ġavāy depesine çıḳıya. ġız orda durūken çėşmeye bi ciñgan ġızı geliya. çėşmėniy yalāna baḳıya ki suyuy içinde bi ġozel ġız. "aman ben ne ġozelmişim" dėya. "bunca ġozelliknen tā burda ne duruyon" dėyi elindeki ḳup'-

Levent Şahverdi Arşivi

leri birbirine vuruya da şañġurdacuk ġırı-varya. ġız yoḳardan baḳıyomuş. ġulü-varya buna. ġız bi başını ġaldurup yoḳara baḳsa ki, dünya ġozeli gibi bi ġız duruya ġavāy başıyda. ciñgan ġızı başlaya yalvarmā "aman ney olusuy beni de al" dėya. ġız "eyil ġavacuvum eyil" dėya ciñgan ġızını alıya. "dōrul ġavacuvum dōrul" dėya, ġavaḳ dōruluya, ġız bu ciñgan ġızına ānadı-varya olanı biteni. "pādişahıy ōlu şinci beni almā gelcek dovulnan zurnaynan" dėya. ciñgan ġızı bi ciñgannıḳ düşünüya. "seniy başıya baḳı-varan mı" dėya. ġız da "baḳı-va" dėya. ciñgan ġızı ġızıy başına baḳāken üş dāne ġırmızı saş ġorüya. ġıza dėy-vėrya. ġız "saḳın onnara doḳunma, onnā benim sihirimdū "dėya. ciñgan ġızı diynē mi! hemenceciik onnarı ġoparı-varya, ġız da ġuş_olup uçuya. āşama dōru pādişahıy_ōlu tüllü çalġılan geliya. bi baḳıya ki ġıza ġapġara. "aman ġuneşde nası yanmış bu bōle" dėya. "keşke bıraḳıp gitmesėdim" dėyomuş. "ėn baḳam" dėyala ġıza, ġız ėnemeya. "allah_allah sen oraya ġozelce çıḳdıydıy, şinci ne uçundan ėnemeyosuy" dėya ōlan. nėse uzatmallım bunu avaçdan zornan ėndüryalā. ġızı ġarşılamā gelennē şaşurya ġızıy çirkinnivüne. "pādişahıy ōlu o ġadarı metėdiyodun bu mu?" dėyalā. tüllü çalġılan mindüryalā bunu arabaya ġotüryalā saraya. ġırḳ ġun' ġırḳ ġėce düvün yapıyalā ōlan alıya bu ġızı. zabalıyın oluya zelvi avacına bi ġuş ġonuya. "bahcivan bahcivan" dėyi ünneya ġuş. "efendim" dėya bahçivan, onu saraydan çuvuryalā sanıyomuş. "beyim uyuyya mu? cingan ġızı uyuyya mu? beyimiy uyuduvu balnan şeker olsun cingan ġızınıy uyuduvu zėhir zaḳġum olsun, ġonduvum dallā ġurusun" dėya, pır dėyi uçup gidiya ġız. eteki zabalıyın bi baḳā ki bahcivan ġocca zelvi avacı ġuruyu-vamış. "aman ben şinci pādişaha ney dėcen, beni kesē" dėyi yaslanıyomuş. o ġun' pādişahıy ōlu bahçaya çıḳıya. avacı ġorüncü ney_oldu bu bōle dėyi bovurya, "beyim bu zabah bi ġuş geldi; bōle bōle dėdi; ondan kere avaç ġurudu" dėya. ėrtesi zabah ġuş başġa bi zelviye geliya. gene ōle dėye. o avaç da ġuruya. bōle bōle artu bahcada bi dāne zelvi ġalmış. ōlan o avacıy bütün dallarını ōkseletdürüya, o zabah gene ġonduvum dallā ġurusun dėyi sōleyip uçāken ōlan yaḳalatdurya ġuşu. ġozelce bi ġafes yapdurya ġuşu içine ġoya. ġuş her zabah aynı şėleri sōleyomuş. cingan ġızı da hırsından deli gibi oluyomuş. añġasdan hasdalanı-vamış cingan ġızı. bi doḳdor geliya. doḳdora dėya ki "ille bu ġuş kesilcek. bunuy etini yirse ėyi olū dė" dėya. doḳdor pādişahıy ōluna ōle dėya. ōlan kesdümek isdemeyomuş emme şaşduvundan "kesilsin bāri" dėya. ġuş kesiliya. ġanınıy aḳduvu yėrden bi zelvi avacı bitiya. zelvi gene her zabah bahcıvanciynan ġonuşuyomuş. cingan ġızı bunu duyuncu bu kere de ille bu avaç kesilcek dėyi dutdurya. pādişahıy ōlu "hadi ġuşu kesdüdüy bu avaçdan ney_isdeyosuy" dėya emme artu bu ġarınıy dilinden ġurtulan dėyi onu da kesdürya. ordan bi ġoca ġarıcuvaz geçiyomuş. "sanduvuma ġoyarın da mis gibi ḳoḳā"

Levent Şahverdi Arşivi

dėyi bi yoñġacuḳ alıya o kesilen_avaçdan. bunu sanduvuna ġoya ġarıcuvaz, çıḳıp gidiya gine. āşam_oluncu eve geliya baḳıya ki, ocāy başı tüllü yimeklernen donanmış. ġozelce yiyya bunnarı. "zār pādişahıy_ōlu yolladı" dėya "yarın bi ūrayan da mutvaḳda yapılcaḳ işleri vāsan yardım_ėden" dėya. saraya gidiya ānadıya. "yoḳ biz sā yollamayoz" dėyalā. ordan eve geliya ġapınıy delüvünden eçere bi baḳıya ki dünya ġozeli gibi bi ġız duruya eçerde. ġapıyı açduvu gibi sanduva seyidiya. pādişahıy ōlu ġoca-ġarınıy ġonuşmasından şüppeleniya. dōru ġarınıy evine geliya. bi baḳā ki ġız orda. bunnā orda sarmaş dolaş oluyâla. ġız başından geçenneri ānadı-varya. gidiyala eve billikde. cingan ġızına "ġırḳ ġatır mı? ġırḳ satır mı?" dėyalā. ġırḳ ġatır isdeya. ġırk ġatırıy ġuyruvuna bālayala ciñgan ġızını, ġırḳ parça oluyâ. etekile de muratlarına ėriya.

Bilmeceler

Derleme yeri : İnpiri köyü
Anlatan : Züfre Gaya

1. *ev_üsdünde bi ġalbur cōvüzüm_mār, 'biliy! (yıldūz).*
2. *yir_altında yālı ġayiş. bunu 'biliy! ismi yılān.*
3. *burdan bāḳdım pek çōḳ, yanına vādım hėç yōḳ (dumān).*
4. *anası yayman ġadūn, ġızı diddiri ġadūn (üzüm).*
5. *alçacuḳ ācı vār, ġadifeden donu vār (patlıcan).*
6. *avlıdan atladım, eteyinde yumurtladīm (ġabāḳ).*
7. *āt dėdīm ġap_ārḳasına yāt dėdīm (süpürge).*
8. *ġap_ārḳasına sāç ġodūm, cüm_ālemi āş ġodüm (ıramazān).*
9. *alçacuḳ sayvān, bunu bilmeyen hayvān (mantār).*
10. *alçacuḳ ācı vār datlıca yimişi vār (çilek).*
11. *ġap_ārḳasına yovurt dökdūm, sildim süpūdüm gitmeya (günēş).*
12. *daracuḳ tamda tay oynā (çüpeç, tereyavı)*
13. *yabanıy gavuru, ġulānı çekmeden bovuru (tüfek).*
14. *otdum ōnünē uydudum delüvüne (inahdar).*
15. *tam_üsdüne darı saşdım, sayamadım eve ġaşdım (yıldūz).*
16. *otumuş baḳla satā, baḳlanıy oḳġası ġaça dėdīm, cimbil cimbil yüzüme baḳā (ġurbā).*
17. *davdan gelü daḳ gibi ġolları budaḳ gibi; eyilü su içē, bovuru ōlaḳ gibi (papur).*
18. *ġırḳ çınar yaprā, ebi zemzem toprā, bunu bülüsey bülüsüy, bülmessey zabaha ġadarı ōlüsüy (Guran).*
19. *el ġadarı yoñġa davdan dovuz ėndürü (daraḳ, bit).*
20. *ġuç'cücek tamda tay oynā (ġoż).*

Levent Şahverdi Arşivi

21 *bi ġarış boyu, girip çıḳmaḳ huyu, işi bitdükden sōra ocā ġodutduru suyu (ġaşuḳ).*
22. *bizim ⌣evde ġadı vā, eyri büyrü budu vā, şinci gelü ġorēsiy ġule ġule ōlēsiy (ġurbā).*
23. *bi ġuyum vā ġumbür ġumbür, alan alū içen ōlū (tüfek).*
24 *bi furunum vā, dört somun ekmek alū (cövüz).*
25. *afuru daşdan, samanı avaçdan (ocak).*
26. *bėyazdū tallası, siyahdū tohumu elnen ekilū dilnen biçilū (kitap).*
27. *aḳ sarayıy ortasında sarı sultan oturū (yumurta).*
28. *bizim pencereye bi ġuş geldi, haḳ dėdi huḳ dėdi şu dünyada dört şėy yoḳ dedi. "biliy! (dünyanıy dirē, deyiziy ġapā, ölümüy çāresi, yumurtanıy sapı).*

Maniler

Derleme yeri: İnpiri köyü
Anlatan : Anşa Gaya

1

elime āldım maḳası
aşdım ġomlek yaḳası
bizim ⌣evden ġozügūr
sevgilimiy odası.

2

cıvarayı yaḳı-va
bas çamura ġatı-va
beni anam vėrmeya
al da beni ġaçı-va.

3

davlar başı uzacuḳ.
sular aḳar azucuḳ
geçilere sözüm yoḳ
mömeleri ufacuḳ

4

şu davlarıy avını
ḳurüsüñne ġarını
şu tasanıy içinde
yollasıñna yarimi

5

tallada misirim ⌣mā
dibinde basırım ⌣mā
behey deyüsüy ⌣ōlu
neremde ġusurum ⌣mā.

6

gidiy bulutlā gidiy
yarime selam ⌣idiy
yarim ġan uyḳudasa
uyḳusun haram ⌣ėdiy.

7

deyiziy dibi derin
yėşil seccade seriy
ben bıḳdım ayrılıḳdan
beni yarime vėriy

8

deyize dalan bilū
dalmayanlar ney bilū
sevda ateşden ġoy'nek
gėymeyenner ney bilū.

Levent Şahverdi Arşivi

9

cövüzüy dalı ėngun'
ėşitdim yarim darġun
darġunsa yüzü darġun
ġānucuvu bā yañġun.

10

gidiyon eliyizden
ġurtulan diliyizden
yėşil baş ōrdek_olsam
su içmem ġolüyüzden.

11

ġara ġuş boyanū mu
çıvırsam uyanū mu
yarim gitti gelmedi
buna can dayanū mu?

12

mavi yorġan düreyim
aç ġoynuya gireyim
uyu uyan sar beni
yar olduvuyu bileyim.

13

sarı üzüm salķımı
benim yarim saklı mı?
saklı olsa ġoy-varıy
çıldırın ben alġımı.

14

evleri dav dibinde
suları bav dibinde
yar yolladım asgere
hañġı çovuşuy elinde.

15

atma beni daş_ınan
ġozüm doldu yaş_ınan
ben nėrelere giden
bu ġulmedük baş_ınan.

16

ateş_aldım ocāydan
duman çıķmaz bacaydan
seniy sevday çıķmaya
ders mi aldıy hocaydan.

17

yük_uśdünde çamaşū
ġoluyu boynumdan aşū
benim sevdüvüme
nelē gėse yaraşū.

18

pembe ġulü daķarsıy
neden bayġun bakarsıy
o bayġun bakışıynan
beni pek çok yakarsıy.

19

ince ince gezersiy
inci boncuķ dizersiy
sā bi şėy dėdük mü
ne uçun ġucüyü üzersiy?

20

fesiyi eydürüsüy
ġaşıya deydürüsüy
yüzüye bakannarı
ecelsüz öldürüsüy

Levent Şahverdi Arşivi

21

altunu zarraf bilū
ġozeli cerrah bilū
sennen benim ġalbimi
artu bi Allah bilū.

22

armuduy dalı yėşil
alġıyı başıya dėvşür
çöp çatan melākesi
beni yarime düşür.

23

bahcelēde kerevüz
biz kerevüz yimērüz
bize İnpilli dėlle
biz yalana gelmērüz.

Türkoloji Dergisi, C. I/1, Ankara 1964, s. 103-141.

Levent Şahverdi Arşivi

BARTIN VE YÖRESİ AĞIZLARINDAKİ LEHÇE TABAKALAŞMASI

1. §. *Türkoloji Dergisi*'nin 1'inci sayısında yayımlanan *Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine*[1] adlı makalemizde, bu bölgenin ağız bakımından taşıdığı önemli durumu belirtirken, bu durumun bölgenin etnik yapısı ile ilgili olması gerektiğine de işaret etmiştik. Çünkü, *Bartın ve yöresinin*, bir yandan Anadolu ağızlarında görülen genel ve ortak özelliklere sahip olmak yahut Anadolunun kimi bölgecikleri ile özel ağız bağlantıları kurmak suretiyle O ğ u z lehçeleri grubuna girecek bir ağız bölgesi niteliği taşırken, bir yandan da Anadolu'daki dil kurallarının dışına çıkarak, K ı p ç a k lehçeleri grubundan gelen özelliklere sahip olması ve bu durumun ortaya çıkardığı lehçe tabakalaşması, ancak bölgenin etnik yapısında beliren karışmalar ile açıklanabilmektedir.

İşte eldeki yazıda, bundan önceki yazıda karanlık kalmış olan ve aydınlatılmasının özel bir araştırmaya bağlı bulunduğuna işaret ettiğimiz[2] noktalar üzerinde durarak, *Bartın ve yöresi* ağızlarındaki lehçe tabakalaşmasını ele alacağız. Böylece, hem Bartın ve yöresi ağızlarının yapısını oluşturan etnik gelişmeler incelenmiş, hem de dil araştırmalarının ortaya koyduğu şaşmaz gerçekler, bir kez de tarih ve arşiv vesikalarının verdiği bilgilere dayanılarak değerlendirilmiş olacaktır.

Bölgedeki Lehçe Tabakalaşması

2. §. Bartın ve yöresi ağızlarındaki belli başlı dil özellikleri, bu özelliklerin temsil ettiği biribirinden ayrı ağız veya lehçe kolları bakımından ele alınacak olursa, bölgede başlıca üç ayrı lehçe ve ağız tabakasının bulunduğu tespit edilir. Bunlar: 1) Oğuz, 2) Türkmen, 3) Kıpçak tabakalarıdır.

Bartın ağzının önseste ünsüz tonlulaşması, ünlü incelme ve daralmaları ses düşme ve türemeleri, *r* düşmesi, aynı sesi üst üste tekrarlayan *r*'li hecelerden birinin yutulması, ünlü ve ünsüzler arasındaki değişim ve benzeşme, *-duḳ/-dük* geçmiş zaman birinci şahıs çokluk ekindeki yuvarlaklık[3] gibi, onu kimi zaman yazı dili, fakat çoklukla öteki Anadolu ağızları ile birleştiren özellikleri[4], elbette O ğ u z T ü r k ç e s i nden gelme özelliklerdir. Bunlar bölgenin dil yapısındaki temel tabakayı kurarlar. Kelime ve hece başlarında yuvarlak ünlüler önündeki *g->ġ-*, *k->ḳ-* değişimleri ile, bu değişimlerin

---

1 *Türkoloji Dergisi*, C. I, S. I, Ankara 1964, s. 103-141.

2 Bk. not 1'de adı geçen yazı s. 2-5.

3 Kâşgarî bu şeklin açıklamasını yaparken Oğuz lehçesine özgü bir şekil olarak da kaydediyor. Bk. B. Atalay, *Divanu Lûgat it-Türk* Tercümesi, C. II, s. 61-62. *-duḳ/-dük* 1'inci şahıs ekinin genel durumu ve öteki şahıslardaki şekilleri ile karşılaştırmak için 9'uncu notta verilen makalemize bk.

4 Bu özellikler için not 1'de gösterilen makalemize ve *-r*'yi üst üste tekrarlayan hecelerdeki hece yutulması (haplologie) olayının Oğuzca'ya has olduğu noktasında, M. Kâşgarî, *Divanu Lûgat-it-Türk*, C. II, s. 35'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

geliştirmiş olduğu orta boğumlanmalı **o, u** ünlülerinin bulunuşu[5], şimdiki zaman kipi ekindeki düzleşme[6], belirli kelimelerin ilk hecelerinde görülen ve Türkçedeki "aslî uzunluklar" konusu ile ilgili bulunan uzun ünlüler, vurgulu hecelerdeki ünlü uzamaları, kelime ve cümle sonlarına gelen hecelerin birçok hâllerde yüksek tonlu ve uzatılarak söylenmesinden doğan ahenkli konuşma tarzı[7], Abu Hayyan'ın Türkmen lehçesi için verdiği *b>v* değişiminden oluşmuş *-van/-ven, -vuz/-vüz* birinci şahıs bildirme bağı (cevher fiili) eklerinin[8] daha ileri bir ses değişimine uğramış şekilleri olan *-yın/-yin, -yuz/-yüz* eklerini devam ettiregelmesi[9] gibi kimi özellikler ile de, bu bölge Oğuz Türkçesi içinde daha özel bir kişiliğe bürünerek Anadolu Türkmen ağızları ve Orta-Asya Türkmen lehçesi ile birleşmekte; dolayısıyla da bir Türkmen lehçe tabakasına dayanmaktadır[10].

Bölge, kurallı olarak devam ettiregeldiği *ñ>y, g>v* vb. ses değişimleri bakımından ise, bundan önceki makalemizde belirttiğimiz üzere[11], Anadolu ağızlarındaki genel dil yapısından uzaklaşarak XIII, XIV. yüzyıllar Kıpçak Türkçesi ile ortaklaşan bir ağız niteliği taşımaktadır. Demek oluyor ki, Bartın ve yöresi ağızları, bu üç ayrı lehçe ve

---

5 Bk. Z. Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine", *Türkoloji Dergisi* C. II, s. 103-108, §§ 2, 8, 11; *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara Üniv. DTCF. yayınları: 142, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü: I, Ankara TTK Basım. 1963, §§ 10-13, 61, 74 ve s. 74; *Güney-Batı Anadolu Ağızları:* Ses Bilgisi, Ankara Üniv. DTCF. yayınları: 114, Türk Dili ve Edebiyatı serisi: 11, Ankara TTK. Basm. 1956, §§ 10, 12, 41.

6 Bk. *Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine*, §. 2.

7 Bartın ve yöresi ağızlarının yukarıdan beri sayılagelen bu özellikleri için not 1'de verilen makalenin ilgili paragraflarına bk.

8 Bk. Abu Hayyan, *Kitabü'l-idrak li lisanü'l-etrak*, A. Caferoğlu yayını, İstanbul, 1931, s. 161.

9 Bu şekillerin tarihî gelişmesi için bk. Z. Korkmaz, "*-van/-ven, -vuz/-vüz* Bildirme Bağı (cevher fiili) Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1964*, (s. 43-65).

10 Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, biz bu yazıda Oğuz ve Türkmen deyimlerini etnik birer terim olarak değil, Oğuz grubu içindeki ağız ve lehçe ayrılıklarını belirtecek birer dil terimi olarak kullanmaktayız. Bilindiği gibi, bir tek etnik grubun iki ayrı kolunu gösteren Oğuz ve Türkmen sözleri, tarihî araştırmalarda anlamdaş deyimler olarak kullanıldıkları gibi, Oğuz ve Türkmen adı altındaki zümrelerin yaşayış tarzlarından ileri gelen ayrılık dolayısıyla ayrı kavramları göstermek üzere de kullanılmışlardır. (Bu hususlaki görüşler için bk. Z. V Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946 s. 187). Z.V. Togan, Kâşgarî ve Birunî'deki kayıtlara dayanarak Oğuz sözünün göçebe hayata sadakati ifade ettiğini, Türkmen sözünün ise daha çok medenî kavimlere komşu olarak oturan ve ziraatle de uğraşan yarı yerleşik Oğuzlara verilmiş olduğunu belirtiyor. Oğuz ve Türkmen unsurlarının Anadolu'ya yerleşmesinden sonraki durum şüphesiz bu anlayış ve nitelendirmeye paralel gitmemektedir. *Oğuz* genel deyimi içinde daha özel bir kavramı karşılayan *Türkmen* sözü, *Anadolu*'da özellikle XV. yüzyıldan sonraki çağlarda, yerleşik hayata geçmiş Oğuzlara ve *Batı Anadolu*'nun göçebe Yörüklerine karşı *Orta ve Doğu Anadulu*'daki göçebe veya yarı göçebe Oğuz kollarına verilmiş bir addır (Oğuz, Türkmen ve Yörük deyimlerinin bu bakımdan gösterdikleri anlam ayrılıkları için bk. F. Sümer, "Avşarlara Dair", *Fuad Köprülü Armağanı*, DTCF. yayını, İstanbul, Osman Yalçın Mtb. 1953, s. 453-454; *Osmanlı Devrinde Anadolu*'da *Kayılar*, Belleten C. XII. S. 47, Temmuz 1948 s. 584, not 30; Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Sesbilgisi*, s. XXXVII-XL). Biz burada Oğuz ve Türkmen deyimlerini, bu adları taşıyan Oğuz etnik unsurları arasındaki önemli ağız ayrılığını belirtmek için kullandık. Oğuzca, *Anadolu*'da, Anadolu ağızlarını kısmen yazı dili, kısmen de biribirleri ile birleştiren, yerleşik hayata geçmiş en eski Oğuz unsurlarının diline dayanan, istikrarlı, durulmuş bir alt tabaka niteliğindedir. *Anadolu*'nun türlü bölgelerindeki asıl yerli ağızları, genel olarak Oğuzca dediğimiz bu alt tabaka kurar. Türkmence ise, bu yerli alt tabakaya oranla epey değişiklik gösteren ve *Anadolu*'ya geliş tarihleri bakımından da daha yeni olan Oğuz kollarının dilidir ve bir üst tabaka durumundadır. Bunların *Anadolu* içinde uzun bir süre göçebe veya yarı göçebe olarak yaşamış olmaları, ağız özelliklerindeki ayrılığın korunmasında başlıca etken olmuştur. Anadolu Türkmenlerinin ağızları birçok noktalarda Orta-Asya Türkmencesi ile de birleşmektedir.

11 Bk. *Türkoloji Dergisi*, C. I, S. I, Ankara 1964, s. 105-110, § 3.

Levent Şahverdi Arşivi

ağız tabakasının karışmasından oluşmuştur. Ancak, bu karışmadan sonraki gelişmeler sırasında, bölgeyi öteki Anadolu ağızları ile ortaklaştıran O ğ u z tabakası nispeten daha zayıf kalmış; buna karşılık T ü r k m e n ve K ı p ç a k tabakalarının karışıp kaynaşmasından oluşmuş şekiller daha hâkim duruma geçerek, bölgeye, kendini öteki Anadolu ağızlarından belirli şekilde ayıran özel bir kişilik ve dil yapısı kazandırmıştır.

Şimdi, Bartın ve yöresi ağızlarının oluşmasındaki tabakalaşmaların hangi şartlar altında ve ne şekilde ortaya çıkmış olduğunu göstermek üzere, bölgenin tarihî devirlerine bir göz gezdirelim:

Bartın'ın Tarihî Devirlerdeki İskân Durumu

3. §. Kelime yapısı "sular ilâhesi" anlamındaki *Parthenius* kelimesinden geldiği bildirilen[12] *Bartın*'ın Tük-İslâm devrinden önceki tarihi oldukça eskidir. *Bitinya* ve *Paphlagonia* tarihlerine kadar iner.[13] Ancak, *Bartın*'ın *Anadolu*'nun Türkleşmesinden önceki devirleri bizim konumuzun sınırı dışında kaldığından, burada *Bartın* ve yöresi, yalnız XI. yüzyıldan sonraki Türk-İslâm devri içinde ele alınacaktır.

Bartın, arkeoloji buluntularının da ortaya koyduğu şekilde Türk-İslâm devrinden önce çok eski bir yerleşme bölgesi olarak karşımıza çıktığı hâlde buranın *Anadolu* Türk tarihi içinde müstakil bir ilçe olarak gelişmesi pek eski sayılmaz. Doğrudan doğruya *Bartın* içinde yaptığımız bölge araştırmalarının verdiği sonuçlar, bu ilçenin kuruluşunu ve *Bartın* içindeki yerleşme tarihini üç dört yüzyıldan daha geriye götüremiyor. İlgililerce, *Bartın*'da bu günkü *Cumhuriyet Meydanı*'nın yerinde bulunan en eski mezarlığın kaldırılması sırasında gözden geçirilen mezar taşlarının 300 yıldan daha önceye çıkmadığı tespit edilmiştir. *Bartın*'da Türk devrini temsil eden eski eserler de yoktur. *Bartın*'ın en eski aileleri kendi şecerelerinin nereden geldiğini bilmemektedirler. Bölgenin yerleşme tarihi ile ilgilenen aydın yerliler, ilçe halkının buraya birkaç yüzyıl önce dolaydaki köylerden, *Safranbolu, Eflâni ve Daday* bölgelerinden göç etmek suretiyle yerleştiklerini söylemektedirler. Bu durumu birkaç göbekten beri *Bartınlı* olarak bilinen ailelerin şeceresi üzerinde yaptığımız özel araştırmalar da doğrulamıştır. Yerinde yapılan incelemelerle, kuruluşunda daha eski devirlerine inemediğimiz *Bartın* için, bazı tarihî kaynakların verdiği bilgilere dayanarak biraz daha gerilere gitmek mümkündür. Ancak, eldeki imkânlar çerçevesinde bu da XV. yüzyıldan daha geriye gidememektedir.

XIV. yüzyıl seyyahlarından İ b n i B a t t u t a, *Seyahatname*'sinde[14], *Bolu, Safranbolu, Kastamoniyye, Sinop* şehir ve kaleleri üzerine bilgi verdiği hâlde, *Bartın*'dan hiç bahsetmemiştir. Bu bakımdan XIV. yüzyılda *Bartın*'ın köy, bucak veya kasaba hâlinde var olduğu konusunda bir bilgimiz yoktur. XV. yüzyılın tarihî kaynaklarında da doğrudan doğruya *Bartın*'ın adı geçmez. F a t i h S u l t a n M e h m e d'in karadan ve denizden kuşattırmak suretiyle Cenevizliler elinden almış olduğu *Amasra* fethinden bahseden M e h m e d N e ş r î, fetih olayını anlatırken: "Hünkâr *Amasra*'nın üzerine

---

12 Bk. A. Gökoğlu, *Paphlogonia*, Kastamonu Doğrusöz Mtb. 1952, s. 28.

13 Bu konuda bilgi almak için bk. Ch. Texier, *Küçük-Asya Tarihi*, C. III, s. 155; A. Gökoğlu, not 12'de göst. y.; Kemal Samancıoğlu, *İktisad ve Ticaret Bakımından Bartın*, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, 1942, s. 119-137: *Bartın ve Civarı Hakkında Tarihi Bilgiler*

14 İbni Battuta (Mütercimi: M. Şerif): *Tuhfetü'n-nezzâr fi Garaibü'l-emsâr ve Acâibü'l-esfâr: Seyahatname-i İbni Battuta*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333-1335, 448 s.

Levent Şahverdi Arşivi

konup, oturup, gemiler dahi gelip *Amasra*'nın limanına girdiler"[15] demektedir. Öteki bazı tarihî kaynakların da ele almış oldukları bu fetih olayında, Fatih'in *Amasra*'nın üst kısmında kamp kurmuş olduğu yer, *Bartın-Amasra* yolu üzerinde ve *Amasra*'ya girilen sırtın başında bulunan bu günkü *Asker-suyu* semtidir. *Alayazı* ve *Hızıreli*'nden geçerek *Bolu*'ya gelen Fatih'in[16] *Amasra*'ya geçişi şüphesiz *Bartın* yolu ile olmuştur. Ancak, genel olarak o devirde *Bartın*'ın meskûn bir yer olmayıp pazar yeri olarak kullanılan ticarî bir bölge hâlinde var olduğu kabul edilmektedir.[17] Bu konuda yapılan incelemelerden, *Amasra*'nın alınışından sonraki devrede, *Bartın*'ın daha çok *Amasra* tarihine bağlı olarak geliştiği anlaşılmaktadır. Cenevizliler elinde bulunan *Amasra*'da kuvvetli bir denizcilik ve ticaret hayatı devam etmekte idi. *Amasra*'nın Osmanlılar eline geçmesinden sonra, burada kısmen sarsılmış olan ticaret durumu ağırlığın bir pazar yeri hâlinde bulunan *Bartın*'a aktarmıştır.[18] Bu durum da oranın bir yerleşme merkezi hâlinde gelişmesinde her hâlde etki yapmış olmalıdır. Nitekim XVI. yüzyıl vergi tahrir defterlerinde *Bartın* ya bu ad ile, yahut da ileride yeniden ele alınacağı üzere *"Oniki Divan"* nahiyesi adı altında *(Bartın* nam-ı diğer *Oniki Divan) Bolu* sancağına bağlı pek çok köyü bulunan bir yerleşme bölgesi olarak tespit edilmektedir. Yalnız, *Bartın* bu defterlerin kimisinde *"nahiye-i Oniki Divan"*, kimisinde de *"kaza-i Oniki Divan"* adı altında kaydedilmiştir. Hattâ, H. 935 (M. 1528) tarihini taşıyan *Bolu Livası Kanunu*'nun 26'ıncı maddesinde bu yer *Oniki Divan kazası* olarak yazılı olduğu hâlde, aynı kanunun 7. ve 8'inci maddelerinde *nahiye-i Oniki Divan* olarak geçmektedir[19]. Bu durum *Oniki Divan*'ın o zaman bir ilçe mi, yoksa bir bucak olarak mı bulunduğu konusunda kararsızlık doğurmakta ise de, defterlerdeki bu konuda verilen kayıtların çokluk ve ilçenin gelişme durumlarını göz önünde bulundurarak, *Bartın*'ın XVI. yüzyıl başında henüz bir bucak olarak var olduğunu kabul etmekteyiz. *Bartın*'ı sırf bir ilçe merkezi olarak ele aldığımızda iskân ve kuruluş tarihini eldeki vesikalar ile XVI. yüzyıl başlarında bırakmak zorunda kalacağız. Ancak, *Bartın* ilçesini yöresi, yani kendisine bağlı bucak ve köyleri ile birlikte daha geniş bir bölge olarak ele aldığımızda, bu bölgeyi kuran etnik unsurlar bakımından tespit edeceğimiz gelişme tarihi, bölgeyi şüphesiz daha eski bir devre kadar götürebilecek niteliktedir. 1337 (1921) yılından sonra *Zonguldak* iline bağlanmış olan *Bartın*, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bundan önce *Bolu* sancağına bağlı bir ilçe idi. *Bartın*'ı doğrudan doğruya veya dolayısıyla ele almış bulunan bazı eserler, ilçenin ilkin bir voyvodalık, daha sonra *Kastamonu*'ya bağlı bir kadılık iken, 1284 (1867) teşkilâtı ile ilçe hâline getirilip

---

15 Mevlâna Mehmed Neşrî (yayını: Franz Taeschner), *Kitab-ı Cihannüma*, C. I, Berlin Akademi yayını, O. Harrassowitz 1951, s. 190.

16 Bk. Kemal Paşazade (Ahmed Şemsüddin), *Âl-i Osman Tarihi*, Cüz VII, Fatih Ktb. no: 4205, yp. 92; Selâhaddin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, TTK. yayınlarından XI, seri no: 4, TTK. Basm. 1953, s. 251; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt. *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, TTK. yayınlarından XIII, Seri no: 1672, TTK. Basm. Ankara 1949, s 48.

17 Bk. Kemal Samancıoğlu, *İktisat ve Ticaret Bakımından Bartın*, Bartın Ticaret ve Sanayi Odası yayını 1942, s. 145.

18 Bartın'ın geçmiş yüzyıllardaki ticaret ve iktisat durumu için, not 17'de göst. e. s. 11-112 arasındaki bölümlere; *Bartın* ırmağında yükletilen Mısır gemileri için *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. II, Dersaadet İkdam mtb. 1314, s. 71'e bk.

19 Bk. Ömer Lütfi Barkan, *15 ve 16'ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Enstitüsü yayını, C. I: *Kanunlar*, İstanbul, Burhaneddin, mtb. 1943, s. 29-32 arasındaki *Bolu Livası Kanunu'nun* (Aslı-: İst. Başbakanlık Devlet Arşivi, no: 881) 7, 8 ve 26'ıncı maddeleri.

Levent Şahverdi Arşivi

önce *Bolu*'ya 1337'den bu yana da *Zonguldak*'a bağlandığını kaydederler[20]. Ancak, biraz önce söz konusu ettiğimiz kanunlar ve arazi vergi tahrir defterleri, *Bartın*'ı XVI. yüzyıldan beri *Bolu* livasına bağlı ilçe veya bucak olarak gösterdiklerine göre, yukarıda *Bartın*'ı 1284 teşkilâtından sonra *Bolu*'ya bağlanmış gösterme şeklindeki kayıt doğru olmamak gerekir. *Bartın*'ın *Kastamonu*'ya bağlanma durumuna gelince: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan XVI. yüzyıla ait arazi vergi tahrir defterlerinin hiç birinde[21] *Bartın* yer almamaktadır. Bu duruma göre *Bartın*'ın *Kastamonu*'ya bağlılığı bu yüzyıldan daha önceye düşmek gerekir. *Bartın* ve yöresi idarî bakımdan XVI. yüzyıldan bu yana ve *Zonguldak*'a bağlanma tarihinden önceki birkaç yüzyıllık uzun bir devre içinde *Bolu*'ya bağlı bulunduğu hâlde, ondan önceki ilgisi doğrudan doğruya *Kastamonu* bölgesi iledir. Çünkü, o devirlerde gerek *Bolu* bölgesine giren toprakların kısmen *Kastamonu* ve yöresi içinde bulunması ve gerek yukarıda ilçenin iskân durumu dolayısıyla belirttiğimiz üzere *Bartın* ve dolaylarına yerleşmiş olan halkın *Safranbolu, Eflâni, Ulus ve Daday* bölgelerinden gelmiş olması, bizi, ister istemez *Bartın*'ın incelenmesinde *Kastamonu* tarihine bağlamaktadır. Yalnız, *Kastamonu* tarihine girmeden önce burada bir noktayı daha belirtelim:

Eldeki en eski arazi vergi tahrir defterleri ile vakıf defterlerinin incelenmesi, bu bölgenin iskân tarihi bakımından kısmen Yıldırım Bayezid, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devirlerinde geliştiğine işaret etmektedir. Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 547 sayılı *Defter-i Evkaf-ı Liva-yı Bolu* bu hususta bazı kıymetli kayıtlar taşımaktadır. Defterin 157-188'inci sayfaları arasında yer alan *Evkaf-ı Nahiye-i Oniki Divan* bölümünde yer yer vakıf köylerinin yahut bir kısım köylerde türlü kimselere vakıf suretiyle verilmiş olan toprakların öşürden muaf tutulma durumları belirtilirken, bu yerlerin Sultan Bayezid-i Hüdavendigâr, Sultan Murad II veya Sultan Mehmed Han beratları ile verilmiş bulunduğuna işaret edilmektedir. Bunlardan çoğu da Bayezid Han vakfıdır. Hele *Amasra*'nın Türk halkı ile iskânı, doğrudan doğruya Fatih devrine ve Fatih vakfına dayanmaktadır. *Bartın* ve yöresi ağızları üzerine yayınladığımız birinci makalemizde *Amasra*'nın Türkler eline geçmesinden sonra, Fatih'in, buranın Türk ve Müslüman olmayan ahalisini *İstanbul*'a aktarıp, yerine *Kastamonu* ile *Safranbolu* arasındaki *Eflâni* kalesi sakinlerini getirip yerleştirdiğini tarihî kaynakların kaydetmekte olduğuna işaret etmiştik.[22] *Amasra* yerlileri arasında yaptığımız incelemeler bizi bu konuda daha geniş sonuçlara ulaştırmıştır. Gerek kökleri belli en eski ailelerin ifadesinden, gerek incelediğimiz en eski tapu kayıtlarından anlaşılmaktadır ki, Fatih, *Sinop* kalesini almadan önce ele geçirdiği *Amasra*'yı Türk halkı ile iskân edebilmek için buraya getirdiği *Eflâni* kalesi sakinlerinden başka, ordusunda bulunan *Bolu-Kastamonu* arasındaki bölgeden gelme *Safranbolu, Daday, Azdavay* ve *Eflâni*li kimseleri de azad ederek, *Amasra* sınırları içindeki belirli yerleri ekip biçmeleri için kendilerine harp ganaimi olarak vermiş veya

---

20 Bk. A. Gökoğlu, *Paphlagonia* (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve civarı), Kastamonu Doğrusöz mtb. 1952, s. 28.

21 Bk. *Defter-i Mufassal-ı Kastamonu*, no: 143, 176 ve 200.

22 "Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, C. I, S. I, Ankara 1964, s. 110, § 4; Ayrıca İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II. s. 49.

Levent Şahverdi Arşivi

vakfetmiştir.[23] Bu sebeple Amasra halkı uzun bir süre vergiden bile muaf tutulmuştur. Sonradan kız alıp vermekten başlayarak türlü sosyal münasebetler ve gelişmeler dolayısiyle *Amasra*'ya yakın köyler halkından gelip yerleşenler de olmuştur. Pek az sayıda olmak üzere daha yakın zamanlarda Rumeli ve Balkan muhacirleri gelerek *Amasra*'nın içinde ve köylerinde yurt tutmuşlardır. Ancak, "muhacir" diye nitelendirdiğimiz bu sonuncular, bizim araştırma konumuz içindeki etki ve işlevleri bakımından önemsiz durumdadırlar.

Bartın köyleri üzerindeki arşiv incelemeleri, bölgeyi kısmen de Candaroğulları devrindeki gelişmeye bağlamaktadır. Yukarıda sözü geçen 547 sayılı *Bolu Livası Evkaf Defteri*'nin 157 b sayfasında *Karye-i Afşar Divanı*'nda Hamze Fakih'in elinde bulunan mülk için: "Hamza Fakih tasarruf edegeldiği mülkdür, İsfendiyar Bey kadim mülk arasında satın alup vakfetmiş" şeklindeki kayıt dikkati çekmektedir. Bu yazının devamında da aynı mülk için sonradan "Bayezid-i Hüdavendigâr'ın hükm-i hümâyun verdiği" yazılıdır. Aynı defterin 169'uncu sayfasında, kendisine Bayezid-i Hüdavendigâr tarafından vakfedilmiş olan, *Künye* köyünden Seyyid Fakih elindeki onbeş mudluk toprağın "İsfendiyar Bey zamanında Hüseyin Naib mülkiyetinde bulunduğu" yazılıdır. *Karaköy*'deki "Yusufçu yeri" denilen toprak da İsfendiyar Bey ile oğlu Kasım Bey vakfı olarak gösterilmiştir. Arandıkça örnekler daha da arttırılabilmektedir. Bütün bu durumlar, *Bartın*'ı bazı köyleri dolayısıyla Osmanlılardan önceki devirde doğrudan doğruya Candaroğulları topraklarına bağlayan açık delillerdir. 1418 tarihli Arapça bir vakfiyeden de[24] bu günkü *Kutlubey*, *Tuzcular*, *Hamza* ve *Gecen* köyleri topraklarını içine alan ve o zaman *Afşar Divanı*'nın *Eflâgun* nahiyesine bağlı olarak *Arz-ı Saltuk* ve *İlyas* adları ile tanınan bölgelerin Sendel b. Alâeddin ve Ali b. Hacı Bey adlı kimselerce, "âlim, fâzıl ve âmil-i kâmil" diye nitelendirilen Tarak b. Ömer b. Gecene vakfedilmiş olduğu ve bu yerlerin "Gecen vakfı" diye bilindiği anlaşılmaktadır. Şimdiki *Eflâni*'nin yerinde bulunan *Eflâgun* nahiyesinin o zaman Candaroğulları toprakları içine giren bir bölge olduğu hattâ buranın Emir Şemseddin Yaman Candar'ın idare merkezliğini bile yaptığı hesaba katılırsa, bu gün *Bartın* yöresinde bulunan bir kısım toprakların o zaman doğrudan doğruya Candaroğulları arazisi içinde bulunduğu dolayısiyle de *Kastamonu* ve yöresinin tarihî gelişmesi içinde ele alınmak gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar.

Yukarıdaki bilgilere eklenecek başka bir nokta da, *Bartın*ın öteki adı olan *Oniki Divan* deyimi üzerinde toplanmaktadır. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 1051 tarihli ve 35 sayılı *Defter-i Mufassal-ı Bolu*'da bu ilçe hem *Bartın* hem de *Oniki Divan* adlarıyla kaydedilmiştir. Fakat, gerek 547 sayılı *Evkaf Defteri*'nde, gerek 123 sayılı *Defter-i Mensuhat-ı Mufassal-ı Bolu*'da (s. 92 ve öt.) ve 935 (1528) tarihli *Bolu Livası Kanunu*'nda, *Bartın*, yalnız *nahiye-i Oniki Divan* adı ile yer almıştır. Evliya Çelebi, *Bolu* dolaylarından bahsederken: *"Divan* ta'bir ettikleri de, Selçukîlerden Sultan Alâeddin, asrında *Bolu* beyi iken bu dağları fethettikçe istimâlât vermek

---

[23] Örnek olarak Eyice, Alemdarlar, Sancaktarlar, Bayraktarlar, Hacı Nuriler, Terziler, Tuğlacılar, Kalafatoğulları aileleri gösterilebilir. Bunlardan Eyiceoğulları kendi aile şecerelerinin *Belgrad* seferinde Fatih'in sancaktarlığını yapmış olan *Eflâni*'li Eyice Baba'ya kadar uzandığını, Alemdarlar ise aile kuruluşlarının Fatih devrine kadar gidişinden başka, *Eflâni ve Safranbolu* ile ilgili olduğunu da nakletmektedirler.

[24] Vakfiyenin Türkçeye aktarılmış metni için bk. K. Samancıoğlu, yuk. göst. e., s. 146.

Levent Şahverdi Arşivi

için divan edüp kûs çaldurduğı yerlerdir. ki, hâlâ *divan* lâfziyle ta'bir olunur. Yedi adet nahiyelerdir. Ahalisi tagî ve bagî âdemler olup ve lisan ve lehçeleri ber veçh-i âtî bir nebze zikrolunur"[25] şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Evliya Çelebi bu açıklaması ile, *divan* deyimi altındaki adlandırmaların Selçuklular devrine kadar uzanan eskiliğine işaret etmektedir. Her ne kadar Evliya Çelebi, *Bolu* bölgesindeki *Oniki Divan* adını zikretmemiş ise de, bu bucak yukarıda sıraladığımız kanun ve defterlerin tarihlerinden anlaşılacağı üzere, Evliya Çelebi'den bir yüzyıl önce daha XVI. yüzyıl başından beri bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin *Oniki Divan*'dan bahsetmemiş olması, artık bu devirde *Bartın* adının umumîleşmiş olması ile izah edilebilir. Nitekim *Seyahatname*'de bu yer *"Bartın Kal'ası"* diye (C. II, s. 71) geçmektedir. Evliya Çelebi'nin *divan* deyimini almış bu yerler üzerindeki açıklamaları karşısında; eğer *Oniki Divan* adı *Bartın*'a Selçuklulardan sonraki devirde verilmiş bir ad değil ise, eskiliği ve iskân durumu Selçuklular devrine kadar uzanabiliyor demektir. Ayrıca defterlerde, bu gibi *divan* deyimi altındaki adlandırmalara *Bartın*'a bağlı köy adlarında da rastlanmaktadır: *karye-i Afşar Divanı*[26], *karye-i* چاکش (? veya *Çanşa ?) Divanı*[27], *karye-i Kınık Divanı*[28] yahut *karye-i Divan-ı Kınık*[29], *Kutlubey Divanı*[30] gibi.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, *Bartın* ve yöresi Osmanlılar devrine kadar siyasî ve idarî yönden *Kastamonu* ve yöresine bağlı bir bölge olmuştur. Bu sebeple bölgedeki lehçe tabakalaşmasını meydana getiren etnik gelişmelerin, *Kastamonu tarihi* içine giren olaylar arasından süzülüp çıkarılması gerekmektedir.

Kastamonu Tarihi İçinde Bartın ve Yöresi

4. §. XIV. yüzyıl coğrafyacısı al-Umarî'nin (Şihabaddîn Abu'l-abbas Ahmed b. Fadlallah al-Umarî) *Masâlik al-absâr fi mamalik al-amsâr* adlı eserinde kırk şehir ve bir o kadar da kal'ası bulunan önemli bir bölge ve beylik diye nitelendirdiği *Kastamonu* ve yöresinde, Türk-İslâm çağı içinde Osmanlılardan önce aşağıdaki beylikler kurulmuştur:

1) Danişmendliler.

2) Çobanlar,

3) Candaroğulları.

5. §. Danişmendliler devri: Sultan Melikşah'ın emirlerinden Emir Danişmend[31] eliyle kurulan, şekil ve hukuk bakımlarından Anadolu Selçuk Sultanlığı'na bağlı bulunan Danişmendli Emirliği, bilindiği üzere, Selçuk sultanları arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak XII. yüzyıl ortalarında yer ve güç bakımından

---

25 Cilt II, s. 175.

26 Defter no: 547, s. 157 b, 160 b.

27 Aynı defter s. 164 b.

28 Göst. defter s. 166 b.

29 *Defter-i Mufassalı Bolu* no: 35, s. 121.

30 821 (1418) tarihli Arapça Vakfiye. Türkçeye aktarılmış metni için bk. K. Samancıoğlu, Yuk. göst. e., s. 146.

31 Emir Danişmend'in aslı, *Anadolu*'ya gelişi vb. için bk. Mükrimin Halil Yinanç *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, Cüz I, s. 74, 80, 82, 89, 103.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'nun en önemli emirliği hâline gelmişti[32]. Bu emirlik, Danişmend Gazî'nin oğullarından Emir Gazî zamanında, *Fırat'tan Sakarya* menbalarına kadar uzanan Orta ve Kuzey Anadolu'ya yayılmış, böylece *Malatya, Elbistan, Kayseri, Ankara* ve *Çankırı*'dan başka *Kastamonu* bölgesini de ele geçirmiş bulunuyordu[33]. Bu konudaki tarihî vesikaların incelenmesi *Kastamonu*'nun 1127-1169 yılları arasında Bizanslılar ile Danişmendliler arasında birkaç defa el değiştirdiğini göstermektedir[34]. *Kastamonu* zaman zaman Selçuklu-Danişmendli çarpışmalarına da sahne olmuştur. Bu gün *Kastamonu, Araç ve Daday* bölgelerinde Danişmendli emirlerine atfedilen bazı türbeler bile vardır[35]. Fakat bölgede bu emirlik devrine ait tarihî bir eser bulunamamıştır. Danişmendli emirliğinin *Anadolu*'nun fethinde ve Türkleşmesinde Selçuklulara paralel olarak büyük rol oynadığı şüphesizdir. Fakat bu emirliğin asıl faaliyet alanı *Malatya, Amasya ve Sivas* bölgeleri olduğundan, Bizans ve Komnenoslar ile Danişmendliler arasında bir sınır bölgesi kuran *Kastamonu* ve yöresinin bu emirlik zamanında ne dereceye kadar Türkleşmiş olduğu ve Danişmendli Türkmen unsurunun bu bölgede o zaman ne dereceye kadar yer aldığı konusunda, eldeki tarihî kaynaklar bize kesin bir yargı verdirecek durumda değildir. Ancak, bu gün *Kastamonu*'da *Cide*'ye bağlı bir *Danışman* köyü ile, *Bolu ilçesine bağlı Danışmantlar* ve *Danışmant, Zonguldak*'ın *Ereğli* ilçesine bağlı iki *Danişmentli* köyünün bulunması[36], *Kastamonu, Zonguldak, Bolu* üçgeni arasındaki bölgeye bu devirde olmasa bile, Danişmendlilerin yıkılıp dağılmasından sonraki devirlerde bir kısım Danişmentli Türkmen zümresinin gelmiş olduğunu istidlâl ettirmektedir. Bilindiği gibi, Danişmentli devletinin yıkılışı üzerine, Danişmendli adında bir ulus meydana getiren Türkmenler çeşitli boy ve oymaklar hâlinde *Anadolu*'nun türlü bölgelerine dağılarak oralarda da köyler kurmuşlar ve kısmen yerleşik hayata geçmişlerdir[37]. Ancak, böyle daha sonraki devirlerde de olsa, *Kastamonu* tarihinde *Bartın* ve yöresi ile Danişmendli Türkmenleri arasında yakın ilgi bulunduğunu gösterecek deliller yoktur.

Kastamonu ve Yöresinde Çobanlar

6. §. Danişmendli emirleri ile Selçuklu sultanları arasında süregelen çarpışmalar, sonunda, Danişmendlilere ait yerlerin Selçuk sultanlarından II. Kılıç Arslan tarafından Selçuk egemenliği altında toplanması ile sona ermiştir. Bu arada *Kastamonu* ve yöresi de Selçuklular eline geçmiştir. Ancak, II. Kılıç Arslan'ın memleketini oğulları arasında paylaştırmasından sonra doğan iç anlaşmazlıklar, bundan Bizansın yararlanmasına: *Kastamonu* ve *Bolu* taraflarından başlayarak Selçuklu Anadolusunun *Amasya*'ya doğru zorlanmasına yol açmıştı. *İstanbul*'da Lâtinlerin Bizans İmparatorluğunu ele geçirmeleri ile, Andrinikos Komnen

---

32 Danişmendli Emirliği'nin siyasî hayatındaki gelişmeler için bk. Mükrimin Halil Yinanç, "Danişmendliler" mad. *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, s. 468-476; P. Wittek *Menteşe Beyliği*, s. 7 ve öt.

33 Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 470.

34 Bk. M. H. Yinanç, yuk. göst. "Danişmendliler" maddesi; Mehmed Behçet, *Kastamonu Asar-ı Kadimesi*, s. 22; Talât Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi*, s. 72-77.

35 Talât Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi*, s. 77.

36 Bk. *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, İçişleri Bakanlığı yayınlarından Seri: II, Sayı: 2, Cilt I, Ankara Başbakanlık Devlet Mtb. s. 289.

37 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi almak için bk. Mükrimin Halil Yinanç, "Danişmendliler" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 476-477.

Levent Şahverdi Arşivi

soyundan Aleksiyos da *Ereğli*'den *Kafkasya*'ya kadar uzanan bölgede ve merkezi *Trabzon* olmak üzere bir Rum imparatorluğu kurmuş; kardeşi David Komnen ise *Kastamonu* ve *Bolu* taraflarını ele geçirmiş bulunuyordu. Her iki kardeş vaktiyle dedelerine ait olan *Amasya*yı da ele geçirmek ve Selçukluları pursatmak için 1210'da *Amasya*'yı zorlamaya başlamışlardır. Buna rağmen 1214 yılında Selçuk sultanı I. İzzeddin Keykavus tarafından *Kastamonu* ve dolaylarına hücum edildiği, *Sinop*un zaptedildiği Trabzon İmparatorluğunun da vergiye bağlandığı tarihî kaynakların verdiği bilgilerdendir. Bu harpte *Kastamonu*'nun Selçuklular eline geçtiğine dair kesin bir kayıt yok ise de, *Kastamonu* tarihi üzerinde araştırmalar yapan Talât Mümtaz Yaman, bir yazma eserin iç kapağına H. 610 (M. 1213) yılını *Kastamonu* fethi için ebced hesabı tarih düşen bir ibareden bahsetmektedir.[38] *Kastamonu* ve yöresi bu yıllarda daha Selçuklular eline geçmemiş olsa bile, biz I. İzzeddin Keykavus'un 1219 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi I. Alâeddin Keykubat devrinde, *Kastamonu* ve yöresinin Selçuk emirlerinden Hüsameddin Emir Çoban'a bir atabeylik olarak verildiğini ve burada Çobanoğulları beyliğinin kurulduğunu görmekteyiz. Bu beylik *Kastamonu* ve yöresinde 1292'de Candaroğulları beyliğinin kuruluşuna kadar devam etmiştir.

Çobanoğulları devri, *Kastamonu* ve yöresinin etnik yapısında önemli gelişmelerin meydana geldiği bir devir olarak kabul edilmelidir. Danişmendliler devrinde, Bizanslılar ile Türkler arasında, bu bölgenin o zamanki Türkleşme durumunu tehlikeye düşürecek kadar el değiştirmiş olan *Kastamonu* ve yöresi, Çobanoğulları devrinde Türk etnik unsurlarının yerleşmesi bakımından çok daha durulmuş bir devreye girmiştir.

II. Murad devri tarihçilerinden Yazıcızâde Âli, II. Murad için yazdığı *"Selçuknâme"* adlı eserinde, Hüsameddin Emir Çoban'ın Kayılardan olduğunu kaydetmiştir.[39] Ancak, bu yazara kaynaklık etmiş olan İbni Bîbî'nin *Selçuknâme*'sinde böyle bir kayıt bulunmadığından Emir Hüsameddin Çoban'ın Kayılardan olduğuna dair verilen bilginin doğrudan doğruya Yazıcızâde tarafından eklenmiş olduğu yargısına varılmaktadır. Bu durum Osmanlıların menşei gibi, Çobanların menşeini de Kayılara bağlamak noktasında verilen bilginin bazı tarihçilerce kısmen şüphe ile karşılanmasına yol açmıştır.[40] Bununla birlikte Yazıcızâde tarafından verilmiş olan bilgi tarihçiler arasında genel olarak benimsenmiş bulunmaktadır.[41]

Gerçi, bu gün için yalnız Çobanoğulları devri değil, Anadolu Selçuklularının kuruluşuna ve *Anadolu*'nun fethine Oğuz boylarından hangilerinin katılmış olduğu ve Anadolu Selçuk İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra kurulan beyliklerin etnik yapısı konusundaki bildiklerimiz de pek az ve şüphelidir. Bu hususda kaynakların bırakmış olduğu boşluklar, XVI. yüzyıl ve sonrasına ait arşiv kayıtlarının verdiği deliller, istidlâller ve bir de yer adları incelemeleri ile kısmen

---

38 Bk. *Kastamonu Tarihi*, s. 80.

39 *Selçuknâme*, Topkapı Sarayı, Revan Kıp., no: 1390, yayını: T. Houtsma, Leiden 1932, C. III, s. 208.

40 Bk. F. Sümer, "Kayı" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, s. 461.

41 Bk. A. Tevhid, "Rum Selçukî Devleti'nin İnkirazı ile Teşekkül Eden Tavaif-i Mülûk", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecm.* yıl 1326. cüz 5.

Levent Şahverdi Arşivi

doldurulmaya çalışılmaktadır. Bizce, bu alanda yapılan çalışmalardaki tarih ölçülerine, yerleşme yerleri ile, bağlı bulundukları boylar bilinen Oğuz Türkmen vb. unsurların ağızlarına ait karşılaştırmalı çalışmalardan alınacak sonuçların da katılması gerekir. İşte bu temelde elde edilen bilgiler ile, Selçuklular devrinde *Anadolu*'daki yayılış alanları *Ankara-Kastamonu* arasında bulunan otuz bin çadırlık Türkmen grubu arasında büyük bir Kayı kolunun bulunduğu, *Ankara* ve *Kastamonu* bölgesinin Emir Hüsameddin Çoban'ın malikânesi olduğu yolundaki tespitler[42] *Kastamonu* ile *Bolu* arasındaki bölgede Kayı boyuna giren Oğuz unsurlarının da yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu gerçeği XVI. yüzyıl *Kastamonu* defterlerinde *Kayı, Kayılu* adını taşıyan köylerin bulunmuş olması da az çok desteklemektedir[43] Öyle ki, bu köylerden biri ve büyükçesi de, doğrudan doğruya iskân tarihi bakımından *Bartın* ilçesini beslemiş olan *Daday* bucağına bağlı bulunmaktadır. Bunların dışında, Çobanoğulları devri için belirtmek istediğimiz başka bir nokta da, Emir Çoban ister Kayılardan ister Oğuzların başka bir kolundan gelmiş bulunsun, Çobanoğulları devrinde Emir Çoban'a bağlı aşiretler dolayısıyla *Kastamonu* ve yöresine etnik yapı ve ağız özellikleri bakımından Oğuz diye nitelendirebileceğimiz bir kısım Türk unsurunun yerleşmiş olduğudur. Biz, *Bartın* ve yöresi ağızlarındaki, yer yer *Anadolu*'nun batısında kalan bazı ağızlar ile de birleşen, alt ve temel tabakayı kuran özelliklerin bu ilk yerleşme devrinden geldiği kanısındayız. Esasen durum bütün *Anadolu* için aşağı yukarı böyledir. Bu bölge ağzına daha sonraki yerleşmelerden geçmiş olan özellikler, bu makalenin girişinde ve 10'uncu notta belirttiğimiz üzere, ağız bakımından Türkmen niteliği göstermektedir.

7. §. Çobanlar ve onu takip eden devre ait tarihî olayların gözden geçirilmesi, *Kastamonu* ve yöresinin Kıpçak unsurları ile olan münasebetlerine dair de birtakım bilgiler ortaya koymaktadır. Hatta bazı görüşlere dayanmak gerekirse, *Kastamonu* ve yöresinin Kıpçak unsurları ile olan ilgisini belki Çobanlardan daha önceki devirlere kadar bile götürmek mümkündür. Zeki Velidî Togan, birer ihtimal olarak kullanılabilecek bazı ipuçlarına; özellikle Strabon'da *Pontus* ve *Kapadokya Komanası* ilâhlarının *Kırım* İskitlerinden gelmiş gösterildiğine dair kayıtlara, *Komani* ve *Komana* kelimeleri arasındaki benzerliklere dayanarak, İskitler ile *Pontus* ve *Kapadokya*'daki *(Kastamonu* ve yöresi) *Küçük-Asya Komanası* arasında Türk menşeine bağlanan bir ilgi bulunduğunun farzedilebileceği düşüncesindedir[44]. Birtakım tarihî olayların Kuman-Kıpçak Türk kavimleri üzerinde bir silindir vazifesi görerek, onları tarih ölçüsünde kısa sayılabilecek bir zaman içinde, İslâvlaştırmak ve Hristiyanlaştırmak suretiyle[45] nasıl ezip erittiği göz önünde bulundurulursa, bu şekildeki etnik köken birliği faraziyelerinin üzerinde durduğumuz ağız araştırmları bakımından herhangi bir değer taşıyamayacağı kendiliğinden anlaşılır. Ancak, XIII. yüzyıl ortalarına kadar *Anadolu* içinde kendini gösteren Türk-Bizans münasebetleri bakımından Kıpçak ve Kuman unsurları üzerinde durulabilir. Bizans kaynaklarında, *Anadolu*'da yayılma

---

42 Bk. F. Sümer, *Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar*, s. 590; Ebü'l-Fida, *Takvim -al-buldân*, yayını: Ch. Schier, Dresden, 1846, s. 210.

43 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi: *Defter-i Mufassal-ı Kastamonu*, no: 143, s. 148, *Kayılu*, s. 321 *Kayı*.

44 Bk. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. I, İsmail Akgün Mtb. İstanbul 1946, IV. Bölüm, s. 450, not 305.

45 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. R. Rahmetî Arat, "Kıpçak" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, cüz 62, s. 713 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

seyri içinde bulunan göçebe Türklerin siyasî sınır tanımayan taşmalarına ve Türk uç beylerine karşı, kendilerinin de aynı sistemle sınır bekçileri koyduklarını gösteren bilgilere rastlanmaktadır. Böyle bir tedbir olmak üzere Bizans İmparatoru J. Vatatzes'in (1222-1254) Hristiyanlaştırılmış onbin göçebe Türk unsurunu *Trakya*'dan *Anadolu*'ya aktarıp, *Menderes* vadisine ve *Frikya*'ya yani, Bizanslılar ile Türkler arasındaki sınır boylarına yerleştirdiği bilinmektedir[46]. Theodor Laskaris II. babası için yazdığı methiyede, Vatatzes'in Türklerin batıya doğru olan önüne geçilmez hamlelerini, Kumanları bulundukları batı bölgesinden doğuya aktarmak suretiyle yatıştırmış olduğunu naklediyor[47]. Bizans İmparatorluğunun XIII. yüzyıl ortalarından daha sonraya kadar korunagelen hudutlarının, *Pontus* kıyısında *Sinop*'un batısında kalan bir noktadan başlayıp; *Kastamonu, Kütahya* ve *Denizli*'yi Selçuk Sultanlığının emniyete alınmış noktaları olarak gerisinde bırakan bir kavis içinde devam ederek *Akdeniz*de *Makri* körfezine kadar uzandığı[48] göz önünde bulundurulursa, Bizanslıların XIII. yüzyılın ilk yarısında doğuda Türklere karşı sınır bekçisi olarak kullanılmak üzere *Menderes* vadisine ve *Frikya* bölgesine yerleştirmiş oldukları Türk-Kuman unsurlarının kısmen *Kastamonu*'nun batı kesimine düşen bölgede yer aldığı anlaşılır. Bundan başka Çobanoğulları devrindeki bazı siyasî gelişmeler, doğrudan doğruya Kastamonu Beyliği ile Kıpçaklar arasındaki münasebete dayanmıştır. İbn-i Bîbî, *El-evâmirü'l-Alâiyye fi'l umûri'l-Alâiyye* adlı eserinde, Selçuk Sultanı I. Alâeddin Keykubat'ın emri ile, "emirü'lümera" diye adlandırılan Selçuk emirlerinin en eski ve itibarlılarından olan Hüsameddin Emir Çoban'ın *Deşt-i Kıpçak*'a yapmış olduğu seferi uzun uzadıya ele almıştır[49]. Hüsameddin Emir Çoban idaresinde *Karadeniz*'i geçerek *Kıpçak eline* ulaşan Türk ordusu, bu seferde Kıpçaklar elindeki *Suğdak*'ı aldığı gibi, daha ileride Rus melikini de vergiye bağlamıştır. *Kıpçak-ili*'nin ve buradaki Hristiyan Türklerin tavsifini veren İbn-i Bîbî, Emir Çoban'ın bu seferden elde ettiği sayısız köle ve ganimetleri[50] atabeyliğinin merkezi olan *Sinop* ve *Kastamonu*'ya gönderdiğini kaydetmektedir[51]. *Kastamonu Atabeyliği* ile *Deşt-i Kıpçak* arasındaki münasebetler Selçuk Sultanı İzzeddin Keykavus II ile Kılıç Arslan arasındaki mücadeleleri aşan daha sonraki olaylarda da yer almıştır. Kaçmış olduğu *Bizans*tan Kıpçak hanı Menkü Timur Han eliyle kurtarılan İzzeddin Keykavus'un Berke Han'ın kızından olan oğlu Gıyaseddin Mes'ud II ile Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki kardeş mücadelesi *Kastamonu* ve *Amasya* bölgelerinde geçmiştir. Bilindiği gibi, babasının

---

46 Nic. Gregoras, I. s. 37 B, Cantacuzen I, sah. 18 B ve buradan naklen P Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 13.

47 Bk. Moutavt Schev, aynı yerde, s. 76 not 2'den alınarak, P Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 13.

48 Bk. P Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 1.

49 Bk. Tıpkı basım I. Önsöz ve fihristi hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, TTK. yayınlarından I, Seri no: 4a Ankara TTK. Basm., 1956, s. 300-307, 307-310 ve öt. Ayrıca *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, İbn-i Bîbî'nin Farsça *Muhtasar Selçuknâme*'sinden Türkçeye aktaran M. Nuri Gencosman, Ankara Uzluk Basm., 1941, s. 118-127.

50 Bk. not 49'da gösterilen İbn-i Bîbî mufassalı, tıpkı basım s. 328-330, Yazıcızâde *Tarîh-i Âli Selçuk*, M. Th Houtsma yayını, leiden 1902, s. 353; *Muhta şar Selçuknâme*, M. Th. Houtsma yayını Leiden 1902, s. 136; M. Nuri Gencosman yayını s. 124; Duda yayını *(Die Seltschukengeschichte der İbn-i Bîbî*, Kopenhagen 1959), s. 138.

51 Bk. İbn-i Bîbî mufassalı s. 323; Yazıcızâde, M. Th. Houtsma yayını s. 344; 345; *Muhtasar Selçuknâme*, M. Th. Houtsma yayını, s. 134, Duda yayını s. 136.

Levent Şahverdi Arşivi

ölümünden sonra *Anadolu*'ya gelmeye karar veren Gıyaseddin Mes'ud, *Deşt-i Kıpçak*'tan, yanına aldığı kimseler ile birlikte ilkin *Sinop* yolu ile *Kastamonu*'ya çıkmıştır. O zaman *Kastamonu* beyi Hüsameddin Emir Çoban'ın oğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan'dır. Gıyaseddin Mes'ud'un gelişi üzerine, Muzafferüddin Yavlak Arslan kendisine bağlılık göstermiş ve atabeyi olarak yine *Kastamonu*'da kalmıştır. Gıyaseddin Keyhusrev III.'ün ölümünden sonra İlhan Geyhatu'nun desteği ile onun yerine Selçuk sultanı olan Gıyaseddin Mes'ud II, o zaman kendi saltanat merkezi olan *Amasya*'da bulunuyordu. Bu sırada *Kastamonulular* da başlarına *Kırım*'dan gelen Gıyaseddin Mes'ud'un kardeşi Keyumers Kılıç Arslan'ı geçirmişler; onu sultan olarak tanıyarak İlhan'a isyan etmişlerdi. Bunun üzerine durumu tehlikeye düşen Gıyaseddin Mes'ud II ve İlhan Geyhatu *Kastamonu* Atabeyi Muzafferüddin Yavlak Arslan'ı çarpışmak üzere Keyumers üzerine göndermişlerdir. Muzafferüddin Yavlak Arslan 1292 yılında yapılan bu çarpışmada Keyumers tarafından öldürülmüştür. Bundan sonra Gıyaseddin Mes'ud II'nin Keyumers ile bizzat yaptığı savaş da yenilgi ile sonuçlanmış ve tehlike ancak İlhan Geyhatu'ya yardımcı olarak gelen Şemseddin Yaman Candar'ın araya girmesi ile atlatılabilmiştir[52]

İşte bu siyasî olaylar, bize, *Kastamonu* ve yöresi ile *Deşt-i Kıpçak* arasında birtakım münasebetlerin geliştirilmiş bulunduğunu göstermektedir. Öyle ki, bu münasebet yalnız bir siyasî münasebet olarak kalmamış daha sonraki devirlerde de süregelen bir ticarî münasebet olarak da bir hayli gelişmiştir. Al-Umarî, *Masâlik al-Absâr*'ında Candaroğulları devrindeki Kastamonu Beyliği'nden bahsederken bu bölgenin *Kırım, Kıpçak, Bulgar, Rus* ve hattâ *Mısır* ile olan deniz ticaretinin önemini de belirtmektedir. *Sinop*'tan söz açarken, buranın *Kıpçak (Suğdak)* alanına en yakın bir bölge olduğunu özellikle kaydediyor. Mısır Memlûkleri ile olan münasebet konusunda "merkezi *Kastamonu* olan bu memleketin bizim *Mısır* sultanları ile aralarında sıkı bağlar vardır" demektedir[53]. *Kastamonu* ve *Bartın* bölgesinin *Mısır* ile olan münasebetinden XVII. yüzyılda Evliya Çelebi bile bahsetmektedir. Evliya Çelebi H. 1050 tarihinde yaptığı *Karadeniz* gezisi dolayısıyla *"Bartın* nehri, azim bir nehirdir. *Mısır* gemileri yüklenip giderler"[54] diyor ki, bu kısa bilgi *Kastamonu* dolaylarının Mısır Memlûkleri ile olan ticarî münasebetinin XVII. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir Moğol devri *Önasyası* ile *Mısır*'ın iktisadî münasebetlerini inceleyen A. N. Poliak, Mısırdaki Kıpçak Memlûkleri ile *Deşt-i Kıpçak* arasında çok sıkı siyasî ve kültürel münasebetlerin kurulmuş olduğunu tespit etmiştir[55]. Zeki Velidî Togan ise, *Canik, Sinop, Kastamonu* ve *Marmara* kıyılarındaki ilk Türk-İslâm kolonilerini *Mısır* Memlûkleri ve *Deşt-i Kıpçak* ile olan münasebetlerde düğüm noktaları olarak kabul etmiştir[56]. Bu konuda, *Kastamonu*'daki

---

52 Bu olayların ayrıntıları için Bk. *Kastamonu Tarihi* s. 80-84; Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, Osman Turan yayını, Ankara 1044 TTK. yayını s. 133-134, 137, 168, 170-173, 206, 294 vb.; *Camiüddüvel* s. 1184.

53 Bk. F Taeschner yayını, s. 40.

54 Bk. Cilt II, s. 71.

55 "Le caractere colonial del'Etat Mamlouk dans ses rapports avec la Horde d'ord" *Revue des Etudes Islamiques, IX*, 1935, P 231-248.

56 Bk. Z. V Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 310.

Levent Şahverdi Arşivi

Çobanoğulları zamanında *Kefe* ile *Kastamonu*'ya bağlı *Anadolu* kıyı bölgeleri arasında kayıkçılık yapıldığı ve *Deşt-i Kıpçak*'tan *Anadolu*'ya onbin hanelik Kıpçak Terakimesi'nin geldiği yolunda Timurîler devrine kadar ulaşan bir rivayeti de[57] yabana atmamak gerekir.

Yukarıda *Bartın* ve yöresi ağızları için tespit etmiş olduğumuz Kıpçak dil özellikleri ile, *Kastamonu* ve yöresini Kuman-Kıpçak ve Memlûk-Kıpçak unsurlarına bağlayan siyasî ve ticarî gelişmeler göz önünde bulundurulursa, bu gelişmeler sırasında *Kastamonu* ve yöresine, özellikle *Bartın* ve dolaylarına Kıpçak Türklerinin de yerleşmiş olduğunu kabul etmek gerekir. Gerçi, bilindiği gibi tarihî kaynaklarda yalnız siyasî olaylar anlatılmakta, bunlara bağlı etnik gelişmelere dair açık bilgiler verilmemekte ise de, yukarıda açıkladığımız türlü tarihî, siyasî ve ticarî münasebetlerin ortaya koyduğu sonuçların bu günkü dialektoloji malzemesi ile karşılaştırılması, bu bölgeye siyasî ve iktisadî gelişmelere paralel olarak çok sayıda Kıpçak unsurlarının da yerleşmiş olduğundan şüphe ettirmemektedir. Bundan başka kişi ve yer adları üzerindeki bazı tespitler de bu gerçeği desteklemektedir. Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri* adlı eserinde *Sinop*'ta Emir Beklemiş b. Emir Taybuga b. İlbasmış b. Koçkar b. Ogulbek. b. Beşbek'in, üzerinde H. 679 (M. 1280) yılını taşıyan türbesinin bulunduğunu bildiriyor[58]. Türk dili ile uğraşanların bildikleri ve Z. V. Togan'ın da işaret ettiği üzere, *-mış/-miş* isim-fiil ekleri ile yapılmış *İlbasmış*, *İltutmuş*, *Beklemiş* ve ayrıca *Beşbek* gibi adlar Kıpçaklar arasında yaygın olan adlardandır[59]. *Bolu-Bartın* ve *Bartın-Kastamonu-Sinop* arasında uzanan bölgedeki yer adları arasında *Borlu: Taraklı-borlu*[60], *Karye-i Borköy*[61] *Kara-togan*[62], *Karatogan Ocağı*[63], *Karye-i Alpagut*[64], *Alpu*[65], *Kızıl-saray*[66], *Saraycık*[67], *Karye-i Taybuga*[68] gibi Kıpçak niteliğini taşıyan köy adları da vardır. Bütün bu durumlar bu bölgelere Kıpçak unsurlarının yerleşmiş olduğunu, tarihî kaynakların vermiş oldukları bilgilerdeki nisbî bulanıklığı silecek ve ağızlar malzemesinden elde ettiğimiz sonuçları doğrulayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Candaroğulları Devri

8. §. *Kastamonu* ve yöresi tarihindeki üçüncü devir Candaroğulları devridir. Candaroğulları, yukarıda bir ara dokunduğumuz gibi, Selçuk Sultanlarından Mes'ud II'nin *Kastamonu*'da hükûmete kalkışan kardeşi Rükneddin Keyumers'e

---

57 Bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 312.

58 *Sinop Kitabeleri*, Sinop 1341, s. 33; buradan aktararak Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 310 ve not. 24.

59 Kıpçaklardaki *İlbasmış* şekli için bk. L. Rasonyi, d. *Etudes sur L'Europe Centre-orientale*, III, Budapest 1936, s. 29-30 ve A. Kâşânî, yp. 139 b.

60 *Defter-i Evkaf-ı Liva-yı Bolu*, no: 547, s. 100.

61 Not 59'da göst. defter, s. 182 b.

62 Not 59'da göst. defter, s. 182 b; *Defter-i Mufassal-ı Bolu*, no: 53, s. 384.

63 *Defter-i Mensuhat-ı Mufassal-ı Bolu*, no: 123, s. 94 b.

64 *Defter-i Mufassal-ı Kastamonu*, no: 143, s. 33, 123.

65 Not 63'te göst. defter, s. 115.

66 Not 63'te göst. defter, s. 143 b: tâb-i nahiye-i Araç.

67 Not 63'te göst. defter, s. 85 b; no: 200, s. 106 b.

68 *Defter-i Mufassal-ı Kastamonu*, no: 200, s. 95 b: tâbi-i nahiye-i *Sinop*.

Levent Şahverdi Arşivi

karşı açtığı savaşa yardımcı olarak gelen Şemseddin Yaman Candar'ın kurduğu bir beyliktir. Keyumers'in yenilmesi ve Atabeyi Muzafferüddin Yavlak Arslan'ın öldürülmesi üzerine, İlhan Geyhatu bu harfteki hizmetine karşılık olarak Şemseddin Yaman Candar'a *Kastamonu* ve yöresini vermiş bulunuyordu. Candaroğullarının ilk devirlerinde beylik merkezi *Eflâgun (Eflâni)* idi. Çünkü, Şemseddin Candar, babası Yavlak Arslan'ın öldürülmesinden sonra yerine geçip kendisine direnen oğlu Mahmud Beye karşı bir şey yapamadığı için bir müddet *Eflâni* ve yöresi ile yetinmek zorunda kalmıştır. Beylik merkezinin *Eflâni*'den *Kastamonu*'ya aktarılması Şemseddin Yaman Candar'ın oğlu Süleyman Paşa zamanındadır. 1292 yılında kurulan bu beyliğin *Kastamonu* şubesi, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in *Kastamonu*'yu alış tarihi olan 1392 yılına kadar sürmüştür. Ancak, beyliğin *Sinop* şubesi beyi bulunan İsfendiyar Bey, Osmanlı hanedanındaki karışıklık ve saltanat kavgalarından yararlanarak, beyliğe dahil başka yerler ile birlikte *Kastamonu*'dan *Bolu*'ya kadar olan yerleri de zaman zaman yeniden beyliğinin toprakları içine katmış olduğundan, Candaroğulları Beyliğinin büsbütün ortadan kaldırılması ancak Fatih Sultan Mehmed devrinde gerçekleşebilmiştir.[69]

Eldeki tarihî kaynaklar Candaroğulları Beyliğinin etnik yapısını aydınlatacak bilgiler vermemektedir. Genel olarak bir "Türkmen beyi" diye gösterilen[70] Şemseddin Yaman Candar'ı, yalnız *Amasya Tarihi* yazarı Hüseyin Hüsameddin, yararlandığı kaynağı da göstermeksizin Alayuntlu Türkmen aşiretine bağlamıştır. Bu yazara göre, Candaroğulları ailesi, asıl Arslan Bey adlı bir beyden, Arslan Beyde Alayuntlu Türkmen oymağından gelmektedir.[71] *Amasya Tarihi*'ndeki bu bilgiye dayanarak, *Kastamonu Âsâr-ı Kâdimesi* yazarı M. Behçetde Şemseddin Emir Candar'ın *Kastamonu*'yu, Alayuntlu aşiretini yanına alarak zaptetmiş olduğunu kaydetmiştir.[72] Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilginin kaynağının gösterilmemiş olmasını göz önünde bulunduran Prof. Dr. Faruk Sümer de haklı olarak, *Kastamonu* bölgesinde Alayuntlu boyuna bağlı 20 hanelik küçük bir oymağın yaşamasına rağmen.[73] H. Hüsameddin'in ifadesi tevsik edilmedikçe Alayuntlu boyu ile Candar ailesi arasında kavmî bir münasebetin bulunduğuna dair görüş ileri sürülemiyeceğini belirtmiştir.[74] Biz sayın Faruk Sümer'in bu görüşüne esas itibariyle katılmakla birlikte, arşiv defterlerindeki kayıtlara dayanarak *Kastamonu, Bartın* ve yöresini Candaroğulları topraklarına bağlayan devirlerdeki gelişmeler sırasında, bu bölgeye Alayuntlulardan olmasa bile, başka Türkmen zümrelerinin gelip yurt tutmuş olduklarını belirtmek isteriz. Bu durum, Candaroğulları beylerince köylerde türlü kimselere vakıf olarak verilen yahut İsfendiyar, Kasım vb. beylerin mülkiyetinde bulunan toprakların, çoklukla

---

69 Candaroğulları Beyliğinin siyasî hayatı üzerine geniş bilgi almak için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK. yayınlarından VIII, Seri-2, Ankara 1937, s. 23-26; *İslâm Ansiklopedisi* 52-inci cüz "İsfendiyaroğulları" mad.; T.M. Yaman *Kastamonu Tarihi*, s. 95-170: *Candaroğulları* ve bu bölümde verilen bibliyografya.

70 Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, s. 23.

71 Bk. *Amasya Tarihi*, C. II, s. 432, not I.

72 Bk. *Kastamonu Asâr-ı Kadimesi*, İstanbul 1341, s. 25.

73 Bk. Başbakanlık Arşivi, no: 327 *Kastamonu Defteri*, yp. 44 a.

74 Bk. "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Beylerine Mensup Teşekküller", *İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Mecm. XI* (1952), s. 468.

Levent Şahverdi Arşivi

Avşar, Avşar Divanı, Kınık, Emir Salar, Eymir vb. Türkmen köylerine düşmesi ile de desteklenmektedir. Bunun dışında *Bartın* ve yöresi ağızlarında Türkmen dil özelliklerinin çok canlı bir şekilde devam ettirilegelmiş olması, Candaroğulları devrinde *Bartın* ve yöresi kesimlerine ağız yapısında bir üst tabaka kuracak şekilde, yoğun Türkmen unsurlarının yerleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte bölgedeki Türkmen unsurlarının buralara yalnız Candaroğulları devrinde gelmiş olduklarını iddia şeklinde bir düşüncemiz de yoktur. Bunlar, kısmen Candaroğullarından önceki devirde gelmiş olabilecekleri gibi, *Bartın*'ın ilçe hâlinde gelişip genişlemesine paralel olarak *Eflâni, Safranbolu, Ulus* bölgelerinden daha sonra Osmanlılar devrinde de gelmiş olabilirler. *Bartın* ve yöresinin bu devre ait gelişmesini yukarıda 3'üncü paragrafta açıklamaya çalışmıştık.

XVI. ve XVII. yüzyıla ait arşiv defterlerindeki kayıtlardan ve köy adlarından, *Kastamonu* ve yöresine Alayuntlulardan başka, Avşar, Kınık, Yıva, Kara-evlü, Çavundur, Cebelü, Evciler, Eymür, Eriklü, Kozanlı, Dodurga, Çepni gibi Türkmen oymaklarının da geldiği anlaşılmaktadır. Gerçi, bazı durumlarda köy ve yer adlarının yalnız belirli boy ve oymak şeklindeki etnik zümrelere izafeten değil, o zümrelere ait adları kişi adı olarak almış bulunan kimselere izafeten de verilmiş olması, bu köylerdeki halkın, o adları taşıyan boylardan gelip gelmediği konusunda uyanık olmayı gerektirmekte ise de, gerek bu bölgeye ait dil malzemesinin taşıdığı özellik, gerek *Anadolu*'nun aynı adları taşıyan başka bölgelerindeki köyler ağızlarının bu köyler ağızları ile gösterdiği uygunluk ve yakınlık, yukarıda sayılan köy adlarının, şahıslardan değil, o adı taşıyan boy ve oymaklardan gelmiş olduğu konusunda şüphe bırakmamaktadır. Yine arşiv kayıtlarından *Kastamonu* ve yöresinde, eski devirlerde henüz yerleşik hayata geçmemiş Yörük cemaatlerinin bulunduğu da anlaşılmaktadır. H. 900 tarihli ve 143 sayılı *Defteri Mufassal-ı Kastamonu*'da *Araç* ilçesine bağlı olmak üzere Gönenciyan-ı Cedid (s. 194 b), Kara-Gözlü ve İhsanlu (s. 200 b, 201 a), Kuzgunlu (s. 202 a, b), Çiyülü (s. 203), Köse-Halil (s. 203 b), Resuller yahut Kaya-Başı (s. 204 a), Menteşe Fakih öteki adı ile Aşıklu, Saltıklu (yahut Saltuklar ?), Ali-Beyli (s. 206, 207); *Daday*'a bağlı olarak da Sofucalar (s. 345 b, 115 hane) Yörük cemaatlarının adları geçmektedir. Yine 690 tarihli ve 176 no'lu *Kastamonu Defteri*'nde *Taşköprü* bucağına bağlı olan Eriklü (s. 86 b, 78 hane), Akça-kavak öteki adıyla Dede Fakihlü (s. 28, 28 hane), Çallu (s. 87, 33 hane), Çötüller (s. 87 b, 44 hane), Kozanlu (s. 87 b, 97 hane), Ali Hacılu (s. 88 e, 58 hane), Yeleklü, Çoğaçlu (s. 88 b) cemaatları sayılıyor.

Bütün bu kayıtlar XVI., XVII. yüzyıllardaki duruma göre, *Kastamonu* ve yöresinde, göçebe veya yerleşik hayata geçmiş birçok Türkmen unsurlarının bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Eldeki arşiv kayıtlarından yararlanarak bir de *Bartın* ve yöresini elden geçirecek olursak, bu bölgeye Avşar, Kınık, Salur Türkmenlerinin yerleşmiş olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. Çünkü Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 547 sayılı *Evkaf-ı Liva-yı Bolu Defteri*'nde "nahiye-i Oniki Divan'a bağlı köyler arasında *Afşar, Avşar* (s. 157 b, 159, 160 b, 183 b), *Kınık* (s. 166); 123 sayılı *Mensuhat-ı Mufassal-ı Bolu Defteri*'nde ise *Kınıksu* (s. 94 b), *Salur-Beyi* (s. 384 b'deki listede

Levent Şahverdi Arşivi

58'inci köy), *Emir-Salar* (s. 425 b, 120'inci köy), *Kınık* (s. 425 b, 121'inci köy) ve *Divan-ı Kınık* (s. 420, 423, 424, 425) adlarına rastlanmaktadır. Öyle ki, sonuncu defterde 102, 103, 109, 111 ve 121'inci köylerin *Oniki Divan* veya *Amasra* kal'asına bağlı olarak hep *Kınık* yahut *Divan-ı Kınık* adlarını almış olmaları burada aynı adı taşıyan bir kaç *Kınık* köyünün bulunduğunu da ortaya koymaktadır. Bundan başka köylerdeki kimi toprak parçalarının yahut ekinliklerin *Salur* yeri[75], *Eymür-Togan*[76] yeri vb. adlar ile adlandırılmış olması da, buraların bu adları taşıyan Türkmen bey ve boyları ile ilgisi olabileceğini hatıra getirmektedir.

Oniki-Divan nahiyesinin yukarıda saydıklarımız dışında kalan köy ve yer adlarına bakarak, buraya başka hangi Türkmen zümrelerinin gelmiş olduğunu tayin edemediğimiz gibi, eldeki arşiv kayıtlarından *Bartın* ve yöresine, *Eflâni, Safranbolu ve Daday* bölgelerinden sonradan gelmiş olan unsurların da etnik kimliklerini kesin olarak bilememekteyiz.

9. §. *Kastamonu* ve yöresi ile *Bartın* ve yöresinin tarihî devirleri üzerine yukarıdan beri yapageldiğimiz açıklamalar ile, bu bölgeye, *Kastamonu*'nun Türkleşme tarihinden başlayarak ta Osmanlılar devrine gelinceye kadar geçirdiği süre içinde hangi Türk etnik zümrelerinin gelip yerleşmiş olduklarını göstermeye çalıştık. Elde edilen tarihî bilgilerin, arşiv ve bölgeden alınan dil malzemesi ile karşılaştırılıp değerlendirilmesi, bu bölgeye gelmiş bulunan ve 3'üncü paragrafta sözünü ettiğimiz Kıpçak unsurlarının, yoğun olarak özellikle *Bartın* ve yöresinde yerleşmiş olduklarını ortaya koymaktadır. Çünkü, türlü tarihî olayların ve değişik devirlerin yeni etnik unsurları bol bol getirdiği bir bölgede, Kıpçak lehçelerine ait belirli bazı özelliklerin bu güne kadar eritilmeden kalabilmiş olması, ancak bölgedeki Türk-Kıpçak unsurlarının dilin ses yapısı bakımından kendilerini öteki Oğuz-Türkmen unsurları arasında hakim kılacak bir sayı yoğunluğuna sahip olmaları ile izah edilebilir. Aynı özellikler *Bolu, Kastamonu* ve yöresine giren öteki ağızlarda artık *Bartın*'da olduğu şekilde görülmemektedir.

Bartın ve yöresinin Avşar, Kınık, Salur (Salar) Eymür vb. Türkmen uruğları ile olan ilgisini yukarıda belirtmiştik. Fakat, adı geçen köyler dışında *İnpiri, Çakraz, Bostanlar, Aşağıköy* vb. ile, *Arıt bucağı*na bağlı 17 parça köyde de Türkmen karakterini en açık bir şekilde yansıtan özelliklerin yer almış; daha doğrusu *Bartın* ve yöresinin Türkmen lehçe yapısına ait özellikleri de kuvvetli bir şekilde vermiş olması, yukarıda adlarını verdiğimiz Avşar, Kınık, Salur zümrelerinin *Bartın* ve yöresindeki başka köylere de yerleşmiş olduğuna yahut *Kastamonu* yöresinden yapılan sonraki aktarmalar da dahil olmak üzere, bölgeye daha başka Türkmen unsurlarının da gelmiş bulunduğuna delâlet etmektedir.

Bartın ve yöresinin, bu gün bazı yönlerde *Orta Anadolu*, bazı yönlerde *Çankırı, Bolu, Kastamonu, Denizli, Çivril, Tavas* vb. ağızlar ile kurmuş olduğu bağlantılar da, bu etnik durumla ilgili bulunmaktadır. Türlü Türk boylarının *Anadolu*daki yayılma yerleri ile yayılma şekillerinin tespiti, araştırma bölgemiz ile, aralarında bağlantı kurulan bu bölgelerin daha çok Avşar, Kınık, Eymir, Alayuntlu vb. bazı Oğuz-Türkmen unsurları bakımından yakınlaştıklarını veya birleştiklerini ortaya

---

75 Bk. *Mensuhat-ı Mufassal-ı Bolu*, no: 123, s. 96 b.

76 Bk. *Mensuhat-ı Mufassal-ı Bolu*, no: 123, s. 98 b.

Levent Şahverdi Arşivi

koymaktadır[77]. Yalnız şu var ki, söz konusu etnik unsurların, her bölgede o bölgenin özel şartlarına uygun bir kaynaşma ve buna bağlı birer gelişmeye uğramış olmaları, bu küçük ağız bölgelerini kendi araştırma bölgemizle, ancak belirli noktalarda birleştirmiş bulunmaktadır. *Bartın* ve yöresinin Kıpçak unsurlarından gelen özellikleri de yine bu esastaki gelişmelere dayanmaktadır[78].

Demek oluyor ki *Bartın* ve yöresi ağızları eski bir Oğuz dil tabakası üzerine Kıpçak ve Türkmen unsurlarının getirdiği ağız özellikleri ile karışıp kaynaşarak, bu kaynaşmanın zaman içinde geliştirdiği özel bir kişilik altında oluşmuş bulunmaktadır. *Kastamonu* ve yöresi ile *Bartın* ve yöresi üzerinde yaptığımız tarihî devirlere ait etnik gelişmeler ile ilgili inceleme, bu üç ayrı ağız ve lehçe tabakasını içine alan karışma ve gelişmelerin *Asya*'da değil, doğrudan doğruya *Anadolu*'da, hattâ daha sınırlayıcı bir deyimle söylersek *Bartın* ve yöresinde meydana geldiğini de ortaya koymaktadır. Öyle sanıyoruz ki, *Bartın* ve yöresi ağızları üzerine yayımladığımız birinci makalenin 3'üncü paragrafında ortaya attığımız soru da, eldeki şu araştırma ile oldukça aydınlanmış ve karşılığını bulmuş olmaktadır.

Türkoloji Dergisi, C. II/1, Ankara 1965, (ikinci baskı Ankara, 1969), s. 265-287.

---

77 Ebu'l-Fidâ, *Takvim al-Buldân* adlı eserinde İbni Sa'id al-Magribî'in Moğollar zamanında yazdığı bir coğrafya kitabında verilen bilgiye dayanarak, Selçuklular zamanında *Antalya* kuzeyinden başlayarak *Denizli ve Menderes* bölgesinde 200.000 çadırlık Türkmen boylarının yaşadığını kaydediyor (bkz. Ch. Schier yayını, Dresden 1846, s. 11; P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 2). Aynı yazardan, *Ankara ve Kastamonu* arasında 30.000 çadırlık bir Türkmen grubunun daha bulunduğunu, *Uludağ*'dan *Tarsus*'a kadar uzanan *Batı Anadolu*'nun dağlık bölgelerinin bu eserde "Türkmen dağları" diye adlandırıldığını, hatta *Ankara* çevresinde Türkmenlere bağlı geniş bir Kayı kolunun da var olduğunu öğreniyoruz (gös. e. s. 210; F. Sümer, Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar, s. 590; Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 188). Kayılar'ın *Kastamonu-Bolu* arasındaki bölge ile olan, yerlerinde belirttiğimiz ilgilerinden başka, XV. ve XVI. yüzyıllarda, türlü şubeler hâlinde *Konya, Isparta, Denizli, Muğla, Manisa, Afyon ve Ankara* bölgelerinde de yayılmış oldukları tespit edilmiştir. (bk. F. Sümer, "Kayı" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI. s. 460).

Avşarlar'ın tarihi ve *Anadolu*'daki yayılma şekilleri de yukarıdaki tespiti doğruladığı gibi (bunun için bk. F. Sümer, "Avşarlara Dair", *Köprülü Armağanı*, s. 453-478), bunların *Anadolu*'nun nerelerine niçin ve ne şekilde yayılmış oldukları noktasında beliren soruları da aydınlığa çıkarmaktadır. Eymir ve Alayuntluların XVI. yüzyıldaki yayılma alanları için bk. F. Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadoluda Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İst. Üniv. İktisat, Fakültesi Mecm. XI* (1952), s. 459-469 arası. Bunlardan başka *Kayı, Kınık ve Avşar* yer adlarının Anadolu'da bu gün devam eden kalıntıları üzerinde yaptığımız incelemeler bile, bu üç Türk boyuna ait özellikler bakımından *Afyon-Dinar, Kütahya-Uşak, Bolu, Çankırı, Kastamonu, Denizli-Acıpayam-Çivril, Zonguldak* bölgelerini birer bakıma *Bartın* ve yöresi ağızları ile birleştirmektedir. Bu hususu bundan önceki yazımızda belirtmeye çalışmıştık. İşte yer adları üzerinde yapılan bu şekildeki incelemeler ile, bu şekildeki birleşmelerin sebepleri de az çok ortaya çıkmaktadır.

78 Bartın *ve yöresi Ağızları* adlı makalemizin 3'üncü paragrafında, *Bartın ve yöresi* ağızlarının, taşıdığı Kıpçak özellikleri bakımından Tebriz Azerîcesi, Azerîcenin *Nahçıvan, Aynallu, Kaşkay* ağızları ve *Afganistan*'daki Avşarların dili ile ortaklaşan noktaları bulunduğunu bildirmiştik. Bu bölgelere ait tarihî gelişmelerin gözden geçirilmesi, *Bartın* ve yöresi gibi, Azerî bölgesinin de birinci derecede Türkmen, ikinci derecede peyderpey *Kafkas* ötesinden gelen Kıpçak unsurları ile kaplandığını gösteriyor. Bunların *Tebriz* ve *Nahçıvan* bölgelerinde daha yoğun olarak bulunmaları (bk. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş* s. 189) Azerîceye bazı Kıpçak dil özelliklerinin aktarılması ile sonuçlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU AĞIZLARININ ETNİK YAPI İLE İLİŞKİSİ SORUNU

1. §. Bilindiği gibi *Anadolu* bölgesi M. XI. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla kadar devam eden sürekli göçler ile bir Oğuz ülkesi hâline gelmiştir. Anadolu'ya Oğuzlar dışında diğer bazı Türk kavimlerinin de geldiği bilinmektedir. Bunlar tarihî kaynakların, ağız araştırmalarının ve yer adları incelemelerinin ortaya koymuş olduğu gerçeklerdir. *Anadolu*'da, Oğuzlar dışındaki Türk kavimlerine ait dil özellikleri kendini ana çizgileri ile belli etmektedir. Bu gün Anadolu ağızlarında yer yer göze çarpan *ñ>y (bubay/babañ, gendüy/kendin, kimsiy/kimsin, alceymi?/alacak mısın?, yazıyosuy/yazıyorsun), g>v (dav/dağ, avuz/ağız, yalavuz/yalnız, govül/gönül, sovuk/soğuk), s>h (hen/sen, hennen/seninle, hizi/sizi, hömür-/sömür-, hös-/sus-), y>c (cılkı/yılkı* 'at sürüsü', *cırla-/yırla-* 'şarkı söyle') gibi Kıpçakça dil özellikleri, vaktiyle bu bölgeye Kıpçak unsurlarının gelmiş olduğuna delâlet eder. Bunu ayrıca tarihî kaynaklar da destekler. *Anadolu* yer adları incelemesinden, bu bölgeye *Orta-Asya*'dan Çiğil Türklerinin bile geldikleri yargısına varmak mümkündür. *Anadolu*'nun çeşitli bölgelerine eski devirlerde gelmiş olan, Oğuzlara oranla çok daha az sayıdaki öteki Türk kavimlerine mensup unsurlar, zamanla Oğuzlarla karışıp kaynaşmışlardır. Bu karışıp kaynaşma durumu onların dil yapısında da kendini göstermiş; özel ağız bölgeleri ortaya çıkmıştır. Biz bu gün kavmî bakımdan bir karışıp kaynaşmaya uğramış olan bölgelerde, hangi dil özelliklerinin Oğuz dışı Türk kavimlerine ve lehçe gruplarına ait olduğunu filolojik tahliller sayesinde ana çizgileri ile olsun ayırt edebiliyoruz. Nitekim *Kuzey Anadolu*'daki *Bartın* ve yöresi ağızları Oğuzca ile Kıpçakçanın karışımına güzel bir örnek teşkil eder[1]. *Anadolu* bölgesine nispeten daha yeni devirlerde veya son zamanlarda gelmiş olan Oğuz dışı Türk kavimlerine ait bölükler, yerleştikleri yerlerde genel olarak dil bakımından müstakil adacıklar meydana getirmişler ve mensup bulundukları lehçelere ait özellikleri devam ettiregelmişlerdir. *Eskişehir* ve yöresinde yerleşmiş olan *Kırım*'dan, *Kafkasya*'dan, *Kazan*'dan gelmiş Tatar ve Nogay diye adlandırılan unsurlarla, son yıllarda *Kayseri* yöresine yerleştirilen *Doğu Türkistan*'dan gelme unsurların ve göçmen köyleri adı altında ayrı kümecikler oluşturan bir kısım *Rumeli* muhacirlerinin dil durumu böyledir. *Anadolu*'daki Oğuz dışı Türk kavimlerine ait lehçelerden gelme özelliklerin tespiti ayrı bir araştırma konusudur. Bu konuda şimdiye kadar ufak tefek denemeler dışında herhangi bir araştırma yapılmış değildir. Esasen bu yazıda bizim üzerinde durmak istediğimiz asıl konu da bu değildir. Bu hususu, sırf Anadolu ağızlarının genel kuruluşu üzerine bir fikir verebilmek için belirtmiş bulunuyoruz. Biz eldeki yazıda, Anadolu ağızlarının oluşumunda rol oynayan Oğuz etnik kolları üzerinde durmak ve bunlardan birkaçını ele almak istiyoruz.

---

[1] Bu konuda ayrıntılı bilgi almak için bk. Z. Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi*, C. II, (Ankara 1965, ikinci baskı Ankara 1969) s. 265-287.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU TÜRKÇESİNİN KURULUŞUNDA ÇEŞİTLİ OĞUZ BOYLARININ ROLÜ

2. §. *Anadolu* bölgesi, yukarıda belirttiğimiz özel durumlara rağmen, esas itibariyle bir Oğuz ülkesidir. Bu sebeple dil ve ağız yapısı bakımından bütünü ile Oğuz Türkçesine dayanır. Ancak, hepimizce bilindiği üzere, Oğuzlar da kendi aralarında bir dallanmaya uğrayarak *'boy'* adı verilen 24 daha küçük kola ayrılmışlardır. Bu 24 boy, *Üç-Ok* ve *Boz-Ok* adları verilen iki ana kolda toplanmıştır[2]. Tarihî araştırmaların ve *Anadolu* yer adları üzerinde bu bakımdan yapılan arşiv incelemelerinin ortaya koyduğu sonuçlardan, *Anadolu*'nun XI-XIV. yüzyıllar arasındaki fetih ve iskânına yukarıda sözü geçen 24 Oğuz boyundan 23'ünün katılmış olduğu[3] anlaşılıyor. Bunlar *Alka-Evli* dışında kalan bütün öteki Oğuz boylarıdır. Ancak, kapladıkları yerlerin genişliği ve nüfus sayıları bakımından biribirine nispetleri aynı değildir. *Anadolu*'ya gelen Oğuz boylarının bir kısmı *Boz-Ok* bir kısmı da *Üç-Ok* koluna mensupturlar. Demek oluyor ki, *Anadolu* bölgesinde Oğuzların hem *Boz-Ok* hem de *Üç-Ok* koluna mensup teşekküller yurt tutmuş bulunmaktadır.

İşte bu durum, Anadolu ağızlarının kuruluşunda ilk rolü oynamıştır, denebilir. Çünkü Oğuzlar uzun süre devam eden göçebe yaşayışlarının da etkisi altında kalarak, şüphesiz standart tek bir *Oğuzca* konuşmamışlar, 24 boy arasında ses ve şekil bilgisi bakımından değişen birtakım ağız ayrılıkları olmuştur. Ayrıca, *Anadolu*'ya 300 yıllık bir zaman süresi içinde ayrı ayrı kümeler hâlinde gelmiş olan bu Oğuz boyları, yerleşme bakımından Anadolu içinde de birtakım etnik dalgalanmalara uğramıştır. Gelenlerin bir kısmı *Orta-Asya*'daki yerleşik hayatlarına uyarak, *Anadolu* bölgesinde de yerleşik hayata geçmişlerdir. Bir kısım Oğuz zümresi ise, göçebe yaşayış tarzını *Anadolu* içinde de kısa veya uzunca bir süre devam ettirmiştir. Gerek bu durum, gerek *Anadolu*'da Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasından sonraki yüzyıllarda kendini gösteren türlü tarihî olayların sebep olduğu durumlar, iç göçler, devletin XVIII. yüzyıldaki iskân siyaseti ve konuşma dilinde zaman içinde meydana gelen tabiî değişmeler, *Anadolu* içindeki başlangıçta mevcut etnik dalgalanmayı daha da etkilemiş, türlü etnik unsurları biribirine karıştırmış ve bu günkü Anadolu ağızlarının teşekkülünde ikinci önemli rolü oynamıştır. Bu gün idarî ayırımda küçük müstakil birer bölüm durumunda olan illerin, kendilerine bağlı ilçe ve köyleri arasında bile birçok ağız ayrılıklarının bulunması, yukarıda belirttiğimiz karışmaların tabiî bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu da *Anadolu*'daki çeşitli ağız bölgelerinin etnik yapı ile münasebetini tayinde bir güçlük ortaya çıkarmıştır. Bu güçlüğü doğuran sebeplerden biri de, *Anadolu*'daki Oğuz boylarının bir süre sonra mensup bulundukları boy adlarını bırakmaları ve XV yüzyıldan bu yana *Anadolu*'daki yaşayış tarzları ile ilgili olarak, *'yerli reaya' 'Yörük'* veya *'Türkmen'* genel adları ile adlandırılmış olmalarıdır. Yörük ve Türkmen adları altındaki Oğuz unsurlarının ayrıca, boyların daha küçük dallarını oluşturan birçok *'oba'*lara *(cemaat)* ayrıldıkları görülüyor. Bu *cemaatler* de artık gösterdikleri siyasî faaliyetlere, başlarında bulunan beylerin adlarına, sosyal meşguliyetlerine veya meslek ve zenaatlarına göre almış oldukları cemaat adları ile anılmaya başlamışlardır. *Anadolu*'daki Yörük ve Türkmen zümreleri arasında, bağlı bulundukları boylar kesin olarak

---

[2] Bu konuda geniş bilgi için bk. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniv. DTCF. yayınları: 170, Ankara Üniv. Basm. 1967, 2. Bölüm, s. 199 ve öt. (kısaltması: *Oğuzlar)*.

[3] Bk. *Oğuzlar* s. 209.

Levent Şahverdi Arşivi

bilinemeyen yüzlerce cemaat vardır[4]. İşte, bütün bu durumlar, Anadolu ağızlarındaki belli başlı dil özelliklerinin etnik yapı ile olan ilişkisi konusunu, çözümü uzun ve sabırlı çalışmalara bağlı bir sorun hâline getirmiştir.

3. §. Daha Anadolu ağızlarının bütün ayrıntıları ile incelenip ortaya konmamış ve ağız bölgelerinin kesin sınırlarla ayrılmamış olduğu bir evrede, bizim böyle bir soruna el atmış olmamız belki büyük bir cesaret işidir. Ancak, biz, *Anadolu*'daki dialektoloji çalışmaları yanında, ele alınıp işlenen bölge ağızlarının etnik yapı ile olan ilişkisi sorununun da bir arada yürütülmesi gerektiği kanısındayız. Nitekim, dialektoloji metodu ile tarihî metodun birleştirilmesi yolu ile yapılan deneme ve araştırmalar, verimli sonuçlar ortaya koymuştur. Yanılmıyorsak, bunun ilk denemesi tarafımızdan *Nevşehir ve yöresi ağızları* ile *Bartın ve yöresi ağızlarında* yapılmıştır. Sayın A. Caferoğlu'nun, "Kırşehir vilayetinin bu günkü etnik teşekkülüne dair notlar" (*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. II/1-2, s. 79-96) adlı makalesi ile, sayın H. Eren'in *1966 Türk Dil Kurultayı*'nda *Kıbrıs Ağızları* üzerine vermiş olduğu bildiri de birer yönü ile bu konu ile ilgilidir. *Nevşehir* ve *Bartın* ağızlarında yapılan bu denemelerin verimli sonuçlara ulaşması, yerleşik ve göçebe Oğuzların *Anadolu* bölgesindeki yayılışları ile ilgili olarak, son yıllarda yapılan tarihî araştırmaların ve arşiv belgelerinin dialektolojiye yardımcı bilgiler ortaya koymuş olması, bize bu ağır soruna yönelme ve bir başlangıç olmak üzere üzerinde durabilme cesaretini vermiştir.

Gerçi biz bu gün için, *Anadolu* ağız bölgelerinde meydana gelen etnik karışmalar sebebiyle, değişik ağız özelliklerinden herbirinin hangi Oğuz boyundan geldiğini kesin sınırlarla ve ayrıntıları ile söyliyebilecek durumda değiliz. Ancak, eldeki tarihî kaynaklardan, arşiv belgelerinden aldığımız sonuçlara ve Anadolu ağızları üzerinde yaptığımız karşılaştırmalı çalışmalara dayanarak, *Anadolu*'daki belirli özellikler taşıyan bir kısım ağızların veya bu ağızları biribirinden ayıran özelliklerin hangi Oğuz boylarından geldiğini genel çizgileriyle tayin edebilmekteyiz. Çünkü, *Anadolu*'nun etnik yapısında yüzyıllar boyunca süregelen yukarıda belirttiğimiz karışmalara rağmen, bir yandan da değişik etnik unsurlar, kendilerine ait dil ve ağız özelliklerini büyük bir titizlikle korumasını bilmişlerdir. Bazen küçük bir ağız bölgesinde bile, bir tek gramer şekli için birkaç değişik türün yanyana bulunabilmesi, işte bu koruyuculuk niteliğinin görüntüsüdür. Bundan başka, belirli Oğuz boylarından gelme küçük kümelerin kendi adlarını vererek yerleştikleri köyler[5] ve buralarda devam ettirdikleri katıksız ağızlar bu konuda yapılacak çalışmalara sağlam bir temel vazifesi görebilmektedir.

---

[4] Bu hususta bk. *Oğuzlar*, s. 489-502; A. Refik (Altınay), *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İst. Devlet mtb. 1930, s. 223-236; A. Gökbel-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, Ahmet İhsan Basm. 1936, s. 232-268; İ. Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, Manisa Halkevi yayınlarından XVI, 1946, s. 94-98; Kâmil Su, *Balıkesir Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi yayını Sayı: 20, İst. 1938, s. 146-160; İsmail Hakkı, *Balıkesir'de Çepniler*, Balıkesir Vilâyet mtb. 1935, s. 22 ve öt; A. Rıza Yalgın, *Cenup'ta Türkmen Oymakları I*, İst. Burhaneddin mtb. 1932, 96, s. II, III, Ankara Hakimiyeti Milliye mtb. 1933. IV, Adana Türk Sözü mtb. 1934, 87 s.; M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İst. Üniv. Edeb. Fak. yayınlarından: 748, İst. Osman Yalçın mtb. 1957, 342 s.

[5] Anadolu'ya gelen Oğuz boylarından hemen hepsinin kendi adlarını yerleştikleri bazı köylere verdiklerini ve bunlardan bir kısmının bu gün de devam etmekte olduğunu görüyoruz. Ancak, bu türlü yer adlarının etnik boylardan mı, yoksa şahıs adlarından mı geldiğinin tayininde pek titiz olmak gerekir. *Anadolu*'da eski ve yeni devirlerde Oğuzlardan kalma yer adları için bk. F Sümer *Oğuzlar*, s. 412-449; H. Nihal-Ahmed Naci, "Anadoluda Türklere Aid Yer İsimleri"; *Türkiyat Mecmuası*, C. II, s. 243-259; *Türkiyede Meskûn Yerler Kılavuzu*, İçişleri Bakanlığı yayını XIII. Seri no: 16 d/ITTK Basm. Ankara 1956; *Köylerimiz*, İçişleri Bak. İller Bankası Genel Mdl. Seri II, Sayı: 3, Başbakanlık Basm. Ankara 1968.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu ağızlarının oluşumunda rol oynayan başlıca boylar Kayı, Kınık, Avşar, Salur, Çepni, Bayındır, Bayat, Alayuntlu ve Eymir boylarıdır. Arşiv belgeleri ve yer adları üzerinde yapılan incelemeler, daha az oranda olmak üzere öteki boyların da yer aldığını göstermekte ise de, Anadolu ağızlarının teşekkülündeki etki dereceleri hakkında şimdilik birşey söylemeye imkân yoktur. Eldeki yazıda bir deneme olmak üzere, yalnız Kınık, Avşar ve Salur boyları üzerinde durmakla yetineceğiz:

4. §. Kınıklar: Selçuklu hanedanını çıkarmış olan Kınık boyu[6], *Anadolu*da oldukça geniş bir alana yayılmıştır. *Güney Anadolu*'nun *Ceyhan* ve *Osmaniye* ilçeleri ile, *Malatya*'nın *Arapkir* ve *Adıyaman* (şimdi ildir) ilçeleri yörelerinde; *Afyon-Dinar, Sandıklı, Isparta, Burdur, İzmir-Kınık, Bergama, Tire, Manisa-Alaşehir, Demirci, Gördeş, Kütahya-Simav, Balıkesir* bölgelerinde, *Balıkesir* ile *Denizli-Çivril* arasındaki kesimlerde yurt tutmuşlardır.[7] *Anadolu*'da XVI. yüzyılda Kınık adını taşıyan yer adlarından[8] ve bunların bu gün *Anadolu*'da hâlâ devam edenlerinden, Kınıkların ayrıca *Ankara, Kütahya, Sıvas, Konya, Çankırı, Bolu, Maraş* yörelerinde de serpilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki, Kınık boyu, çeşitli cemaatler hâlinde daha çok *Batı Anadolu* bölgesinde yayılmıştır. Sayın Faruk Sümer, *Oğuzlar* adlı eserinde, *Anadolu*'nun batısında muhtelif yerlere uzanmış olan Kara Keçili oymağının muhtemelen Kayılardan olduğunu bildirmekte ise de[9], *Kara Keçili* oymağı mensuplarından derlenen metinler, ağız özellikleri bakımından bunların da Kınık boyuna sokulması gerektiğini gösteriyor. Bunlara *Menteşe* bölgesindeki Kızıl-Keçilileri de ekleyebiliriz[10].

Kınık boyunun yayılmış olduğu bölgelerde, değişik oranlarda olmak üzere, aynı zamanda daha başka Oğuz boyları da yurt tutmuş olduklarından, yer yer bunlara ait özelliklerin öteki boylardan gelme özelliklerle karıştığı, böylece değişik ağız bölgelerinin doğduğu görülüyor. Ne var ki, Anadolu'da Kınıkların müstakil olarak oturduğu köylerden alınan malzemeye dayanarak ve dikkatli bir inceleme ile bu karışmaları ayıklayabilmekteyiz. Anadolu ağızlarına Kınık boyundan geçmiş olan başlıca dil özellikleri şunlardır:

1. Eski Türkçedeki genzel damak *ñ*'si olduğu gibi devam etmektedir: *deñiz, seniñ, saña, yalıñ* 'yalın' gibi.

2. Eski Türkçedeki kelime başı *k-* ve *k-* tonsuz damak sesleri tonlulaşarak >*g-* ve *g-*'ye dönmüştür: *gız, gan, gurban* 'kurban', *gitmek* gibi.

3. Anadolu'nun öteki bazı ağızlarında görülen iç ve sonseslerdeki *k*>*ğ* değişimi görülmez.

---

[6] Bk. *Oğuzlar*, s. 359.

[7] Kınıklar hakkında tarihî bilgi ve Anadolu'daki yerleşme alanları için bkz. F. Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İst. Üniv. İktisat Fak. Mecm. XI* (1949-1950), s. 437-508; *Oğuzlar*, s. 359-362.

[8] Bk. *Oğuzlar*, s. 212; *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, s. 681, 682; *Köylerimiz*, s. 351.

[9] Bk. *Oğuzlar*, s. 180, 219.

[10] Bk. F. Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar", *Belleten*, Sayı: 47, s. 59, 596.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Hece ve kelime sonlarında akıcı *r* ve *l* ünsüzleri (konson) kolayca düşebilmekte ve kendilerinden önceki ünlüleri (vocal) uzatmaktadır: *'gõmedim'* 'görmedim', *vẽdik, vãmış* 'varmış', *'gẽmiş'*, 'gelmiş', *õmüş* 'ölmüş', *tĩki* 'tilki', *bẽki* 'belki' vb.

5. Sonses *-r* düşmesi sebebiyle şimdiki zaman eki *-yor>-yo* olmuştur. Bunun şahıs ekleri ile çekimi *-yon, yoñ, -yo, -yoz, -yoñuz, yolā* şeklindedir: *alıyon, alıyoñ, alıyo, alıyoz, alıyoñuz, alıyolā* gibi.

6. Belirli ünsüzlerin etkisi ile ünlü incelmeleri meydana gelmiştir: *almes* 'elmas', *ãze* 'âzâ', *üyüdük-bille* 'uyuyunca' *alcen* 'alacağım' gibi.

7. *-acak/-ecek* gelecek zaman eki, ünlü düşmesi ile baştaki *-a/-e* sesini kaybetmiştir. Bu ek, kalın fiil kök ve tabanlarından sonra da ince olarak *-cek* şeklinde kullanılır. 1. ve 2. şh. ekleri ile çekilirken hece kaynaşmasına uğrar: *bulcen, bulceñ, bulcek, bulcez, bulcẽñiz, bulceklẽ* gibi.

8. Ünlü düşmesinden meydana gelen uzunluklar dışında, kelimelerin ilk hecelerinde aslî ünlü uzunlukları ile ilgili uzun ünlüler vardır: *āltın* 'altun', *ğāşmaḳ* 'kaçmak', *dīmek* 'demek', *ālmaḳ* 'almak', *çālmaḳ* 'çalmak', *dālmaḳ* 'dalmak', *yāzmaḳ* 'yazmak' gibi.

9. Fiillerin soru şekillerinde, *-mı?/-mi?* soru ekinin, bazı kiplerin çekiminde kip ekinden önce geldiği görülmektedir: *yey micen?* 'yiyecek miyim?', *geli miyoñ?* 'geliyor musun?', *yatı-mıyoñ?* 'yatıyor musun?' gibi.

10. Görülen geçmiş zaman (şuhudî mazi) kipi dışında, genel olarak bütün öteki kiplerin çekiminde I. şahıs için *-m* eki yerine *-n* eki kullanılmaktadır: *isderin* 'isterim', *dēyi-veren* 'deyivereyim', *ğabıl etmen* 'kabul etmem', *yeymicen?* 'yiyecek miyim?', *alcen* 'alacağım', *geliyon, ağleyon* 'ağlıyorum' vb. Bu duruma göre Kınık boyu büyük bir çoklukla *Batı Anadolu* bölgesinde yayılmış ve bu bölge ağızlarının ana yapısının kurulmasında başlıca rolü oynamıştır. Öteki bölgelere yayılışı uzantılar veya küçük dil adacıkları hâlindedir. Bu sebeple *Orta Anadolu*'ya giren yerlerle, *Orta Anadolu*'nun özellikle kuzey kesimindeki ağızların oluşumunu bir dereceye kadar etkilemiştir.

5. §. Avşarlar: *Anadolu*'ya geldikleri tarihlerden başlayarak, *Kars, Maraş, Antep, Kozan, Adana (Çukurova), Orta Anadolu*'da *Karaman, Sivas-Divriği, Kangal, Suşehri, Ankara-Haymana, Bâlâ, Bolu, Kayseri-Pınarbaşı, Kastamonu, Manisa-Demirci, Kütahya-Uşak, Aydın-Bozdoğan-Söke-Birgi, Muğla-Milâs* dolaylarında yurt tutmuşlardır[11]. Bu gün *Anadolu*'da Kayılardan sonra ikinci sırayı almak üzere 86 yer adı bırakmış olan bir Oğuz boyudur[12]. *Anadolu*'nun muhtelif bölgelerinde hem Türkmenler hem de Yörükler arasında yayılmış olan Avşarlar, kendi aralarında *Recepli Avşarı, İmanlı Avşarı, Köpekli Avşarı, Dulkadırlı Avşarı, Bedil Avşarı, Kazıklı* ve *Kara Gündüzlü Avşarı* gibi özel birtakım adlar da almışlardır[13]. Yukarıda saydığımız bölgeler ağızlarının teşekkülünde Avşar boyundan gelen özellikler göze çarpmaktadır. Ancak, *Anadolu*'nun bu bölgeleri başka Oğuz boylarından gelen unsurlarla da karışmış olduğundan, bunlar arasında zamanla Avşar ağız özelliklerini asgariye indiren ve eriten yerler de görülmektedir. Nitekim, tarihî kaynaklara ve arşiv belgelerine göre, XVI. yüzyılda yoğun

---

[11] *Avşar*ların tarihî devirleri ve yayılma alanları hakkında geniş bilgi almak için bkz. F. Sümer, "Avşarlara Dair", *Köprülü Armağanı*, s. 453-478; *Oğuzlar*, s. 256-288.

[12] Bk. *Oğuzlar*, s. 450'deki listeye.

[13] Bk. *Oğuzlar*, s. 261-288.

Levent Şahverdi Arşivi

bir Avşar bölgesi olarak görünen *Maraş*'ın bu gün Avşar ağız özelliklerinden uzak bir durum taşıdığı tespit edilmektedir. Şüphesiz bunda, yüzyıllar boyunca kendini gösteren yer değiştirmelerin ve iç göçlerin rolü büyüktür. Bu gün, *Türkiyede Meskûn Yerler Kılavuzu* ve *Köylerimiz* adlı eserlerde *Maraş* bölgesine ait hiçbir Avşar köyü adına rastlanamamış olması da bu durumu azçok tanıklamaktadır. Buna karşılık *Gaziantep, Malatya, Tunceli, Elâzığ* ağızlarında Avşarlardan gelme özelliklerin hâkim duruma geçtiği göze çarpıyor. Bu durum *Gaziantep* ve yöresi ağızlarında, *Malatya, Tunceli* ve *Elâzığ* bölgelerine oranla çok daha güçlüdür. Anadolu ağızlarına Avşarlardan geçmiş olan önemli özellikler şunlardır:

1. Kınık boyundan gelme özelliklerde görüldüğü gibi, kelime başındaki *k-/ k-* ünsüzleri tonlulaşarak >*g-* ve *g-*'ye dönmüştür.

2. Kurallı olarak değil, fakat sporadik olarak *r* ve *l* ünsüzlerinin düştüğü görülür. Bu ünsüzler daha çok boğumlanma bakımından zayıflamış olan *r* ve *l* sesleri durumundadır. Öyle sanıyoruz ki, bu ünsüzlerin boğumlanmalarının zayıflama veya düşmelerinde Kınık boyu ağızlarının etkisi olmuştur: *ge* 'gel' *gelī* 'gelir', *gelṛsem, oṛdan* gibi.

3. *r>l* değişmesi vardır: *belber, diyelek, ālıyalaḳ* gibi.

4. *di-, vir-, yi-* örneklerinde görüldüğü üzere, Eski Türkçedeki ilk hece *i*-leri genel olarak aynen süregelmiştir: *dimiş, dī-kine, añnadı-virin* gibi.

5. Kelimelerin iç ve son seslerindeki patlayıcı, tonsuz, damak *ḳ*'ları boğumlanma bakımından geriye kayarak sızıcı, tonlu gırtlak *ḫ*'sına dönüşmüştür: *vaḫıt, baḫdı-ḫına* 'bakdı ki', *yoḫ, alamaḫ* 'alamayız' gibi.

6. İki ünlü arasında bulunan *ñ, g, y, ğ*, damak ve yanak ünsüzleri hece kaynaşması ile eriyip kaybolarak yanlarındaki ünlüleri uzatmışlardır: *bāā* 'bana', *sāā* 'sana', *girī* 'geriye', *ḳoşē* 'köşeye', *atīzıñ* 'atınızın' gibi.

7. *eyle, beyle* örneklerinde de görüldüğü üzere, yuvarlak ünlülerdeki düzleşme, y ünsüzünün erimesi ve hece kaynaşması olaylarının kuvvetli olması sebebiyle, bu boydan gelme ağızlarda şimdiki zaman eki *-iyor*, ya düzleşip diftonglaşarak *-ıy/-iy* şeklini almış, veyahut da büsbütün ünlüleşerek uzun bir *-ī/-ī* sesine dönüşmüştür. Bu ek, kişi ekleri alarak çekildiğinde şu şekillere girer: *geliyim* 'geliyorum', *geliyiñ*, 'geliyorsun' *geliy* 'geliyor', *geliyik* 'geliyoruz', *geliyiñiz* 'geliyorsunuz', *geliyler* 'geliyorlar', *gedīm, gedīñ, gedī, gedīk, gedīñiz, gedīler;* olumsuzunda *bilmīm, bilmīñ* vb.

8. Geniş zamanın olumsuz şekli 1. şahısta da *-maz/-mez* eki ile kurulur: *almazım* 'almam', *almazıḫ* 'almayız'; *gelmezim, gelmezik; dimezim, dimezik* gibi.

9. Eski Türkçedeki *-ḳına/-kine* pekiştirme edatı, çekimli fiiller yanında olduğu gibi devam ediyor: *dimiş-kine* 'demiş ki', *dīkine* 'diyor ki', *yatsa-kine* 'yatsa ki', *alsa-kine* 'alsa ki' gibi.

10. Çekimli fiillerde kullanılan 1. şahıs eki *-m*'dir: *baḫdım* 'baktım', *çıḫacām, dimezim* gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

11. *-ışın/-işin, -ıncaḫ/-incek* zarf-fiil (gerundium) türleri boldur: *alışın* 'alınca' *alıvirişin* 'alıverince', *deyincik* 'deyince', *alıncıḫ* 'alınca' gibi.

12. Üçüncü şahıslarda *-acak/-ecek* olarak değil, yalnız *-caḫ/-cek* olarak kullanılan gelecek zaman eki, 1. ve 2. şahıs çekimlerinde hece kaynaşmasına ve daralmaya uğrayarak çoklukla *-cīm, -cīk, -cīñiz* şekillerine girer: *ne bilecīm* 'ne bileceğim', *ne bilecīk* 'ne bileceğiz', *ne deyicīseñ* 'ne diyeceksen', *ne deyicīseñiz* 'ne diyeceksiniz' gibi.

13. *Gaziantep* ağzındaki, yabancı kelimelerden geçme önses *h*'sının tonlulaşarak *ḫ*'ya dönüşü *(ḫanım, ḫaber* gibi), Avşar boyundan gelme bir özellik olmasa gerek. Çünkü öteki bölgelere ait Avşar ağzında böyle bir ses değişmesi yoktur.

Bu duruma göre, bir kısım *Orta Anadolu* ağızları ile *Güney-doğu Anadolu* ağızlarının teşekkülünde Avşar boyunun rolü daha hâkimdir.

6. §. Salurlar: Salurlar da *Anadolu*'ya nispeten kalabalık bir küme hâlinde gelmiş olan Oğuz boylarındandır. *Anadolu*'da bıraktıkları yer adları bakımından 24 Oğuz boyundan 7 sırayı alırlar.[14] Küçük gruplar veya oymaklar hâlinde, başlıca *Anadolu*'nun *Tarsus, Kars (Kadirli), Koçhisar, Konya- K. Ereğlisi, Sahra, Niğde-Karahisar ilçesi, Nevşehir-Ürgüp, Aksaray-Eyüpili, Amasya* güneyi, *Sivas, Çankırı, Kastamonu-Küre, Sinop, Bolu, Çankırı, Çorum, Manisa (Akhisar, Gediz, Gördes)* yöresinde yer almışlardır.[15] Bunların Salurlu, Aksalur, Salihler, Şeyh-Salur, Yahyalu, Akbaşlu, Gayır-Hanlu, Hacı-Kaya, Akıncılu, Emet-Kethüda, Ala-Bozlu, İldeğen adlarını taşıyan oymakları vardır.[16] Sayın Faruk Sümer, *Anadolu*'da yer adları bırakmış olan Ulaşların da Salurlardan olması ihtimalini ortaya atmaktadır.[17] Anadolu ağızlarına Salurlardan[18] geçtiği tespit edilen başlıca özellikler şunlardır:

1. Kelimelerin iç ve sonseslerindeki kalın damak *k*'ları Avşarlarda olduğu gibi sızıcı, tonlu gırtlak *ḫ*'sına döner.

2. İlk hecelerde Kınık boyunda olduğu gibi aslî ünlü uzunlukları göze çarpar.

3. Kelimelerin ilk hecelerinde kuvvetli vurgular ve yer yer vurgudan ileri gelen uzunluklar dikkati çekmektedir. Daha doğrusu, özel bir konuşma üslûbu, dolayısıyla, vurguların ilk hecelere aktarıldığı görülüyor: *'virrik, 'ekerik, 'çekmiş, 'diñelmiş* gibi.

4. Kelime başlarında *b->p-* değişiminden doğmuş *p-*'ler vardır: *pıçaḫ* 'bıçak' *pırçaḫ* 'burçak', *paḫır* 'bakır', *pınar* 'pınar', *paltalamaḫ* 'baltalamak' gibi. Bu değişime sporadik

---

14 Bk. *Oğuzlar* s. 331.

15 Bk. *Oğuzlar*, s. 332, 333, 436; *Köylerimiz* 457

16 Bk. *Oğuzlar* s. 332, 333.

17 Bk. *Oğuzlar*, s. 332; F. Sümer, "Çukurova Tarihi Hakkında Araştırmalar", Ankara Üniv. DTCF. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. I/I (Ankara 1964), s. 70.

18 Salur boyu hakkında geniş bilgi almak için bk. M. F Köprülü, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C. I, s. 191-198; F Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller" İst. Üniv. *İktisat Fak. Mec. XI* (1949-1950), s. 453-459; *Oğuzlar*, s. 327-335.

Levent Şahverdi Arşivi

olarak *d-* ve *g-* ünsüzünde de görülür: *dünya>tünya*, gibi. Ayrıca eski *k-* sesini koruyan örneklere rastlanır: *ḳolge* 'gölge', *ḳom-* 'gömmek' gibi.

5. Yuvarlak ince ünlüler yanında bulunan *g, k, ğ* damak ünsüzleri, yanlarında bulunan bu ince yuvarlak ünlüleri kalınlaştırırlar ve orta boğumlanmalı yarı kalın ünlüler meydana gelir: *ġuź, ġor'-, ḳofte, ḳoý , ḳol'ge, uğut-*, 'üğüt-', *ſuket-* 'tüket-', *duğun* 'düğün', *ḳölü* 'köylü', gibi. Ancak, bu özelliğin başka bazı boylar ağızlarında da yer aldığı unutulmamalıdır.

6. Kelime başlarındaki tonsuz artdamak *k-*'ları patlayıcı tonlu gırtlak *ɣ-*'sına döner: *ɣız, ɣaya, ɣat-, ɣorḫu* gibi.

7. Çekimli fiillerde 1. şh. teklik eki *-m*, çokluk eki *k-* ve *-ḫ*'dır: *ekerim, almıssım* 'almışım', *ekerik, almıssıḫ* 'almışız' *geliyoruḫ* 'geliyoruz', *yapacağıḫ* gibi.

8. Yönelme hâli eki ile birlikte kullanılan sınırlama (limitativus) görevindeki *kadar* edatı yerine, eski *tegin* edatından çıkmış ve hece kaynaşmasına uğramış *-dan/-den* eki kullanılır: *ġırḫadan* 'kırka kadar', *altmışadan şindiyeden* 'şimdiye kadar', *zabādan* 'sabaha kadar', *āşamadan* 'akşama kadar' gibi.

9. -gelecek zaman eki, ek sonundaki *k* ünsüzünün yanındaki ünlüleri kalınlaştırma etkisi dolayısıyla hep kalın olarak kullanılır ve *-caḫ* şeklindedir. 1. ve 2. şahıs ekleri ile çekildiğinde hece kaynaşmasına ve ünlü uzamasına da uğrar: *alacām* 'alacağım', *alacāñ* 'alacaksın', *alacaḫ, alacāḫ* 'alacağız', *alacāñız* 'alacaksınız', *alacaḫlar* gibi.

10. Şimdiki zaman ekinde, aynı ekin biribirinden ayrı ses değişmelerine uğramış iki çeşidi göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi *yoru-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekimi ile kurulan eski tasvir fiili şeklinin aynen devamıdır: *geliyorur (<gel-i yoru-r)* 'geliyor', *alıyorur, başlayorur dērmeniñ ɣapısına duruyorur, ɣapıyı vuruyorur deyorur ki* gibi. Hatta, bu şeklin *y* ünsüzünün etkisi altında incelmiş *-yörür*'lü türleri de vardır: *gidiyörür, ġaynıyörür* gibi. Fakat *yoru-* ve *yörü-* yardımcı fiilleri ile yapılan bu tür, yalnız üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde korunmuştur. Diğerlerinde genellikle kaybolmuştur. Salur boyundan gelme unsurların yerleştiğini tespit ettiğimiz *Ürgüp*'e bağlı *Salur, Aksalur, Ulaşlı* ve *Karacaören* köylerinde bu ek hep böyledir. Aynı durum bir kısım *Niğde* bölgesi *(Fertek* vb.) ağızlarında da vardır. 1. ve 2. şh. çekimlerinde ek hece kaynaşması ve hece yutulması olayları dolayısıyla kısalmış bulunmaktadır: *ġorüyom, ġorüyoruḫ; ġorüyoñ, ġorüyoñuz* gibi.

Yoru- yardımcı fiilinin geniş zaman çekimi ile kurulan yukarıdaki *yorur* şeklinin, yalnız sonsesteki *-r* düşmesi ile, *Manisa, Denizli, Aydın, Muğla, Isparta (Ş. Karaağaç), Niğde* ve *Nevşehir (Derinkuyu)* bölgesi ağızlarında da devam ettiği görülüyor: *āşam oluyoru* 'akşam oluyor', *dūmeyoru* 'durmuyor', *alıyoru, ġulüyoru, geçiyoru, ısloru,* 'ıslıyor' gibi.

Şimdiki zaman için kullanılan ikinci ek türü, ünlü düzleşmesine uğramış ve sonsesteki *r* ünsüzü düşmüş olan *-ya/-ye* ekidir. Bu ek de çoklukla 3. şahısta kullanılır. *alıya, alıyala; ġorüya ġorüyalar, veriye, veriyeler; almaya, almayalar; alıyañ* 'alıyorsun', *nipyañ* 'ne yapıyorsun' gibi. *Bolu, Kastamonu, Samsun, Zonguldak, Bartın* ve yöresi ağızlarında yaygın olan bu şekil, Orta Asya Türkmenleri arasındaki

Levent Şahverdi Arşivi

Salurların da karakteristik şimdiki zaman ekidir[19]. Ancak, Salur boyunun yayılmış olduğu bölgelerde, böyle biribirinden ayrı iki ekin yer almış bulunması, şimdilik izahı zor bir durum ortaya çıkarmaktadır. Bu noktada daha kesin söz söylenebilmesi için, araştırmaların daha sonra vereceği sonuçları beklemek uygun olacaktır.

Bu kısa açıklamadan sonra, yerleşme yerlerine ve ağız özelliklerine bakarak Salurların, *Orta Anadolu* ile bunun kuzeye uzanan kesimlerinde daha çok yer aldıkları, ayrıca *Batı Anadolu*'nun muhtelif bölgelerine de uzanmış oldukları yargısına varılabilir.

Sözlerimizi bitirirken Anadolu ağızları içinde önemli olan iki hususa daha dokunmak isteriz. Bunlardan biri, *Ankara, Kastamonu, Çankırı, Ordu* vb. ağızlarda görülen, bazı eklerin ilk yapılarını koruyarak düz ünlü almış kelimelerde bile daima yuvarlak olarak kullanılışıdır: *vardur, getür-, alur, elüñde* gibi. Diğeri de *Anadolu*'nun çeşitli bölgelerinde rastlanmakla birlikte, asıl *Denizli, Aydın, Muğla* bölgelerinde yoğunlaşan şimdiki zaman ekinin durumudur. Şimdiki zaman kipinin esas fiile eklenen *yörü-, var-, yat-* yardımcı fiilleri ile kurulması ve bunların ses değişmelerine uğrayarak almış oldukları *gidiyatırın* 'gidiyorum', *gidip-patırın, gidi-patırın, gidip-bārın, gidip-bārı, gidip-bāñ* 'gidiyorsun', *gidip-bŏrün, gidip-bŏrüz* gibi ilgi çekici şekillerdir. Bunlara şimdiki zaman ekinin yalnız olumsuzunda görülen ve arkaik bir şekil olarak devam eden eski *u-* 'muktedir olmak' yardımcı fiilinin kalıntısını da eklemek gerekir: *alıyomēn* 'almıyorum', *alıyomez* 'almıyoruz', *geliyomēn, geliyomēz* gibi.

Orta Anadolu'nun *Ankara-Kastamonu, Bolu* arasındaki bölgelerine ve *Güney-Batı Anadolu*'nun *Denizli, Aydın, Muğla* kesimlerine vaktiyle yoğun miktarda Kayılarla bunlara ilâveten Alayuntlu ve Eymir boylarının yerleştikleri bilinmektedir. Yukarıda saydığımız ağız özellikleri buralara Kayı ve Alayuntlulardan geçmiş bulunmaktadır, kanısındayız. Bu hususu başka bir yazımızda ayrıca ele almak istiyoruz.

Son olarak diyebiliriz ki, Anadolu ağızlarındaki dil özelliklerinin bu özellikleri meydana getiren etnik yapı ile ilişkisi sorununda daha ayrıntılı ve kesin sonuçların alınabilmesi, şüphesiz her küçük ağız bölgesinin yalnız dialektoloji bakımından değil, bu yönden de derinlemesine bir incelemeye tabî tutulması ile mümkün olacaktır[20].

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1971 Ankara 1971, s. 21-32.

19 Bk. J. Benzing, *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939, s. 54.

20 Bu yazıda gösterilen örnekler ve gramer şekilleri için özel malzememizden ve Anadolu ağızları üzerine yayımlanmış olan bütün eserlerden yararlanılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

DİE FRAGE DES VERHÄLTNİSSES DER ANATOLİSCHEN MUNDARTEN ZU İHRER ETNİSCHEN STRUKTUR

§. 1. Bekanntlich ist Anatolien durch die mit dem XI. Jahrhundert beginnenden und bis ins XIV Jahrhundert andauernden Wanderungen zu einem sprachlich ogusischen Land geworden. Wir wissen aber auch, dass ausser den Ogusen noch manche andere Türkstämme nach Anatolien gekommen sind. Dies sind Tatsachen, die das Studium geschichtlicher Quellen, Mundart-und Ortsnamenforschung erbrachten. In Anatolien zeichnen sich die sprachlichen Besonderheiten der ausser den Ogusen eingewanderten Türkstämme in ihren Hauptlinien klar ab. So erweisen zum Beispiel Besonderheiten des Kıptschakischen, wie etwa der in anatolischen Mundarten da und dort an zutreffende Wandel von *ñ>y (babañ>bubay, kendiñ>gendüy, kimsiy* 'kimsin?', *alcey mi?* 'alacak mısın?', *yazıyosuy* 'yazıyorsun'), der Wandel von *g>v (taġ>dav, aġız>avuz, yalañuz>yalavuz, köñül>gövül, soġuk>sovuk),* weiters der Wandel von *s>h (sen>hen, seninle>hennen, sizi>hizi, sömür->hömür-, sus>hös)* und der Wandel von *y>c (yılkı>cılkı* 'at sürüsü', *yırla->cırla-* 'şarkı söyle'), dass einst kıptschakische Elemente in dieses Gebiet gekommen waren. Das dem so ist, erhärten ausserdem geschichtliche Quellen, Untersuchungen der anatolischen Ortsnamen ermöglichen die Annahme, dass selbst die zentralasiatischen Çigil-Türkmen in den Raum Anatolien gelangt sind. Die im Verhältnis zu den Oguzen weit weniger zahlreichen Elemente anderer Türkstämme, die in alten Zeiten in verschiedene Gebiete Anatoliens gekommen waren, vermischten sich im Laufe der Zeit mit den Oguzen und verschmolzen mit ihnen. Dies ist in der sprachlichen Struktur ihrer Stammessprachen zum Ausdruck gekommen: es entstanden besondere Mundartgebiete. Wir können heute in den Gebieten, in denen sich eine Verschmelzung eines Stammes mit einem anderen vollzog, durch philologische Analysen zumindest in Hauptzügen unterscheiden, welche sprachlichen Besonderheiten den ausserogusischen Türkstämmen und Dialektgruppen zukamen. So, stellen die Mundarten des nordanatolischen Bartın und seiner Umgebung ein schönes Beispiel der Verschmelzung des Ogusischen mit dem Kıptschakischen dar[1] Die in verhältnismässig nicht weit zurückliegenden Zeiten oder in der letzten Zeit in den Raum Anatolien eingewanderten nichtogusischen Türkstämmen zugehörigen Gruppen haben im allgemeinen dort, wo sie sich niederliessen, selbständige Sprachinseln gebildet und die Besonderheiten jenes Dialekts, dem sie angehörten, weiter geführt. So verhält es sich sprachlich bei den aus der *Krim,* dem *Kaukasus* und aus *Kazan* zugewanderten, Tataren und Nogays genannten Elementen, die sich Eskişehir und dessen Umgebung niedergelassen haben, bei den in den letzten Jahren in Kayseri und dessen Umgebung angesiedelten aus Osttürkistan gekommenen Bevölkerungselementen und bei einem Teil der aus *Rumelien* ausgewanderten Türken, die mit ihren *"göçmen köyleri"* (Umsiedlerdörfer) genannten Siedlungen kleine selbständiger Sprachgruppen bilden. Die Feststellung der aus den Dialekten nichtogusischer Türkstämme herrührenden Besonderheiten ist Gegenstand einer eigenen Forschung. Diesbezüglich und bis heute ausser geringen Ansätzen noch keinerlei

[1] Vgl. darüber für ausführlichen Kenntnisse Z. Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Derg. Bd. II,* S. 265-287.

Levent Şahverdi Arşivi

Forschungen unternommen worden. Doch ist dies nicht das eigentliche Thema, das wir in diesem Vortrag zu behandeln beabsichtigen. Wir haben dies nur zu dem Zwecke dargelegt, um eine Idee über das allgemeine Zustandekommen der anatolischen Mundarten zu vormitteln. In unserem Vortrag wollen wir die ogusischen ethnischen Zweige behandeln, die bei der Bildung der anatolischen Mundarten eine Rolle spielten, und einige von diesen herausgreifen.

DIE ROLLE VERSCHIEDENER OGUSENSTÄMME BEI DER GRÜNDUNG DES ANATOLISCHEN TÜRKISCH

§. 2. Trotz der oben dargestellten besonderen Beschaffenheit ist der Raum Anatolien im eigentlichen ein ogusischs Land. Aus diesem Grunde beruht er hinsichtlich seiner sprachlichen und mundartlichen Struktur völlig auf dem Oğuz-Türkischen. Aber, wie wir alle wissen, kam es auch bei Ogusen unter sich zu einer Verzweigung, und sie schieden sich in 24 kleine Zweige, die sogenannten "boy" s. Diese 24 Zweige sammelten sich um zwei Hauptäste, die den Namen *Üç-Ok* und *Boz-Ok* tragen[2]

Wie diesbezügliche geschischtliche Forschungen und in Archiven vorgenommene Untersuchungen über anatolische Ortsnamen ergaben, nahmen 23 von den obenerwähnten 24 ogusischen Zweigen an den Eroberungen und an der Besiedlung Anatoliens während des XI. bis XIV. Jahrhunderts teil[3]. Nichtbeteiligt an diesem Geschehen war als einziger der Stammm Alka-Evli. Was jedoch die Grösse des von ihnen besiedelten Raumes und ihre Bevölkerungszahl betrifft, stehen die Ogusen-Stämme nicht im gleichen Verhältnis zueinander. Ein Teil der nach Anatolien gekommenen Stämme gehört dem Hauptast der Boz-Ok, ein anderer Teil dem der *Üç-Ok* an. Das will heissen, das im Raum Anatolien sowohl Formationen, die dem Ast der *Boz-Ok*, als auch solche, die dem der *Üç-Ok* Oguzen angehören, beheimatet sind.

Man kann sagen, dass dies bei der Gründung der anatolischen Mundarten in erster Linie massgebend war. Dann zweifellos haben die ihre nomadische Lebensweis eine lange Zeit beibehaltenden und unter deren Einfluss stehenden Ogusen kein standartisiertes Ogusisch gesprochen. Unter den 24 Stämen bestanden, bedingt durch die andersgeartete Laut=und Formenlehre, eine Reihe voneinander abgehobener Mundarten. Ausserdem vollzog sich innerhalb der Zeit von 300 Jahren bei den die From separierter Gruppen annehmenden Ogusenstämmen hinsichtlich ihrer Siedlungen in Anatolien eine Reihe etnischer Wellenbewegungen. Ein Teil der Einwanderer, passte sich den in Zentralasien traditionellen Lebensbedingen an und nahm die im anatolischen Raum typische Lebensweise an. Ein Teil der Ogusen hingegen führte das Nomadenleben in Anatolien für eine kürzere oder längere Zeit hindurch fort, sowohl dieser umstand als auch die Zustände, die den Grund dafür abgaben, dass in den Jahrhunderten nach dem Zerfall des Seldschukenreiches Anatolien zum Schauplatz allerlei geschichtlicher Ereignisse wurde, die Binnenwanderungen, die Besiedlungspolitik des Staates im XVIII. Jahrhundert und die in der gesprochenen Sprache im Laufe der Zeit auftretenden natürlichen Veränderungen haben auf die in Anatolien schon von Anfang an vorhandenen ethnischen Elemente

---

[2] Vgl. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ank. Üniv. DTCF. yayınları: 170, Ankara Üniv. Basım. 1967, S. 199 folg. (Abkürzung: *Oğuzlar*).

[3] *Oğuzlar*, S. 209.

Levent Şahverdi Arşivi

durcheinander geworfen und bei der Bildung der heutigen anatolischen Mundarten, die zweite wichtige Rolle gespielt. Dass es sogar zwischen den Verwaltungsbezirken und Dörfern der in unserer heutigen administrativen Einteilung nur je einen kleinen selbständigen Teil ausmachenden Provinzen viele mundartliche Unterschiede gibt, ist eine natürliche Folge der obenerwähnten Vermischungen. Das hat denn auch bei der Bestimmung des Zusammenhangs versciedener mundartlicher Regionen mit ihrer ethnischen Beschaffenheit zu einer Schwierigkeit geführt. Und einer der diese Schwierigkeit verursachende Gründe ist darin zu suchen, dass die in Anatolien siedelnden Ogusen nach einer gewissen Zeit die Namen der Stämme, denen sie zugehörten, aufgaben, und das sie vom XV. Jahrhundert an, zusammenhängend mit der Lebensweise in Anatolien, mit allgemeinen Namen wie "yerli reaya", "yürük" oder "türkmen" bezeichnet wurden. Eszeigt sich, dass die generell mit "yörük" und "türkmen" benannten ogusischen Elemente sich obendrein in "oba" s. das heisst, in nach kleinere Zweige der Stämme unterteilten. Und diese Gemeinschaften begann man schliesslich nach der von ihnen ausgeübten politischen Tätigkeit, nach dem Namen ihres Führers, nach ihren sozialen Beschäftigungen oder auch nach den durch ihren Beruf und das von ihnen ausgeübte Handwerk erworbenen Gemeinschaftsnamen zu bezeichnen. Unter den Kreisen der "Yürüken" und "Türkmenen" gibt es Hunderte von Gemeinschaften, von denen man nicht genau weiss, welchem "boy" (Stamme) sie zugehörten[4]. nun alle diese Umstände haben die Frage nach dem Verhältnis, in dem die hauptsäclichen Sprachbesonderheiten in den anatolischen Mundarten zur ethnischen Beschaffenheit ihres Gebietes stehen, zu einem nicht schnell zu lösenden und geduldiges Arbeiten erfordernden Problem gemacht.

§. 3. In einer Phase, wo die anatolischen Mundarten noch nicht in allen Einzelheiten untersucht und dargelegt und die Gebiete der Mundarten noch nicht mit festen Grenzen umrissen sind, sich an ein solches Problem zu Wagen, mag vermessen sein. Wir sind jedoch von der Notwendigkeit überzeugt, neben den dialektologischen Arbeiten in Anatolien gleichzeitig auch der Frage nachzugehen, welcher Zusammenhang zwischen den behandelten Mundartgebieten und ihrer ethnischen Beschaffenheit besteht. So haben denn die unter Anwendung der mit der dialektologischen Methode kombinierten historischen Methode unternommenen Versuche und Forschungen fruchtbare Ergebnisse gezeitigt. Wenn wir nicht irren, sind die ersten dieser Art von uns in *"Nevşehir ve Yöresi Ağızları" (Die Mundarten von Nevşehir und seiner Umgebung)*, sowie *"Bartın ve Yöresi Ağızları" (Die Mundarten von Bartın und seiner Umgebung)* unternommen worden. Auch der in Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi C. II/1-2, s. 79-96 erschienene Artikel A. Caferoğlu's *"Kırşehir Vilâyetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar" (Bemerkungen zur heutigen ethnischen Zusammensetzung der Provinz Kırşehir* und das von H. Eren auf dem Türkischen Sprachkongress vom Jahre 1966 über die kyprischen Mundarten gehaltene Referat bewegen sich teilweise in dieser Richtung. Der umstand, dass die hinsichtlich der Mundarten von *Nevşehir* und *Bartın* unternommenen Versuche

[4] Vgl. darüber *Oğuzlar*, S. 489-502; A. Refik (Altınay), *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İst. Devlet matb. 1930, S. 223-236; A. Gökbel, H. Şölen, *Aydın İli Tarihi*, Ahmet İhsan Basım. 1936, S. 232-268; İ. Gökçen, *Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, Manisa Halkevi yayınlarından XVI, 1946, S. 94-98; Kâmil Su, *Balıkesir Civarında Yürük ve Türkmenler*, Balıkesir Halkevi yayını Sayı: 20, İst. 1938, s. 146-160; İsmail Hakkı, *Balıkesirde Çepniler*, Balıkesir Vilâyet mtb. 1935, S. 22 folg; A. Rıza Yalgın, *Cenupta Türkmen Oymakları I*, İst. Burhaneddin mtb. 1932, 96, S; II, III, Ankara Hakimiyeti Milliye mtb. 1933; IV, Adana Türk Sözü mtb. 1934, 87 S.; M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İst. Üniv. Edeb. Fak. yayınlarından: 748, İst. Osman Yalçın mtb. 1957, 342 S.

Levent Şahverdi Arşivi

fruchtbare Ergebnisse zeitigten, dass die in der letzten Jahren bezüglich der Verbreitung der sesshaften und der nomadischen Oguzen im Raum Anatolien unternommenen historischen Forschungen sowie die Heranziehung von Archivdokumenten diese als Hilfswissenschaften der Dialektologie erwiesen, hat uns ermutigt, uns diesem schwerigen Problem zuzuwenden und -um einen Anfang zu machen darüber zu arbeiten.

Zwar sind wir heute wegen der in den anatolischen Mundartgebieten erfolgten ethnischen Durcheinanderwürfelung noch nicht imstande, scharf umgrenzt und im Detail anzugeben, von welchem Ogusen-Stamme irgendeine der verschiedenen mundartlichen Besonderheiten herrührt. Wir vermögen jedoch, gestützt auf Arbeiten, die die aus vorhandenen geschichtlichen Quellen und Archivdokumenten gezogenen Ergebnisse mit denen der von uns vorgenommenen Arbeiten vergleichen, in allgemeinen Linien zu bestimmen, von welchem der Ogusen Stämme einige, gewisse Besonderheiten aufweisende Mundarten in Anatolien oder aber diese Mundarten voneinander trennende Besonderheiten stammen. Den trotz des oben beschriebenen, Jahrhunderte hindurch andauernden Durcheinanders in der ethnischen Struktur Anatoliens haben doch die verschiedenen ethnischen Elemente ihre eigene Sprache und die mundartlichen Besonderheiten aufs strikteste zu schützen gewust. Wenn manchmal selbst in einem kleinen Mundartgebiet für eine einzige grammatische Form einige verschiedene nebeneinander vorkommen so manifestiert sich darin der Wunsch nach Erhaltung und Bewahrung. Darüber hinaus können Dörfer, denen die von bestimmten Ogusen-Stämmen herkommenden kleinen Gruppen ihren eigenen Namen gaben[5], sowie die in diesen Dörfern rein erhalten gebliebenen Mundarten, eine feste Grundlage für dies bezügliche Arbeiten abgeben.

Die wichtigsten Stämme, die bei der Zusammensetzung der anatolischen Mundarten eine Rolle spielten, sind die Kayıs, die Kınıken, die Avşaren, Saluren, Tschepnis, Bayındıren, Bayaten, Alayuntlus und die Emiren. Obzwar über Archivdokumente und Ortsnamen durchgeführte Untersuchungen erbrachten, dass in geringerem Ausmasse auch die anderen Stämme daran Anteil haben, ist es derzeit unmöglich, etwas über den Grad ihres Mitwirkens auszusagen. Die für diesen Vortrag zur Verfügung stehende Zeit ist zu kurz, um jeden der oben aufgezählten stämme einer Betrachtung zu unterzichen Deshalb wollen wir in diesem Vortrag nur auf drei Stämme, und zwar auf die Kınıken, Avşaren und Saluren näher eingehen.

§. 4. Die Kınıken: Der Kınıken-Stamm, aus hem das seldschukische Herscherhaus hervorging[6], ist über einen ziemlich grossen Teil des anatolischen Raumes verbreitet. Er siedelt in den Verwaltungsbezirken *Ceyhan* und *Osmaniye*, in der Umgebung der Verwaltungsbezirke *Arapkir* und *Adıyaman* der Provinz *Malatya* (jetz eine Provinz); weiters in den Gebieten *Afyon (Dinar, Sandıklı), Isparta, Burdur, İzmir (Kınık, Bergama, Tire), Manisa (Alaşehir, Demirci, Gördes), Kütahya Simav, Balıkesir* und

---

[5] Vgl. darüber F. Sümer, *Oğuzlar*, S. 412-449; H. Nihal-Ahmed Naci, "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri", *Türkiyat Mecmuası*, Bd. II, S. 243-259; *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, İçişleri Bakanlığı yayını XIII, seri no 16 D/I TTK. Basım, Ankara 1956; *Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdl. seri II, sayı III, Başbakanlık Basım. Ankara 1968.

[6] *Oğuzlar*, S. 359.

Levent Şahverdi Arşivi

Denizli-Çivril).[7] Dass die Kınıken ausserdem in der Umgebung von *Ankara, Kütahya, Sıvas, Konya, Çankırı, Bolu* und *Maraş* verstreut siedeln, geht aus den Ortsnamen hervor, die im XVI. Jahrhundert in Anatolien den Namen Kınık trugen[8] und heutzutage noch in Anatolien fortleben. Das will heissen, dass der Kınıken-Stamm in Form verschiedener Gemeinschaften besonders über Westanatolien verbreitet ist. Wenngleich F Sümer in seinem Werke *Oğuzlar* berichtet, dass der sich bis in verschiedene Orte Westanatoliens hinein erstreckende Stamm der Kara-Keçilis wahrscheinlich den Kayıs zuzurechnen sei[9], erweisen die von Angehörigen des Kara-Keçili-Stammes gesammelten Texte durch ihre mundartlichen Besonderheiten, dass die Kara-Keçilis in den Kınıken-Stamm einzureihen sind. Diesem Stamme können wir auch noch die im Gebiet von *Menteşe* beheimateten Kızıl-Keçilis zurechnen[10].

Da in den Gebieten, über die der Kınıken-Stamm verbreitet ist, gleichzeitig in verschiedenen Ausmass auch andere Ogusen-Stämme beheimatet sind, zeigt es sich, das sich da und dort die diesen Stämmen zugehörigen Besonderheiten mit denen anderer Stämme vermischen und so verschiedengeartete Mundartgebiete entstehen. Aber das Material, das aus Dörfern beschafft wurde, in denen die Kınıken als geschlossene Einheit wohnen, und eine sorgfältige Untersuchung ermöglichen es uns, die einzelnen mundartlichen Elemente der Vermischungen säuberlich voneinander zu scheiden. Es folgen jetzt die hauptsächlichen Sprachbesonderheiten, die aus der Sprache des Kınıken-Stammes in die anatolischen Mundarten eingegangen sind:

1. Das nasale *n* des Alttürkischen *(ñ)* besteht unverändert als solches fort: *deñiz, seniñ, saña, yalıñ* 'yalın'.

2. Das anlautende stimmlose gutturale *ķ* und das palatale *k* des Alttürkischen werden zu stimmahften *ġ* und palatalen *g*. *ġız* 'kız', *ġan* 'kan', *ġurban* 'kurban', *gitmek*.

3. Der in manchen anderen Mundarten anzutreffende Wandel von *ķ* zu *ḫ* im Inlaut Auslaut ist nicht eingetreten.

4. Die Liquide *-r* und *-l* können im Silben und Wortauslaut leicht entfallen, wobei der ihnen vorangehende Vokal gedehnt wird: *gōmedim* 'görmedim', *vēdik* 'verdik', *vāmış* 'varmış', *gēmiş* 'gelmiş', *ōmüş* 'ölmüş', *tīki* 'tilki', *bēki* 'belki', u.a.m.

5. Durch den Ausfall des -r im Auslaut ist die Präsensendung *-yor* zu *-yo* geworden. Mit den Personalendungen konjugiert, nimmt sie folgende Formen an: *-yon, -yoñ, -yo, -yoz, -yoñuz, -yolā: alıyon, alıyoñ, alıyo, alıyoz, alıyoñuz, alıyolā.*

6. Unter der Einwirkung gewisser Konsonanten ist eine Palatalisierung der Vokale eingetreten: *almes* 'elmas', *āze* 'âzâ', *üyüdük-bille* 'uyuyunca', *alcen* 'alacağım', *ağleyon* 'ağlıyorum'.

7 Die Futurendungen -acak/-ecek verlieren das silbenanlautende *a/e* und nach den dunkleren Verbstammen werden sie der hellen Form *-cek* verwendet. Mit den Endungen

---

7 Vgl. F Sümer, "Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İst. Üniv. İktisat Fakültesi Mecm Bd.* XI (1949-1950), S. 437-508; *Oğuzlar* S. 359-362.

8 Vgl. *Oğuzlar*, S. 212; *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, S. 681, 682; *Köylerimiz*, S. 351.

9 Vgl. *Oğuzlar*, S. 180, 219.

10 Vgl. F. Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar", *Belleten*, Heft 47, S. 595, 596.

Levent Şahverdi Arşivi

der 1. und 2. Person konjugiert, tritt Kontraktion ein: *bulcen, bulceñ, bulcek, bulcez, bulceñiz, bulceklē.*

8. Ausser den durch Vokalausfall entstehenden Längen gibt es mit den ursprünglichen Vokallängen in den ersten Silben im Zusammenhang stehende lange Vokale: *ālтın* 'altın', *ġāşmak* 'kaçmak', *dīmek* 'demek', *ālmaḳ* 'almak', *çālmak, dālmak, yāzmak* u.a.m.

9. Bei der Frageformen der Verben ist zu beobachten, dass die Frage Partikel *-mı?/-mi?* bei der Konjugation mancher Verben vorangestellt werden: *yeymicen?* 'yiyecek miyiz?', *geli-miyon?* 'geliyor musun?', *yatı-mıyon* 'yatıyor musun?' u.a.m.

10. Mit Ausnahme der Konjugation des Perfekts wird bei der Konjugation aller anderen Zeiten allgemein für die 1. Person statt der Endung -m die Endung *-n* vermendet: *isderin* 'isterim', *deyiveren* 'deyivereyim', *ġabıl etmen* 'kabul etmem', *yey-micen* 'yiyecek miyim?', *alcen* 'alacağım', *geliyon* 'geliyorum', *ağleyon* 'ağlıyorum' u.a.m.

Demnach ist der Kıniken-Stamm zum grössten Teil über das westliche *Anatolien* verbreitet und hat bei der Bildung bei der Grundstruktur der Mundarten dieses Gebeites die grösste Rolle gespielt. In den anderen Gebieten ist er in Form von Zungen und kleinen Sprachinseln verbreitet. Deshalb hat er durch die in Mittelanatolien gelegenen Stätten seiner Verbreitung Anteil an der Struktur der Mundarten in Mittelanatolien, besonders in denen nördlichen Teil.

§. 5. Die Avşaren: Sie sind seit der Zeit ihres Eintreffens in Anatolien in *Kars, Maraş, Antep, Kozan, Adana (Çukurova)*, weiters in *Mittelnatolien* in der Umgebung von *Karaman, Sıvas-Divriği, Kangal, Suşehri; Ankara-Haymana, Bâlâ, Bolu; Kayseri-Pınarbaşı, Kastamonu; Manisa-Demirci; Kütahya-Uşak; Aydın-Bozdoğan, Söke, Birgi und Muğla-Milâs* beheimatet[11]. Die Avşaren sind ein Ogusen-Stamm, der in Mittelanatolien nach dem Stamm der Kayıs die meisten Ortsnamen, und zwar 86, hinterlassen hat[12]. Die in verschiedenen Gebieten Anatoliens sowohl unter Turkmenen als auch unter Yürüken verbreiteten Avşaren haben unter sich eine Reihe Namen wie Recepli Avşarı, İmanlı Avşarı, Köpekli Avşarı, Dulkadırlı Avşarı, Bedil Avşarı, Kazıklı und Kara-Gündüzlü Avşarı angenommen[13] In der Zusammensetzung der Mundarten der oben aufgeführten Gebiete fallen die vom Avşaren Stamm herrührenden Besonderheiten auf. Da jedoch diese Gebiete Anatoliens auch mit Elementen durchsetzt sind, die von anderen Ogusen-Stämmen kommen, sind stellenweise auch Orte anzutreffen, wo im Laufe der Zeit die Besonderheiten der avscharischen Mundart bis auf spärliche Reste zurückgedrängt und fast föllig eingeschmolzen sind. So sind zum Beispiel im heuitigen Maraş, das nach Aussage geschihtlichen Quellen und Archivdokumente, im XVI. Jahrhundert ein überwiegend avscharisches Mundartgebiet war, fast keine von den Avscharen stammenden mundartlichen Erscheinungen mehr anzutreffen. Zweifellos spielen dabei die Ortsveränderungen und Binnenwanderungen, zu denen es im Laufe der Jahrhunderte kam, eine bedeutende Rolle. Der Umstand, dass in den Werken *"Türkiyede Meskûn Yerler*

---

11 Uber die historischen Zeiten und Ausbreitungsräume von Avscharen Vgl. F. Sümer, *Avşarlara Dair*, Köprülü Armağanı, S. 453-478; *Oğuzlar* S. 256-288.

12 Vgl. auf der Liste *Oğuzlar*, S. 450.

13 Vgl. *Oğuzlar*, S. 261-288.

Levent Şahverdi Arşivi

Kılavuzu" und *"Köylerimiz"* kein einziges dem Gebiet von *Maraş* zugehöriges Dorf mit avscharischem Namen aufscheint, bestätigt dies mehr oder minder. Hingegen fällt auf, dass unter den in *Gaziantep, Malatya, Tunceli* und *Elâzığ* gesprochenen Mundarten, die den Avscharen stammenden sprachlichen Besonderheiten überwiegen. Vergleichen mit den Gebieten von *Malatya, Tunceli* und *Elâzığ* ist der avscharische Anteil in *Gaziantep* und Umgebung sehr viel grösser. Die wichtigsten in die anatolischen Mundarten eingegangenen avscharischen sprachbesonderheiten sind folgende:

1. Wie bei den von Kınıken-Stamme herrührenden mundartlichen Besonderheiten zu sehen war, werden das anlautende stimmlose gutturale *ķ* und das palatale *k* des Alttürkischen zum stimmhaften gutturalen *ġ* und palatalen *g*.

2. Nicht regelmässig, jedoch sporadisch; fallen die Konsonanten *r* und *l*. Diese Konsonanten nehmen die gleiche Position ein wie die hinsichtlich der Artikulation in höherem Masse geschwächten *r*- und *l*- Laute. Wir glauben, dass bei der Schwächung der Artikulation dieser Konsonanten oder aber bei ihrem Entfall die Mundart des Kınıken-Stammes von Einfluss war: *ge* 'gel!', *gelī* 'gelir', *gelirsem, ordan.*

3. *r* wird zu *l: belber* 'beraber', *diyelek* 'diyerek', *ālıyalak* 'ağlıyarak'.

4. Wie in den Beispielen mit *di-, vir-, yi-* zu sehen ist, werden die alttürkischen *i* Laute der Erstsilben im allgemeinen ohne geöfnet zu werden weitergeführt, wie zum Beispiel in *dimiş, dī-kine, ānadı-virin.*

5. Das explosive stimmlose, postpalatale *k* im Wortinlaut und Auslaut ist hinsichtlich Artikulation nach hinten gerückt und zum spiranten Stimmhaften laryngalen *ẖ* Laut geworden: *vaẖt, baẖdı-ķına* 'baktı ki', *yoẖ* 'yok', *alamaẖ* 'alamayız'.

6. Die zwischen zwei Vokalen stehenden Gaumen-und Lateral-Konsonanten *ñ, g, y, ğ,* gehen Kontraktion verloren und dehnen die auf sie folgenden Vokale: *bāā* 'bana', *sāā* 'sana4, *girī* 'geriye', *ķoşē* 'köşeye', *atīzın* 'atınızın'.

7. Wie aus den Beispielen *eyle, beyle* zu ersehen ist, hat die Entrundung in den runden Vokalen infolge der Stärke der Auflösung des Konsonanten *y* und der Silbenkontraktion die Präsensendung *-iyor* in den von disem Stamm herrührenden Mundarten entweder entrundet und zu *-ıy/-iy* diphtongiert oder aber vollständig vokalisiert und zu dem langen *ı/i* Laut werden lassen. Die Personalendungen nehmen in der Konjugation folgende Formen an: *geliyim* 'geliyorum' *geliyiñ* 'geliyorsun', *geliy* 'geliyor', *geliyik* 'geliyoruz', *geliyiñiz* 'geliyorsunuz', *geliyler* 'geliyorlar', *gedīm, gedīñ, gedī, gedīk, gedīñiz, gedīler;* in der Negation: *bilmīm, bilmīñ* u.s.w.

8. Die I. Person der negativen Progressivform wird durch die Endung *-maz/-mez* gebildet: *almazım* 'almam', *almazıẖ* 'almayız'; *gelmezim, gelmezik.*

9. Das Verstärkungspartikel *-kına/-kine* wird bei der konjugierten Verben unverändert beibehalten: *dimiş-kine* 'demiş ki', *dī-kine* 'diyor ki', *yatsa-kine* 'yatsa ki', *alsa-kine* 'alsa ki'.

10. Bei konjugierten Verben ist die Endung der I. Person *-m. baẖdım* 'baktım', *çıẖacām* 'çıkacağım', *dimezim.*

Levent Şahverdi Arşivi

11. Die Formen des Gerundiums *-ışın/-işin, -ıncaḫ/-incek* kommen sehr häufig vor: *alışın* 'alınca', *alı-virişin* 'alıverince', *deyincik* 'deyince; *alıncıḫ* 'alınca' u.a.m.

12. Die in den 3. Personen des Futurs nicht als *-acak/-ecek*, sondern nur als *-caḫ/-cek* verwendeten Formen machen in der I. und 2. Person eine Kontraktion und eine Verengung mit und nehmen zumeist die Formen *-cīm, -cīñ, -cīk, -cīñiz* an: *ne bilecīm* 'ne bileceğim', *ne bilecīk* 'ne bileceğiz', *ne deyicīseñ* 'ne diyeceksen', *ne deyicīseñiz* ne diyecekseniz'.

13. Das das von Fremdworten stammende anlautende *ḫ-* in der Mundart von *Gaziantep* zu einem stimmhaften *ḫ-* wird (wie in *ḫanım, ḫaber)*, muss nicht eine von Stamm der Avscharen herkommende Besonderheit sein. Denn in der anderen Gebieten zugehörigen avscharischen Mundart gibt es keine derartige Lautveränderung.

Demnach überwiegt bei dem Zustandekommen eines Teiles der Mundarten Mittelanatolien und in Südostanatolien der Einfluss des Avscharen-Stammes.

§. 6. Die Saluren: Auch die Saluren sind ein in verhältnismässig grosser Zahl nach Anatolien eingewanderter Ogusen-Stamm. Hinsichtlich ihrer in Anatolien hinterlassenen Ortsnamen nehmen sie unter den 24 Ogusen-Stämmen den 7. Platz ein[14]. In kleinen Gruppen oder als "oymak"s siedeln sie hauptsächlich in den Verwaltungsbezirken *Tarsus, Kars (Kadirli), Koçhisar, Konya (K. Ereğlisi, Sahra)* und *Niğde-Karahisar*, sowie in der Gegend von *Nevşehir (Ürgüp), Akhisar (Eyüpili)*, im Süden von *Amasya, Sivas, Çankırı, Kastamonu (Küre), Sinop, Bolu, Manisa (Akhisar, Gediz, Gördes*[15].) Sie unterteilen sich in kleinere Stämme, die folgende Namen tragen: Salurlu, Aksalur, Salihler, Şeyh-Salur, Yahyalu, Akbaşlu, Gayur-Hanlu, Hacı-Kaya, Akıncılu, Emet-Kethüda, Ala-Bozlu und İldöğen[16] F. Sümer hält es für wahrscheinlich, dass auch die Ulaşlar, die in Anatolien Ortsnamen hinterlassen haben, Saluren sind[17]. Wir lassen nun die wichtigsten Besonderheiten folgen, von denen man festgestellt hat, dass sie aus der Sprache der Saluren[18] in die anatolischen Mundarten eingegangen sind:

1. Wie bei den Avscharen werden die im Wortinlaut und im Wortauslaut stehenden postpalatalen *k-* Laute zu spiranten stimmhaften laryngalen *ḫ-* Lauten.

2. Wie beim Stamm der Kınıken fallen die ursprünglichen Vokallängen in den Erstsilben auf.

3. Der auf den Erstsilben der Wörter ruhende kräftige Akzent und die fallweise aus dem Starkton hervorgegangenen Längen fallen auf. Richtiger gesagt, es zeigt sich, dass

---

14 Vgl. *Oğuzlar*, S. 331.

15 Vgl. *Oğuzlar*, S. 332, 333, 436; *Köylerimiz* s. 457.

16 Vgl. *Oğuzlar*, S. 332, 333.

17 Vgl. *Oğuzlar*, S. 332; F. Sümer, "Çukurova Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Ankara Üniv. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Bd. I/I (Ankara 1964) S. 90.

18 Vgl. für ausführliche Kenntnisse über die Saluren M. Köprülü, "Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, Bd. I., S. 191-198; F Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İst. Üniv. İktisat Fak. Mec. XI* (1949-1950) S. 453-459; *Oğuzlar*, S. 327-335.

Levent Şahverdi Arşivi

als unmittelbare Folge eines besonderen Redestiles die Betonung auf die Erstsilben gelegt wurde: *'virrik, 'ekerik, 'çekmiş, ''diñelmiş'*

4. es gibt auch aus dem Wandel von anlautenden *b>p* entstandene *p-* Laute: *pıçaḫ* 'bıçak', *pırçaḫ* 'burçak', *paḫır* 'bakır', *pınar* 'pınar', *paltalamaḫ* 'baltalamak' u.a.m. Sporadisch ist auch ein wandel von *d* zu *t* und von *g* zu *k* beobachten: *dünya>tünya, gölge>ḳolge, gömmek>ḳommek.*

5. Die bei runden hellen Vokalen stehenden palatalen *g, k, ğ,* Konsonanten verdunkeln diese Vokale zu *u* und *o: güz>ġuź, göl>ġoɬ, köfte> ḳofte, köy> ḳoy, gölge> ḳolge, üğüt>uğuɬ-, tüket->ɬuket-, düğün>ḏuğuń', köylü>ḳolü.* Es sei darauf hingewiesen, dass sich diese Besonderheit auch in den Mundarten anderen Stämme findet.

6. Anlautendes stimmloses, postpalatales *k* wird zum stimmhaften, explosiven Kehllaut *γız, γaya, γat-, γorḫu.*

7. Bei konjugierten Verben ist die Endung der I. Person Singular *-m,* und die Pluralform der I. Person ist *-k* und *-ḫ: ekerim, almıssım* 'almışım', *'ekerik, almıssıḫ* 'almışız', *geliyoruḫ* 'geliyoruz', *yapacağıḫ.*

8. Anstelle des mit der Dativendung gebrauchten, in seiner Funktion limitativen, Partikels *kadar* wird die aus dem alten Partikel *tegin* hervorgegangene kontrahierte Endung *-dan/-den* vorwendet: *yırḫadan* 'kırka kadar', *altmışadan* 'altmışa kadar', *şindiyeden* 'şimdiye kadar', *zabādan* 'sabaha kadar', *āşamadan* 'akşama kadar'.

9. Die bei dem *k-* Laut der Futurendung stehenden Vokale werden alle velarisiert, so dass die Futurendung die From *-caḫ* hat. Mit den Personalendungen der 1. und der 2. Person konjugiert, wird die Futurendung kontrahiert und der Vokal gedehnt: *alacām* 'alacağım', *alacāñ* 'alacaksın', *alacaḫ, alacāḫ* 'alacağız', *alacānız* 'alacaksınız', *alacaḫlar* 'alacaklar'.

10. Bei der Präsensendung fallen zwei Arten auf, die dadurch zustandekamen, dass dieselbe Endung zwei voneinander verschiedene Lautveränderungen durchmachte. Die erste dieser Formen setzt die durch die Konjugation der Progressiven Form des Hilfsverbs *yoru-* gebildete deskriptive Verbform unverändert fort: *geliyorur* (aus *gel-i yoru-r* 'geliyor'), *alıyorur, başlayorur* Ja es gibt sogar unter de Einwirkung des Konsonanten *y* dieser Form palatalisierte *-yörür* Formen wie z.B. *gidiyörür, gaynıyörür* Doch diese mit den Hilfsverben *yoru-* und *yörü-* gebildete angeleitete Form hat sich nur in der 3. Person Singular und Plural als konjugierte Form erhalten. In den anderen Personen ist sie im allgemeinen verlorengegangen. Dies Endung ist unverändert die gleiche in den zum Verwaltungsbezirk *Ürgüp* gehörenden Dörfern *Salur, Aksalur,Ulaşlı* und *Karacaören* sich, wie wir festgestellt haben, Abkömmlige des Saluren-Stammes niedergelassen haben. Ein gleiches findet sich in einem Teil der Mundarten des Gebietes von *Niğde.* Die 1. und die 2. Person sind in der Konjugation durch die Kontraktion der Endsilbe und durch haplologie verkürzt: *ġorüyom, ġorüyoruḫ; ġorüyoñuz.*

Levent Şahverdi Arşivi

Die mit der konjugierten progressiven Form des Hilfsverbs *yoru-* gebildete obige Form *-yorur* hat sich, unter Ausfall des auslautenden *-r*, auch in den Mundarten des Gebietes von *Manisa, Denizli, Aydın, Muğla, Isparta, (Ş. Karaağaç), Niğde* und *Nevşehir (Derinkuyu)* erhalten: *āşam oluyoru* 'akşam oluyor', *dūmeyoru* 'durmuyor', *alıyoru, ġulüyoru, geçiyoru, ıslōru* 'ıslayor' u.a.m.

Die für das Präsens verwendete zweite Endungsform ist die Endung *-ya/-ye* die eine Vokalentrundung mitgemacht hat. Diese Endung wird auch zumeist in der 3. Person verwendet: *alıya, alıyala; gorüya, gorüyalar; veriye, veriyeler; almaya, almayalar; alıyan* 'alıyorsun', *nīpyañ* 'ne yapıyorsun?' u.a.m.

Diese in den Mundarten von *Bolu, Kastamonu, Samsun, Zonguldak, Bartın* und deren Umgebung verbreitete Form, ist auch die charakteristische Präsensendung der Saluren unter den zentralasiatischen Turkmenen[19]. Dass aber in den Gebieten, über die der Saluren-Stamm verbreitet ist, zwei voneinander so verschiedene Endungen Boden gefasst haben, ist vorläufig schwer zu erklären. Um darüber etwas genaueres aussagen zu können, müssen die Ergebnisse angewartet werden, die die Forschungen erst noch erbringen sollen.

Nach dieser kurzgefassten Darstellung vermittelt uns eine Betrachtung der Orte, wo die Saluren siedeln, und der Verbreitungsgebiete der mundartlichen Besonderheiten die Kenntnis, dass die Saluren besonders in Mittelanatolien und dessen sich nach Norden hin ausdehnenden Teilen beheimatet sind und sich ausserden noch in verschiedene Gebiete Westanatoliens erstrecken.

Am Ende unserer Ausführungen möchten wir noch Zwei, innerhalb der anatolischen Mundarten wichtige Erscheinungen kurz berühren. Die erste betrifft die Verwendung einiger Endungen. Hier zeigt sich, dass in den Mundarten von *Ankara, Kastamonu, Çankırı, Ordu* und anderen Gebieten gewisse Endungen ihre ursprünliche Struktur beibehalten und selbst in Wörten mit illabialen Vokalen immer labial verwendet werden: *vardur, getür, alur, elüñde*. Die zweite betrifft interessante Formen der Präsensendung, die obgleich sie auch die in anderen Gebieten Anatoliens anzutreffen sind, sich hauptsächlich in dem Gebiet von *Denizli, Aydın* und *Muğla* häufen. Die durch die Präsensendung und die an das Hauptverb angehängten Hilfsverben *yörü-, var-, yat-* nach lautlichen Veränderungen erhaltenen Formen, wie *gidi-yatırın* 'gidiyorum' *gidip-patırın, gidi-patırın, gidip-bārın, gidip-bārı, gidip-bāñ* 'gidiyorsun', *gidip-bŏrüz* sind bemerkenswert. Ihnen muss noch der nur in der Negativform der Präsensendung zu beobachtende und als archaische Form fortlebende alte Rest des Hilfsverbs 'muktedir olmak' *u-* hinzugefügt werden, wie er sich in *alıyomēz* 'almıyoruz', *geliyomēn, geliyomēz* zeigt.

Es ist bekannt, dass sich in dem zwischen *Ankara, Kastamonu* und *Bolu* gelegenen Gebiet Mittelanatoliens sowie in der Gegend von *Denizli, Aydın* und *Muğla* in Südanatolien einst in grosser Anzahl die Kayıs und ausserdem die Alayuntlus und Eymiren niedergelassen hatten. Die oben aufgezählten mundartlichen Besonderheiten sind in diese Gebiete von den Kayıs und Alayuntlus her überkommen. Das möchte ich in einer weiteren Schrift separat behandeln.

---

19 Vfl. J. Benzing, *Uber die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939, S. 54.

Levent Şahverdi Arşivi

Abschliessend wäre zu sagen, dass es zweifellos möglich sein wird, in der Frage des Zusammenhangs der sprachlichen Besonderheiten in den anatolischen Mundarten und ihrer, diese Besonderheiten hervorbringenden, ethnischer Struktur *noch* detailliertere und genauere Ergebnisse zu erhalten, indem man jedes kleine Mundartgebiet nicht nur dialektologisch, sondern auch von dieser Seite her einer vertieften Untersuchung unterzieht[20].

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1971 (Ankara 1971), s. 33-46; **Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients** Bd. 5, Berlin 1974, S. 341-352.

20 Für die beispiele und die grammatischen Formen dieses Vortrags haben wir die Werke, die auf den anatolischen Mundarten veröffentlicht wurden, und die persöhnlichen Materiellen benutzt.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU AĞIZLARI ÜZERİNDEKİ ARAŞTIRMALARIN BU GÜNKÜ DURUMU VE KARŞILAŞTIĞI SORUNLAR

1. §. Türkoloji oldukça geç kurulmuş bir bilim dalı olduğundan, Anadolu ağızları üzerindeki araştırmalar da pek erken başlamıştır, denemez. İlk çalışmalar geçen yüzyılın ikinci yarısından sonraya düşer. Biz, eldeki yazıda Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bu günkü durumunu gereğince yansıtabilmek için, konuyu 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmelerle sınırlamak istiyoruz. Bundan önceki dönem için birkaç cümlelik bir özet vermeyi yeterli sayıyoruz. Ancak, inceleme dönemimize giren bazı yayınlar arasında kronolojik bir kopukluk doğmasını önlemek amacı ile de, hareket noktamızı 1940 yılına kadar indirmek gereğini duyuyoruz.

Bu günün Türkiye sınırları içinde ve dışında kalan Rumeli ve Balkan Türk ağızları, bize paralel olarak, bir yabancı meslektaşımız tarafından ayrıca ele alınmış olduğundan, bu yazıda, Türkiye sınırları dışında kalan Rumeli ve Balkan Türk ağızları üzerinde durulmamıştır. *Anadolu*'nun güneyindeki *Kıbrıs* adasında yerleşmiş olan Türkler, yerleşme durumları ve ağız yapıları itibariyle *Anadolu* kökenli olduklarından, Anadolu ağızlarının bir uzantısı olarak Kıbrıs Türk ağızları üzerindeki çalışmalara da yer verilmiştir. *Irak*'taki Kerkük ağzı, daha çok Azerî Türkçesine yakın olduğundan, bu ağız üzerindeki yayınların tahlili yapılmamış, sırf ağız araştırmaları tablosunun bir bütün olarak verilebilmesi için, bu konudaki önemli yayınlar bibliyografyaya alınmakla yetinilmiştir.

Anadolu ağızları üzerindeki çalışmaların başlangıcı 1867 yıllarına kadar uzanır. A. Maksimov'un *Hüdavendigar* ve *Karamanlı* ağızları üzerine yazdığı *Opıt izslědovanija tjurskich dialektov v Chudavendgarě i Karamanii* (St. - Petersburg 1867) adlı denemesinden ta 1940 yıllarına kadar uzanan dönemdeki araştırmalar, bir iki istisnası dışında genellikle 'yabancı araştırıcılar dönemi' olarak adlandırılabilir. A. Maksimov'tan sonra doğubilimcilerden J. Thúry, I. Kúnos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, Balkanoğlu, Balhassanoğlu, L. Bonelli, F. Giese, F. Vincze, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen'in çalışmaları ile bir yandan *Anadolu* ağızları üzerine bir kısım metin yayımlanmış, bir yandan da bu ağızların gramer yapısı ile ilgili bazı küçük denemeler çıkarılmıştır. Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki, bu çalışmalar, Anadolu ağızları üzerine yöneltilen ilk aydınlatıcı fenerler oldukları için tarihî değerleri küçümsenemez. O günün şartları içinde değerli birer hizmet sayılır. Ancak, bu alanda başlatılmış ilk çalışmalar olmaları bakımından, her alanın başlangıç çalışmalarında görüldüğü gibi elbette eksik ve kusurlu yanları da çoktur. Metin derlemelerinde, *Anadolu* bölgesinin doğrudan doğruya yabancı araştırıcılar tarafından ele alınmış olması, öncelikle, derleme tekniği bakımından bir kısım ağız özelliklerinin yeterince tespit edilememesi sonucunu doğurmuştur. Öte yandan, yapılan derlemeler, ele aldıkları bölgenin dil yapısını gerekli bütün ayrıntıları ile ortaya koyabilme imkânından uzak kalmıştır. Derlemelerin kısmen de *Anadolu*'ya ait folklor ve halk edebiyatı malzemesi vermek amacıyla yapılmış olması, bunları, ağız derlemelerinden beklenen sonuç bakımından yetersiz kılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu dönemin yayınları arasındaki araştırma niteliği taşıyan makalelere gelince: Bunlar, *Anadolu* konuşma dilinde yer alan bazı özellikleri, bilim alanına sunan ilk yayınlardır. Ancak, sayıları birkaçı geçmeyecek kadar azdır. Bilimsel değerleri de eldeki malzemenin o günkü durumu ile orantılıdır. Bu dönemde, yapılan derleme ve araştırmalara dayanarak Anadolu ve Rumeli ağızlarının genel yapısını dil bilgisi yönünden değerlendiren en derli toplu makale Lehistanlı Türkolog T. Kowalski tarafından yazılmıştır[1]. Ayrıca, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Sadettin Buluç da, Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki çalışmaların başlangıçtan 1940 yılına kadar uzanan döneme ait bir bibliyografyasını hazırlamıştır[2].

Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların daha verimli olan dönemi 1940 yılından sonra başlar. Bu dönem, başlangıç döneminin aksine 'yerli araştırıcılar dönemi' diye adlandırılabilir. Fin Türkologlarından Martti Räsänen'in 1926 yılında başlatıp 1942 yılına kadar uzanan derleme yayınları, birinci dönemi ile, üzerinde durduğumuz ikinci dönem arasında bağlantı kuran bir geçiş yayını niteliğindedir.

İnceleme konusu olarak ele aldığımız dönemdeki ağız araştırmalarını: 1. Derleme yayınları, 2. Hem derleme hem de araştırma niteliğinde olan yayınlar, 3. Belli konuları ele almış makale çapındaki yayınlar olmak üzere başlıca üç ana grupta toplayabiliriz. Ancak, bazen bu gruplar arasında kesin bir sınır çizilememekte ve biribirine geçişler olduğu da görülmektedir. Eldeki yazıda değerlendirmeler, bu gruplandırmaya göre yapılacaktır.

DERLEME YAYINLARI

2. §. Türkiye'de 1932 yılında Türk Dil Devrimi'nin yapılmış olması, *Anadolu* halk ağızlarına karşı geniş bir ilgi uyandırmıştır. Türkçeye yüzyıllar boyunca yerleşmiş olan çeşitli yabancı kelimelerin dilden atılabilmesi, 'Osmanlıca' gibi yapma bir dilden doğrudan doğruya Türkçeye dayalı yeni bir yazı diline geçilebilmesi ve konuşma dili ile yazı dili arasındaki geniş uçurumun kapatılabilmesi, ilk aşamada, ancak bu yabancı kelimelerin halk ağızlarındaki ve eski yazılı kaynaklardaki Türkçe karşılıklarının bulunabilmesi ile mümkün olacaktı. Bu yüzden Anadolu ağızları üzerindeki ilk çalışmalar, bir derleme sözlüğünün çıkarılmasına temel olacak kelime derlemeleri biçiminde kendini göstermiş ve memlekette bir 'derleme seferberliği' açılmıştı. 1933-1935 yılları arasında süregelen bu 'derleme seferberliği' ile 150.000 fiş derlenmiştir. Derlenen bu malzeme bir sözlük düzenine sokularak Türk Dil Kurumunca 1939-1949 yılları arasında *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adıyla dört cilt olarak yayımlanmıştır[3]. Tertip bakımından bu eserlerden yararlanmayı kolaylaştırmak ve derlenmiş olan folklor malzemesini de değerlendirmek üzere, bunlara sonradan VI. (Ankara 1952) ve V. ciltler (İndeks, Ankara 1957) de eklenmiştir.

1933-34 yıllarında devlet organlarının desteği ile yürütülen 'derleme seferberliği', dilden anlar uzman kişilerin yürütegeldikleri bir derleme çalışması olmadığından, ne yazık ki bu çalışmalara dayanan *Derleme Dergisi* de bilimsel yönden elverişli bir yayın

---

1 Tadeusz Kowalski, "Osmanisch-Türkische Dialekte", *Enzyklopedie des Islâm IV* (1931), S. 991-1011.

2 Sadettin Buluç, "Anadolu Ağızları Bibliyografyası", *Türkiyat Mecmuası VII-VIII* (1940-1942), s. 327-333.

3 Ciltlerin durumu ve yayın yılları için, yazının sonundaki bibliyografyaya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

olamamıştı. *Anadolu*'dan derlenmiş olan sözlerin ağızlardaki çeşitli söyleyiş biçimlerini ve anlam ayrılıklarını yeterince yansıtamamış olmaları, bu derginin başlıca eksiklerindendi. Ayrıca, Anadolu ağızlarındaki bütün sözler de derlenebilmiş değildi. Bu sebeple 1952 yılında Türk Dil Kurumu, Derleme Dergilerini güvenilir birer sözlük durumuna getirebilmek için yeni baştan derleme ve düzeltme çalışmalarına girişti. Bu defa artık devlet organlarına değil büyük çapta taşradaki gönüllü aydınlarla, Türkçe ve edebiyat öğretmenlerinin yardımlarına başvurulmuştu. Bu yolla ve ana çizgileri Kurum'ca tespit edilen bir derleme programı ile sekiz yılda 450.000 fişlik dialektoloji malzemesi derlenmiştir. Kurum merkezinde ilk derleme fişleri ile ikinci derleme fişleri harman edilerek, bunları yeni baştan bir sözlük durumuna getirme çalışmalarına başlanmıştır. Eserin onüç cilt olarak tasarlanan bu yeni dizisi *Derleme Sözlüğü* adını almıştır. 1963-1975 yılları arasında A harfinden K harfi sonuna kadar, bunun yalnız sekiz cildi yayımlanmıştır[4] Öteki ciltlerin yayın hazırlıkları süregelmektedir.

Derleme Sözlüğü'nün malzemesi, diyalektoloji çalışmalarının inceliklerine vâkıf uzmanlar eliyle derlenmemiş olduğundan, eserde malzemenin niteliği bakımından bazı boşluklar yok değildir. Ancak, işin Türkiye çapındaki ağırlığı ve diyalektoloji alanında çalışanların sayısının da pek sınırlı oluşu dolayısıyla, böyle bir eserin doğrudan doğruya dilciler tarafından hazırlanamayacağı göz önünde bulundurulursa, Türk Dil Kurumunca gerçekleştirilen bu yayının değeri kendiliğinden ortaya çıkar. Bu eserle, hiç olmazsa Anadolu ağızlarındaki söz hazinesi kabataslak olsun ortaya konmuş bulunmaktadır.

Eldeki derleme malzemesinin değerlendirilmesi yolu ile hazırlanan küçük çaptaki bir sözlük de etnolog Hâmit Zübeyir Koşay ve Orhan Acıpayamlı (Aydın) tarafından hazırlanıp Türk Dil Kurumunca bastırılan *Anadilden Derlemeler II* (Ankara 1952) adlı yayındır. Bu cilt, 1932 yılında Hâmit Zübeyir (Koşay) ile İshak Refet (Işıtman) tarafından yayımlanan *Anadilden Derlemeler I* adlı sözlüğün devamı niteliğindedir. *Anadolu*'dan çeşitli yollarla derlenmiş ve *Derleme Sözlüğü*'nde yer almamış olan sözlerle bir kısım folklor malzemesine dayanan 145 sayfalık yararlı bir yayındır.

Bunlara, aşağıda ayrıca ele alınacak olan metin ve araştırma yayınlarının sonlarına eklenmiş bulunan sözlükçe bölümlerini de katabiliriz. Bunlardan başka, çeşitli illerde çıkarılan dergilerle folklor dergilerinde yayımlanmış olan ağız bölgelerine has kelime listeleri de vardır. Ancak, bu listelerin çoğu birkaç sayfayı geçmeyen ve ele aldığımız yazıda, niteliği bakımından hafif kalan yayınlardır[5]

Anadolu ağızlarına ait derlemelerin en önemlileri metin derlemeleridir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Martı Räsänen'in çalışmaları ile dönem arasında bir geçiş yayını niteliği taşımaktadır. Räsänen, 1933-1942 yıllarındaki derleme ve yayınlarını *Orta-Anadolu* ağızları üzerinde toplamıştır. *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien* dizisinden 1. kitap *Sıvas*, 2.'si *Yozgat*, 3.'sü *Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı* ve *Afyon* illerine aittir 1942 yılında yayımlanmış olan 4. kitabı ise *Konya* ilini kapsamaktadır[6]

---

4 Ciltlerin yayın yılları için Bibliyografya bölümüne bk.

5 Bu nitelikteki yayınların listesi için Kayahan Erimer'in Bibliyografya bölümünde gösterilen makalesine baş vurulabilir.

6 Bu eserlerin bibliyografik künyesi için bk. not 5'te göst. e.

Levent Şahverdi Arşivi

M. Räsänen, derlemelerinde Fin-Ugur Araştırmaları Cemiyetince ortaya konmuş olan ayrıntılı bir çevriyazı sistemi kullanmakla, kendisinden önceki derleyicilere oranla ileri bir hamle yapmıştır. Böyle bir çevriyazı ile birçok ince ağız özelliklerini tespit imkânı ortaya çıkmıştır. Ne var ki, kendilerinden metin derlenen kişilerin yer yer düzgün konuşma çabasına düşmeleri ve derlenen metinlerin azlığı, *Ankara* bölgesi ağızlarının gerektiği biçimde ve bütünü ile ortaya konmasını engellemiş bulunmaktadır.

Metin derlemeleri bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir kişi Ahmet Caferoğlu'dur. Caferoğlu, Anadolu diyalektolojisi alanındaki çalışmalarda yerli araştırıcılara öncülük etmiş durumdadır. Caferoğlu'nun *Batı-Anadolu*'dan başlayarak *Doğu-Anadolu*'nun sınır boyuna kadar uzanan *Kuzey* ve *Güney-Anadolu* bölgelerini de içine alan dokuz ciltlik bir metin külliyatı vardır. Her bir cildi ayrı bir adla Türk Dil Kurumu veya İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesince yayımlanmış olan derlemelerinde, Caferoğlu, Türkiye'nin coğrafî bölgeleri ve idarî il taksimatı esasında hareket etmiştir. Başka başka adlar altında yayımlanmış olan bu derlemeler aslında biribirinin devamından ibarettir. Caferoğlu, 15-20 yıl süren uzun ve yorucu derleme ve yayın faaliyeti ile, Anadolu'ya ait ağız malzemesini bilim alanına toplu olarak sunan ilk araştırıcı olmuştur. Bu metinler sayesinde çeşitli bölgelerin diyalektoloji yapıları üzerinde genel bir görüşe ulaşma imkânı doğmuştur. Yalnız, onun malzeme külliyatı, diyalektoloji çalışmalarında beklenen amaç ve her bir cildin ayrı ayrı değerlendirilmesi açısından ele alınınca, elbette eleştirme konusu olabilecek yanları da vardır. Bunlar başlıca şu noktalarda özetlenebilir:

1. Metinler, teknik bakımdan ileri tespit incelikleri taşıyan teyp vb. araçlarla değil, doğrudan doğruya konuşmacıların anlattıklarının kendisi tarafından yazıya aktarılması yolu ile toplanmıştır. Bu yol birçok dil özelliklerinin anında tespit edilememesi sakıncasını doğurduğundan, bu gün için yeterince güvenilir bir derleme metodu olmaktan çıkmıştır.

2. Derleme kolleksiyonu Türkiye çapında geniş bir alanı içine aldığı için, daha dar ağız bölgelerinde yeterince durma imkânı bulunamamıştır. Bazı ciltlerin ön sözlerinde kendisinin de belirttiği üzere, bu kolleksiyonda bir bölgenin veya bir ilin ağzı bütün ayrıntıları ile verilebilmiş değildir. Anadolu ağızlarını kuran Türk etnik unsurlarının durumu ve Anadolu'nun yerleşme tarihindeki değişik şartlar dolayısıyla, bu gün herhangi bir ile bağlı ilçelerle herhangi bir ilçeye bağlı köyler arasında bile önemli ağız ayrılıklarına rastlanabilmektedir. Çok defa yan yana bulunan köylerin ağızlarının bile biribirini tutmadığı olur. Bu bakımdan, bir bölgeden derlenmiş olan metinlerin o bölgenin bütün ağızlarını verebilecek nitelikte olması gerekir. Derlenen metinler, sayı ve miktarca da yetersiz kalmıştır. Caferoğlu'nun derlemelerinde yer yer bu yönden büyük açıklık ve boşluklar göze çarpmaktadır. Caferoğlu'nun derlemelerinde, Türkiye çapında genişlemesine bir çalışma metodunun uygulanmış olması, ister istemez bu sonucu hazırlamıştır.

3. Derlenen metinlerin büyük bir kısmının türkü v.b. manzum parçalardan meydana gelmiş bulunması da sakıncalı bir metod uygulamasıdır. Çünkü, melodi ile birlikte söylenen manzum parçalarda, çok defa ağız özelliklerine ait inceliklerin kaybolup gittiği görülmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Derlemelerde, ağızları ancak ana çizgileri ile belirtebilecek bir çevriyazı sistemi kullanılmış, ince ağız özelliklerinin gösterilmesi yoluna gidilmemiştir. Esasen teknik araçlarla derlenmemiş olan metinlerden böyle çevriyazı incelikleri beklemek de mümkün olamazdı.

5. Kullanılan çevriyazı sisteminde tam bir titizlik bulunmadığı gibi, kolleksiyona giren ciltler arasında da bir çevriyazı birliği sağlanmıştır, denemez. Bazı ünlü ve ünsüz türleri için değişik ciltlerde ayrı ayrı fonetik işaretlerin kullanılmış olması ve metinlerin çevriyazısındaki umursamazlıklar eserin bilimsel değerini azaltıcı bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Caferoğlu'nun metin kolleksiyonunda, derleme ciltlerinin sonuna birer sözlük listesi eklenmiştir. Bu listeler, yazı dilinde bulunmayan ve yalnız o derleme bölgesine has sözleri içine almaktadır.

Caferoğlu, dokuz ciltlik malzeme külliyatındaki bazı metin boşluklarını doldurmak üzere sonradan makale hâlinde çıkmış olan yazılarında da metinler yayımlamıştır. TDED.'nin I. cildinde yayımlanmış olan *Niğde Ağızlarından Örnekler* adlı makalesi ile, bunu izleyen ve TDAY. 1962, 1965, 1967 ciltlerinde çıkan *Muğla Ağzı, Aydın İli Ağızlarından Örnekler; Akhisar ve Cihanbeyli Ağızları* adlı makaleler, aynı zamanda içinde metinlerin yayımlanmış olduğu makalelerdir.

Caferoğlu'nun metin kolleksiyonunun dışında kalan derlemeleri yalnız metin vermek amacıyla değil, aynı zamanda bir bölgenin dil yapısını da ortaya koymak amacıyla yaptığı derlemeler olduğundan, bunlar aşağıdaki bölümde ele alınacaktır.

Dr. Hamza Zülfikar'ın *Bitlisten derlenmiş, atasözleri, deyimler, alkış, kargış ve bilmeceler* adlı makalesi (1968), bu bölgeden derlenmiş bir kısım malzemeye dayanan ve bölge ağızlarını ayrıntıları ile verebilecek şekilde ince bir çevriyazı sistemi uygulanarak yapılmış değerli bir metin yayınıdır. Metinlerin arkasına bir kelime ve ekler dizininin de eklenmiş olması, metinleri yararlanma bakımından çok daha elverişli duruma getirmiştir.

DERLEME VE ARAŞTIRMA NİTELİĞİ TAŞIYAN YAYINLAR

3. §. Bu bölümde üzerinde duracağımız yayınlar, Anadolu'nun daha dar bir ağız bölgesini ele alan yayınlardır. Bunlar kronolojik bir sıraya sokulduklarında, *Güney-Anadolu* bölgesinde bulunan *Gaziantep* ve *Urfa* ağızları ön sırayı alırlar.

Gaziantep ağzı, Ömer Asım Aksoy tarafından işlenmiştir. Aksoy 1933-1941 yılları arasında bu ağız bölgesi üzerinde yapmış olduğu küçük çaptaki inceleme ve yayınlarını biraz daha genişletip geliştirerek 1945-1946 yıllarında *Gaziantep Ağzı* adıyle üç ayrı cilt hâlinde yayımlamıştır. Bunlardan I. ciltte *Gaziantep* ağzının fonetiği, morfoloji ve sentaksı ele alınmıştır. II. cilt, *Gaziantep* ağzındaki deyimler, meşhur sözler, atasözleri, dualar ve bedduaları içine alır. III. cilt *Gaziantep* ağzına has ve genel dilde kullanılmayan sözlerin sözlüğüdür. Aslen Gaziantepli olan ve bölgenin ağız inceliklerini iyi bilen Aksoy'un bu yayını ile, *Gaziantep* ağzı bütün ayrıntıları ile değerlendirilebilmiştir. Eserde yer yer konuların işlenişi bakımından bilimsel diyalektoloji metodu ile bağdaşamayan açıklama biçimleri ve morfoloji bölümünde düzeltilmesi gerekli bazı noktalar göze çarpmakta ise de, bunlar eserin o bölgeyi işleme bakımından taşıdığı değeri azaltacak nitelikte değildir. Gerçi eserde, yalnız *Gaziantep* il

Levent Şahverdi Arşivi

merkezi üzerinde durulmuş ve Gaziantep'e bağlı ilçe ve köylerin ağızlarına girilmemiştir. Yalnız, Gaziantep il merkezi için verilmiş olan birçok özellikler, o bölgenin etnik durumu ve dil yapısı itibariyle, aynı zamanda ilçeleri ve köyleri de kaplayıcı nitelikte olduğundan, eser tümüyle *Gaziantep* ağızlarını yansıtabilmektedir.

Urfalı Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından hazırlanmış olan 147 sayfalık küçük çaptaki *Urfa Ağzı* adlı eser, bu ağız bölgesini ses ve şekil bilgisi yönleriyle inceleyen bir denemedir. Bu denemede, bölgeye ait ağız özellikleri yalnız yazı dilinden ayrılan yönleri ile ve pek kabataslak olarak verilmiştir. Eserin 91-145. sayfaları arası da *Urfa* ağzından derlenmiş sözlere ayrılmıştır. Kitapta metin yoktur. Yazar, Urfalı olmasına rağmen, bir dilci olmadığı için, eser metot ve işleniş bakımından başarısız ve elverişsiz olmuştur. Bu bakımdan bilimsel ölçüleri zayıftır. Kullanılırken son derece ihtiyatlı olmayı gerektirir.

Orta-Anadolu bölgesinin *Karaman* ağızları üzerinde duran araştırıcı, Macar Türkologlarından János Eckmann'dır. Eckmann[7], Anadolu Karaman ağızlarını birkaç araştırma yazısı ile ele almış bulunmaktadır. Onun makalelerindeki *Karamanlıca* deyimi, Cumhuriyetin ilânından sonra Türk-Yunan mübadelesine kadar, *Anadolu*'nun özellikle *Kayseri, Nevşehir, Niğde* ve *Konya* bölgelerinde oturan ve Türkçe konuşan Ortodoks-Hristiyanların ağızları için kullanılmıştır. Bu Ortodoks-Hrıstiyan topluluğu XVI. yüzyıldan beri Yunan alfabesi ile zengin bir Türkçe edebiyat geliştirmiştir. Karamanlı metinleri dil bakımından edebî Türkçeye ve ağızlara ait olmak üzere başlıca iki dala ayrılmaktadır. Bunlardan özellikle halkın konuşma dili ile kaleme alınmış olanlar, Karamanlı ağızlarının birçok inceliklerini de verebilmiştir. Eckmann, *Anadolu* (1950) *Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar I. Phonetica* adlı makalesinde Karamanlı ağızlarının fonetik yapısı üzerinde durmuştur. *Karamanlıca*yı 1756-1818 yılları arasında basılmış Yunan harfli sekiz kitaba dayanarak incelemiştir. Her ne kadar makale, malzemesi itibariyle XVIII ve XIX. yüzyıl metinlerine dayanmakta ise de, verilen ses bilgisi özellikleri bu gün *Kayseri, Nevşehir, Niğde* ve *Konya* bölgelerindeki konuşma dili özellikleri ile de paralel gittiğinden, bu inceleme yalnız tarihî diyalektoloji açısından değil, söz konusu bölgelerin bu günkü canlı ağızları açısından da değerli bir inceleme ürünü sayılır.

Eckmann, *Karamanlıca -işinli gerundium* (1951) adlı araştırmasında, bu ağızlardaki *-ışın/-işin* eki ile kurulmuş olan *alışın, verişin* 'alınca, verince', gibi zarf-fiil (gerundium) şekilleri üzerinde durmuştur. *Karamanlı Türkçesinde -maca ekli fiil şekli* (1953) adlı makalesinde ise, değişik görevlerde isim-fiiller (participium) ve zarf-fiiller (gerundium) türeten *-maca* ekini ele almış, bu ekle kurulan *titremece ses* 'titreyen ses', *ibret almaca* 'ibret alarak', *görmece* 'görünce', *inanca* 'inandığı için' gibi fiil şekillerini işlemiştir. Bunlar dışında kalan öteki zarf-fiil ekleri *Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen* (1958) adlı makalede ele alınmıştır. İlk makalesinde Karaman ağızlarını yalnız ses bilgisi yönü ile değerlendiren Eckmann, son üç makalesinde *Karamanlıca*nın şekil bilgisi yapısındaki ilgi çekici özelliklere eğilmiş bulunmaktadır.

Orta-Anadolu bölgesindeki *Eskişehir* ağızları üzerinde Caferoğlu durmuştur (1950). Bu ağızları bir makale çerçevesinde ele alan yazar, araştırmasının girişinde,

---

[7] János Eckmann'ın hayatı ve bilimsel faaliyeti için bk. TDED. XX (1972), s. 196-198; XXI (1973) s. 1 12; 13-14.

Levent Şahverdi Arşivi

Eskişehir ilinin ağız yapısı üzerine bazı genel bilgiler verdikten sonra, ses ve şekil bilgisi açıklamaları yapmakla yetinmiştir. Yazarın da belirttiği üzere, bu bölge yerleşme şartları bakımından yerli unsurlar dışında, *Kırım* ve *Rumeli*'den gelmiş çeşitli göçmenleri de koynunda barındıran bir bölge olduğundan, dil yapısının bir sınıflamaya göre ele alınması gerekmektedir. Caferoğlu, makalesinde böyle bir sınıflamaya gitmediği gibi, verdiği özelliklerin hangi ağızları temsil ettiğini de açıklamamıştır. Bu bölgenin geniş bir araştırma konusu olarak yeniden ele alınması gerekir.

Caferoğlu'nun yukarıda metin yayınları bölümünde sıraladığımız *Muğla, Aydın* illeri ile, *Akhisar ve Cihanbeyli* ağızları üzerine yazmış olduğu makaleleri de ağız incelemeleri açısından zayıf kalmış makalelerdir.

Anadolu'nun *Güney-Batı* bölgesine düşen ağızları ile, *Orta-Anadolu* bölgesindeki *Nevşehir* ili ve yöresi ağızları tarafımızdan ele alınmıştır. *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Sesbilgisi* (1956) adlı eser, 1945-1946 yıllarında da bölgeden derlemiş olduğumuz metinlerle, daha önce plâğa alınmış ve Devlet Konservatuvarı arşivinde bulunan bir kısım ağız malzemesinin işlenmesine dayanır. Yayın, Giriş ve Bibliyografya bölümleri dışında İnceleme, Metin ve Sözlük bölümlerinden oluşmuştur. Metin bölümünde *Manisa, İzmir, Denizli, Aydın* ve *Muğla* illeri ile *Afyon*'un *Dinar, Kütahya*'nın *Uşak* ilçeleri ve yöreleri ağızlarından derlenmiş metinler yer alır. Araştırmaya temel olan metin derlemelerinde, diyalektoloji metodunun gerektirdiği bütün inceliklere uyularak, ayrıntılı bir çevriyazı sistemi kullanılmıştır. Derleme sınırının çizilmesinde coğrafî ve idarî bölümlenme yanında genel çizgileri ile ağız özellikleri birliği de göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca, her ilden metin derlenirken, o ile bağlı derleme yerleri, metinlerin o il sınırları içindeki ağız ayrılıklarını iyice yansıtabilecek biçimde seçilmiştir. O güne kadar uygulanmamış bir metot yeniliği olarak da, metin malzemesi, çoklukla, okuyup yazması olmayan, köyünden ya da kasabasından dışarı çıkmadığı için yerli dil özelliklerini olduğu gibi koruyan kadın konuşmacılardan derlenmiştir. İnceleme bölümü, derleme yapılan ağız bölgesinin bilimsel ölçülere dayanan bir ses bilgisi (phonetik) değerlendirmesidir. Değerlendirmede, karşılaştırma metodu uygulanarak bölgede yer alan çeşitli ağız özelliklerinin öteki Anadolu ağızları arasındaki yer ve durumunun tam olarak belirtilebilmesi için, gerektikçe bölge dışında kalan öteki Anadolu ağızları ile de karşılaştırmalar yapılmıştır. Esere eklenen sözlük, bölge ağızlarında yer alan ve yazı dilinde rastlanmayan veya yazı diline oranla değişik bir söylenişi olan sözlere ayrılmıştır. Bu yolla, bölgeyi karakterize eden özel kelimeler tablosu, metindeki yerleri de gösterilerek ortaya konmuştur.[8]

Daha sonra ele almış olduğumuz *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*'nda (Ankara 1963), araştırmalarımızı yeterince derinleştirebilmek için daha dar bir ağız bölgesini seçmiş bulunuyoruz. *Orta-Anadolu* ağızları içinde *Nevşehir* bölgesini seçmiş olmamız tesadüfî değildir. Etnik yapısındaki ve iskân tarihindeki özellik dolayısıyla bütün *Orta-Anadolu* ağızlarını en iyi temsil eden bir ağız bölgesi niteliğini taşımaktadır. Ayrıca, bu il doğum yerimiz olduğu için, ağız özelliklerine yakından âşina bulunmaktayız. Bilindiği üzere, ağızlar üzerindeki incelemelerde ortaya konan araştırmaların değeri, ilkin o araştırmaların dayandığı metin ve malzemenin sağlamlığına bağlıdır. Metinlerin sağlamlığı ise, doğrudan doğruya derleme yapılan bölge ağızlarının gereği gibi verilebilmiş olup

[8] Bu eserin tanıtma ve eleştirisi için bk. Andreas Tietze, Oriens X/2 (1957), s. 308-309.

Levent Şahverdi Arşivi

olmaması ile ilgilidir. Bu bakımdan derleme ve değerlendirme işleri büyük bir önem taşımaktadır. Son yıllara kadar Anadolu ağızları üzerinde yapılan araştırma ve incelemelerin gerek metin derlemesi, gerek derlenen metinlerin değerlendirilmesi yönünden çoklukla yetersiz olduğunu gördüğümüz için, bu araştırma ile, bundan sonraki diyalektoloji araştırmalarında metot bakımından örnek olarak kullanılabilecek bir deneme ortaya koymak istedik.

İnceleme bölümünde *Nevşehir* ve yöresi ağızları derinlemesine bir ölçü ile incelenmeye çalışılmıştır. Değerlendirmeler sırasında gerektikçe öteki Anadolu ağızları ve başka Türk lehçelerindeki benzer olaylarla karşılaştırmalar da yapılmıştır. Böylece, hem *Nevşehir* ağızlarının öteki Anadolu ağızları arasındaki ve Türkçenin bütünü içindeki yeri daha belirli bir biçimde ortaya konmuş hem de varılan sonuçlar yalnız, bu bölgenin değil, başka bölgelerin aynı nitelikteki olayları için de bir karşılık olmuştur.

Anadolu'nun yerleşme tarihindeki pek değişik şartlar, *Anadolu* bölgesinde 24 Oğuz boyundan 23'nün yurt tutmuş olması, ayrıca *Anadolu*'ya Oğuz dışı Kıpçak vb. birtakım Türk etnik unsurlarının da gelmiş olması ve yüzyıllar boyunca meydana gelen iç göçler ve çalkantılar, dışarıdan yapılan muhaceretler, bir tek ile bağlı ilçe ve köyler arasında bile çeşitli ağız ayrılıklarının doğmasına yol açmıştır. İşte bu sebeple *Anadolu* ağız çalışmaları, her bölgeyi meydana getiren ağızların etnik yapı ile olan bağlantılarını da ayrıca ortaya koymayı ve bölgenin yerleşme tarihini gerilere doğru izlemeyi gerektirmektedir. *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*'nda bu amaçla ilk defa diyalektoloji metodu yanında tarihî bir metod da uygulanmış; arşiv kayıtlarına, tarihî kaynaklara ve bölgenin yerleşme durumunu aydınlatıcı fermanlara baş vurularak, bölgenin ağız yapısını kuran çeşitli Türkmen oymak ve aşiretleri ortaya çıkarılmıştır. Diyalektoloji araştırmalarından beklenen sonuca rahatlıkla varılabilmesi için, her ilin bu metodla ayrı ayrı incelenip değerlendirilmesi gerekir.

Tarafımızdan aynı nitelikte bir çalışma da, daha küçük çapta ve iki makale çerçevesi içinde *Bartın* ve yöresi ağızları için yapılmıştır. *Karadeniz*'in batı kesimi kıyısında *Zonguldak* iline bağlı bir ilçe olan *Bartın* ve çevresi, ağız özellikleri bakımından pek ilgi çekici bir yerdir. O güne kadar da üzerinde hiç durulmamış olduğundan, *Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine* adlı makale ile (1964) bu bölgenin ağız yapısını kendi derlediğimiz metinlere dayanarak, ses ve şekil bilgisi yönleri ile değerlendirmeye çalıştık. Makalenin sonuna *Bartın*'dan metin örnekleri de eklenmiştir.

Bartın ve yöresini öteki Anadolu ağızları arasında renkli ve ilgi çekici bir duruma getiren değişik ağız özellikleri, onun yerleşme tarihindeki etnik karışmalarla ilgili olduğundan, bölgenin bu durumu *Bartın ve yöresi ağızlarında lehçe tabakalaşması* adlı başka bir makale ile (1965) ayrıca değerlendirilmiş bulunmaktadır.

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu bölgesinde *Erzurum, Kars* ve *Diyarbakır* ağızları işlenmiştir. Şevket Beysanoğlu tarafından yazılan *Diyarbakır Ağzı* (1966) adlı eserde, bu ağız bölgesinin ses ve şekil bilgileri ele alınmıştır. Eserin 71-243. sayfalarında *Diyarbakır* ağzından derlenmiş maniler, hoyratlar, mayalar, ninniler, atalar sözü, dilekler, ilençler, halk deyimleri, halk türküleri ve masallar gibi anonim halk edebiyatı örnekleri yer alır. Bölgenin ağız yapısını iyi tanıyan yazarın bu kitabında, *Diyarbakır* ağzı yalnız ana çizgileri ile ele alınmış bulunmaktadır. Yazarın bir filolog olmaması, gerek kullandığı çevriyazı işaretleri ve gerekse ses ve şekil bilgisi açıklamaları bakımından yer

Levent Şahverdi Arşivi

yer bilimsel ölçülere aykırı düşen aksaklıklar ortaya koymuştur. Genellikle yararlı bir eserdir.

Bahaeddin Ögel'in *Erzurum* ağzındaki söz yapılışı ve nispet cümleleri ile ilgili iki yazısı *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi*'nde çıkmış olan (1946) birkaç sayfalık birer denemeden ibarettir. Bu ağız bölgesi, geniş çapta Selâhaddin Olcay tarafından ele alınmıştır. Olcay'ın *Erzurum Ağzı* (1966) adını taşıyan araştırmasında, yalnız *Erzurum* il merkezinde oturan yerli halkın ağzı ele alınmış, idarî ve coğrafî taksimata uyularak Erzurum ili bütün yöresi ile incelenmemiştir. *Erzurum*, *Anadolu*'yu doğu ülkelerine bağlayan bir geçit yolunun kilit noktası durumunda olduğundan, tarih boyunca bu bölgeye çeşitli göçlerle başka bölgeler halkı da gelip yerleşmiştir. Bu yüzden *Erzurum* il merkezinde bile türlü ağızlar yan yana yaşar duruma gelmiştir. Bu gerçeği göz önünde bulunduran araştırıcı, plânını genişletmemek için yalnız yerli Erzurum ağzı üzerinde durmakla yetinmiştir. Bu ağzı ses ve şekil bilgisi yönleri ile ele alan kitapta, *Erzurum*'dan derlenmiş bir kısım metin ve sözlük malzemesi de yer almıştır.

Erzurum ve yöresi, coğrafî durumu itibariyle değişik ağızları koynunda taşıyan bir bölge olduğundan, bu bölgenin tümü ile değerlendirilebilmesi için, yerli ağızlar dışında kalan öteki ağızların da ayrı birer derleme ve araştırma konusu olarak ele alınması gerekmektedir.

Erzurum Atatürk Üniversitesinde Dr. Efrasyab Gemalmaz tarafından hazırlanmış bulunan *Erzurum İli Ağızları* (1973) adlı araştırma, daha yayın alanına çıkmamıştır. Bilge Seyidoğlu'nun *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar* adlı doktora tezi 1975'te yayımlanmıştır. Bu tez asıl araştırma konusu itibariyle halk edebiyatı alanına girmekte ise de, verilen masallar malzemesinin transkripsiyonlu olması, malzeme bölümünü ağız araştırmaları için de elverişli kılmıştır. Doğu Anadolu'nun sınır bölgesi durumunda olan *Kars* ili ve yöresi, Ahmet B. Ercilasun tarafından iki ciltlik bir doktora tezi ile işlenmiş (1971) bulunmaktadır. Araştırmanın I. cildi ses bilgisine, II. cildi *Kars*'taki beş ayrı ağız bölgesinden derlenmiş olan metinlere ayrılmıştır. İyi bir çalışma ürünü olan bu araştırma da daha yayın alanına çıkmamış durumdadır. Bu türlü yayın alanına çıkmamış olan doktora tezi niteliğindeki araştırmalara, Erzurum Atatürk Üniversitesince hazırlatılmış olan Turgut Acar'a ait *Artvin ve Yöresi Ağızları* (1972) ile Turgut Günay'ın *Rize İli Ağızları* (1972) adlı araştırmalarını da katabiliriz.

Doğu Anadolu bölgesiyle ilgili son araştırma, S. Olcay, A. B. Ercilasun ve E. Aslan tarafından hazırlanıp, TDK tarafından yayımlanan *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* (1976)'dir. Bu yayında 360 sayfa metin ile bölgenin küçük bir sözlüğü verilmiş, giriş bölümünde de kısaca, ses ve şekil bilgileri üzerinde durulmuştur.

Trakya ağızları üzerinde ilk deneme 1959 yılında J. Eckmann ve M. Mansuroğlu tarafından yapılmıştır. *Trakya* bölgesinde uzun süredir, yerli halk ile çeşitli bölgelerden gelmiş göçmenler karışık olarak oturduklarından, bu bölgenin yerli ağızlarını göçmen ağızlarından ayıklayarak ortaya koymak kolay olmamaktadır. Eckmann ve Mansuroğlu'nun bir gezi raporu hâlinde hazırladıkları 6 sayfalık kısa araştırma (1959), *Edirne* ve *Kırklareli*'nin yerli ağızlarına dayanılarak yapılmış bir deneme çalışması niteliğindedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Doğu-Trakya ağızları üzerinde daha genişlemesine duran araştırma, S. Olcay'ın *Doğu Trakya Yerli Ağzı* (1966) adlı araştırmasıdır. Atatürk Üniversitesi yayınları arasında çıkan bu araştırmasında Olcay, *Tekirdağ, Kırklareli* ve *Edirne* illeri çevrelerinden 1946 yılında derlemiş olduğu bir kısım malzemeye dayanarak, bölgenin ses ve şekil bilgileri bakımından bir değerlendirmesini yapmıştır. Araştırmanın sonunda 18 sayfalık örnek metin bölümü ile, kelime ve ekler dizini de yer almıştır. Eserin Giriş bölümünde, Doğu-Trakya ağızlarının etnik yapı ile bağlantısını açıklayıcı bazı bilgilerin de yer almış olması, incelemeyi daha yararlı bir duruma getirmiştir.

Anadolu'nun güneyindeki *Kıbrıs* adasının Türk ağızları üzerinde son yıllara kadar hiç bir şekilde durulmuş değildi. Bu bölge ağızları Hasan Eren tarafından ele alınmıştır. Hasan Eren'in bu konudaki ilk makalesi *Enigmes populaires turques de Cyypre* (1960)'dir. Daha sonra aynı konuya *Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili* adlı bir araştırmasında eğilmiştir. Bu araştırmasında Hasan Eren, 1959 yılında *Kıbrıs*'a yapmış olduğu bir inceleme gezisinde derlediği kelime malzemesine dayanarak *Kıbrıs* Türklerinin nereden geldikleri sorununu çözmeye çalışmıştır. Konuyu aydınlatmak için bir yandan diyalektoloji metodunu kullanmış bir yandan da tarihî metoda baş vurarak Başvekâlet Devlet Arşivi'ndeki belgelerden yararlanmak suretiyle, *Kıbrıs*'a göç eden Türklerin *Konya* çevresi ile, *İçel, Antalya* ve *Alanya* gibi *Güney-Anadolu* bölgelerinden geldiklerini ortaya koymuştur. Hasan Eren'in *Kıbrıs ağzının kökeni* (1971) konusundaki yazısı da yine *Kıbrıs Türkçesi* ile Anadolu Türkçesi arasında bağlantı kuran bir yazıdır. Kıbrıs ağızlarının dil yapısının bütün yönleri ile ortaya konabilmesi ve Anadolu ağızları ile olan bağlantılarının başka bakımlardan da açıklanabilmesi için, bu bölge ağızlarının ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve kelime hazinesi yönleri ile de ayrıca işlenip değerlendirilmesi gerekir.

Anadolu'nun belirli ağızları üzerindeki yayınları gözden geçirirken 'meslek argosu' veya 'meslek dili' diye adlandırılan bir dile de kısaca dokunmak yerinde olacaktır. *Anadolu*'daki 'meslek dilleri' ile 'gizli dil' üzerinde ilk duran araştırıcı Caferoğlu'dur. Caferoğlu, AAT. adlı eserinin ön sözünde, *Burdur* ve *Muğla* bölgelerindeki 'kalaycı argosu' ile, *Afyon* iline bağlı *Dinar* ilçesinde ve *Denizli*'ye bağlı *Çivril* ilçesi köylerinde oturan Geygellerin gizli dillerinden söz etmiş; eserin arkasına bunlardan derlenmiş bazı kelime ve cümleler eklenmiştir. Caferoğlu'nun bu ciltte ele aldığı 'kalaycı argosu', *Burdur* ve *Muğla* bölgelerinde oturan kalaycı ve bakırcı esnafının kendi ağızlarındaki bazı kelimelere değişik anlamlar vererek bu sanatı icra eden esnaf arasında gizlice anlaşabilme amacını gütmektedir. 'gecelemek' anlamındaki *dünemek* kelimesinin, bunlar arasında 'misafir olmak, misafir kalmak' anlamları ile kullanılması gibi, Aslında, bu dildeki kelimelerin ses ve şekil yapıları ile cümle düzeninde, kullandıkları ağız yapısından ayrılan bir durum yoktur. Ne var ki, kelimeler asıl anlamlarından kaydırılarak mecazî anlamlarla kullanılmışlardır.

Caferoğlu'nun yaptığı açıklamaya göre, 'gizli dil', meslek argosundan ayrılan müstakil bir dil özelliği taşımaktadır. Bu dile yerli dilden hiç bir şey alınmamıştır. Cümle düzeni normal ağızlardaki gibidir. Argodan ayrılan yanı, argodaki gibi belli bir fikri yabancıya sezdirmemek amacıyla değil, belli bir kabile veya uruğun yaşayışını ve bütün dil varlığını gizlemek amacı ile yaratılmış olmasındadır. Caferoğlu'nun bu cilt içinde 'kalaycı argosu' ve 'gizli dil' için verdiği bilgiler ve aktardığı kelime örnekleri, okuyucuda bu diller üzerine ancak genel bir fikir uyandırabilmektedir. Bunlar, malzeme ve

Levent Şahverdi Arşivi

inceleme bakımından derinlemesine ele alınmış değildir. Aynı nitelikte bir açıklama 1951 yılında yayımlanmış olan AİAD. adlı eserin ön sözünde de yer almıştır. Caferoğlu'nun 'meslek argosu' ve 'gizli diller' üzerine doğrudan doğruya eğilmiş olduğu makaleleri de vardır. *Erkilet çerçilerinin argosu 'Dilce'* adlı makalesinde (1952), *Kayseri* iline bağlı *Erkilet* köyü halkının çerçileri arasında konuşulan bir meslek argosunu ele almıştır. Caferoğlu bu makalesinde Dilce'den örnek olarak 12 cümle ile bir kısım kelime malzemesi aktarmıştır. Ona göre, *Burdur* ve *Muğla*'daki 'kalaycı' argosu ile, Erkilet argosu arasında herhangi bir bağlantı yoktur. 1953'te yayımlanan, *Anadolu Abdallarının gizli dillerinden bir iki örnek* adlı makalesinde, *Anadolu*'nun çeşitli bölgelerine dağılmış olan Anadolu Abdallarının gizli dili üzerinde durmuş; bunların dili ile Çingene ve Elekçilerin dili arasında hiçbir bağlantı bulunmadığını, sırf ticaret ve zenaat hayatlarındaki benzerlik dolayısiyle bunların biribirine karıştırıldığını ileri sürmüştür. 1954 yılında yayınlanan *Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair* adlı makalesinde ise, Anadolu'daki bu topluluklara ait meslek ve gizli diller üzerinde durmuştur. Caferoğlu, bu makalelerinde de meslek argoları ile gizli diller üzerine oldukça genel bilgiler vermekle yetinmiştir. Yapılan açıklamalarda yer yer, meslek argoları ile gizli dillerin de biribirine karıştırıldığı görülmektedir. *Erkilet çerçilerinin argosu "Dilce"* adlı yazıda, bunların bir meslek diline sahip oldukları görüşü ileri sürülürken, Anadolu Abdallarının gizli dilini ele alan yazıda, *Erkilet* köyündeki dilin bir gizli dil kalıntısı olduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca, verilen bilgiler arasında, Geygelli yürüklerinin ve Anadolu Abdallarının gizli dili ile, Çingene ve Elekçilerin dilleri arasında bir bağlantı bulunmadığı görüşü de düzeltilmeye muhtaçtır. Geoffrey Lewis, *The secret Language of the Geygelli Yürüks* adlı makalesinde (1955), Caferoğlu'nu bu görüş açısından eleştirerek, Geygelli yürüklerinin dili ile Çingenece arasında tam bir uygunluk bulunduğunu ispata çalışmıştır. Bunun için, Geygelli yürüklerinden alınan sözleri, İngiliz, Romanya, Macar vb. Çingene dillerindeki mukabilleri ile karşılaştırarak bu sonuca ulaşmıştır. Ancak, *Sıvas* ve *Tokat* bölgeleri ile, *Eskişehir* bölgesindeki Geygelli yürüklerinden alınan sözlerin incelenmesi, bunlardaki dilin bir gizli dil karakterini kaybettiğine işaret etmektedir. Bu durum karşısında, bu konuda yapılan ilk araştırmaların ışığında, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış olan Geygelli yürüklerine ait dil malzemesi ile değişik meslek erbabına ait özel dillerin ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak yeni baştan ele alınıp incelenmesi gerekir. Bu sayede, hem bütün Geygelli yürüklerinin birer gizli dile sahip olup olmadıkları sorunu aydınlanabilecek, hem de gizli diller ile esnaf argoları arasındaki sınır kesinlikle çizilmiş olacaktır.

Anadolu (ve Rumeli'den) derlenmiş eski bir eseri, dil bakımından işleyip değerlendiren yayınlardan biri de Macar Türkologlarından Georg Hazai'nin, *Das Osmanisch-Türkische im XVII Jahrhundert Unterscuhungen an der Transkriptinstexten von Jakab Nagy Harsany* adlı yayınıdır (1973). Hazai'nin bu eseri, doğrudan doğruya Jakab Nagy de Harsany'nin, *Colloquia Familiaria Turcico Latina* adlı dil kılavuzuna dayanmaktadır. Gerçi, bu kılavuz bu günkü Anadolu ağızları ile ilgili değildir. XVII. yüzyıl konuşma dilini kapsamaktadır. Bir Macar din adamı ve doğu bilimcisi (orientalist) olan Jakab Nagy de Harsany'nin, diplomatik görevi dolayısıyla uzun yıllar gezip dolaştığı Osmanlı topraklarında derleyip, Lâtin harfleri ile yazıya geçirdiği transkripsiyon metinleridir. Metinler 1672 tarihinde *Brandenburg*'da (Kölln) basılmıştır. Ne var ki, eserin o günkü konuşma dili ile kaleme alınmış olması ve XVII. yüzyıl

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu Türkçesi ile XX. yüzyıl Anadolu ağızları arasındaki yakın paralellik, bu eseri de *Anadolu* (ve *Rumeli)* ağızlarının değerli bir ürünü durumuna getirmiştir. Hele, Türkçe ile Macarcanın fonetik düzeninin biribirine yakınlığı ve zamanın konuşma dilini güvenilir biçimde yansıtan bir eser olması, metinleri, Türkçenin o dönemdeki ses düzeninin kavranması bakımından da önemli kılmıştır. Aynı zamanda, XVII. yüzyıl Anadolu Türkçesi ile Anadolu ağızları arasında köprü kuran ve Türkçenin 300 yıllık tarihî gelişmesine ışık tutan bir malzeme niteliğindedir. İşte bu dil kılavuzu, 1966 yılında Ankara'da toplanmış olan XI. Türk Dil Kurultayı'nda, Hazai tarafından ele alınarak *Anadolu ve Rumeli Türkçesi'nin bir yadigârı üstünde Jakab Nagy de Harsany'nin dil kılavuzu* adlı bir bildiri ile tanıtılmıştır. Daha sonra metinleri filoloji açısından çeşitli yönleri ile işleyen Hazai, bu çalışmaların metinlerle birlikte, 1973 yılında yukarıda belirttiğimiz adla bilim alanına sunmuş bulunmaktadır. Hazai, XVII. yüzyıl Anadolu (ve Rumeli) Türkçesi ile ilgili bu metinleri, Türkçe üzerindeki geniş bilgisi ve takdir edilecek bir çalışma metodu ile işleyip değerlendirerek, Türk dili alanına değerli bir hizmette bulunmuştur.

BELLİ BİR DİL KONUSU ÜZERİNDE DURAN YAYINLAR

4. §. Anadolu ağızları üzerinde yapılmış olan yayınların bir kısmı da belli bir ağız bölgesine yönelmekten çok, belli bir dil konusunu bütün Anadolu ağızlarında inceleyen makale türleridir. Ele aldıkları konular bakımından birkaç gruba sokabileceğimiz bu araştırmalar, ne yazık ki sayı bakımından oldukça yetersizdir. Şimdi bu nitelikteki yayınları belli grupları izleyerek açıklamaya çalışalım:

Anadolu ağızlarını gramer yönü ile ele alan makalelerin birkaçı doğrudan doğruya ses bilgisi ile ilgilidir. Bu konuda ünlüler (vokaller) ile ilgili olarak, bizim 1953 yılında yayımlanan *Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında* adlı yazımız ile, Caferoğlu'nun 1964 yılında yayımlanmış olan *Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişmeleri* adlı yazısı vardır. Bunlardan birincisinde, Türkçede aslî ünlü uzunluklarının var olup olmaması bakımından Türkologları iki ayrı görüşe bölen önemli bir konunun *Batı-Anadolu* ağızlarındaki durumu ele alınmış; o güne kadar yazılanların aksine ve Orta-Asya Türkmencesine paralel olarak Anadolu ağızlarında da *ālmaḳ* 'almak', *dālmaḳ* 'dalmak', *dēmek, dīmek* 'demek, söylemek', *ḡīz* 'kız', *yōḳ* 'yok', örneklerinde görüldüğü üzere, kök hecelerde bu gün için aslî ünlü olarak kabul edilen bir ünlü türünün varlığı ortaya konmuştur. İkinci yazıda, o güne kadar Anadolu ağızları üzerine derlenmiş malzeme ile yapılmış araştırmalara dayanılarak *aḳran/aḫren* 'akran', *ağaç/ağıç, ağış, çağırmak/çığırmaḳ, çember/çömber, çekirge/çökürge* gibi ünlü değişmeleri üzerinde durulmuştur.

Caferoğlu, 1955-64 yılları arasında Anadolu ağızlarındaki ünsüz (konsonant) değişmelerini konu alan birkaç yazı daha yayımlamıştır. Bunlardan, *Anadolu ağızlarındaki metathése gelişmesi* (1955), mevcut bütün yayınlara dayanarak, komşu ve komşu olmayan hecelerdeki ünsüzlerin yer değiştirmesi temeline dayanan metathése olaylarını incelemiştir: *köprü/körpü, çömlek/çölmek, ileri/ireli* gibi. Bu makale ile ses göçüşmesi dediğimiz metathése olaylarının Anadolu'daki genel durumu izlenebilmektedir. Anadolu ağızlarındaki içses ünsüz benzeşmelerini ele alan yazısında (1958) ise *onlar/onnar, bilirler/bililler, olsuñ/ossuñ, yüksek/yüssek* örneklerinde göze çarpan *-rl-/-ll-, -nl-/ll, -ks-/-ss-* vb. çeşitli değişme olayları üzerinde durulmuştur. Ancak, bu türlü olaylar,

Levent Şahverdi Arşivi

bölgelerle ilgili özel araştırmalarda esasen değerlendirilmiş olduğundan, bu makale ile mevcudun bir kompozisyonu yapılmış bulunmaktadır. Caferoğlu'nun Anadolu ağızlarındaki konson değişmelerini ele alan yazısında (1963), yine böyle bir kompozisyona gidilerek, eldeki malzeme ve araştırmalara göre, *balta/palta, çoban/çopan, tırnak/çırnak, ḳaba/ġava, şindi/şinci, kendi/cendi, Fatma/Hatma, müjde/muşdu, maḳarna/baḫarna* gibi, daha çok ön ses ve iç ses değişmeleri üzerinde durulmuştur.

Janos Eckmann'ın *kelime ortasındaki anorganik b, p ve m* ünsüzlerinin türemesini konu alan makalesi (1951), doğrudan doğruya Anadolu ağızları ile ilgili değildir. Ancak, bu yazıda Türkçenin çeşitli kollarına ait değişme olayları incelenirken *ḳızamıḳ/ḳızambıḳ, saḳlamaç/saḳlambaç* gibi örneklerle Anadolu ağızlarına önemli bir yer ayrılmıştır. Eckmann'ın Türkçede *d, t ve n* seslerinin türemesini konu alan yazısı da (1955) *pēynir/peynir, pendir, ısırmaḳ/ısdırmaḳ, sığır/sığırtmaç* 'sığır çobanı', *naḫır/naḫırtmaç* 'sığır sürüsü' gibi örneklerle aynı şekilde Anadolu ağızlarına da yer vermiş bulunmaktadır.

Hasan Eren'in Türkçede *-mn->-mb-* dissimilationunu konu alan yazısı (1959), esas itibariyle, Eckmann'ın yukarıda işaret ettiğimiz Türkçedeki *b, p* ve *m* ünsüzlerinin türemesi ile ilgili makalesini hedef almaktadır. Eren bu yazısıyla, Eckmann'ın yazısında belirttiği türeme olaylarına kısmen katılmakta, kısmen de bunları basit bir benzeşmezlik (dissimilation) olayından ibaret saydığını, Anadolu ağızlarından ve başka lehçelerden getirdiği yeni tanıklarla ispata çalışmıştır.

Bizim, Eski Anadolu Türkçesindeki *-van/-ven, -vuz/-vüz* eklerinin Anadolu ağızlarındaki devamı ile ilgili olan yazımız (1964), ses değişmelerine dayanan bir şekil bilgisi konusudur. Bu yazıda, Eski Anadolu Türkçesinde çekimli fiillere gelen *-van/-ven, -vuz/-vüz (alurvan* 'alırım', *alavuz* 'alalım' vb.) birinci şahıs eklerinin Anadolu ağızlarında *v>y* ses değişmesine uğramış *leşberyin* 'rençperim', *leşberyüz* 'rençperiz' gibi kalıntıları üzerinde durulmuştur. Böylece, bu ekler dolayısıyla, şahıs eklerinin Eski Anadolu Türkçesinden Anadolu ağızlarına uzanan tarihî gelişmeleri izlenmiştir.

Anadolu ağızlarını şekil bilgisi yönü ile değerlendiren makaleler de ne yazık ki, bir ikiyi geçmeyecek kadar azdır. Bu grupta Fransız Türkologlarından Louis Bazin'in Anadolu'daki *abao.!* ünlemini ele alan yazısı ile, Sadettin Buluç'un Anadolu ağızlarındaki bazı fiil çekimleri üzerinde duran iki yazısı vardır. Önce 1969 yılında toplanan XII. Türk Dil Kurultayı'nda, daha sonra da *Berlin*'de toplanan XII. Uluslararası Altaistik Konferansı'nda birer bildiri olarak okunmuş olan bu yazılarda, Buluç, Anadolu ağızlarında yer alan ve ilgi çekici kuruluşları bulunan bazı hâl kipi ekleri ile bunların çekimleri üzerinde durmuştur.

Hasan Eren'in *Onomatopéelere ait notlar* başlığını taşıyan yazısı (1950), ses taklidi niteliğindeki sözlere çeşitli ekler eklenerek türetilmiş olan *bilik, piliç, filiz* 'piliç' gibi sözler üzerinde durduğundan daha çok kelime hazinesini, ancak, bir yönü ile de şekil bilgisini ilgilendiren bir yazı niteliğindedir.

Anadolu ağızlarına girmiş yabancı kelimeler konusunda duran ilk araştırıcı Andreas Tietze'dir. Tietze, bu konuda yazmış olduğu birkaç makale serisinin ilkinde, Avrupa dillerinden Türkçeye yeni devirlerde girmiş olan yabancı kelimeleri ele alarak,

Levent Şahverdi Arşivi

bunların geçirdiği formal değişiklikleri (1952) incelemiştir. Tietze'nin bu yazısı genellikle Türkiye Türkçesi ile ilgilidir. Ancak, çeşitli sebeplere bağlanabilen değişme olayları için verilen *elektrik/alettirik, ruba/uruba, revir/levir, karakter/kalekter* gibi örneklerin çoğu, halk konuşması dolayısıyla ağızlara dayanmaktadır. Tietze'nin bu makalesi, yabancı kelimelerde kendini gösteren formal değişikliklerin bağlı bulunduğu sebepleri ortaya koyan değerli bir araştırmadır. Yazar, daha sonra yazdığı iki makale ile de (1955, 1962), Anadolu ağızlarına girmiş olan Grekçe kelimeler üzerinde durmuştur. Biribirinin devamı niteliğinde olan bu iki makalede, Grekçeden geçmiş 347 kelime ele alınarak bunlar üzerinde gerekli dil tahlil ve açıklamaları yapılmıştır. Bu yolla Anadolu dialektoloji sözlüğüne değerli bir katkıda bulunulmuştur. Yazar, Anadolu ağızlarına girmiş olan yabancı kelimelerin tablosunu tamamlamak üzere, daha sonra Türk halk diline girmiş olan Bulgarca, Rusça, Sırpça gibi İslavca kelimeler (1957) ile, Anadolu ağızlarında yerleşmiş Arapça (1958) ve Farsça (1969) kelimeler üzerinde de ayrıntılı olarak durmuştur. Tietze'nin bu makaleleri, Anadolu ağızları üzerinde çalışacaklar için güzel bir kazançtır. İleride hazırlanacak ayrıntılı ağız sözlükleri için değerli birer işlenmiş malzeme durumundadır. Ayrıca, Anadolu ağızlarının kültür yapısındaki yabancı etkileri filoloji ölçüleri ile ortaya koyan değerli incelemelerdir.

Hasan Eren, *Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler* adlı makalesinde (1960), Tietze'nin yukarıda saydığımız makalelerinden üçü üzerinde durarak, Anadolu ağızlarında bu türlü yabancı kelimeler dışında Moğolcadan, Ermeniceden, Kafkas dillerinden geçme yabancı kelimelerin de bulunduğunu, Tietze'nin, makalelerinde bu hususa yer vermemiş olduğuna işaret ettikten sonra, kendisinin daha önce *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'ni tanıtmak üzere yazmış olduğu bir yazıda (TDCF. Dergisi VI/1948, s. 445-448) ele aldığı Bulgarca ve Rusçadan geçme İslavca kelimeleri de görmediğini belirtmiştir. Eren daha sonra, Tietze'nin söz konusu makalelerde ele aldığı bazı kelimeler üzerinde yeniden durarak, bunlara gerekli eklemeler yapmıştır. Böylece, Eren'in katkıları ile Anadolu ağızlarındaki Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler konusu daha da değerlendirilmiş bulunmaktadır.

Tietze, VIII. Türk Dil Kurultayı'nda okumuş olduğu *Anadolu Türkçesinin tabakalaşması* adlı bildirisinde (1957) Anadolu Türkçesindeki kelime hazinesinin tabakalaşmasını gözden geçirmiştir. Anadolu Türkçesinde bu yönden yedi ayrı tabaka tespit etmiş olan Tietze, bir dildeki kelime hazinesinin tarih içindeki gelişmenin bir sonucu olduğu görüşünden hareket ederek, bu konuya tarihî metodu uygulamıştır. Bu makale bütünü ile Anadolu ağızlarını ele almamıştır. Hem yazı dilini hem de ağızları kapsayan bir makaledir.

Hasan Eren, *Anadolu*'da *Kafkasya Türkleri adını taşıyan makalesinde* (1961), yine Tietze'nin yazılarına atıf yaparak, Anadolu ağızlarına Anadolu dışı Türklerden geçmiş olan kelimelerin de yabancı kelimeler sayılabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Makalesinde bu ana görüşten hareket eden Eren, Anadolu ağızlarına Karaçay ve Balkar Türkçelerinden geçmiş olan 170 kelimeyi, bu iki lehçeye ait sözlük kaynaklarına ve Söz Derleme Dergisi'ne dayanarak incelemiştir. Makalenin sonuna ayrıca Karaçay ve Balkar lehçelerine ait sözlüklerde yer almayan, ancak kendisinin bu lehçelerden geçmiş olduğunu kabul ettiği bir kısım kelime malzemesi daha eklemiştir. Bu makale ile Anadolu göçmen ağızlarına ait söz dağarcığının da bir kısmı değerlendirilmiş bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu ağızlarındaki yabancı sözlerle ilgili bir yazı da Ahmet Caferoğlu'nun Anadolu ağızlarına geçmiş Moğolca unsurları inceleyen (1954) yazısıdır.

Anadolu bölgesi, çeşitli tarihî olaylar dolayısıyla bir süre Moğol hakimiyeti altına girmiş olduğundan, bu hakimiyet döneminin bir kalıntısı olarak, Anadolu ağızlarına bazı Moğolca unsurlar da girmiş bulunmaktadır. Bu yazı, tarihî gelişmelerine girilmeksizin bu nitelikteki yabancı kelimelerin Anadolu ağızlarında (ve Azerîcede) uğradığı gramer ve anlam değişmelerini ele almıştır. Caferoğlu'nun Türkiye balık adları konusunda yazmış olduğu makale (1960) ise, merkezi *Venedik*'te bulunan *Comitato per L'Atlante Linguistici Mediteraneo* tarafından çıkarılması düşünülen dil atlasında Türkiyeyi temsil edecek bir ön hazırlık çalışması durumundadır. Caferoğlu, bu makalesinde Akdeniz bölgesinin kültür unsurlarını balık adlarına göre ortaya koyacak sekiz ayrı sahil bölgesinden derlemiş olduğu kelime malzemesini bir sınıflamaya tâbi tutarak Latince karşılıkları ile birlikte 17 sayfalık lûgatçe hâlinde yayımlamıştır.

1975 Ekim ayında Konya'da toplanan I. Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri'ne bir bildiri olarak sunulan ve 1976'da yayımlanan *Batı Anadolu Ağızlarında haftanın günleri üzerine bir inceleme* adlı araştırmasında, T Gülensoy, elde mevcut malzemeye göre, Anadolu'nun bazı ağızlarında haftanın 7 günü için söylenen adlar üzerinde durmuştur.

Anadolu ağızlarında yer almış sözlerin etimolojisi ile ilgili çalışmalar da birkaçı geçmeyecek kadar azdır. Bu konuda yalnız Hasan Eren'in, Anadolu'daki *Ören* ve *Sökü yer adları* ile (1950), 1965), *gök* kelimesinin türevlerini ele alan (1958) yazılarını gösterebiliriz.

Anadolu ağızları ile, Anadolu'nun etnik yapısı arasındaki bağlantılar üzerinde duran bazı yazılar da vardır. Ahmet Caferoğlu *Kırşehir vilâyetinin bu günkü etnik teşekkülüne dair notlar* (1947) adlı makalesi ile bu konu üzerinde duran ilk araştırıcı olmuştur, denebilir. Caferoğlu, bu yazısında *Kırşehir* ağızlarını oluşturan Geygelli, Boynuinceli, Tülek, Cerit, Akkoyunlu, Kızılkoyunlu, Herikli, Türkmen, Mamalı, vb. Türk aşiretleri üzerinde durarak, bunların il sınırları içindeki yerleşme durumlarını incelemiştir. Daha sonra bizim, *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (1956) adlı kitabımızın Giriş bölümünde kısmen, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* adlı kitabımızda ise (1963), derinlemesine bir şekilde bölge ağızları ile bu bölge ağızlarını kuran etnik unsurlar arasındaki ilişkilere yer verilmiştir. Son eserde, Başbakanlık Devlet Arşivi'ndeki yayınlanmamış belgelere dayanılarak bu bölge ağızlarını kuran Türk etnik unsurlarının Çayan, Karahacılu, İnallu, Eskil, Karacaaraplu, Dumanlı, Kızılkoyunlu, Dânişmendlü, Musahacılu, Boynuincelü, Bekdik, Eymür gibi Türkmen aşiretleri olduğu ortaya konmuştur. *Bartın ve yöresi ağızlarındaki lehçe tabakalaşması* adlı makalemizde, bu bölge ağızlarında Oğuz lençesine ait dil özellikleri ile Kıpçak lehçesine ait dil özelliklerinin biribiri içine girmiş ve kaynaşmış olmasının sebepleri üzerinde durulmuş; çözüm için tarihî kaynaklara baş vurularak, bu durumun bölgede Oğuz-Türkmen ve Kıpçak unsurlarına dayanan bir yerleşme ve lehçe tabakalaşmasından ileri geldiği ispata çalışılmıştır. 1969 yılında *Berlin*'de toplanan *XII Permanent International Altaistic Conference*' e ilkin bir bildiri olarak sunulan (1969) araştırmamızda (1971, 1974) ise, doğrudan doğruya Anadolu ağızlarının etnik yapı ile bağlantıları araştırılmıştır. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

konuda kesin bir yargıya varabilmek için 24 Oğuz boyundan Kınıkların, Avşarların ve Salurların kurmuş oldukları ve o günden bu güne etnik yapısı değişmemiş olan köyler ele alınarak bu köylerin dil yapıları incelenmiştir. Bu yolla, *Anadolu*'da biribirine, aykırı çeşitli dil özelliklerinden hangilerinin hangi Oğuz boylarından geldiği konusunda bir deneme yapılmak istenmiştir.

Doğan Aksan'ın 1969'da *Viyana*'da toplanan Onomastik Bilimleri Kongresi'ne sunduğu yayımlanmış (1970) bildirisi Anadolu yer adları ile ilgilidir. Aksan bu bildirisinde Anadolu'daki yer adlarının dil bilimi ve kültür açısından önemi üzerinde durmuştur. Yine yer adları üzerinde duran ve dolayısıyla Anadolu ağızlarını ilgilendiren bir yazı da Özcan Başkan'ın *Türkiye köy adları üzerine bir deneme* (1970) adlı makalesidir. Başkan bu makalesinde Türkiye'deki 40.000'e yakın köy adlarını bir sınıflamaya tâbi tutarak, bu adların verilişinde dil bilim açısından belli bir örgü, belli bir yapı ve düzen olduğunu ortaya koymuştur. Bu makalenin devamı niteliğinde olan, Aksan'ın *Anadolu yer adları üzerinde en yeni araştırmalar* adlı yazısında (1974) önce Başkan'ın görüşleri özetlenmiş, bu görüşler ona eklenecek yeni görüşlerle birleştirilerek, Anadolu'daki köy adlarını adlandırma yolları genel dil bilim açısından yeni baştan ele alınmıştır. Aksan'ın 1974 yılında *Bonn*'da toplanmış olan XVII. PIAC'a sunmuş olduğu *Ausdruckskraft der türkischen Sprache im Spiegel der anatolischen Mundarten* konusundaki bildirisi ise, Anadolu ağızlarını semantik yönünden değerlendiren bir bildiridir.[9] Bu bildiride Anadolu ağızlarının Türkçenin bütün türetme yollarından yararlandığı, somutlaştırma yoluna başvurarak pek çok kelimeler türettiği, yazı dilinin aksine Türkçenin türetme kurallarına özenle bağlı kaldığı görüşü örneklerle açıklanmıştır.

Anadolu ağızları üzerindeki çeşitli malzeme ve yayınlara dayanılarak bu ağızların gramer yapısını tümü ile ele alan makale Caferoğlu'nun *Fundamenta*'da yayımlanmış olan *"Die anatolischen und rumelischen Dialekte"* adını taşıyan (1959) makalesidir. Bu makalede Anadolu ağızlarına ait ses ve şekil bilgisi özelliklerini toplu olarak görmek mümkündür. Yalnız, makale, belli ölçülerle sınırlanmış bir inceleme olduğundan gözden kaçmış ya da verilmemiş olan özellikler çoktur. Ayrıca, eldeki metinlerin sınırlılığı ve araştırma yazılarının azlığı dolayısıyla, Anadolu ağızlarının ayrıntılı bir tavsifi de yapılamamıştır. Ağızların, dil özellikleri temelinde değil de coğrafî bölgeler temelinde bir sınıflamaya tâbi tutulmuş olması, bizce, makalenin işaret edilmesi gereken önemli bir eksiğidir.

Anadolu ağızlarını bibliyografya yönünden toplayan bir yazı, Kayahan Erimer'in *Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde bir bibliyografya denemesi* adlı (1970) yazısıdır. Bu yazıda, başlangıçtan bu güne kadar yapılmış olan bütün araştırma ve incelemeler herhangi bir eleştiriye girilmeksizin yazar adları alfabetik sırasına göre verilmiştir. Konu fazla geniş tutulduğu için, yazıda doğrudan doğruya Anadolu ağızları ile ilgili olmayan folklor vb. nitelikteki ağız dışı bazı araştırma ve incelemeler de yer almıştır. Makalede bu türlü yayınların da yer almış olması, makaleyi oldukça şişkin bir duruma getirmiştir. Bazı bibliyografya eksikleri ile birlikte ad ve tarih yanlışları dışında, bu alandaki bütün yayınları biraraya toplamış olması bakımından yararlı ve değerli bir çalışmadır.

---

9 Bu bildiri, *Bonn*'daki Seminar für Sprache und Kulturwissenschaften Centralasiens der Universität Bonn'un PIAC bildirilerine ayrılmış bir cildinde basılmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

5. §. Yukarıdan beri yapılan açıklamalar gösteriyor ki, Anadolu ağızları üzerinde, özellikle 1940'dan sonraki dönemde derleme veya araştırma niteliğinde olmak üzere epey çalışma yapılmıştır. Ancak, bu güne kadar yapılanlarla bu alanda yapılması gerekenler arasında bir orantı kurulduğunda, daha önümüzde doldurulması gerekli büyük boşlukların bulunduğu da gözden kaçmamaktadır. Anadolu ağız araştırmalarının bu gün için çözüm bekleyen başlıca sorunları şu noktalarda özetlenebilir:

1. Şimdiye kadar ortaya konmuş olan metin malzemesinin ancak bir kısmı bilimsel ve teknik inceliklere uygun olarak derlenip yayımlanmıştır. Bilindiği üzere, ağızlar üzerindeki araştırma ve incelemelerde ortaya konan eserlerin değeri, öncelikle o araştırma ve incelemelerin dayandığı malzemenin sağlamlığına bağlıdır. Eldeki metin kolleksiyonları ise bu bakımdan yarıdan çoğu itibariyle yeterli bir sağlamlık taşımamaktadır. Öte yandan, artık *Anadolu* bölgesi de yaşayış şartları bakımından yeni bir ortama girmiş bulunmaktadır. XX. yüzyılın okul, radyo, televizyon, gazete, kitap otomobil, tren, uçak gibi çeşitli teknik ve kültürel imkânları ile, şehirler arasındaki ticarî bağlantılar, büyük şehirlere ve sanayi bölgelerine yapılan göçler, sosyal ve kültürel alandaki hızlı değişme ve gelişmeler bir yandan *Anadolu* halkını biribiri ile kaynaştırıp karıştırmakta bir yandan da bu şartların ve yazı dilinin etkisi altında, yerli ağız özelliklerinin büyük bir hızla aşınıp kaybolmasına yol açmaktadır. Anadolu ağızları üzerindeki bu malzeme açıklığının kapatılabilmesi için *tezelden plânlı ve programlı bir derleme faaliyetine* girişilmesi gerekmektedir. Koynunda en az 1200 yıllık bir geçmişi barındıran bu değerli kültür hazinesi, ancak böyle sistemli ve bilimsel bir derleme faaliyeti ile büsbütün eriyip kaybolmaktan kurtarılabilir.

2. Bu gün Anadolu ağızları, bazı genel özellikleri ile coğrafî bölgelere uygun birtakım bölümlere ayrılabilirse de, çok defa biribirine komşu kasaba ve köylerde bile önemli ağız ayrılıklarının bulunduğu veya uzak bölgelerdeki ilçe ve köylerin bir kısım ağız özellikleri bakımından birleştikleri görülür. Bu durum esas itibariyle Anadolu bölgesine yerleşen 23 ayrı Oğuz boyu arasındaki ağız ayrılıklarından, *Anadolu*'ya gelen bu boyların belirli yerlere belirli gruplar hâlinde yerleşmemiş olmalarından ve *Anadolu*'nun XI. yüzyıldan bu yana kendi yapısında geçirdiği tarihî ve sosyal değişmelerle ilgili etnik dalgalanmalardan ileri gelmektedir. Kaldı ki, son araştırmalar, *Anadolu* bölgesine Oğuz dışı öteki bazı Türk etnik unsurlarının da gelip yerleştiğini göstermektedir. *Anadolu*'da yerleşmiş olan boy ve oymaklardan bir kısmının *Anadolu*'da yüzyıllarca göçebe bir yaşayış sürdürmüş olması, Osmanlı İmparatorluğunun yerleştirme siyasetinin ortaya çıkardığı iç göçler, göçebeleri yerleştirme siyasetinin doğurduğu sonuçlar ve daha başka sebepler, Anadolu ağızlarında bölgeler arası dalgalanma ve karışmaları da ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı, Anadolu ağızları üzerinde yapılacak derleme ve araştırmaların önce her bir ilin idarî sınırları açısından ele alınması ve bu inceleme sırasında o ağızın dil yapısı ile etnik yapısı arasındaki bağlantıların da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

3. *Anadolu*'da yerli ağızlar yanında *Orta-Asya*'dan, *Kafkasya*'dan ve *Rumeli*'den (Balkanlardan) son bir iki yüzyıl içinde yapılmış göçlerle kurulan küçük ağız bölgeleri de vardır. Bu ağızlara 'Göçmen Ağızları' adı verilmektedir. Anadolu ağızlarının bir bütün olarak ortaya konabilmesi için, göçmen ağızlarının da yerli ağızlardan ayrı olarak derlenip araştırılması gerekmektedir. Şimdiye kadar bu konuda hemen hiçbir şey yapılmamış sayılabilir.

Levent Şahverdi Arşivi

4. Bu gün Anadolu ağızları ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi (sentaks), kelime hazinesi, deyimler, anlam bilimi vb. konular açısından daha geniş çalışma ve araştırmaları gerektiren bir boşluk içindedir. Hangi dil özelliklerinin Anadolu'nun hangi ağızlarında yer aldığını kesinlikle ve ayrıntıları ile bilemediğimiz gibi, hangi ağızların hangi dil özelliklerine sahip olduklarını da kesin sınırlar ile ayıramıyoruz. Bu yüzden, Anadolu ağızlarının dil özellikleri temelinde tam bir sınıflaması yapılamamıştır.

Türkiye dışı ülkelerde diyalektoloji araştırmalarının sonucuna dayanan dil atlasları yayımlanalı uzun yıllar geçtiği halde, *Türkiye*'de Anadolu ağızları için hâlâ bir dil atlasını hazırlayabilecek kıvama gelmiş sayılmayız. Bunun başlıca sebebi, yukarıda belirtilen malzeme ve araştırma yetersizliğidir. Bizce, bu konudaki açıklık ancak bir yandan her küçük ağız bölgesini bütün ayrıntıları ile ele alan bilimsel araştırmaların, bir yandan da bol metin malzemesine dayanılarak her bir dil olayını bütün Anadolu ağızlarında inceleyen monograrafilerin hazırlanması ile kapatılabilir.

KISALTMALAR

AAT: Anadolu Ağızlarından Toplamalar

ADÜM I: Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I

AİAD: Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler

ASAL: American Studies in Altaic Linguistics.

AYB: Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCF. Derg.: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

FUNDAMENTA: Philologiae Turcicae Fundamenta, (Wiesbaden 1959).

KDİAT: Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar

OAAD: Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler

PIAC: Permanent Internationale Altaistic Conference

TDAY: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

TDB: Türk Dili Belleten (1952 yılı sonuna kadar Türk Dil Kurumunun yıllık yayın organı)

TDK: Türk Dil Kurumu (Ankara)

TDED: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul)

TDKOBB: Türk Dili Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler cildi.

TFA: Türk Folklor Araştırmaları Dergisi (Ankara).

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (Ankara)

TM: Türkiyat Mecmuası (İstanbul, Türkiyat Enstitüsü)

AOH: Acta Orientalia Hungarica

Levent Şahverdi Arşivi

BİBLİYOGRAFYA

Acar, Turgut, *Artvin ve Yöresi Ağızları.* (Basılmamış Doktora çalışması, Erzurum 1972).

Aksan, Doğan, *Birkaç Türkçe yer adı ve bunların dilbilimi ve kültür bakımından önemi*, DTCF. Derg. XXVI / 1-2 (1968), Ankara 1970, s. 81-85.

Aksan, Doğan, *Anadolu yer adları üzerine en yeni araştırmalar*, TDAY. 1973-74, s. 185-193.

Aksoy, Ömer Asım, "Gaziantep ağzı üzerine etütler", *TDB* seri II/5-6, 1940 s. 65-96.

———, *"Gaziantep ağzından atasözleri"*, TDB seri II/7-8, 1941, s. 81-112; II/9-10, 1941, s. 99-147.

———, *Gaziantep Ağzı I* TDK. yay., İstanbul 1945; II. İstanbul 1945, III. İstanbul 1946.

Bazin, L., "A propes de l'exclamation anatolienne abao!." *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958, s. 39-50.

Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakır Ağzı*, Diyarbakır Halkevi yay. Ankara 1966. (Ali Rıza Önder, Türk Dili XVII/196, 1968, s. 542-545).

Buluç, Saadettin, "Kerkük hoyrat ve manilerinde başlıca ağız özellikleri", XI. *TDKOBB* (1968). s. 109-118.

———, "Kerkük hoyratlarına dair", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, TKAE yay., Ankara 1966, s. 142-154..

———, "Über einige Konjugationsformen in den anatolischen Mundarten", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Protokolband der XII Tagung der PIAC *1969 in Berlin*, 1974, s. 161-164.

———, "Tellâfer Türkçesi üzerine", *TDAY 1971-74*, s. 49-57.

Caferoğlu, Ahmet, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I.* Balıkesir, Manisa, Afyonkarahisar, Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli, Kütahya vilâyetleri ağızları, İstanbul 1940.

———, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II* Oyunlar, tekerlemeler, yanıltmaçlar ve oyun ıstılahları. Konya, Isparta, Burdur, Kayseri, Çorum, Niğde vilâyetleri oyunları, İstanbul 1941.

———, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, I* Kars, Erzurum, Çoruh, ilbaylıkları ağızları, TDK. yay. İstanbul 1942.

———, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde ilbaylıkları ağızları, kalaycı argosu ve Geygelli yürüklerinin gizli dili. TDK. yay. İstanbul 1943.

———, *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar* TDK. yay. İstanbul 1944.

———, *Güney-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* Malatya, Elâzığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş vilâyetleri ağızları, İstanbul 1945.

Levent Şahverdi Arşivi

——, "1945 Yılı Kuzey-doğu Anadolu Gezisinden", TDED 1/2, 1946, s. 65-80.

——, "Niğde ağızlarından örnekler", TED 1/3-4, 1946, s. 149-162.

——, "Kırşehir vilâyetinin bugünkü etnik teşekkülüne dair notlar", TED II/1-2, 1947, s. 79-96.

——, "Küçük, çocuk, enik" kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerine dair", TDB seri III/10-11, 1947, s. 6-12.

——, *Kuzey-doğu illerimiz ağızlarından Toplamalar* Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi ağızları. TDK. yay. İstanbul 1948.

——, "Terekeme ağzıyla hudut boyu saz şairlerimizden Kurbani ve şiirleri", TDED III/1-2, 1948, s. 87-106.

——, *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler* Niğde, Kayseri, Kırşehir, Yozgat vilâyetleri ile Afşar, Saçıkaralı ve Karakoyunlu uruklarının ağızları, İstanbul 1948.

——, "Eskişehir ağızları üzerine bir deneme", *TDED IV/1-2*, 1950, s. 15-33.

——, *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler.* Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak illeri ağızları. TDK. yay. İstanbul 1951.

——, "Erkilet çerçilerinin argosu "dilce", *TDED IV/4, 1952*, s. 334-344.

——, "Anadolu Abdallarının gizli dillerinden bir iki örnek", *Fuad Köprülü Armağanı*, 1953, s. 77-79.

——, "Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair", *TM XI*, 1954, S. 41-57.

——, "Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında Moğolca unsurlar", *TDAY 1954*, s. 1-10.

——, "Anadolu ağızlarında metathése gelişmesi", *TDAY 1955*, s. 1-7.

——, "Anadolu ağızlarında içses ünsüz benzemesi", *TDAY 1958*, s. 1-11.

——, "Die anatolischen rumelischen dialecte", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, s. 239-260.

——, "Türkiye'de balık adları", *TDED X*, 1960, s. 111-132.

——, "Muğla ağzı", *TDAY, 1962*, s. 107-130.

——, "Anadolu ağızlarında konson değişmeleri", *TDAY 1963*, s. 1-32.

——, "Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişmeleri", *TDAY 1964*, s. 1-33.

——, "Aydın ili ağızlarından örnekler ve etnografya bakımından özellikleri", *TDAY 1965*, s. 1-28.

——, "Akhisar ve Cihanbeyli ağızları", *TDAY 1967*, s. 11-38.

Eckmann, János, "Anadolu Karamanlı ağızlarına dair araştırmalar I. Phonetica", *DTCF Derg. VII*, 1950, s. 165-179.

——, "Karamanlıca -işinli gerundium hakkında", *TDB seri* III/14-15, 1951, s. 45-52.

——, "Kelime ortasında anorganik B, P ve M'nin türemesi", *TM 1953*, s. 313-320.

——, "Karamanlı Türkçesinde -maca ekli fiil şekli", TDAY 1953, s. 45-52.

Levent Şahverdi Arşivi

——, "Terekeme ağzında -mamaca ekli fiil şekline dair", *AYB IV/37*, 1954, s. 16-17.

——, "Türkçede d, t ve n seslerinin türemesi", *TDAY 1955*, s. 11-22.

——, "Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen", *Jean Deny Armağanı*, TDK. Ankara 1958, s. 77-83.

——, ve Mansuroğlu, Mecdut, "1959 yılı Trakya dialektoloji raporu", *TDED IX*, 1959, s. 113-118.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Kars Bölgesi Ağızları* (Basılmamış Doktora çalışması, Erzurum 1971. 1. cilt: Ses bilgisi; 2. cilt: Beş ağız bölgesinden metinler): *Kars İli Ağızları Ses Bilgisi*, Gazi Üniv. yay., Ankara 1983.

Eren, Hasan, "Türkçede -mm->-mb- dissimilationu", *TDAY, 1959*, s. 95-103.

——, "Anadolu ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler", *TDAY, 1960*, s. 295-371.

——, "Enigmes populaires turques de Cypre", *AOH XI, 1960*, s. 105-114.

——, "Kıbrıs'ta Türkler ve Türk dili", *X. TDKOBB*, Ankara, 1963, s. 37-50; Türkoloji Dergisi I, 1964, s. 1-14.

——, "Türk yer adları -Söke-", *TDAY 1965*, s. 149-153.

——, "Kıbrıs ağzının kökeni", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi* (14-19 Nisan 1959) Türk Heyeti Tebliğleri, Ankara 1971, TKAE. yay. s. 345-360.; aynı yazının Fransızcası: "Origine du parler Turc du Cypre", s. 361-366).

Gemalmaz, Efrasyab, *Erzurum İli Ağızları*, (İnceleme - Metinler - Sözlük ve Dizinler) 3. cilt, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını no: 89, Erzurum 1978.

Günay, Turgut, *Rize İli Ağızları*, (İnceleme - Metinler - Sözlük) Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayını, Ankara 1978, 340 s.

Güngör, M. N., *Kastamonu ninnileri*, Kastamonu 1945.

Hazai, G., "Contribition à l'histoire des dialectes osmanlis-turcs", *SO XXVIII/4*, 1964, s. 1-9.

Kişmir, Celâleddin, "Konya ağzından örnekler", *TFA X/199*, 1966, s. 3985.

Korkmaz, Zeynep, "Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında", *TDAY 1953*, s. 197-205.

——, *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, DTCF yay Ankara 1956. (A. Tietze, Oriens 10/2, 1957, s. 308-309).

——, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, I. cilt. DTCF yay Ankara 1963. (M. Ergin, Türk Kültürü 1/7, 1963, s. 58-60.)

——, "Bartın ve yöresi ağızları, üzerine", *Türkoloji Dergisi I*, 1964, s. 103-141. (M. N. Hacıeminoğlu, Türk Kültürü III/27, 1965, s. 222-223).

——, "Eski Anadolu Türkçesindeki -van/-ven, -vuz/-vüz bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları", *TDAY, 1964*, s. 43-65.

——, "Bartın ve yöresi ağızlarındaki lehçe tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi II/1, 1965*, s. 227-249

Levent Şahverdi Arşivi

——, "Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu", *TDAY 1971*, s. 23-32.

——, "Ağız Araştırmaları ve Folklor", *I Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara 1974, s. 126-130.

——, "Halk etimolojisi ve Folklor", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi yayınları: 16, Ankara 1976, s. 185-194.

Koşay, H. Zübeyir, - Aydın, Orhan, *Anadilden Derlemeler II.*, Ankara 1952.

Koşay, H. Zübeyir, *Türk halk dilindeki yemek adları*, Németh Armağanı, TDK. Ankara 1962, s. 289-317.

Küçükbezirci, S., "Sızma köyü deyişleri", *TFA VI/132*, 1960, s. 2191-2193.

——, "Konya atasözleri ve deyimleri", *TFA VI/134*, 1960, s. 2233-2234.

Kürkçüoğlu, Kemal Edip, *Urfa Ağzı*, *TDK yay.* İstanbul 1945.

Levis, Geoffery, "The Secret Language of the Geygelli Yörük", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, istanbul 1950-1955, s. 214-226.

Mansuroğlu, Mecdut, "Edirne ağzında yapı, anlam ve söz dizimi özellikleri", *TDAY 1960*, s. 181-187.

Miskioğlu, C. İhsan, "Hatay ağzı üzerine", *TFA VII/145*, 1961, s. 246-2465.

——, "Hatay ağzının gramer özellikleri", *TFA IX/188*, 1965, s. 3692-3692.

Olcay, Selâhattin, *Erzurum Ağzı*, Atatürk Üniv. yay., Ankara 1966, (T. Gülensoy, Türk Kültürü V/55, 1967, s. 547.)

——, *Doğu Trakya Yerli Ağzı*, Atatürk Üniv yay., Ankara 1966.

Orta, Nedim, "Uşak ve yöresinden bazı kelimeler", *TFA IX/183*, 1964.

Ögel, Bahaeddin, "Erzurum ağzında nispet cümleleri", *Erzurum Halkevi Kültür Derg.*, 1/10, 1946.

——, "Erzurum şivesinde söz yapılışı", *Erzurum Halkevi Kültür Derg.*, III/10, 1946.

——, "Riddles from Erzurum", *Journal of American Folklore*, October-December 1950, (Ayrıbasım).

Önder, A. Rıza, "Hınıs'tan kelime ve deyimler", *TFA II/58*, 1963, s. 921-926.

——, "Göle'de insan isimleri", *TFA III/74*, 1954, s. 1180-1182.

——, *Räsänen, Marti, Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien.*

1. Sivas Vi.. SO V/2, 1933, s. 1-151. (a. Caferoğlu, AYB III, 1939.)
2. Yozgat Vil.: SO VI/2, 1935, s. 1-106.
3. Ankara, Kaiseri, Kırşehir, Çankırı, Afion Vil.: SO VIII/2, 1936, s. 1-130.
4. Konja, SO X/2, 1942, s. 1-83.

——, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, SO XV, 1945, s. 1249. (H. Eren, DTCF Derg., VIII, 1950, s. 240-249.)

——, *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, 1957.

Levent Şahverdi Arşivi

——, *The Turkisch Dialect of Edirne*, ASAL, Bloomington, 1962, Indiana *University*, s. 45-69.

Sabir, *Kerkük'ün müntehap hoyratları*, Bağdat 1951.

Salaville, S. - Dallaggio, E., *Karamanlidika*, Ath´´nes 1958. (S. Eyice, Belleten XXVI/102, 1962, s. 369-374).

Seyidoğlu, Bilge, *Erzurum halk masalları üzerinde araştırmalar*, Erz. Üniv. Fen Edeb. Fak. yay. Ankara 1975.

Şenol, K., "Erzurum ve Kars halk dilinden sözler", *TFA VIII/178*, 1964, s. 3409-3411.

Terzibaşı, Ata, *Kerkük hoyrat ve manileri I.*, Bağdat 1955; II. Kerkük 1956; III, Kerkük 1957

——, *Kerkük havaları*, Bağdat 1961. (Ş. Elçin, Türk Kültürü 1/7, 1963, s. 60-61, Türk Etnografya Derg., 5, 1962, s. 99).

——, *Arzı Kamber masalı*, Bağdat 1964. (Ş. Elçin, Türk Kültürü II/24, Kültürü /24, 1965, s. 72-73).

Tietze, A., "Die formale Veränderungen an den neueren europäischen Lehnvörtern im Türkischen", *Oriens* V/2, 1952, s. 230-268.

——, "Griechische Lehnwörler im anatolischen Türkisch", *Oriens VIII*, 1955, s. 204-257 (M. Mansuroğlu, Orbis VI/1, 1957, s. 222-225).

——, "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprachen", *Oriens X*, 1957, s. 1-47.

——, "Directe arabische Enthehnungen im anatolischen Türkisch", *Jean Deny Armağanı*, 1958, s. 255-333.

——, "Anadolu Türkçesinin tabakalaşması", *VIII. TDKOBB. 1960*, s. 71-76.

——, "Einige Weitere griechischen Lehnwörter anatolischen Türkisch", *Németh Armağanı*, 1962, s. 372-388.

——, "Persian Loanwords in anatolian Turkisch", *Oriens, XX 1969*, s. 125-168.

Türk Dil Kurumu, *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, I. İstanbul 1939; II, İstanbul 1941; III, İstanbul 1942; IV, İstanbul 1949; V, Ankara 1952; VI, Ankara 1957. (H. Eren, TDB seri III/14-15, 1951, s. 107-112).

——, *Derleme Sözlüğü* I, Ankara 1963; II, Ankara 1965; III, 1968; IV, 1969; V, Ankara 1972; VI, Ankara 1973; VII, Ankara 1974; VIII, Ankara 1975.

——, *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler*, TDK. yay., Ankara 1969.

Zabit, Ş. S., *Irak Türkmenleri Ağzında Atalar Sözi*, Bağdat 1961.

Zülfikar, Hamza, "Bitlis'ten derlenmiş atasözleri, deyimler, alkış, kargış ve bilmeceler", *Türkoloji Dergisi III/1*, 1968, s. 65-105.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975 - 1976 (Ankara 1976), s. 143-172.

Levent Şahverdi Arşivi

BATI ANADOLU AĞIZLARINDA YAZI DİLİNDEN AYRILAN İSİM ÇEKİMİ EKLERİ VE FONOLOGIE-MORPHOLOGIE BAĞLANTISI

1. §. İsim çekimi ekleri, şekil ve kullanılışları bakımından Türkiye Türkçesi yazı dili ile Anadolu ağızlarında genellikle paralel gider. Ancak, bazı dar ağız bölgelerinde hem eklerin ses yapıları hem de yüklendikleri görevler bakımından, yer yer yazı dilinden ayrılan durumlarla karşılaşılmaktadır. Anadolu ağızları, bir yönü ile, bazı arkaik şekilleri olduğu gibi devam ettiren bir koruyuculuk vasfı taşıdığından, görülen aykırılıkların bir kısmı Türkçenin eski devirlerinden bu güne kadar aktarılagelmiş bu eski şekillerin devamı niteliğindedir. Bazı ağızlarda bulunma hâli ekinin ayrılma hâli görevini de karşılamış olması, ünlülerde aslî uzunlukların yer alması ve tasvir fiillerinin ilgi çekici birleşimler göstermesi gibi. Anadolu ağızları, bir yandan da uzun yüzyıllar, yazı dili ile pek bağlantılı olmadan kendi tabiî değişme ve gelişme şartları içinde yol almış bulunduğundan, görülen aykırılıkların bir kısmı da zamana bağlı bu tarihî değişme ve gelişme şartlarının ortaya koyduğu daha yeni biçimlenmelerle ilgilidir. Bunlara, Anadolu iskân tarihi ile ilgili değişme ve dalgalanmalardan gelen karışmalar da eklenirse, ses ve biçim yapısı bakımından eski ve yeni bazı şekillerin zamanla nasıl iç içe girmiş oldukları daha kolay anlaşılabilir sanırız. İşte biz, eldeki yazıda, bunlardan yalnız ikisinin Batı Anadolu ağızlarındaki durumunu tahlilî bir incelemeden geçirmeye çalışacağız:

Bu gün Batı Anadolu'nun *Manisa-Soma, Denizli, Çivril, Tavas, Aydın-Bozdoğan, Kütahya-Simav, Tavşanlı* kesimlerini içine alan bir kısım ağızlarında, iki isim çekimi (casus) ekinin, yükleme (accusativus) hâli eki ile yönelme hâli (dativus) eklerinin biribirlerinin yerine geçmiş olmaları gibi birer görünümleri vardır. Bu ağızlarda yazı diline oranla *-ı/-i, -u/-ü; (-yı/-yi, -yu/-yü; -nı/-ni, -nu/-nü)* yükleme hâlinin yerini *-a/-e (-ya/-ye, -na/-ne)* yönelme hâli eki[1]; *-a/-e* yönelme hâli ekinin yerini de *-ı/-i* yükleme hâli eki almış bulunuyor. Bu durumu başka bir anlatımla dile getirirsek, söz konusu ağızlarda yükleme hâlinin *-a/-e*, yönelme hâlinin de *-ı/-i* ekleri ile karşılandığını söyleyebiliriz. Karşılıklı bir geçiş söz konusu olmadan, yükleme hâlini *-a/-e* eki ile kuran ağızlara bir kısım *Balıkesir* ağızlarını da katabiliriz. Şimdi birkaç örnek sıralayarak durumu daha yakından belirtmeye çalışalım:

1. Yönelme Hâli Eki -ı/-i ile :

ǧız e v i n i unnā da gidiyo 'kız evine onlar da gidiyor' (GBAA. Man. Soma 1-14); *ǧayınna ǧ u l ān ı almas küpe ǧ o l u n u altın bilezik b o y n u n u altın daḳa* (göst. y. 1-46, 47); *m ı ñ a r ı su doldurma gitdidim diñmiş* (göst. y. 2-13); *d e d e ñ i aydōrem mi?* 'dedene söyleyivereyim mi?' (göst. y. 2-3); *dedeñi aydōrem mi?* <dedene söyleyivereyim mi?> (göst. y. 2-3); *a v ı gitcen demiş* (göst. e. Den. 39-6); *a v ı gitmiş* (göst. y 39-8); *seni g ö v ü götürüyon demiş* (göst. y. 39-74); *çıḳıyorla b a z a r ı* (göst. y. 40-13); *bubecığım dur ben a n n e m i giden* (göst. e. Den. Tav. 50-19); *a n n e s i n i varıyō ḳı*

[1] Aşağıda bu ekler yalnız *-ı/-i* ve *-a/-e* olarak gösterilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

(göst. y.); *yümsek bi ev yapmış içini ġomuş* (göst. y. 51-6); *dimiş ki bubasını* (göst. y. 52-8); *birġaç yerden ġızımı düñür çıḳdıla* (Kütahya-Simav)[2]; *ōlelikle ġızımı söz kesintisi oldu* (göst. y.); *gelir ġapınıñ öñünde barışırla güveyi* (göst. y.); *o ḳırḳ elmasa başını dikēsin; ondan sōna sandıñı saḳlāsın* (göst. y.) vb.

2. Yükleme Hâli Eki -a/-e ile :

derdime eşme benim (AD 1, 15-118); *ġonaḳtan toḳdur gelmiş çīrdıla bana* (göst. e. Man. 19-6); *düñür geldi mi beyenildi mi nışanlāsıñ ġızıña* (GBAA. Man. Soma 1-2); *gızıñ bubası ġabul idē una* (göst. y. 5-5); *ālem senemi diñnicek?* (göst. y. 2-6); *ore vādı mı başından sinilere bōçılara alırla* (göst. y. 1-32, 33); *bütün av daḳımlāna tavanı sa'lamış* (göst. e. Den. 39-3); *duymuş çocuḳ bubasıñ avcīdīna* (göst.e., 39-5); *alparasına yarın* (göst. y. 39-10); *ġızlarıña götüren yanımdı bi geci ġasıñla* (göst. y. 39-16); *āşamıla ġızlara almış götürmüş* (göst. y. 39-25); *hākim gelmiş görmüş ona çok beyenmiş* (göst. y. 39-28); *kesmişlē ḳāpızlara* (göst. e. Ayd. Boz. 59-12); *pusa'larına çıḳāmış* 'elbiselerini çıkarmış' (göst. e. Aydın-Boz. 59-12); *gelin elbīsesine çıḳāmış* (göst. y. 60-19); *hamamcı hambal Mēmede yaḳılıyo* (göst. e. Den. Tav. 47-29) vb.

Batı Anadolu ağızları içine serpilmiş bulunan bu görünüm, böyle bir yaygınlık ve kurallılık göstermemekle birlikte yer yer öteki bazı Anadolu ağızlarında da göze çarpmaktadır. Söz gelişi Rize ili ağızlarında, isimlerin *çağır-, al-, dişle-* gibi belirli bazı fiillerle olan bağlantılarında yönelme hâli yerine yükleme hâli aldıkları görülüyor: *ona çağırāyim* 'onu çağırayım'; *duman aldi dağlara* 'duman aldı dağları'; *meyveye dişlemiş* 'meyveyi dişlemiş'; *bir çiçege ḳokinur* 'bir çiçeği koklar' gibi[3]. Buna karşılık yönelme görevinin yükleme hâli eki ile karşılandığı yerler de vardır. Böyle bir görev aktarması da daha çok *bak-, yan-, içir-, yedir-, ağla-, bin, iliş-* gibi belirli fiillerde kendini gösteriyor: *ev içini bak'sana* 'ev içine baksana' *bakayim karnuni* 'karnına bakayım'; *beni ağladunuz mi?* 'bana ağladınız mi?' gibi[4].

Yükleme hâli görevinin *-a/-e* eki ile karşılanması olayını seyrek olarak Ankara ve yöresi ağızlarında da görebiliriz. *Ahmet bir gün çocuġa aldı hökumete vardı; yoḳarı tavana* 'tavanı' *söktü, tavanıñ içerisine saklandı*[5] gibi.

Yukarıdaki kısa örneklendirmelerden sonra, konunun biraz daha içine girerek şu soruları yöneltebiliriz. Batı Anadolu ağızlarında görülen yükleme hâli ekleri ile yönelme hâli ekleri arasındaki bu yer değiştirme olayı, acaba nasıl bir sebebe dayanmaktadır? Doğrudan doğruya o bölgenin kendi ağız yapısındaki değişme ve gelişmelerin bir sonucu mudur? Yoksa, bu değişmeleri öteki bölgelerin ağızlarındaki benzerleri ile de birleştiren ortak bir sebebe mi dayandırmak gerekiyor? Böyle bir şekil ve görev ayrılığına Türk dilinin eski ve yeni başka alanlarında rastlamak mümkün müdür? Ayrıca, niteliği bakımından fonolojik bir olay mıdır? Yoksa, belirli eklerin değişik görevler yüklenmesinden ileri gelen bir şekil bilgisi olayı mıdır? Yahut da Türkçedeki bazı

---

[2] Kütahya için verilen örnekler, Tuncer Gülensoy'un doçentlik tezi için derlediği malzemeden alınmıştır.

[3] Bk. T. Günay, *Rize İli Ağızları*, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1978, s. 110, 2/a.

[4] Bk. not 3'te göst. e., s. 110, 2/c.

[5] Bk. M. Räsänen, *Türkische Sprachproben aus Mittel Anatolien* III, Helsinki 1936, s. 8-9, 20-9.

Levent Şahverdi Arşivi

fiillerin değişik anlamlarla kullanılmasının, bağlı bulundukları isim hâllerini etkilemesinden doğan bir sentaks değişikliği mi söz konusudur? Yani fiillerin rejimi ile ilgili bir durumla mı karşı karşıya bulunuyoruz? Konunun çözümüne isabetli bir yaklaşım sağlayabilmek için akla gelen bütün bu soruları dikkate alarak, bir yandan Batı Anadolu ağızlarının dil yapısını göz önünde bulundurmak, bir yandan da bu özelliklerin Türkçenin eski ve yeni devirlerindeki benzer özelliklerle bağlantılı olup olmadıklarını kontrol etmek gerekmektedir.

İsim Çekimi Eklerinde Görev Aktarımı

2. §. Türkçedeki isim çekimi eklerinin biribirlerinin görev sınırına girmeleri, yani bir isim çekimi ekinin gerektiğinde başka bir isim çekimi ekinin de yerini tutabilmesi Eski Türkçeden beri bilinegelen bir özelliktir. Bilindiği gibi, Köktürk metinlerinde bulunma hâli eki aynı zamanda ayrılma hâli görevindedir: *Tabğaç ḳağanta bedizçi kelürtüm* 'Tabgaç hükümdarından nakkaş getirttim' (KT S. 11); *yir teñri törümişte berü* 'yer ve gök yaratıldığından beri' gibi[6]. Bu görev yer yer Orta-Türkçede ve daha sonraki İslâmî devir eserlerinde de süregelmiştir: *ḳırk yılda kidin* 'kırk yıldan sonra'; *kiçigde ḳatığlansa* 'küçükten katlansa'[7]; *añsuzda dilküye bir boynuz urdılar*[8]; *ḳırḳ yıl geçdi arada*[9] vb.

Böyle bir görev ikiliği, yine Eski Türkçeden başlayarak yönelme-bulunma hâli ekinde de göze çarpmaktadır: *altı otuz yaşıma* '26 yaşımda iken'[10]; *soğuk suvḳa yunur* 'soğuk suda yıkanır'[11]; *Novruz künige yığılmalı boldılar* 'Nevruz gününde toplanmaya karar verdiler'[12]; *tös cerge ebin tuttu* 'evini düzlükte yaptı'[13] gibi. Buna karşılık, yönelme hâli yerine bulunma hâli ekinin geçtiği örnekler de vardır: *harf içinde bu ḳadar ma'ni sığar* gibi[14]. Türkçenin çeşitli dönem ve alanlarında başka isim çekimi ekleri arasındaki ikilenmelere de rastlanıyor. Özbekçenin Taşkent ve Semerkant ağızlarında *-nıl/-ni* yükleme hâli ekinin çıkma hâli görevini de karşılaması[15] böyle bir görev dallanmasının sonucudur. Bu örnekleri türleri bakımından daha da arttırmak mümkündür. Yalnız, yukarıda sıraladığımız türden örneklerin hepsinde de, bir isim çekimi eki hangi görevi ile kullanılmış olursa olsun, o görevlerin yöneldiği ortak kelimelerin anlamlarında herhangi bir farklılaşma söz konusu değildir. Yani, *suvḳa yunmaḳ* ile *suvda yunmaḳ* şekillerinin her ikisinde de *yunmak* fiili aynı anlamı sürdürmektedir.

---

6 Bk. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Dritte Auflage Wiesbaden 1974, § 188, 426 (Alt. Gr.); T. Tekin, *Orkhon Turkic* Grammar, Bloomington 1968, p. 133 (OTG), M. Räsänen, Mater Morph. II. s. 61.

7 Bk. J. Schinkewitsch, (Sabit Paylı tercümesi), *Rabguzî Sentaksı*, TDK. İstanbul 1947, § 46.

8 A. Zajaczkowski, *Studja nad jezykiem Staroosmanskim Kalili i Dimmy*, Krakow 1934, 17 b.

9 M. Mansuroğlu. *Das Altosmanische*, Fundamenta I, Wiesbaden 1959, s. 169, § 32126.

10 Bk. *Alt. Gr* §. 427; *OTG.*, p. 130.

11 C. Brockelmann, Ost. Gr., S. 244.

12 Bk. Rabguzi Sentaksı, s. 25, § 28.

13 W Radloff, Proben II, 303-3.

14 *Fundamenta* I, s. 169, § 32125.

15 Bk. A. von Gabain, *Özbekische Grammatik*, Leipzig Wien 1945, S. 60, § 148 (Özb. Gr.).

Levent Şahverdi Arşivi

Yükleme hâli eki ile yönelme hâli ekleri arasındaki nöbetleşmeye gelince: Gerçi eski ve yeni devir metinlerinde *andan evge yedi kez tavāf kılġa*[16]; *atın mindi keldi* 'atına bindi geldi'[17], *mündi uçmaḳnıñ burakın* 'Cennet burağına bindi'[18]; *yolı varmışdur* 'yola varmıştır'; *vardılar doġrı yolı* 'doğru yola vardılar'[19], *Tañrınuñ nı'metine fikir kılıñ* 'Tanrı'nın nîmetini düşünün'[20] örneklerinde görüldüğü üzere, tek tük yükleme hâli beklenen yerlerde yönelme, yönelme hâli beklenen yerlerde de yükleme hâli eklerinin yer aldığı görülmektedir. Ancak, bu durum yukarıdaki bulunma-çıkma, yönelme-çıkma, çıkma-ilgi hâli eklerinde görüldüğü gibi, bu iki ekin Türkçe'nin çeşitli kollarında görev ikilenmesi bakımından biribirlerinin yerlerini tutabilecek bir yaygınlığa sahip olduklarını gösterecek nitelikte değildir. Bu bakımdan, araştırma bölgemizde yer alan yükleme ve yönelme hâli ekleri arasındaki yer değiştirme olayını, bunlardan yükleme hâli ekinin aynı zamanda yönelme, yönelme hâli ekinin de aynı zamanda yükleme hâli görevini karşılamakta olması ile açıklamak mümkün değildir. Kaldı ki, söz konusu ağızları katıksız olarak konuşanlarda[21], genellikle yükleme, yönelme hâli eki *-a/-e*, hem yükleme hem yönelme görevini de karşılamamaktadır. Bu küçük ağız bölgelerinde yükleme hâli görevi yalnız *-a/-e*, yönelme görevi ise yalnız *-ı/-i* eki ile karşılanmış bulunuyor. Demek ki, üzerinde durduğumuz sorun, eklerin görev sınırı ve görev aktarımı ile ilgili bir şekil bilgisi sorunu değildir. Bu durum karşısında, konu, acaba bir sentaks sorunu olarak çözüme bağlanabilir mi, onu da gözden geçirelim:

3. §. Türkçenin eski ve yeni kollarında isim çekimi eklerinin yer yer sentaksla bağlantılı bir konu olarak karşımıza çıktığı da oluyor. Bir fiilin cümleden cümleye sözden söze değişik anlamlar veya anlam incelikleri ile kullanılmış olması, o fiillerin gerektirdiği isim hâllerinde de değişiklik yapılmasına, dolayısıyla fiilin rejimi meselesine yol açmaktadır. Böylece, herhangi bir fiilin bazen bölge ve metinlere göre değişen farklı isim hâlleri aldığı da görülebiliyor. Söz gelişi, *kork-* fiili genellikle çıkma hâli isteyen bir fiil olduğu hâlde, "utanmak, çekinmek, aldırmak, aldırış etmek, önem vermek, değer vermek" gibi anlamlarla kullanıldığında, yönelme hâli alan bir fiil durumuna geçebilmektedir: Uygurcada *ḳañım han budun tiliñe ḳorkup*[22]; *...kim ölüm adaka ḳorḳsar* aşnurak yoruñlar[23]; *Divanu Lûgat it-Türk'te ḳarı öküz palduḳa ḳorḳmas* 'yaşlı öküz baltaya aldırmaz'[24]; Rabguzî'nin *Kısasü'l-enbiyâ*'sında: *arıḳ uluġ bolsa Maryam kirip yuvunmaḳ'ga ḳorḳġay erdi* 'ark büyük olsa Meryem yıkanmaya çekinecekdi'[25], Aşağıdaki örneklerde de aynı özellik göze çarpmaktadır: *ol tınlıġ tamuluġ*

---

16 *Kudurî Tercümesi*, 126-6 (Elimizdeki bir yazma nüsha fotokopisine göre).

17 Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (R.R. Arat yayını), TDK. Ankara 1947, 576. by.

18 Bk. *Rabguzî Sentaksı*, s. 33, § 36.

19 *Fundamenta* I, s. 169, § 32123, Eski Anadolu Türkçesi.

20 *Anonim Kābusnāme Tercümesi*, yp. 5a (Londra nüshası).

21 Son 20-25 yılın getirdiği okul yaygınlığı, basın, radyo, televizyon vb. imkân ve değişiklikler dolayısıyla, ağızlarla yazı dili arasındaki ayrılıkların silinmeye yüz tuttuğu ve yeni yetişen gençlerde bu türlü özelliklerin artık asgariye indiği görülmektedir.

22 Bk. P Peliot, *La version ouigoure de'l'histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara*, TP; 914, s. 225-X; S. Çağatay *'Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ank. Univ. DTCF yay. 1963, s. 35-X.

23 22. Notta göst. e. s. 225-VI 32-5.

24 B. Atalay, *Divanü Lûgat it-Türk Tercümesi*, C. III: TDK. Ankara 1941, s. 421 sonu ve 422-I *(Div. Trc.)*.

25 Bk. *Rabguzî Sentaksı*, § 54.

Levent Şahverdi Arşivi

bolur oğul kızğa sanmaz[26]; *anuk utru tutsa yokka sanmak* 'hazır olan -yemek- öne konsa yok sayılmaz'[27]; *kamuğ aybın erdemke tutmuş köñül*[28] gibi.

Bu durum bazen yine fiillerin taşıdıkları anlam farkları veya incelikleri ile ilgili olarak, aynı zamanda onların geçişli veya geçişsiz birer fiil durumunda olmaları ile de bağlantılıdır. *Ayrıca, kapuyu vurmak, kapuya vurmak; gitmeğe korkmak, gitmekten korkmak* örneklerinde görüldüğü gibi, yer yer çekim ekleri almış isimlerin fiillerle olan bağlantılarındaki tasavvur ve anlatım biçiminden doğmuş bir sentaks özelliği olarak da kendini gösteriyor. Şüphesiz burada, bu anlatım biçimine yön veren de çekim eklerinin durum ve görevleridir.

Fiillerin rejimi ile ilgili olan isim hâlleri değişimine yer yer yönelme-yükleme hâli eklerinde de rastlanmaktadır. Kutadgu Bilig'de *sına-* fiili yönelme hâli isteyen bir fiil olarak da kullanılıyor: *una-* 'râzı olmak' fiilinin, şahıslarla ilgili örneklerde yönelme hâli isteyen bir fiil iken, *uçmaknı unamadı* 'Cenneti beğenmedi, Cennet hoşuna gitmedi' örneğinde görüldüğü gibi eşya ile ilgili kullanılışlarında yükleme hâli ekini almış olması, doğrudan doğruya rektionla ilgili bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde *tokı-* fiili "vurmak, sokmak, öldürmek" anlamları ile yükleme hâlini gerektirirken, "dokunmak, rastlamak" anlamları ile kullanıldığında, yönelme hâli isteyen bir fiil durumuna geçmektedir: *onuñ yası ilke tokır* 'onun zararı halka dokunur'[29] gibi. Yine *kör-* fiili "görmek" anlamıyla yükleme hâli isterken, "bakmak" anlamıyla yönelme hâli eki almaktadır: *yüzde körme erdem tile* 'yüze bakma, fazilet ve iç güzelliği ara'[30]. Aynı durum *meni kelgil tüyür erseñ keleyin; Yusufnı oğrılık kıldı tidiler*[31] örneklerinde de yer almıştır.

Yukarıda bölgemizle ortaklaştığını bildirdiğimiz Ankara ve Rize ağızlarındaki durum da rektion'la ilgili görünmektedir: *Aydın dağına* 'dağını' *oydılar; ona çağarayim, enişteye dağvet eder* vb. örneklerde görüldüğü üzere, bu değişimin birkaç belirli fülde yer almış olması ve bunların da durumları itibariyle böyle bir değişime elverişli bulunmaları bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Rize ili ağızlarında, yükleme hâli yerine yönelme, yönelme hâli yerine yükleme hâli eklerinin geçişi, daha çok geçişli olan fiillerin geçişsiz, geçişsiz olan fiillerin de geçişli birer fiil işlemi görmüş olmaları ile açıklanmıştır ki[32], bu da dolayısıyla yine fiilin rejimi ile ilgilidir.

Bu açıklamalardan sonra, tekrar Batı Anadolu ağızlarına dönerek, bu ağızlardaki söz konusu değişmelerin de fiillerin rejimi ile ilgili olup olmadıklarını tartışabiliriz.

Gerçi, bölgemizdeki örnekler arasında, tek tük fiillerin rejimi ile bağlantılı görünenler de yok değildir: *gonaktan tohdur gelmiş çırdıla bana* 'bana seslendiler' (AD. I, Man. Soma 19616); *düñür geldi beyenildi mi nişanlāsıñ gızıña* 'kızına nişan

---

26 Not 22'de göst. e. 225-XI; 35-XI.
27 *Div. Trc.* I, s. 68-II; s. 28-19.
28 Kutadgu Bilig, s.
29 Bk. Ost. Gr. S. 353, § 244.
30 Div. Trc. I, 8-12.
31 Rabguzî Sentaksı, § 38.
32 Bk. T. Günay, göst. e. s. 110.

Levent Şahverdi Arşivi

takarsın; onu kızına nişan edersin' gibi. Ancak, Türk dilinde, fiillerin rejimi ile ilgili olan bu değişmeler sayıca pek azdır ve belirli fiillerde yer almıştır. Bölgemizdeki olayı böyle bir gelişmeye bağlayabilmek için, bu olayın "analogie" yoluyla kullanılış alanını gittikçe genişleterek kurallaşacak bir yaygınlığa ulaşmış bulunması gerekir. Oysa, Türkçedeki benzetme ve örnek alma esasına dayanan "analogie" olayı, yalnızca belirli bir iki şekil arasında denge sağlamak için başvurulan çok sınırlı bir olaydır. Söz gelişi *bence* ve *sence* zamirleri örnek alınarak 3. şahıs zamirinin de *olca* yerine *onca'ya; beyle>böyle* değişimine benzetilerek *eyle* ve *şeyle* şekillerinin *öyle* ve *şöyle'ye* dönüştürülmeleri gibi. Bu bakımdan Batı Anadolu ağızlarında biribiri ile yer değiştirmiş gibi görünen yönelme - yükleme hâli eklerini, temelde fiillerin rejimi ile ilgili böyle bir sentaks olayına bağlamak pek mümkün görünmemektedir. Bu durum karşısında, olayı doğrudan doğruya Batı Anadolu ağızlarının kendi dil yapısı içinde ele almak ve bu yapıyı oluşturan ses değişmeleri üzerinde de durmak gerekiyor.

Batı Anadolu Ağızlarında Ünlü Daralması

4. §. Batı Anadolu, ünlü daralmalarına pek elverişli olan bir ağız bölgesidir. Bilindiği gibi Türkçede *b, m, d, t, l, n, s, ş, c, ç* gibi dudak, diş ve dişeti ünsüzleri ile, y ünsüzü, yanlarında bulunan kalın ünsüzleri kendi boğumlanma (articulation) noktalarına doğru çekerek incelttikleri gibi, bunları aynı zamanda daraltabilmektedirler de. Bu eğilim bazı Anadolu ağızlarında, özellikle Batı Anadolunun bazı ağız kesimlerinde büyük bir yoğunluk kazanmış olduğundan *a/ı, e/i* değişimi biçimindeki daralma olaylarının çeşitli örneklerine rastlanmaktadır. Örnekler arasında yer yer ünlülerin gerileyici veya ilerleyici benzeştirme etkilerine bağlı olarak daralanlar da vardır: *yazma>yazmı* 'başörtüsü' (GBAA. Man. Soma 1-4); *oyalı>uyalı* (göst. y 14); *ġayınça>ġayınçı* 'kayınbirader' (göst. y. 2-36); *neler>nile* (göst. y. 2-II); *işe->işi-: işimez ya* (göst. y. 2-44); *neden>niden* (göst. y. 2-19, 41); *tencere>tencire* (AAD. I. Ayd. 82-17); *gece>geci* (göst. e. 141-6); *çağır->çığır-* (GBAA. Den. 36-18); *gine>gini* (göst. y. 39-11, 80; 40-17); *ḳoca-ḳarı>ġocu ġarı* (göst. y. 40-28); *diñle->diñni- diñnimemiş* (göst. y. 39-6); *yaḳala->yaḳıla-: yaḳılıyo* (göst. y. 47-3); *mağara>mağırı* (göst. e. Den. Tav. 49-15); *ebe>ebi* (göst. y. 50-15); *öte>ötü* (göst. y. 53-12); *orta>ortı* (Kütahya-Sim.); *ḳına>ḳını. ḳını gecesi* (göst. y.); *çevirme>çevirmi: çevirmi çorbası* (göst. y.) vb.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, daralma olayı, daraltma etkisi yapan seslerin bulunduğu birden fazla heceli kök ve türeme kelimelerde çoklukla son hecelere rastlamaktadır. Olay *dāne>deni: iki deni* (GBAA. Den. 39-12, 43); *cenāze>cenāzi* (göst. e. Den. Tav. 50-24); *jandarma>çandırma* (Den. 39-49); *perde>perdi* (göst. e., Ayd. Karac. 67-42); *caḳa>caḳı. caḳı satmaḳ* (Kütahya) *para>parı* (Den. Tav. 49-15) gibi yabancı kelimeleri de etki alanına almış bulunmaktadır. Ayrıca yapım ve çekim ekleri ile genişletilen kelimelerde son heceye doğru bir sıçrama yaparak bu eklere ve edatlara da geçmiştir: *ḳarnında>ġārındı. anası ġārındı* (GBAA. Man. Soma 2-10); *havanda>havandı* (göst. e. Den. Tav. 47-10); *elimde>elimdi* (göst. y. 53-13); *burada>burdu* (göst. y. 54-17); *ikide>ikidi: sāt ikidi gēdi* (göst. e. Den. Acp. 56-7); *eviñ ‿ içinde>eviñ ‿ içindi* (göst. y. 56-11); *bir de> b i di · b i di ānıñ ‿ ōlu* (göst. e. Den. Tav. 49-1); *o da>o dı* (GBAA. Den. Acp. 55-20); *söyle!>söli:! söli be!* (göst. e. Man. Soma 2-49); *ḳaça?>ḳaçı?* (göst. e. Den. 39-10); *gelincek>gelincik: yaz gelincikden* (göst. e. Man.

Levent Şahverdi Arşivi

Soma 2-32); *-ise>isi. getirdiler ⌣ isi* (göst. e. Den. Tav. 50-15); *ile>ili. merkebili* (göst. e. Den. Acp. 57-12) vb.

İşte, söz konusu ağızlardaki yoğun daralma eğiliminin ve yukarıda belirttiğimiz durumun tabiî bir sonucu olarak *-a/-e* yönelme hâli ekinin de *-ı/-i'ye* dönüşerek yaygınlaştığını görüyoruz: *içini bi uyalı bez ġorus* (GBAA. Man. Soma 1-4); *mıñarı su doldurma gitdidim* (göst. y. 2-4); *avı gitcen* (göst. e. Den. 39-8); *seniñ yanıñı gēsin* (göst. e. Den. Tav. 49-19); *annemi giden* (göst. y. 50-197); *dimiş ki bubasını* (göst. y 52-8); *kömesi varıḳan* 'kümese varırken' (göst. e. Den. Acp. 54-9); *üç döt yōġana başını ḳāpdım* 'üç dört yorganı başına çarptım' (göst. y 56-9) vb.

Görüşüme göre bu yaygınlaşmada bölgedeki *-a/-e* yükleme hâli eki ile yönelme hâli ekini biribirine karıştırmama içgüdüsü de rol oynamış olmalıdır. Çünkü, aşağıda ayrıca üzerinde durulurken açıklanacağı gibi, bu ağızlarda esasen yükleme hâli eki de *-a/-e* ve *-na/-ne* şekillerinde süregeldiğinden, daralma olayı gerçekleşmediği takdirde, her iki isim çekimi eki şekilce biribirine karışmış olacaktı. Dil bu karışıklığı önlemek için, işleyişinde esasen var olan daralma eğilimine daha bir yoğunluk kazandırarak, bu yolla her iki şekilce de biribirinden ayırmış bulunuyor.

Bizce *-a/-e* yönelme hâli ekini *>-ı/-i* biçimine dönüştüren bu değişme, öteki bölgeler ve Anadolu dışı yazı dilleri ile bağlantılı olmaksızın, doğrudan doğruya o bölgenin kendi ağız yapısına bağlı eğilimlerle oluşmuş bulunmaktadır. Bundan dolayı da nispeten yeni bir olaydır. Eski ve yeni lehçelerle aralarında bu yönden bir bağlantı kurulamaması da bundan ileri gelmektedir[33].

-a/-e Yükleme Hâli Eki

5. §. Üzerinde durduğumuz ağızlarda yazı dilimize oranla *-ı>-a, -i>-e* biçiminde kendini gösteren yükleme hâli eki ise, ünlü genişlemesi ile açıklanabilecek nitelikte değildir. Çünkü, söz konusu ağızlarda ve bu değişimin gerçekleştiği yerlerde ünsüzlerin etkilerine bağlanabilen bir genişleme olayını destekleyecek fonolojik şartlar yer almış değildir. Ünlüler arasında genişleme temelinde bir üçüncü uyumun başladığını gösteren belirtiler de yoktur. Ayrıca, yukarıda fiillerin rejimi ile ilgili değişmeler dolayısıyla belirttiğimiz gibi, örnekler bir rektion meselesine bağlanabilecek sentaks özelliklerini de taşımamaktadır. Türkçede *-a/-e* yönelme hâli ekinin aynı zamanda yükleme hâlini karşılayan bir görev genişliğine sahip olduğunu da bilmiyoruz. Şu halde konu bir şekil bilgisi sorunu olarak da karşımıza çıkmamaktadır. Durum böyle olunca ve konuyu o ağız bölgesinin kendi ağız yapısı içinde çözüme götüremeyince, bu defa ister istemez o bölgenin dışına çıkarak ve benzeri örnekler arayarak, başka sebeplerin varlığını araştırmak gerekecektir.

Yükleme hâli ekinin bölgemizde olduğu gibi *-a/-e* veya *-e* ekleri ile karşılanması durumuna, bu günün yaşayan Türk dili kollarından Kazan lehçesinde ve Çuvaşçada rastlamaktayız. Kazan Tatarcasında ince sıradan kelimelerdeki ve zamirlerdeki *-ni* yükleme hâli ekinin *-ne*'ye dönüştüğünü görüyoruz: *terezene yabıġız* 'pencereyi kapatınız'; *min üz eşemne beterdem* 'ben kendi işimi bitirdim'; *sine kem çaḳırdı?* 'seni kim

---

33 Batı Anadolu halkının yüzyıllarca Rum vb. unsurlarla birarada yaşamış olması, bu değişimde az çok eski yerli dillerin de rolü olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak, bu konuda yetkili meslektaşlarımızdan aldığımız bilgiler böyle bir etkiyi destekleyici nitelikte görülmemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

çağırdı?[34] Zamirlerde: *mine* 'beni', *sine* 'seni', *sineke* 'seninki', *bezneke* 'bizimki', *sezneke* 'sizinki', gibi[35]. Buna benzer bir durum, yalnız zamirlerde olmak üzere Baraba, Sagay, Beltir, Koybal, Karagas lehçelerinde de görülmektedir: *mini>mine* 'beni', *sini>sine* 'seni', *mını>mune* 'bunu' gibi[36] Ancak, bu değişmeler ve özellikle Kazan Türkçesindeki durum, Kazancaya has bir *i>e* değişiminin sonucu[37] olarak ortaya çıktığından, Batı Anadolu Ağızları ile aralarında bir paralellik kurmak mümkün değildir.

Çuvaşçaya gelince: Burada belirsiz yükleme hâli, öteki Türk dili kollarında olduğu gibi, ismin yalın hâli ile karşılandığı hâlde, belirli yükleme hâli *-a/-e (-ya/-ye, -na/-ne)* eki ile karşılanmaktadır: *keneke sem vulat* 'o kitap okuyor'; *İvan keneke-ne vulat* 'İvan kitabı okuyor'; *sın-na* 'insanı' gibi[38] *-a/-e* eki, güneybatı Türk lehçelerinde olduğu gibi, Çuvaşçada aynı zamanda bir yönelme hâli eki de olduğundan, burada hem yönelme hem de yükleme durumu *-a/-e* gibi bir tek ek türü ile karşılanmış oluyor. Böylece, Çuvaşça, yönelme hâlini *-a/-e* eki ile karşılamak suretiyle yazı dilimizle birleşmiş, yükleme hâlini *-a/-e* eki ile karşılamak suretiyle de, Batı Anadolunun, üzerinde durduğumuz ağızları ile aynı paralele girmiş ve ortaklaşmış oluyor. Eğer Batı Anadoludaki ağızlar ünlüleri daraltma eğilimi ve *a>ı, e>i* değişimi ile yönelme hâli ekini *-ı/-i*'ye dönüştürmüş olsaydı, bunlar arasında her iki yönlü tam bir ortaklaşma görülebilecekti. Görüşümüze göre, biribirinden bu kadar uzakta bulunan ve aynı gruptan olmayan iki Türk dili kolunun bu bakımdan gösterdikleri ortaklık her halde tesadüfî değildir. Bunu tarihî devirlerden gelen ve ses değişmeleri ile ilgili bulunan fonolojik bir ortaklığa bağlamak mümkündür.

J Benzing, Çuvaşçada yükleme hâlinin *-a/-e* eki ile karşılanmasını iki ihtimalle açıklamaya çalışmıştır:

1. Bazı İran dillerinde olduğu gibi, belirli yükleme hâli görevi yönelme hâline yüklenmiş olabilir.

2. Yahut da bu *-a*, eski bir *-ıġ* (Osm. -ı)'a uzanmakta olup dolayısıyla güneybatı Türk lehçelerinin yükleme hâli ekine tekabül etmektedir[39] Bizce, yukarıdaki ihtimallerden birincisi geçerlilik şartlarından uzak bulunduğu için, yukarıda da belirttiğimiz gibi kabule değer görünmemektedir. Böyle bir durumda konunun çözümünü doğrudan doğruya Türkçenin tarihî değişme şartları içinde aramak uygun olur sanıyoruz. Bu bakımdan ikinci ihtimal dil tarihinin seyrine çok daha elverişli bulunmaktadır. Ancak, bu takdirde de bir *-ıġ>a* değişimi yerine, yine ses tarihinin seyrine uygun şartların varlığını araştırmak gerekir. O da: Güney-batı Türk lehçelerindeki *-ı/-i* yükleme hâli eki, Eski Türkçedeki bir *-ıġ/-ig* ekinden geldiğine göre, buna paralel olarak *-a/-e* yükleme hâlini karşılayan bir *-aġ/-eg* varyantının bulunup bulunmadığını gözden geçirmektir.

---

34 Bk. Bálint, Gabor, *Kazánı Tatár* Budapest 1875, s. 113, 114.

35 Bk. K. Thomsen. "Das Kasantatarische und Westsibiriens Dialekte", *Fundamenta* I, S. 411, § 222.

36 Bk. M. Räsänen, *Mater Morph.* II, S. 58, 59; O. Pritsak, "Das Abakan und Çulymtürkische und das Schorische", *Fundamenta* I, S. 613, § 32181.

37 Bk. Not 35'te göst. e. S. 408, 2/1 ve S. 411, § 222.

38 J. Benzing, "Das Tschuwaschische", *Fundamenta* I, S. 724, § 32123/4; ayrıca bkz. N. I. Aşmarin, *Materialı dlia İzslidovania* Çuvaşskogo yazıka, Kazan 1898, s. 120; J. Benzing, "Tschuwaschische Forschungen", ZDMG 96, S. 462; G. J. Ramstedt, "Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, Formenlehre" MSFOU 104/2, S. 29; M. Räsänen, *Mat. Morph.* II, S. 59.

39 Bk. *Fundamenta* I, S. 724, § 32123/4.

Levent Şahverdi Arşivi

A. von Gabain, Eski Türkçedeki lehçe ayrılıklarından söz ederken, *n* lehçesi karakteri taşıyan Run yazısı ile yazılmış bazı yazmalarla, Mani dinine ait pek çok yazmada, bazen ilk hece dışındaki kelime köklerinde, fakat çoklukla eklerin bağlantı vokallerinde *-a-/-e-* ünlüsünün *-ı-/-i-* ünlüsü ile yer değiştirdiğine işaret etmektedir. Vasıta hâli için *-an/-en*, 1. ve 2. şah. çokluk iyelik eki için *-amaz/-emez, -añaz/-eñez;* emir ve istek kipleri *-añ/-eñ, alam/elem,* zarf-fiil için *-ap/-ep,* sıfat eki olarak *-laġ/-leg; aġız* yerine *aġaz* şekillerinin kullanılması gibi[40]. Bu durumla ilgili olarak *-ıġ/-ig* yükleme hâli ekinin yerini de yer yer *-aġ/-eg* eki almıştır: *saw-aġ* 'sözü'; *temir-eg* 'demiri'; *ıġaç-aġ* 'ağacı', *niġoşaḳ-aġ* 'nigoşağı' gibi[41]. A. von Gabain'in *ı>a* değişimi ile ilgili olarak, *-tım/-tim* geçmiş zaman eki için *-tam/-tem* şeklinin kullanılmış olmasını, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un Guzlara ait bir özellik diye göstermiş olmasına işaret edişi de ayrıca dikkat çekicidir[42]. Gerçi biz *Divanu Lûgat'it-Türk*'te Eski Türkçedeki *-aġ/-eg* yükleme hâli ekinin daha sonraki gelişmesi ile ilgili bir kayda rastlayamıyoruz. Ancak, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki ses değişme ve gelişmeleri ile, gerek ek başlarında ve hece sonlarında gerek birden fazla heceli sözlerin sonlarında bulunan *-ġ/-g* eklerinin Oğuz-Türkmen lehçelerinde eriyip kaybolduklarını biliyoruz.

Daha Karahanlı Türkçesinden başlayarak, Uygurcanın devamı sayılabilecek Doğu Türk lehçeleri, zamirlerde kullanılan *-nı/-ni* yükleme hâli ekini, isimlere de aktarıp yaygınlaştırdıkları hâlde, Oğuz-Türkmen lehçeleri *-ġ/-g* ünsüzlerinin eriyip kaybolmasından sonra bile, aradaki *-ı/-i, -u/-ü* bağlantı ünlülerini birer yükleme hâli eki olarak kullanıp yaygınlaştırmıştır: *eb-ig>ev-i, taş-ıġ>taş-ı, söz-üg>söz-ü* gibi.

Bu değişim ve gelişme gereğince, Eski Türkçenin *n* lehçesindeki kullanılışı sınırlı *-aġ/-eg* yükleme hâli eki de bu günün yine sınırlı bazı lehçe ve ağızlarında *-aġ/-eg>-a/-e* değişimi ile ister istemez *-a/-e*'ye dönüşmüş bulunacaktır. Bundan dolayı da bu lehçe ve ağızlarda *keneke-yi* yerine *keneke-ne, ağacı* yerine *ağaca, sinileri* yerine *sinilere, ġızı* yerine *ġıza* gibi şekiller yer almış olmalıdır.

İşte biribirinden çok uzak bölgelerde bulunan Çuvaşça ile Batı Anadolu ağızları arasındaki bu ortaklaşma da buradan doğmuş olmalıdır.

Bu gün Anadolu ağızlarında gerek isim çekimi ekleri bakımından gerek başka bakımlardan Eski Türkçe ile bağlantılı birtakım arkaik şekil ve özelliklerin yer almış olması, bizi, Eski Türkçedeki *-aġ/-eg* yükleme hâli eki ile Anadolu ağızlarındaki *-a/-e* yükleme hâli ekinin de biribirleri ile bağlantılı olduğu görüşüne ulaştırmıştır. Gerçi *-a/-e* yükleme hâli ekine, Eski Anadolu Türkçesinin eldeki metinlerinde pek az örnek bulabiliyoruz: *almaġa* 'almayı', *ḳoşmaġa* 'koşmayı'[43], *dört yaña* 'dört yanı'; *Tañrınuñ ni'metine* 'nimetini' *fikr ḳılunı*[44] gibi. Ancak, üzerinde durduğumuz ağız bölgelerine ait yerlerde yazılmış eski eserler ele geçtikçe ve araştırmalar derinleştikçe aradaki boşluğu dolduracak ve konuyu aydınlatacak yeni örneklerin ortaya çıkacağını sanıyoruz.

---

40 Bk. A. von Gabain, *Alt. Gr.* S. 5, § 4.

41 Bk. *Alt. Gr* S. 88, § 181.

42 Bk. *Alt. Gr* S. 5, § 4.

43 Bk. T. Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudiem zu Sühey lü Nevbahar*. Breslau 1938, S. 77, § 96.

44 *Anonim Kabus-nâme* Tercümesi (XIV yay. British Museum nüshası). yp. 5a 15b.

Levent Şahverdi Arşivi

KISALTMALAR

AD I : A. Caferoğlu, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme* I. İstanbul 1940.

Acp. Acıpayam.

Ayd. : Aydın.

Boz. Bozdoğan.

Den. : Denizli.

GBAA. : Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları. Ses Bilgisi*, Ank. Üniv. DTCF. yayını, Ankara 1956.

Karac. : Karacasu.

Man. : Manisa.

Mater. Morph. II. . M. Räsänen, *Materialien zur Morpologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1957.

Ost. Gr. . C. Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der İslamischen Literatursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.

Birinci Milli Türkoloji Kongresi (İstanbul, 6-9 Şubat 1978), Kervan Yay., İstanbul 1980, s. 29-41.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU AĞIZ ARAŞTIRMALARINA TOPLU BİR BAKIŞ

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki çalışmalar zaman zaman yerli ve yabancı meslektaşlarımız tarafından ele alınarak bazı yönleri ile değerlendirilmiş bulunmaktadır. Milletler Arası V. Türkoloji Kongresi'nde, ağız araştırmaları ile ilgili konuların ayrı bir seksiyona bağlanmış olması, bu alanda şimdiye kadar kat edilen mesafede hangi noktaya gelinebilmiş olduğunun tespiti bakımından, Anadolu ağız araştırmaları üzerinde toplu bir değerlendirme yapılmasını gerekli kılmıştır.

Anadolu ağız araştırmalarından söz edilirken hemen *Rumeli* ağızları da hatıra gelir ve genellikle ikisi birlikte ele alınır. "Anadolu ve Rumeli Ağızları" deyimi, Oğuz Türkçesinin tarihî gelişme ve yayılma seyrine bağlı olarak, Anadolu dışında *Kıbrıs, Suriye, Irak* kesimleri ile Balkan yarımadasında *Trakya, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya* Türk ağızlarını da içine almaktadır. Ancak, *Türkiye* sınırları dışına taşan ve bu gün Balkan yarımadasındaki devletlerin sınırları içinde bulunan Türkçe ağızlar, yabancı meslektaşlarımız tarafından ele alındığı ve burada, sonuçları bakımından ileri süreceğimiz inceleme ve geliştirme tekliflerinin dışında kalacakları için, biz konumuzu yalnız, Türkiye sınırları içinde kalan *Anadolu ve Trakya* ağızları ile çerçevelendirmiş bulunuyoruz. Yerleşme durumları ve ağız yapıları itibariyle Anadolu ağızlarının bir devamından ibaret olan *Kıbrıs* Türk ağızları ve Anadolu ağızları ile yakından bağlantılı bulunan *Kerkük* (Irak) Türk ağızları da Anadolu ağızları çerçevesi içine sokulmuştur.

Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların tarihi pek eski sayılmaz. Türkolojinin bir bilim dalı olarak ele alınışına paralel olarak geçen yüzyılın ikinci yarısında 1860'lı yıllara kadar uzanır.

Başlangıçta mütevazı derlemelerle ele alınan ve zamanla araştırma yönü daha ağır basmış olan bu çalışmaları, nitelikleri bakımından başlangıçtan 1940 yılına kadar uzanan birinci dönem çalışmaları ve 1940'tan günümüze kadar uzanan ikinci dönem çalışmaları olmak üzere başlıca iki devreye ayırarak incelemek mümkündür. Genel vasıfları itibariyle birinci devre "yabancı araştırıcılar devresi", ikinci devre ise "yerli araştırıcılar devresi" olarak da adlandırılabilir.

A. Maksimov'un, *Hüdavendigâr* ve *Karamanlı* ağızları üzerine yazmış olduğu *Opıt izsledovaniya tyurskih dialektov v Hudavendgare i Karamanii*[1] adlı denemesi ile başlayan ilk devre J. Thúry, I. Kúnos, M. Hartmann, K. Foy, V Pisarev, Balkanoğlu, Balhassanoğlu, L. bonelli, F. Giese, F. Vincze, T Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen gibi müsteşriklerin çalışmaları ile devam ettirilmiştir. Genellikle metin derlemeleri veya bazı ağızların gramer yapısını ele alan küçük denemeler durumundaki bu ilk yayınlar, özellikle metin yayınları, birer başlangıç çalışması olduklarından ve kendi zamanlarının imkânları

[1] St. Petersburg 1876.

Levent Şahverdi Arşivi

ile sınırlı bulunduklarından, bu günkü ölçülerle ulaşmak istediğimiz sonuçlar bakımından doyurucu sayılmazlar. Derlemelerin bir kısmı da yalnız halk edebiyatı ve folklor malzemesi elde etmek amacıyla yapılmış olduğundan, bunlar, ele alınan bölgelerin ağız özelliklerini gerektiği şekilde ortaya koyabilme imkânını verememektedirler. Bununla birlikte, bu çalışmaların tarihî değeri küçümsenemez. Anadolu ağız araştırmalarının yolunu açmış ve bu alandaki gayretlere öncülük etmiş olan bütün Doğu bilimcilerimizi ve yaptıkları hizmetleri bu gün şükranla anmaktayız.

Özet olarak vermeye çalıştığımız birinci dönem çalışmaları arasında araştırma niteliği taşıyanlar da vardır. Bunlar *Anadolu* ve *Rumeli* konuşma dilinde yer alan bazı özellikleri, bilim alanına sunan ilk yayınlardır. Ancak, sayıları birkaçı geçmeyecek kadar azdır. Bilimsel değerleri de eldeki malzemenin o günkü durumu ile orantılıdır. Bunlar arasında Anadolu ve Rumeli ağızlarının genel yapısını eldeki malzemeye dayanarak gramer yönünden işleyen en derli toplu araştırma yazısı Lehistanlı Türkolog T Kowalski'nin, *İslâm Ansiklopedisi*'nde yayımlanmış olan *Osmanlı-Türkçesi Dialektleri* adlı[2] yazısıdır. Merhum Prof. Sâdettin Buluç da Anadolu ağızları üzerindeki çalışmaların başlangıçtan 1940 yılına kadar uzanan bir bibliyografyasını hazırlamıştır[3].

Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların daha verimli olan dönemi 1940 yılından sonra başlar. Bu dönem, yukarıda da işaret edildiği üzere, bir iki istisnası dışında esas itibariyle "yerli araştırıcılar" dönemi diye adlandırılabilir. Fin Türkologlarından M. Räsänen'in 1926 yılında başlatıp 1942 yılına kadar uzanan derleme yayınları, birinci dönem ile ikinci dönem arasında köprü vazifesi gören bir geçiş yayını durumundadır. Räsänen'in *Kuzey-Doğu Anadolu* ağızlarından yapmış olduğu mani derlemeleri[4] ile *Orta Anadolu*'nun *Sivas, Yozgat, Ankara-Kayseri-Kırşehir-Çankırı-Afyon ve Konya* illeri ağızlarından yapmış ve dört ayrı kitap hâlinde yayımlamış olduğu bu derlemeler[5], bir geçiş devri yayını olarak, kullandığı fonetik işaretlerinin bolluğu ve ağız ayrılıklarının çok daha ayrıntılı olarak tespit edilebilmiş olması bakımından ayrı bir değer taşır.

1940 yılından günümüze kadar uzanan dönemdeki çalışma ve yayınları tür itibariyle: I. Derleme yayınları, 2. Hem derleme hem araştırma niteliğindeki yayınlar, 3. Belli konuları ele almış araştırma yayınları olmak üzere üç farklı grupta toplayabiliriz. Ancak, bazen bu gruplar arasında kesin bir sınır çizilememekte ve birbirine geçişler olduğu da görülmektedir.

Bu döneme giren ağız araştırmaları arasında geniş bibliyografya çalışmaları da yer almış ve 1975 yılında tarafımızdan Anadolu ağızları üzerindeki çalışmaların geniş bir tanıtma ve değerlendirilmesi de yapılmış bulunduğundan[6], biz bu konuşmamızda, yapılan çalışmaları bibliyografik bir sıradan geçirerek değerlendirme yerine, ağız

---

2 "Osmanisch - Türkische Dialekte", *Enzyklopedie des Islâm* IV (1931), S. 991-1011.

3 "Anadolu ağızları bibliyografyası", *Türkiyat Mecmuası C. VII-VIII*, (1940-1942), s. 327-333.

4 *Eine Sammlung von Mani-Lieder aus Anatolien*, JSFOu XLI (1926); *Chanson populaire turques du Nord-est de l'Anatolie*, SO IV/2 (1932).

5 *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien* I. Sivas vil. SO V/2 (1933), S. 16151; II. Jozgat vil. SO I/2 (1935), S. 1-106; III Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı Afion vil. SO VIII/2 (1936) S. 1-30; IV Konja vil SO X/2 (1942) S. 1-38.

6 Zeynep Korkmaz, "Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bu günkü durumu ve karşılaştığı sorunlar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-76* (Ankara 1976), s. 143-172.

Levent Şahverdi Arşivi

araştırmalarındaki yerleri ve fonksiyonları açısından özet hâlinde değerlendirerek, Anadolu ağız araştırmalarının bu gün ulaşmış olduğu merhaleyi ve elde edilen sonuçlar bakımından hâlâ çözüm bekleyen başlıca sorunlarla bu alandaki beklentilerimizi dile getirmek istiyoruz.

Önce bu konudaki bibliyografya çalışmalarına işaret edelim: Anadolu ağızları üzerindeki araştırma ve yayınları, kısmen ağızlar konusunda yapılmış olan çalışmalara eklenmiş bibliyografyalarda bulmak mümkündür. Bunların dışında özel olarak hazırlanmış iki bibliyografya denemesi vardır. Bunlardan Kayahan Erimer'in *Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde bir bibliyografya denemesi*[7] başlıklı makalesi, bazı eksik ve yanlışlarına rağmen Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki çok dağınık olan çalışmaları derleyip toparlayarak yazar adlarına göre sıraya dizmiş olan ve 368 yayını içine alan bir bibliyografya denemesidir. Daha sonra Tuncer Gülensoy tarafından yayımlanan *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*[8] ise, konuyu çok daha geniş çerçeve içinde alan değerli bir çalışma ürünüdür. Bu yayında Anadolu ve Rumeli ağızları; *Kıbrıs, Suriye, Irak, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya* Türk ağızlarını da içine alan bir coğrafî genişlikte tutulmuştur. Bu yayında, mahallî dergi ve gazete sayfalarında yer almış ve zamanla unutulup kaybolma tehlikesine uğramış küçük çaptaki çalışmalar da dikkate alınmıştır. Bunun dışında üniversitelerimizin Türk Dili bölümlerinde hazırlanmış olan bitirme ve doktora tezlerine de yer verilmiş; dolayısıyla, yayımlanma durumunda olmayan bu türlü çalışma ve araştırmalar da değerlendirilmiş bulunmaktadır. Yer yer yayınların muhtevasına işaret edilmesi isabetli olduğu gibi, kitabın sonuna yazar ve yer adları indeksinin eklenmiş ve yayınların coğrafî ana ağız bölgelerine ayrılarak verilmiş olması da eserden yararlanmayı kolaylaştırmıştır. Ancak, Erimer'in denemesinde olduğu gibi, Gülensoy'un yayınında da doğrudan doğruya ağız çalışmaları alanına giren birinci derecedeki derleme ve araştırmalarla, ağızları üçüncü veya beşinci dereceden ilgilendiren veya şeklen ilgilendirir görünen yayımların yanyana ve bir arada gösterilmiş olması, ana bibliyografyada gereksiz bir şişkinliğe yol açmış; bu bibliyografyadan yararlanma şartlarındaki pratikliği de engellemiştir. Bizce, böyle geniş tutulmuş bir çalışmada doğrudan doğruya ağız alanına giren çalışmalarla, ağızları dolayısıyla ilgilendirebilecek durumda olan folklor, halk edebiyatı ve sosyoloji türünden çalışmaların ayrı bir bölümde toplanması daha isabetli olurdu.

Derleme Yayınları

Anadolu ağızları ile ilgili derlemeleri, sözlük malzemesi olan kelime derlemeleri ve metin derlemeleri olarak ikiye ayırmak gerekir. Sözlük malzemesi durumundaki derlemelerin başında *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*[9] adını taşıyan dört ciltlik yayın yer alır. Bilindiği gibi, bu yayına esas olan malzeme, 1932'de başlatılan "dil inkılâbı"nın gerekli kıldığı Türkçe kelime hazinesini ortaya koyabilmek için başlatılan ve 1933-1935 yılları arasını kaplayan derleme seferberliği sırasında, devlet organlarının desteği altında gönüllülerce derlenmiş malzemeye dayanmaktadır. Fakat

[7] *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1970, s. 211-236.

[8] Kültür Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yay., Ankara 1981, s. 144.

[9] TDK. yayını, I. C. İstanbul 1939, II. C. İstanbul 1941; III. C. İstanbul 1942; IV. C. İstanbul 1949.

Levent Şahverdi Arşivi

Derleme Dergisi kelime hazinesindeki eksiklik bir yana, derlenen malzemenin ağızlardaki çok çeşitli söyleniş biçimlerini ve anlam ayrılıklarını yeterince aksettirememiş olması bakımından da büyük açıklık gösteriyordu. Bu sebeple 1952 yılında, *Derleme Dergisi* Türk Dil Kurumunca yeniden ele alınarak, Anadolu'daki gönüllü aydınların, Türkçe ve edebiyat öğretmenlerinin yardımlarıyla geliştirme çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmaların sonucu 1963-1982 yılları arasında *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (kısa söylenişi ile *Derleme Sözlüğü)* adıyla XI esas, bir ek cilt olmak üzere toplam XII cilt olarak yeniden yayımlanmıştır[10]. *Derleme Sözlüğü, Derleme Dergisi*'ne oranla büyük çapta geliştirilmiş ve ağızlardaki söz malzemesi kabataslak ortaya konmuştur. Bu hâli ile büyük bir boşluk doldurmaktadır. Bununla birlikte, ağız araştırmalarının sözlük açısından ulaşmak istediği hedefe henüz gerektiği şekilde ulaşabilmiş sayılmaz. Eserde kelime hazinesi bakımından yer yer küçümsenemeyecek eksiklerin bulunması, prensip olarak yazı dili ile ortak olan kelimelerin verilmemiş olması, bazı açıklamaların yetersizliği ve verilen kelime malzemesinin örneklere dayandırılmamış olması, bu sözlüğün başlıca eksikleridir. *Tarama Sözlüğü*'ndeki bu eksiklerin tamamlanabilmesi için, bundan sonraki çalışmaların, sağlıklı metodlarla derlenmiş örnekli ağız malzemesine dayandırılması ve titiz ölçülerle olan metinlerin taranmasından elde edilecek söz malzemesi ile takviyesi yönünde yoğunlaştırılması gerekir.

Ağızlardan derlenmiş malzemeye dayanan fakat folklor ve maddî kültür yönü daha ağır basan sözlüklerden biri de 1932 yılında Hamit Zübeyr (Koşay) ve İshâk Refet (Işıtman) tarafından yayımlanmış olan *Anadilden Derlemeler*[11]'dir. Bunun devamı olarak Hamit Zübeyr *Koşay* ve Orhan Acıpayamlı (Aydın) *Anadilden Derlemeler*'in 2. cildini yayımlamışlardır[12]. Bu cilt *Anadolu*'dan çeşitli yollarla derlenmiş ve *Derleme Sözlüğü*'nde yer almamış bulunan sözlerle bir kısım folklor malzemesine dayanmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz sözlük türündeki malzemeye çeşitli metin yayınlarının ve araştırmaların sonlarına eklenmiş olan kelime listeleri ile; çeşitli illerde çıkarılmış dergilerle folklor dergilerinde yayımlanan bölge ağızlarına has kelime ve deyimler listelerini de ekleyebiliriz. Hüseyin Hüsnü'nün *Kayseri Sözlüğü* (Kayseri 1937) bir yana bırakılırsa 1929-1980 yılları arasında yayımlanmış olan *Adana, Balıkesir, Elâzığ, Erzurum, Kars, Maraş, Urfa, Kastamonu, Bozöyük* (Bilecik), *Isparta, Naldöken* vb. ağızlarla ilgili olan kelime, deyim, hayvancılık, balık adları, tarla, eşya adları gibi dil ve folklor malzemesi[13] niteliğindeki listeler genellikle birkaç sayfayı geçmeyen ağırlıksız yayınlar durumundadır. Fakat üniversitelerde bitirme tezi olarak hazırlatılmış ağız çalışmalarının sonlarına eklenmiş olan sözlük bölümleri de üzerinde durulmaya değer önemdedir. Ayrıca, ileride üzerinde durulacak olan, ağız bölgeleri ile ilgili ilmî yayınların sonlarına eklenmiş bulunan sözlük bölümleri de hayli değerlidir.

Anadolu ağızları üzerindeki sözlük çalışmalarının beklenen seviyeye ulaşabilmesi, hiç şüphe yok ki, henüz tarama ve derlemesi yapılmamış olan ağızların sistemli birer tarama ve derlemeden geçirilmesinden sonra gerçekleştirilebilecektir.

---

10 TDK. yayını, Ankara 1963-1983.

11 Halk Evleri yayını, Ankara 1932, 448 s.

12 TDK. Ankara 1952, 145 s.

13 Bu konudaki yayınlar için bk. T. Gülensoy, yuk. a.g.e.'deki ilgili bölümler.

Levent Şahverdi Arşivi

Metin Derlemeleri

Anadolu ağızları ile ilgili derleme çalışmalarının en önemlileri metin derlemeleridir. Metin derlemelerini kendi içinde esas itibariyle halk edebiyatı, folklor vb. çalışma alanları için derlenmiş bulunan ve dolayısıyla ağızları da ilgilendiren derlemeler ile, doğrudan doğruya ağız çalışmaları için derlenmiş metinler olarak ikiye ayırmak gerekir. Birinci gruba giren ve masal, hikâye, türkü, destan, dua, beddua, bilmece, atasözü, deyimler vb. türleri içine alan derleme yayınları oldukça boldur. Sayıları 120'nin üzerinde bulunan bu yayınlar, hemen hemen Anadolu'nun her bölgesinden derlenmiş metinleri içine almaktadır. Bu türlü metin yayınlarının bölge konuşmalarına ağırlık verenlerinden, kelime hazinesi, deyimler ve şekil bilgisi bakımından bir dereceye kadar yararlanmak mümkündür. Ancak, bu yayınlar, birkaç istisnası dışında hemen hemen bütünüyle telâffuz özellik ve inceliklerine uyularak derlenmiş metinler olmadıkları için, ağız araştırmalarının gerekli kıldığı birçok noktada yetersiz kalmaktadır. Ağız araştırmaları bakımından ön sırayı alan yayınlar, hiç şüphe yok ki transkripsiyonlu metin derlemelerine dayandırılmış olan yayınlardır.

Metin derlemeleri bakımından üzerinde durulması gereken en önemli şahıs Ahmet Caferoğlu'dur. Mesleğinde verimli ve kapsamlı çalışmalar yapmış olan A. Caferoğlu, Anadolu ağızları alanındaki çalışmalarda yerli araştırıcılara öncülük etmiş durumdadır. Bilindiği üzere, A. Caferoğlu'nun *Batı Anadolu*'dan başlayarak *Doğu Anadolu*'nun sınır boylarına kadar uzanan, *Kuzey* ve *Güney Anadolu* bölgelerini de içine alan dokuz ciltlik bir metin külliyatı vardır[14]. Türk Dil Kurumu veya İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesince her bir cildi ayrı ayrı adlar altında yayınlanmış olan derlemeler, aslında biribirinin devamından ibarettir. 15-20 yıl süren uzun ve yorucu derleme ve yayın faaliyeti ile, A. Caferoğlu, *Anadolu*'ya ait ağız malzemesini bilim alanına toplu olarak sunan ilk araştırıcı vasıflarını kazanmıştır. Bu metinler sayesinde daha hiç el atılmamış olan çeşitli bölgelerin ağız yapıları üzerinde genel bir görüşe ulaşma imkânı doğmuştur. Gerçi, Caferoğlu'nun malzeme külliyatı, ağız araştırmalarından beklenen amaç ve her birinin ayrı ayrı değerlendirilmesi açısından ele alınınca, elbette eleştiri konusu olabilecek yanları vardır. Derlemelerin teyp gibi teknik vasıtalara başvurulmadan doğrudan doğruya konuşmacılardan dinlenirken yazıya aktarılması, daha dar ağız bölgelerinde yeterince durulamamış olması, metinlerde sayı ve miktarca bu yönden açıklıkların bulunması, ince ağız özelliklerinin verilememiş ve ciltler arasında transkripsiyon işaretleri bakımından tam bir birliğin sağlanamamış olması gibi hususlar bunların başlıcalarıdır. Ancak, Caferoğlu'nun tek başına Türkiye çapında bir külliyat hazırlamaya yönelmiş ve yaptığı derlemeler ile dikkatleri bu konu üzerine çekerek yerli araştırıcılara öncülük etme görevini de yüklenmiş olması, bu sonucu normal kılmıştır. Onun büyük çaplı dinamik bir ilim adamı olarak bu yolu açmış olması büyük bir hizmettir. Nitekim kendisinden sonra, derleme ve araştırma alanında verimli çalışmalar yapılabilmiştir.

A. Caferoğlu, dokuz ciltlik malzeme külliyatındaki bazı metin boşluklarını doldurmak üzere, sonradan makale hâlinde çıkmış olan yazılarında da metinler

---

[14] Bu yayınlar için bk. Zeynep Korkmaz, yuk. a.g. yazı, s. 167-169 ve Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 31-35.

Levent Şahverdi Arşivi

yayımlamıştır. *Niğde ağızlarından örnekler*[15], *Aydın ili ağızlarından örnekler ve etnoğrafya bakımından önemi*[16], *Muğla ağzı*[17], *Akhisar ve Cihanbeyli ağızları*[18], *Konya İlinin Ermenek Ağzı*[19] adlı yazıları, aynı zamanda içinde metinlerin de yayımlanmış olduğu yazılardır.

Hamza Zülfikar'ın, *Bitlis'ten derlenmiş atasözleri, deyimler, alkış, kargış ve bilmeceler*[20] adlı makalesi ile, Selâhattin Olcay - Ahmet Bican Ercilâsun ve Ensar Aslan tarafından *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*[21] adıyla kitap hâlinde yayımlanmış olan metinler, ele aldıkları bölgelerin ağız özelliklerini ince ayrıntıları ile verebilen değerli derlemelerdir.

Bu nitelikteki son yayımlardan biri de Hayasi Tooru ve İsmail Hakkı Akyoloğlu'nun iş birliği ile *Bolu* köylerinden derlenen ağız malzemesidir. *A Turkish Dialect in North-Western Anatolia (Bolu Dialect Materials*, Tokyo 1988) başlığını taşıyan ve *Studia Culturae Islamicae* serisinde yayımlanan eserde 17 ağız metni ve bunların karşı sayfalarında İngilizceye çevirileri ile eser sonuna eklenmiş Türkçe kelimeler indeksi yer almaktadır. Bu çalışma Hayasi Tooru'nun ağız malzemesine değerli bir katkısı niteliğindedir.

Tuncer Gülensoy ve Ahmet Buran tarafından hazırlanan (TDK. yay., Ankara 1994, 239, s.) *Elâzığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler 1* adlı eser; masal, hatıra, fıkra, efsane, menkabe vb. konularda 61 metinden oluşan başarılı bir derlemedir. Kitabın başında, Doğu Anadolu ağızlarının bazı ses özelliklerini, bölgenin tarihî ve etnik durumu ile ağız yapısını içeren 34 sayfalık bir "Giriş" bölümü vardır.

Anadolu ağızları üzerindeki derleme çalışmalarına, üniversitelerimizde yaptırılmış olan tez çalışmalarını da eklemek gerekir. Bu gün İstanbul, Ankara, Erzurum Atatürk ve Elâzığ Fırat Üniversitelerinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde Anadolu ağızları üzerine hazırlatılmış 200'ü aşkın bitirme tezi vardır. Bu tezlerde, *Anadolu'nun Edirne'den Ardahan'a Akçakoca'dan Antalya'ya, Trabzon'dan Hakkâri* ve *Antakya'ya* kadar uzanan bölgelerdeki pek çok ağızlar ele alınmış; buralardan il, ilçe veya köy bazında malzeme derlenmiştir. Bunların içlerinde ağız çalışmalarının inceliklerine uyularak derlenmiş, dolayısıyla güvenilir zengin dil malzemesi durumunda olanlar az değildir. Hattâ tarafımızdan yaptırılmış ağız çalışmalarında olduğu gibi, elde bunlardan bir kısmının teyplerle derlenmiş bantları da mevcuttur. Gerçi bu tezler bu gün için yayımlanmamış metinler durumundadır. Fakat ağızların plânlı bir derlemesi yapılırken ileride bu potansiyelden ve eldeki bu bol malzemenin kalbur üstü değerde olanlarından yararlanmayı da ihmal etmemek gerekir.

---

15 *Türk Dili ve Edebiyatı Derg.*, C. I/3-4 (İstanbul 1946), s. 149-162.
16 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1965, s. 1-28.
17 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1962, s. 107-130.
18 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1967, s. 1-38.
19 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1972, s. 1-16.
20 Türkoloji Dergisi III/I (Ankara 1968), s. 65-105.
21 TDK. yay. Ankara 1976, 398 s.

Levent Şahverdi Arşivi

Derleme ve Araştırma Niteliği Taşıyan Çalışmalar

Yukarıda belirttiğimiz gibi, mevcut yayınların bir kısmı da hem derleme hem de araştırma-incelemne niteliği taşıyan yayınlardır. Bunlar kronolojik bir sıra ile ele alındıklarında *Gaziantep* ve *Urfa* ağızları ön sırayı alır. Ömer Asım Aksoy'un, Gaziantep ağzını ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi yönü ile ele alan; deyimlerini meşhur sözlerini, dua ve bedduaları ile genel dilde kullanılmayan kelimelerini veren üç ciltlik yayını[22], bu nitelikte bir çalışmadır. Kemal Edip Kürkçüoğlu tarafından hazırlanmış olan ve Urfa ağzını yazı dilinden ayrılan özellikleri ile vermeye çalışan *Urfa Ağzı*[23] adlı yayın ise, ilmî standartların altındadır.

J Eckmann, 1756-1818 yılları arasında basılmış olan Yunan harfli sekiz kitaba dayanarak, *Orta-Anadolu* bölgesinin *Karaman* ağızlarını birkaç araştırma yazısı ile ele alıp incelemiştir. Onun incelemelerindeki "Karamanlıca" deyimi, Cumhuriyetin ilânından sonra Türk-Yunan mübadelesine kadar Anadolu'nun *Kayseri, Nevşehir, Niğde* ve *Konya* bölgelerinde oturan ve Türkçe konuşan Ortodoks-Hristiyanların ağızları için kullanılmıştır. Bu metinler, her ne kadar malzemesi itibariyle XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait bulunmakta ise de, mevcut özellikler bu gün *Kayseri, Nevşehir, Niğde* ve *Konya* bölgelerindeki konuşma dili özellikleri ile paralel gittiğinden, Eckmann'ın Karamanlıca ile ilgili yazıları söz konusu bölgelerin bu günkü canlı ağızları açısından da değerli birer inceleme ürünü sayılır.

J. Eckmann, *Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar I Phonetica*[24] adlı makalesinde, Karamanlı ağızlarının fonetik yapısına; *Karamanlıca -ışınlı/işinli gerundium*[25]; *Karamanlı Türkçesinde -maca ekli fiil şekli*[26] ve *Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen*[27] adlı makalelerinde de bu ağızların şekil bilgisi bakımından ilgi çekici özelliklerine eğilmiştir.

A. Caferoğlu'nun *Eskişehir, Muğla, Aydın* illeri ile *Akhisar* ve *Cihanbeyli* ağızları üzerine yazmış olduğu yazılar, konuyu kaba çizgileri ile ele almış olan makalelerdir[28].

Anadolu'nun Güney-batı bölgesi ile Orta-Anadolu bölgesindeki *Nevşehir* ve yöresi ağızları tarafımızdan ele alınmıştır. *Manisa, İzmir, Denizli, Aydın, Muğla* illeri ile *Afyon*'un *Dinar, Kütahya*'nın *Uşak* ilçeleri ve yöreleri ağızlarından bizzat derlediğimiz metinlerle daha önce *banda* alınmış ve Devlet Konservatuarı arşivinde bulunan malzemeye dayanan *Güney-Batı Anadolu Ağızları*[29] adlı yayınımız, bu bölgeleri yalnız ses bilgisi açısından değerlendirmiş bulunuyor. Eserin sonuna eklenmiş olan sözlük bölümü, yazı dilinde bulunmayıp da bölge ağızlarında yer alan veya bölge ağızlarında değişik birer söyleyişe sahip olan kelimelere ayrılmıştır.

---

22 *Gaziantep Ağzı*, TDK. yay. 1. ve 2. ciltler İstanbul 1945, III. C. İstanbul 1946.

23 TDK. yayını, İstanbul 1945.

24 *Dil ve Tarih-Cofrafya Fak. Derg.* VII (1950), s. 164-179.

25 *Türk Dili Belleten Seri* III/14-15 (1951), s. 45-52.

26 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1953, s. 45-52.

27 *Jean Deny Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yay. 1958, s. 77-83.

28 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, yuk. a.g. makale s. 151.

29 Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayını, Ankara 1956, 125 s.

Levent Şahverdi Arşivi

Nevşehir ve Yöresi Ağızları I. Ses Bilgisi (Phonetique)[30] adlı yayınımız da daha dar bir ağız bölgesini ses yapısı bakımından bol metinlere dayanarak bütün ayrıntıları ile vermeye çalışan bir yayındır. Her iki yayında da ağız özelliklerini incelikleriyle göstermeye yetecek bir transkripsiyon sistemi kullanılmaya çalışılmıştır. Nevşehir ve yöresi ağızlarının 2. cildini oluşturacak olan şekil bilgisi ile sözlük cildi üzerindeki çalışmalarımızda tamamlanmak üzeredir.

Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine[31] adlı araştırma yazımızda da bu bölge ağızları metinleriyle birlikte bir bütün olarak ele alınıp işlenmiş bulunmaktadır.

Doğu ve Güney-doğu Anadolu bölgesinde *Erzurum, Kars ve Diyarbakır* ağızları işlenmiştir. Şevket Beysanoğlu'nun, Diyarbakır ağzında derlenmiş mâni, hoyrat, atasözü, ninni gibi anonim halk edebiyatı örneklerini içine alan *Diyarbakır Ağzı*[32] adlı eserinde, bu ağız bölgesi yalnız ana çizgileri ile ve biraz da amatörce ölçülerle ele alınmış bulunmaktadır.

Münir Erten'in hazırladığı *Diyarbakır Ağzı* (TDK. yay., Ankara 1994, 175 s.) da inceleme, metin ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Masal, hâtıra, hoyrat, türkü ve manilerden oluşan metinler ile ses, şekil ve cümle bilgilerini içine alan inceleme bölümü, *Diyarbakır'ın* ağız yapısını genel çizgileri ile aydınlığa kavuşturan başarılı bir çalışmadır.

Selâhattin Olcay'ın *Erzurum Ağzı*[33] adlı araştırmasında, yalnız Erzurum il merkezinde oturan yerli halkın ağzı ele alınmıştır, Efrasyap Gemalmaz'ın 3 ciltlik *Erzurum İli Ağızları*[34], Erzurum bölgesi ağızlarını geniş metin malzemesine dayanarak bütünü ile işleyen; ayrıca, sözlük ve dizine de bağlayan değerli bir çalışmadır. Bilge Seyidoğlu'nun *Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar*[35] adını taşıyan doktora tezi, konusu itibariyle Halk Edebiyatı alanına girmekte ise de verilen metinlerin transkripsiyonlu oluşu, malzeme bölümü ağız araştırmaları içinde elverişli kılmıştır.

Hamza Zülfikar'ın "Van Gölü çevresi ağızlarının özellikleri",[36] adlı yazısı, bu bölge ağızlarını kendi derlediği orijinal bir metne dayandırarak değerlendiren bir araştırmadır.

Kemal Yavuz'un "Ermenek kazasının Başdere köyleri ağzı", (*Erzurum Üniversitesi Edebiyatı Fakültesi Araştırma Dergisi*, Ankara 1979, s. 451-506) adlı araştırması da aynı niteliktedir.

Kars ağızları Ahmet Ercilasun tarafından ele alınmış; biribirinden farklı beş ağız bölgesinden derlenmiş metinlere dayanılarak bu ağızın ses yapısı vukufla işlenmiştir[37]. A. Ercilasun tarafından ayrıca Doğu Anadolu ağızlarının bir

---

30 Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yayınları 1963, 227 s.; 2. baskısı Ankara 1977.
31 *Türkoloji Dergisi* C I/1 (Ankara 1964), s. 103-141.
32 Diyarbakır Halkevi Yay., Ankara 1966, 246 s.
33 Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1966, 130 s.
34 Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. no: 89 Erzurum 1978.
35 Atatürk Üniversitesi Fen-Edesiyat Fakültesi Yay., Ankara 1975.
36 *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK. yayını 1978, s. 297, 317
37 Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1983, 386 s.

Levent Şahverdi Arşivi

sınıflandırılması da yapılmıştır.[38] Turgut Günay tarafından bir doktora tezi olarak hazırlanmış ve yayımlanmış olan *Rize İli Ağızları*'nda[39] bu bölge ağızları, yazarca derlenmiş orijinal metinlere dayanılarak etraflı bir şekilde incelenmiştir. Turgut Acar tarafından Atatürk Üniversitesinde bir doktora tezi olarak hazırlanmış bulunan (1972) *Artvin ve Yöresi Ağızları* henüz yayın alanına çıkmamıştır. 1980 yılında Tuncer Gülensoy tarafından doçentlik tezi olarak hazırlanan yayınlanma safhasında bulunan *Kütahya ve Yöresi Ağızları* da inceleme-metin ve sözlük bölümlerini içine almaktadır.

Trakya ağızları üzerinde ilk deneme 1959 yılında J Eckmann ve Mecdud Mansuroğlu tarafından yapılmıştır. Trakya bölgesinde yerli halk ile çeşitli bölgelerden gelmiş göçmenler karışık olarak oturduklarından, bu bölgenin yerli ağızlarını göçmen ağızlarından ayıklayarak ortaya koymak gerekmiştir. J. Eckmann ve Mansuroğlu'nun 1959 yılında bir gezi raporu hâlinde hazırladıkları altı sayfalık kısa araştırma[40], Edirne ve Kırklareli'nin yerli ağızlarına dayanılarak yapılmış bir denemeden ibarettir.

Doğu Trakya ağızları üzerinde daha genişlemesine duran araştırma, S. Olcay'ın *Doğu Trakya Yerli Ağzı*[41] adlı araştırmasıdır. Bu araştırmada *Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne* ili çevrelerinden derlenmiş bir kısım malzemeye dayanılarak, bölge, ses ve şekil bilgisi bakımından işlenmeye çalışılmıştır. Çanakkale ağızlarının Doçent Mertol Tulum yönetiminde bir doktora tezi olarak ele alınıp işlenmekte olduğunu da öğrenmiş bulunuyoruz.

Anadolu ve Rumeli'den derlenmiş eski bir eseri dil bakımından işleyip değerlendiren yayınlardan biri de G. Hazai'nin, *Das Osmanish-Türkische im XVII Jahrhundert Untersuchungen an der Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsany*[42] adlı yayınıdır. Bu yayın, Macar din adamı ve Doğu bilimcisi Jakab Nagy de Harsany'nin, uzun yıllar gezip dolaştığı Osmanlı topraklarında derleyip, Lâtin harfleriyle yazıya geçirdiği bazı tarihî (Brandenburg 1672) transkripsiyon metinleriyle bu metinlerin işlenmesine dayanan değerli bir araştırma ürünüdür. Gerçi, doğrudan doğruya bu günkü Anadolu ağızları ile ilgili değildir. Fakat o devir Anadolu'sunun (ve Rumeli'sinin) konuşma diline dayandığı ve XVII. yüzyıl ağızlarıyla bu günkü ağızlar arasında bir paralellik de bulunduğu için, XVII. yüzyıl Anadolu Türkçesi ile bu günkü ağızlar arasında köprü kuran ve Türkçenin 300 yıllık tarihî gelişmesine ışık tutan bir eser niteliğindedir.

Anadolu'nun güneyindeki *Kıbrıs* adasının Türk ağızları üzerinde son yıllara kadar hiç durulmuş değildi. Bu bölge Hasan Eren tarafından ele alınmıştır. H. Eren'in "Enigmes populaires turques de Sypre"[43]; "Kıbrıs'da Türkler ve Türk dili"[44]; "Kıbrıs

---

[38] Bk. *İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., Ankara 1985, s. 219-223.

[39] Bk. *İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., Ankara 1985, s. 219-223.

[40] "1959 Trakya Dialektoloji Raporu", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IX (1959), s. 113-118.

[41] Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1966, 92 s.

[42] Budapest 1973, s.

[43] *Acta Orientalia* XI/1-8 (1960), S. 105-114.

[44] *Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara 1960, s. 37-50.

Levent Şahverdi Arşivi

ağzının kökeni"[45] adlı yazıları, arşiv belgelerinden yararlanılarak, dialektoloji ve tarih metotlarına başvurularak *Kıbrıs*'a göç eden Türklerin *Konya* çevresi ile, *İçel, Antalya* ve *Alanya* gibi Güney-Anadolu bölgelerinden geldiklerini ortaya koyan araştırmalardır.

Erdoğan Saraçoğlu tarafından çıkarılan *Kıbrıs Ağzı, Sesbilgisi özellikleri, Metin Derlemeleri, Sözlük*[46] adlı yayın, bu alanda yeterli bir çalışma niteliği taşımamaktadır.

Ayrıca, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki Kıbrıs'ın Lefkoşe, Pile köyü, Larnaka, Abohar, Limasol, Klavya (Alaniçi) Baf, Karpas, Çatos, Türk Ağızları üzerine hazırlatılmış fakülte bitirme tezleri de vardır[47].

Irak'ın *Kerkük* Türk ağzı ile de ilgili epey yayın vardır. Fakat bunların çoğu ninni, türkü, tapmaca (bilmece), mani, hoyrat, halk destanı, Arzı Gamber masalı gibi esas itibariyle halk edebiyatı ve folklor alanına giren yayınlardır[48].

Hidayet Kemal Bedir Bayatlı'nın, *Halk Şiirinde Irak Türkmen Ağzı Dil İncelemesi* adlı basılmamış doktora tezi (İstanbul 1979) ile, Lâtif Bendero ğlu'nun *Irak Türkmenleri Dili*[49] adlı eseri bir yana bırakılırsa, Kerkük ağzının özellikleri ile ilgili çalışmalar münhasıran Sâdettin Buluç tarafından yapılmıştır, denebilir. S. Buluç'un bu konu ile ilgili başlıca çalışmaları şunlardır: "Kerkük Hoyratlarına Dair"[50]; "Kerkük Hoyrat ve manilerinde başlıca ağız özellikleri"[51]; "Mendeli (Irak) ağzının özellikleri"[52]; "Hanekin (Irak) Türk ağzı üzerine"[53]; "Tellafer Türkçesi üzerine"[54]; "Kerkük ağzına göre Arzu ile Kamber Masalı"[55]; "Erbil (Irak) Türk ağzı üzerine"[56].

Suriye Türk Ağızları üzerindeki çalışmalar üç veya dördü geçmeyecek kadar az ve yetersizdir.

Belli Bir Dil Konusu Üzerinde Duran Yayınlar

Anadolu ağızları üzerinde yapılmış olan yayınların bir kısmı da belli bir dil konusunu bütün Anadolu ağızlarında incelemiş olan yayınlardır. Sayıları oldukça sınırlı olan bu yayınları nitelikleri bakımından bir kaç grupta toplamak mümkündür:

---

45 *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi* (14-19 Nisan 1959) *Türk Heyeti tebliğleri*, Ankara 1971, TKAE Yay., S. 345-360.

46 Lefkoşe 1980, 124 s.

47 Bunların ayrıntıları ve adları için bk. T. Gülensoy, a.g.e., s. 97, 98.

48 Bu yayınlar üzerinde daha geniş bilgi için bk. T. Gülensoy, a.g.e., s. 99-102.

49 Bağdat 1976, 368 s.

50 *Reşid Rahmeti Arat için*, TKAE. Yay., Ankara 1968, s. 142-154.

51 *XI Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler* Ankara 1968, s. 109-118.

52 *Bilimsel Bildiriler 1972, (Ankara 1975)*, s. 181-184.

53 *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi* (İstanbul 15-20. XI 1973)'ne sunulan tebliğ.

54 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973-74*, s. 49, 57

55 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1975*, s. 203, 238.

56 *III. Milletler Arası Türkoloji Kongresi* (İstanbul 1979)'ne sunulan tebliği.

Levent Şahverdi Arşivi

Bizim "Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında"[57]; "Eski Anadolu Türkçesi'ndeki *-van/-ven, -vuz/-vüz* bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları"[58]; A. Caferoğlu'nun, "Anadolu ağızlarında Matethèse gelişmesi"[59]; "Anadolu ağızlarında içses ünsüz benzeşmesi"[60]; "Anadolu ağızlarında konson değişmeleri"[61]; "Anadolu ve Rumeli ağızlarında ünlü değişmeleri"[62]; S. Buluç'un, "Anadolu ağızlarında bazı fiil çekimleri üzerine"[63] "Anadolu ağızlarında bazı ses ve yapım özellikleri"[64]; H. Eren'in "Onomatopeelere ait notlar"[65] ve Louis Bazin'nin, "A propos de l'exclamation Anatolienne aboo"[66] adlı yazıları, ağızları ses ve şekil bilgisi yörelerinden değerlendiren yazılardır. Eckmann'nın Kelime ortasındaki anorganik *b, p* ve *m* ünsüzlerinin türemesi'ni konu alan makalesi[67] ile "Türkçede *d, t* ve *n* seslerinin türemesi"[68] ve Hasan Eren'in "Türkçe'de *-mm->mb-* dissimilationu'nu"[69] konu alan yazıları, Anadolu ağızlarını dolayısıyla ilgilendiren yazılardır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarının ses ve şekil bilgisine dayanan gramer yapısını mevcut bütün malzemeye dayanarak toplu bir şekilde ortaya koyan yazı A. Caferoğlu'nun "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", adlı makalesidir[70]

Anadolu ağızlarına girmiş yabancı kelimeler üzerinde duran araştırmalar da vardır. Değerli Türkolog Andreas Tietze'nin, Türkçeye yeni devirlerde girmiş olan yabancı kelimelerle[71] bunların Grekçe[72], Bulgarca, Rusça, Sırpça, gibi İslavca kelimelerle[73] Anadolu ağızlarında yerleşmiş Arapça ve Farsça kelimeler üzerinde[74] duran yazıları ile; H. Eren'in, A. Tietze'nin yazılarından üçünü konu alan "Anadolu ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler"[75] adlı yazıları, Anadolu ağızlarına girmiş bulunan yabancı kelimeler konusunu işleyen araştırmalardır. A. Tietze, VIII. Türk Dil Kurultayı'na sunmuş olduğu "Anadolu Türkçesi'nin Tabakalaşması"[76] adlı bildirisinde Anadolu Türkçesindeki kelime hazinesinin tabakalaşmasını gözden geçirmiştir.

---

57 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1953*, s. 197-205.
58 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1964*, s. 43-65.
59 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1955*, s. 1-17
60 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1958*, s. 1-11.
61 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963*, s. 1-32.
62 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1964*, s. 1-33.
63 *XII. Türk Dil Kurultayı'nda okunan Bilimsel Bildirilen* (1969).
64 *II Milletlerarası Türkoloji Kongresi'nde okunan tebliğ* (4-9 Ekim 1976).
65 *Türkiyat Mecmuası*, C. X (1953), s. 55-58.
66 *Jean Deny Armağanı*, TDK. Ankara 1958, s. 39-50.
67 *Türkiyat Mecmuası* C. X. (1953), s. 313-320.
68 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1955) s. 11-12.
69 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (1959), s. 95-103.
70 *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden (1959), s. 239-260.
71 "Die formale Veränderungen an den europaischen Lehnwörter im Türkischen", ORİENS/2 (1953), s. 230-260.
72 "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" ORİENS/1 (1955), s. 204-257.
73 "Slavische Lehnwörter in dem türkischen Volkssprache, ORİENS XII (1957), s. 1-47.
74 "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischan Türkisch" *Jean Deny Armağanı* (1958), s. 255-333.
75 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1960, s. 295-371.
76 *VIII Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler 1957* (Ankara 1960), s. 71-76.

Levent Şahverdi Arşivi

Hasan Eren'in, "Anadoluda Kafkasya Türkleri"[77] adlı makalesinde yine Tietze'nin yazılarına atıf yapılarak, Anadolu ağızlarına Anadolu dışı Türklerden geçmiş olan kelimelerin de yabancı sayılabileceği görüşüne yer verilmiştir. Anadolu ağızlarındaki yabancı sözlerle ilgili bir yazıda A. Caferoğlu'nun Anadoludaki Moğol, hakimiyetinin bir kalıntısı olarak ağızlara girmiş bulunan Moğolca unsurları işleyen yazısıdır. "Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında Moğolca unsurlar"[78] adlı yazıda Moğolca kelimelerin Anadolu (ve Azerî) ağızlarında uğradığı gramer ve anlam değişmeleri üzerinde durulmuştur.

Eldeki çalışmalardan birkaçı da Anadolu ağızlarında yer almış sözlerin etimolojisi ile ilgili yazılardır. Hasan Eren'in *Anadolu*'daki *Ören*[79]; *Söke*[80] *Keçiborlu*[81] *Suğla*[82] yer adları ile "gök kelimesinin türevleri"ni[83] ele alan yazıları bu niteliktedir.

Bizim "Ağız Araştırmaları ve Folklor"[84]; "Halk Etimolojisi ve Folklor"[85] başlıklı yazılarımız, Folklor ile ağızlar arasındaki yakın ilgi ve bağlantıları ortaya koyan araştırmalardır.

Doğan Aksan'ın, "Birkaç Türkçe yer adı ve bunların dil bilimi ve kültür bakımından önemi"[86] adlı yazısı Anadolu yer adları ile ilgilidir. Yine yer adları üzerinde duran ve dolayısıyla Anadolu ağızlarını ilgilendiren bir diğer yazı da Özcan Başkan'ın "Türkiye köy adları üzerine bir deneme"[87] başlıklı makalesidir. Bu yazıda, Türkiye'deki 40.000'e yakın köy adı bir sınıflamaya tabi tutularak, bu adların verilişinde belli bir yapı ve düzen olduğu ortaya konmak istenmiştir. Doğan Aksan'ın "Anadolu yer adları üzerinde en yeni araştırmalar"[88] adlı yazısında, Başkan'ın görüşüne yeni görüşler eklenerek Anadolu'daki köy adlarının adlandırma yolları genel dil bilimi açısından yeniden ele alınmıştır.

Türkçedeki yer adlarının tipleri konusunda çok değerli bir kitap yayımlamış olan Hartwig Scheinhardt'ın eserinde[89] de yer adları dil yapıları açısından değerlendirilmiştir.

Eldeki araştırmalar arasında Anadolu ağızları ile Anadolu'nun etnik yapısı arasında bağlantılar kuran ve ilgili diller konusu üzerinde duran yazılar da vardır. Bunlar üzerinde biraz sonra ayrıca durulacaktır.

---

77 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1961, s. 319-357.

78 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1954, s. 1-10.

79 "Türk Yer adları hakkında araştırmalar: *Ören*, *Türk Dili Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1950, s. 39, 43.

80 "Türkçe'de yer adları: *Söke*", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1965, s. 149-153.

81 *Türk Dili* IV/1 (1972), s. 89-92.

82 *Türk Dili* IV/1 (1972), s. 93-96.

83 "Türkçede Gök kelimesinin türevleri", *Jean Deny Armağanı* (Ankara 1958), s. 85-89.

84 *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara 1974, s. 126-130.

85 *I. Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1976, s. 185-194.

86 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Derg. C. XXV/XXVI/1-2 (1968), Ankara 1970, s. 81-85.

87 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1970, s. 237-251.

88 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1973-74, s. 185-193.

89 *Typen Türkischen Ortsnamen*, *Heidelberg* 1979, S. 379.

Levent Şahverdi Arşivi

SONUÇ

Yukarıdan beri yapageldiğimiz özet hâlindeki açıklamalardan da anlaşılmaktadır ki, Anadolu ağızları üzerinde, derleme ve araştırma faaliyetleri açısından son 40-45 yıl içinde çok yönlü çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar, metot ve muhteva bakımından bazı istisnaları dışında gittikçe gelişmeye doğru yol alarak sevindirici bir nitelik kazanmıştır. Hatta, belli dar bir ağız bölgesini derinlemesine ölçülerle ele almış bulunan uzman dilcilerin eserlerinde birer mükemmellik de göze çarpmaktadır. Ancak, bu güne kadar yapılmış olanlarla, bu alanda yapılması gerekenler arasında bir orantı kurulduğunda, malzeme derleme safhasından başlayarak, daha önümüzde önemli boşlukların bulunduğunu da kabul etmek zorundayız. Bu boşlukların doldurulabilmesi ve Anadolu ağız araştırmalarının hedefine ulaşabilmesi, aşağıda sıraladığımız sorunlara el atılıp çözüm getirilebilmesi ile mümkün olacaktır. Çözüm bekleyen başlıca sorunları şu noktalarda özetleyebiliriz.

1. Şimdiye kadar ortaya konmuş olan metin malzemesi hem çeşitli ağız bölgeleri açısından hem de belirli bir bölgenin ayrıntılı olarak aksettirilebilmiş olması bakımından genellikle Anadolu ağızlarının bağlı bulunduğu özel şartlar dolayısıyla, bir il taksimatı içinde yer almış bulunan ilçelerle bunlara bağlı köyler arasında ağız yapısı bakımından çok defa önemli ayrılıklar göze çarpmaktadır. Bu bakımdan, idarî taksimat esasındaki ağız bölgelerinden metin derlenirken, örnekleme yolu ile değil, o bölgenin ağız yapısını her yönü ile ve sağlam ölçülerle aksettirebilecek kapsamlı derlemelere ihtiyaç vardır. Eldeki derlemelerde bu husus pek az dikkate alınmıştır.

Ayrıca, bu güne kadar ortaya konmuş olan metin malzemesinin ancak bir kısmı ilmî ve teknik inceliklere uygun olarak derlenip yayımlanmıştır. Hepimizce bilinmektedir ki, ağızlar üzerindeki araştırma ve incelemelerde, yapılan çalışmaların değeri, öncelikle bu çalışmaların dayandığı malzemenin sağlamlığına bağlıdır. Ancak, amatörler eliyle derlenmiş olan metinlerde yukarıda ilgili bölümlerde de işaret edildiği üzere bu bakımdan büyük boşluklar vardır.

Öte yandan Anadolu halkı, sosyal yapısındaki ve yaşayış şartlarındaki hızlı değişme ve gelişmeler dolayısıyla yeni bir ortama girmiş bulunmaktadır. Günümüzün radyo, televizyon, kitap, dergi, okul, otomobil, uçak gibi kültürel ve teknik imkânları ile, şehirler arasındaki bağlantılar, kırlık alanlardan büyük şehirlere ve sanayi bölgelerine yapılan göçler, bir yandan Anadolu halkını biribirleri ile karıştırıp kaynaştırırken, bir yandan da bu yeni şartların ve yazı dilinin etkisi altında, yerli ağız özelliklerinin süratle aşınıp kaybolmasına yol açmaktadır. Bu alandaki büyük malzeme açığının kapatılabilmesi ancak plan ve programlı bir derleme faaliyetinin gerçekleştirilmesi ile mümkün olabilecektir. Bu konuda üniversitelerimize ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumuna, işbirliği hâlinde çalışmaları gerekli kılan önemli ve âcil görevler düşmektedir. Anadolunun ağızlarda yaşayan çok zengin ve eski bir tür hazinesi bu derlemelerle eriyip kaybolmaktan kurtarılabileceği gibi ağız araştırmaları alanındaki bütün çalışmaların temelini de ilmî ölçülerle derlenmiş olan bu malzeme oluşturacaktır.

2. Derleme faaliyetinin pratik kolaylık bakımından 67 il bazında ele alınması ve her ağız bölgesinin, bu bölgeden derlenmiş olan malzemeye dayanılarak, ayrıca ses bilgisi şekil bilgisi, cümle yapısı, anlam bilimi, kelime hazinesi, deyimler vb. yönlerden bir

Levent Şahverdi Arşivi

bütün olarak işlenip değerlendirilmesi gerekir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda il sınırı çerçevesinde ele alınan ağız bölgelerini böyle bir bütünlükle işleyen yayınların sayısı birkaçı aşmayacak kadar sınırlı kalmıştır. Ne yazık ki, bu konular, son yıllarda gerçekleştirilen değerli bazı çalışmalara rağmen, daha, çok yönlü araştırmaları gerekli kılacak bir boşluk içindedir.

İşaret ettiğimiz bütünleyici çalışmalar yoluyla, daha sonraki merhalede bütün Anadolu ağızlarını içine alan sentezci çalışmalar yapılabileceği gibi geniş çaplı Anadolu ağızları sözlüğünün hazırlanması, ve Anadolu ağızlarının dil yapısı temelinde sınıflandırılması imkânları da doğmuş olacaktır. Bilindiği gibi, bu günkü sınıflandırma, yalnız coğrafî bölgeleri esas alan kabataslak bir sınıflandırmadan ibarettir.

Son günlerde yukarıda belirttiğimiz ihtiyacı karşılayacak nitelikte bir eserin yayımlanma safhasına girmiş olması sevindiricidir.

Leyla Karahan tarafından doçentlik tezi olarak hazırlanmış olan *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı araştırma bu niteliktedir. Araştırmacı, eserinde, şimdiye kadar yapılagelen coğrafî sınıflandırma yerine, kaynakların elverdiği ölçüde, çeşitli ağız grupları arasındaki ayırıcı dil özelliklerini esas almıştır. Başarılı bir çalışma ürünü olan eser TDK. tarafından yayımlanmaktadır.

3. Bu gün Anadolu ağızları bazı genel özellikleri bakımından coğrafî bölgelere uygun bir ayrıma tâbi tutulabilirse de, bir kısım özellikleri ile de bu ayırımın dışında kalarak, uzak veya yakın diğer bölgeler içindeki ağızlarla ortaklaşabilmelidir. Bartın ve yöresi ağızlarının aslî uzunluklar, vurgu ve ton özellikleri bakımından Denizli, Çivril, *-yor* hâl kipi ekinin 3. şahıslarda düzleşip *-yar*'a dönüşmesi bakımından Bolu, Kastamonu, *n>y* değişmesi bakımından *(eliñe;eliye, yapıyorsuñ>yapıyoruz)* da Orta Anadolu ağızları ile birleşebilmesi gibi. Bu durum esas itibariyle Anadolu bölgesine yerleşen 24 ayrı Oğuz boyu arasındaki ağız ayrılıklarından, Anadolu'ya gelen bu boyların belirli yerlere belirli gruplar hâlinde yerleşmemiş olmalarından ve Anadolu'nun XI. yüzyıldan bu yana kendi yapısında geçirdiği tarihî ve sosyal değişmelerle ilgili etnik dalgalanmalardan kaynaklanmaktadır. Kaldı ki, Anadolu'ya Oğuz dışı öteki bazı Türk etnik unsurları da gelip yerleşmişlerdir. Anadolu'da yerleşmiş olan boy ve oymaklardan bir kısmının da Anadolu'da asırlar boyunca göçebe hayatı sürdürmüş olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleştirme siyasetinin yol açtığı iç göçler, göçebeleri yerleştirme politikasının doğurduğu sonuçlar ve bunlara eklenebilecek daha başka sebepler, Anadolu ağızlarında bölgeler arası dalgalanma ve karışmalara sebep olmuştur. Bu bakımdan Anadolu ağızları il temelinde küçük bölgeler hâlinde ele alınıp işlenirken, bu ağızlar ile Anadolu'nun etnik yapısı arasındaki bağlantılar açısından da ele alınıp işlenmesi gerekmektedir. Gerçi, bu konuda yapılmış bazı derlemeler ve birkaç başarılı çalışma da vardır. A. Caferoğlu, "Kırşehir vilayetinin bu günkü etnik teşekkülüne dair notlar"[90] başlıklı yazısı ile bu konu üzerinde duran ilk araştırıcı olmuştur denebilir. Caferoğlu bu yazısında Kırşehir ağızlarını oluşturan *Geygelli, Boynu inceli, Tülek, Cerit, Akkoyunlu* aşiretleri üzerinde durarak bunların il sınırları içindeki yerleşme durumlarını incelemiştir. Daha sonra bizim, *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (1956) adlı kitabımızın giriş bölümünde kısmen, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (1963-1977) adlı kitabımızda ise derinlemesine bir şekilde bölge ağızları ile bu ağızları kuran etnik unsurlar arasındaki ilişki Başbakanlık

90 *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* C. II/1 (1947) s. 79-96.

Levent Şahverdi Arşivi

Devlet ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki yayımlanmamış belgelere dayanılarak ortaya konmuştur. Ancak bu belgeler sayesinde *Nevşehir* ve *yöresi* ağızlarını oluşturan Türk etnik unsurlarının *Çayan, Karahacıcılı, İnallı, Eskil, Karacaaraplı, Dumanlı, Kızılkoyunlu, Danişmendlü, Musahacılu, Boynuincelü, Bekdük, Eymür* gibi Türkmen aşiretleri olduğu ortaya çıkmıştır. *Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması*[91], adlı araştırmamızda ise, bu bölge ağızlarında Oğuz lehçesine ait dil özelliklerinin biribiri içine girmiş ve kaynaşmış olması göz önünde bulundurularak ve tarihî kaynaklara başvurularak, Oğuz-Türkmen ve Kıpçak unsurlarına dayanan ağız tabakalaşmasının tahlili bir değerlendirmesi yapılmıştır. "Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu"[92] adlı araştırmamızda, doğrudan doğruya Anadolu ağızlarının etnik yapı ile bağlantıları araştırılmıştır. Bu konuda elle tutulur sonuçlara ulaşabilmek için, *Kınık, Avşar* ve *Salur* gibi Oğuz boylarının yerleşmiş oldukları ve o günden bu güne etnik yapıları değişmemiş olan köyler ele alınarak bu köylerin dil yapıları incelenmiştir. Bu yolla, Anadolu'da biribirine aykırı çeşitli dil özelliklerinden hangilerinin hangi Oğuz boylarından geldiği konusunda bir deneme yapılmak istenmiştir. Bunlardan başka İsmail Hakkı Kadiroğlu'nun *Çepniler Balıkesir*'de[93]; Mustafa Gürdal'ın "Antalya Yörükleri"[94]; Mahmut Işık'ın *Afşarlar-Tarihi-Yetiştirdiği Şahıslar-Folkloru*[95]; Tuncer Gülensoy'un "24 Oğuz Boyunun Anadolu'daki İzleri"[96]; Naci Kum'un "Türkmen Barakları"[97] adlı makale ve kitapları da Anadolu'nun Türk etnik yapısı ile ilgili çalışmalardır.

Selâhattin Olcay, *Doğu Trakya Yerli Ağzı* adlı kitabının Giriş'inde bu bölge ağızları ile etnik yapı arasında bir bağlantı kurmaya çalışmıştır. Efrasyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları*'nın Giriş'inde Ahmet Ercilasun da Kars İli Ağızları'nın Giriş'inde tarihî dialektoloji metoduna başvurarak bölgenin tarihîni ve ağızları oluşturan etkin yapıyı incelemişlerdir. Görülüyor ki, bu konu büsbütün ihmal edilmiş değildir. Yol açılmış ve olumlu sonuçlar alınmıştır. Ancak, yapılanlar asla yeterli değildir. Bizim *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* için uygulamış olduğumuz araştırma şeklinin hemen her ağız bölgesi için uygulanması yerinde olur görüşündeyiz. Çünkü, ağızlar ile etnik yapı arasındaki bağlantılar, ancak metinler üzerindeki incelemelerden çıkan sonuçların, vergi tahrir defterleri, mühimme defterleri, vakıf defterleri, ferman vb. arşiv belgelerindeki bilgilerle karşılaştırılması yolu ile ortaya konabilecektir.

4. Anadolu'da yerli ağızlar yanında *Orta-Asya*'dan, *Kafkasya*'dan, *Azerbaycan*'dan son bir iki yüzyıl içinde yapılmış göçlerle kurulmuş küçük ağız bölgeleri de vardır. Bu ağızlara "göçmen ağızları" adı verilmektedir. Anadolu'nun *Trakya, Adapazarı, Eskişehir, Batı Anadolu* gibi bazı bölge ve kesimleri bu bakımdan karakteristik özellik taşır. Son yıllarda *İstanbul* çevresine ve Anadolu'nun *Kayseri, Çankırı, Çorum, Tokat, Van* vb. bölgelerine Doğu Türkistan, Kazakistan, Afganistan vb. yerlerden göç etmiş Türk unsurlarının yerleştirildikleri de bilinmektedir.

---

91 *Türkoloji Dergisi* II/1 (Ankara 1965), s. 227-249, kitap halindeki yayını TDK. Ankara 1994, 63 s.
92 *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1971, S. 23-32.
93 Balıkesir 1935, 79 s.
94 *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (İstanbul 1976), s. 65-72.
95 Ankara 1973, 150 s.
96 *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı* 1977, s. 73-93.
97 *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* VI. (1963), s. 27-65.

Levent Şahverdi Arşivi

Zaman zaman Anadoludaki göçmen ağızları üzerinde de durularak bazı çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak Ayhan Göksan'ın *Anadolu Ağızlarında Kıpçak Dil Özellikleri*[98], Nevzat Çağlar'ın *Iğdır Azerîleri Ağzı üzerine Fonetik ve Morfolojik Bir İnceleme*[99] adlı basılmamış mezuniyet tezleri ile, Mehmet Akalın'ın, Konya'ya bağlı *Böğrüdelik Tatar Ağzı* (İzmir 1982) adlı çalışmalarını gösterebiliriz. Bunlara üniversitelerimizde yaptırılmış ve yaptırılmakta olan daha başka tez çalışmalarını da ekleyebiliriz. Nitekim Hacettepe ve Gazi Üniversiteleri Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde meslektaşımız A. B. Ercilâsun tarafından Türkiye'deki göçmenlere dayanılarak Yapalak-Ebü Özü (Elbistan), Eskişehir Kozan Tatarları, Polatlı Çongarkerç Tatar Ağzı (Kırım'dan), Afganistan Özbek Ağzı, Barköl Kazak Ağzı, Serap-Azerî Arsarı Türkmen, Mumuk ve Karaçay (Çankırı) göçmen ağızları üzerinde yüksek lisans tezleri hazırlatılmıştır. Bunlardan ikisi yayımlanmış bulunuyor.

Zuhal Yüksel'in hazırladığı (TKAE. yay. Ankara 1989, 228 s.) *Polatlı Kırım Türkleri Ağzı* adlı eser, Polatlı ilçesinin adı köyünden derlenmiş metinlere dayanır ses ve şekil bilgisi çalışmalarından oluşmaktadır. Ferhat Tamir tarafından hazırlanan *Barkölden Kazak Türkçesi Metinleri* (TKAE. yay Ankara 1989, 170 s.) ise; İstanbul, Manisa, Niğde ve yörelerine yerleştirilmiş bulunan Barköllü kazaklardan derlenmiş metinler ile bu metinlere dayanarak hazırlanmış ses bilgisi, şekil bilgisi ve sözlük bölümlerini içine almaktadır.

Yurdumuza Afganistan'dan yeni göçmüş olan soydaşlarımızla ilgili derlemeler de devam ettirilmektedir. Ancak, bu türlü çalışmalar da yeterli değildir. Anadolu ağızlarının bir bütün olarak ortaya konabilmesi için, göçmen ağızları ile ilgili derleme ve araştırmaların yerli ağızlardan ayrı bir programa bağlanarak ele alınması gerekmektedir.

5. Anadolu ağızları ile ilgili derleme ve araştırmalar yapılırken, *"meslek dili" "meslek argosu"* ve *"gizli dil"* diye adlandırılan ve bazı bölümlere değişik özel anlamlar verilerek genel dilden ayrılmış bulunan bu özel konuşma diline de ayrı bir yer vermek gerekiyor. Bu konuda da henüz doyurucu çalışmalara başlanmamıştır A. Caferoğlu'nun, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar ve Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* adlı ciltlerinin ön sözlerinde, *Burdur* ve *Muğla* bölgelerindeki "kalaycı argosu" ile, *Afyon-Dinar, Denizli-Çivril* ilçesi köylerinde oturan Geygellerin gizli dillerinden söz edilmiş, metinler arasında bazı örneklere yer verilmiştir. Fakat bu iki ciltte verilen bilgiler ve aktarılan örnekler, okuyucuda bu diller hakkında ancak genel bir fikir uyandırabilmektedir.

A. Caferoğlu'nun "Erkilet çerçilerinin argosu "dilce",[100] "Anadolu Abdallarının gizli dillerinden örnekler"[101] ve "Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair"[102] adlı yazılarında verilen bilgiler de genel niteliktedir. Ne var ki, Caferoğlu, bu yazıları ile, "meslek argosu" "meslek dili" ve "gizli dil" gibi konuların da ele alınması gereğini gündeme getirmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan ağız araştırmalarında işaret ettiğimiz bu konunun da özel bir programla yürütülmesi kaçınılmazdır.

---

98 Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 1959.

99 Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1968.

100 *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV/4 (1952) s. 334, 344.

101 *Fuad Köprülü Armağanı*, (1953), s. 77-79.

102 *Türkiyat Mecmuası XI*. (İstanbul, 1954), s. 41-57.

Levent Şahverdi Arşivi

6. Ağız çalışmalarının bölgelere göre yapılacak derleme ve değerlendirme çalışmalarından sonra ele alınacak konusu, bu ağızları ses, şekil, cümle bilgileri ve anlam bilimi yönü ile bir senteze götürecek ve bütün olarak aksettirebilecek, Anadolu Ağızları Grameri'nin yazılmasıdır.

7. 6. maddedeki çalışmalara paralel olarak yürütülebilecek diğer bir çalışma kolu da, Anadolu ağız atlaslarının hazırlanmasıdır. Türkiye dışı ülkelerde dialektoloji araştırmalarının sonuçlarına dayanan dil atlasları uzun yıllar önce yayımlandığı hâlde, ülkemizde henüz bu seviyeye gelinmemiştir. Bu konuda yol alabilmemiz derleme, araştırma ve inceleme safhasındaki başarı durumumuza bağlı bulunmaktadır[103].

Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985); Tebliğler, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yayını, İstanbul 1987, s. 89-109.

103 Aradaki zaman boşluğunu doldurmak üzere, makaleye, 1985'ten sonraki yıllara ait yayınlar da eklenmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

ANATOLIAN DIALECTS

0 Since the history of Turkic studies is rather short, the first study of Anatolian dialects dates back to the second half of the last century only This article treats the developments following World War II in the study of Anatolian dialects and as such it will suffice to give a brief summary of the studies done before the war It is considered necessary to set 1940 as the starting point of this survey in order to do justice to those researchers a part of whose works were performed before the war

The present survey excludes studies devoted to the Rumelian Turkish dialects, for they have already been surveyed. Works dealing with the Turkish dialects of Cyprus, on the other hand, are included here partly because of the geographic position of the island and partly because of the Anatolian origin of its Turkish inhabitants. Works on the Kirkuk dialect of Iraq are not examined because Kirkuk is actually an Azerbaijani dialect. Such works are, however, listed in the bibliography in order to give a fuller view of the studies of Anatolian dialects.

The earlier research on Anatolian dialects began in 1867 with MAKSIMOV's *Opit izsledovanija tjurkskich dialektov v Chudavendgare i Karamanii* (1867), a rudimentary study of the Hüdavendigar and Karaman dialects. The years between 1867 and 1930 — and this period can be extended through 1940 — is 'the period of foreign linguists' in the dialect studies of Turkish; the research of this period, with few exceptions, was carried out by foreign linguists. Following MAKSIMOV, orientalists such as THURY, KÚNOS, HARTMANN, FOY, PISAREV, BALKANOĞLU, BALHASSANOĞLU, BONELLI, GIESE, VINCZE, KOWALSKI, DENY, and RÄSÄNEN published works dealing, on the one hand, with Aydın, İzmir, Bursa, Kastamonu, Konya, Ankara, Yozgat, Çankırı, Sivas, and Erzurum dialects of Anatolia; and, on the other, with the syntax of these dialects. It is necessary to add at this point that these works were milestones in the study of Anatolian dialects, and their importance should not be underestimated. They are valuable contributions to dialect study, considering the limited circumstances under which they were performed. It must also be added that, as can be seen in most precursory works, they are not always correct and accurate. The fact that dialect studies of Anatolia were carried out largely by foreign linguists has resulted in an incomplete technique of registering the data concerning the peculiarities of a certain dialect. In other words, the data collected are far from representing in detail the structure of the dialect examined. The peculiarities of a local dialect recorded in these studies are often superficial and thus unsatisfactory The double purpose sought in collecting the data — one for the study of regional

Levent Şahverdi Arşivi

dialects, the other for collecting Anatolian folklore material — has further made the dialect studies of this period deficient.

Among the publications of this period treating Anatolian dialects are several articles that appoach dialectology in a more scholarly manner It was, indeed, through these articles that the peculiarities of the spoken language of Anatolia were introduced to the world of linguists. Unfortunately, these articles are few in number, and their linguistic value is proportionate with the accuracy of the data utilized. One article of this period, which makes use of the data collected in other studies and examines Anatolian and Rumelian dialects in grammatical terms, was written by KOWALSKI.[1] Titles of other studies of Anatolian and Rumelian dialects can be found in the bibliography, which covers the studies done through 1940, by Sadettin BULUÇ, professor of the School of Letters of Istanbul University.[2]

A more productive period in the study of Anatolian dialects began after 1940. This period, in contrast to the previous one, can be termed 'the period of native linguists' The works of the Finnish linguist RÄSÄNEN, which were published between 1926 and 1942, provide a transition between the two periods.

With the fall of the Ottoman Empire and the establishment of the Republic of Turkey in 1923, a new era began in the study of the Turkish language, as it did in many other fields of research. What contributed to the growth of Turkic studies was the encouragement on the part of the government, the revolution in the Turkish language, the founding of the Turkish Language Foundation, and the establishment of departments of Turkish in state universities.[3] The first years of the republic can indeed be considered a period of self-study and self-evaluation.

In surveying the dialect studies from 1940 to the present, it is helpful to categorize them into three main groups: (1) collections of vocabulary and material; (2) general studies; and (3) comparative studies. It is difficult, however, to classify the studies precisely, for they often overlap. The categories will be examined in chronological order.

1 Collections of Vocabulary and Material

The revolution that took place in the Turkish language in 1932 attracted interest to the study of Anatolian dialects. The revolution involved purifying the language from Arabic, Persian, French, and other borrowed words. The transition from such a conglomerate language as Osmanli to a language based on original Turkish as well as the task of bridging the gap between the spoken and written language of the time could be achieved only by substituting borrowed words with Turkish equivalents derived from spoken language or from written records. It is for this reason that the first dialect studies of Turkish are lexical studies because they were conducted with the purpose of collecting material for new dictionaries. The project was undertaken by the Turkish Language Foundation since lexicography demands organized and protracted research. The goal of replacing borrowed words with native ones naturally directed the foundation toward searching words among

Levent Şahverdi Arşivi

Turkish dialects. Considering the limited number of staff which the foundation had in those days, such a goal was sought to be realized by employing the assistance of other government employees. Between the years 1933 and 1935 a 'campaign of lexical research' was started, and 150,000 entry items were collected. The material was compiled and published in four volumes with the title of *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (1939—1949).[4] Later two supplements of the work, Volume Five (1952) and the *Index* (1957), appeared in order to evaluate the folklore material included and to facilitate the use of the volumes.

As 'the campaign of lexical research', which was supported by various state institutions, was not carried out by specialists, its product, *Türkiyede Halk Ağzından Derleme Dergisi*, unfortunately failed to be useful from the point of view of linguistics. One of the shortcomings of the publication is its neglect to list the variations in the usage and the pronounciation of the same term in different dialects. The illustrative sentences given for a certain word either fail to convey the meaning of the word or contradict it altogether Furthermore, the collection does not comprise some of the prevalent terms in the dialects. The foundation therefore undertook in 1952 another project of lexicography with the purpose of revising and enlarging the collection. This time it resorted to the help of volunteers among intellectuals and Turkish high-school teachers. Certain guidelines were set by the foundation in the collection of vocabulary Within eight years 450,000 entries were established; then the new entries were added to the old ones. The volumes comprising both the old and the new entries took the title *Derleme Sözlüğü*. The new dictionary is designed to be composed of thirteen volumes; between 1963 and 1982 twelve volumes have appeared.[5]

In the new dictionary, the primary and secondary meanings of a word as well as its variants have been listed: *bingemek (biñgemek büñgemek): biribiri üstüne binmek* 'to be piled'; *karışmak* 'to mix'; *kaynaşmak* 'to mingle' Words whose meanings cannot be easily inferred from the definitions and idiomatic phrases are expounded in illustrative sentences. Since the work is being prepared piecemeal, some synonyms and variations of certain words in different dialects cannot be found in the present volumes; in a dictionary of this sort, it is necessary to provide cross-references. As it is noted in the foreword, this need will be met by a supplement to be published after the completion of all the volumes of the dictionary

Not being prepared by specialists in dialectology, the dictionary is not devoid of some defects. Considering, however, the nationwide scope of the work and the limitation in the number of those who are experts in dialectology, such a task could not have been accomplished single-handedly by linguists. Thus the merit of the dictionary, despite its deficiencies, becomes obvious; it presents at least the bulk of the terms used among the different Anatolian dialects.

A concise dictionary, 145 pages in length, was compiled by ZÜBEYIR (Koşay) and ACIPAYAMLI (Aydın) and published by the Turkish Language Society. This dictionary, *Anadilden Derlemeler* II (1952), is largely based on *Derleme Sözlüğü*, but

Levent Şahverdi Arşivi

it includes some folklore material as well as a number of terms not entered in the comprehensive work. ZÜBEYIR (Koşay) and REFET (Işıtman) are the compilers of *Anadilden Derlemeler I* (1932), the precursor of the later adition.

Lists of vocabulary appended to collections of dialect material can also be included among the lexical works. Furthermore, vocabulary items related to a particular dialect have been printed in local publications and folklore journals. In view of their brevity and minor importance as compared to the other works examined in this survey, only a few can be named. These are ÖNDER's *Hınıstan Kelime ve Deyimler* (1953), KOŞAY's *Türk Halk Dilindeki Yemek Adları* (1962), ŞENOL's *Erzurum ve Kars Halk Dilinden Sözler* (1964), and ORTA's *Uşak ve Yöresinden Bazı Kelimeler* (1964).[6]

Türk Argosu (1970, 5th ed.) by DEVELIOĞLU comprises some slang terms taken from different Anatolian dialects. Discussing it in further detail is unnecessary because it does not directly concern dialect studies.[7]

Of the collections of Anatolian dialects, the most important are those of texts derived from oral narrative and from actual conversations. As stated before, the works of RÄSÄNEN, professor at Helsinki University, were published between 1933 and 1942, transition years between the two periods of dialect studies. The scope of RÄSÄNEN's four-volume work, *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien*, concentrates on the dialects of central Anatolia. Whereas the first volume is devoted to the province of Sivas and the second to the province of Yozgat, the third volume is devoted to Ankara, Kayseri, Kırşehir, Çankırı provinces and the fourth to Konya province.[8]

RÄSÄNEN's work has been innovative in Anatolian dialect studies, for he used a detailed transcription system adopted by the Finno-Ugric Research Institute. This transcription system enabled him to record most of the peculiarities of the dialects. The paucity of vocabulary collected from Ankara province, coupled with the hesitancy on the part of informants to use the local dialect (they preferred to use standard speech), prevented the work from successfully reflecting the dialectal peculiarities of this area.

Another researcher who has made an important contribution to the collections of dialect material is CAFEROĞLU, professor of Turkish at Istanbul University. He is known as the leader and counselor of native researchers of Anatolian dialects. His work, composed of nine volumes, includes dialects from all regions of Anatolia. In compiling dialectal data, CAFEROĞLU has worked on the basis of geographic and administrative divisions of Turkey. In other words, each volume of his work is devoted to the dialects of a certain region. Although each volume has appeared with a separate title and has been published by two different institutions, Turkish Language Foundation and the School of Letters of Istanbul University, they are actually parts of the same series. With his research covering fifteen to twenty years of tiring work, CAFEROĞLU was the first to present the overall dialect material of Anatolia. His work has enabled scholars to have a general view of the dialectal

Levent Şahverdi Arşivi

structures of the different regions of Anatolia. On the other hand, when his work is evaluated in terms of accomplishment expected from a serious dialect study and when each volume is considered individually, there arise several points of criticism. These can be summarized as follows.

(1) In collecting the dialect material, lacking the modern apparatus — such as tape recorders — necessary in a research of this magnitute, CAFEROĞLU has merely recorded them in his handwriting. This method, as it fails to register many of the peculiarities of the dialect minutely, is not a sufficiently reliable one.

(2) The collection, because of its all-inclusive nature, does not concentrate on the smaller dialect regions. As the compiler himself admits in the forewords of some of the volumes, his work does not give an indepth view of all the dialects of a region or province. Prominent differences in dialect are present among the smaller towns of a province and among the villages of that province because of the differences in the times of their settlement. Therefore, a collection of dialect material from Anatolia has to convey these variances; there are gaps and deficiences in CAFEROĞLU's work in this respect. In the material gathered from the provinces of Aydın, Ankara, Çankırı, Çorum, Niğde, and Çoruh, for example, only a few towns and villages of these regions have been surveyed. It is demanded of the dialect survey of a region to comprise all the parts of that region. A further deficiency of the work lies in the smallness of the number of the texts collected.

(3) The fact that the larger part of the texts is composed of songs and ballads and the like is detrimental to the goal of dialect study The selections in verse which are often rendered to the accompaniment of music result in the loss of some of the peculiarities of dialect.

(4) The transcription used in the collection roughly demonstrates the phonetics of a dialect, but it fails to record its deeper peculiarities. In fact, the accuracy of details cannot be expected from the work in whose research modern tools were not utilized.

(5) The collection moreover lacks consistency in the transciption adopted. For example, in *ADÜM* I (1940) and in "Aydın İli Ağızlarından Örnekler ve Etnografya Bakımından Özellikleri" (1965), open *e* and closed *e* are transcribed as [ä] and [e], respectively; in the other volumes, the same phonemes are shown as [e] and [é]. Similarly, in *AAT* (1943) and *KDİAT* (1946), the symbol [g] is used for velar *g*; in the other volumes, the symbol given for the same phoneme is [ġ]. Whereas in some volumes palatal *g* is signified merely as [g], in *AAT* it is symbolized as [ǵ] and in *OAAD* (1948) as [ġ]: *geliyor* [ǵeliyo] 'he, she or it is coming'; *geçiyor* [ǵečiyo] 'he, she, or it is passing'; *getirdi* [ǵetirdi] 'he, she or it brought'; and *gidiyordu* [gidīdi] 'he, she or it was going' Even in the volumes where velar *g* is symbolized as [ġ], the dot is carelessly omitted—or dropped in the process of printing. The phoneme velar *g* is first transcribed as [ġ], as can be seen in the following examples: *oğlum* [oğlum] 'my son'; *bağladı* [bağladı] 'he, she or it tied'; *ağzına* 'to his, her, or its mouth' (*AİAD* 1951 p. 6, l 5). But [g] is used to represent the same phoneme in *kadınlara*

Levent Şahverdi Arşivi

[gadınnara] 'to the women' and *kalsın* [galsın] 'let him, her, or it stay or remain' (*AİAD*: p. 7, 11. 2—7). In short, [ġ] and [g] are used interchangeably for velar *g;* for palatal *g* [g], [ǵ], and even [ġ] are used. Inconsistencies can also be found in the transcription of [h/ẖ] and [h/ḥ]. In the phonetic representations of the proper names *Ahmed* and *Mehmed*, for instance, the symbol used for *h* sometimes appears with a dot below; other times it does not (*AİAD*: p. 8, 11. 7, 9, 11). Often an utterance, because of carelessness in transcription, is represented differently (e. g. *bunun* [bunun/bunuñ] 'of this' and *kuyunun* [ġuyunun/ġuyunuñ] 'of the well') even when it does not change in phonetic and morphemic structure. The inconsistencies in transcription give one the impression that the material collected was first recorded in Arabic script and later transliterated into the Latin alphabet. Whatever the reasons, the incongruities in transcription diminish the scientific value of the work. Each volume of CAFEROĞLU's collection ends with a glossary of terms listing the words peculiar to the dialect region in question.

Some of the articles written by CAFEROĞLU were designed to fill in the gaps of his nine-volume collection. These articles are "Niğde Ağızlarından Örnekler" (1946), "Muğla Ağzı" (1962), "Aydın İli Ağızlarından Örnekler" (1965), and "Akhisar ve Cihanbeyli Ağızları" (1967). As these articles have, besides giving the texts not comprised in the collection, the purpose of delineating the syntactic and morphologic structures of the dialects, they will also be mentioned in the next section.

ZÜLFİKAR's "Bitlisten Derlenmiş Atasözleri, Deyimler, Alkış, Kargış ve Bilmeceler" (1968) utilizes a transcription system that represents in detail the peculiarities of the dialects of Bitlis. The list of special terms as well as of dialectal affixes that appears at the end of the article makes it a very useful study

GÜLENSOY's (Ankara University) "Erzurum Dialect and the Tale of 'Hātemi Tā'i'" is the transcription of a band from the collection of "Archive of Turkish Oral Narrative" in Texas Tech. University

HAYASI TOORU's *A Turkish Dialect in North-Western Anatolia,* in cooperation with Ismail Hakki Akyoloğlu and containing 17 texts (collected in the Bolu region) and their English translations.

2 General Studies

In this section, works concerning more restricted dialect regions will be examined. When a chronological order is followed, the regions to be surveyed first were Gaziantep and Urfa, the South-Western provinces of Turkey.

Gaziantep dialect has been studied by AKSOY. He revised and enlarged his earlier publications (1933—1941) about Gaziantep dialect, and published them in three volumes (1945—1946). The first volume analyzes the structure of the dialect from the view point of phonetics, morphology, and syntax. The second volume is composed of idioms, sayings, proverbs, prayers, and curses prevalent in the dialect. The third volume is a dictionary of special terms used in the dialect. With this work

Levent Şahverdi Arşivi

by AKSOY, who has first-hand knowledge of the dialect by virtue of a being a native of the reigon, practically all the peculiarities of the dialect have been registered. Although AKSOY occasionally uses a technique that contradicts modern dialectology, and the morphology section reveals some errors; such deficiencies are too minor to decrease the value of his work. The work concentrates chiefly on the capital of Gaziantep province; yet, because of the fewness of differences existing among the capital and its towns and villages in linguistic structures, it succeeds in presenting all the dialects of the region.

The little book (147 pages in length) by URFALI (Kürkçüoğlu) entitled *Urfa Ağzı* (1945) is a phonologic and morphologic study of the dialects of this region. The author points out in outline form the variations of Urfa dialects from written Turkish. The book does not contain any texts; pages 91 and 145 are devoted to a list of vocabulary. Although the compiler is a native of Urfa, his work fails to be a successful study of the dialects mainly because he is not a linguist. One has to be conscious of its deficiencies when using the book for reference.

The specialist in Turkic studies who has carried out a concentrated study of Karaman dialects of central Anatolia is ECKMANN, the Hungarian linguist. Having taught Hungarian at the School of Letters of Ankara University and worked as a professor of the Turkish Language at Istanbul University, ECKMANN taught Turkic Studies at the University of California (Los Angeles) until his death in 1971.[9] He dealt with Karaman dialects in several articles. In these articles, the term 'Karaman' applies to the Turkish dialects spoken by the Greek Orthodox Christians living in Kayseri, Nevşehir, Niğde, and Konya, or those regions that were known as 'Eski Kapadokya' [Old Cappadocia] following the establishment of the Turkish Republic and until the time of exchange of immigrants between Turkey and Greece. This Greek Orthodox community has developed since the sixteenth century a rich Turkish literature written in the Greek alphabet. The material collected from Karaman is divided into two groups: literary material and dialect material. Particularly the material collected from the spoken language of the community represents many of the traits of Karaman dialects. In "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I. Phonetica" (1950), the phonetic structures of the dialects are examined. ECKMANN's research was based on the books published between 1756 and 1818 written in these dialects with the Greek alphabet. Even though the material covered in the article was based on eighteenth and nineteenth century texts, the phonetic structures given in it also correspond to those present in today's spoken language of the region. In this respect, ECKMANN's research is valuable not only from the point of view of dialect history but also from that of dialect studies of living languages.

ECKMANN's "Karamanlıca -işinli Gerundium" (1951) discusses the usages of the gerunds ending in *-ışın* and *-işin* as in *alışın (alınca)* 'taking' and *verişin (verince)*, 'giving' In "Karamanlı Türkçesinde -maca Ekli Fiil Şekli" (1953), he examines the function of the suffix *-maca* in the formation of participles and gerunds: *titremece*

Levent Şahverdi Arşivi

ses (titriyen ses) 'vibrating voice', *ibret almaca (ibret alarak)* 'by taking an example', *görmece (görerek)* 'by seeing', *inanmaca (inandığı için)* 'because of believing' Other gerundive affixes are treated in "Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen" (1958). Whereas the first article evaluates Karaman dialects in terms of phonetic structure, the last three deal with interesting morphologic constructions in the dialects.

As regards ECKMANN's studies of the Karamanli dialect, there is MOLLOVA's extensive appraisal (1979—1980).

Among other central Anatolian dialects, Eskişehir dialect has been studied by CAFEROĞLU. In "Eskişehir Ağızları Üzerine Bir Deneme" (1950), the introduction is devoted to the discussion of the peculiarities of the dialects and the body of the article to a sketchy examination of the dialects from the point of view of phonetics and morphology. Eskişehir region manifests distinct variations in language structure because its inhabitants fall into varied ethnic groups, who have settled in the area in different periods in history Besides the local folk, immigrants from Crimea, Rumelia, and elsewhere have lived in this region. As CAFEROĞLU himself suggests, it is necessary to approach the structures of the dialects with an eye to the ethnic groups. But he not only overlooks the variations among the ethnics groups in examining these dialects; he also fails to indicate to which group or groups the dialect peculiarity in question belongs. This region calls for more careful dialect studies.

CAFEROĞLU's studies on Muğla, Aydın, Akhisar, and Cihanbeyli dialects, already mentioned among collections of vocabulary and material, are somewhat deficient from the point of view of dialect research.

Dialects of South-Western Anatolia have been examined by the present author In *Güney-Batı Anadolu Ağızları. Seshilgisi* (1956), which was originally prepared as a doctoral dissertation, I made use of dialect material I collected from the region between 1945 and 1946; moreover, phonograph recordings collected in the archives of the State Conservatory were also utilized. The work is composed of several sections: besides the introduction and the bibliography, a chapter examining the dialects, a chapter presenting the dialect material collected, and one composed of vocabulary The dialect material was collected from Manisa, İzmir, Denizli, Aydın, Muğla provinces as well as from Dinar — town of Afyon province — and Uşak — town of Kütahya province. In the analysis of the dialect material, a detailed transcription system, which carefully follows the guidelines of the technique of dialectology, has been employed. In the selection of material, I have observed not only the unity of geographic or administrative divisions but also the unity of dialects. In other words, dialects belonging to a geographic or an administrative area different from the one under study were included in virtue of their relationship with the dialects of South-Western Anatolia. The outside regions considered together with South-Western dialect regions appear on the dialect map given in the work. By this token, Dinar and Uşak and some towns belonging to the North-

Levent Şahverdi Arşivi

Western part of Anatolia have been covered in the study In selecting material from smaller towns and villages, care has been taken to choose all the settlements that best represent the different dialects of the region. The informants used in the study were selected largely from among illiterate women who had not lost their local speech habits through contact with outsiders. The method of using illiterate women informants had not been tried before.

In the work the dialect material is analyzed from the point of view of phonetics. Employing a comparative method in the evaluation, the dialects of the regions have been compared, when necessary, with those of other regions in order to give a fuller view of the dialects and of their relationship with other dialects. The dialects of the Yörüks and the Turkmans, who live dispersed throughout South-Western Anatolia and whose dialects reveal constructions different from those of the local dialects, are also examined. The vocabulary list included in the study is composed either of terms not existing in written language or of those that have a usage different from the one in written language. Each term listed is followed by a reference to the place or places where it can be found in the collection of material. The critical articles written in appraisal of this work agree on the view that it is a scholary and well-prepared dialect study.[10]

In *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (1963), a more limited region has been chosen by the present author in order to do a detailed dialect study. It is not by mere coincidence that, among the other central Anatolian dialects, Nevşehir dialect was preferred. As far as its ethnic structure and the elements in the history of its settlement are concerned, Nevşehir best represents all the dialects of Central Anatolia. Further, the present author has first-hand knowledge of Nevşehir dialects, for she was born and raised there. It is a well-known fact that the value of a dialect study is commensurate with the soundness of the dialect material on which it is based. The soundness of the material, on the other hand, depends on how well the specialties of the dialects of a certain region are represented. Being painfully aware of the deficiencies of the dialect studies of Anatolia, I aspired to perform a dialect study whose tehnique would set a model to future dialect researchers. As in *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, in choosing the places from which the material would be collected, the ones most representative of the different dialects of the region were selected. Care has been taken, moreover, to include material that would demonstrate in detail the structures of the dialects. The material collected was first recorded on tape and transcribed later The transcription method adopted is detailed and accurate enough to show virtually all the aspects of the dialects.

The section of the work which is devoted to the evaluation of the material deals chiefly with the phonetics of Nevşehir dialects. The compass of this section has been limited in order to give an indepth view of the phonetics of the dialects and not to give the work a magnitude larger than necessary. In the evaluation comparisons have been drawn — when the need arose — between Niğde dialects and Turkish dialects of Anatolia and elsewhere. Thus what has been evaluated was not the

Levent Şahverdi Arşivi

relationship of Nevşehir dialects to other Turkish dialects alone but also the similarities in construction that exist between the dialects of this region and other Turkish dialects.

The dialectical variations revealed among the towns and villages of the same province are results of several elements in the settlement of Anatolia. Of the twenty-four Oghuz tribes that reached Anatolia all but one settled there. Ethnic groups other than Oghuz, such as Kıpçaks, have also moved into Anatolia. Immigrations and migrations within the country have brought about dialect changes within the boundaries of the same province. For this reason, in dialect studies of Anatolia it is necessary to establish a relationship between the dialects of a particular region and the ethnic structure of that region, keeping in mind its settlement history. *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* is one of the first dialect studies that takes a historical approach when analyzing the dialect material of Anatolia. Archives have been utilized and historical sources and relevant edicts or firmans have been consulted with the purpose of determining the Turkman tribes, whose dialects have been retained in Nevşehir region. In order for dialect surveys of Anatolia to accomplish the results expected from them, it is necessary for the dialect material of every province to be evaluated by this historical method.

The second volume of *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (not published yet) is devoted to the morphologic and syntactic evaluations and to the lexicon of the dialects. The preparation of the work has been completed, and it is ready for publication.

The study of the dialects of Bartın region is the topic of an article by the present author: "Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine" (1964). Bartın, a small town of Zonguldak province which is located on the western coast of the Black Sea, displays very interesting variations in dialects. Since its dialects have not been studied before, I undertook to evaluate them, by using the material I collected from the area, in terms of phonology and morphology The article includes some texts based on the material collected. The colorful and interesting dialects of Bartın spring from the coalescence of various ethnic groups, who settled in the area at different times in history. The stratification of the dialects of Bartın has been analyzed by the present author in "Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması" (1965).

The dialects of the Kütahya area in North-Western Anatolia have been studied by GÜLENSOY 1988. The study contains the texts compiled from the six townships and 57 villages of the Kütahya Province; a phonetic-morphological analysis and a glossary of the local words are also included.

Of the South-Eastern Anatolian dialects Diyarbakır dialects have been studied by Şevket Beysanoğlu in *Diyarbakır Ağzı* (1966). The work treats the phonetic and morphologic structures of the dialects. Pages 71 through 243 are composed of selections from folk literature such as ballads, hoyrats, mayas, lullabies, proverbs, prayers, curses, folk idioms, folk songs and tales. The author, though closely familiar with the dialect structure of the region, gives the peculiarities of the dialects only in outline form. Not being written by a linguist, the work manifests some

Levent Şahverdi Arşivi

fallacies in the transcription and in the phonetic and morphologic analyses. It is, nevertheless, basically a good work.

Among the researches of eastern Anatolian dialects ÖGEL examined Erzurum dialects. There are short articles (1946) in which the syntax of Erzurum dialects and the use of relative clauses in these dialects are presented in a superficial aspect by ÖGEL. It was OLCAY who worked as a professor of Turkish Language at Atatürk University in Erzurum for a long time and who carried out a more extensive study of the dialects of this region. OLCAY's *Erzurum Ağzı* (1966) deals only with the dialect of the native people living in the capital of the province. As Erzurum has been the crossroads of numerous migrations into Anatolia from eastern parts of Asia, various ethnic groups have settled in this part of Turkey OLCAY therefore chose to focus his study on the center of the province rather rather than to widen his scope. His book, which includes some sections composed of texts of oral material and of local terms, examines the phonetic and morphological structures of the dialect.

The Dialects of Erzurum Province (1978) is a three volume doctoral dissertation prepared by GEMALMAZ (Atatürk University) and is the most extensive study asbout Erzurum dialects. Volume I is about the research of these dialects together with the conclusion. The context, nature and method of the research are given in the Introduction. In addition to these, the geography and history of Erzurum together with the classification of the several dialects in Erzurum and the general characteristics of these dialects have also been introduced in detail. After the Introduction phonetic and morphological structures of Erzurum dialects are studied. At the end of the First Volume, the syntax and the vocabulary of these dialects are briefly mentioned. The Second Volume consists only of the sample texts from several subdialects in Erzurum. In the Third Volume, the bibliography, dictionary and the index of phonetics and morphology take place. Though there are some points open to criticism, this work, as a whole, is serious and sufficient. Moreover, in comparison with the previous studies, this work can also be considered as a synchronic and descriptive one.

The Dialects of Rize Province (1978), which had also been prepared as a doctoral dissertation by GÜNAY, consists of the phonetic and morphological structure of Rize dialects. In the Introduction, GÜNAY has given the geographical, historical and socio-cultural picture of this region together with its dialectological characteristics. 57 texts (pp. 197—300) and a vocabulary are added.

In the research of "The Dialectical Characteristics of Lake Van and its Surrounding" by ZÜLFIKAR (Ankara University), the phonetic characteristics of these dialects have been given together with the texts of six pages from the center of Bitlis and Ahlat.

The Kars Province and its region have been the subject of A. ERCİLASUN's doctoral thesis which describes the dialectical features of the region in the light of the texts compiled from the region is a valuable study (1983a).

Levent Şahverdi Arşivi

In addition to these, there are two unpublished doctoral dissertations. The first one is *The Dialect of Artvin and its Regions*, which is prepared for Atatürk University by ACAR (1972). The second one is YILMAZ's *A Comparative Study on Basic Phonological Characteristics of Various Anatolian Subdialects in the Light of General Phonological Theory* (1979) prepared for Hacettepe University in Ankara. In this study, in the light of general phonological theory, the ten subdialects chosen from North-East, East, South-East, Central, and South-West Anatolia are compared with respect to basic phonological phenomena. Since general phonological theory deals with the phonological structure of Indo-European languages, there has been no sufficient work in the field of Standard Turkish and Anatolian subdialects so far. It has also been discussed whether this theory is sufficient enough in explaining the basic phenomena determined in the Anatolian subdialects. Moreover, in comparison with the previous studies, this study, by setting out some phonological rules based on the Anatolian subdialects, can be considered as a work bringing a new approach.

Among unpublished studies dealing with Anatolian dialects there are numerous master's theses submitted to Ankara, Istanbul, and Erzurum Universities. The topics of these theses deal with various dialect regions of Anatolia, which were not treated in published works. Directed by faculty members of the Turkish Departments of the above-mentioned universities, theses are held in the libraries of the universities. Although not readily available, they can be of some use to those who want to do general studies of Anatolian dialects.[11]

The dialects of Cyprus, off the southern coast of the mainland, had not been researched until the last decade. EREN, professor of Turkish language at the School of Letters of Ankara University, first examined the dialects of Cyprus in an article titled "Enigmes populaires turques de Chypre" (1960). He dealt with the same subject in another article, "Kıbrıs'ta Türkler ve Türk Dili" (1964). Originally prepared as a paper read at the Congress of Turkish Language in 1963, the material of the article was derived from a trip he made to the island with the purpose of investigating the origins of the Cypriote Turks. By employing, on the one hand, the method of dialectology, and by consulting, on the other hand, the archives of the Prime Ministry of the Turkish Government, EREN has discovered that Cypriote Turks migrated from the Central Anatolian province of Konya and from Southern regions such as Içel, Antalya, and Alanya. His dialectological method, whereby he gives selections of words from Cypriote dialects which are not prevalent in standard spoken language and traces them to certain dialect regions in the mainland, verified the results he reached through the historical method. "Kıbrıs Ağzının Kökeni" (1971) is another article by EREN that deals with the relationship between Cypriote and other Anatolian dialects. In order for us to have a better knowledge of the dialects of Cyprus they should be examined in terms of phonetics, morphology, syntax, and vocabulary as well.

Levent Şahverdi Arşivi

In surveying the studies dealing with the various dialects of Anatolia, works concerning the professional or vocational languages of the country need to be mentioned. The first to dwell on this topic was CAFEROĞLU. In the foreword of his *AAT* he discusses the *kalaycı argosu* 'tinker's jargon' of Burdur and Muğla regions and the secret language or lingo of the Yörüks of Geygel who live in the town of Dinar of Afyon province and the villages of Çivril in Denizli province. The vocabulary list at the end of the work includes some terms and idioms taken from these languages. The 'tinker's jargon' that CAFEROĞLU mentions in his study was designed by the tinkers and coppersmith of Muğla and Burdur for the purpose of concealing their trade secrets. The jargons consist in attributing a new meaning or metaphor to a word different from its usual sense. Even though the word *dünemek* means *gecelemek*, 'to stay overnight', in the jargon it means *misafir olmak misafir kalmak*, *'to be a guest'*. *Similary*, *çapan*, which really means *koşan*, 'one who runs', has assumed the meaning of *gelin*, 'bridge', in their language. *Çene*, 'chin', on the other hand, is used to mean *ceviz*, 'walnut', because of the similarity in their shapes. The variations that occur in the meanings of words cannot be found in the phonetic and morphologic structures of the language they use. In other words, their jargon does not exhibit any difference from the local dialects as far as phonetic and morphologic structures are concerned.

According to CAFEROĞLU's explanation, 'secret jargon' is an independent language distinguished from professional jargon in that, whereas the latter is spoken among dealers in a certain trade, the first is spoken by members of a certain tribe. Secret jargon, as in vocational jargon, does not vary in syntax from those of local dialects. If the purpose of vocational language is to conceal trade secrets, the purpose of secret language is to keep the existence or the language of the tribe a secret. The examples CAFEROĞLU provides do not make the distinction between the jargons clear. His is not a detailed study of the jargons; the reader gets merely a bare idea of the jargons. A similar distinction is made between the two jargons in the foreword of CAFEROĞLU's *AİAD* (1951).

Professional language and secret language become the primary topics of several articles by CAFEROĞLU. His "Erkilet Çerçilerinin Argosu 'Dilçe'" (1952) concerns the professional language of itinerant salesmen of Erkilet, a village in Kayseri. In this article CAFEROĞLU gives twelve illustrative sentences and some vocabulary of the jargon. There is no connection, in his opinion, between the tinker's jargon of Burdur and Muğla and the jargon of itinerant salesmen of Erkilet. His "Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Biriki Örnek" (1953) deals with the language of Abdals. The Abdals, like most of the ethic groups CAFEROĞLU's studies on the jargons cover, are an Oghuz tribe, leading a nomadic life as salesmen or craftsmen. According to the article, no relationship exists between the language of Abdals and that of Turkish Gypsies and Elekçis; these languages have often been confused because of the similarity in the life styles of the ethic groups by whom they are spoken. CAFEROĞLU's "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair" (1954) dwells on

Levent Şahverdi Arşivi

the jargons of these ethnic or professional groups of Anatolia. The information given in the article is again sketchy and confusing, and several inconsistencies appear in the classification of these jargons. Whereas the author's "Erkilet Çerçilerinin Argosu 'Dilce'" maintains that the language used among the itinerant salesmen of Erkilet is a professional language, in referring to the same jargon in the article about Abdals he states that it is the remnant of a secret language. Further, CAFEROĞLU's claim that no relationship can be established between the languages of Geygel Yörüks and Abdals and that of Gypsies. Elekçis is in need of modification.

Geoffrey LEWIS questions CAFEROĞLU's views, and in "The Secret Language of the Geygelli Yörüks" (1955) he proves that there is a close relationship between the language of Geygel Yörüks and that of Gypsies. When the basic words of the language of Yörüks are compared with their counterparts in the Gypsy languages spoken in England, Romania, and Hungary, striking parallels emerge. In addition, a close examination of the language of Geygel Yörüks reveals that this language can no longer be considered a secret language. Therefore, the language of Geygel Yörüks, as well as those that are labelled either as secret or as professional language, have to be re-examined. Only then can the question of whether or not Geygel Yörüks have a secret language and the question of what the real difference is between secret language and professional language be settled.

HAZAI's *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány* (1973) is, as the title itself suggests, an anlysis of Harsány's *Colloquia Familiaria Turcico Latina*, one of the oldest studies on Anatolian dialects. Although Harsány's work does not pertain to the Anatolian dialects of today but concerns, rather, the spoken language of the Turks living in Anatolia and Rumelia in the seventeenth century, his work is still relevant to our survey. Harsány, who was sent to Turkey on a diplomatic mission, was a Hungarian clergyman and orientalist. He collected the material for his work during his long stay in the country, in which he travelled extensively. The material was transcribed into the Latin alphabet and published in Brandenburg in 1672. What makes Harsány's work relevant to studies on the dialects of contemporary Turkey is the close parallel that exists beetwen seventeenth-century and twentieth-century Turkish. Moreover, the phonetic affinity between Turkish and Harsány's native language, coupled with his success in transcribing Turkish, have made the work a valuable record of the phonology of the Turkish spoken in the seventeenth century. Nedless to say, Harsány's book demonstrates the development that the Turkish language has undergone over the last 300 years. Hazai's "Anadolu ve Rumeli Türkçesinin bir Yadigârı Üstünde Jakab Nagy de Harsány" was presented at the eleventh Congress of Turkish Language (1966). HAZAI later enlarged and evaluated Harsány's work from other aspects of liguistics and published it in 1973. HAZAI, a Hungarian linguist, long time professor of Turkic Studies at Humboldt-University (Berlin), has thus made a great contribution to the study of Anatolian as well as Rumelian dialects.

Levent Şahverdi Arşivi

The Anatolian dialects have also been studied in another work of HAZAI (1978). In the Third Chapter of this introduction, in which the main subject is one of Turkic languages, Oğuz, the studies and researches especially on the Anatolian dialects were taken into consideration. After giving a general picture of the studies on the Anatolian dialects up to 1976, the unsolved problems of the dialects (both of Anatolia and Thrace) have also been emphasized in this chapter. The author's point of view can be summed up as follows.

The slow rate/speed and the facter of time in the dialectic studies cause anxiety (doubt) for the ones interested in the Anatolian dialects. Above all, when the general picture of the dialectic studies and the great amount of modern communication tools are taken into consideration, the ones interested in the Anatolian dialects will certainly feel this anxiety for the future of dialectic studies in Anatolia. In addition to this, there are other factors as well for the dialects in the Balkan Peninsula.

However, the materials we have are not that much insufficient. Though we are far from examining the Anatolian dialects more extensively as in many other languages, the present materials are sufficient enough to have a general introduction to today's dialectic studies in Anatolia. But most of the materials of the Anatolian dialects have not been examined yet and even the most of the examined ones are weakly synthesized.

In this chapter, the author has also observed the problems like the kinds and the classification of dialectic studies, the geography and the atlas of language and at the end the author has also evaluated the studies on the Anatolian dialects. He has emphasized especially the studies of CAFEROĞLU, AKSOY, KORKMAZ, OLCAY, EREN, BULUÇ, and YÜCE.

3 Comparative Studies

The studies included here differ from those examined in the previous groups in that instead of dealing with the peculiarities of a certain Anatolian dialect or dialects, they treat various linguistic issues in terms of all the Anatolian dialects. These studies, which are generally written in article form, will be discussed in several categories according to the topics they concern. Unfortunately, they are few in number.

Some of the articles that chiefly consider the grammar of Anatolian dialects deal with phonetics. Among these can be named "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Vokal Uzunlukları Hakkında" (1953) by the present author and "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri" (1964) by CAFEROĞLU. The first article discusses the presence of primary vowel lengths in Turkish, a controversial topic among scholars of Turkic studies. Based on the analysis of the dialects of Western Anatolia, it proves the presence of primary vowel lengths — in parallel to the Turkman dialects of Central Asia — in the Turkish language. For example, *almak* [ālmaḳ] 'to take', *dalmak* [dālmaḳ] 'to dive', *demek* [dēmek/dīmek] 'to say', *kız* [ḡīz] 'girl', *yok* [yōḳ]

Levent Şahverdi Arşivi

'no; there is not' demonstrate the existence of primary vowel lengths in the root of a word. The second article, which CAFEROĞLU based on his collections of dialect material, examines the vowel change in Anatolian dialects: *akran* [akran/aḫren] 'agemate; equals' *ağaç* [aǧič/aǧıš] 'tree', *çağırmak* [čaǧırmaḳ/čaǧırmaḳ] 'to call', *çember* [čember/čömber] 'hoop; ring', and *çekirge* [čekirge/čökürge] 'grasshopper'

CAFEROĞLU has written several other articles concerning metathesis in Anatolian dialects. Of these articles "Anadolu Ağızlarındaki Metathèse Gelişmesi" (1955), which makes use of all the publications available to the author, gives a general view of the metathesis of consonants in Anatolian dialects: *köprü* [köprü/körpü] 'bridge', *çömlek* [čömlek/čölmek] 'pot', *ileri* [ileri/ireli] 'forward; advanced'. The article on consonant assimilation in medial position, "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi" (1958), examines consonant assimilation of *-rl-/-ll-*, *-nl-/-ll-*, *-ks-/-ss-*, etc. in Anatolian dialects, as demonstrated in words such as *onlar* [onlar/onnar] 'they', *bilirler* [bilirler/bililler] 'they know', *olsun* [olsuñ/ossuñ] 'let it be; it is all right'. CAFEROĞLU's article more or less synthesizes the previous works done on consonant assimilation. Similarly, his "Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri" (1963), which is also a synthesis of the studies previously done on this topic, concerns consonant dissimilation particularly in initial and medial positions: *baltą* [balta/palta] 'ax', *çoban* [čoban/čopan] 'shepherd', *tırnak* [tırnak/čırnak] 'fingernail', *kaba* [kaba/gava] 'rude; coarse', *şimdi* [šimdi/šinǰi] 'now', *kendi* [kendi/ǰendi] 'reflexive pronoun as in himself', *Fatma* [Fatma/Hatma] 'Fatma, a feminine name', *müjde* [müjde/mušdu] 'good news', *makarna* [makarna/baḫarna] 'macaroni' ECKMANN's "Kelime Ortasındaki Anorganik *b*, *p* ve *m*'nin Türemesi" (1951) concerns epenthesis of *b*, *p*, and *m*. Although it discusses epenthesis in general, a large space is devoted to its examination in Anatolian dialects: *kızamık* [kızamık/kızambık] 'measles', *saklambaç* [saklambač/saklamač] 'hide-and-seek'. Another article by ECKMANN, "Türkçede *d*, *t* ve *n* Seslerinin Türemesi" (1955), concerns epenthesis of *d*, *t*, and *n* in Turkish and word formations with these letters: *peynir* [peynir/pēnir/pendir] 'cheese', *ısırmak* [ısırmak/ısdırmak] 'to bite', *sığır/sığırtmaç* 'cow/cowboy', *nahır/nahırtmaç* 'bovine/cattle'.

"Türkçede *-mm-/-mb-* Dissimilasyonu" (1959) by EREN was written in response to ECKMANN's last-mentioned article. EREN in part agrees with ECKMANN's view; yet, unlike ECKMANN, he considers epenthesis of *d*, *t*, and *n* largely an incident of dissimilation and tries to prove his point by giving examples from non-Anatolian Turkish dialects.

A work of lesser importance that deals with metathesis in Anatolian dialects is the one by RÄSÄNEN: *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (1949). Based on the precursory works dealing with the same topic, this little handbook gives a general view of occurrences of metathesis in Anatolian dialects. RÄSÄNEN's *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen* (1957), another handbook,

Levent Şahverdi Arşivi

concerns morphology in Anatolian dialects. As many of the dialects are omitted in the study, its discussion is too general.

An article written by the present author, "Eski Anadolu Türkçesinde *-van/-ven, -vuz/-vüz* Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları" (1964), treats the personal endings of *-van/-ven, -vuz/-vüz*, remnants of archaic Turkish, and approaches their discussion from the point of view of morphology as closely related to phonetics. Although the first person endings in the finite verbs of archaic Turkish (e.g. *alurvan* 'I take'; *alavuz* 'let's take') are still being used in Anatolia today, the *v* of the suffixes has undergone phonetic change and become *y* *leşberyin* 'I am a farmhand' and *leşberyüz* 'We are farmhands' The article traces, as well, other developments in Turkish personal endings.

Articles that examine Anatolian dialects from the point of view of morphology are few in number Among these BAZIN's study of the interjection *abao!* (1958) can be named. Two articles by BULUÇ, which deal with the conjugations of verbs, "Anadolu Ağızlarında Bazı Fill Çekimleri Üzerine" (1969), and "Über einige Konjugationsformen in den Anatolischen Mundarten" (1969), were originally prepared as papers presented at the twelfth Congress of Turkish Language and at the twelfth Permanent International Altaic Conference that met in Berlin. They concern some paradigms with interesting formations and their declensions. The use of the Present Continuous Tense in the Muğla dialects has been studied by ERCİLASUN (1983b). In his article he explains such present continuous tense forms as *yoru- (gidiyoru* 'gidiyor' *gid-iyoru-r), -ıpdur- (satıp duru* 'satıyor'), *-ip bat (-ip yat-ı, yuğurup batırın* 'yoguruvorum'); for his explanations he has relied mostly on the publications of KORKMAZ, CAFEROĞLU and also on GEZGIN's B. A. thesis.

KORKMAZ's article (1978) deals with the *-a/-e, -ya/-ye* accusative case *(nışanlāsıñ ġıziña)* and the *-ı/-i, -yı/-yi* dative case in the Western Anatolian dialects and the historical development of these cases as different from their written forms. Another article by the same author (KORKMAZ 1987) analyses the idioms such as *danışıklı döğüş, şapa oturmak dil dökmek* and their relationship with traditions. EREN's "Onoatopéelere Ait Notlar" (1950) deals with morphology only indirectly; it is about the different derivations of onomatopoeic words in Anatolian dialects such as *bilik, piliç, filiz* 'chicken'

TIETZE, one of the first researchers to have probed into loanwords in the Turkish language, wrote several articles on this topic. The earliest one, "Formale Veränderungen an europäischen Lehnwörter im Türkischen" (1952) is about words introduced into Turkish from foreign languages over the last decades. Although the article treats the Turkish language in general, its discussion of the phonetic and morphologic changes that took place in the adoption of these words and the reasons for the changes concern local dialects in particular: *elektrik/ellettirik, ruba/uruba, revir/levir, karakter/kalekter* Greek loanwords in Turkish is the topic of two articles by TIETZE, "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" (1955) and "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" (1962). In these

Levent Şahverdi Arşivi

succesive articles, 347 Greek loanwords are listed, and their adapted use in Turkish is discussed. TIETZE made further contributions to the etymological study of Anatolian dialects by analyzing words of Slavic origin, such as Bulgarian, Russian, and Serbian, introduced into Turkish (1957). He also dealt with deep-rooted borrowings from Arabic and Persian (1958). TIETZE's studies on the Turkish language are valuable contributions to the etymological evaluations of Anatolian dialects; they furnish ready material for compilers of dialect dictionaries.

EREN's Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler" (1960) was written partly in response to the articles by TIETZE, treating word borrowings in Turkish. EREN observes that in addition to the languages enumerated by TIETZE from which Turkish has derived words, there also exist in Turkish words borrowed from Mongolian, Armenian, and Caucasian languages. EREN further notes that some loanwords — at least several of those included in EREN's article occasioned by the publication of *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* — are ignored by TIETZE. EREN re-evaluates loanwords in Turkish and adds new ones to TIETZE's lists of loanwords.

The topic of "Anadolu Türkçesinin Tabakalaşması" (1957), a paper presented by TIETZE at the eight Congress of Turkish Language, is the stratification of various languages in Turkish. Taking a historical approach, TIETZE finds seven languages in the vocabulary of today's Turkish. His analysis of these layers is restriced to some of the Anatolian dialects, but it covers written Turkish as well.

In "Anadoluda Kafkasya Türkleri" (1961), EREN disagrees with TIETZE's view concerning the stratification of languages in Turkish. In contrast to TIETZE, EREN argues that words that have entered Turkish from the dialects of non-Anatolian Turks cannot be considered as the 'strata' of Anatolian Turkish but as loanwords. He classifies some 170 words introduced into Anatolian dialects from the Turkish languages of the Karaçays and the Balkars, Caucasian Turks, who immigrated to Turkey at a more recent period, as borrowings. He supports his argument by referring to the contents of dictionaries of the non-Anatolian Turkish dialects and to *Söz Derleme Dergisi*. The article ends with a list of words that EREN belives to have entered Turkish through Karaçay and Balkar — even though these words do not appear in the dictionaries if these languages.

Likewise, CAFEROĞLU's "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar" (1954) discusses the Mongolian words and constructions that have entered Anatolian and Azerbaijanian Turkish. During the period of Mongolian invasion of Anatolia, the Mongolians left traces of their language in the Anatolian dialects. CAFEROĞLU's article deals with the alterations that the words and construction borrowed from Mongolian have undergone in Anatolian and Azerbaijanian dialects.

CAFEROĞLU's article about Turkish names of fish (1960) is, indeed, a report on the preliminary work he has done for a linguistic atlas of the Mediterranean languages which is being prepared by the Comitato per L'Atlante Linguistici Mediterraneo in

Levent Şahverdi Arşivi

Venice. Asked by the committee to prepare a linguistic atlas of Turkey, CAFEROĞLU collected names of fish from eight different coastal areas in Turkey whereby he can trace the etymologies of the names. A seventeen-page list giving Turkish names of fish and their equivalents in Latin appears at the end of the article. Etymological studies of names in Anatolian dialects are not numerous. EREN's articles investigating the etymologies of the place names of Ören and Sökü (1950, 1965) can be mentioned among them. Another article by EREN concerns the derivations of place names from the word *gök* 'sky' (1958).

The first of the articles to treat the relationship between the ethnic structure of Anatolian and its dialects was probaly CAFEROĞLU's "Kırşehir Vilâyetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar" (1947). CAFEROĞLU enumerates the different Turkish tribes whose dialects have composed Kırşehir dialects and examines the distribution of the tribes within the province. These are Geygelli, Boynuinceli, Tülek, Cerit, Akkoyunlu, Kızılkoyunlu, Herikli, Türkmen, Mamalı and some other Turkish tribes. Two works by the present author, *Güney-Batı Anadolu Ağızları* (its Introduction) and *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, deal with the relationship between the variations in dialects and those in ethnic groups. The latter work, which derives part of its material from the archives of the Prime Ministry of Turkey, reveals that various ethnic groups whose dialects from the dialects of the region are the Turkish tribes of Çayan, Karahacılu, İnallu, Eskil, Karacaaraplu, Dumanlı, Kızılkoyunlu, Dânişmendlü, Musahacılı, Boynuincelü, Bekdik, and Eymür. In my article about the stratification of dialects in Bartın area, the reasons for the blending of linguistic structures of Kıpçak and Oghuz dialects are discussed. İnvestigation of historical sources have shown that the dialects of Bartın descend from three main dialects: Oghuz, Turkman, and Kıpçak. "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapi ile İlişkisi Sorunu" (1971) by the present author, which was originally prepared as a paper presented at the twelfth Pernament International Altaistic Conference (1969), is a study dealing with the parentage of Anatolian dialects. In order to reach definite results, those villages established by the Kınıks, Avşars, and Salurs -- whose ethnic composition have remained practically unchanged — were chosen, and the structures of their dialects examined. The present author thus attempts to determine from which Oghuz tribe a certain dialect has descended.

AKSAN's article (1970), which was prepared as a paper for the Congress of Onomastics that met in Vienna in 1969, concerns place names in Anatolia. It emphasizes the importance of Turkish place names from cultural and linguistic points of view. "Türkiyede Köy Adları Üzerine bir Deneme" (1970) by BAŞKAN also deals with place names. Having classified approximately 40.000 village names, BAŞKAN observes that a definite plan or method exist in the naming of villages. AKSAN's "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar" (1974) concedes with BAŞKAN's observations about naming villages and lists additional methods used in giving a name to a place from the linguistic point of view

Levent Şahverdi Arşivi

An article that evaluates Anatolian dialects in terms of semantics was written by AKSAN; the article, "Ausdruckskraft der türkischen Sprache im Spiegel der anatolischen Mundarten", was read at the twelfth Permanent International Altaistic Conference that met in Bonn in 1974. AKSAN notes that Anatolian dialects make use of all the forms available in the Turkish language in the derivation of words and that, in contrast to written language, it carefully observes the rules of word formation.

The article that treats the grammar of Anatolian dialects in general is CAFEROĞLU's "Die anatolischen und rumelischen Dialekte" (1959). Although the article gives a general view of all the phonetic and morphological construction in the dialects, it leaves several gaps. The necessity felt to limit the subject in order to fit it into the framework of a paper has enabled the author to give a detailed classification of Anatolian dialects. An obvius deficiency of the work is using the principle of geographic division rather than the the one linguistic characteristics in classifying Anatolian dialects.

Anadolu ve Rumeli Ağizlari Üzerinde bir Bibliografya Denemesi (1970), compiled by ERIMER, is a bibliography of studies on Anatolian dialects; but it does not provide annotations on the works listed. Its large scope which includes works outside dialect studies — such as folklore studies — makes the bibliography unnecessarily long. Other than its omission of several errors in names and dates, it is a useful and valuable bibliography

An important study of the Anatolian and Rumelian dialects is GÜLENSOY's *Bibliography* (1984). The publications about the dialects have been entered under the Anatolia, Cyprus, Iraq, Syria and Rumelia dialects. The work also contains an index of authors and place names.

It can be said, in conclusion, that numerous studies, either in the form of research or material collection, have been done on Anatolian dialects after 1940. There is, however, still a great deal more to be done, which can be summarized as follows.

(1) Among the dialect material collected so far only a few have been prepared to meet the standards of dialectology. As stated before, the value of a dialect study depends on the accuracy of the material collected; and the larger number of dialect studies lack accuracy The facilities introduced to Turkey by the technical developments of the twentieth century have brought about drastic changes in the social and cultural scene of Turkey Radio, television, newspapers, and fast transportation have brought the people living in the remote corners of the country close. Furthermore, trade transaction and rural depopulation have brought about a mingling of the inhabitants of rural and urban settlements. Books and news media, on the other hand, are fast closing the gap between spoken and written language. Researchers should make haste to evaluate the missing materia! on Anatolian dialects before the dialect peculiarities are completely lost. Only through organized research can the Anatolian heritage of 1200 years be saved.

Levent Şahverdi Arşivi

(2) Although Anatolian dialects of today can be classified according to geographic regions, there are often variations between neighbouring towns or villages and similarities between settlements that are far apart. This results chiefly from the fact that the twenty-three Oghuz tribes, who moved into Anatolia, were at first nomadic and did not settle at a certain place right away. The historical and cultural changes Anatolia has experienced since the eleventh century have created various ethnic groups. Latest research reveals that Turkish tribes other than the Oghuz have also settled in Anatolia. The nomadic life-style of the Oghuz and other Turkish tribes and the migration policy of Osmanli Empire which consisted in forcing the inhabitants of densely populated regions for reasons of development or other created interesting results on the dialect map of Anatolia. Thus it is required of any study of Anatolian dialects to examine the relationships between the dialects of a region and the ethnic structure of that region; evaluating the material merely by geographic divisions is not sufficient.

(3) There exist in Anatolia, besides the local ones, Turks who have migrated to Turkey during the last two centuries from Central Asia, Caucasia, Crimea, and the Balkans. These dialects are called 'dialects of immigrants'. It is necessary for the studies to examine these dialects separately in order to give a better view of Anatolian dialects. So far, none of the studies have treated the dialects of the immigrants separately from the local ones.

(4) Better and more accurate dialect studies need to be carried out from the points of view of phonetics, morphology, syntax, semantics, and vocabulary. Since it is not known precisely which linguistic peculiarities belong to which dialect or dialects, a definite classification of the linguistic peculiarities of Anatolian dialects has been made.

Although foreign linguists have long prepared linguistic atlases of their countries, Turkish linguists have failed to prepare one of Anatolian dialects; they are still unequipped to realize this project. The deficiency can be eliminated by monographic studies that examines each dialect region in complete detail and that trace every linguistic construction in every Anatolian dialect.

Notes

[1] Tadeusz KOWALSKI: "Ottoman-Turkish Dialects", *Encyclopedia of Islam* 4 (1931), 920—938.

[2] Sadettin BULUÇ, "Anadolu Ağızları Bibliografyası", *TM* 7—8 (1940—1942), 327—333.

[3] This organization was first established on July 12, 1932 as Türk Dili Tetkik Cemiyeti and its name later became Türk Dil Kurumu.

[4] English translations of the titles in Turkish are given in the bibliography. Refer to the bibliography for further information of publication concerning CAFEROĞLU's collection.

[5] See the bibliography for the publication dates of these volumes.

[6] A complete list of these publications appears in ERİMER's work, included in the bibliography.

[7] For the different editions of this work refer to the work mentioned in the above note.

Levent Şahverdi Arşivi

[8] See also Note 6 for further information concerning these works.

[9] A biography of ECKMANN appears in *TDED* 20 (1972), 196—198.

[10] A review of this work by TIETZE is published in *Oriens* 10 (1957), 308—309.

[11] See the following works for lists of students' theses: Muharrem ERGİN, "Türkoloji Bölümü Çalışmaları II: Tez Çalışmaları", *TDED* 10 (1961), 131—160; 11, 109—126; Olcay ÖNERTOY, "Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Çalışmaları", *Türkoloji Dergisi* 1 (1964), 159—164; and Muhan BALI, "Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Tez Çalışmaları", *TDED* 16 (1969), 139—145. Cemal KURNAZ, „Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümünde Yapılan Tez Çalışmaları", *TK* 21. 243. (1983), 487—491.

Bibliography

Acar, T.

1972 "Artvin ve Yöresi Ağızları", (unpublished dissertation) (Erzurum: Atatürk Universitesi).

Aksan, D.

1973—74 "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *TDAYB* 185—193.

1968 "Birkaç Türkçe Yer Adı ve Bunların Dilbilimi Bakımından Önemi", *DTCF Derg.* 26, 81—85.

Aksoy, Ö. A.

1945a *Gaziantep Ağzı* I. Istanbul (TDK).

1945b *Gaziantep Ağzı* II. Istanbul (TDK).

1946 *Gaziantep Ağzı* III. Istanbul (TDK).

Başkan, Ö.

1970 "Türkiyede Köy Adları Üzerine bir Deneme", *TDAYB* 237—251.

Bazin, L.

1958 "A propes de l'exclamation anatolienne *ahaa!*" *Jean Deny Armağanı*, 39—50.

Beysanoğlu, Ş.

1966 *Diyarbakır Ağzı*. Ankara.

1969 *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. Ankara (TDK).

Buluç, S.

1940—42 "Anadolu Ağızları Bibliografyası", *TM* 7—8, 327—333.

1966 "Kerkük Hoyratlarına Dair", *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara (TKAE), 142—154.

1968 "Kerkük Hoyrat ve Mânilerinde Başlıca Ağız Özellikleri" *Bildiriler* 11, 109—118.

1974 "Über einige Konjugationsformen in den anatolischen Mundarten", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker* (Proceedings of PIAC, 1969), Berlin, 161—164.

1973—74 "Telläfer Türkçesi Üzerine" *TDAYB*, 49—57

Caferoğlu, A.

1940 *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme* I. Istanbul.

1941 *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme* II. Istanbul.

1942 *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* Istanbul (TDK).

1943 *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* Istanbul (TDK).

1944 *Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar* Istanbul (TDK).

1945 *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Istanbul.

1946a "1945 Yılı Kuzey-Doğu Anadolu Gezisinden", *TDED* 1, 65—80.

1946b "Niğde Ağızlarından Örnekler", *TDED* 1, 149—162.

1947a "Kırşehir Viläyetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar", *TDED* 2, 79—96.

1947b "*Küçük, Çocuk, Enik* Kelimelerinin Morfolojik ve Semantik Değişmelerine Dair", *TDB* 3, 6—12.

1948a *Kuzey-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*. Istanbul (TDK).

1948b *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler* [Collections from Central Anatolian Dialects] Istanbul.

Levent Şahverdi Arşivi

1948c "Terekeme Ağzıyla Hudut Boyu Saz Şairlerimizden Kurbani ve Şiirleri", *TDED* 3, 87—106.
1950 "Eskişehir Ağızları Üzerine bir Deneme", *TDED* 4, 15—33.
1951 *Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler* Istanbul (TDK).
1952 "Erkilet Çerçilerinin Argosu *Dilce*", *TDED* 4, 334—344.
1953 "Anadolu Abdallarının Gizli Dillerinden Bir İki Örnek", *Fuad Köprülü Armağanı*, 77—79.
1954a "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar", *TDAYB* 1—10.
1954b "Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair", *TM* 11, 41—57.
1955 "Anadolu Ağızlarında Metathèse Gelişmesi", *TDAYB* 1—7.
1958 "Anadolu Ağızlarında İçses Ünsüz Benzeşmesi", *TDAYB* 1—11.
1959 "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *Fundamenta* I, Wiesbaden, 239—260.
1960 "Türkiyede Balık Adları", *TDED* 10, 111, 132.
1962 "Muğla Ağzı", *TDAYB* 107—130.
1963 "Anadolu Ağızlarında Konson Değişmeleri", *TDAYB* 1—32.
1964 "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri", *TDAYB* 1—33.
1965 "Aydın İli Ağızlarından Örnekler ve Etnografya Bakımından Özellikleri" *TDAYB* 1—28.
1967 "Akhisar ve Cihanbeyli Ağızları", *TDAYB* 1—38.
1963 *Derleme Sözlüğü* I. Ankara (TDK).
1965 *Derleme Sözlüğü* II. Ankara (TDK).
1968 *Derleme Sözlüğü* III. Ankara (TDK).
1969 *Derleme Sözlüğü* IV. Ankara (TDK).
1971 *Derleme Sözlüğü* V. Ankara (TDK).
1972 *Derleme Sözlüğü* VI. Ankara (TDK).
1974 *Derleme Sözlüğü* VII. Ankara (TDK).
1975 *Derleme Sözlüğü* VIII. Ankara (TDK).
1977 *Derleme Sözlüğü* IX. Ankara (TDK).
1978 *Derleme Sözlüğü* X. Ankara (TDK).
1979 *Derleme Sözlüğü* XI. Ankara (TDK).
1982 *Derleme Sözlüğü* XII. (Ek 1) Ankara (TDK).

Derleme Dergisi
1939—57 *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I—VI. Istanbul (TDK).

Eckmann, J.
1950 "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Dair Araştırmalar I Phonetica", *DTCF Derg.* 8, 165—179.
1951 "Karamanlıca *-işinli* Gerundium Hakkında", *TDB* 3, 45—52.
1953a "Karamanlı Türkçesinde *-maca* Ekli Fiil Şekli", *TDAYB* 45—52.
1953b "Kelime Ortasında Anorganik B, P, ve M'nin Türemesi", *TM* 10, 313—320.
1954 "Terekeme Ağzında *-mamaca* Ekli Fiil Şekline Dair", *AYB* 4, 16—17.
1955 "Türkçede D, T ve N Seslerinin Türemesi", *TDAYB* 11—22.
1958 "Einige gerundiale Konstruktionen im Karamanischen", *Jean Deny Armağanı*, 77—83.

Eckmann, J. — Mansuroğlu, M.
1959 "1959 Yılı Trakya Dialektolojisi Raporu" *TDED* 9, 113—118.

Ercilasun, A. B.
1983a *Kars İli Ağızları*. Ankara.
1983b "Muğla Ağzında Kullanılan Bir Şimdiki Zaman Şekli", *Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara, 261—262.

Eren, H.
1959 "Türkçede -mm- > -mb- Dissimilasyonu", *TDAYB* 95—103.
1960a "Anadolu Ağızlarında Rumca, Islavca ve Arapça Kelimeler", *TDAYB* 295—371.
1960b "Enigmes populaires turques de Chypre", *AOH* 11, 105—114.
1963 "Kıbrıstа Türkler ve Türk Dili", *TDKOBB* 10, 37—50.
1964 "Kıbrıstа Türkler ve Türk Dili", *Türkoloji Dergisi* 1, 1—14.
1965 "Türk Yer Adları—Sökü", *TDAYB* 149—153.

Levent Şahverdi Arşivi

1971 "Kıbrıs Ağzının Kökeni", (First International Congress of Cyprian Studies, April 14—19, 1969), Ankara (TKAE), 345—360.
Gemalmaz, E.
1978 *Erzurum İli Ağızları* I—III. (Erzurum: Atatürk Univ.).
Gülensoy, T
1979 "Erzurum Ağzı ile Hâtemi Tâ'i Masalı", *Türkoloji Dergisi* VIII, 402—457.
1981 *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*. Ankara.
1985a "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", *TKA* 23. 1—2, 281—296.
1985b "Doğu Anadolu Ağızları Üzerine" *TD*, Eylül 1985, 144—149.
1986 *Doğu Anadolu Osmanlıcası*. Ankara (TKAE).
1988 *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara.
Günay, T
1978 *Rize İli Ağızları*, Ankara (Kültür Bakanlığı).
Güngör, M. N.
1945 *Kastamonu Ninnileri*. Kastamonu.
Hazai, G.
1964 "Contribution à l'histoire des dialectes osmanlis-turcs", *SO* 28, 1—9.
1978 *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*. Budapest—Wiesbaden.
Korkmaz, Z.
1953 "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Vokal Uzunlukları Hakkında", *TDAYB* 197—205.
1956 *Güney-Batı Anadolu Ağızları*. Ankara (DTCF).
1963 *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* I. Ankara (DTCF).
1964 "Bartın ve Yöresi Ağızları Üzerine", *Türkoloji Dergisi* I, 103—141.
1964 "Eski Anadolu Türkçesinde *-van/-ven, -vuz/-vüz* Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *TDAYB* 43—65.
1965 "Bartın ve Yöresi Ağızlarında Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi* II, 227—249.
1971 "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", *TDAYB* 23—32.
1974 *Ağız Araştırmaları ve Folklor I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*. (An essay printed in the Proceedings of First International Seminar or Turkish Dialects and Folklore), Ankara, 126—130.
1978 "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonoloji-Morfoloji Bağlantısı", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi*, Istanbul, 29—41.
1987 "Dilde Yaşayan Folklor Unsurları", *III. Milletlerarası Folklor Kongresi*.
Koşay, H. Z.—Oy, A.
1952 *Anadilden Derlemeler* II. Ankara.
Koşay, H. Z.
1962 "Türk Halk Dilinde Yemek Adları", *Németh Armağanı*, 289—317
Kowalski, T
1931 "Ottoman-Turkish Dialects", *Encyclopedia of Islam* 4, 920—938.
Kürkçüoğlu, K. E.
1945 *Urfa Ağzı*. Istanbul (TDK).
Lewis, G.
1950—51 "The Secret Language of the Geygelli Yörük" *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, 214—226.
Mansuroğlu, M.
1960 "Edirne Ağzında Yapı, Anlam ve Söz Dizimi Özellikleri" *TDAYB* 181—187
Miskioğlu, C. İ.
1961 "Hatay Ağzı Üzerine", *TFAr* 7, 2463—2465.
1965 "Hatay Ağzının Gramer Özellikleri" *TFAr* 188, 3692—3693.
Mollova, M.
1979—80 "Sur le Karaman et les recherches sur les Karamans de J. Eckmann", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 201—257
Nasrattinoğlu, I.
1986 *Afyonkarahisar Ağzı*. Ankara.

Levent Şahverdi Arşivi

Ögel, B.
1946a "Erzurum Ağzında Nispet Cümleleri", *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi* 1.
1946b "Erzurum Şivesinde Söz Yapılışı", *Erzurum Halkevi Kültür Dergisi* 3.
1950 "Riddles from Erzurum", *Journal of American Folklore*.
Olcay, S.
1966a *Erzurum Ağzı*. Ankara.
1966b *Doğu Trakya Yerli Ağzı*. Ankara.
Önder, A. R.
1953 "Hınıstan Kelime ve Deyimler" *TFAr* 3, 921—926.
Räsänen, M.
1933 "Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien: Sivas" *SO* 5, 1—151
1935 "Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien: Tokat", *SO* 6, 1—106.
1936 "Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien: Ankara, Kaiseri, Kırşehir, Çankırı, Afyon" *SO* 8, 1—130.
"Türkische Sprachproben aus Mittelanatolien: Konya", *SO* 10, 1—83.
1949 "Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen" *SO* 15, 1—249.
1957 "Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen" *SO* 21, 1—256.
1962 "The Turkish Dialect of Edirne" *ASAL* 45—69.
Sabir
1951 *Kerkük'ün Müntehap Hoyratları*. Baghdat.
Salaville, S.—Dalleggio, E.
1958 *Karamanlidika*. Athens.
Sertkaya, Osman F
1968 "Çukurova'da Derlenmiş Mahalli Atasözleri ve Deyimleri", *TDED* 16, 139—145.
Seyidoğlu, B.
1971 "Erzurum Halk Masalları Üzerine Araştırmalar" (unpublished dissertation). (Istanbul: Istanbul Univ., Institute of Turkic Studies).
Terzibaşı, A.
1955 *Kerkük Hoyrat ve Manileri* I. Baghdat.
1956 *Kerkük Hoyrat ve Manileri* II. Kirkuk.
1957 *Kerkük Hoyrat ve Manileri* III. Kirkuk.
1961 *Kerkük Havaları*. Baghdat.
1964 *Arzı Kamber Matalı*. Baghdat.
Tietze, A.
1952 "Formale Veränderungen an europäischen Lehnwörtern im Türkischen", *Oriens* 5, 230—269.
1955 "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" *Oriens* 8, 204—257
1957 "Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache", *Oriens* 10, 1—47.
1958 "Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch", *Jean Deny Armağanı*, 255—333.
1960 "Anadolu Türkçesinin Tabakalaşması", *TDKOBB* 8, 71—76.
1962 "Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch" *Németh Armağanı*, 372—388.
1969 "Persian Loanwords in Anatolian Turkish", *Oriens* 20, 125—168.
Tooru, H.
1988 *A Turkish Dialect in North-Western Anatolia*. Tokyo (Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa).
Yavuz, K.
1979 "Ermenek Kazasının Başdere Köyleri Ağzı", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* (Erzurum), 11.2, 451—506.
Zabit, Ş. S.
1961 *Irak Türkmanları Ağzında Atalar Sözi*. Baghdat.
Zülfikar, H.
1968 "Bitlis te Derlenmiş Atasözleri, Deyimler, Alkış, Kargış ve Bilmeceler", *Türkoloji Dergisi* 3, 65—105.
1978 "Van Gölü Çevresi Ağızlarının Özellikleri", *Ömer Asun Aksoy Armağanı*, 297—317. Ankara (TDK).
1988 *Bitlis ve Yöresinin Söz Varlığından Örnekler*. Ankara.

Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft Theil I, Budapest 1990, s. 388-413.

Levent Şahverdi Arşivi

HALK ETİMOLOJİSİ VE FOLKLOR

1. §. Yunanca *etymos* 'doğru' ve *logos* 'söz' kelimelerinden kurulmuş olan *etimoloji (etymologie)* kelimesi, bilindiği gibi bir dil bilimi terimidir. Dildeki kelimelerin ses ve yapı unsurlarından yararlanarak ve kökenlerine doğru inerek, o kelimeleri meydana getiren şekille, o şekillerin gösterdiği kavramlar arasındaki bağlantıyı kurmaya çalışan bir bilim dalıdır. Bir kelimenin şekil yapısı ile anlamı arasındaki bağlantıyı çözme işine de *etimoloji* adı verilmektedir.

Bir sistem olan dilin kelimeleri, anlamsız birer ses yığınından ibaret olmadıklarına, seslerin biraraya gelmesinden kurulmuş anlamlı basit köklerle, anlamlı kök ve ek birleşmelerine dayandıklarına göre, hemen her kelimenin, kendi şekil yapısı ile anlamı arasındaki bağlantıyı kuran bir etimolojisi var demektir. Ne var ki, bir milletin dili o milletin tarihî, sosyal ve kültürel varlığına paralel olarak yüzlerce veya binlerce yıl devam eden sürekli ve tarihî akış içinde olduğundan, dilin kelimeleri de zaman içinde ses yapıları ve anlam gelişmeleri bakımından önemli değişmelere uğramıştır *(yan-a* 'geri dönerek' >*yine* 'yine yeniden, bir daha' değişiminde bunun küçük bir örneği görülmektedir). Öyle ki, zaman zaman birçok yan etkilerin de katıldığı bu değişmeler dolayısıyla, çok defa, dildeki bir kelimenin şekil yapısı ile anlam yapısı arasındaki asıl bağlantıyı bulup çıkarmak pek güçleşmekte, o kelimelerin üzerine yüzyılların serpmiş olduğu sis tortusunu özel ve ayrıntılı çalışmalarla ayıklamak gerekmektedir. İşte etimoloji ve etimoloji bilimi böyle bir ihtiyaçtan doğmuştur.

Etimolojiyi niteliği ve çeşitleri bakımından 'ilmî etimoloji' ve 'halk etimolojisi' olmak üzere başlıca iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan 'ilmî etimoloji', herhangi bir kelimenin yapı ve anlamını kökenlere doğru izleyerek ve çeşitli ilmî metotları kullanarak aydınlığa kavuşturma yoludur. Bu gün Türkçedeki, *ak akça kara gün içindir* atasözünde hâlâ kullanılagelen akça kelimesinin, sanıldığı gibi *ak* kelimesi ile ilgili olmayıp, eski Uygur Türkçesi'ndeki *aġı barım* eş anlamlı kelimelerinde yer alan ve 'hazine, varlık, servet' anlamlarını veren *aġı* kelimesi ile *+ça* küçültme eki birleşmesinden meydana gelmiş bir *aġıça (<aġı+ça>aġça>akça* 'küçük varlık = para) köküne bağlanması, bir ilmî etimoloji örneğidir. 'Halk etimolojisi' ise, bir dildeki bazı kelimelerle, özellikle o dile girmiş olan bir kısım yabancı kelimeleri, ses yapıları ve anlam unsurları bakımından değişikliğe uğratarak, onları eskisinden az çok farklı yeni birer ses ve anlam yapısına sokma olayıdır. Tarihteki *Gordiom* adının halk arasında *Kördüğüm* şekline getirilişi böyle bir etimoloji sonucudur. 'Halk etimolojisi' deyiminden de anlaşılacağı üzere, bu etimoloji türü doğrudan doğruya halkın yaratıcılık gücüne dayanan bir dil olayıdır. İlmî etimolojide bir kelimenin yapısını kökenine doğru izleyerek aslını en uygun biçimde ortaya koyma amacı söz konusudur. Bu etimoloji dilciler ve dil bilginleri tarafından yapıldığı için kaynağı da bellidir. Halk etimolojisi ise, genelleşmiş ve belli şahısların malı olmaktan çıkarak folklorun malı olmuştur. Bu bakımdan anonim ve millî bir karakteri vardır. Şekil ve anlam unsurları bakımından asıl yapısını ortaya çıkarma amacı değil, aksine, onu aslındakinden ayrı bir şekil veya anlam kalıbına sokma amacı hâkimdir. Kelimelerdeki bu değişikliği meydana getiren eğilimler bakımından, o kelimeler artık bütünü ile folklorun etki alanına girmiştir. Bu bakımdan halk etimolojisi

Levent Şahverdi Arşivi

ile folklor iç içe girmiş durumdadır. Onları biribirinden ayırmak mümkün değildir. Halk etimolojisi ile folklor arasındaki bu yakın bağlantıyı gereği gibi belirtebilmek için, öncelikle halk etimolojisinin meydana geliş sebepleri, çeşitleri ve örnekleri üzerinde kısaca durmak gerekiyor. Yalnız, bu konuya geçmeden önce, halk etimolojisi üzerindeki araştırmaların genel durumu ile ilgili birkaç söz söylemek istiyoruz:

HALK ETİMOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ ARAŞTIRMALARIN GENEL DURUMU

2. §. Halk etimolojisi üzerindeki araştırmalar pek eski sayılmaz. Başlangıcı ancak XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. 1852 yılında yayımlanan *Uber deutsche Volksetymologie* adı araştırması ile[1] Batıda bu konuya ilk eğilen ve "halk etimolojisi" deyimini kullanan E. Förstemann olmuştur. Förstemann'ı H. Steinthal'in[2] ve Karl Gustav Andresen'in[3] araştırmaları izlemiştir. Daha sonra A. Smith Palmer[4] İngilterede bir halk etimolojisi niteliğindeki eserini yayımlamıştır. XX. yüzyıla giren araştırıcılar arasında Almanlardan Herman Paul[5] ile Wilhelm Wundt'u[6], Danimarkalı John Kjederqvist'i[7], Fransızlardan ünlü dil bilimci Ferdinand de Saussure'ü[8], Ruslardan A. F. Lenkowa'yı[9] sayabiliriz. Bunların her biri konuyu değişik açılardan ele alarak değerlendirmeye çalışmışlardır.

Yurdumuzda genel dil bilimi ve dilcilik alanındaki çalışmaların oldukça geç başlamış olması dolayısıyla, ne yazık ki, bu konuyu son yıllara kadar ilmî yönleri ile ele alan araştırmalara rastlamak mümkün olamamıştır. Gerçi İbni Bîbî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, *Âşıkpaşa-zâde Tarihi*, *Neşrî Tarihi* gibi tarihî kaynaklarda, vakfiyelerde, şer'iye sicillerinde, bölge tarihlerinde, eski dil ve edebiyat metinlerinde, çeşitli nitelikteki sözlüklerde, seyahat-nâmelerde, yer adları üzerinde yapılan araştırmalarda ve halk arasından derlenmiş olan efsanelerde halk etimolojisini besleyen bol malzeme vardır. Ancak, gerek bu kaynaklar, gerek bu güne kadar derlenmiş olan çeşitli malzeme, konumuz açısından taranıp değerlendirilerek, daha Türkçenin halk etimolojisine bağlanacak kelime hazinesi ortaya konabilmiş değildir. Bu konuya doğrudan doğruya veya dolaylı olarak temas etmiş olan eserler de, Ahmet Ziyaüddin'in *Mecmuam*[10] adlı galatât kitabı ile İbni Kemal'in *Tercüme-i Galatatü'l-avâm*'ı[11] İ. Fikri'nin *Lûgat-ı Garîbe*'si[12], Ziya

---

1 *Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung* I (1852), S. 1-25.

2 *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, Berlin 1863.

3 *Uber deutsche Volksetymologie*, 7. Auflage, Leipzig 1919.

4 *Folk-Etymology, A Dictionary of verbal coruptions or words per verted in forms or meaning by false derivation or mistaken analogy*, London 1882.

5 *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 5. Auflage, Halle 1921.

6 *Völkerpsychologie I Sprache, Mythus und Sitte*, Stutgart 1921.

7 *Lautlichbegriffliche Wortassimilationen*, Beitäge zur Geschichte er deutschen Sprache und Literatur XXVII (1902), S. 409-445.

8 *Cours de Linguistique générale*, 3. basım, Paris 1931.

9 "Die sogenannte Volksetymology", *Muttersprache Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache*, 69. Jahrgang (1959), S. 137-140.

10 İstanbul 1319.

11 Eserde basım yeri ve tarihi yoktur.

12 İstanbul 1307.

Levent Şahverdi Arşivi

Gökalp'in *Türkçülüğün Esasları*[13] gibi sayısı birkaçı geçmeyen eserlerden ibârettir. Bu eserlerde de galatât, tahrif ve yanlış iştikak örneği olarak bazı kelimeler sıralanmakla yetinilmiştir. Daha sonraki yıllarda, yabancı Türkologlardan Andreas Tietze, *Oriens* dergisinde yayımlanan *"Die formalen Veränderungen an neueren europäischen Lehnwörtern im türkiscen"*[14] ve *"slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache"*[15] adlı makalelerinde, İslâvcadan ve Batı dillerinden alınan kelimelerin, dilimizde geçirdikleri şekil değişiklikleri dolayısıyla bazı örneklere yer vermiştir. Daha sonra da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyelerinden Dr. Doğan Aksan, doğrudan doğruya halk etimolojisi konusuna eğilerek bu konuyu genel dil bilimi açısından bir doçentlik tezi olarak ele alıp işlemiştir[16]. Ayrıca, bir süreden beri P Wittek[17], H. Berberian[18], Semavi Eyice[19], Hasan Eren[20], F Aksu[21], İbrahim Kafesoğlu[22], M. Eröz[23] ve daha başkaları tarafından yapılmış olan ve yer, mahalle, semt adları ile şahıs adları üzerinde duran yayınlarda da, yer yer halk etimolojisine giren örnekler göze çarpmaktadır. Yalnız, bildiğimize göre, şimdiye kadar, halk etimolojisini, doğrudan doğruya folklorla olan bağlantısı açısından ele alan bir araştırma yapılmış değildir. Bizim bu kongrede böyle bir konuya eğilmemizin sebebi, Türk dilinin kelime hazinesi bakımından halk etimolojisinin önemini belirtmek ve folklorla olan bağlantısına işaret ederek, bu konuda yapılabilecek karşılıklı ve ortaklaşa çalışmalara zemin hazırlayabilmektir.

HALK ETİMOLOJİSİNİN DOĞUŞU

3. §. Her dilde olduğu gibi Türkçede de halk etimolojisinin meydana gelişi, genellikle halkın konuşma diline kadar girmiş olan yabancı kelimeleri Türkçeleştirme ve yerlileştirme amacına dayanmaktadır. Bilindiği gibi, milletlerin tarih boyunca biribirleri ile çeşitli siyasî, sosyal, ticarî ve kültürel münasebetlerde bulunmuş olmaları, harplerle biribirlerinin topraklarına akınlar yaparak yeni topraklar, yeni memleketler ele geçirmeleri, bir memleketin uzun tarihî devirler boyunca çeşitli dilleri konuşan milletler arasında el değiştirmiş olması ve bunun tabiî bir sonucu olarak, aynı toprak üzerinde ayrı dilleri konuşan etnik unsurların yüzyıllarca yanyana, içiçe yaşamaları, diller arasındaki

---

13 Ankara 1339: Türkçüler ve Fesahatçılar bölümü.

14 Oriens V/2 (1952), s. 230-268.

15 Oriens X/I (1957), s. 1-47.

16 *Genel Dil bilimi yönünden halk etimolojisi ve Türkçedeki örnekleri*. DTCF Ktb. Yazma eserler bölümü, no: 27, 119 s. Bu araştırma henüz yayımlanmamıştır. Eserin "Giriş" bölümünde, yukarıda adları geçen E. Förstemann, H. Steinthal, K.G. Andresen vb.'nın çalışmaları hakkında, ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bize, araştırmasını görme imkânı verdiği için, sayın Aksan'a burada teşekkürlerimi sunarım.

17 "Von der Byzantinischen zur türkischen Toponymie", *Byzantian X*, Bruxelles 1935. Türkçesi: Mihin Eren, "Bizanslılardan Türklere geçen yer adları", *Selçuklu Araştırmaları dergisi I*, 1969 (1970), s. 193-240.

18 H. Berberian, "Stanbol (Istanbul) kelimesinin etimolojine dair bir deneme", *İktisat Tarihi Derg.* VI/9 (1954), s. 187-192.

19 "İstanbul'un mahalle ve semt adları hakkında bir deneme", *Türkiyat Mecmuası* 1964, s. 199-216.

20 "Türk yer adları hakkında araştırmalar", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I* (Ankara 1950), s. 39-43; "Yer adlarımızın dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1965, s. 155-165.

21 *Isparta ili yer adları*, Isparta 1936.

22 "Türkmen adının manası ve mahiyeti", Jean *Deny Armağanı*, TDK: 1958, s. 121-134.

23 "Ege bölgesinde yer (köy ve şehir) adları", *Reşid Rahmetî Arat İçin*, Ankara 1966, s. 176-188.

Levent Şahverdi Arşivi

kelime alışverişlerine ve bir dile epey yabancı kelimenin girmesine yol açmıştır. Ancak, yine bilindiği gibi, her dilin kendine has bir yapı ve işleyişi vardır. Bu yapı ve işleyiş gerek ses bilgisi (phonetique) gerek şekil bilgisi (morphologie) belirli ölçülere bağlanmıştır. Halk, yukarıda belirttiğimiz sebeplerle günlük konuşma diline kadar girmiş olan, ancak kendi ana dilinin yapı ve işleyiş kurallarına aykırı düşen yabancı kelimeleri her zaman yadırgamış, onları kendi dilinin ses ve anlam bilimi kalıplarına sokarak Türkçeleştirmek ve yerlileştirmek istemiştir. Daha doğrusu, kendisine yabancı gelenlerin ve bilinmeyenlerin yerine bildiklerini geçirme eğilimi hâkim olmuştur. İşte, folklor ile dili biribirine kaynaştıran halk etimolojisi dediğimiz olayın doğuşu böyle bir sebebe dayanmaktadır. Aşağıda bu olayı çeşitli kaynaklardan alınmış bazı örneklere dayanarak açıklarken, aynı zamanda meydana geliş ayrılıkları bakımından da bir gruplandırma içinde vermek istiyoruz:

HALK ETİMOLOJİSİNİN ÇEŞİTLERİ

4. §. Halk etimolojisini meydana gelişlerindeki farklı sebeplere göre beş gruba ayırmak mümkündür:

1. Bu gruptaki örneklerde, yabancı kelimelerin anlamları ve Türkçedeki karşılıkları hiç göz önünde bulundurulmadan, bu yabancı kelimelerin yerlerine ses bakımından bunlara benzeyen veya bunları andıran Türkçe kelimelerin yerleştirilmesi söz konusudur. Dilimizde bu yolla meydana gelmiş pek çok kelime vardır. Örnek olarak Türkiye'nin birçok yerinde rastlanan ve *taht-ı kal'a* 'kale altı' tamlamasından bozulmuş olan *Tahtakale* kelimesi gösterilebilir[24]. Bunun gibi, Denizli'nin *Buldan* ilçesi yakınındaki eski *Tripolis* 'üç şehir, üç şehir halkının birleşmesi' adının *Derebol*'a, *Tekfurdağı*'nın[25] *Tekirdağ*'a dönüşmesi[26], *Kars*'ın *Tuzluca* ilçesine bağlı *Sürmelü* köyünün[27] Ermenicede 'azize Meryem, temiz Meryem' anlamlarına gelen *Submari* adından bozulmuş olması, eski tarihî kaynaklarda yeri gösterilen *Eğirdir* gölü yakınındaki *Galandos*'un[28] *Gelendost*, İtalyanca *palla e mezza*'nın XVII. yüzyıl kaynaklarından bu yana *balyemez*'e 'bir top adı' çevrilmesi[29], aslı Macarca *sujtàs*[30] olan, Fransızcaya *soutache*[31] olarak geçen ve

---

24 Evliyâ Çelebi Mehmed Zıllî İbni Dervîş, *Evliyâ Çelebi Seyahat-nâmesi*, İstanbul 1314-1315, C. I, s. 311. Halit Ongan, *Ankara'nın I nolu Şer'iye Sicilli*, Ankara 1958, s. Şeriye no: 389; Doğan Aksan, not 16'da göst. e. s. 23.

25 Aşık Paşa, *Tevârih-i Al-i Osman'dan Âşık Paşazâde Târihi*, Maarif Nezâreti yay., İstanbul 1332, s. 68; *Evliyâ Çelebi Seyn.* C. I, s. 195; D. Aksan, göst. e., s. 24.

26 Heinrich Kiepert, *Atlas Antiquus, zwölf Karten zur alten Geschichte* (yenileştirilmiş 6. baskı Berlin), S. V. Chi.

27 *Sürmelü Sürmelü-çukur* vb. şekillerde. Geçtiği kaynaklar için bk.: Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi", *TTK. Belleten* S. 83. (1951), s. 429-448; "Oğuzlara ait destânî mahiyette eserler", *DTCF Derg.* XVII (1959), s. 359-455; Fahreddin Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul 1952, s. 59-61 ve ayrıca bk. D. Aksan, göst. e., s. 25, not I.

28 Bk. W M. Ramsay, *The historical geograph Şf Asia Minor*, Royal Geographical Society Suppementary Papers IV, London 1890, s. 334; Türkçeye tercümesi: Mihri Pektaş, *Anadolu'nun tarihî coğrafyası*, Istanbul 1960.

29 *Evliyâ Çelebi Seyahat-nâmesi*, I., s. 241-455 vb.; J. Deny, *Principes de grammaire Turque*, Paris 1955, s. 89-98. Ayrıca krş. H.J. Kisling, "Balyemez", *ZDMG* 101 (1951), S. 333-334 ve D. Aksan göst. e., S. 31.

30 Zs. Simonyi - Balassa Jozsef, *Német és Magyar Szotar* (Budapest 1902), s.

31 Oscar Bloch - W von Wartburg, *Dictionnaire etynmologique de la langue française*, Paris 1950; D. Aksan, göst. e., 34 s.

Levent Şahverdi Arşivi

'işlemeli şerit' anlamını veren bu kelimenin Türkçeye *sutaşı* olarak geçişi, hep halk etimolojisinin, sırf ses benzerliğinden yararlanarak yabancı bir kelimeyi Türkçeye benzetme ve yakıştırma temeline dayanan örnekleridir. Çünkü, *sutaşı* kelimesinin anlam bakımından ne *su* ile ne de *taş* ile, *balyemez*'in ne *bal* ile ne de *yemez* ile, *Sürmelü*'nün ne *sürme* ile ne de *sürmeli* bir kimse ile; yine bir şahıs adına izafeten verilen ve *hortansia* çiçek adından bozulan *ortanca*'nın ne *orta* ile ne de *ortanca* ile, *Tahtakale*'nin de *tahta* ile bir alâkası vardır. Bunlar yukarıda da belirttiğimiz gibi, sırf halk psikolojisinin ve çağrışımın sebep olduğu, kelimeler arasındaki ses benzerliklerinin kolaylaştırdığı değişme olaylarıdır. Bunlara *Eğriboz* 'Sakız adasının karşısına düşen bir Yunan adası', *kabbân* 'büyük terazi' kelimesinden değişen *kapan (Un-kapanı, Yağ-kapanı), Sened sebt>senet sepet, Silifke* ile *İçel* arasındaki *Kanytelia>Kanıdeli>Kanlıdivâne*[32] gibi daha nice örnekleri katabiliriz.

2. Gruba giren örneklerde, yabancı bir kelime Türkçeleştirilirken, yine yabancı kelime ile onun Türkçesi arasında bir anlam bağı düşünülmemiştir. Ancak, bu Türkçeleştirme bilinçli bazı etimolojilere dayandırılmak istenmiştir. Hattâ bunlardan bir kısmı için özel menkıbe ve efsaneler bile uydurulmuştur. Bu gün *Anadolu*'da yıkıntıları hâlâ bilinen ve Frikya devletinin başkenti olan *Polatlı*ya 15 km. uzaklıktaki *Gordiom* şehri, ilgili kaynakların verdiği bilgilere göre, kurucusu olan Gordios'la ilgilidir[33]. Gordios'un şehri' anlamını taşır. Oysa, bu şehir bu gün halk arasında genellikle *Kördüğüm* diye anılır. Öyle ki, bu adın "kördüğüm" ile bağlantısını ortaya koyan ve İskender devrine kadar çıkarılan bir efsanesi bile vardır: Bu efsaneye göre, şehrin âdil ve sevilen kralı ölünce, yerine geçecek bir evlat bırakmadığı için, kâhinler düşünüp taşınarak, ertesi gün şehre yük arabası ile ilk defa girecek kimsenin kral olmasını kararlaştırırlar. Bu minval üzere kral olan kimse, kağnısını boyunduruğu ile birlikte bir şükran nişanesi olarak Jübiter mabedine hediye eder. Fakat kağnının oku boyunduruğa öyle bir dolanır ki, bu kördüğümü çözebilen kimsenin yalnız *Anadolu*'ya değil, *Orta-Asya* kıtasına bile hâkim olacağı inancı yayılır. Ne var ki, bu kördüğüm İskender zamanına kadar çözülemeden kalır. Nihayet, İskender buraya geldiğinde kördüğümü kılıcı ile parçalar. Böylece, Jüpiter mabedindeki kördüğüm dolayısıyla o şehre de *Kördüğüm* adı verilir[34]. Aynı şekilde *Anadolu, Konya, Kastamonu, Giresun* gibi birçok yer ve şehir adını açıklayan[35] efsaneler de vardır. Eski *Anatolia* kelimesinden değişmiş olan *Anadolu* kelimesi için uydurulan ve *Kızılcahamam*'ın *Taşlıca* köyünden derlenen bir efsaneye göre, sefere çıkan Türk sultanının askerleri, Ağustos ayının kızgın güneşi altında su diye kıvranmaya başladıkları sırada, karşı tepelerden, sırtında ayran bakracı ile ak saçlı bir nine belirir. Yaşlı kadın, köyün yanıbaşındaki taş oluğun içine sırtındaki ayran bakracını boşaltır, askerler bölük bölük oluğun başına üşüşerek ellerindeki matrayı doldururlar. Ak saçlı nine askerlere *doldur oğlum!* dedikçe onlar *ana dolu! doldur yiğitlerim* dedikçe *ana dolu!* diye cevap verirler. Öyle ki, bir bakraç ayran koca bir ordunun susuzluğunu giderir ve o güne kadar *Diyâr-ı Rum* adını alan bu kutsal

---

32 Bu kelimeler üzerindeki ayrıntılı açıklamalar için bk.: D. Aksan, göst. e., 24, 32, 35 s.

33 Bk.: W. H. Rescher, *Aufführliches Leksikon der griechischen und römischen Mytolgie*, Leipzig, 1886-1890.

34 Bk.: Mehmet Önder, *Anadolu Efsaneleri*, Ankara 1966, s. 87-89.

35 Not 3'te göst. e., s. 65-67, 63-64; D. Aksan, göst. e., s. 59.

Levent Şahverdi Arşivi

topraklara artık *Anadolu* adı verilir[36]. Görülüyor ki, burada, bir dil olayı ile folklorun bütün değerleri iç içe girmiş durumdadır. Yine bu efsanevî hikâyelere göre, Bizans devrindeki *İkonia* adından değişmiş olan *Konya* ilinin adı *Konmak* fiilinin emir şekli olan *kon* ile *ya!* ünlemine *(konsun ya* anlamı ile); *Giresun* Fatih'in Mehmet Paşa'ya "Giresün!" diye verdiği fermanla! *Kastamonu* adı da, kaleyi kuşatan Türk kumandanının, kendi yüzünden öldürülen kale tekfurunun kızı Moni için, tekfura "kastın Moni'ye" diye seslenen sözlerine bağlanmıştır. *Ağrı* dağının adının da Hz. Nuh'un bu dağı gördüğü zaman söylediği "ne ağır dağ" sözünden geldiğine inanılır[37]. Bu gibi örnekleri daha da arttırmak mümkündür. Öyle ki, *Anadolu*'da, büyük şehir adları için değil, küçücük köy adları için bile efsaneler uydurulmuştur. Yapılan bazı tespitlere göre, *Aydın*'ın *Bozdoğan* ilçesine bağlı *Dutağacı* köyünün adlandırılışı da böyle bir efsaneye dayanmaktadır[38]. Yalnız burada, daha önce verilmiş olan bir adı halk etimolojisine dayandırarak değiştirme yerine, adlandırmada tutulan yolun bir etimoloji ve efsaneye dayandırılarak açıklanması söz konusudur. Yine bir dil olayı ile folklor sarmaş dolaş olmuş durumdadır. Son yılların yarattığı Yunanca asıllı Fr. *démocrate* kelimesinden değişen *demokrat>demirkırat* dönüşümünde de, halk arasında, kelimedeki ses değişmelerinin beslediği *demir, kırat* ve *Menderes* kelimeleri etrafında dolaştırılan bir efsane doğmak üzeredir[39].

3. Halk etimolojisinin bir başka çeşidinde ise, asıl şekillerinden saptırılan kelimeler yapıca böyle birer efsaneye bağlanmamış fakat mantıklı ve bilgilice, makul birer köke bağlanmak istenmiştir. Örneklerine *Evliyâ Çelebi Seyahat-nâmesi*'nde sık sık rastladığımız bu etimoloji, daha çok medrese eğitimi almış aydın zümrelerce yaratılmış olduğu için, bu gruba girenleri, 'softa etimolojisi' diye adlandıranlar da olmuştur. P. Wittex'in açıklamalarına göre 'yeni kayser şehri' anlamına gelen eski bir *'Neo-Kaisereia'* (Νεο–Καιβαρεια) kelimesinden değişmiş olan[40] *Niksar*'ın *Evliyâ Çelebi*'de yapısı bakımından *nīk-hisār* 'yeni hisar' şeklinde F. *nīk* (نيك) kelimesi ile A. *hisār* (حصار) kelimelerinin birleşimine bağlanmış olması[41]; yine Yun. *İstanpolis* 'şehre, şehre doğru' kelimesinden çıkmış olan[42] *İstanbul*'un *Evliyâ Çelebi*,[43] *Destârî Sâlih Tarihi*[44] gibi kaynaklarda *İslâm-bol*'dan getirilmesi gerçeğe uygun değildir. Fakat ses yakınlığına dayanan bir Türkçeleştirme örneğidir.

---

36 Mehmet Önder, *Anadolu Efsaneleri*, s. 9-10.

37 Ali Rıza Önder, *Yaşayan Anadolu Efsaneleri*, Kayseri 1955, s. 69; başka efsanelere bağlı değişik adlandırmalar için bk.: aynı e., s. 70-72; Mehmet Önder, göst. e., s. 95-96.

38 Bk.: Mehmet Eröz, not 23'te göst. e., s. 187

39 Bu kelimeler üzerindeki değişik açıklamalar için bk.: Yaşar Önen, *Deutsches im Türkischen, Studien zu Fragen der Sprachberührung*, Ankara 1955, S. 22; Andreas Tietze, "Die formalen Veränderungen an neueren europäischen Lehnwärtern im Türkischen", *Oriens V/2* (1952), S. 232; Doğan Aksan, göst. e., s. 60.

40 Paul Wittek, Not 17'de göst. e., 13, 47; Türkçesi, s. 225.

41 *Evliyâ Çelebi Seyahat-nâmesi*, C. II, s. 389.

42 Yun. ειυιην πολιν için bkz.: Eugen Oberhummer, *Constantinopolis. Abriss der Topographie und Geschichte* (Pauly Wissowa, Real encyclopädie der classischen Altertumswissemschaft IV'ten ayrıbasım), S. 1-3.

43 C. I, s. 45-49.

44 Ankara 1962, s. 45. Bir de bk.: D. Aksan, göst. e., s. 49.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk kelimesi ile *-men* mübalâğa ekinden kurulmuş olan *Türkmen* kelimesinin Kâşgarlı Mahmud'un *Divanu Lûgat'it-Türk*'ünde hem de bir efsaneye bağlanarak *Türkmânend* 'Türk'e benzer' şeklinde Türkçe-Farsça bir kelime birleşimine irca edilişi[45] ve bu etimolojinin *Dîvan*'dan naklen Bedreddîn A y n î 'nin *İkdü'l-cümân* adlı eserinde[46] ve bundan kısaltılan A h m e d e l - A y n î 'nin *Tarihü'l-Bedr*'inde[47] aynen tekrarlanışı da gerçeğe uygun bir etimoloji değildir. Aynı şekilde R u g e[48], W i t t e k[49] ve S i n a n o ğ l u 'nun[50] verdiği bilgilere göre, etimolojisi kesin olarak bilinemeyen ve 'çıpa' anlamındaki *aǧkura* Αγκυρα kelimesiyle ilgili sayılan *Ankara* adı, XIII. yüzyıldan itibaren İslâm kaynaklarında, özellikle İbni Bîbî'de[51], *Aksarâyî*'de[52], *Neşrî*'de[53] (انكوريه) yazılışı ile geçmektedir. Evliyâ Çelebi, ayrıca, bu şehre üzümü çok olduğu için bu adın verildiğini de kaydediyor[54] İslâm kaynaklarında *Ankara* adı ile 'üzüm' anlamındaki F. *engûr* kelimesi arasında bir bağlantı kurulmasına rağmen, bu adın daha eski kaynaklarda başka bir şekilde geçmiş olması, *Anadolu* bölgesi Türklerin eline geçtikten sonra, şehrin adının da kaynaklarda bir halk etimolojisine bağlanarak izaha çalışıldığı kanaatini kuvvetlendirmiştir. Yunanca prasos'tan (πρασον) geldiği kabul edilen *pırasa*'nın[55], F. 'dolu' anlamındaki *pür* sıfatı ile A. *ḫāṣṣa* 'te'sîr, bol te'sirli' kelimelerine; *maydanoz*'un (<Yun. Μακεδονησ) *mi'de-nüvâz*'a 'mideyi okşayan' bağlanışı da böyle birer halk etimolojisi örneğidir. Bu gruba girenlere de daha pek çok örnek ekleyebiliriz.

4. Bir grup oluşturan örneklerde ise; yabancı bir kelimeyi Türkçeleştirme ve yerlileştirme amacı güdülmekle birlikte, anlatılmak istenen şeyin taşıdığı özelliklerden yararlanma eğilimi hâkim olmuştur. Burada, "analogie" dediğimiz bir türlü yakıştırma ve yakıştırma yolu ile benzetme olayı söz konusudur. Ancak, bu yakıştırma ve benzetmede yer yer anlam da esas alınmıştır. Rumca *karnabit*'in>*karnabahar*'a dönüşünde böyle bir etimoloji yer alır. Çünkü, bu dönüşmede karnabahar sebzesinin karın kısmına oturmuş bir baharı andıran şekli ve çiçekli bir kısmının bulunuşu rol oynamış olmalıdır[56]. Yine birleştiği kelimeler bakımından 'deviren, sarsan boğa' anlamını taşıyan *buldozer* kelimesinin halk arasında *yoldüzer;* Fransızca 'doğrudan doğruya, dolaysız' anlamı veren *direct* kelimesinin *direk, gardrop*'un *gardolap;* bir çalgı aleti olan F. *çarpâre*'nin *(<çehâr-*

---

45 *Divânü Lûgat it-Türk*, Besim Atalay tercümesi TDK. yay. C. III, s. 411-415 ve İbrahim Kafesoğlu, not 22'de göst. e., s.?

46 Veliyüddin Ef. Ktb. no. 2376, s. 516 ve İ. Kafesoğlu, göst. e., s.?

47 Esat Ef. Ktb. no: 2165, s. 424 ve İ. Kafesoğlu, göst. e., s.?

48 W Ruger E. Friedrich, *Archeologische Karte* von Klleinasien, Halle, 1899.

49 Paul Wittek, göst. e., s. 47; Türkçe tercümesi, s. 225.

50 Suat Sinanoğlu, *Kelimelerin etymonu esas tutularak tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1953.

51 Herbert Duda, *Die Seltschukengeschichte des İbn Bîbî*, Kopenhagen, 1959, s. 19.

52 Kerîmüddin Mahmûd Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr Moğollar zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, Osman Turan yayını, Ankara 1944, s. 33-74.

53 *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi*, F R. Unat - Mehmet Altay Köymen Yay. Ankara 1949, 1957, 2. C., s. 445.

54 C. II., s. 19. Ayrıca bkz.: D. Aksan, göst. e., s. 42.

55 Ragıp Hulusî Özden, *Dilimizde Yerleşmiş Yabancı Unsurlar*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. TDED. 1/2 (1946), s. 139.

56 Bk.: ve krş. D. Aksan, göst. e., s. 80.

Levent Şahverdi Arşivi

pâre) >çal-para şekline geçişlerinde de direğin 'doğruluk, kıvrıntısız oluşluk', *çalpâre*'nin çalınan bir alet oluşunun etkileri söz konusudur.

5. Halk etimolojisinin ayrı bir grup oluşturan bir çeşidi de *euphemismus* diye adlandırılan ve çirkin adlar yerine güzel adlar verme eğilimine dayanan çeşididir. Bir örnek olarak *Denizli* ilimizin adını gösterebiliriz. Araştırıcıların genellikle M. Ö. III. yüzyıldan kalma *Laodicea* ile birleştirmeye çalıştıkları bu ad, bölgenin Türk hâkimiyeti altına girişinden sonra bozularak *Lâdik*[57], *Lâdikiyye*[58] şekillerine dönüşmüş veya *Toñuzlu, Doñuzlu* adlarıyla[59] anılmıştır. Bölgede muhtemelen domuz yetiştirildiği için verilen bu adı benimseyemeyen Müslüman halkın buraya daha güzel ve sevilen bir ad arayarak *Doñuzlu*'yu, *Deñizli>Denizli* ile değiştirdiği sanılıyor[60]. İzmir'in bir semti olan eski *Kokaryalı* adının *Güzelyalı* ile; *Sarı-gürz*'ün *>Sarı güzel, Gülharân*'ın *Gülveren* ile değiştirilmeleri de hep bu gruba sokabileceğimiz örneklerdir[61]

Yukarıdan beri yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, halk etimolojisinde, bir dilin yapı ve işleyişinin verdiği imkânlardan yararlanılarak, doğrudan doğruya folklorun kalıpları içine sokulmuş bir dil olayı ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bu olayın meydana gelişinde halkın tarih bilgisinden tutunuz da sanat ve dil estetiği anlayışına varıncaya kadar birçok değerler biribiri içinde yer almış durumdadır. Bundan dolayı da çok zaman folklorun yardımı olmadan bu dil olayını çözüme götürmek imkânı yok gibidir. Hele bazı kelimelerin aydınlatılmasında özellikle halk inanışlarının ve halk arasında yayılmış bölgelere göre değişen çeşitli gelenek ve göreneklerin önemli bir payı vardır.

I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1976, s. 185-194.

57 *İbn Batoutah* G. Defremeny yay. Paris 1857, C. II, s. 271.

58 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, İstanbul 1941, s. 171.

59 *İbn Batoutah*, C. II, s. 271; Aksarayî 132 vb.

60 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk.: Doğan Aksan, Anadolu yer adları üzerine en yeni araştırmalar, TDAY 1973-74. s. 191/2.

61 Ayrıntıları için bk.: D. Aksan, not. 60'da göst. y.

Levent Şahverdi Arşivi

FOLKLOR MAHSULLERİNDE DİL VE SES UYUMLARINDAN KAYNAKLANAN BAZI ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Bilindiği gibi folklor mahsulleri bir milletin ortak yaratıcılığından doğan, sözlü veya uygulamalı geleneklerle nesilden nesile aktarılan masal, hikâye, efsane, destan, ata sözü, bilmece, şiir, türkü, halk oyunları, gelenekler, halk sanat şekilleri gibi anonim kültür verileridir. Gerçi, her milletin folkloru kültür ve medeniyet unsurlarının zaman ve mekân sınırını aşan yaygınlık ve karşılıklı etkileri dolayısıyla başka milletlerin folkloru ile ortaklaşan bazı özelliklere de sahiptir. Ancak, folklorun ana vasfı millî oluşudur. Çünkü bağlı bulunduğu toplumun tarih boyu süregelen sosyal değerleri ve çeşitli kültür unsurları ile beslenip şekillenmiştir.

Folklor mahsullerinin bir kısmı yazılı ve sözlü kaynakları ile doğrudan doğruya dile dayanır. Bu mahsullerde dil, folklora şekil veren ve millilik vasfı kazandıran unsurların başında yer alır. Bu bakımdan sözlü ve yazılı folklor mahsulleri ile dil arasında içiçe girmiş bir yakınlık ve bütünlük vardır. Bu içiçelik dolayısıyla dil folklorda, folklor da dilde yaşar.

Folklorun Türk Halk Edebiyatı sınırları içine giren destan, destan parçaları, masal, türkü, bilmece, ata sözleri ve halk hikâyeleri türünden olan bir kısım ürünleri doğrudan doğruya anonim olan ürünlerdir. Bunların, halk şiirinde görüldüğü üzere, yazılı ve sözlü gelenekler hâlinde devam etmekle birlikte anonim bir nitelik taşımayan ve belirli sanatkârların yaratıcılık gücünden kaynaklanmış olanları da vardır. Şahsîlikten anonimliğe doğru uzanan çerçeveyi biraz daha genişletince, anonim mahsuller arasına yazı dilinin sınırları dışında kalan halk dilini, yani ağızları da eklemek gerekir. İster belirli şahısların yaratıcılığından kaynaklanarak yol almış, ister anonim birer nitelik taşımış olsun, bütün bu mahsuller dil yapıları bakımından yazı dili sınırları içinde kalan öteki eserlerden ayrılan belirgin vasıflar taşırlar. Bunlar dil ve üslûp bakımından, bütün bir toplumun veya genişçe bir topluluğun ortak değerlendirme ölçülerine, ortak psikolojisine, ortak zevk ve eğilimlerine tercüman olan eserlerdir.

Genel dil yapıları bakımından, folklor ve halk edebiyatı ürünleri de elbette standart Türkçeye ve yazı diline paraleldir. Ancak, yazı dilinin sınırlayıcı ve dondurucu baskısından uzak kaldıkları ve sözlü gelenek hâlinde devam ettirildikleri için, bir yandan toplumun ortak değerlendirmelerinin zaman içinde geçirdiği bütün değişme ve gelişmelere açıktırlar; bir yandan da dilin ve kültürün en eski unsurlarını koruyagelmişlerdir. Bu bakımdan halk dili demek folklorun özelliklerini taşıyan dil demektir. Ayrıca halk dili başlıbaşına bir kültür hazinesidir. Bizim halk dilimiz söz konusu olunca, onda ikibin yıllık Türk kültür ve medeniyet unsurlarının yaşadığı görülür. Bu dil, halkın ortak ruhunu yabancı baskılardan uzak olarak en iyi aksettirebilme niteliğini taşımaktadır.

Folklor mahsullerinin dili her bir eser için başlıbaşına bir araştırma konusu olabilecek bir genişliktedir. Biz burada Türk dilinin halk ruhunu ve halk yaratıcılığını dile getiren birkaç üslûp özelliğine işaret etmekle yetineceğiz:

Levent Şahverdi Arşivi

1. Türk dilinin dış görünüşü ve şekil yapısı bakımından bütün folklor ürünlerinde sun'îlikten uzak sade ve samimi bir dil yer almıştır:

Sabahtan sesin aldım / Başından fesin aldım

Geçdi gözel kervanı / Ben seçdim hasın aldım, şeklindeki bir manide, duygular ne kadar açık ve samimî bir dille ortaya konmuştur. Aynı samimiyet ve sadelik "ayva" ve "def" için düzülmüş olan şu bilmecede de göze çarpar:

Sarı sarı sarkarım / Düşem diye korkarım (ayva);

Bir oğlum var Ismayıl / Sille yemeye mayıl (mâil)

Kulakları demirden / Gömleği var deriden (def).

İşte Ercişli Emrah ile Selvi Han hikâyesinden bir dörtlük ve aynı açıklık:

Bu gün dört güzelin seyrine vardım,

Biri gelme dedi biri gel dedi;

Dedim âşık olup size dem edem,

Biri çalma dedi biri çal dedi.

2. Bu ürünlerde cümle yapısı genellikle kısadır: Fikirler uzun benzetmelere, dolambaçlı ifadelere yer verilmeden, kestirmeden anlatılmıştır. Konuşma dili sentaksına dayanan masal ve halk hikâyesi gibi nesir türlerinde de bu özellik tipiktir: *"Vakdın zamanın birinde bir pâdişah varıdı, pâdişahın üç oğlu varıdı, Ehmet, Mehemmet, Hümmet"* gibi masal başlangıçları ile, *"... tandırın başında bir çini, ağzı örtülü. Çiniyi kaldırdılar, baktılar et. Ciğeri götürdü biri yedi, yüreği götürdü biri yedi"* örneklerinde görüldüğü gibi bu türlerde kestirmeden söylenmiş isim ve fiil cümleleri hâkim durumdadır. Birleşik cümlelerde de biribiri içine girmiş uzun cümleler yerine, esas cümleye daha çok *"... böyle deyince"*, *"... ata binende"*, *"... gelüp bakdıkları gibi"* (=bakınca) şeklinde kısa zarf cümleleri ile bağlanan yardımcı cümleler tercih edilmiştir. Böylece, duygu ve düşünceleri açık, seçik ve elle tutulur somut bir şekilde anlatma tekniği folklor mahsullerinin belirgin bir özelliği hâline gelmiştir. Buna benzetme ve teşbihlerdeki ifade şekillerini de katabiliriz.

3. Türk dilinin cümle kuruluşunda ve ifadesinde kendini gösteren bu sadelik, açıklık ve samimîlik yanında, onu dilin iç ve dış yapısı bakımından çok daha elverişli duruma getiren bir özelliği de, ses benzerlik, uyum ve oyunlarından kaynaklanan anlatım şekillerine itibar edilmiş olmasıdır. Türk halkı, folklorun başka alanlarında söz gelişi el işlerinde, kilimlerde, oyalarda, nakışlarda gösterdiği sanat inceliğini bir üslûp özelliği hâlinde diline aktarmayı da ihmal etmemiştir. Bu özellik, dile bir süsleme ve anlatımı güzelleştirme unsuru olarak girmiştir.

Masal, hikâye gibi halk edebiyatı türleri, aslında bölgeden bölgeye ağızdan ağıza değişen dil yapıları ile başlıbaşına birer renklilik taşırlar. Ancak, onlarda bu renkliliği ortaklaştıran yan, ses uyumlarının geliştirdiği birtakım söz kalıplarına da yer verilmiş olmasıdır.

Türkçede ses uyumu olayı, dilin fonolojik yapısını oluşturan temel olaylardan biridir. Yazı dilimizde temel bir kural hâline gelmiş olan *ünlü uyumu* kanunu dildeki bu ortak eğilimin kesin bir belirtisidir. Bu temel kural halk dilinde yazı dilinden daha da

Levent Şahverdi Arşivi

kuvvetlidir. Anadolu ağızlarında yabancı dillerden geçmiş *acemi, adres, evlât, bekâr, filân, dükkân* gibi kelimelerin birer ses değişmesinden geçirilerek *acamı, edires, evlet, beker, filen, dükgen, horuz* veya *horaz* şekillerine çevrilişi, dilin özünde var olan bu sesler arası uyumu gerçekleştirme, dili daha az emek sarfı ile kulağa daha hoş gelir biçime sokma eğiliminin ortaklaşmasından doğmuştur. Aynı durum, *olsun>ossun, pıñar>mıñar, gelip-yatır>gelip-patır* (geliyor) gibi ünsüz (konsonant) benzeşmelerinde de göze çarpar. Halkın alelâde günlük konuşmalarında bile kendini gösteren bu ses denkleştirmesinden doğan uyumun çok daha ilerlemiş ve geliştirilerek bir üslûp hâline getirilmiş ilk örneklerini masallarda bulmaktayız.

Masallarda anlatımı monotonluktan kurtaracak canlılık ve hareket unsuru, kelimeler arasındaki ses benzerlik ve uyumundan kaynaklanan bazı kelime oyunları ile sağlanmıştır. Bu kelime oyunları *"Abalı Tinton", "Delivere - Allah seni beni* (bana) *vere"* şeklindeki bazı masal adlarından başlayarak tekerlemelere kadar uzanır. Dinleyiciyi masallarda geçen olağanüstü olaylara hazırlama maksadı güden giriş tekerlemelerinin, dinleyici tarafından rahatlıkla benimsenebilmesi, gücünü bu tekerlemelerde yer alan ses ve kelime oyunlarına dayandırmaktadır. İşte bir örnek: *"Bir varmış bir yokmuş; Allah'ın kulu pek çokmuş; celle şâni hû demeyenin aklı yokmuş. Evveli evvel iken, deve dellal iken, sinek berber tosba ölçekciyken, ben dedemin beşiğini tıngır mıngır sallar iken, bitmedik orman dibinde doğmadık tavşan avlardım"* gibi. Bunlara *"Var varanın sür sürenin, destursuz bağa girenin, hâli budur Fatmanın; bu uzun gecelerde var mıdır bir zararı bir güzelle yatmanın"* diye başlayan daha değişik türde örnekleri de katabiliriz.

Masallarda bir olaydan başka bir olaya geçişi sağlayan veya dikkati çekmek için kullanılan söz kalıpları da, anlatıcının dinleyici üzerindeki etkisini canlı tutacak üslûpla ilgili birer söyleyiş biçimidir: *"Bakar ki ne baksın, balığın karnında bir tas. Tası hemen suya daldırır ki ne görsün, tasın içinde sular altın kesildi", "az gitmişler uz gitmişler dere tepe düz gitmişler, bir altay bir güz gitmişler; bir de dönüp bakmışlar ki, bir çuvaldız yol gitmişler"* gibi. Karşılıklı iki varlığın konuşmasında yer alan *in misin? cin misin? Ne inim ne de cinim senin gibi bir insanım* şeklindeki sorulu cevaplı tekerlemeler ile, masal bitişlerindeki *"onlar ermiş muradına biz çıkalım kerevidine", "başınız kırk satır mı yoksa kırk katır mı ister?"* şeklindeki küçük tekerlemeler de yine sözdeki dil estetiğinden kaynaklanan unsurlardır. Bunlara, halk hikâyelerinde yer alan *"dil ile söylenmez tel ile söylenir", "camları ılım ılım ıldırıyordu"* (parlıyor); *"her yanı türüm türüm tütüyoru", "bir goç alacaksın, goçun tüyünden tüy isderin, etinden et isderin ve de goçu gerisderin"* şeklindeki ses uyumlu anlatımları da katabiliriz.

Bilmecelerde ve manilerde kelimeler arasındaki bu ses uyumu daha düzenli ve daha sanatlı bir biçime sokularak, kafiyeli ve düzenli söyleyişlere dönüştürülmüştür. Hele uzun halk hikâyeleri arasına serpiştirilmiş manzum parçalar artık bunların iyiden iyiye nazma dönüşmüş olan sanatlı örnekleridir. Köroğlu Destanı'ndaki:

O nedir ki meler gelir — O nedir ki eler gelir
O nedir ki deler gelir — Yarası var kanı çıkmaz

O buluttur meler gelir — O yağmurdur eler gelir
Kötü sözdür deler gelir — Yarası var kanı çıkmaz[1]

[1] Mehmet Kaplan - Mehmet Akalın Muhan Bali, *Köroğlu Destanı*, Atatürk Üniv. Yay., Ankara 1973, s. 475.

Levent Şahverdi Arşivi

dörtlükleri gibi. Yine Köroğlu Destanı'ndan aldığımız aşağıdaki parçada da belirli bir söz kalıbı etrafında toplanan söyleyişin artık tam bir şiir vasfını kazandığı görülüyor:

Koçakları ey tanırım — *Döner bir yana bir yana*
Bakışın aslan sanırım — *Döner bir yana bir yana*

Kükreşirler vicdan gibi — *Coşa gelir umman gibi*
Eşi kayıp arslan gibi — *Döner bir yana bir yana*

4. Türk dili yalnız şekil güzelliğine önem veren bir dil değildir. Eklerindeki intizam ve bolluk ile, bu eklerin görevlerindeki çeşitlilik ve türetme gücü, onda şekil ile muhtevanın ne kadar geniş bir senteze kavuştuğunun ifadesidir. Halk ağızlarında ve eski metinlerimizde, bu gün artık yazı dilinde kaybolmuş bulunan pek çok şeklin yer almış olması bunun açık bir delilidir. Ancak, biz şekil ile muhtevanın çok daha güçlü birleşimini halk konuşmaları, masallar ve hikâyeler arasına serpiştirilmiş, yalnız ses yapıları bakımından uyumlu ve kafiyeli olmakla kalmayıp, anlam değerleri bakımından da dolgun olan söz kalıplarında buluyoruz. Hayat tercübelerinin olgunlaştırdığı, tarihî ve sosyal değer ölçülerinin geliştirdiği deyimleşmiş veya atasözü değeri kazanmış olan bu kalıplı sözler, ifadeyi şekil ve üslûp bakımından olduğu kadar fikir bakımından da besleyen ve süsleyen unsurlardır: *"Aslan yatar, tilki gezer; çakal eniği kurt olmaz, yiğidin sözü dert olmaz"; "kiskisinen üren it, anasını babasını dinlemeyen evlât, buyurmayla hızmat gören avrat, üzengiyle yörüyen at, al kuyruğundan da at", "çuvaldan çıkan darı, dalda bulunan arı, mahkemeye giren karı, bunların hiçbiri beğensi* (makbul) *dêldir"* gibi. Halkın ifade gücünden doğmuş manzum, hikmetli sözler halk hikâyelerinde de boldur:

Hizmetkârdan ağa olan / Meydan yıkar ses ile
Beslemeden hanım olan / Hamam yıkar tas ile gibi.

Uyumlu ses birleşmeleri ile klişeleşmiş söz kalıpları, anlam dolgunluğuna ve derinliğine dayanan özlü ifadelerini asıl deyimlerimizde ve ata sözlerimizde bulmuştur. Deyimler içinde: *"Çam sakızı çoban armağanı, açtırma kutuyu söyletme kötüyü, keçiye can kaygısı, kasaba yağ kaygısı, bu gün buldum bu gün yerim, yarına Allah kerim derim"* gibi ses benzerliklerinin güçlü olduğu örnekler de vardır. Birçok ata sözünde de kavram ve anlam zenginliğine paralel olarak sesler arası benzerlik ve uyuma dayanan bir deyiş güzelliği yer almıştır: *Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna az, aşk ağlatır dert söyletir; ava gelmez kuş olmaz, başa gelmez iş olmaz; borç uzayınca kalır, dert uzayınca alır; düğün olur iki kişiye, kaygısı düşer deli komşuya, gelin altın kürsü getirmiş, çıkmış üstüne kendi oturmuş; kaz kazla daz dazla kel tavuk kel horozla* gibi.

İşlenmiş, sanatlı bir halk dilinin en güzel örneklerini destanî nitelikte bir eser olan *Dede Korkut* hikâyelerinde bulmaktayız. Bu eser, gramer şekilleri bakımından hemen hemen XIV. ve XV yüzyılın belirli sanatkârlar veya yazarlar elinden çıkmış üstün seviyedeki bütün eserleri ile birleşen bir dil yapısına sahip olduğu hâlde, sentaksındaki ustalık ve taşıdığı üslûp özellikleri bakımından onların hiçbiri ile kıyaslanamayacak bir üstünlük taşır.

Masallarda, halk hikâyelerinde gördüğümüz tekrarları, klişeleşmiş bazı söz kalıplarını *Dede Korkut* hikâyelerinde de bulmaktayız. Eserde, Tanrı'dan bahsedilirken çoklukla:

Levent Şahverdi Arşivi

Yücelerden yücesin, yüce Tanrı

Kimse bilmez nicesin, görklü Tanrı,

kadınların kocalarına olan sevgileri:

Göz açuban gördüğüm

Gönül verüb sevdüğüm

Koç yiğidüm şah yiğidüm gibi klişeleşmiş söz kalıpları ile anlatılır. *Salkım salkım esen tan yelleri; tavla tavla şahbaz atlar; karşu yatan karlu dağlar* ve *soğuk soğuk pınarlar* da eserde yer yer tasvir için başvurulan tekrar unsurlarıdır. Fakat *Dede Korkut*'taki bu klişeleşmiş tekrarlar, sözün ve hikâyenin bütünü içinde sanatlı bir ifadeye bürünmüştür. *Dede Korkut*'un cümleleri ve sentaksı da bütün öteki halk edebiyatı ürünlerinde görüldüğü gibi yalın ve açıktır. Konuşma dilinin yazıya aktarılmış bir şeklidir. Fakat halkın söz söyleme sanatındaki ifade gücüne ve ruhuna sahip olan ve *Dede Korkut*'u destan edebiyatının zirvesine çıkaran bir mükemmeliyete erişmiştir. Eserin üslûbundaki bu yüksek seviye, hikâyelerin yer yer manzum parçalarla süslenmesi, bu manzum parçaların halk şiirinin mükemmel örneklerini vermiş olması dışında, mensur kısımlarında da cümle başı, cümle içi, cümle sonu ve cümleler arası ses benzerlikleri ile sağlanmıştır. Dirse Han hikâyesinde, Dirse Han'ın hatununun han kocasına: *"Hey Dirse Han bana kazab itme, incinüp acı sözler söyleme, yirüñden urı durgıl ala çadıruñ yir yüzine dikdürgil. Atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç öldürgil. İç Oğuzuñ Taş Oguzuñ biglerin üstine yıgnak itgil; aç görseñ toyurgıl, yalıncak görseñ tonatgıl; borçluyı borcından kurtargıl.."* diye devam eden soylaması bunun sıradan bir örneğidir. Yarım veya tam kafiyelerle, bazen da rediflerle biribirine bağlanan çeşitli kelime ve fiillerdeki ses uyumu, cümleler arasında sanki bir musikî ahengi yaratmış gibidir. Aliterasyonlu manzum ve mensur parçalar bu müzikal üslûba ayrı bir renk katmıştır:

Yalap yalap yalabıyan ince donlum

Yer basmayup yorıyan selvi boylum

veya

Kar üzerine kan dammış gibi kızıl yanaklum

Koşa badem sığmayan dar ağızlum

Kalemciler çalduğı kara kaşlum

Kurumsu kırk tutam kara kara saçlum.

Yahut

Kara kara dağlardan haber aşa

Kanlu kanlu sulardan haber geçe

Kanlu Oğuz eline haber vara

Kanlu Koca oğlı Kan Turalı nitmiş diyeler (Kan Turalı hik.) vb. parçalarda tekrarlanan *y* ve *k* sesleri bunun tipik bir örneğidir.

Hepimizin bildiği Deli Dumrul hikâyesindeki, Dumrul'un helâli (karısı) ağzından dile getirilen:

Ne dirsin ne soylarsın / Göz açuban gördüğüm

Gönül virüp sevdüğüm / Koç yiğidüm şah yiğidüm

Levent Şahverdi Arşivi

diye başlayan ve

Karşu yatan kara dağlar / Senden sonra men neylerem
Yazlar olsam menim gorum olsun
Sovuk sovuk suların / İçer olsam menüm kanum olsun
Altun akçan harcayur olsam / Menim kefenüm olsun
Tavla tavla şahbaz atuñ
Biner olsam menüm tabutum olsun
Senden sonra bir yiğidi / Sevüp varsam bile yatsam
Ala yılan olup beni soksun

diye devam eden soylama da *Dede Korkut*'taki söyleyiş güzelliğinin doruğa yükselmiş örneklerindendir.

Yukarıdaki örneklerden açıkça görüldüğü üzere, *Dede Korkut* hikâyelerindeki üslûp mükemmeliyeti, kelimeler, kelime grupları ve cümleler arasındaki söyleyiş güzelliği, yalnız sesler arası benzerlik ve uyumla değil, bu gruplar arasında aynı gramer şekillerinin tekrarı gibi bir sentaks örgüsünden kaynaklanan morfolojik uyumla da perçinlenmiştir. Öyle ki, bu eserde fonolojik uyumla morfolojik uyum içiçe girmiş ve biribirinin perçinleyicisi olmuştur. Bunlara çeşitli tasvirlerde ve vak'aların anlatılışında donuk ve hareketsiz ifadeler yerine akıcı anlatım şekillerinin tercih edildiğini eklersek bu üslûp mükemmeliyetindeki incelikler daha da belirgin hâle gelir. İnsan Dede Korkut hikâyelerini okurken, sanki bu vak'alar arasında kendisi de yol alıyormuş gibi bir hisse kapılıyor.

Eserdeki üslûp mükemmeliyetini yaratan unsurlardan biri de konuşmaların ve vak'aların yer yer halk felsefesinin ve yüzyılların süzgecinden geçmiş hayat tecrübesinin şekillendirdiği ata sözleri veya klişeleşmiş sözlerle beslenmiş olmasıdır. Bu teknik, eserin dilini yalnız şekil bakımından değil muhteva bakımından da sanatlı halk dilinin doruğuna yükseltmiştir. Eserin mukaddimesinde Dede Korkut ağzından söylenen şu sözlere bir kere daha kulak verelim: *Allah Allah dimeyince işler onmaz; Kâdir Tanrı virmeyince er bayımaz, ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez; ecel va'de irmeyince kimse ölmez; ölen adam dirilmez; çıkan can girü gelmez; bir yigidüñ kara dağ yumrusunca malı olsa yığar, derer taleb eyler nasibinden artuğın yiyebilmez, orlaşuban sular taşsa deniz dolmaz; tekebbürlük eyleyeni Tanrı sevmez; gönlün yüce tutan erde devlet olmaz, Yad oğlu sahlamagıla oğul olmaz; büyüyende salur gider, seni gördüm dimez, kara eşek başına uyan ursan katır olmaz; karavaşa don geyürsen katun olmaz; yapa yapa kar yağsa yaza kalmaz; yapağılu gökçe çemen güze kalmaz; eski panbuk bez olmaz; karı düşman dost olmaz; kara goça kıymayınca yol alınmaz, kara polat öz kılıcı çalmayınca kırım dönmez; er malına kıymayınca adı çıkmaz; kız anadan görmeyince öğüt almaz vb.*

Yukarıdan beri söylenenleri sonuç olarak toplamak gerekirse, folklor ürünlerinin en iyi temsilcisi durumunda olan *Dede Korkut* hikâyeleri tek başına bile nesirde nazım gücüne ulaşmış sanatlı ve özlü halk dilinin, daha doğrusu pek çok yeri ile mensur halk şiirinin bir şaheseridir. Bu eserde dil, üslûp bakımından sanki kopuzun nağmesi ile bütünleşen bir müzikaliteye ve mükemmeliyete erişmiştir. Dil biliminin bir formül olarak benimsediği *"dil, bir milletin manevi gücünün eseridir"* gerçeğinden hareket ederek

Levent Şahverdi Arşivi

diyebiliriz ki, Türk toplumunun millî ruhu ve manevî gücü bu eserlerde bütün canlılığı ile devam etmektedir.

II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayını, Ankara 1982, s. 155-163.

Levent Şahverdi Arşivi

DİLDE YAŞAYAN FOLKLOR UNSURLARI : GELENEKLERİMİZ

Sosyal bir kurum olan dilin önemli özelliklerinden biri de millî kültürün en iyi ifade vasıtası, koruyucusu ve taşıyıcısı olmasıdır. Bu özelliği dolayısıyla, birçok kültür değerlerimiz dünden bu güne ve bu günden yarına dil vasıtasıyla aktarılabilmekte ve bu sayede zengin bir kültür hazinesi oluşmaktadır. Konuya, dil-folklor bağlantısı açısından bakıldığında, dilimizin doğrudan doğruya folklor kaynağından beslenen masal, türkü, bilmece, atasözleri gibi Halk Edebiyatı ürünleri dışında birçok kelime ve şekillere de sahip olduğunu görmekteyiz. Daha önceki folklor kongrelerinden birinde ele aldığımız "halk etimolojisi" bunun tipik bir örneğidir. Aynı şekilde çeşitli yönlerden araştırılıp incelenebilecek olan deyimlerimizin de kısmen folklor ile bağlantılı olduklarını görmekteyiz. Eldeki tebliğde, kaynağı folklora dayanan deyimler üzerinde durmak istiyoruz:

Bilindiği üzere, deyimler, asıl anlamlarından farklı özel anlamlar kazanmış ve kalıplaşmış olan kelime öbekleri veya kelime topluluklarıdır. *Aklı kesmek* gibi bir deyimin anlamca "insan aklını kesmek" le bir alâkası bulunmadığı gibi, *balta olmak* deyiminin de artık "balta" ile ve "balta hâline gelmek" le hiçbir alâkası kalmamıştır.

Her dilde olduğu gibi, dilimizde de kelimelerin mecazlı kullanılışları, bunları zamanla dayandıkları olaylardan veya bağlı bulundukları sosyal değer ve geleneklerden sıyırarak anlam kayma ve değişmelerine uğratmış: dolayısıyla da deyimleşme olayına yol açmıştır.

Deyimler, ata sözlerinde olduğu gibi bir öğüt verme niteliği taşımazlar; bir hayat gerçeğini de anlatmazlar. Fakat orijinal bir şekil ve anlatım güzelliği içinde konuşmamıza canlılık getiren, anlamı derinleştiren ve mecaz yolu ile düşünceyi kestirmeden anlatmaya yarayan söz kalıplarıdır. Bu nitelikleri ile dildeki kültür birikimini, gelişmişliği ve zenginliği ifade ederler.

Çantada keklik, danışıklı döğüş, şapa oturmak, dil dökmek, Allah bana ben de sana, altı kaval üstü şeşhane, ayvaz kasap hep bir hesap, anca beraber kanca beraber, döner taşım yok öter kuşum yok, tıngır elek saç elim hamur karnım aç örneklerinde görüldüğü gibi, dil yapıları bakımından da biribirinden farklı şekiller alırlar. İçlerinde tam bir cümle hâlinde olmayanları bulunduğu gibi, anlatım güzelliği sağlaması bakımından, biraz önce verdiğimiz örneklerde de dikkati çekeceği üzere, çifte hüküm ifade eden ve kafiyeli olanları da vardır[1]. Hattâ, *deveye boynun eğri demişler nerem doğru ki demiş; akıllınız kim? Öndeki zincirli* örneklerinde görüldüğü üzere, bunların bir konuşma kalıbına sokulmuş olanları da vardır. Divan şairlerimiz, divanlarında mesnevî tarzındaki manzum romanlarında, manzum ve mensur diğer türden eserlerinde yer yer deyimlerden yararlanarak ve bunları manzum ifade kalıpları içinde eserlerine serpiştirerek, şiirlerine ayrı bir incelik

[1] Deyimler hakkında çok yönlü bilgi almak için bk. Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* I, Ankara TDK, yay. 1971, s. 37-149; *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* II, Ankara TDK. yay. 1976, s. 403-414, 422-423.

Levent Şahverdi Arşivi

ve çeşni katmak istemişlerdir[2]. Konumuz, deyimlerin dil yapısı ve kullanılış şekilleri olmadığı için bu hususla ilgili ayrıntılara girmek istemiyoruz.

Dilimizdeki deyimleri, muhtevaları ve meydana gelişlerindeki etkenler bakımından biribirinden farklı gruplara ayırmak mümkündür:

1) Bunlardan bir kısmı, hattâ büyük bir çoğunluğu, Türk toplumunun dünya görüşü, değer ölçüleri, günlük yaşayış tarzı ile ilgili herhangi bir olaya dayanmakta ve her deyimin arkasında, genellikle o deyimi oluşturan olayla ilgili bir hikâye yatmaktadır. 'Sabrı tükenip de o zamana kadar saklanan şeyleri söyleme veya söyletme' anlamına gelen *"ağzından baklayı çıkarmak"*; 'hiç durmadan tekrarlandığı için can sıkma, bıkkınlık verme' anlamına gelen *"kabak tadı vermek"*, 'bir kimseye hissettirmeden kötülük yapmak, 'işini çıkmaza sokmak' anlamındaki *"ayağının altına karpuz kabuğu koymak"*; 'birinin geçmişteki elverişsiz durumunu ve kötü hâllerini bilme' anlamına gelen *"cemaziyelevvelini bilmek"*; 'başkalarını kızdıracak uygunsuz, münasebetsiz bir söz söyleme veya davranışta bulunma' anlamındaki *"çam devirmek"*; 'daha önce kötülük görülen birine karşı beslenen kinin' ifadesi olan *"kuyruk acısı"*, 'bunalıma düşen veya dengesizce işler yapanlar için söylenen' *"keçileri kaçırmak"*; 'fakirliğin' ifadesi olan *"meteliğe kurşun atmak"*; 'başından geçen olaylarla akıllanıldığını, artık olağan yollarla kandırılamıyacağını' ifade eden *"maymun gözünü açtı"*, 'fırsatı kaçıranlar için' söylenen *"Geçti Bor'un pazarı sür eşeğini Niğde'ye"*; 'ne olduğu, kim olduğu bilinmeyen belirsizlik hâllerinde' kullanılan *"sarı çizmeli Mehmet Ağa"*; 'bir sevinçli durumu ifade etmek için' kullanılan *"etekleri zil çalmak"* gibi deyimler, bu türlü olay ve hikâyelere dayanan deyimlerdir[3].

2) Deyimler içinde *"arslan payı"*, *"avucunu yala"*; *"acemi çaylak"* örneklerinde görüldüğü gibi, hayvanların ve kuşların yaşayış tarzları ve özellikleri ile ilgili olanlar yahut da *"Amasya'nın bardağı biri olmazsa biri daha"* örneğinde olduğu gibi, coğrafî özelliklere dayananlar da vardır.

3) Bir kısım deyimlerimiz de yukarıda belirtildiği şekilde anonim olaylardan ve bunlara bağlı hikâyelerden değil, doğrudan doğruya belirli kişiler veya tarihî şahsiyetler etrafındaki hikâyelerden kaynaklanmış bulunmaktadır. *"Arabın derdi kırmızı pabuç"*; *"ipe un sermek"*; *"atı alan Üsküdar'ı geçti"*, *"ateş pahası"*, *"çizmeden yukarı çıkmak"*; *"Karaman'ın koyunu sonra çıkar oyunu"*[4]; *"Hafız Paşa tokadı"*; *"derdini Marko Paşa'ya anlat"*; *"ya devlet başa ya kuzgun leşe"* gibi deyimler bu niteliktedir.

4) Deyimlerimiz içinde, edebî şahsiyetlerin eserlerinde ve şiirlerinde kullandıkları için edebî bir nitelik kazanmış veya onların eserlerindeki ilgi çekici söyleyişlerden deyimleşmiş olanları da vardır. Kanunî Sultan Süleyman'a ait:

Âlem içre muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

---

[2] Bk. Agâh Sırrı Levend, "Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1961 (Ankara 1962), s. 137-146.

[3] Bu deyimlerle ilgili olayların hikâyeleri için bk. Yusuf Ziya Bahadınlı, *Deyimlerimiz ve Kaynakları*, İstanbul 1962, 788; Mehmet Belenli, *Bazı Tabirlerimizin Tarihi ve Hikâyesi*, İstanbul 1959, 64 s.; Besim Atalay, *Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimler*, Ankara Ayyıldız Mtb. 1968; Osman Çizmeciler, *Ünlü Deyimler ve Öyküleri*, İstanbul Kastaş yay. 1982, 303 s.

[4] Bk. Hasan Eren, "Karaman'ın Koyunu Sonra Çıkar Oyunu", *Tercüman*, 9 Ağustos 1980.

Levent Şahverdi Arşivi

beytinden aktarılarak deyimleşmiş olan ikinci mısraı ile, ünlü şair Bakî'ye ait *bakî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş* mısraı; XVIII. yüzyıl edebî şahsiyetlerinden şair Kânî'ye atfedilen *"kırk yıllık Kânî olur mu Yani"*, İkinci Mahmut devri devlet erkânından olan şair Halet Efendi'ye atfedilen *tereciye tere satmak* gibi deyimler bu niteliktedir. Bunlar dışında daha birçok şairimizin deyim hâline gelmiş mısra ve beyitleri de vardır.

5) Yukarıda saydıklarımız bir yana bırakılırsa, deyimlerimizin pek çoğunun da doğrudan doğruya sosyal hayatın şekillendirdiği çeşitli gelenek ve inançlarla ilgili olduğu görülmektedir. Mekân ve zaman bakımından çok geniş bir devir ve alanı içine alan bu deyimler, bu gün kültürümüzün dile aksetmiş hatıraları ve zengin birikimi olarak karşımıza çıkıyor: *"Alnı açık olmak"*, *"ateş almaya gelmek"*, *"abayı yakmak"*; *"vurun abalıya"*, *"ayakları suya ermek"*, *"akan sular durur"*, *"ahret kardeşi olma"*, *"başına devlet kuşu konmak"*; *"balta olmak"*, *"çile çekmek"*, *"darısı başına"*, *"diş bilemek"*, *"dolap çevirmek"*; *"dumanı doğru çıksın"*; *"hariçten gazel okumak"*; *"hoşafın yağı kesilmek"*; *"kuşak kuşanmak"*, *"pabucu dama atılmak"*, *"gözden sürmeyi çekmek"*, *"ağız yapmak"*; *"kabir suali sormak"*, *"mercimeği fırına vermek"*, *"aradan kara kedi geçmek"*, *"eski kulağı kesiklerden"*, *"yakası açılmadık"*; veya *"yakası yırtılmadık"*, *"habbeyi kubbe yapmak"*; *"şeytan kulağına kurşun"*; *"tuz ekmek hakkı"*, *"yaşı benzemesin"*; *"yüz görümlüğü"*; *"zemzemle yıkanmış olmak"* gibi deyimler bu niteliktedir. Bunların altında yatan gelenek ve inançlar, dil ile folklorun yer yer ne kadar iç içe girmiş bulunduğunun açık delilleridir. Konuya açıklık getirebilmek için bu örneklerden birkaçının dayandığı gelenek ve inançları açıklamak istiyoruz:

Bu gün konuşmalarımız arasında, yeri geldikçe, mutlu olayların dostlarımız için de gerçekleşmesi dileği ile kullandığımız *"darısı başına"* veya *"darısı dostlar başına"* deyimi, aslında, Türklerin Şamanlık devrinden kalma, eski bir saçı geleneğinin ifadesidir. Bu gelenek daha sonra Müslümanlığın kabulünden sonra da devam etmiş ve yer yer yeni şekiller altına girerek bu güne kadar uzanmıştır.

Şamanist ve Müslüman Türklerin evlenme törenlerinde, bir gelenek olarak gelinin geldiği gün başına saçı saçılmaktadır. Saçı, niteliği bakımından, yabancı soya mensup olan bir kızın kocasının soyundaki atalar ve koruyucu ruhlar kalıntısıdır. Saçı olarak her devirde topluluğun elde ettiği çeşitli ürünler kullanılmıştır. Avcılık devrinde saçı av kanı, av yağı veya av eti olmuş; çobanlık devrinde süt, kımız gibi ürünler kullanılmış, çiftçilik devrinde ise darı, buğday ve meyveye dönüşmüştür[5] Bu gün Anadolu'nun pek çok yerinde aynı gelenek devam etmekte, fakat gelinin başına artık eski ata ruhu inancı ile değil, geldiği eve uğur ve mutluluk getirmesi dileği ile para, kuru üzüm ve şeker gibi şeyler saçılmaktadır. Gelenek devam ettiği, saçılar günün şartlarına göre değiştiği hâlde, saçı olarak "darı" nın kullanıldığı devirden kalma bir geleneğin ifadesi olan "darısı başına" sözü kalıplaşmış bir deyim hâlinde dil hazinemize girmiş bulunmaktadır. Bunun gibi, birisine âşık olmak, gönül vermek, tutulmak anlamındaki *abayı yakmak* deyimi de dilimize Tasavvuf ve tekke geleneğinden aktarılmış bir deyimdir. Bilindiği gibi Arapça *abâ* kelimesinden kısalmış olan *aba*, daha çok tekkelere mensup dervişlerin giydikleri kalın dövme yünden yapılan bir üstlüktür.

---

[5] Bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara TTK. yay. 1954, s. 167.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'da XIII. yüzyıldan sonra yayılmaya başlayan Tasavvuf felsefesi anlayışı ile kurulmuş olan tekke ve dergâhlarda, dervişler tekke geleneklerine bağlı olarak eğitilmekte idiler. Rivayete göre kış aylarından birinde, dervişler, sırtlarında abâları ile harıl harıl yanan bir ocağın önünde şeyhlerinden tasavvuf dersi alırken, şeyhin Tasavvuf konusunda anlattıklarına o kadar dalmışlar ve kendilerinden geçmişler ki, ateş dervişlerden birinin abasına sıçradığı ve abayı yaktığı hâlde, Tanrı aşkı ve ateşi ile yanan derviş, dünya ateşinin farkına varamamış ve böylece abayı yakmak deyimi ortaya çıkmıştır[6]. Bu deyimle ilgili ve tasavvufî özelliğinden sıyrılarak yaygınlaşmış ikinci bir varyant hâlindeki diğer bir gelenek de, eskiden bir kıza gönül veren ve onu alamayan bir delikanlının, o kızın veya sevgilisinin evi önünde abasını ateşe vererek yakması olayıdır[7].

Değerini kaybetme, itibardan düşme anlamı ile kullanılan *"pabucu dama atılmak"* deyimi de, Selçuklular ve Osmanlılar devri Anadolusunun ünlü esnaf teşkilâtı olan Ahîlikteki meslekî kontrol geleneği ile ilgili bir deyim olarak dilimize girmiş bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, ticaret ahlâkının gerekli kıldığı standartları sağlamak, kaliteli meslek erbabı yetiştirmek üzere kurulmuş, dinî ve iktisadî nitelikte bir lonca, bir meslek teşkilâtı olan Ahîlik'te, esnafı kontrol görevi yüklenmiş olan "yiğitbaşları" kendi esnaflarını kontrol eder, gördükleri usulsüzlük ve yolsuzlukları, teşkilâtın yönetim görevini yüklenmiş olan İhtiyar Heyeti'ne bildirirlerdi. Böyle durumlarda suçun niteliğine göre esnafın dükkânını geçici olarak kapama veya çalışanları bir süre işten uzaklaştırma gibi cezalar verilirdi. Bu arada mallarına hile karıştıran, kaliteyi bozan bir esnafın, söz gelişi pabuççu esnafının çürük ve kalitesiz olan pabuçları da geleneğe uyularak dama atılır ve çürümeye bırakılırdı. Tespitlerimize göre bu gelenekten alınmış olan *"pabucu dama atılma"* deyimi daha sonra bir anlam değişme ve gelişmesine uğrayarak itibardan düşen veya ikinci ve üçüncü plâna itilen kimseler için kullanılmaya başlanmıştır. Bu türlü geleneklerle ilgili açıklamaları daha da genişletmek ve birçok örnek sıralamak mümkündür. Ancak, zamanımızın sınırlı oluşu buna imkân vermemektedir.

Bu konuyu toplu bir değerlendirmeden geçirdiğimiz zaman görüyoruz ki, sosyal yapımızdaki zamana bağlı değişme ve gelişmelerin bir sonucu olarak, kültür yapımızda da kendini gösteren çeşitli değişme ve gelişmeler, toplumdaki ortak yaşayışın ifadesi olan bir kısım geleneklerimizin yeni şartlara bağlı olarak şekil değiştirmesine veya zamanla tamamen kaybolmasına yol açmıştır.

Ancak, bu gün için işlerliklerini ve canlılıklarını kaybetme durumundaki bu gelenek ve göreneklerimiz, köklü manevî ve tarihî varlıklarını mecazlı kullanılışlar ve deyimleşme yolu ile sosyal yapının sadık bir aynası olan dil hazinesine aktararak birer millî kültür değeri hâlinde dilde yaşayagelmişlerdir.

Burada bir noktaya özellikle parmak basmak ihtiyacını duyuyoruz. Eldeki çeşitli tarihî kaynaklar, seyahatnameler, edebî eserler ve daha başka kaynaklar gözden geçirildikçe, dildeki deyimleşmenin hangi olaylardan veya geleneklerden kaynaklanmış olduğuna dair ilgi çekici kayıtlara rastlıyoruz. Hattâ, bunları kısmen birer derleme hâlinde biraraya toplamış olan bazı yayınlar da mevcuttur. Bu yayınlar, şüphesiz, bu konudaki

---

6 Bk. Osman Çizmeciler, a.g.e., s. 1; Abdülkadir Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul, İnkilâp ve Aka Kitabevleri, 1977 s. 2.

7 Bk. Besim Atalay, a.g.e., s. 7.

Levent Şahverdi Arşivi

malzemeyi dağınıklıktan kurtaran ve toplu olarak elde bulundurma imkânı sağlayan değerli birer derleme hizmetidir. Ancak, folklor ilminin gerekli kıldığı kriterlerle ele alındıklarında, bu konuda daha, büyük bir boşluğun olduğu da gözden kaçmamaktadır.

Dilimizi süsleyen, ona çok yönlü ifade gücü ve zenginlik katan deyimlerimizin, bağlı bulundukları olayların ve geleneklerin asıl kaynaklarına inilerek tespiti ve bunların bilimsel yollarla incelenip değerlendirilmesi folklor alanında çalışan değerli bilim adamlarına düşen kaçınılmaz bir görevdir.

III. Milletlerarası Türk Folklor Bildirileri, C. IV, Ankara 1987, s. 221-226.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

YEDİNCİ BÖLÜM

DİĞER KONULAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BİR FRANSIZCA KELİMENİN TÜRKÇE İLE İLGİSİ ÜZERİNE

Fransızca Öğrenci Müfettişliği ve Üniversite kanalı ile aldığımız bir yazıda, bir Fransız tarafından "her ne kadar Fransızca sözlükler *képi* kelimesinin kökünü latino-germanik *capa - capp* kelimesine bağlamakta iseler de, bana bildirildiğine göre bu kelimenin kökeni Türkçedir ve "önü siperli bir türlü fes" anlamına gelmektedir" denilmekte ve bu etimolojinin doğru olup olmadığı sorulmaktadır. Biz de, diller arasında kelime alışverişi yönünden önemli olan bu konuda, Türkçe kaynaklara göre elde ettiğimiz görüşü aşağıda açıklamaya çalıştık:

Almanca sözlüklerin (W. Grimm, F. Kluge vb.) verdiği bilgiye göre *képi* kelimesinin Fransızcaya Ren bölgesi dialekt Almancasındaki *Kappe* kelimesinden geçmiş olması, ilkin, Almancaya doğrudan doğruya ya da vasıtalı olarak girmiş bulunan ve *Kappe*'ye köken olabilecek kelimeler üzerinde durmayı gerektiriyor. Eldeki etimoloji sözlükleri, bilindiği üzere, Alm. *Kappe* kelimesini Lat. *cappa* kelimesinden getirmekte ve dilde yer alışının da VIII. yüzyıldan daha önceye götürülemeyeceğine işaret etmektedirler. Lâtince etimoloji sözlükleri (A. Walde - J. B. Hofmann, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1938, S. 162; Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1935, nr. 1642) ise, birçok Avrupa dillerine de geçmiş bulunan *cappa* kelimesinin ancak son çağ Lâtincesinde bulunduğuna işaret etmekte, kelimenin yapısı ve kökeni üzerine hiçbir şey kaydetmemektedirler. Fr. *képi*, Alm. *Kappe*, Lât. *cappa* vb. kelimelerde dikkati çekecek bir nokta, bu kelimelerin ilkin 'şapka, kep, kukulata' anlamlarına değil, 'manto, kukulâtalı manto, kukulâtalı uzun papaz mantosu' vb. anlamlara gelişidir.

Fransızca *képi* kelimesinin aslının Türkçe olduğu ve 'önü siperli bir türlü fes' anlamını taşıdığına gelince: Söz konusu kelimenin Türkçenin türlü lehçelerinde bulunan ve Osm., Az., Kırım lehçelerinde 'içine bir şey koyacak kap', Altay, Teleud, Lebed lehçelerinde 'kabuk, kapçık', Altay, Teleud, Lebed Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küerik, Kazak, Kırgız, Kazan, Tobol, lehçelerinde 'çuval, torba, cep, hasırdan örülmüş sepet vb.', Orta-Asya lehçelerinde 'kılıf, kın, örtü' vb. anlamlara gelen *kap* ve bundan genişletilmiş *kapak* kelimeleri ile ilgisi ihtimali pek zayıftır. Çünkü *kap* ve *kapak* kelimeleri eldeki sözlüklere göre Türkçenin gerek tarihî çağlarında gerek yaşayan lehçelerinde 'baş kabı, baş örtüsü' ve 'elbise' anlmlariyle kullanılmamıştır. Bu kelimeler ve iki dil arasındaki ses ve anlam değişmesini aydınlatacak başka imkânlar da yoktur. Fakat Türkçede biçim ve anlam bakımından Fr. *képi* ve Batı etimoloji sözlüklerinin buna köken saydıkları kelimeler ile karşılaştırılabilecek bazı örnekler vardır. Meselâ, W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte* adlı eserinde (= Wb., C. II, St. Petersburg, 1899, s. 434): Osmanlıca için, Farsça *kabā* kelimesinden geçmiş *kabā* şeklini 'İranlıların gömlek üzerinden giydikleri üst elbisesi' anlamı ile veriyor. Aynı eser s. 411'de yine Osm. için Zenker sözlüğünde aktardığı *kapaça* 'bir cins başlık' ve s. 440'ta *kapanıça* (ki her ikisi de küçültmeli şekildir) kelimelerini gösteriyor. Anadolu ağızlarında *kebe* ve *haba* kelimeleri 'siyah yünden dokunmuş önü kaytanlı çepkenimsi erkek ceketi; çoban

Levent Şahverdi Arşivi

abası, kepenek; palto' anlamlarıyla kullanılır *(Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi = DD.)*. Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında rastlanan bu gibi kelimeleri gerek Osmanlıcanın gerek Anadolu dışındaki Türk lehçelerinin daha eski devirlerine ait sözlüklerinde bulamıyoruz H. K â z ı m , *Büyük Türk Lügati*'nde (C. IV, İstanbul, 1945, s. 22) *kebe cappa*, Fr. *kape*, *chape*, Ar. - Frs. *kaba*, 'üstlük, elbise, kaftan' kelimeleri ile karşılaştırarak aralarında bir bağ kurmak istiyor ve Türkçedeki *kebe*'yi Ar.-Frs. *kaba*'dan gelmiş hafifletilmiş bir şekil olarak kabul ediyor.

Bu konu yalnız Osmanlıca ve Arapçanın etkisinde kalmış öteki bazı Türk lehçeleri çerçevesinde ele alındığı takdirde, Osm. *kebe* kelimesini Lât. *cappa* ve bundan alınma başka kelimelere, dolayısıyla Fr. *képi* kelimesine bağlayan ortak bir Arapça kök söz konusu edilebilir. *Kebe* hafifletilmiş şekli ile Türkçeye geçmiş sayılan *kabā* kelimesinin daha önce Akdeniz yolu ile ve türlü münasebetler sırasında Lâtinceye de geçmiş olması pek muhtemeldir. Kelimenin ancak son çağ Lâtincesinde görülmeye başlaması, etimolojisinin bilinmemesi, Arapçadaki anlamları ile Lâtincedeki anlamları arasındaki yakınlık da bu ihtimali destekleyecek niteliktedir. Ancak, Türkçe tarihî çağları ve yaşayan lehçeleri ile daha geniş bir bütün hâlinde incelenince, 'sırt' ve 'baş' giyim eşyası olarak konumuzla ilgili daha bazı kelimeler tespit edebiliyoruz. Örneğin: A b u H a y y a n , *Kitab al-İdrak li-Lisan al-Atrak* adlı eserinde (A. Caferoğlu yayını, İstanbul, 1931 = Kİdr.) XIV. yüzyıl için *kep* kelimesini 'kalıp', anlamı ile veriyor. Bu kelime Moğolcada da aynı anlamdadır. Fakat Z. B u d a g o f , *Sravnitelny slovar turetsko-tatarskix nareçiy*, St. Petersburg, 1871, s. 111'de kelimeyi Altayca için 'fotin kalıbı, elbise' anlamları ile vermiştir. *Divanı Lügat-it-Türk*'te, XI. yüzyıl, TDK., Besim Atalay çevirmesi = *Div. Diz.)* eş anlamlı kelimeler olarak rastlanan yuvarlak ünlü ile *kübe yarık* 'bütün vücuda giyilen zırh'tır *(Diz.* s. 392). *Kİdr.*'te s. 54: *kübe* 'harp esnasında giyilen zırh', Çağatayca *küpe* 'aynı anlamla' (Pavet de Courteille, Şeyh Süleyman Buharî sözlüklerine göre), Radloff, Wb. II'de *kübe* aynı anlam ile Kom., Tel., Tob., Tar., lehçeleri için de veriyor. *Dîvân-u Lugâti-t-Türk*'te genişletilmiş *küben* 'deve havudunun altına konan çul ve çula benzer şeyler' 'Oğuzca' krş. Wb. Az. *köbe* 'keçe, örtü', Wb. Leb. Sag. *köben* 'yastık' (Div. Diz. 392); XVI. yüzyıl Anadolu metinlerinde *köpen* 'deve çulu' *XIII. Yüzyıldan Günümüze Kadar Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü, TDK. = TTS. II, IV)* Anadolu ağızlarında 'deve çulu, uzun tüylü halı, kalın yünden yapılmış elbise, âdi dokunmuş kumaş, çocukların altına veya bacakları arasına konan bez' *(DD II E-K, 975)*, *köpene* kundak çocuklarının sarıldığı pamuklu bez, (göst. e.) anlamlarındadır. Bundan başka Anadolu ağızlarında düz ünlü ile *kepe* 'ceket, yün veya pamuktan dokunan ceket; keçe kılından veya deve yününden yapılmış bir çeşit yağmurluk vb.' anlamındadır (göst. e.) Eski Anadolu Türkçesinde, *kepenek* 'keçeden yapılmış kolsuz çoban yağmurluğu' *(TTS. II, 617)*, Anadolu Ağızlarında 'devecilerin, çobanların köylülerin giydikleri yünden yapma kolsuz kebe, yağmurluk' *(DD. II, E-K 877)*, Türkçe ile akraba moğolcada *kebenek* 'yarım kürk' (Kowalevski sözlüğü), Anadolu ağızlarında *kepçe* 'takke'dir *(DD. II, E-K 877)*. Yine tarihî devirlere inersek Dîvân-u Lugâti't-Türk'te *kebez* ve *kebes* 'pamuk' Osm. *kebeze* kuşların başında perçem tarzındaki tüy' *(TTS. II, 617)*, Anadolu ağızlarında 'gelin başlığı, tavukların, güvercinlerin ve bazı kuşların tepesindeki uzun tüy, sorguç, koyunun başındaki saç, yukarıya doğru yatırılmış alın saçı; kumlu toprak, pamuk ekilen yer; ufak tepe' *(DD. II,* 878-879; H. Zübeyir Koşay - İ. Refet Işıtman *Anadilden Derlemeler*, 2227); *Kidr.*'te *kebes* 'börk, kalpak ve başa geçirilen sair şeyler', *Houtsma* sözlüğünde *kebeş*, *kebes* 'yüksek kalpak', *Codex Cumanicus*'ta *kepes* 'başlık, kasket'

Levent Şahverdi Arşivi

(K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch* Kopenhagen, 1942); yine *Codex Cumanicus*'ta *kebel-* 'giyilmek' ve *kebelmiş* 'giyilmiş' örnekleri görülüyor (göst. e.). Grönbech bu kelimeler ile karşılaştırmak üzere Radloff, Wb.'tan naklen çağ. *kipek* 'üst elbisesi' kelimesini veriyor. Bunlardan başka Uygur lehçesinde, *Kitabü'l-idrak* ve *İbni Mühennâ* sözlüklerinde *kebek*, Osm. *kepek* 'baş kiri, kepek' kelimeleri vardır.

Yukarıda verdiğimiz kelimeler anlam bakımından olduğu gibi, yapı bakımından da biribirleri ile ilgili görünüyorlar. Bu şekillerin *Ar kabā* kelimesi ile ilgileri olmadığı da açıktır. Şu hâle göre Türkçede Ar. *kaba*'ya bağlanabilecek bazı kelimeler bulunsa bile, dilin sırf kendi yapısından türettiği kelimeler de vardır. Yukarıdaki örneklerin yapılarını dikkate alarak, bilhassa *kepenek* (krş. *sağ-anak, yığ-anak* vb.), *kebel-* olumsuz biçim ve *kepez* (bk. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, § 135: fiilden isim yapan - z) kelimelerinin yardımı ile, Türkçede *ked-* 'giymek' *(Div. Diz.* 292) fiiline muadil (krş. *ked - ük* 'tulganın altına giyilen tüyden yapılmış takke; yağmurluk' *kedhük*, kepenek, yağmurluk, elbise, giyecek, *Div. Diz.* 294) yahut hiç olmazsa anlamlarından biri bu fiilin anlamı ile uyuşan bir **kep* - ya da **kepe* - fiil ve *kepe* isim kök veya tabanının bulunduğu yargısına varılabilir. Böylece bu köklerden Türkçede baş ve vücud'a örtmeye yarayan türlü giyim eşyası kelimeleri türetilmiştir.

Görülüyor ki, Türkçede 'başlık, şapka, kalpak, ceket, elbise, yağmurluk, vb. anlamlara gelen kelimeler ile, Fr. ***képi*** - Lât. ***Cappa*** kelimesi ile Türkçe ***kepez*** kelimesinin 'bir cins saç tuvaleti, hotoz; yer adı olarak kullanılışı' gibi anlamlar ile birleşmeleri de dikkati çekiyor. Fakat, Türkçe'deki karışık durum, birçok Batı dillerinde aynı kökten gelmiş gösterilen eşdeğer kelimeler ile yapılan karşılaştırma ve kimi dilbilim ilkeleri dikkate alınırsa, bu kanıtların, söz konusu diller arasında bir kelime alış verişi yapıldığı görüşünü benimsetecek yeterlikte olmadığını açığa vurur. Bizce, bu benzerlik bir tesadüfe dayanmaktadır. İnsan kafasındaki ortak kavramların, anlam ve biçim bakımından diller arasında meydana getirdiği bu gibi tesadüfler genel dilbilimde yer almış olaylardandır. Nitekim bunun güzel bir örneğini üzerinde durduğumuz konu ile ilgili bir kelime de vermektedir. İsidor, Lât. ***cappa***'yı 'sanki bütün insanı kapayan, örten = manto, başlıklı manto vb.' anlamlarıyla veriyor. Buna paralel olarak 16, 17, 18. yüzyıllar Anadolu Türkçesi'nde ***kapa*** - fiilinden türetilen ***kapama*** 'astarlı kaftan, astarlı iki kat kaftan, pamuklu hırka' (TTS, I, II) anlamlarındadır. Fakat bu durum söz konusu kelimeler ve diller arasında kelime aktarımı yönünden bir karşılaştırmayı, düşündürmez. Şu hâlde bu gibi benzerlik ve uygunluklar, diller arasındaki kelime alış verişini türlü yönlerden aydınlatacak ve geçiş köprüsü kurabilecek sağlam kanıtlar bulunmadıkça tesadüfe dayanan bir benzerlik olarak kabul edilmekten öteye geçemeyeceklerdir.

Türk Dili, Ağustos 1961, s. 821-823.

Levent Şahverdi Arşivi

ALTAİSTİSCHE FORSCHUNGEN İN DER TÜRKEİ*

Das mit der Durchführung der XIII. Versammlung des PİAC (der Permanent International Altaistic Conference) betraute Komitee ist an mich mit dem Wunsche herangetreten, dass ich einen kurzgefassten Bericht über das Thema "Altaistische Arbeiten in der Türkei" vorbereite, den ich den sehr geehrten Konferenzmitgliedern vorlesen möge. Das ehrt mich sehr. Ich möchte, noch bevor ich persönlich vor sie hintrete, Mitgliedern des mit der Durchführung der Konferenz betrauten Komitees, vor allem der sehr geehrten Frau Prof. Dr. İ. Melikoff, für die mir so liebenswürdig gebotene Gelegenheit meinen Dank zum Ausdruck bringen.

Diesen kurzen Bericht widme ich dem Gedenken des verstorbenen wertvollen französischen Turkologen Prof. Dr. J. Deny, der sich grosse Verdienste um die türkische Sprache erworben hat, und dem Gedächtnis sehr verdienstvollen Kollegen und polnischen Turkologen Prof. Dr. A. Zajaczkowski, den wir in diesem Jahr verloren haben.

Die altaistischen Arbeiten in der Türkei sind im allgemeinen von der gleichen Beschaffenheit wie die turkologischen. Der Ausdruck "Turkologie" ist ein weiter Ausdruck. Vom Standpunkt der Altaistik aus können wir die Turkologie in zwei Teile gliedern: Türkische Sprache und Türkische Literatur. Da es mir unmöglich ist, innerhalb der den Konferenzmitgliedern zugestandenen kurzen Zeit von 15 Minuten über beide Gebiete, wenn auch nur als kurzgedrängte Ubersicht, hinreichendes Wissen zu vermitteln, möchte ich in meinem Bericht im eigentlichen die in den letzten zehn Jahren geleisteten Arbeiten über die türkische Sprache behandeln. Um aber auch den werten Mitgliedern, die sich für die Literatur und Folklore (Volkskunde) in der Türkei interessieren, die Möglichkeit zu geben, sich über diese Gebiete ein Bild zu machen, habe ich in meinem Bericht neben den Forschungen über das Türkisch eine kurze Zusammenfassung über die Arbeiten auf dem Gebiet der türkischen Literatur und Folklore aufgenommen. Zum Zweck der geschlossenen Behandlung des Gegenstandes, beschränke ich mich in dem Bericht darauf, die Artikel nicht einzeln anzuführen, sondern nur die wissenschaftlichen Zeitschriften zu erwähnen, in denen sie erschienen sind; das Gewicht lege ich vor allem auf die Publikationen in Buchform.

İn der Türkei werden die Forschungen und Veröffentlichungen über die türkische Sprache und Literatur zum grössten Teil mit Hilfe wissenschaftlicher oder staatlicher Institutionen, wissenschaftlicher Geselschaften, Institute und fachlicher Vereinigungen durchgeführt. Und diese sind fast zur Gänze auf dem Gebiet der Literatur angesiedelt. Die hauptsächlichsten amtlichen und privaten Institutionen, die sich in der Türkei mit der Erforschung der Türkischen Sprache, der Türkischen Literatur und Volkskunde befassen, sind folgende:

I. Universitäten, II. Wissenschaftliche Geselschaften, Institute und Vereinigungen, III. Das Unterrichtsministerium, IV. Die Nationalbibliothek, V. Die Nationale

* Dieser Bericht wurde auf der vom 25-30. Juni 1970 in Strasbourg (Frankreich) zusammengetretenen XIII. Permanenten İnternationalen Altaistischen Konferenz vorlesen.

Levent Şahverdi Arşivi

Kommission der Unesco und die Sektionen für die Verbreitung nationaler Kultur mancher Banken, VI. Verschiedene Verlage. Diesen können als VII. Gruppe die persönlichen Veröffentlichungen angefügt werden.

I. *Die Universitäten* : Die intensive Forschungs und Publikationstätigkeit sammelt sich in erster Linie in den Abteilungen für Türkische Sprache und Literatur der Universitäten. Chronologish gesehen steht da die Philosophische Fakultät (Literaturwissenschaftliche Fak.) der Universität Istanbul, der ältesten unseres Landes, mit ihrer Abteilung für Türkische Sprache und Literatur an der Spitze. An dieser Fakultät der Universität Istanbul haben sich die beiden Gebiete "Türkische Sprache" und "Türkische Literatur" als zwei getrennte Lehrkanzeln entwickelt. Die Lehrkanzeln jedes der beiden Gebiete bilden je eine Abteilung für sich. Das periodische Publikationsorgan beider Abteilungen ist die *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (Die Zeitschrift für Türkische Sprache und Literatur) der Philosophischen Fakültät der Universität Istanbul. Diese Fachwissenschaftgust 1969 17 Bände veröffentlicht. Sie beinhaltet wertvolle, die Sprache und Literatur behandelnde Arbeiten. Folgende Veröffentlichungen in Buchform sind nach 1960 erschienen:

1. Caferoğlu Ahmet, *Türk Dili Tarihi* (Geschichte der Türkischen Sprache), İst. 1964, 256 s.
2. Ergin Muharrem, *Türk Dil Bilgisi* (Türkische Sprachlehre), İst. 1962, 384 s.
3. Ertaylan İsmail Hikmet, *Behcetü'l-hadayık* (Photokopie), İst. 1960, 353 s.
4. Hacıeminoğlu Necmettin, *Kutb'un Husrev ü Şirini ve Dil Hususiyetleri* (Kutb's Husrev und Şirin und dessen sprachliche Besonderheiten), İst. 1968, 477 s.
5. Timurtaş Faruk, *Şeyhi'nin Husrev ve Şirini* (Şeyhî's Husrev und Şirin: Untersuchung und Text), İst. 1963, 272 s.
6. Timurtaş Faruk, *Osmanlıca Grameri* (Grammatik des Osmanischen Türkisch), İst. 1964, 407 s.
7. Timurtaş Faruk, *Şeyhi Hayatı ve Eserleri, Eserlerinden Seçmeler* (Leben und Werke Şeyhî's, Ausgewählte Werke), İst. 1968, 256 s.
8. Karahan Abdülkadir, *Kanuni Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figani ve Divançesi* (Die Dichter Figanî und sein Divançe aus der Zeit Solimans des Prächtigen), İst. 1966, 214 s.
9. Tarlan Ali Nihat, *Zati Divanı* (Der Divan Zatî's: kritische Edition und Transkription, I. Band, Ghaselen-Teil), İst. 1968, 496 s.

Auch in der Abteilung Türkische Sprache und Literatur der Fakultät für Sprachen, Geschichte und Geographie der Universität Ankara gibt es eine intensive Forschungsarbeit auf den Gebieten der Türkischen Sprache und Literatur. Diese Abteilung ist hier, was Lehre und Forschung betrifft, in zwei Lehrkanzeln geschieden. Für Schriften in Umfang von Artikeln bestehen für die Lehrkräfte der Abteilung in der Fakultät zwei periodische Publikationsorgane. Das eine ist die sei 1942 erscheinende *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (Zeitschrift der Fakültät für Sprachen, Geschichte und Geographie). In dieser Zeitschrift erscheinen nicht nur Schriften, die über die Türkische Sprache und Literatur handeln, sondern der Konstitution der Fakültät entsprechend, auch

Levent Şahverdi Arşivi

Schriften aus den in der Fakultät vertretenen anderen Wissensgebieten. Die Zeitschrift hat bis zum Juli 1969 25 Bände herausgebracht; der 26. Band wird in Kürze erscheinen. Das zweite periodische Publikationsorgan ist die *"Türkoloji Dergisi"* (Turkologische Zeitschrift). Sie erscheint seit 1964 und ist eine Fachzeitschrift, die nur Schriften aufnimmt, welche die Türkische Sprache und Literatur zum Gegenstand haben. Unter den Fakultäts-Veröffentlichungen der Lehrkräfte der Abteilung sind ab 1960 folgende Forschungsarbeiten in Buchform erschienen:

1. Çağatay Saadet, *Kazakça Metinler* (Kazakische Texte), Ankara 1961, 193 s.
2. Çağatay Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri* . VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili (Beispiele türkischer Dialekte: Die Schriftsprache vom VIII. Jahrhundert bis zum XVIII. Janrhundert), Ankara 1963, 370 s.
3. Hatipoğlu Vecihe, *Türk Kelimelerinin Önsesleri* (Die Anlaute der türkischen Wörter), Ankara 1961, 65 s.
4. Korkmaz Zeynep, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, I. cilt *Sesbilgisi (Phonetique)* (Die Mundarten von Nevşehir und seiner Umgebung; I. Band Lautlehre: Phonetik), Ankara 1963, 230 s.
5. Korkmaz Zeynep, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi* (Atatürk und seine Sprachrevolution im Lauf der Geschichte der türkischen Sprache), Ankara 1963, 85 s.
6. Korkmaz Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları* (Die Verwendungsformen der Endungen im Türkischen und die Vorgänge der Endungserstarrung), Ankara 2. Auflage 1969, 98 s.
7. Olcay Selâhaddin, *Ebü'l-leys Semerkandî, Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi*, inceleme-metin-indeks (Ubersetzung des Ebü'l-leys Semerkandî, Tezkiretü'l-evliya: Untersuchung-Text und Index, Ankara 1965, 244 s.

Der 2. Band des oben erwähnten Werkes *Nevşehir ve Yöresi Ağızları. Şekil Bilgisi* (Die Mundarten von Nevşehir und seiner Umgebung: Morphologie) sowie die Text-und Forschungsarbeiten über das *Ḳābus-nāme, Marzubān-nāme, Tercüme-i Ḳudūrī* und das *Hurşīd-nāme* werden in Bälde erscheinen.

Die türkische Literatur betreffende Veröffentlichungen:

8. Akıncı Gündüz, *Batıya Yönelirken Şinasi* (Şinasi sich dem Westen zuwendend) Ankara 1962, 47 s.
9. Akyüz Kenan, *Ziya Paşanın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar*, Belgeler I. (Die Ereignisse die sich während Ziya Paschas Amtszeit als Mutasarrıf in Amasya abspielten, Dokumente I), Ankara 1964, 117 s.
10. Önertoy Olcay, *Halit Ziya Uşaklıgil: Romancılığı ve Romanımızdaki yeri* (Halit Ziya Uşaklıgils Romanschriftsteller und seine stelle im türkischen Roman), Ankara 1965, 186 s.
11. Olcay Önertoy, *Mithat Cemal Kuntay'ın Namık Kemal adlı eserinin şahıs ve eser adları* indeksi (Personenregister des Namık Kemal betietelten Werkes von Mithat Cemal Kuntay und İndex der Titel seiner Werke), Ankara 1965, 186 s.

Levent Şahverdi Arşivi

12. Yüksel Sedit, *Şeyh Galip; Eserlerinin Dil ve San'at Değeri* (doktora çalışması) Şeyh Galip. Der sprachliche und künstlerische Wert seiner Werke. Doktorarbeit), Ankara 1963, 170 s.

13. Yüksel Sedit, Şemsettin Sami *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fıtnat* (Şemsettin Sami, Die Liebe des Tal'at und Fıtnats), Ankara 1964, 106 s.

14. Yüksel Sedit, *Mehmet, Işk-name*. inceleme-metin (Mehmed, Buch der Liebe: Untersuchung und Text), Ankara 1965, 281 s.

Der an der Fakultät für Sprachen, Geschichte und Geographie mit volkskundlichen Forschungen befasste Lehrstuhl ist die Lehrkanzel für Ethnologie. Ihr periodisches Publikationsorgan ist die Zeitschchrift für Anthropologische und Ethnologische Forschungen. Bisher sinde 4 Bände erschienen.

Der Fakultät für Soziale und Verwaltungswissenschaften der Universität Hacettepe, die 1969 in Ankara als eine mit allen Wissenschaftszweigen ausgebaute Universität gegründet wurde, ist auch die kürzlich eröffnete Abteilung für Türkische Sprache und Literatur angeschlossen. Die gegenwärtig durch zwei lehrkräfte vertetene Abteilung Türkischen Literatur und insbesondre der Türkischen Volksliteratur begonnen. Ihr periodisches Publikationsorgan ist die Zeitschrift der Hacettepe Fakultät für Soziale und Verwaltungswissenschaften (Hacettepe Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi). Bisher hat die Zeitschrift zwei Bände herausgebracht. Die ersten Früchte dieser neuen Abteilung sind das *Türkçede Asli Uzunluklar Sorusu* (Die Frage der ursprünglichen Vokallängen im Türkischen) betietelte druckfärtige Werk des verehrten Talât Tekin und Şükrü Elçin's Veröffentlichungen auf dem Gebiet der Volksliteratur.

Nach ihrer Gründung wurde der Studienbetrieb an der *Atatürk Universität* Erzurum eine Zeitlang vorübergehend durch Lehrkräfte aus Istanbul und Ankara durchgeführt. Die der Naturwissenchaftlichen und Literaturwissenschatlichen Fakultät der Atatürk Universität Erzurum angeschlossene Abteilung für Türkische Sprache und Literatur hat nunmehr mit ihren langfristig verpflichteten Lehrkräften die Forschungs-und Publikationstätigkeit auf den Gebieten der Türkischen Sprache, der modernen Türkischen Literatur und der Volksliteratur aufgenommen. Die in Buchform herausgebrachten Publikationen dieser Abteilung sind folgende:

1. Tekin Şinasi, *Uygurca Metinler I· Kuanşi im Pusar* (Ses İşiten İlâh) (Uigurische Texte I: Kuanşi im Pusar: der Stimmen hörende Gott) Erzurum 1959.

2. Olcay, Selâhattin, *Doğu Trakya Yerli Ağzı*. inceleme-derleme-dizin (Die bodenständige ostthrazische Mundart: Untersuchung-Sammlung-İndex), Ankara 1966, 91 s.

3. Olcay Selâhaddin, *Erzurum Ağzı*. İnceleme-derleme-sözlük (Die Mundart von Erzurum: Untersuchung-Sâmmlung und Wörterliste), Ankara 1966, 130 s.

Akı Niyazi, XIX. yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi (Die Theatergeschichte der XIX. Jahrhunderts), Ankara 1963, 172 s.

4. Akı Niyazi, Çağdaş Türk Tiyatrosuna Toplu Bir Bakış (Ein Überblick über das zeitgenössische Türkischtheater, 1923-1967), Ankara 1968, 134 s.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Sesli Hüseyin, *Yahya Kemal, Ein Türkischer Dichter der Gegenwart* (Doktorarbeit), Ankara 1966, 149 s.

Bei der Besprechung der Forschungsarbeiten über Sprache und Literatur der Universitäten wollen wir auch die Doktorarbeiten und die Thesen der Studenten kurz berühren. In jeder der oben erwähnten üniversitäten ist man dabei, über die geschichtlichen Epochen der türkischen vor-und nachislamischen Sprache, über manche lebenden Dialekte, besonders über die anatolischen und rumelischen Mundarten Doktorarbeiten schreiben zu lassen. Die Doktordissertationen auf literaturwissenschaftlich Gebiets beschränken sich auf den Raum Anatolien, und haben vorläufig ihren Schwerpunkt nur in der Türkischen Divan-Literatur, in der Türkischen Literatur, die sich von der Tanzimat-Zeit bis in unsere Tage erstreckt, sowie in dem Gebiet der Türkischen Volksliteratur. Doch ist ein teil der auf diesem Gebiet geleisteten wertvollen Forschungen derzeit noch ungedruckt.

Unter der Aufsicht einer Lehrkraft arbeiten die Studenten ihre zum Abschluss ihres Studiums geforderten "lisans tezi" genannten Thesen aus. Die Studenten leisten durch die Textkritische Vorbereitung mancher in den Bibliotheken handschriftlich vorhandener wertvollen Quellen der Türkischen Sprache und Literatur eine Vorarbeit, die es ekmöglicht, diese Quellen in noch kürzerer Zeit in druckfertigen Zustand zu bringen. Das von den aus verschiedenen Gegenden Anatoliens stammenden Studenten in ihrem engeren Heimatgebiet nach dialektologischen Methoden gesammelte mundartliche Material und die von ihnen geleisteten Vorarbeiten, stellen für die Dialektforschung Anatoliens eine beträchtliche Materialsammlung dar. İn den Bänden X und XI der *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* und im Band III *der Türkologie Dergisi* sind detailliertere Auskünfte über diese Forschungsarbeiten zu finden.

II. *Wissenschaftliche Geselschaften, İnstitute und Vereinigungen:* In der Türkei bestehen auch an die Universitäten angeschlossene oder unabhängig gegründete Wissenschaftliche Geselschaften, Institute und Vereinigungen, die auf dem Gebiet der türkischen Sprache und Literatur Forschungen treiben und publizieren. Die hauptsächichten Institutionen dieser Art sind: I. Die Türkische Sprachgeselschaft, 2. Die Türkische Historische Geselschaft 3. Das Turkologische İnstitut, 4. Das Institut für Erforschung der Türkischen Kultur, 5. Das Institut für Türkische Sprach-und Literaturforschungen, 6. Das Institut für Nationale Volkskunde und andere wie die Tevfik Fikret Vereinigung, Die Yahy Kemal Vereinigung, Die Türkische Ethnographische und Folkloristische Geselschaft und die Vereinigung für Türkische Volkskunde.

1. Die im Jahre 1932 unter dem Namen *Türk dili Tedkik Cemiyeti* (Geselschaft für Türkische Sprachstudien) gegründete *Türk Dil Kurumu* (Türkische Sprachgeselschaft) ist auf dem Gebiet der Türkischen Sprache die wichtigste private Gründung. Die Türkische Sprachgeselschaft entwickelt ihre Tätigkeiten in zwei Richtugen:

1. Durch ihre Bemühungen, die türkische Sprache zu einer reichen Kultursprache zu entwickeln, strebt sie eine Sprachrevolution an.

2.Dadurch, dass sie Forschungen über die Türkische Sprache anstellen läst, Quellentexte aus alten, Geschishtsepochen, das dialektologische und Wordmaterial in den Mundarten der Volkssprache sammeln und publizieren lässt; strebt sie eine reine wissenschaftliche Erforschung der Türkischen Sprache an. Die Geselschaft hat bisher eine

Levent Şahverdi Arşivi

sehr grosse Anzahl von Werken beider Richtungen publiziert. Die Geselschaft verfügt über zwei periodische Publikationsorgane, die auf die oben erwähnten Arbeitsrichtugen eingestellt sind:

a) Die Türkische Sprachzeitschrift *(Türk Dili Dergisi)*, die seit 1951 regelmässig als Monatsschrift erscheint und vor allem türkische Sprache und Literatur betreffende aktuelle oder dem Nivean der gebildeten Schichten angepasste Schriften aufnimmt.

b) Die Annalen (Jahrbücher) der Türkischen Sprachforschungen *(Türk Dili Araştırmaları Yıllığı)*, eine Zeitschrift, die einige der verehrten mitglieder dieser Konferenz näher kennen, und die einzig und allein den Fachschriften vorbehalten ist. Seit 1953 erscheint sie regelmässig als Jahresschrift (Jahrbuch). Die wichtigsten mit unserem Gegenstand in Zusammenhang stehenden publikationen in den Jahren 1960-1970 sind folgende:

1. *Sekizinci Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* (Die auf dem achten Sprachkongress vorlesenen wissenschaftlichen Mitteilungen), Ankara 1960, 256 s.
2. Aksoy, Ömer Asım, *Dil Üzerine Düşünceler-Düzeltmeler* (Gedanken und Richtigsstellungen über die Sprache), Ankara 2. Auflage 1964, 236 s.
3. Aksoy, Ö. Asım (leiter), *Derleme Sözlüğü I-IV* (Die Mundarten zusammenfassendes Wörterbuch) Bände I-IV, Buchstabe A-D, Ankara 1963-1969.
4. Aksoy, Ö. Asım - Dilçin Dehri (Organisator), *Tarama Sözlüğü*, Bände I-IV, Buchstabe A-N, Ankara 1963-1969.

(Der Titel *Tarama Sözlüğü* bedarf einer Erklärung: Es handelt sich um ein Wörterbuch besonderer Art. 227 Werke vom 13. Jahrhundert bis in die neuere Zeit wurden auf heutigentags Wörter oder solche, die nich verwendete, einen Bedeutungs und Formwandel durchgewacht haben, durchgekämmt.)

5. Aksoy, Ö. Asım *Atasözleri ve Deyimler* Elkitabı (Sprichwörter und Redewendungen: Handbuch) Ankara 1968, 184 s.
6. Aksoy, Ö. Asım, (Leiter), *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* (Sprichwörter und Redewendungen in regionalen Mundarten). Ankara 1969, 406 s.
7. *Atatürk ve Türk Dili* (Atatürk und die Türkische Sprache), Ankara 1963, 145 s.
8. Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Altuigurtürkisches Wörterbuch), İstanbul 1968, 320 s.
9. Dilaçar, A., *Thomsen*, Ankara 1963, 40 s.
10. Dilaçar, A., *Türk Diline Genel Bir Bakış* (Allgemeiner Blick auf die Türkische Sprache), Ankara 1964, 270 s.
11. Dilaçar, A., *Dil Diller ve Dilcilik* (Sprache, Sprachen und Sprachwesen), Ankara 1968, 349 s.
12. Dizdaroğlu, Hikmet, *Ömer Seyfettin*, Ankara 1964, 64 s.
13. Dizdaroğlu, Hikmet, *Müftüoğlu Ahmet*, Ankara 1964, 88 s.
14. Dizdaroğlu, Hikmet, *Halk Şiirinde Türler* (Arten in der Volkslyrik), Ankara 1969, 146 s.

Levent Şahverdi Arşivi

15. Eckmann, Janos - Levend, Agah Sırrı - Mansuroğlu Mecdud: *Nemeth Armağanı* (Festschrift für Németh), Ankara 1962, 393 s.

16. Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı* II. İndeks-Gramer (Das Buch Dede Korkut İndex-Grammatik)), Ankara 1963, 483 s.

17. Güray, Sevim, *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara 1966, 164 s.

18. Kudret, Cevdet, *Ziya Gökalp*, Ankara 1963, 78 s.

19. Levend, Agah Sırrı, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Die Stadien des Wachsens und der Reinigung in der Türkischen Sprache) Ankara 1960, 498 s.

20. Levend, Agah Sırrı, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*, Ankara 1964, 150 s.

21. Levend, Agah Sırrı, *Ahmet Rasim*, Ankara 1965, 189 s.

22. Levend, Agah Sırrı, *Ali Şir Nevai, I; Hayatı, Sanatı ve Kişiliği* (Ali Şir Nevai, I: Sein Leben, seine Kunst und seine literarische Persöhnlichkeit), Ankara 1965, 307 s.

II. *Divanları* (Seine Diwane, d.h. Gedichtsammlungen), Ankara 1966, 272 s.

III. *Hamsesi* (Sein fünfteiliges Werk), Ankara 1967, 566 s.

IV. *Divanları ile Hamse Dışındaki Eserleri* (Seine Werke ausser seiner Diwanen und seinem Hamse, dem fünfteiligen Werk), Ankara 1968, 311 s.

23. Levend, Agah Sırrı, *Şemseddin Sami*, Ankara 1969, 212 s.

24. Tansu, Muzaffer, *Durgun Genel Sesbilgisi ve Türkçe* (Statische allgemeine Lautlehre und das Türkisch), Ankara 1963, 96 s.

25. XI. *Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* (Die auf dem XI. Türkischen Sprachkongress vorlesenen wissenschaftlichen Mitteilungen), Ankara 1968, 272 s.

Die von der Türkischen Sprachgeselschaft herausgegebene Monatsschrift *Türk Dili*, hat Sonderhefte über Prosa, Volksliteratur sowie Theater herausgebracht die auch zu erwähnen wären.

2. *Die Türkische-Historische Geselschaft (Türk Tarih Kurumu):* Die im Jahre 1931 gegründete Türkische Historische Geselschaft ist eine wissenschaftliche Institution, die sich hauptsächlich (vornehmlich) auf dem Gebiet der Geschihte und Archäologie betätigt. Doch dann und wann nimmt sie unter ihre Poblikationen auch Forschungsarbeiten auf, die mit der Türkischen Sprache und Literatur im Zusammenhang stehen. Die hauptsächlichsten Publikationen solcher Art der Geselschaft sind:

1. İnan Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, materyaller ve Araştırmalar (Der Schamanismus in der Geschichte und heutzutage, Material und Forschungen) Ankara 1954, 229 s.

2. Sayılı, Aydın, *Uluğ Bey ve Semerkand'daki İlim Faaliyeti Hakkında Giyasüddin-i Kâşi'nin Mektubu* (Giyasüddin-i Kâşi's Brief über Uluğ Bey und die wissenschaftliche Tätigkeit in Samarkand), Ankara 1960, 115 s.

3. Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi:* Orta-Asya Kaynak ve Buluntularına Göre: (Geschichte der vorislamischen türkischen Kultur: nach Zentralasiatischen Quellen und Funden), Ankara 1962, 403 s.

4. Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri* (Alttürkische Poesie), Ankara 1965, 506 s.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Köprülü, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları* (Literatur Forschungen), Ankara, 1966, 472 s.

6. İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler* (A. İnan's Artikel und Studien) Ankara 1968, 714 s.

7. Tansel, Fevziye Abdullah, *Ziya GökalpKülliyatı, II-Limni ve Malta Mektupları* (Ziya Gökalp's Gesammtwerk, II-Briefe aus Limnos und Malta), Ankara 1965, 624 s.

8. Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları, I-İstanbul Avrupa ve Magosa* (Namık Kemal's Privatbriefe, II-Briefe aus Istanbul, Europa und Magosa (Famgusta), Ankara 1967, 518 s.

9. Tansel, Fevziye Abdullah, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları, II İstanbul ve Midilli Mektupları* (Namık Kemal's Privatbriefe, II-Briefe aus Istanbul und Mytilene), Ankara 1969, 532 s.

10. Tansel Fevziye Abdullah, *Mehmet Emin Yurdakul'un Eserleri I. Şiirler* (Mehmet Emin Yurdakul's Werke. I. Gedichte), Ankara 1960, 473 s.

3. *Das Türkologische Institut* (Türkiyat Enstitüsü): Dieses im Jahre 1925 gegründete Institut untersteht der Abteilung für Türkkische Sprache und Literatur an der Literaturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Istanbul. Das periodische Publikationsorgan ist die *Türkiyat Mecmuası*, (die Turkologische Zeitschrift). Bisher hat sie 15 Bände herausgebracht. Ein Teil der mit der Turkologie zusammenhängenden Publikationen der Literaturwissenschaftlichen Fakultät Veröffentlichungen dieses Instituts.

4. *Das Institut für Forschungen über die Türkische Sprache und Literatur* (Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü): Dieses Institut ist 1964 gegründet worden. Es ist der Abteilung für Türkische Sprache und Literatur an der Fakultät für Sprachen, Geschichte und Geographie der Universität Ankara ausgeschlossen. Die Lehrkräfte der Abteilung sind natürliche Mitglieder dieses Instituts. Das periodische Publikationsorgan des Institus ist die oben schon erwähnte Türkologische Zeitschrift. Bisher hat diese Zeischrift drei Bände herausgebracht. Der 4. Band wird noch im Laufe de Jahres 1970 erscheinen. Ein Teil der Publikationen der Fakultät, deren Titel wir oben aufgeführt haben, sind Veröffentlichungen dieses Instituts.

5. *Das Institut zur Erforschung der Türkischen Kultur* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü): Dieses 1962 gegründete Institut unternimmt Forschungen und Publikationen, die im Zusammenhang mit der Türkischen Kultur stehen; deshalb publiziert es auch Forschungsarbeiten über die Türkische Sprache und Literatur. Das sich an die gebildeten Kreise wendende periodische Publikationsorgan des Instituts is die Zeitschrift Türkische Kultur *(Türk Kültürü)*. Bisher sind 92 Häfte erschienen. Das wissenschaftliche Kulturforschungen *(Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi)*. Sie hat bisher drei Bände herausgebracht. İn Buchform sind bisher folgende Publikationen des Instituts erschienen:

1. Elçin, Şükrü, *Anadolu Köy Orta Oyunları: Köy Tiyatrosu* (Anatolische Bauern-Stegreifspiele: Bauerntheater), Ankara 1964, 83 s.

2. Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı:* Metin-sözlük (Das Buch von Dede Korkut: Text-wörterbuch), Ankara 1964, 217 s.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (Geschichte der Seldschuken und die Türk-Islamische Zivilisation), Ankara 1965, 448 s.

4. Aratan, Ekrem Ural, *Kaşgar Ağzından Derlemeler* (Sammlungen aus dem Kasgar-Dialekt), Ankara 1965, 78 s.

5. Taymas, Abdullah Battal, Kazan Türkleri (Die Kazan Türken) Ankara 1966, 240 s.

6. Temir, Ahmet, *Fr W Radloff'un Hayatı ve Eserleri* Fr. W. Radloffs Leben und Werke: im Druck),

7. *Reşid Rahmeti Arat İçin* (Reşid Rahmeti Arat zum Gedenken), Ankara 1966, 454 s.

8. Önder, Mehmet, *Anadolu Efsaneleri* (Anatolische Sagen), Ankara 1966, 163 s.

9. *Türk Dili İçin I., II., III., IV., V., VI.*, (Uber die Türkische Sprache, I, II, III, IV, V, VI) Ankara 1966-68.

6. *Milli Folklor Enstitüsü* (Institut für Nationale Folklore). Dieses erst vor kurzem gegründete Institut untersteht dem Ministerium für Nationale Erziehung und Bildung. Seine Wichtigste Publikationen sind:

1. Tezel, Naki, *Türk Halk Bilmeceleri* (Türkische Volksrätzel), Ankara 1969, 118 s.

2. Tezel, Naki, *Türkiye Folklor ve Etnoğrafya Kılavuzu* (Führer durch die Türkische Folklore und Ethnographie), Ankara 1969, 32 s.

3. Tuğrul, Mehmet, *Mahmutgazi Köyünde Halk Edebiyatı* (Die Volksliteratur im Dörfe Mahmutgazi),

7. *Institutionen in Form von Vereinigungen*. Diese sind: Die Tevfik Fikret Vereinigung mit ihrem Sitz in Ankara. Die Yahya Kemal Vereinigung mit ihrem Sitz in İstanbul. Ein Teil der Werke Yahya Kemal's sind von dieser Vereinigung veröffentlicht worden. Die Vereinigung für Türkische Ethnographische und Folklore mit ihrem Sitz in Ankara. Sie hat einige Werke kleineren Umfangs publiziert. Die Vereinigung für Türkische Volkskunde; sie hat ihren Sitz in İstanbul. Sie gibt eine Zeitschrift heraus, die den Namen Folklor führt.

III. *Das Ministerium für Nationale Erziehung und Bildung* (Millî Eğitim Bakanlığı): Das eine sehr umfangreihe Publikationsfähigkeit an den Tag legende Ministerium für Nationale Erziehung und Bildung hat, was die Turkologie betrifft, zwei periodische Publikationsorgane: die *Türk Ansiklopedisi* und die *İslâm Ansiklopedisi*. İn der *Türk Ansiklopedisi*, die seit 1946 18 Bände und 140 Hefte publiziert hat, finden sich viele Abschnitte, die mit der Altaistik in Bezihung stehen. Die *İslâm Ansiklopedisi* hingegen ist eine Fachzeitschrift, die mit unserem Thema direkten Zusammenhang hat. Aufbauend auf der seit 1926 in englischer, französischer und deutscher Sprache erscheinenden *İslâm Ansiklopedisi* entwickelte sich, mit Ausnahme der schon übersetzten Abschnitte, durch Ergänzung des Fehlenden, Richtigstellung der Fehler und Aufnehmen neuer Abschnitte, und füllt auf dem Gebiet der Turkologie eine grosse Lücke aus. Seit 1950 sind von ihr 11 Bände und 116 Hefte erschienen; die Arbeiten sind bis zum Buchstaben Ş gediehen.

Das Unterrischtsministerium publiziert des weiteren in 4 verschiedenen Reihen auch manche Bücher, deren Gegenstand mit der Türkischen Sprache und Literatur in Beziehung steht. Es handelt sich um folgende Reihen:

Levent Şahverdi Arşivi

1. *Ubersetzungen aus der Weltliteratur, Reihe Alttürkischer Texte:* Die Ubersetzung von Mercimek Ahmed's (eines Schriftstellers aus dem 15. Jahrhundert) *Kaabus-nâme* ist in dieser Reihe erschienen (in das heutige Türkisch übersetzt von Gökyay Orhan Şaik).

2. *Die Reihe: Tausend grundlegende Werke:* Diese Rehie hat es sich zum Ziel gesetzt, die hinsichtlich der Türkischen Sprache, Türkischen Literatur iund Türkischen Kultur wichtigen Gegenstände zu bearbeiten und die Werke zu veröffentlichen. In dieser Serie sind die Werke Namık Kemals, Ahmet Hâşims, Ziya Gökalps, Yahya Kemals und Ahmed Kudsi und die Würdigung ihrer literarischen Persönlichkeit ershienen.

3. *Die Reihe: Grosse Türkische Dichter und Schriftsteller:* In diese Serie sind die literarische Persönlichkeit grosser türkischen Dichter und Schriftsteller behandelnden Monographien, die zu ihren Gedächtnis verfassten Bücher und sprachlich gereinigte Neudrucke aufgenommen. In ihr sind bisher Veröffentlichungen über H. Rahmi Gürpınar, Ahmed Rasim und das Türkische Schattenspiel erschienen.

4. *Die Reihe Zeitgenössische Türkische Schriftsteller* In ihr erscheinen Publikationen über die Zeitgenössischen Türkischen Schriftsteller.

IV. *Die Nationalbibliothek:*

Die dem Unterrichtsministerium unterstehende Nationalbibliothek wurde zum Zwecke der Auffindung und Sammlung aller in der Türkei sowie ausserhalb der Türkei die Welt der Türken (das Türkentum) betreffenden Publication der Allgemeinshaft zur Verfügung zu stellen gegründet. Ihr fällt auch die Aufgabe zu, nationale Bibliographien vorzubereiten. Die Generaldirektion der National bibliothek publiziert auch von Fall zu Fall (gelegentlich) die Türkische Sprache und Literatur betreffende bibliographische Werke:

1. Binark, İsmet - Sefercioğlu Nejat, *Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Ömer Seyfettin Bibliyografyası* (Ömer Seyfettin Bibliographie anlässlich der fünfzigsten Wiederkehr seines Todestages), Ankara 1970.
2. Binark, İsmet - Sefercioğlu Nejat, *Yunus Emre Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi* (Versuch einer Bibliographie über Yunus Emre), Ankara 1970.
3. Binark, İsmet - Sefercioğlu Nejat, *Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle Ahmet Hikmet Müftüoğlu Bibliyografyası* (Ahmet Hikmet Müftüoğlu-Bibliographie anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Geburtstages), Ankara 1970, 111 s.
4. Binark, İsmet - Sefercioğlu Nejat, *Doğumunun 100. Yıldönümü Münasebetiyle Süleyman Nazif Bibliyografyası* (Süleyman Nazif-Bibliographie, anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Geburtstages), Ankara 1970, 111 s.

Die National Bibliothek gibt die "Bibliographie türkischer Artikel" *(Türkiye makaleler Bibliyografyası)* heraus die alle in der Türkei erscheinenden Schriften wissenschaftlichen Charakters ihrem Gegenstand nach geordnet bringt. Diese Zeitschrift erscheint seit 1952 als Quartalschrift, jedes Jahr zählt als ein Band. Uber ihre eigenen Bücherbestände gibt die Nationalbibliothek eine bibliographische Zeitschrift heraus, die "Türkische Bibliographie" *(Türkiye Bibliyografyası).* Die in den Jahren 1928-1953 seitens der mit dem Sammeln der Weıke betraute Direktion des Unterrichtsministeriums herausgegebene "Türkische Bibliographie" wird seit 1953 durch die Nationalbibliothek herausgebracht und zwar alle 3 Monate ein Heft, jedes Jahr ein Band.

Levent Şahverdi Arşivi

Unsere Angaben über die türkische Sprache und Literatur betreffende Publikationen konnten nur im Auszug gemacht werden; die verehrten Mitglieder dieser Konferenz können aber alle sei es in Form von Artikeln, sei es in Buchform erschienenen Publikationen über die türkische Sprache und Literatur in den zwei bibliographischen Zeitschriften der Nationalbibliothek verzeichnet finden.

V. Die Nationale Kommission der Unesco hat drei mit der Türkischen Literatur zusammenhängende Publikationen herausgegeben. Sie haben die in den letzten Jahren veröffentlichten Dichter *Fuzulî* und *Tevfik Fikret* zum Gegenstand: *Fuzuli ve Leyla ve Mecnun* (İngilizce Tercümesi. Ölümünün 400. yıldönümü münasebetiyle; Fuzulî und sein Werk Leylâ und Medschnun. Englische Ubersetzung. Anlässlich der vierhundertsten Wiederkehr seines Totestages), İstanbul 1959. *Tevfik Fikret:* Şairin 100. Doğum Yıldönümü münasebetiyle (Tevfik Fikret: Anläslich der hundertsten Wiederkehr seines Geburtstages) İstanbul 1967.

In der Arbeiten über die Türkische Sprache und Literatur können wir auch die der Türkei seitens der Universitäten, wissenschaftlichen Geselschaften oder Forschungsinsititute anläslich des Ablebens wertvoller Turkologen oder der Erreichung des 60. Lebensjahres erscheinenden Gedenk-und Festschriften rechnen. Die wertvolle Beiträge türkischer oder ausländischer Turkologen enthaltenden Gedenk-und Festschriften, deren Titel wir schon oben in den betreffenden Abschnitten gegeben haben, sind die *Köprülü Festschrift*, die *Festschrift für J. Deny*, die *Nemeth Festschrift* und die *Gedenkschrift für Reşid Rahmetî Arat*.

VI. Grosse Verdienste um die Herausgabe klassischer und moderner türkischer Literatur sowie der türkischen Volksliteratur haben sich manche Verlage erworben. Die Verlage *Varlık* und *Bilgi* stehen mit ihren Serienbüchern diesbezüglich an der Spitze.

In diese Gruppe können wir endlich auch die Privatpublikationnen über Türkische Sprache und Literatur reihen. Es seien hier nur einige genannt:

1. Arsunar, Ferruh, *Köroğlu*, Ankara 1963.
2. Gölpınarlı, Abdülbaki, *Nasreddin Hoca*, İstanbul 1962.
3. Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf* (Yunus Emre und Mystik), İstanbul 1962.
4. Gölpınarlı, Abdülbaki, *Alevi Bektaşi Nefesleri* (Gedichte der Anhanger der Sekte der Aliden und des Ordens der Bektaschi), İstanbul 1962.
5. Gölpınarlı, Abdülbaki, Mevlevi Adabı ve Erkânı (Umgangsformen und Lebensregeln im Orden Mevlevi), İstanbul 1963.
6. Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre: Risalat-al Nushiyye ve Divan* (Yunus Emre: Buch der Ermahungen und Divan, Gedichtsammlung), İstanbul 1965.
7. Sepetçioğlu, Mustafa Necati, *Yaratılış ve Türeyiş: Türk Destanı* (Erschaffung und Entwicklung: Heldenlied, Heldensage), Ankara 1965.
8. İz, Fahir, Eski Türk Edebiyatında Nesir, XIV yüzyıldan XIX yüzyıl ortasına kadar yazmalardan seçilmiş metinler 1. C. İstanbul 1964.

Levent Şahverdi Arşivi

9. İz, Fahir, Eski Türk Edebiyatında Nazım, XIII yüzyıldan XIX yüzyıl ortasına kadar yazmalardan seçilmiş metinler, 1. cild, İst. 1966 (Die poesi der Türkischen Diwanliteratur; Aus den Handschriften gewählte Texte vom XIII Jahrhundert bis in die Mitte des XIX Jahrhunderts) I Band. İstanbul 1966.

10. Boratav, Pertev Naili, *Az Gittik Uz Gittik*, Ankara 1969.

11. Boratav, Pertev Naili, *Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı* (Die Türkische Volksliteratur in Hundert Fragen), Ankara 1969.

12. Solok, Cevdet Kudret, *Karagöz* I, II. Band Ankara 1969, III. Band 1970.

13. Cunbur, Müjgân, *Başakların Sesi* (Türk Halk Şairleri, eserleri ve hayatları) (Die Stimme der Ahren: Türkische Volksdichter, ihre Werke und ihr Leben), Ankara 1968, Verlag Poyraz Reklâm.

14. Sevin, Nureddin, *Türk Gölge Tiyatrosu* (Das Türkische Schattentheater), Ankara 1968.

15. And, Metin, *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla, Karagöz, Ortaoyunu* (Traditionelles Türkisches Theater: Puppenschpiele, Karagöz, Stegreifstück).

16. Akyüz, Kenan, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (Anthologie Türkischer Poesie unter westlichen Einfluss). Ankara 1970, 1033 s. dritte Auflage.

Von Zeit zu Zeit veranstalten die Universitäten, wissenschaftlichen Geselschaften, die Nationalbibliothek und die Fachvereinigungen Vorträge und Kollegenen über türkologische Belange. Als wichtigste seien die an den Universitäten und in der Nationalbibliothek gegebenen Vorträge sowie die jede Woche einmal stattfindenden und über das ganze Jahr sich erstrechenden Vorträge der Türkischen Historischen Geselschaft und der Türkischen Sprachgeselschaft genannt.

Die Türkischen Sprachforschungen in der Türkei befassen sich vorzugsweise mit dem Alttürkischen, dem asiatischen und dem anatolischen Zweig des Mitteltürkischen, dem Türkei-Türkisch und den anatolischen Mundarten. Auf dem Gebiet der Literatur konzentrieren sich die Forschungsarbeiten auf die vom 13. bis zum 19. Jahrhundert in Anatolien sich entwickelnde Divan-Literatur, und dann ab 1839, auf die Gebiete der Modernen Türkischen Literatur.

Die Türkische Historische Geselschaft hat auch einige, die mongolische Sprache und ihde Geschichte betreffende Werke publiziert.

In den letzten Monaten bemüht man sich um die Gründung eines Lehrstuhles für Japonologie, der der Fakültät für Sprachen, Geschichte und Geographie unterstehen soll.

Ankara Üniversitesi Yıllığı (Annales de l'Universite D'Ankara) C. X, 1964, (Ankara 1970), s. 49-64.

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYETİN 50. YIL DÖNÜMÜ DOLAYISIYLA KÖKTÜRK YAZITLARINDAN ATATÜRK'ÜN GENÇLİĞE HİTABESİNE

1973 yılının 29 Ekimi, Cumhuriyet'in 50. yıl dönümünü idrak etmiş olmamız bakımından Türk tarihinin bir dönüm noktasıdır. Türkün tarihte siyasal bir varlık olarak ortaya çıkışından bu güne kadar birçok Türk devletleri kurulmuştur. Bunlar bir zincirin halkaları gibi bir bütünün biribirini izleyen siyasal parçaları ve Türk kültürünün zaman içindeki devamlarıdır. Çok geniş bir zaman ve alana yayılmış olan Türk kavimleri içinde, uzun yüzyıllar varlık gösteren ve bu varlıkları süresince siyasal ve kültürel üstünlüklerini tanıtanlar bulunduğu gibi, türlü sebeplerle kısa zamanlarda parçalanıp gidenler veya özgür birer siyasal varlık gösteremeyerek dağılanlar da olmuştur.

Bilindiği üzere, tarihî akışın siyasal ve kültürel bir varlık olarak şekillenip devam etmesinde türlü etkenler yer alır. Bu etkenler arasında bir kavmin ulusal özellikleri ile, onlara yön verme durumunda olan önderler önemli birer yer tutar. Bunlar felâketli dönemlerde ortaya çıkıp, olağanüstü zekâ ve yetenekleri ile, temsil ettikleri toplumlara öncülük eden, onları özgür birer ulus olma mutluluğuna kavuşturabilen kişilerdir. Ne var ki, bu üstün kişilerin uluslarına kazandırdıkları büyük değerlerin yüzyıllarca devam edebilmesi, ancak gelecek kuşakların, bunların ne büyük güçlüklerle elde edildiklerini bilmelerine, tarihî gerçeklere manevî birer tanık olarak, bunlara bütün duyarlıkları ile sahip çıkmalarına bağlıdır. İşte bu sebeple, tarihin yetiştirdiği müstesna kişiler arasında, geçirilen felâketli dönemlerin bir daha dönmemesi ve tarihten edinilen tecrübelerin millete mal edilerek geleceğe ışık tutması, ulusa yön verebilmesi için, icraatlarını özlü birer anlatımla yazılı vesikalar hâlinde ölümsüzleştirenler olmuştur. Bu uzakgörürlüğün en belirgin iki örneği olarak bundan tam 1421 yıl önce M.S. 552 yılında kurulmuş olan Türk devletinin kağanı Bilge Kağan'ın ulusuna hitâbesi ile, Atatürk'ün Türk gençliğine hitâbesini gösterebiliriz. Bunlardan birincisi, Bilge Kağan, yazılı vesikaları bize kadar ulaşabilen ve Türk adı ile kurulmuş olan ilk Türk devletinin seçkin bir kağanıdır. İkincisi, Mustafa Kemal Atatürk ise, Türk yurdunu ve Türklüğü yok olmaktan kurtarmış, ölmüş bir ulusa hayat iksiri sunmuş, *modern Türkiye Cumhuriyeti*'nin kurucusudur. Her iki Türk devleti de zaman ve yer bakımından biribirinden çok uzaklarda kurulmuş bulunmalarına, değişik koşullara bağlı birer siyasal varlık olmalarına rağmen, ulus olarak geçirdikleri felâketlerin paralelliği ve ulusa yön verenlerin millî ruhu yansıtan ortak özellikleri dolayısıyla dikkate değer bir yakınlık gösterirler. Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. yıl dönümünü kutlama mutluluğuna eriştiğimiz şu günlerde, ulusun geleceğine ışık tutan ölümsüz eserler olmaları bakımından bu iki anlamlı vesika üzerinde durmak istiyoruz:

İKİ DEVLET KURUCUSU

Bilindiği üzere Köktürk Devleti M.S. 552-745 tarihleri arasında *Ötüken* merkez olmak üzere, bu günkü kuzey *Moğolistan* bölgesinde kurulmuş bir Türk

Levent Şahverdi Arşivi

devletidir. Bu devlet sınırlarını *Mançurya*'dan *Aral* gölüne ve *Hazer* denizine kadar genişleterek, kısa sürede üstün göçebe kültürüne sahip bir kağanlık hâline gelmiştir. Bu gün *Orhun Anıtları* veya *Köktürk Yazıtları* dediğimiz taş yazıtlar da bu devletten günümüze uzanabilmiş değerli vesikalardır. Başlıca üç büyük taş yazıttan oluşmuştur. Bunlar *Köl Tigin, Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* yazıtlarıdır. 732 ve 735 tarihlerini taşıyan *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtlarının her ikisi de Köktürk Kağanı Bilge Kağan'ın ağzından taşa kazılmıştır. Bu taşlar Türk dilinin, Türk tarihinin, Türk edebiyatının, Türk hitâbet san'atının ve tek kelime ile Türk kültürünün bu gün için tarihi bilinen ilk yazılı belgeleridir[1]. Taş yazıtlar üzerinde bir ulusun tarihi ve manevî varlığı veciz bir anlatımla dile getirilmiştir.

Yazıtlarda, devletin kuruluşu düşmanların zararsız hâle getirilişi, güçlü kağanlar ve yüksek seviyedeki idareciler elinde sınırlarının genişletilmesi ve güçlenmesi hikâye edildikten sonra, gittikçe yeteneksiz, bilgisiz, güçsüz kağanların ve devlet adamlarının başa geçmesi yüzünden, daha bir yüzyıla varmadan bu güçlü devletin nasıl parçalanıp Çin boyunduruğuna düştüğü anlatılmıştır. Batma sebepleri arasında kağanların ve devlet yönetimini elinde bulunduran yüksek dereceli memurların kötü kişiler olmaları bir yana, beyler ile halk arasındaki ilişkilerde adaletin elden bırakılmış olması, bunlardan yararlanan Çin İmparatorluğu'nun devletin iç işlerine karışması, uyguladığı hile ve nifak siyaseti ile, yöneticilerle halkı biribirine düşürmesi gibi daha başka sebepler de sıralanmıştır. Türk ilinin iç yapısını bozan bu etkenler, yavaş yavaş Türk beylerine kendi Türk adlarını attırıp Çin ad ve ünvanlarını kullandıracak kadar ulusal bilinci felce uğratmıştır. Böylece, devlet düzeni günden güne çığırından çıkmış ve sonuç olarak da *Türk ili* bir gün kendisini Çin hâkimiyeti altında buluvermiştir. Devletin iç ve dış yapısında uğradığı çöküntülerle, dost görünüşlü düşman devletler müdahalesinin bir ulusa nelere malolduğunu göstermesi bakımından Osmanlı Devleti'nin son yüzyılları ile bir paralellik gösteren bu genel durumu Bilge Kağan şöyle hikâye etmiştir: *"Anda kisre inisi kaġan bolmış erinç, oġlıtı kaġan bolmış erinç. Anda kisre inisi içisinteg kılınmaduk erinç, oġlı kaġın teg kılınmaduk erinç. Buyrukı yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç. Begleri budunı tüzsüz üçün armakçısın üçün inili eçili kiñşürtükin üçün, begli budunluġ yoñşurtukın üçün Türk budun illedük ilin ıçġınu ıdmış. kaġanladuk kaġanın yitürü ıdmış. Tabġaç budunka beglik urı oġlın kul boldı, işilik kız oġlın küñ boldı. Türk begler Türk atın ıtı. Tabġaçġı begler Tabġaç atın tutupan Tabġaç kaġanka körmiş*[2]"

Çin boyunduruğunda geçen 51 yıllık felâketli dönem de şu cümlelerle dile getirilmiştir: *"Elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün toġsıġda Bökli kaġanka tegi süleyü*

---

[1] Yazıtların metni için bk. Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington 1968, s. 230-258; Muharrem Ergin *Orhun Abideleri*, MEB. Bin Temel Eser Serisi: 32; İstanbul 1970, s. 49-82.

[2] *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 4-8. Bu günkü Türkçesi: "Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş elbette. Oğulları kağan olmuş elbette. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi, oğlu babası gibi yaratılmamış olacak ki, (tahta) bilgisiz kağan oturmuştur. Elbette buyruğu (vezir, nazır) da bilgisizmiş, kötü imiş. Beyleri, milleti adaletsiz ve ahenksiz olduğu için, milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeşle büyük kardeşi biribirine düşürdüğü için, beyle milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik (bey olmaya lâyık) erkek evlâdı kul oldu, hanımlık kız evlâdı cariye oldu. Türk beyleri Türk adını bıraktılar. Çindeki beyler Çin adını alıp Çin kağanına itaat etmiş(ler)."

Levent Şahverdi Arşivi

birmiş. Ḳurıġaru Temir Ḳapıġḳa tegi süleyü birmiş. Tabġaç ḳaġanḳa ilin törüsin alıbirmiş"[3]. Ne var ki, Çin hakimiyetindeki Türk halkının yavaş yavaş kendi benliğini duyar olması ve bu boyunduruğa karşı bilinçli bir tepki göstermesi, onun kurtuluşunu hazırlayan önemli bir etken olmuştur. Yazıtlarda Türk ulusunun uyanışı şu cümlelerle dile getirilmiştir:

"Türk ḳara ḳamaġ budun ança timiş: illig budun ertim, ilim amtı ḳanı? kimge ilig ḳazġanurmen tir ermiş. Ḳaġanlıġ budun ertim, ḳaġanım ḳanı? ne ḳaganḳa işiġ küçüg birür men tir ermiş. Ança tip Tabġaç ḳaganḳa yaġı bolmış. Yaġı bolup İtinü yaratunu umaduḳ yana içikmiş"[4]. Son cümleden anlaşılacağı üzere, bu şuurlu uyanış ve Türk halkının yabancı boyunduruğuna karşı gösterdiği tepki ne yazık ki kurtuluşu hemen gerçekleştirememiştir. Çünkü, bu ayaklanmaya önderlik edecek ve kendilerine yön verecek güçte bir önder bulamamışlardır. Böylece, Çin kağanı da Türk budununun kökünü kurutma siyasetini bir süre daha yürütebilmiştir. Nihayet 681 yılında, Doğu Köktürk Devleti'nin yıkılışından tam 51 yıl sonra, Kutluğ'un dağınık durumdaki Türk uruğlarının başına geçip onlara önderlik etmesi ile, Türk budununun kurtuluş savaşı başlamıştır. Yazıtlarda, özgür bir devlet kurup memleketi yeniden düzene sokabildiği için İlteriş 'ili derleyip toplayan kimse' ünvanı ile anılan Kutluğ, bu işe 17 erle ön ayak olmuştur. İsyanı duyan şehirdekiler ve dağdakiler bir araya gelmişler; mevcut 17 kişiden 70'e, 70'den de 700'e yükselmiştir. 700 erle başlanan bu kurtuluş hareketi daha sonra güçlü ve imanlı bir savaşa dönüşmüş ve Türk ulusunun Çin boyunduruğundan kurtuluşunu hazırlamıştır. Yapılan savaşlarda Türk askerinin düşman askeri karşısındaki manevi gücünü ve inancını dile getirmek için İlteriş kağanın askeri kurda, düşman askeri de koyuna benzetilmiştir.

Yazıtlarda 2. Köktürk Kağanlığı'nın kurucusu Kutluğ'un, devleti yeniden ihya edip canlandırması, Çinlileri ve öteki düşmanları yenebilmek için 47 kez asker sevkettiği ve 20 kez savaş açtığı anlatılıyor. Tanrı güç verdiği için devleti Türk töresine göre yeniden kurmuş olan Kutluğ, öyle büyük başarılar kazanmıştır ki, çevresindeki düşmanların dizlileri diz çökmek, başlıları baş eğmek zorunda kalmıştır. Böylece, devleti yeniden eski genişlik ve üstünlüğüne kavuşturmuştur. Devlet kurucusu İlteriş'in bu başarıları daha sonra oğlu ve 2. halefi Bilge Kağan tarafından heyecanlı dille şöyle anlatılmıştır:

"Ḳañım ḳaġan yiti yigirmi erin taşıḳmış. Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıḳdaḳı taġıḳmış taġdaḳı inmiş, tirilip yitmiş er bolmış. Teñri küç birtük üçün ḳañım ḳaġan süsi böri teg ermiş, yaġısı ḳoñ teg ermiş. İlgerü ḳurıġaru sülep tirmiş ḳubratmış. ḳamaġı yiti yüz er bolmış.

Yiti yüz er bolup ilsiremiş ḳaġansıramış budunuġ küñedmiş ḳuladmış budunuġ Türk törüsin ıçġınmış budunuġ eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş (budunug anda itmiş). Yabġuġ şadıġ anda birmiş.

---

[3] Not 2'de göst. y., st 8: "Elli yıl işi gücü vermiş (Çin'e hizmet etmiş). Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevkedivermiş. Batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevkedivermiş. Çin kağanına ilini, töresini alıvermiş."

[4] Not 2'de göst. y., Doğu Cephesi, st. 9-10: "Türk halk kitlesi şöyle demiş: illi millet idim, ilim şimdi hani? Ben kimin için il kazanıyorum? Kağanlı millet idim, kağanım hani? Hangi kağan için işimi, gücümü veriyorum, dermiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendini bir tertip ve düzene sokamadığı için yine teslim olmuş."

Levent Şahverdi Arşivi

Biriye tabġaç budun yaġı ermiş. Yırıya Baz ḳaġan Toḳuz Oġuz budun yaġı ermiş. Ḳırḳız ḳurıḳan Otuz Tatar Ḳıtañ tatabı ḳop yaġı ermiş. Ḳañım ḳaġan bunça.. ḳırḳ artuḳı yiti yolı sülemiş, yigirmi süñüş süñüşmüş. Teñri yarlıḳaduḳ üçün illigig ilsiretmiş, ḳaġanlıġıġ ḳaġansıratmış. yaġıġ baz ḳılmış, tizligig sökürmiş, başlıġıġ yüküntürmiş. Ḳañım ḳaġan ança ilig törüg ḳazġanıp uça-barmış"[5].

Yukarıda Köktürk devletinin ilk yıkılışını özetleyen paragrafta belirtilmeye çalışıldığı gibi, Köktürk Kağanlığı'nın yıkılışını hazırlayan sebeplerle Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sonundaki çöküşünü hazırlayan sebepler arasında genel çizgileri ile bir yakınlık ve paralellik göze çarpmaktadır. Bunun gibi, Kutluğ'un yiğit ve azimli davranışı ile Atatürk'ün dahiyane davranışı arasında da benzeyen yanlar vardır. Bu bakımdan yıkılan bir devleti yarım yüzyıllık bir esaretten sonra yeniden dirilten devlet kurucusu Kutluğ ile, yaşama hakkı elinden alınmış ve memleketi düşman işgali altına düşmüş bir ulusu yeniden hayata kavuşturan *devlet kurucusu* Atatürk arasında anlamlı bir yakınlık göze çarpar. Her ikisi de üstün nitelikte birer önderdir. Her ikisi de yıkılan birer ülkeyi düşman elinden kurtararak, uluslarını özgür birer devlet durumuna getirmişler, onlara Türk millî ruhuna uygun birer yön vermişlerdir. Bu bakımdan güçlü birer asker, güçlü birer devlet kurucusudurlar. Öyle bir rastlantıdır ki, Kutluğ'un Türk ulusunu Çin esaretinden kurtarmak için ortaya atıldığı dönemdeki şartlarla, Atatürk'ün Türk ulusunu kurtarma kararını vererek *Samsun*'a çıktığı zamanki şartlar arasında da bir yakınlık görülmektedir. Kutluğ, yukarıda belirtildiği üzere, kurtuluş hareketine yalnız 17 erle başlamıştır. Bütün imkânsızlıklara rağmen, Atatürk de *"Hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilâkayd ü şart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek"*[6] kararı ile ve *"ya istiklâl ya ölüm"* parolası ile milletin tek bir ferdi olarak ortaya atılmıştır. Her ikisi de üstün yeteneklerinden gelen özellikleri dolayısıyla, ortaya atılmak için içinde bulundukları şartları ikinci plâna atmasını bilmişlerdir. Her ikisinde de eşsiz birer yurt ve ulus sevgisi, her ikisinde de o eşsiz kaynaktan aldıkları birer güç vardır. İşte bu sebepledir ki, her ikisi de uluslarının kötü alınyazısını silerek, gelecek kuşakların yollarını aydınlatıcı başarılar elde edebilmişlerdir.

Yukarıda belirttiğimiz, Kutluğ'un mücadeleye atıldığı zamanki genel durumu dile getiren tablo ile, Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman çizdiği genel tablo arasındaki yakınlık[7] ve benzer koşullar altında girişilen büyük mücadelelerin uzandığı başarılı sonuçlar, bir yandan yurt ve ulus sevgisi ile beslenen üstün yetenek

---

[5] *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. II-16; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu cephesi, st. 10-13: "Babam kağan 17 erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş. Düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevkedip toplamış, yığmış; hepsi 700 er olmuş. 700 er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadının töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orada tanzim etmiş. Yabguyu, Şadı orada vermiş.

Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz-Oğuz kavmi düşman imiş. Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca... kırkyedi defa ordu sevketmiş, yirmi savaş yapmış.

Tanrı lutfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreye kazanıp, uçup gitmiş."

[6] *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yayınları, İstanbul 1960, C. I, s. 12.

[7] *Nutuk* C. I, s. 1, 2.

Levent Şahverdi Arşivi

belirtileri, bir yandan da millî ruhun bu üstün yetenekli kişilerde sembolleşen görüntüleridir.

İKİ BAŞKAN İKİ HİTÂBE

İlteriş'in icraatı ölümünden sonra kardeşi Kapağan ve oğlu Bilge Kağan tarafından daha da geliştirilmiştir. Bilge Kağan, Kapağan devrindeki ilerlemeyi, o günün koşullarına uygun olarak: *"Ol ödke kul kulluğ küñ küñlüg bolmış erti. İnisi eçisin bilmez erti, oğlu ḳañın bilmez erti. Ança ḳazġanmış itmiş ilimiz törümüz erti"*[8] sözleri ile yansıtmıştır. Ancak, İlteriş'ten Bilge Kağan'a kadar uzanan dönemde, devletin iç ve dış siyaseti bakımından zaman zaman kritik durumlarla karşılaştığı olmuştur. Bilge Kağan, Kapağan'ın son devrinde karşılaşılan güçlükleri yenmek ve devleti yüceltmek için harcadığı olağanüstü çabayı, Yazıtlarda etkili bir anlatımla dile getirmiştir. Yazıtlarda, devleti çöküntüye götüren Çin entrikası ve düşman politikasının iç yapıdaki etkileri de şu cümlelerle anlatılmıştır: *"Tabġaç budun sabı süçig aġısı yımşaḳ ermiş. Süçig sabın yımşaḳ aġın arıp ıraġ budunuġ ança yaġutır ermiş. Yaġuru ḳondukda kisre añıg bilig anda öyür ermiş. Edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıtmaz ermiş. Bir kişi yañılsar oġuşı budunı bişükinge teġi ḳıdmaz ermiş"*[9].

Köl Tigin ve *Bilge Kagan Yazıtları*'nda Bilge kağanın ağzından dile getirilen Köktürk tarihi, açık, anlamlı, kısa, veciz bir dille hikâye edildikten sonra, yer yer Bilge Kağan'ın milletine seslendiği, ona yol gösterici öğütler verdiği oluyor. Metinler arasına serpiştirilen bu pasajlarda tam bir hitâbe anlamı bulunduğu için, bunları Bilge Kağan'ın ulusuna ve beylere hitâbesi olarak kabul edebiliriz. Bu parçalarda tarihin acı gerçekleri dile getirilmiş, düşman entrikası karşısında, ulusun gaflete düşüp nasıl sefil olduğu, yapılan savaşlarda kanının su gibi aktığı, kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, kendisinin köleliğe kadar düştüğü şu sözlerle dile getirilmiştir: *"Ol yirgerü barsar Türk budun ölteçisen. Ötüken yir olurup arḳış tirkiş ısar neñ buñuġ yoḳ. Ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtaçısen"*[10].

"Türk budun toḳurkaḳ sen. Açsık tosık ömez sen. Antaġıñın üçün igitmiş ḳaġanıñın sabın almatın yir sayu bardıġ. ḳop anta alkıntıġ. Anda ḳalmışı yir sayu ḳop turu ölü yorıyur ertig"[11].

---

[8] *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 21: "O zamanda kul kullu olmuştu. Cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı."

[9] *Köl Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi, st. 5-6: "Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırırmış. Yaklaştırıp konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış."

[10] *Köl Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi, st. 8: "O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin, Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında otururbut edebiyen il tutarak oturacaksın."

[11] *Köl Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi, st. 8-9: "Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda geri kalanımla her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun."

Levent Şahverdi Arşivi

"Türk Oğuz begleri budun eşidiñ! üze teñri basmasar asra yir telinmeser Türk budun iliñin törüñin kim artatı (udaçı erti). Türk budun ertin, ökün, Küregüñün üçün igidmiş bilge ḳaġanıñın ermiş barmış edgü iliñe kentü yañıldıġ. yablaḳ kigürtüg. yaraḳlıġ ḳandın kelip yanya iltdi. Süñüglüg ḳandın kelipen süre iltdi. Iduḳ Ötüken yış budun bardıġ. ilgeri barıġma bardıġ, ḳurıġaru bardıġ. Barduḳ yirde edgüg ol erinç: Ḳanıñ subça yügürti, süñüküñ taġça yatdı. Beglik urı oġluñ ḳul boldı, işilik ḳız oġluñ küñ boldı"[12].

Bilge kağan bu duygulu seslenişlerden sonra, budunu için son uyarıcı sözleri şu cümlelerde toplamıştır:

"Türk begler budun bunı eşidiñ, Türk budun tirip il tutsıḳıñın bunda urtum. Yañılıp ölsikiñin yime bunda urtum. añar körü biliñ."[13]

Demek oluyor ki, tarihî geçmişi bir anıt hâlinde ve bir ibret dersi olarak ulusunun gözü önüne sermiş olan Bilge Kağan, işte yolunuzu buna bakarak çizin demekle, ta tarihin derinliklerinden ve bir "bengü taş" üzerinden yalnız o günün Türk ulusuna seslenmemiş, bu günün ve geleceğin kuşaklarına da seslenmiştir. Bu seslenişle memleketinin ve ulusunun varlığını gelecek kuşaklara devretmiş bulunmaktadır.

Bu olaydan tam 12 yüzyıl sonra Türk ulusunun bağrından bir Mustafa Kemal çıkmıştır. O, memleketin en karanlık günlerinde ulusunun kanayan yüreğine merhem olmuş, onun elinden tutmuş ve Kutluğ Kağan gibi yurdu düşmanlar elinden kurtararak özgür bir devlet yaratmıştır. Ne var ki, Atatürk'le Kutluğ'un yolları bu noktada ayrılmış, Atatürk çok daha derinlere uzanan bir yeni yolda savaşını sürdüregelmiştir. Türk ulusunun içinde bulunduğu kötü şartlar, onu yeni ve ağır görevlere doğru itmiştir. O, sosyal kurumları ve iç yapısı sağlam temellere dayanmayan ulusların uzun süre bağımsız kalamayacaklarını biliyordu. Ve yine biliyordu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması, siyasal ve askerî bir sarsıntıdan öteye, kökleri sosyal temellere dayanan çöküntülerden ileri geliyordu. Bu sebeple, yarım yamalak düzeltme tedbirleri Türk toplumunu sağlam bir düzene sokamazdı. İşte bu yüzdendir ki, Atatürk Türk ulusunun bağımsızlığını bir bütün olarak ele almış; onu en yüksek başarıya ulaştıran Kurtuluş Savaşı'nı bile, Türk ulusunu gerçek bağımsızlığa ulaştıracak bir merhale olarak saymıştır. O, *"Hiçbir zafer gaye değildir. Zafer ancak kendisinden daha büyük bir gayeyi elde etmek için belli başlı bir vasıtadır Zafer bir fikrin istihsaline hizmet nisbetinde kıymet ifade eder Bir fikrin istihsaline dayanamayan zafer payidar olmaz. Her büyük meydan muharebesinden, her büyük zaferin kazanılmasından sonra yeni bir âlem doğmaktadır Yoksa başlıbaşına zafer boşa gitmiş bir gayrettir"*[14] diyordu. İşte bu derin görüş ve bu görüşü besleyen üstün yetenek dolayısıyladır ki, Atatürk, Türk ulusunun yaşayışına yeni bir yön verebilmiş; onda Batı kültürünün icaplarına uygun yeni

---

[12] *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 22-24: "Türk Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol. Disiplinsizliğinden dolayı, beslenmiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hatâ ettin, kötü duruma soktun.

Silâhlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde kazancın şu olmuştur: kanın su gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariye oldu. Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti."

[13] *Köl Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi, st. 10, 11: "Türk beyleri, milleti, bunu işidin. Türk milletini toplayıp il tutacağını burda vurdum. Yanılıp öleceğini yine burda vurdum. Ona bakarak bilin."

[14] *Nutuk*, C. II, s. 897

Levent Şahverdi Arşivi

hayat kaynakları filizlendirebilmiş; böylece sağlam ilkelere dayalı modern bir Türk devleti kurabilmiştir. Onun ulusuna bu yönde kazandırmış olduğu değerler ve atmış olduğu tohumlar, ulusunun geleceğini sağlam bir güvence altına alan verimli ürünlerdir. Bu bakımdan, Atatürk'ün öteki devlet kurucularından çok daha ayrıcalık taşıyan bir yanı vardır. Bu üstün değerdeki devlet kurucusu, bir gün gelmiş, ulusunun özgür ve modern bir devlet oluncaya kadar çektiği çileleri, geçirdiği felâketli dönemleri, yapılan savaşları, karşılaşılan ihanetleri ve elde edilen başarılı sonuçları, gerçek yönü ve vesikaları ile dile getirmek, ulusunun gözü önüne gerçek bir tarih tablosu hâlinde sermek istemiştir. İşte bu gerekçe ile ulusun temsilcileri önünde 36,5 saat süren tarihî nutkunu okumuştur. Böylece, bir Kurtuluş Savaşı'nın derin ve anlamlı hikâyesini, zaman silindirinin aşındırıcı etkilerinden kurtararak gelecek kuşaklar için birinci elden bir kaynak eser olarak ölümsüzleştirmiştir. O da eserinin sonunda millet temsilcileri ve genç kuşaklar yoluyla ulusuna şöyle seslenmiştir:

Muhterem Efendiler, sizi günlerce işgal eden uzun ve teferruatlı beyanatım, en nihayet mazi olmuş bir devrin hikâyesidir. Bunda milletim için ve müstakbel evlâtlarımız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek bazı noktalar tebarüz ettirebilmiş isem, kendimi bahtiyar addedeceğim.

Efendiler, bu beyanatımla, millî hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, millî ve asrî bir devleti nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.

Bugün vâsıl olduğumuz netice, asırlardan beri çekilen millî musîbetlerin intibahı ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir

Bu neticeyi Türk gençliğine emanet ediyorum.

Ey Türk gençliği; Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. istikbâlde dahi, seni bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahilî ve harici bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şeriat, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyayada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyânet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsi menfaatlerini müstevlilerin siyasî emelleri ile tevhid edebilirler. Millet fakr ü zarûret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte bu ahval ve şerâit içinde dahi, vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur![15]

Görülüyor ki, onun seslenişi yalnız geçmişi gözler önüne sererek gelecek olaylar için bir ibret dersi vermekten ibaret kalmamıştır. Bu sesleniş daha derinden daha anlamlıdır. O, memleketin geleceğini Türk gençliğine emanet etmekle, ona ağır ve

15 Not 14'te göst. y.

Levent Şahverdi Arşivi

mukaddes bir görev de bırakmıştır. Bu emanet, tarihin çemberinden geçmiş acı ve tatlı olaylarla Türk gençliği arasında gerçek bağlantıyı kurabilecek öyle bir emanettir ki, Türk gençliği yüklendiği bu ağır görev karşısında gerekli güç kaynağını da doğrudan doğruya kendi öz varlığında bulabilmektedir. İşte, Türk ruhunu ve Türkün manevî varlığını temsil eden Türkün Atası, ona bu yolu da açık seçik olarak veciz bir cümle ile çizivermiştir: *"Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur"*

Atatürk, elde edilen sonuçları büyük bir güvenle Türk gençliğine ve gelecek kuşaklara emanet etmekle, onlara birtakım değerler sistemini de birlikte emanet etmiştir. O, ulusuna, taklitçilikten sıyrılıp fikrin ve uygarlığın özüne inmeyi, yorumdan akılcılığa ve bilime geçmeyi, kültürün değerini, millî değerlere bağlılığı, kendine güvenmeyi öğretmiş; insanlara ve insanlığa barış içinde öncülük etmenin sırlarını da birlikte bırakmıştır. O, ulusuna, onu çağdaş uygarlık düzeyinde her zaman canlı ve taze tutabilecek, doğmalaşmamış bir fikir sistemi de hediye etmiştir. Onun görüşleri yalnız kendi ulusunda değil dünyada da bir devrim yaratmıştır. Bu görüşler ve Türkün Kurtuluş Savaşı, bu gün Asya ve Afrika'nın uyanan uluslarına ideal bir örnek olmuştur. Dünyanın geri kalmış bazı milletleri, kendi millî benliklerini bulabilmek için giriştikleri savaşta, onun açtığı çığırı benimsemişlerdir. Onun yolu ulusal egemenlik, ulusal kültür, *"yurtta sulh cihanda sulh"* sloganı ile bütün dünyaya örnek olabilecek bir yoldur. İşte Atatürk'ü ölümsüzleştiren ve ölümlülerden ayıran özelliği!

Onun Türk gençliğine bırakmış olduğu *emanet* öylesine güçlü öylesine mukaddes bir emanettir ki, onu benimseyenler artık kendilerine başka yollar, başka dünyalarda başka idealler ve başka önderler aramazlar. Yeter ki, bu mukaddes emanetin içinde gizlenen sırlar yeterince kavranabilsin. Bu bakımdan Atatürk'ün Gençliğe Hitâbesi derin bir anlam taşır. Yurt ve millet sevgisini kendileri için en büyük güç kaynağı sayan, muhtaç oldukları kudreti damarlarındaki asil kanda bulabilen, Atatürk öğretisini ve Atatürk İnkılâplarının özünü kavramış genç kuşaklar var oldukça, Türkiye Cumhuriyeti daha nice nice 50. yıllar kutlayabilecektir;

Cumhuriyetin 50. Yıl dönümü Anma Kitabı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1974, s. 57-66.

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. AHMET CAFEROĞLU VE MESLEKİ KİŞİLİĞİ*

Bu gün burada 1975 yılının Ocak ayı içinde kaybetmiş olduğumuz İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin pek değerli iki öğretim üyesini anmak üzere toplanmış bulunuyoruz. Konuya geçmeden önce, yüksek bir kadirbilirlik göstererek böyle bir toplantıyı düzenlemiş bulunan Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi Dekanlığına ve Fakülte Dekanı sayın Prof. Dr. Emel Doğramacı başta olmak üzere, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Tarih ve Sanat Tarihi Bölümünün öğretim üyelerine teşekkürlerimi sunmak isterim. Çünkü, kendilerini belli bir mesleğe veya belli bir alana adamış olan kişiler, gönülleri hizmet aşkı ile yanan ve ömür boyu çekilen meslek çilesini kendilerine zevk edinmiş olan kimselerdir. Amaçları, kendi meslek alanlarının gerektirdiği bilgileri adım adım daha ileriye götürebilmek ve bıraktıkları eserlerle insanoğluna daha yararlı olabilmektir. Yalnız meslek ve hizmet yolunda harcanan uzun yıllar ne kadar verimli ve başarılı olursa olsun, ölüm denilen gerçek, insan oğlunu bir gün ister istemez o mukadder göç noktasına getirip aramızdan uzaklaştırmaktadır. Gerçi, arkalarında maddî ve manevî eserler bırakmış olan kişiler, gerçekte ölmemekte, eserleri onları ilelebet yaşatmaktadır. Ancak, yine de unutmamak gerekir ki, memleket ve meslek hizmetinde ün yapmış kimselerin geride kalan meslektaşlarına ve bilim kuruluşlarına düşen bir görev de, artık beden varlıkları aramızdan ayrılmış olan bu kişilerin manevî varlıklarını ve bıraktıkları eserlere karşı olan şükran duygularımızı canlı tutacak anma toplantıları düzenlenmektir. İşte, bu gün yapılan bu büyük toplantı, böyle bir anlam taşımaktadır. Hele toplantının İstanbul'da değil de Ankara'da ve bir kardeş Fakültede düzenlenmiş olması, bu anlamı daha da derinleştirmiş bulunuyor. Şimdi hakkında birşeyler söylemeğe çalışacağımız Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ise, kendi alanının bu anmaya gerçekten hak kazanmış üstün değerlerindendir. Bu kısa anma konuşmasında, ben sizlere A. Caferoğlu'nu daha çok meslekî yönü ile tanıtmaya çalışacağım.

17 Nisan 1899 yılında Azerbaycan'ın Gence şehrinde doğmuş olan A. Caferoğlu'nun hareketli ve değişik bir yetişme tarzı vardır. İlk tahsilini Özbekistan'ın Semerkant şehrinde (1908), Orta ve Lise tahsilini de Gence şehrinde (1909-1916) tamamlayan Ahmet Caferoğlu, önce Kiew'deki (Ukrayna) Yüksek Ticaret Okuluna girmiş ve 1916-17 yılında 3 sömestre kadar bu okula devam etmiştir. Rus ihtilâlinin patlak vermesi üzerine, 1917 yılı sonlarında, memleketi Gence'ye dönerek Azerbaycan'ın kurtuluş hareketine katılmış ve topçu onbaşısı rütbesi ile muharebelere girmiştir. 1919 yılında Bakû Üniversitesi'nin Şarkiyat Bölümüne kaydolan ve buraya bir sömestre kadar devam eden A. Caferoğlu, 1920 yılında Azerbaycan'ın Sovyet orduları tarafından işgali üzerine, İstanbul'a gelerek tahsiline Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde devam etmiştir. 1924 yılında Edebiyat Fakültesini bitirmiş, kısa bir süre de kütüphane memurluğu ve Türkiyat Enstitüsü'nde asistanlık yapmıştır. 1925 yılı sonlarında Alman Dış İşleri Bakanlığınca verilen burstan yararlanarak Almanya'ya gitmiştir. Bu dönemden başlayarak Türk dili alanına intisap etmiş olan A. Caferoğlu, 1925-29 yılları arasında 5 yıl süre ile Avrupa'da kalmıştır. Önce Berlin'de kısa bir süre ünlü Türkolog W Bang'ın, A. von Le

* Bu konuşma, 28 Mart 1975 tarihinde Hacettepe Üniversitesi "M" salonunda yapılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Coq'un, Vasmer ve Westermann'ın derslerine devam etmiş, daha sonra öğrenimini Breslau Üniversitesi'ne aktararak, çalışmalarını F. Giese, C. Brockelmann, Schaeder gibi ünlü doğubilimcilerinin yanında sürdürmüştür. Burada F. Giese'nin yönetimi altında, "Bayatî" adı verilen ve *Gence* ağzından derlenen Azerî türküleri ile, bunların dil yapısı üzerinde hazırlamış olduğu "75 Azärbajğanische Lieder 'Bajaty'in der Mundart von Gänğä nebst einer sprachlichen Erklärung"[1] adlı doktora tezi ile 15 Mayıs 1929'da Dr. Phil. ünvanını almıştır. Aynı yıl Türkiye'ye dönen Ahmet Caferoğlu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne Doçent (müderris muavini) olarak tâyin edilmiştir. 1938 yılında Profesörlüğe yükselmiştir, 1946 yılında Yeni Türk Dili Kürsüsünün başkanlığına getirilmiştir. Bu kürsüdeki başkanlık görevi 1973 yılında emekli oluncaya kadar devam etmiştir[2].

Hocalık ve Öğreticilik Yönü

A. Caferoğlu'nun 40 yılı rahatlıkla dolduran bir meslek hayatı vardır. Bu süre içinde o, bir üniversite öğretim üyesi olarak hem hocalık ve öğreticilik, hem de araştırıcılık yönü ile kendini yoğun ve disiplinli bir çalışmaya yöneltmiştir. Güler yüzü, enerjik yapısı ve yorulmak bilmez çalışma gücü ile, her zaman sevilen ve aranan bir öğretici olmuştur. O, öğrencileri arasında, Türk Dili Bölümüne giren bir öğrencinin ilk tanıdığı ve yakınlık duyduğu bir hoca olarak tanınmıştır. Büyük bir ilim adamı olma vasfı bir yana, aynı zamanda popüler bir kişi idi. Yerine göre büyükle büyük, küçükle küçük olmasını bilir, sözünü sohbetini dinletirdi. Öğrencileri onun en güç konulardan en basit konulara kadar hiçbir ayırım yapmadan eğildiğini, ilk sömestirden eline aldığı bir öğrenciyi, mezun edinceye kadar yakından takip ettiğini, hatta onların fakülteyi bitirdikten sonraki durumları ile bile ilgilendiğini dile getirirler. Yine birçoklarımızın bildiği gibi, o kendi hayatındaki disiplinli çalışmayı aynı şekilde öğrencilerinden de beklerdi. Türk kültür tarihinin incelenip değerlendirilmesi için öğrencilerinin eski Türk yazı türlerini en kısa zamanda öğrenmelerini ister, bu konuda ihmalkârlık gösterenlere, hocalık sorumluluğundan gelen bir sitem duygusu ile "gidin kendinizi Sarayburnu'ndan denize atın" diye takıldığını anlatırdı.

Yine bütün gücü ile öğrencilerine kitap ve okuma sevgisini aşılamaya çalışırdı. Onca, kitapsız kalan ve okumaktan uzaklaşan bir insan ruhu bedenen daha çabuk çökmeye mahkûmdu. Hiç unutmam, bir doçentlik sınavı sırasında, ayrılığına asla dayanamayacağım iki şeyden biri, kitaplardan ve okumaktan uzaklaşmaktır demişti. İşte onun imrenilecek bu kitap ve okuma tutkusu dolayısıyla, zengin bir kitaplığı ve geniş bir bibliyografya bilgisi vardı. Birçoklarımız hiçbir yerde bulamadığımız çok eski ve

---

[1] Bkz. MSOS XXXII (1929), s. 55-79; MSOS XXXIII (1930), s. 105-129. Ayrıbasım 18 Januar 1930, Breslau, 50 s.

[2] Ahmet Caferoğlu'nun hayatı üzerine daha geniş bilgi için bkz.: 75 *Azärbajğanische Lieder "Bajaty" in der Mundart von Gänğä nebst einer sprachlichen Erklärung* (Ayrı basım), 18 Januar, 1930, 50 s.; "Caferoğlu, Ahmet", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt IX (Fasikül 67), s. 182; Mecdut Mansuroğlu, "Ahmet Caferoğlu, Philologue et dialectologue turc", *Orbis*, Tome VII, No. 2 (1958), s. 590-594; J. Eckmann, "Ahmet Caferoğlu'nun eserleri, Doğumunun 60. yıl dönümü münasebetiyle", *TDED*, Cilt IX (1959), s. 1-18; Omeljan Pritsak, "Zum 60. Geburtstag Ahmet Caferoğlu's", UAJb. XXXII, Heft 1-2 (1960), s. 88-89; Mehmet Altunbay, Prof. A. Caferoğlu, *Mücahit*, No. 30 (Haziran 1960), s. 17-18; Osman F. Sertkaya, "Ahmet Caferoğlu'nun Hayatı ve Eserleri (Doğumunun 70. yıl dönümü münasebetiyle)", TDED. XVII (1969), s. 1-3; Meydan Larousse, "Ahmet Caferoğlu maddesi;" *1972-1973 Yıllarında Emekli Olan İ. Ü Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul 1974, s. 9-11; Ahmet Caferoğlu.

Levent Şahverdi Arşivi

mevcudu kalmamış yayınları, bazı dergi kolleksiyonlarını ve ele geçmemiş yabancı memleketlerdeki literatürü onun özel kitaplığından alıp yararlanabilirdik. Bu meziyetleri ve yüzünden hemen hiç eksilmeyen insan sevgisinden gelen tebessümü, onu hocalık ve meslektaşlık yönleri ile aranılır bir kişi durumuna getirmiştir.

Araştırıcılık Yönü

A. Caferoğlu'nun belirli vasıflarından biri de araştırıcılık yönüdür. O, bu yönü ile de pek verimli ve geniş muhtevalı bir bilim adamı olmuştur. Bu özelliği dolayısıyla, daha ilk yazılarını çıkardığı 1923 yılından başlayarak yalnız dil konularına saplanıp kalmamış, edebiyat, halk edebiyatı, folklor ve tarih gibi Türk dilinin yardımcı alanlarında da kalem oynatabilmiştir. Meslek hayatı süresince 350'den fazla yayım yapmış bir bilim adamıdır. Onun bir yazısında *Orhun Abideleri*'ndeki atalar sözünü ele alırken[3], bir başka yazısında Anadolu halk şairi Karacaoğlan'ı[4], Azerî şairi Serâcî'yi[5] işlediğini, Anadolu ve Azerbaycan çocuk folklorunda şamanizmin kalıntılarını[6], yahut Azerîcedeki Moğolca unsurları[7] değerlendirdiğini, daha başka bir yazısında Rus-Azerî münasebetlerine veya Türk kobuzunun dünya edebiyatındaki yerine temas ettiğini, hatta Ayasofya kütüphanesindeki yazma bir Sırp lûgatı dolayısıyla bazı görüşlerini dile getirdiğini görebilmekteyiz. Onun bu geniş muhtevalı şahsiyeti ve bazı yabancı dilleri iyi bilmesi, ilmî dergi sayfalarında, yabancı ülkelerdeki Türkoloji çalışmalarının daha yakından izlenebilmesi ve Rus dilinde yazılmış nice literatürün tanınabilmesi imkânları da sağlanmıştır. Yine şahsiyetinden ve çalışma üslûbünden gelen bir özelliği dolayısıyla, onun daha dar anlamı ile doğrudan doğruya dilcilik alanına giren araştırma ve incelemelerinde de genişlemesine bir yol takibettiğini görmekteyiz. Türk dilinin oldukça yeni bir bilim dalı olması ve ilmî dilciliğin köklü bir geleneğinin de bulunmaması, Caferoğlu gibi bu bilim dalının ilk öncülüğünü yapma durumunda olan kişilere ister istemez böyle geniş muhtevalı bir vazife de yüklemiş bulunuyordu. O, bu vazifeyi hakkıyla yerine getirmiş olan âlimlerdendir. Yorulmak bilmez yapısı ve bitmeyen enerjisi sayesinde bir yandan Orhun ve Yenisey harflerinin yapısı üzerinde dururken[8], öte yandan Uygurcanın bir sözlüğünü hazırlayabilmiş[9], bir yandan Abu Hayyan'ın Kitabü'l-idrâk li-lisân il-Etrâk adlı Arapça eserini yayın alanına çıkarırken[10], öte yandan bir Kumuk sözlüğü[11] hazırlamaya koyulabilmiştir. Bir yandan Çağataycanın ve Nevaî dilinin[12] derinliklerine inerken öte yandan Anadolu ağızları üzerine ciltler dolusu derlemeler yapabilmiştir.

Onun kitap hâlinde yayımlanmış değerli eserleri dışında 200'e yakın makale çapında bilimsel araştırma ve incelemeleri de vardır. O, bir kısım konularda etraflı ve

3 bkz. TDED. XVII (1969), s. 6, Nr. 19.
4 a.g.m., s. 6, Nr. 18.
5 a.g.m., s. 7, Nr. 36.
6 a.g.m., s. 14, Nr. 143.
7 a.g.m., s. 7, Nr. 37.
8 a.g.m., s. 11, Nr. 105.
9 a.g.m., s. 9, Nr. 69; s. 12, Nr. 117; s. 13, Nr. 128; s. 28, Nr. 353.
10 a.g.m., s. 6, Nr. 28.
11 a.g.m., s. 10, Nr. 95.
12 a.g.m., s. 13, Nr. 127.

Levent Şahverdi Arşivi

derinlemesine bir inceleme yolu izleyerek, bize o konuda en doyurucu sonuçları getirebilmiştir. Herhangi bir konuyu derinliklerine inmeyen ölçülerle ele alan yazılarında ise, daha çok dikkatleri bu konu üzerine çekme ve yeni çalışmalara bir yön verme amacına dayanmıştır. Onun öncülük ettiği bazı çalışma alanları ise, kendisinin büyük çapta bir ilim adamı olabilme kabiliyeti dolayısıyla doğrudan doğruya geniş çaplı işlere girişme şeklinde kendini göstermiştir.

Anadolu ağızları üzerindeki derlemelere dayanan 9 ciltlik malzeme külliyatı bu amaca yönelmiş bir çalışma ürünüdür. Anadolu'nun en batı kesiminden başlayarak doğu sınırlarına, en kuzey kesiminden başlayarak güney ve güneybatı illerimize varıncaya kadar hemen bütün Anadolu bölgesini karış karış dolaşarak yabancı araştırıcıları geride bırakan ve yerli araştırıcılara öncülük etme şerefini kazanan bir derleme faaliyetini gerçekleştirebilmiş olması, işte onun fevkalâde dinamik ve verimli bir âlim olma vasfından ileri gelmektedir. O, bu alandaki 15-20 yıl süren uzun ve yorucu çalışma ve yayınları ile Anadolu'ya ait bir ağız malzemesini ilim alanına toplu olarak sunan ilk araştırıcı olmuştur. Bu metinler sayesinde daha hiç el atılmamış olan çeşitli bölgelerin dil yapıları çalışmalarını amaç bildiği belli bir noktaya kadar getirdikten sonra, küçük ağız bölgelerini ele alan derinlemesine çalışmaları da, kendisinin "vârislerimdir" diye nitelendirdiği genç araştırıcılara bırakmıştır[13].

O, verimli ilmî faaliyetinin bir sonucu olarak, birçok yabancı bilim kuruluşlarına muhabir, asıl yahut şeref üyesi olarak kabul edilmiş veya kendisine Türkiye temsilcilikleri verilmiştir. Nitekim onun 1937 yılında Polonya Müsteşrikler Cemiyeti *(Polskie Towazystwo Orjentalistezne)*'ne üye, 1938 yılında Polonya İlimler Akademisi *(Polska Akademja Umijetnosci)*'ne, 1944 yılında Macar İlimler Akademisi'ne bağlı *Körösi Csoma Cemiyeti*'ne muhabir üye, 1949 yılında *International Onomastique Cemiyeti*'ne Türkiye temsilcisi olarak seçildiğini görüyoruz. Yine 1953 yılında *Hür Ukrayna İlimler Akademisi*'ne muhabir, *Centre International de Dialectologie Générale* (Louvain) ve Ural-Altay Cemiyeti *(Societes Uralo-Altaica)*'ne de üye seçilen A. Caferoğlu'na aynı yıl içinde Hür Ukrayna Üniversitesi'nce şeref doktorluğu *(Doktor honoris causa)* ünvanı da verilmişti. 1955 yılında İspanya hükûmeti tarafından *'De Alfonso X El Sabio'* nişanı ile taltif edilmiş; 1956'da *L'Atlante Linguistico Mediterraneo-A.L.M* 'nin Türkiye temsilciliğine seçilmiş, 1970 yılında *Institut International de Culture Maritime* (İsviçre)'e, 1973 yılında da Fin-Ugur Cemiyeti *(Societé Finno-Ougrienne)*'ne muhabir üye olarak seçilmiştir.

Kurulduğu günden beri *Türk Dil Kurumu* üyesi olan, ayrıca Kurumun Yönetim Kurulu üyeliklerinde de bulunan A. Caferoğlu, 1966 Nisanından emekli olduğu 1973 yılı Temmuzu'na kadar *Türkiyat Enstitüsü Müdürlüğü*'nü de yapmıştır.

Türkiyat Mecmuası, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Türk Kültürü Araştırmaları, Annali, Bellettino, Onoma, Orbis, Oriens, Rocznik Orientalistyczny, Revue Internationale des Etudes Balkaniques, Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen II Abt. Westasiatische Studien, Ural-Altaische Jahrbücher, Der Neue Orient gibi yerli ve yabancı Türkoloji dergilerinde yazıları yayımlanmış olan A. Caferoğlu, *Azerbaycan Yurtbilgisi, Revue des Etudes d'Azerbaidjan* (Ocak 1932 - Kasım 1934;

13 A. Caferoğlu'nun yayınlarının tam listesi için bk. a.g.m., s. 5-28 ve *1972-73 Yıllarında Emekli Olan İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyeleri*, İstanbul 1974, s. 13-38.

Levent Şahverdi Arşivi

Şubat 1954), *Türk Amacı* (Temmuz 1942 - Şubat 1943), *Türk Dili ve Edebiyatı* dergilerinin de sahiplik, müdürlük ve sorumlu müdürlüklerini yapmıştır.

O, bir insan, bir hoca, bir meslektaş ve bir araştırıcı olarak, burada ancak kısaca dile getirmeye çalıştığımız çeşitli yönleri ve aramızdan ayrıldığı güne kadar devam ettirdiği yoğun çalışmaları ile büyük ve verimli bir ilim adamı olabilme vasfına gerçekten hak kazanmış olan ölümsüzlerdendir.

Ebedî uykusunda huzur içinde yatabilir. Ruhu şâd olsun.

Türk Kültürü, S. 157, Atatürk Sayısı (Kasım 1975), s. 31-36.

Levent Şahverdi Arşivi

İSPANYA NOTLARI

Madrid Otonom Üniversitesi (Universidad Autonoma de Madrid)'ne bağlı Doğu ve Afrika Dilleri Araştırmaları Enstitüsü (İnstituto de Enstudios Orientales y Africanos)'nden aldığım bir davetle katıldığım ve bu yıl 29 Haziran - 4 Temmuz 1981 tarihleri arasında İspanya'nın Cuenca şehrinde yapılmış olan IV. Milletlerarası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları (CIEPO) sempozyumundan dönmüş bulunuyorum. Belirli aralıklarla böyle bir sempozyumun yapılmasına ilk defa 1971 yılında, biraz da tesadüflerin geliştirdiği bir sebeple karar verilmiştir.

Her yıl Avrupa, Amerika veya Asya kıtasındaki memleketlerin uygun bir şehrinde yapılmakta olan Permanent İnternational Altaistic Conference (PİAC)'in XIII. toplantısı 1970 yılında Fransa'nın Strasbourg şehrinde yapılmıştı. Bu konferansa, Altay dil ailesini oluşturan Türkoloji, Mongolistik, Tunguzoloji, Kore ve Japon dillerinin dünyanın her köşesindeki değerli araştırıcıları katılıyordu. Ama ağırlık merkezi Türkolojide idi. Konferansın o yılki davetçisi ve Organizasyon Komitesi geçici Genel Sekreteri, Strasbourg Univ. Türkoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. I. Melikoff'un, toplantının yapıldığı salona doğru uzanan koridora Turkologie başlıklı bir yazı koydurmuş olması, Altaistiğin Mongolistik ve Tunguzoloji gibi öteki alanlarını temsil eden üyeleri, özellikle konferansın sürekli Genel Sekreteri Prof. Dr. Denis Sinor ile Prof. Dr. I. Melikoff ve Türkoloji müntesipleri arasında soğuk bir rüzgârın esmesini engelleyememişti. İşte bu küçük sürtüşme, emsaline ender rastlanır mutlu bir gelişmeye zemin hazırlamıştır.

Yıl 1971. PİAC'ın Viyana-Strebersdorf'da, Viyana Univ. Şarkiyat Enstitüsü (Orientalisches İnstitut Universitaet Wien) Prof. Dr. Karl Jahn'ın organizatörlüğünde yapılmış olan XIV. toplantısındayız. İçlerinde Prof. Dr. A. von Gabain, Prof. Dr. I. Melikoff, müteveffa Prof. Dr. A. Bombaci, Prof. Dr. A. Tietze, Prof. Dr. G. Hazai, Prof. Dr. B. Flemming ve bizim de bulunduğumuz altı yedi kişilik küçük bir Türkologlar grubu, aralarında yaptıkları istişarî bir toplantı ile, Osmanlı ve Osmanlı öncesi çalışmalarının ayrı bir sempozyum hâlinde geliştirilmesine ilk zemini hazırlamış oldular. Bu güzel teşebbüs, daha sonra 19-23 Eylül 1972 tarihleri arasında Bursa'da rahmetli Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın başkanlığında, tarihçilerin ağırlıkta olduğu yine altı yedi kişilik küçük bir grubun yaptığı başka bir toplantıyla ilk defa resmî bir hüviyet kazanmış ve bir Organizasyon Komitesinin kurulması ile sonuçlanmıştır. İşte CİEPO, daha, çok yeni olan böyle bir gelişmenin eseridir.

İki yılda bir yapılan bu sempozyumun ilki, 24-26 Eylül 1974 tarihleri arasında Napoli Univ. Doğu Dilleri Enstitüsü (Istituto Universitario Orientale) Müdürü A. Bombacı'nın organizatörlüğünde, Napoli'de; ikincisi. 5-10 Eylül 1976 tarihleri arasında Hamburg Üniv. Yakındoğu Tarih ve Kültürü Semineri (Seminar für Geschichte und Kultur des Vorderen Orinets) öğretim üyeleri Prof. Dr. B. Spuler ile Prof. Dr. B. Flemming'in organizatörlüğünde Hamburg'da; üçüncüsü de 18-22 Eylül 1978 tarihleri arasında Sarayova Üniv. Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Şarkiyat Enstitüsü (Univerzitet u Sarajevu, Filipoviç ve Prof. Dr. V. Boşkov'un organizatörlüklerinde, Yugoslavya'nın *Sarayevo* (Saraybosna) şehrinde yapılmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

İspanya'nın *Cuenca* şehrinde yapılmış olan dördüncü toplantısında, organizatörlük görevini, başkan olarak Madrid Otonom Üniversitesi rektörü ve bu üniversiteye bağlı Doğu ve Afrika Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Pedro Martinez Montavez Genel Sekreter olarak aynı enstitü profesörlerinden değerli tarihçi Prof. Dr. Joşe M. Barrel-Sanchez, Yazışma ve İrtibat Sekreteri olarak da enstitünün değerli öğretim görevlisi Süleyman Salom üstlenmişlerdir.

Bu sempozyuma katılmak üzere, Ankara ve İstanbul'un yeknesak hava alanlarından başlayarak önce *Roma*'ya sonra da *Madrid*'e kadar uzanan uçak yolculuğumuz oldukça renkli geçmiştir denebilir. Değerli meslektaşım ve yol arkadaşım sayın Prof. Dr. Ercüment Kuran'la birlikte *Madrid*'e hareket için *Roma* havaalanının transit salonundaki 4,5 saatlik bekleyişimiz sırasında, gördüklerimizle memleketimizin şartları arasında, gelişmişliğe özlemin ifadesi olan karşılaştırma yapmaktan kendimizi alamadık. Roma hava alanının uçsuz bucaksız genişliğini, dünyanın her tarafına Yenicami önündeki güvercinlerin konup kalkışını andıran sıklıktaki uçak havalanmalarına imkân verecek mükemmeliyete sahip olduğunu gördükçe, bu alanın iç ve dış hatlar bölümünün, her 15-20 dakikada oluk gibi akan insan seline rağmen bir saat mükemmeliyeti ile işlediğine şahit oldukça, takdir hislerimiz bir kere daha yıldan yıla gerçekleşmesini hasretle beklediğimiz temennîlere dönüşüverdi.

19.25'te İberya Hava Yollarına ait bir uçakla *Madrid*'e doğru havalandığımızda, bizim deyimimizle kara kaşlı, kömür gözlü, buğday tenli, güler yüzlü İspanyol hosteslerinin kendilerine has misafirperverliği ile ağırlanıyorduk. Bej renk üzerine enine boyuna ince beyaz çizgilerle karelenmiş ipek kumaştan kısa kollu üniforma elbiselerinin, bordonun hâkim olduğu pembe, mavi, yeşil çizgili kol kapakları ile, biraz da bizim fesimizi andıran bordo kepleri, daha ilk bakışta İspanyol turizminin kendine has bir özellik taşıdığına işaret ediyordu. Aynı özellik, bolluk ve lezzeti ile yemeklerinde de göze çarpmıyor değildi.

Madrid hava alanı da *Roma*'dakini aratmayacak bir mükemmeliyete erişmiştir dersek yanılmış olmayız. Alanın ardarda gelen iniş ve kalkışları karşılayabilecek kapasitesi bir yana, bekleme salonlarının yolculara huzur veren genişlik, rahatlık ve temizliği, insan zevkine hitap eden düzenlenişi ve hâtıra İspanyol eşyalarını teşhir eden satış yerleri ile, İspanya'ya ilk adımını atan bir yolcu veya turistte pek olumlu izlenimler uyandıracak niteliktedir. *Madrid*'e indikten ve geceyi orta halli bir pansiyonda geçirdikten sonra, ertesi sabah erkenden, üç saat süren ve TER tren diye adlandırılan bir expres tren yolculuğu ile *Madrid*'in 165 km. doğusundaki 37.000 nüfuslu *Cuenca*'ya ulaşabildik.

İnsan ilk defa gelmiş olduğu bir ülkede her nedense gördüklerini dikkatli birer gözlemden geçirerek, tecrübelerinin ışığında yeni bir değerlendirmeye tabî tutma tecessüsünden kendini alamıyor. İspanya'ya ilk gelişimiz olduğu için durum aşağı yukarı bizim için de böyle olmuştur. Gerek *Cuenca*'ya gidiş ve dönüşümüz sırasında *Madrid*'te geçirdiğimiz günler ve şehrin görülmeye değer yerlerinde yaptığımız ziyaretler gerekse *Cuenca*'da sempozyum dolayısıyla kaldığımız üç beş günlük süre, bize, İspanya hakkında az da olsa genel bir fikir vermiştir sanırız.

İspanya'da Geçen Günler

Biri Akdeniz'in en doğu öteki en batı ucunda olmak üzere hemen hemen aynı büyüklükte birer yarımada üzerinde yer almış bulunan İspanya ile Türkiye arasında,

Levent Şahverdi Arşivi

dikkate değer tarih ve politika paralelliği dışında, iklim ve tabiat yapısı ile insanları bakımından da yakın bir benzerlik göze çarpmaktadır. İspanya sınırından *Madrid*'e ve *Madrid*'ten *Cuenca*'ya kadar uzanan yolculuğumuz sırasında etrafı seyrettikçe zaman zaman sanki Orta Anadolu'da seyahat ediyormuşuz gibi bir hisse kapılmaktan ve gayri ihtiyarî "burası da tıpkı bize benziyor" demekten kendimizi alamadık. Bu ülkenin en göze çarpan özelliklerinden biri de, arazisinin, toprak yapısı bakımından bize çok benzer ve geniş alanlarının da çok az ağaçlandırılmış olmasıdır (Tabiidir ki şehirler bu görünümün dışında kalır.) Küçük kütüklü sevimli üzüm bağları, buğday ve mısır tarlaları ile sebze bahçeleri, göz alabildiğince uzanan düz veya hafif meyilli ovaların tabiî süslerini oluşturuyordu. Bazı bölgelerde yer yer bunlar arasına serpiştirilmiş kısa veya orta boylu gümüş yeşili zeytin ağaçları da manzaraya daha değişik bir görünüm kazandırıyordu. Bizde, Orta Anadolu bölgesinde zeytin ağacı yetiştirilemediği hâlde, buralarda benzer iklim şartları altında hatta *Madrid*'in içinde bile rahatlıkla yetiştirilebilmiş olması, herhalde üzerinde durulmaya değer bir husustur. *Cuenca* yolculuğunda trenin penceresinden etrafı seyrederken, gözlerimizin önünden birer sinema şeridi sürati ile geçen manzaralar arasında bizim Anadolu köylerinin evlerini andıran basık damlı, minik pencereli, hatta pencereleri basit ikişer demir çubukla parmaklık hâline getirilmiş evlerin de gözümüze iliştiği oluyordu. Dinleri ve dilleri dışında, boyları bosları, simaları ve davranışları ile insanlarının da bize benzeyen yanları olsa gerek. Belki de İspanya'yı nazarımızda daha sevimli kılan duygu biraz da bu benzerlikten kaynaklanıyor olmalıdır. Yalnız, şunu da belirtmek gerekir ki, İspanya, teknik kalkınmada ve kültürel değerlerine bağlı kalarak yaptığı bir gelişmede hayli büyük bir mesafe almış bulunuyor. Bunu daha ilk bakışta sezmemek mümkün değildir. Bizden önce Madrid'i ziyaret etmiş olan değerli şair ve yazarımız Yavuz Bülent Bakiler ile sayın Prof. Dr. Metin And'ın da belirttikleri üzere, bu ülkedeki intizam, temizlik ve gelişmişliğe hayran olmamak elde değildir. İspanyollar, İspanyolcadan başka dil bilmedikleri hâlde, en mütevazisinden en lüksüne kadar bütün pansiyon ve otellerindeki pırıl pırıl temizlikle, yabancıya hizmet anlayışının sağladığı kolaylık ve üstünlükle, metrolarındaki, tren istasyonlarındaki, otobüslerindeki, taksilerindeki, lokanta ve gazinolarındaki lüks yerine göze çarpan sadelik ve mükemmeliyet, caddelerindeki, sokaklarındaki, parklarındaki insanı saran manevî hava, insana, bu ülkede turizmin neden yılda 30 milyar dolarlık gelir sağlayan bir başarıya ulaşabilmiş olduğunun sırrını çok daha kolay çözdürebiliyor.

Her ülkenin olduğu gibi, elbette İspanya'nın da görülmeye değer müzeleri, katedralleri, tarihî ve turistik yerleri vardır. İspanya bu bakımdan doyurucudur. Ancak, bunların dışında bir turisti öncelikle kendine çeken ve gördüklerinin cazibesine kaptıran şey, o memleketin genel havasıdır. İspanya'nın merkezi olan *Madrid*'in, şehri doğudan batıya, kuzeyden güneye doğru saran ve geniş meydanlarla biribirine bağlanan iki sıra ağaçlı geniş caddelerinden yalnız bir ikisinde yapılacak bir gezinti bile, bu şehrin ne kadar durmuş oturmuş bir havası olduğunu ve şahsiyetli bir gelişmeden geçtiğini hemen gözler önüne serebilmektedir.

Bu büyük şehir; müzeleri, kiliseleri, katedralleri kültür ve sanat eserleri, her semtte irili ufaklı yeşil birer ada oluşturan parkları; geniş ağaçlı caddelerin iki yanlı kaldırımları boyunca büyüklü küçüklü mağaza vitrinlerini donatan İspanya'ya has çeşitli turistik eşyaları, antik eşya satış yerleri; parklarını, meydanlarını süsleyen krallık devirlerine ait irili ufaklı heykelleri, insanın içine serinlik veren estetiği güçlü havuzları ve nihayet

Levent Şahverdi Arşivi

şehrin bütün heybet ve haşmetini ortaya koyan binaları ile insanı kolayca büyüleyebiliyor. Madrid caddelerinde, mimarî bakımından XIV., XV. yüzyıllar ortaçağından başlayarak bugüne kadar uzanan ve Habsburglar, Burbonlar devirleri ile XIX. yüzyıl romantik çağını, bu günün modern yapılarını içine alan beş ayrı tarzı yanyana veya iç içe görmek mümkündür. Ancak, bu farklı tarzlar arasında birbiri ile tezatlaşmayan, insanın içine huzur veren bir uyumun sağlanabilmiş olduğunu da hemen farkedebiliyorsunuz! Anlaşılıyor ki, İspanyol milleti, kendine has olan değerlerini taklitçiliğin kurbanı etmeden, şahsiyetli bir gelişmeden de geçirerek somutlaştırmasını bilmiştir. İşte bu yol, bir ülkeye bir yandan turizmin altın anahtarlı kapısını açarken, bir yandan da kendi kendini en iyi tanıtma vasıtası olabilmektedir. Sanırız ki, İspanya bizim için turizmin öncülerine de kültür propagandacılarına da iyi bir örneklik edebilir. Bir milletin kendisine öteki gelişmiş dünya milletleri arasında sağlam bir taht kurabilmesinin en etkili yolu, hiç şüphe yok ki, millî kültür değerlerinin yozlaştırılmadan, şahsiyetli ve belirgin ölçülerle ortaya konabilmesine bağlıdır. Bizce, dünyayı İspanya'ya çeken sır bu noktadadır.

İspanya ve Madrid üzerindeki bu kısa gözlemlerden sonra biz yine asıl konumuza dönelim:

Sempozyum Çalışmaları

Cuenca'da, kaldığımız Toremangana turistik oteline uzak olmayan Tasarruf Sandığı binasının konforlu bir salonunda, 30 Haziran 1981 Salı sabahı yapılan açılış töreni ile, sempozyum çalışmaları başlatılmış oldu. Sempozyuma Türk kültürü üzerindeki son araştırmaların orijinal sonuçlarını getirmek, bunları tartışmalara sunarak yeni katkılarla beslemek, meslektaşlar arasındaki bilgi ve dostluk alışverişini pekiştirmek üzere Amerika'dan, İsrail ve İspanya'ya, Polonya ve Hollanda'dan Mısır ve Tunus'a kadar uzanan dört kıtadan ve 20 ülkeden 50'ye yakın ilim adamı katılmış bulunuyordu. Türkiye'yi İstanbul'dan Prof. Dr. Fahir İz ile Prof. Dr Abdülkadir Karahan, Ankara'dan da Doç. Dr. Muzaffer Arıkan, Prof. Dr. Adnan Erzi, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Prof. Dr Ercüment Kuran, Prof. Dr. Şerafettin Turan, Prof. Dr. Hüseyin Yurdaydın ve Prof. Dr. Yaşar Yücel temsil etmişlerdir. Türkiye, ayrıca Chicago Üniversitesi'nden Prof. Dr. Halil İnalcık ve Wisconsin Madison Üniversitesi'nden Prof. Dr. Kemal Karpat tarafından da temsil edilmiştir.

20 dakikalık bildiriler her oturumda üçer konuşma yapılabilecek şekilde, sabahları ikişer öğleden sonraları da ikişer olmak üzere 15 oturumda toplanmıştır. Pek düzenli bir şekilde idare edilen bu oturumlarda, her üç konuşmadan sonra, bildiri sahiplerine sorular yöneltilmiş veya bildiriler tartışmaya sunulmuştur. Çalışmaları yorgunluk ve monotonluktan kurtarmak üzere oturumlar arasına yarımşar saatlik kahve ve çay molaları da eklenmiştir. Sempozyumdaki bu çalışmaların zevkini öğlenleri saat 14.00'te, akşamları da saat 21.00'de Torremangana otelinin huzur verici yemek salonunda başlayan yemek fasıllarının bütünleştirdiği lezzetli İspanyol yemekleri de kayda değer hususlardandır.

Sempozyuma sunulan bildirilerin ağırlık merkezini, tarihçi üyelerin çokluğu dolayısıyla daha çok tarihî konular oluşturuyordu. Osmanlı ve Osmanlı öncesi kültürünün dil ve edebiyat alanları ile ilgili enteresan bildiriler de vardı. Sunulan bütün bildirileri, konularının nitelikleri bakımından birkaç alt grupta özetlemek mümkündür.

Levent Şahverdi Arşivi

Bunlar içinde: H. Yurdaydın'ın, *Madrid'de Bibliotheca Nacional'de bulunan Türkçe elyazmaları;* G. Hazai'nin *Bericht über den Stand eines bibliographischen Projekts* başlıklı bir bibliyografya projesinin durumu ile ilgili raporu, Y Yücel'in, XVII. yüzyıla ait yeni bulunmuş bir risale; *Kitabu mesalik-i müslimîn ve menâfii'l-mü'minîn,* gibi doğrudan doğruya bibliyografya veya kaynak eser tanıtmaları ile ilgili olanlar vardır. V. Boşkov'un Osmanlı-Sırp diplomatik ilişkilerini konu edinen *Die Verhältnisse der Osmanischen und serbischen Diplomatik;* E. Kuran'ın *Türk elyazması kaynaklarına göre İspanyolların Cezayir üzerine yaptıkları 1775 seferi* gibi, Osmanlı devleti ile diğer devletler arasındaki siyasî ve diplomatik münasebetleri ele alan konular vardır. Ş. Turan'ın, *XVII asırda Orta-Akdenizde üstünlük yarışı,* De Groot'un, *Ottoman and Dutch naval history in the Mediterranean ca. 1585-1795* gibi, Osmanlı Devleti'nin Akdeniz'deki hâkimiyet politikası ile ilgili olanlar da vardır. De Groot'un denizcilik tarihine ait ilgi çekici bildirisi, konunun yalnız Hollanda arşivlerinden değil, Osmanlı arşivlerinden de yararlanılarak değerlendirilmesi gerektiği şekilde bir eleştiriye uğramıştır. Konuların bir kısmı da H. İnalcık'ın, *Calculation and statistics in Ottoman economic history,* K. Karpat'ın, *Pan-İslamism. İmperial plot or popular resistence?,* M. Arıkan'ın, *İlk Osmanlı Ordusunda Yaya ve Müsellem Ocakları,* B. Svetkova'nın, *Du feodalisme bulgare et balqanique ala structure socio-economique ottomane,* C. J Heywood'un, *The development of the courier order in Ottoman chancery practice,* R. Murphy'nin, *Tobacco cultivation in northern Syria and conditions of marketing in the eighteenth century;* H. Reed'in, *Ottoman Turkish policy in the early 19th Century· Halet Efendi as conservative power broker* örneklerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin askerî ve mülkî teşkilâtı, çeşitli müesseseleri, ekonomi ve kültür politikası ve yenileşme hareketleri ile ilgilidir. Bunlara daha değişik vasıfta olan konuları da eklemek mümkündür.

A. Karahan'ın, *Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde Anadolu Türk edebiyatının durumu,* F. İz'in, *The present state of Evliya Çelebi studies,* S. Salom'un, konuşmasını İspanyolca olarak yaptığı *Abdülhak Hamid Tarhan Tiyatrosunda Endülüs* konularındaki bildiriler edebiyat ve genel kültür tarihimizle ilgili görüşleri ortaya koymuştur. Sayın Salom'un, konuşmasını, mükemmel bir okuyuşla bitirdiği Yahya Kemal'in *Endülüste Raks* şiiri bütün delegelerin coşkun alkışlarına vesile olmuştur.

A. Tietze'nin, Türkiye'deki el sanatları ile ilgili terminoloji sistemi *(Bemerkungen zur Terminologie des Handwerkes in der Türkei);* Z. Korkmaz'ın, *Dede Korkut Hikâyeleri'nin Eski-Osmanlı metinleri arasındaki yeri,* T Mayda'nın, *Ottoman-Türkisch layer in the language of the Lithuanian-Polish tatars,* A. Erzi'nin, *Türk-Osmanlı tarihî metinlerindeki yabancı kelimeler hakkında mülâhazalar,* Y. Yordanov'un *Bulgarca bazı kelimelerin pejorasyonu,* L. Bazin'in *Toğrul* (Tuğrul) ve *Orhan* adlarının etimolojisini açıklayan; *Remarques sur toponymie des premiers Ottomans* başlıklı bildirileri Türk dil tarihi ile ilgili olan bildirilerdir.

Bütün bu bildiriler içinde H. İnalcık'ın, K. Karpat'ın, E. Kuran'ın, Y. Yücel'in, M. Arıkan'ın, Z. Korkmaz'ın; A. Tietze, M. Reet vb. bazı yabancı meslektaşların muhtevalı ve ilgi çekici konuşmaları gereken ilgiyi uyandırdığı gibi, bazı bildiriler de çeşitli müdahalelere yol açmıştır. Özellikle Bulgar dilcilerinden Y. Yordanov'un Bulgarcada anlam aşağılanmasına uğrayan kelimelerle Osmanlı idaresi arasında dolaylı olarak bir bağlantı kurma, Gueorgueva'nın Osmanlıların "kul

Levent Şahverdi Arşivi

sistemi" ile Marks sistemi arasında bir paralellik bulma, B. Cvetkova'nın, Balkanlardaki Bulgar feodalizm sistemi ile Osmanlıların sosyo-ekonomik sistemi arasındaki karşılaştırmalarda Osmanlıları zımnen suçlayıcı bazı sonuçlara ulaşma çabasının sezilmesi, gayri ilmî bulunarak H. İnalcık, K. Karpat, Z. Korkmaz ve E. Kuran'ın yerinde müdahalelerine yol açmıştır. Bu sempozyumda, bazı yabancı bilim adamları dışında H. İnalcık, E. Kuran, K. Karpat, Z. Korkmaz ve A. Erzi'nin sırası düştükçe yaptıkları müdahalelerle çalışmalar daha canlı ve etkili kılınmıştır.

Sempozyum, bu çalışmalar dışında Üniversite Rektörü'nün ve Cuenca Belediye Başkanı'nın verdikleri resepsiyon ve akşam yemekleri, *Cuenca* civarındaki dağlar boyunca uzanan ve bizim Ürgüp-Göreme vadisindeki peri bacalarına benzeyen turistik bölgelerde, gözümüze ceylanlarının da iliştiği sık ağaçlı ormanlık çevrelerde yaptırılan piknik gezisi, otelin sinema salonunda ünlü Fransız Claud Le Louche'nin çektiği pek muhteşem renkli Türkiye filmi ile siyah çekimli Konya, Niğde ve Sivas'taki Selçuk eserlerini gösteren bir film gecesi ve Madrid'deki Türkçe yazmaları tanıtan bir kitap sergisi ile de renklendirilmiştir. Sempozyum boyunca, ev sahibi sıfatı ile Prof. Barrel-Sanchez ve S. Salom'dan gördüğümüz yakın ve sıcak ilgi özellikle belirtilmeye değer.

Bu renkli ve verimli sempozyum, 5 Temmuz Cumartesi akşamı sayın rektörün verdiği bir veda yemeği ile kapanmış ve bizler de sonraki günlerde bu verimli çalışmanın huzuru içinde yurdumuza dönmüş olduk.

Milli Kültür, C. 3 / S. 3 (Ağustos 1981), s. 20-23.

Levent Şahverdi Arşivi

MİLLÎ MÜCADELE VE SONRASINDA TÜRKLÜK ŞUURU*

1919-1922 yılları arasını kaplayan mücadelelerle İstiklâl Savaşı'nın kazanılması ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânı ile, Türk toplumu, tarihin akışını değiştirme gücüne sahip bir komutanın, kendini milletine adamış bir devlet adamının önderliğinde, siyasî ve sosyal yapısı bakımından bir çağ değiştirme sürecine girmiş bulunuyordu. Cumhuriyet rejiminin kabulü ve yapılan köklü inkılâplar ile ulaşılmak istenen ana hedef, yepyeni esaslara bağlı çağdaş bir devlet kurmak ve Türk milletini her yönü ile çağdaş medeniyet seviyesinin ön safında yer alabilecek bir düzeye çıkarmaktı. Bu bakımdan İstiklâl Savaşı, Türk siyasî tarihinde bir dönüm noktası oluşturur.

Topyekûn *Millî Mücadele* diye adlandırdığımız bu savaşın kazanılmasında askerî, siyasî, diplomatik vb. çeşitli etkenler yanında Türklük şuuru dediğimiz millî şuurun da önemli bir yeri vardır. Çünkü bu mücadele, aslında, Türk milletinin kendi benliğini bulma, kendi varlığına sahip çıkma mücadelesidir.

Millî Mücadele Öncesinde Ülkenin Genel Durumu

Millî Mücadele öncesinde ülkenin maddî ve manevî bakımdan içinde bulunduğu ağır şartlar ile, çöküntü hâlindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum yapısını şekillendiren siyasî ve sosyal değer ölçüleri, devlet ve hükûmetin olaylar karşısındaki tutumu ve halkın genel durumu göz önünde bulundurulunca, o dönem için millî bir şahlanmanın ifadesi olan bu faktörün önemi daha iyi anlaşılır.

Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Millî Mücadele'yi başlatmak üzere Samsun'a çıktığında ülkenin genel görünümü yürekler acısıdır: Trablusgarp ve Balkan Savaşı'ndan beri bir felâket kasırgası hâlinde birbiri ardınca gelen yenilgilerle, imparatorluk çöküntünün eşiğine gelmiş, ülke derin bir karamsarlığa gömülmüştür. İtilâf Devletleri, Osmanlı devlet ve memleketine karşı maddî ve manevî saldırıya geçmişler, onu yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişlerdir. Ordunun silâhları ve cephanesi elinden alınmış, memleket fiilen düşman işgali altına girmiştir. Öte yandan İstanbul'da ve memleketin her yanında yerli Hristiyan azınlıklar veya Müslüman unsurlar tarafından çeşitli maksatlarla kurulmuş olunan *Mavri Mira Heyeti, Pontus Cemiyeti, Kürt Tealî Cemiyeti, Teali-İslâm, İtilâf ve Hürriyet, Sulh ve Selâmet, İngiliz Muhipleri Cemiyeti* gibi millî varlığa düşman dernekler, gizli veya açıktan açığa kendi özel emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devleti bir an önce çökertmeye çalışmaktadırlar.[1] İmparatorlukta, devlet gücünü temsil eden padişah ve halife olan zat ise, kendi başının derdine düşmüş hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükûmeti de aynı durumda. Farkında olmadığı hâlde, başsız kalmış olan millet, karanlıklar ve belirsizlikler içinde olup bitecekleri beklemektedir.[2]

---

* 21-23 Eylül 1987 tarihleri arasında Ankara'da yapılan Uluslararası Atatürk Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

1 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (Bu günkü dille Zeynep Korkmaz yayını), Ankara AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 1, 2, 5. (Kısaltması: *Nutuk*)

2 *Nutuk*, s. 7

Levent Şahverdi Arşivi

Konuya, Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısını oluşturan değer ölçüleri ve imparatorluktaki çözülmeye çare arayan fikir akımları açısından bakınca da durum iç açıcı değildir:

1789 Fransız İhtilâli'nden sonra Avrupa'da meyvelerini vermeye başlayan "milliyetçilik" akımı, yabancı devletlerin baskı, entrika ve tahrikleri ile Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı çeşitli ırk ve dinden milletler arasında da hızla yayılmaya başlamıştır. Bilindiği gibi, 1908'de ilân edilen 2. Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ve serbestlik havası, önce Türk olmayan Hristiyan Balkan milletlerini, daha sonra da imparatorluk içindeki diğer müslüman unsurları teker teker birer oldu bitti ile Osmanlı Devleti'nden koparmıştı. Ne var ki, imparatorluğa bağlı gayri müslim milletler ile içerdeki Ermeni ve Rum azınlıklar, devleti parçalamak için XIX. yüzyıldan beri her yola başvurdukları hâlde, bu uyanış, imparatorluğun hâkim ve aslî unsuru olan Türklerde sosyal düzeni sarsmama pahasına hayli gecikmiş bulunuyordu. Çünkü, din ve ırk bakımından birbirinden farklı milletleri bağrına basmış olan Osmanlı Devleti, çeşitli unsurlar arasındaki çözülmeyi önlemek üzere, dünya görüşü olarak "milliyetçilik" ideali yerine "din" ve "ümmet" idealini benimsemişti. Etnik yapı karışıklığı dolayısıyla da karma bir imparatorluk topluluğunun ifadesi olan ve "Devlet-i Osmaniye" veya "Millet-i Osmaniye" terimleri ile karşılanan, "Osmanlılık" ilkesine bağlanmıştı. Bu ilkeye göre Osmanlı yönetiminin geçerli olduğu her yer bir *"vatan"* sayılıyor; *"bir Müslüman için şeriatın hâkim olduğu her yer"* bir vatan gibi görülüyordu.[3] Bir "anavatan" veya *"millî vatan"* ve bir *"millet"* kavramı yoktu. Bu yüzdendir ki, koskoca imparatorlukta, devletin ana yapısını oluşturan Türk unsuru, kendi Türklüğünün bilincine varamıyor, devletin birlik ve bütünlüğü uğruna bir azınlık derecesine düşürülmüş bulunuyordu. Fakat, Balkan Savaşı'ndan Millî Mücadele'ye kadar uzanan ıstıraplı ve felâketli yıllar, Osmanlı Devleti'nin aydınlarının birer kuruluş çaresi ve siyasî bir ilke olarak benimsedikleri *"Osmanlılık"* ve *"İslâm Birliği"* akımlarının o günün şartları içinde iflâs etmiş olduğunu, artık acı gerçeklerde gözler önüne sermiş bulunuyordu.

Türk toplumunda şuurlu ve etkili bir milliyetçilik hareketinin başlaması yine Balkan Savaşı'ndan sonradır. Bu savaşın getirdiği yenilgi ve yalnızlığa terkedilmişliğin ıstırabı, ruhlarda kendi benliğine dönüş ve varlığının bilincini duyma ihtiyacını doğurmuştur. Osmanlı aydınlarının bir kısmı, Türklük bilincindeki bu gecikmeye rağmen, artık kurtuluşun bir "Türk vatanı" kavramına ve "milliyetçilik" ilkesine bağlanmakta olduğu gerçeğini kavramışlardı. Gerçi, "vatan", "millet", "hürriyet" gibi kavramlar Ziya Paşa ve Namık Kemal'den başlayarak daha *Tanzimat* döneminden beri ele alınan ve üzerinde durulan kavramlardı. Fakat bunlar, *2. Meşrutiyet* dönemine gelinceye kadar, tarihî gerçeklerden uzak, içleri boş, romantik ve soyut birer kavram olmaktan ileriye geçememişti.[4] 1908 inkılâbının getirdiği serbestlik ortamı ve bunu takip eden yılların indirdiği acı darbeler, süratle milliyetçilik temelindeki yeni gelişmelere zemin hazırlıyordu. Bu nedenle *Tanzimat* devrinde Şinasi, Ziya Paşa, Ahmet Vefik ve Süleyman Paşalar, Şemsettin Sami, Necip

---

3 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1962, s. 317, Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, 2. baskı, İstanbul 1967, s. 15-16; Turhan Feyzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi yay. Ankara 1986, s. 7.

4 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul 1948, s. 145 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

Asım gibi edebiyatçılar aracılığı ile başlatılmış olan Türkçülük hareketi[5], bu devir Osmanlı aydın ve yazarlarının elinde daha şuurlu bir akım hâline girmiş bulunuyordu. Artık Mehmet Emin *Türkçe Şiirler*'inde, Ahmet Hikmet Müftüoğlu nesirlerinde açıktan açığa Türklüğün ve Türkçülüğün savunmasını yapabiliyorlardı. Ziya Gökalp gibi bir düşünür, *Türkleşmek-İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak; Türkçülüğün Esasları* adlı eserlerinde ele aldığı milliyetçiliği sosyal temellerine yerleştirecek bir fikir sistemi hâline getirmek istiyordu. *Millî edebiyat* akımının öncüleri olan Ali Canip, Aka Gündüz ve özellikle Ömer Seyfettin gibi yazarlar, hikâye ve romanlarında Türklük ve milliyetçilik konusunu sosyal ve siyasî gerçeklere dayanarak çeşitli yönleri ile işliyorlar, bu konuda şimdiye kadar yerli ve yabancı kesimde yer alan kasıtlı veya yanlış kanaatleri silmeye, milliyetçilik doğrultusundaki bilinçlenmeyi bir ideal hâlinde güçlendirmeye çalışıyorlardı. Ömer Seyfettin'in *Tuhaf Bir Zulüm, Pamuk İpliği, Prima Türk Çocuğu, Hürriyet Bayrakları* gibi hikâyeleri "Osmanlılık" çerçevesindeki "milliyetçilik" anlayışının geçersizliğini, kurtuluşun ve yıkılışı durdurmanın ancak millet olma aşamasına ulaşarak sağlanabileceğini, uğranılan millî felâketlerin ve çöküş sebebinin de Türklüğe ait millî değerlerin idrakine varılamamış olduğu görüşlerini işleyen eserlerdir.[6] Ancak, burada işaret edilmesi gereken diğer bir husus da, milliyetçilik hareketinin kendi içinde de bir bocalama devresinden geçmiş olmasıdır. Önce *"Türkçülük"* akımı şeklinde başlayan *"milliyetçilik"* hareketi, başlangıçta zaman ve mekân sınırlarının çizilemediği bir belirsizlik içindeydi. Bu bakımdan milliyet anlayışında tarih şuuruna ve belirli bir vatan kavramına dayanan aydın ve düşünürler ile, bütün Türklük âlemini kucaklamak isteyen ve idealin odak noktasını anavatan dışındaki hayalî bir vatan anlayışında arayan milliyetçilik arasındaki görüş ayrılıklarını da gidermek ve dengelemek gerekiyordu. Nitekim programlı ve sistemli düşünceleri ile Türkiye'nin fikir politikasında söz sahibi Türk aydınlarından birçoğunun düşüncelerine yön vermiş olan Ziya Gökalp, başlangıçta Türkçülüğü, bütün Türklüğü içine alan bir *"Turancılık"* anlayışı içinde ele almıştı. Fakat zamanla düşüncelerini tarihî olayların akışına ve siyasî gelişmelere paralel bir ayıklamadan geçirerek, Türkiye'nin varlığını ve geleceğini ön plânda tutan bir milliyetçilik anlayışında karar kılmıştır. Bununla beraber, Türk toplumu, 1908'den 1919'a kadar uzanan devrede, birbirine zıt çeşitli fikir akımlarının çatıştığı bir ortam içinde, yine de kendisini yıkılışa doğru yuvarlanmaktan kurtaramamıştır. İşte ülkenin *Millî Mücadele* öncesindeki genel durumu budur. Sonuç olarak, uğruna bütün Türk varlığının ve millî şahsiyetinin feda edildiği imparatorluk çökmüş, ortada paramparça edilmiş bir vatanla, bütün dünyanın kendisine düşman kesildiği, çaresizliğe itilmiş bir Türk milleti başbaşa bırakılmıştır.[7] İşte *Millî Mücadele*'yi doğuran ana sebep budur.

---

[5] Geniş bilgi için bk. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Mehmet Kaplan yay.), Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür yay. İstanbul 1972, s. 1-23; Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, s. 149 ve öt. Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 12-21; Dilde Türkçülük için bk. Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. yay. Ankara 1973, s. 29 ve öt.

[6] Daha geniş bilgi için bk. Olcay Önertoy, "Ömer Seyfettin'in Milliyetçilik Düşüncesi", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi yay. Ankara 1985, s. 77-85.

[7] Bk. Remzi Oğuz Arık, *Türk İnkılâbı ve Milliyetçiliğimiz*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1981, s. 20 ve öt: Türk Milliyetçiliğinin Üçüncü Merhalesi.

Levent Şahverdi Arşivi

Bir toplumun fertlerini, bilinçlenerek birbirleri ile kenetlenmeye götüren önemli etkenlerden biri hiç şüphe yok ki, milletçe uğranılan felâketler ve bu felâketlerin insan ruhunda yarattığı derin acılardır. Görüldüğü gibi *Millî Mücadele* öncesinde de böyle olmuştur. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız .şgi lin acı gerçekleri ile *Osmanlıcılık* ve *İslâmcılık* akımlarına bir tepki olarak doğmu ş l ulunan *Türkçülük* akımının, Türklük şuurunu daha hızlı bir tempo ile bileyen etkileri, :osyal yapıda yeni gelişmelere elverişli bir ortam hazırlamaya başlamıştır. Bu ortamı h.zı layan etkenlere:

a. Asırlarca yabancılara hükmederek yaşamış itibarlı bir devletin fertleri olarak, Batı devletlerinin baskısı karşısında beliren isyan duyguları,

b. İmparatorluktaki azınlıklar birinci sınıf vatandaş muamelesi görürken, Türkün kendi vatanında hakir görülmesi ve ikinci sınıf vatandaş durumuna düşürülmesi,

c. Rum ve Ermeni azınlıkların düşmanla yaptığı işbirliği,

d. Vatan topraklarında geçen yürekler acısı olaylar karşısında İstanbul Hükûmeti'nin gösterdiği kayıtsızlık gibi daha başka yan etkenleri de ekleyebiliriz.

Millî Mücadele devri yazarlarının *"Sevgili İzmir"*, *"İstanbul Felâketi"*, *"İstanbul'un İşgali"*, *"Köşe Minderi"*, gibi sayısız yazılarla[8] dile getirdikleri gerçekler de uyanışı yaygınlaştıran ve kamçılayan etkenlerdir. Bu uyanış, "kendi devletlerinin hükûmet merkezinde, haydutlar, hırsızlar gibi, bir yerden bir yere gitmek için gece saatlerini ve karanlıkları bekleyen", "vatan toprakları üzerinde vatan hasreti çeken[9] ve düşman işgali altında yaşamaktansa Türk bayrağına sarılarak gömülmeyi tercih eden insanların" uyanışı idi. İşte bu duygular iledir ki, büyük *Nutuk*'ta A t a t ü r k 'ün de belirttiği üzere "felâketin dehşet ve ağırlığını kavramaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve alabildikleri etkilere göre kendilerince kurtuluş çaresi saydıkları tedbirlere başvuruyorlardı.[10] *Trakya-Paşaeli*, *Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye*[11], *Trabzon ve Havalisi Âdem-i Merkeziyet*[12], *Redd-i İlhak Cemiyeti*[13] gibi dernekler, bu isyan duygularının oluşturduğu ilk direnme çekirdekleridir. Bu bakımdan Millî Mücadele'nin bilinçlenme yolundaki en önemli temellerinden biri halkın dernekler hâlinde teşkilâtlanarak kendi haklarını savunmaya başlamasıdır.[14] Kısa bir süre sonra bu şekildeki direniş hareketlerinin aynı zamanda silâhlı bir direnişe dönüşerek *Kuva-yı Milliye*, *Kuva-yı Seyyare* gibi millî güçleri oluşturduğunu ve *"kuva-yı milliye"* ruhunu yarattığını görüyoruz.

---

8 Mehmet Kaplan - İnci Enginün - Birol Emil - Necat Birinci, Abdullah Uçman, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, Kültür Bakanlığı yay. İstanbul 1981, s. 110-112; 139-144; 148-151; 164-169 v.b.

9 Hamdullah Suphi (Tanrıöver): *"Köşe Minderi, Dağ Yolu"*, Ankara 1928, s. 166.

10 *Nutuk*, s. 10.

11 Doğu İllerinin Millî Haklarını Savunma Derneği,

12 Trabzon ve Çevresini Merkezden Ayırma Derneği,

13 İlhakı red. Yunan hâkimiyetini red.

14 *Nutuk*, s. 2, 3: Millî kuruluşlar siyasî amacı ve hedefleri; Tuncer Baykara, *Millî Mücadele*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay. Ankara 1985, s. 39 ve öt; Cemiyetler ve kongreler.

Levent Şahverdi Arşivi

Kurtuluşa bu türlü direnmeler ile çare arayanlar dışında, mütareke yıllarının getirdiği bezginlik ve yılgınlıkla, *İngiliz himayesini* ve *Amerikan mandasını* istemek gibi yollarla başvuranlar da vardı.[15]

Görülüyor ki, aydınlar ve halk bir kurtuluşun arayışı içindeydi. Kendisini dağınıklıktan kurtararak tek vücut hâlinde yönlendirecek bir öndere ihtiyaç vardı. Bu önder 19 Mayıs 1919'da *Samsun*'a çıkan ve daha sonra milletin bir ferdi olarak mücadeleye atılan Mustafa Kemal'di.

Millî Mücadele ve Mustafa Kemal

Gençlik yıllarına Selânik ve İstanbul gibi imparatorluğun en önemli kültür merkezlerinde girmiş olan Mustafa Kemal, daha o yıllardan başlayarak memleket sorunlarına gittikçe artan bir ilgi duymaya başlamıştı. Meslek hayatına atıldıktan sonra da imparatorluk içinde gelişen siyasî ve sosyal olayları yakından izlemiş; İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş; İmparatorluğu maddî ve manevî ateş çemberi içine alan felâketler dizisini, halkın ve aydınların nasıl bir ümitsizlik ile çırpındıklarını olayların içinde yaşayarak görmüştü. Ziya Gökalp'in düşüncelerinden de büyük ölçüde etkilenmişti. Osmanlı Devleti'nin yıkılışının askerî ve siyasî sarsıntılardan çok, kökleri sosyal temellere dayanan çöküntüden ve Türkün asırlarca kendi varlığının bilincine varamamış olmasından ileri geldiğini biliyordu. Mustafa Kemal, zekâsının, yeteneklerinin, yetişme tarzının, askerlik dehasının, geniş kültürünün, memleket sorunlarına olan derin ilgi ve vukufunun oluşturduğu üstün şahsiyeti ile[16] hem Türk halkının iradesini temsil edebilecek güçte bir komutandı, hem de toplumdaki birikim ve bilinçlenmeyi yönlendirebilecek bir önderdi. Nitekim, Millî Mücadele'ye atıldığı zaman, yukarıda belirttiğimiz kurtuluş çarelerinin hiçbirini isabetli bulmamıştır. Bu kararların dayandığı delillerin ve mantık temellerinin çürüklüğünü görebilmiştir.[17] Ona göre, *"yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir."*[18] Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli bir millet olarak yaşaması olduğuna göre, yapılacak şey, tarihî realiteleri dikkate alarak *"kayıtsız şartsız millî hâkimiyete dayanan, bağımsız yeni bir Türk devleti kurma"*[19] fikrinde karar kılmaktır. Böylece, Millî Mücadele, sağlam bir fikir temeline oturtulmuş, teşkilâtlanma ve yönlendirmeler de bu doğrultuda yol almış olacaktır. M. Kemal'in, Anadolu topraklarına ayak basar basmaz *"ya istiklâl ya ölüm"*[20] parolası ile uygulamaya geçtiği karar bu karardır. Ancak, bu kararın gerçekleştirilebilmesi, önce toplum ruhunda buna elverişli manevî bir gücün varlığına, sonra da halktaki uyanış ve direnişin yeni bir ideal etrafında yoğunlaştırılarak meşru bir zemine oturtulabilmesine bağlıydı. Atatürk, Türk halkında böyle manevî bir gücün varlığına inanıyordu. Bu inancını büyük *Nutuk*'ta, Millî Mücadele'ye başlamak üzere, en büyük gayretlerle elde ettiği rütbe ve nişanları söküp atarak resmî sıfat ve yetkilerinden sıyrılırken, *"yalnız milletin sevgi ve fedakârlığına güvenerek, onun tükenmez feyiz ve kudret kaynağından*

---

15 *Nutuk*, s. 8, 62-71, 72-79.
16 Zeynep Korkmaz, *a.g.e.*, s. 33 ve öt.
17 *Nutuk*, s. 9, 10.
18 *Nutuk*, s. 9.
19 *Nutuk*, s. 9: *Benim kararım*.
20 *Nutuk*, s. 10.

Levent Şahverdi Arşivi

ilham ve güç alarak vicdanî görevine devam"[21] ettiğini bildirmektedir. Türk milleti ile diğer milletler arasında manevî güç yönünden bir karşılaştırma yaparken, batı milletlerini ve dünya milletlerini tanıdığını ve bu tanımanın harp alanlarında ateş altında, ölüm karşısında olduğunu belirterek *"bizim milletimizin manevî gücünün bütün milletlerin manevî gücünün üstünde olduğunu"*[22] söylemiştir. Daha sonraki yıllarda da: *"Ben 1919 senesi Mayısı içinde Samsun'a çıktığım gün elimde hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran yüksek ve manevî bir kuvvet vardı. İşte ben bu ulusal kuvvete, bu Türk milletine güvenerek işe başladım"*[23] sözleri ile dile getirmiştir. M. Kemal, milletten aldığı bu güçle, dağınık sürüye yol gösteren bir çoban yıldızı[24] veya etrafına ışık saldığı zaman göz kamaştıran deniz fenerleri[25] gibi, gidilecek yolu aydınlatmaya, milleti, yeni bir devlet kurma ideali etrafında bütünleştirmeye çalışmıştır. Kendisi bu ideali: *"Türkiye'nin düşünen kafalarını büsbütün yeni bir imanla donatmak... Bütün bir millete taze bir maneviyat vermek"*[26] şeklinde ifade etmiştir. Bu itibarla *Millî Mücadele*, toplumdaki bilinçlenmeyi "vatan" ve "millet" sevgisine ve "millî irade" kavramına dönüştürerek, Türk toplumuna millet olma şuurunu kazandıran bir mücadeledir. Dayandığı temel, milliyetçiliktir. "Millî Mücadele" diye adlandırılmasının sebebi de budur. Mücadelenin bir şahlanışla yol alışı da böyle yeni bir imanla donatılmış ve beslenmiş olmasındandır. Ne varki, bu idealin gerçekleştirilmesi ve çizilen ana hedefe ulaşılabilmesi için, öncelikle, uygulamanın birtakım safhalara ayrılması, olaylardan ve olayların akışından yararlanılarak, milletin duygu ve düşüncelerinin bu yönde de geliştirilmesi gerekiyordu[27] Atatürk'ün, *"Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün bir topluma uygulatmak mecburiyetinde idim"*[28] sözleri, bu tarihî akışın basamak basamak yol alışının ifadesidir. Nitekim de öyle olmuştur. Millî Mücadele'nin bundan sonraki safhalarında, millî şuurun önce "millî irade"ye, daha sonra da "millî egemenliğe" dönüştürüldüğünü ve yalnızca bir cephe savaşı olmaktan çıkarılarak bütün milletçe yapılan bir ideal savaşı hâlinde yürütüldüğünü görüyoruz. Zamanımız bu gelişmeleri teker teker ele alacak ve ayrıntılarına inemeyecek kadar sınırlıdır. Bu bakımdan, bazı önemli safhaların ana özelliklerini ve konumuzla olan bağlantılarını birkaç örnek göstererek belirtmekle yetineceğiz. Şöyle ki:

1. Mustafa Kemal Atatürk'ün, bütün resmî görev ve sıfatlarından sıyrılarak Millî Mücadele'nin başına geçmesi, onu Türklük şuurunun sembolü ve millî benliğin temsilcisi hâline getirmiştir.

---

21 *Nutuk*, s. 33.

22 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2. baskı, Ankara 1961, C. I, s. 83-84. Buradan naklen Turhan Feyzioğlu *a.g.e.*, s. 23.

23 Cumhuriyet gazetesi 1.4.1937, Buradan naklen Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, 3. basım, Ankara 1984, s. 1; *Atatürkçülük*, I. kitap, Ankara 1931, s. 39.

24 Hamdullah Suphi, *Dağ Yolu*, 2. kitap, Ankara 1931, s. 39.

25 Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1962, s. 121. Buradan naklen İnci Enginün "Millî Mücadele Devrinin Edebiyata Aksi", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh yay. İstanbul 1983, s. 146.

26 *Nutuk*, C. 2, s. 432.

27 *Nutuk*, C. 1, s. 10.

28 *Nutuk*, C. 1, s. 11.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Atatürk'ün, resmî görevi dışında Anadolu ve Rumeli'nin dört bir köşesi ile haberleşmesi ve millete kan ağlatan işgal-ilhak olaylarını protesto etmek üzere, kasaba ve köylere kadar yaygınlaştırılan heyecanlı mitinglerle millî gösterilerde bulunulması yolunda, 28 Mayıs 1919 tarihinde bağımsız mutasarrıflara, kolordu komutanlıklarına ve ordu müfettişliğine gönderdiği genelge[29] Türklük şuurunu ülke çapında uyarma ve harekete geçirme atılımıdır. Nitekim İstanbul'daki Sultan Ahmed Mitingi'nden başlayarak, kendisinin *Havza*'daki gözleri yaşartan veciz konuşması da dahil olmak üzere, memleketin birçok köşesinde düzenlenmiş olan mitingler, Türklük bilincini coşma noktasına getirmiş ve beklenen yankıları uyandırmıştır. Böylece, çürüyen ve çöken bir imparatorluğun arkasında, Türklüğün dipdiri varlığı ortaya çıkmıştır.

3. 22 Haziran 1919 tarihinde yine Anadolu'nun bütün askerî ve mülkî erkânına gönderilen ve *"milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır"*[30] ibaresini taşıyan *Amasya Tamimi*, millî şuurdan millî iradeye doğru uzanan ilk teşebbüstür.

4. 23 Temmuz - 7 Ağustos tarihleri arasında yapılan *Erzurum Kongresi* niteliği ve elde ettiği sonuçlar bakımından[31], halkın kendi kaderine sahip çıkma, millet bütünlüğünü koruma ve millî sınırlar içinde kalan toprakların bölünmezliğini kabul etme kararının ifadesidir. Bu özelliği ile daha sonraki *Misak-ı Millî*'nin de esaslarını belirlemiştir.

5. Yurdun her bir köşesinden gelen delegelerle millî bir meclis niteliğine bürünen *Sivas Kongresi* (4-11 Eylül 1919) ve bu kongrede alınan kararlar[32], bölgesel direnme hareketlerinin meşru bir temele yerleştirilerek bütünleştirilmesi, İstanbul Hükûmeti ile ilişkinin kesilmesi ve Türklük şuurunun millî iradeye dönüşünün daha doğrusu şahıs iradesinin millete geçişinin tescilidir. *Sivas*'ta çıkarılmaya başlanan gazeteye *İrade-i Milliye*[33] adının verilişi de anlamlıdır.

6. Yine yurdun her bir köşesinden gelen temsilcilerle toplanan İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda, 28 Ocak 1920'de oy birliği ile kabul edilen ve metni M. Kemal tarafından hazırlanan *Misak-ı Millî* (millî and)[34], millet kavramını tarih şuuru ve sınırları belirlenmiş somut bir vatan kavramı ile birleştirerek milliyetçilik anlayışına açıklık getiren ve daha sonraki Türkiye Cumhuriyeti'nin millî sınırlarını çizen bir belgedir.

7. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılışı, Türk millî mücadelesinin hedefinin açıklanması, "millî hâkimiyet" kavramındaki üstünlüğün ilânıdır.[35]

---

29 *Nutuk*, C. 1, s. 19.

30 *Nutuk*, C. 1, s. 21.

31 *Nutuk*, C. 1, s. 45.

32 *Nutuk*, C. 1, s. 59-60, 61 ve öt.

33 İlk sayısı: 14 Eylül 1919'dur. Bk. Ömer Sami Coşar, *Millî Mücadele Basını*, İstanbul (tarihsiz), s. 114-123.

34 *Nutuk*, s. 247, 298-299, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2. Baskı, Ankara 1959, C. 2. s. 180; Remzi Oğuz Arık, *a.g.e.*, s. 63-64: "Milliyetçiliğimizin Merhaleleri" *Atatürkçülük*, 3 cilt *Atatürkçü Düşünce Sistemi*, Ankara 1981, s. 28, 29; Hamza Eroğlu, *Atatürkçülük*, Ankara 1981, s. 84; Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 65 ve öt.

35 Geniş bilgi için bk. Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Millî Egemenlik*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1987, s. 6 ve öt., s. 23 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

8. Yapılan askerî savaşlar, siyasî girişimlerde başarı sağlamak ve kesin sonuç alabilmek için, milletin silâhlı mücadeleyi göze alma bilincinin ve azminin ifadesidir. *Sakarya Meydan Muharebesi* ve kesin zaferi hazırlayan *Büyük Taarruz* (30 Ağustos 1922) ise, asker, Başkomutan ve millet olarak millî gücün dorukta birleştiği noktadır.

9. Millî Mücadele, bütün safhaları ile, Türk milletinde, inandığı dava uğrunda her türlü fedakârlığı göze alacak, "kuva-yı milliye ruhu" dediğimiz bir millî ruh varlığının ifadesidir. Mücadelenin bir millî şahlanış hâlinde yol alışının sırrı da buradadır.[36]

10. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilânı, bağımsız bir Türk devleti kurma yolundaki Millî Mücadele safhalarının, millî hâkimiyet ilkesine ulaşan kesin zaferidir. Türklüğün, modern bir devlet yapısı, çağdaş bir millet ve milliyetçilik anlayışı içinde, kendi tarihî ve sosyal gelişme şartlarına uygun ölçülerle yeniden doğuşudur. Yalnız Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan ve *"Atatürk milliyetçiliği"* diye adlandırdığımız milliyetçilik anlayışı, Türk toplumunun kendi tarihî ve sosyal realitelerinden kaynaklanan, bilim anlayışına uygun bir milliyetçilik anlayışıdır. Bu nedenle bunun, akılcı, çağdaş, ileriye dönük, ırkçılıktan uzak, kültür ve gaye birliğini temel alan, insancıl, toplayıcı, birleştirici, barışçı ve yüceltici bir milliyetçilik[37] anlayışı olduğunu da hemen belirtmeliyiz.

11. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Millî Mücadele, taşıdığı çok yönlü, derin kapsamlı bütün özellikleri ile birlikte, bir bütün olarak Türk Rönesansı diyebileceğimiz bir yeniden doğuşun ifadesidir. Türkiye sınırlarını aşan dünya çapındaki etkileri bakımından, Doğunun mazlum milletlerini de uyandırmış, onlarda kendi millî benliklerinin bilincini yaratmıştır.

Millî Mücadele Sonrasında Türklük Şuuru

Bilindiği gibi Atatürk, yalnız bir devlet kurucusu değil, aynı zamanda kurmuş olduğu devleti Türk milletinin sosyal ve tarihî şartlarının gerekli kıldığı sağlam temellere oturtmuş olan bir fikir adamı, bir inkılâpçıdır. Bu nedenle Cumhuriyetin ilânından sonra gerçekleştirilen inkılâplar, Türk milletini çizilen ileri hedefe ulaştıracak olan köklü sosyal tedbirlerdir; gücünü tarih şuurundan alan yenileşme hareketleridir. Atatürk'ün inkılâpları gerçekleştirirken üzerinde hassasiyetle durduğu bir husus da bir milletin yaşama azmi ve iradesinin göstergesi olan *"millî şuur"*dur. Bir toplumu oluşturan fertlerin millet ve devlete olan bağlılığı bir maddî bağlılıktan ibaret değildir. Millet

---

36 Kuva-yı milliye ruhu hakkında geniş bilgi için bk. Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu* 3. baskı, İstanbul 1964, s. 37 ve öt. Millî Mücadele'nin yüksek bir ruhun ve imanın ifadesi olduğu birçok yabancı yazar ve araştırıcı tarafından da ortaya konmuştur. Korkunç savaşların yapıldığı ve kimsenin giremediği atış çemberi altındaki Anadolu'ya, Millî Mücadele yıllarında bizzat giderek incelemeler yapan Fransız Gazeteci, Madame Berthe Gealis'in bu konuda yazdıkları ilgi çekicidir. "Yeryüzünde yapayalnız kalmış olan bu milletin, millet olarak ayakta kalabilmek için biribirine sarılarak son ferdine kadar ölmeyi kabul etmiş görünmeleri" Berthe Gealis'i fazlasıyla heyecanlandırmış ve bunun sebebini bulmaya çalışmıştır. "O zamana kadar Türklerde pek yer etmemiş olan anavatan sevgisi nasıl birdenbire doğuvermiş; millet fikri ve milliyetçilik duygusu nasıl olmuştu da bütün Türkleri tepeden tırnağa kadar sarmıştı?" Madame Gealis, Anadolu'ya gelip her şeyi yerinde inceledikten sonra, Millî Mücadele'nin milletçe yapılan bir ideal savaşı olduğunu görmüş; kazanılan zaferin yüksek bir ruh ve imanın ifadesi olarak Türk milliyetçiliğinin zaferi olduğuna inanmış; bu yüzden de eserine *Türk Milliyetçiliği (Le Nationalisme Turc,* Paris Librairie Plon 1921) adını vermiştir. Türkçe Tercümesi: Cenap Yazansoy, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği,* İstanbul Rado yay. 1981, Ayrıca bk. s. 1-18 Şevket Rado'nun önsözü.

37 Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

Levent Şahverdi Arşivi

hâlindeki toplumların geleceğe doğru yol alan ilerleme ve gelişmelerinde önemli bir etken olarak karşımıza çıkan bir ruh bağlılığıdır. Kişilerdeki birbirine ve devlete karşı olan bu bağlılık bir toplum şuuruna dönüşerek, o millete dinamizm veren "millî şuuru" oluşturmuştur.[38] Bu nedenle, Türk toplumunun millet ve devlet olarak varlığını şerefle koruyabilmesi ve sonsuza kadar sürdürebilmesi, ancak kendi varlığının bilincine ermesi ile mümkündür. *"Benim hayatta tek öğünç kaynağım, servetim, Türklük'ten başka bir şey değildir"*[39] diyen Atatürk, Osmanlı Devleti'nin önemli çöküş sebeplerinden birinin de kendi benliğini unutmuş olmasından kaynaklandığını, 1923 yılında şu satırlarla dile getirmiştir:

"Biz milliyet fikirlerini tatbikte çok gecikmiş ve çok ilgisizlik göstermiş bir milletiz. Bunun zararlarını fazla faaliyetle gidermeye çalışmalıyız... Osmanlı İmparatorluğu içindeki çok çeşitli topluluklar, hep millî inançlarına sarılarak, milliyetçilik idealinin gücü ile kendilerini kurtardılar Kuvvetimizin zayıfladığı anda bizi hor ve hakir gördüler Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmuş olduğumuzmuş. Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak, ilk önce biz kendi benliğimize ve milliyetimize bu saygıyı, hissî, fikrî ve fiilî olarak, bütün davranış ve hareketlerimizle gösterelim."[40]

Gerçekten de bir milletin kendi benliğini duyma bilinci, o milleti tarihinin derinliklerinden bu güne, bu günden de yarına kesintisiz olarak uzandıran bir manevî güçtür. Kişileri birbirine kenetleyen bir ortak ruhtur. Bu ruhun canlı tutulabilmesi, o milletin yeni gelişmelere açık olmakla birlikte, kendi kültür değerlerine hakkıyla sahip çıkabilmesine; millî kültürün temel direklerinden olan dil ve tarih konularında hazırlıklı ve bilinçli olmasına bağlıdır. İşte bundan dolayıdır ki, Atatürk, millî kültür, dil ve tarih konularına, bunların birer bilim dalı olmaları dışında, özel bir önemle eğilmiştir. *Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür"*[41]; *"Millî kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir"*[42] sözleri ile, kültürün bir millet varlığı içindeki vazgeçilmez yerine işaret etmiştir. Millî kültür, bir milletin yüzyıllar boyunca oluşturduğu maddî ve manevî değerler bütünü olarak, millî ruhun ifadesidir. Kökleri tarihin derinliklerindedir. Dilin aktarıcılığı ile geçmişten bugüne, bugünden de yarına doğru yol alır. Kültürün millîlik vasfını koruyabilmesi ona gösterilen özene bağlıdır.

Atatürk'ün tarih çalışmalarına özellikle Türk tarihi üzerindeki çalışmalara çok yakın bir ilgi göstermiş olması da tarih şuuru ile bağlantısından ve Osmanlı İmparatorluğu'nda millî bir tarihçilik anlayışının yokluğundan ileri gelmektedir. Yabancı bilginlerin tarihimizi peşin hükümlerle ve objektif olmayan yargılarla değerlendirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu noksanlık dolayısıyla, Türk insanı kendi tarihinin derinliklerine inerek oradaki zenginlikleri göremiyor ve millî benliğinin şuuruna

---

38 Bk. Zeynep Korkmaz, "Atatürk ve Türk Gençliği", *Türk Dili, Atatürk ve Gençlik sayısı*, sayı 407 (Kasım 1985), s. 252.

39 Mahmut Esat Bozkurt, *Yakınlarından Hatıralar*, Sel yay., İstanbul 1955, s. 95; Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 168.

40 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I (2. baskı, Ankara 1959), s. 142-143; *Atatürkçülük, I. Kitap, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, s. 59; Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 181; Turhan Feyzioğlu, *a.g.e.*, s. 10.

41 Mahmut Attilâ Aykut, TDK. *Yıllık* 1944, s. 63; Utkan Kocatürk, *a.g.e.*, s. 125.

42 *Atatürk'ün, Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* IV, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yay., Ankara 1964, s. 73.

Levent Şahverdi Arşivi

varamıyordu. Kapıldığı aşağılık duygusu da bundandı. Bu durum karşısında, Türklüğün bütün değerlerini bilimsel ölçülerle ve kaynaklarına inen araştırmalarla ortaya koymak, tanıtmak, topluma ve gençlere millî bir tarih bilinci vermek gerekiyordu. İşte Atatürk'ün tarihe olan yakın ilgisinin sebebi, tarih ile toplum ruhu ve Türklük şuuru arasındaki bu yakın ilişkidir.

Atatürk'ün Türk diline karşı duyduğu yakın ilgi de dil ile millet varlığı arasındaki çözülmez bağdan kaynaklanmaktadır. Atatürk'ün millî devlet anlayışı nasıl XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan "milliyetçilik" akımının kendi tarihî ve sosyal ihtiyaçlarımızla bütünleşmiş ve bilinçlenmiş bir ifadesi ise, Türk diline bakışı da devlet varlığının devamını ve gelişmesini sağlayan millî kültür değerlerine dönüşün bir ifadesi olmuştur. Bu bakımdan dil inkılâbı millî devlet politikasına paralel bir millî dil anlayışına dayanmaktadır.[43]

Dil, bir milletin duygu ve düşünce tarzı, tarihi ve toplum hayatı ile birlikte yürüdüğünden, millet varlığının bir damgası ve o milletin ayrılmaz bir parçasıdır. Millî birlik ve beraberlik ancak, toplumun fertlerini birbirine perçinleyen dille sağlanabilmekte; millet bütünlüğünün geleceği de dille güvence altına alınabilmektedir. Bu gerçekler Atatürk'te şu sözlerle ifadesini bulmuştur: *"Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hâtıralarının, menfaatlerinin kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir."*[44]

Demek oluyor ki, dil aynı zamanda millet ile millî kültür arasındaki manevî bağı perçinleyen ve Türklük şuurunu ayakta tutan bir manevî varlıktır. Atatürk'ün *"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî hissin inkişafında başlıca müessirdir."*[45] sözleri dildeki bu özelliğin ifadesidir. Atatürk'ün doğrudan doğruya kendi şahsî geliri ile beslenen Tarih ve Dil Kurumlarını kurdurmuş; Türk dilini ve Türk tarihini kaynaklarına inerek inceleyerek Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi gibi, özel nitelikte bir bilim yuvasını açtırmış olması, dil ve tarihin, millet varlığı içindeki Türklük şuuruna uzanan bu bağlantısı dolayısıyladır.

Görülüyor ki, Atatürk gerek *Millî Mücadele* yıllarında uyandırdığı *"kuva-yı milliye"* ruhu ile gerek daha sonraki yılların icraatında ve millî devlet politikasında, Türklük şuuruna büyük bir değer vermiş, bu şuuru her zaman uyanık ve canlı tutma felsefesine dayanan bir devlet politikasını hâkim kılmıştır.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IV/10 (Kasım 1987), s. 47-60.

---

43 Zeynep Korkmaz, "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri" *Türk Dili*, C. XLIX sayı 401 (Mayıs 1985)ten ayrıbasım, s. 15. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. yay., Ankara 1974, 129 s.

44 Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1969, s. 18; "Milliyete Temel Olan Dil Birliği", Türk Dili, s. 182 (Kasım 1966), s. 90; Müjgan Cunbur, *Atatürk ve Millî Kültür*, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1981, s. 35.

45 Sadri Maksudî Arsal, *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları İlim ve San'at Neşriyatı, 1930, İç kapak sayfası; Zeynep Korkmaz, not 43'te göst. eserler, s. 17; s. 1, 52; s. 42.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DEVLET KURUCULARI OLARAK BİLGE KAĞAN'DAN MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'E

1989 yılı, Altaistik ve özellikle Türkoloji açısından çok özel bir yıldır. Bilindiği gibi, bundan 100 yıl önce N. Jadrintsev, *Orhon Irmağı*'nın eski mecrasında *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan Yazıtları*'nı bulmuştur. Yazıtların bulunuşu ile üzerindeki kitabeleri okuma çalışmaları da başlamış ve Danimarkalı dahî dilci V. Thomsen, yazıtların batı cephelerindeki Çince metinlerden de yararlanarak 1893 yılında, Köktürk alfabe sistemini çözmüş ve metinleri okumuştur. Bundan sonraki yıllarda, Türkologlar ve bu alanla ilgili bilim adamları, başta bu iki büyük yazıt olmak üzere, sayıları bu gün 300'ü geçen irili ufaklı birçok kitabe metni üzerinde çalışmalar ve yayınlar yapmışlardır. Hâlen de yapmaktadırlar.

Bu yazıtları metin olarak ilk defa bilim dünyasına sunan W. Badloff ve V. Thomsen'den başlayarak, Türkiye'de ilk yayımlayan Necip Asım (Yazuksuz)'dan Muharrem Ergin ve Talât Tekin'e kadar, alanın bilginleri *Köl Tigin* ve *Bilge Kağan* kitabelerini *"Orhun Abideleri"* veya *"Orhun Yazıtları"* şeklinde adlandırmışlardır. Bu yazıtlar Köktürk devrine ait mezar kitabeleri olduğu için, yayınlarda, *"Köktürk Yazıtları"* olarak da adlandırılmıştır.

Bu yazıda konumuzu "Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kağan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e" diye adlandırmamıza gelince:

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. Kemal Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü dolayısıyla, 1981-1982 yıllarında onun eşsiz eseri büyük *Nutuk*'unu bu günkü Türkçeye aktarırken, buradaki bir kısım görüşlerin bu yıl bulunuşlarının 100. yıl dönümünü kutlamakta olduğumuz *Bilge Kağan* ve *Köl Tigin* kitabeleri ile büyük ölçüde öz ve ruh birliği içinde olduğunu sezmiştim. Bu kanaatım, bu yıl yayına hazırladığım ve basılmakta olan kaynak belgeler niteliğindeki Atatürk'ün Türk dili ile ilgili görüş ve yazılarını değerlendirirken daha da kuvvetlendi. Çünkü Atatürk'ün daha büyük *Nutuk*'unu yazmadan önce Türk tarihinin ve Türk dilinin çeşitli yerli ve yabancı kaynakları yanında, özellikle *Orhun Abideleri*'ni N. Asım'ın ve V. Thomsen'in yayınlarından da takip ettiğini ve Necip Asım metnini birçok yerde çizerek veya bazı yerlerine "önemli" diyerek çarpı (x) veya soru (?) işaretleri koyarak üzerinde düşündüğünü gördük.

Ayrıca Bilge Kağan'ın ağzından dile getirilen ve "Türk" adını taşıyan ilk Türk devletinin yeniden kuruluşunu hazırlayan kurtuluş mücadelesi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hazırlayan *İstiklâl Savaşı* arasında, tarihî şartlardan ve Türk milletinin kendi kültürel özelliklerinden kaynaklanan benzerlikler yer almış bulunmaktadır. İki büyük devletin kuruculuğunu veya önderliğini yapmış olan iki büyük devlet adamının millete olan derin bağlılıklarından ve devlet anlayışlarındaki inceliklerden gelen vasıfları dolayısıyla, milleti yönlendirmedeki tutumları ve milletin geleceğini garanti altına alma şartları bakımından göstermiş oldukları hassasiyet noktalarındaki ortaklaşmalar Türk tarihi açısından derin bir anlam taşır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu tespitler, bize, Türk devlet geleneğindeki devamlılığın 1250 yıl öncesinden kaynaklanarak, nasıl bir zincir hâlinde bu güne kadar uzanageldiğini gösterdi. Böylece Bilge Kağan'ın millete hitabesi ile Atatürk'ün büyük *Nutuk*'u arasında mahiyetleri bakımından bir karşılaştırma yapma gereğini duyduk.

Bilindiği gibi, tarihî akışın siyasal ve kültürel bir varlık olarak şekillenip devam etmesinde türlü faktörler yer alır. Bu faktörler arasında bir toplumun kendine has özellikleri ile topluma yön verme durumunda olan liderler önemli birer yer tutar. Bunlar, milletçe uğranmış olan felâketli dönemlerde ortaya çıkarak sahip oldukları olağanüstü yeteneklerle, temsil ettikleri toplumları yönlendiren, onları, müstakil birer devlet olma mutluluğuna eriştiren şahsiyetlerdir. Ne var ki, bu üstün şahsiyetlerin milletlerine miras bıraktıkları ülkenin ve devletin sonsuza kadar devam edebilmesi, ancak gelecek nesillerin bu mirasın ne büyük millî fedakârlıklarla elde edildiklerini bilmelerine ve onların, üzerine titredikleri değerlere bütün benlikleri ile sarılıp sahip çıkabilmelerine bağlıdır. İşte bu sebeple, tarihin yetiştirdiği bu müstesna kişiler arasında, geçirilen bu felâketli dönemleri özlü birer anlatımla yazılı vesikalar hâlinde tarihe intikal ettirip ölümsüzleştirenler vardır. Zira, tarihi bilmeden bugünü anlamak mümkün olmadığı gibi, gelecek üzerinde isabetli düşünceler ileri sürmek de mümkün değildir. İşte bu uzak görüşlülüğün iki belirgin örneğini veren üstün vasıflı devlet adamlarından biri Bilge Kağan diğeri de Mustafa Kemal Atatürk'tür.

Bilge Kağan da Mustafa Kemal Atatürk de yıkılmış ve istiklâllerini kaybetmiş olan birer devleti, istiklâl savaşı safhasından geçirerek[1] yeniden kurma ve teşkilâtlandırma gibi çok ağır birer görevle karşı karşıya kalmış olan önderlerdir. Her ikisi de kendi toplumlarını millet iradesi, özgürlük kavramı ve demokrasi anlayışı içinde bilinçlendirme ve yönlendirme gücüne sahip birer komutan, yüksek düzeyde birer devlet adamıdır. Her ikisi de toplumlarının geleceğini karartabilecek tehlikeleri görerek, onların yollarına ışık tutabilecek uzak görüşe sahip devlet başkanlarıdır. Bunlardan Bilge Kağan, kardeşi büyük komutan Köl-Tigin adına diktirdiği *Köl-Tigin* ve kendi adına ölümünden sonra oğlu tarafından diktirilen *Bilge Kağan Âbideleri* ile; yok olma noktasına gelmiş bir millete hayat iksiri sunmuş olan Mustafa Kemal Atatürk de büyük *Nutuk*'u ile, Türk ve dünya tarihine milletlerinin geleceğini asırlarca aydınlatabilecek değerde kaynak eserler bırakmışlardır.

M.S. 716-734 tarihleri arasında hükümdarlık eden Bilge Kağan'ın ağzından taşa kazılmış olan *Köl-Tigin* ve *Bilge Kağan* yazıtları ile Atatürk'ün eseri olan *Nutuk*, aradaki büyük zaman farkına, sosyal ve tarihî şartlardaki başlıklara rağmen taşıdıkları ortak özellikler bakımından birbirleriyle karşılaştırıldığında, bu özellikleri şu noktalarda toplamak mümkündür:

1 - Kaynak Eser Olma Özelliği

Her iki tarihî dev eserin başta gelen ortak özelliği, bunların birer ana tarihî belge, birer kaynak eser olmasıdır. Ayrıca, bu eserler doğrudan doğruya o tarihi yapmış olanlar tarafından ortaya konmuştur. Demek oluyor ki, tarihi yapanlar ile yazanlar aynı

[1] Gerçi, 2. Köktürk Devleti'nin kuruluşunu hazırlayan istiklâl mücadelesi Bilge Kağan'ın babası İlteriş (Kutluğ) tarafından başlatılmıştır. Fakat devletin tam olarak teşkilâtlanması ve asıl rayına oturuşu Bilge Kağan zamanındadır. Kitabeler de onun tarafından veya onun için diktirilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

şahsiyette birleşmişlerdir. Bu durumun bir kaynak esere kazandıracağı değer hiç şüphe yok ki her türlü ölçünün üzerindedir.

2 - Her İki Türk Devletinin Yıkılış Sebepleri

Her ikisinde de devleti yıkılmaya, milleti esarete mahkûm eden sebepler veciz bir dille hikâye edilmiştir.

Köl-Tigin ve *Bilge Kağan Yazıtları*'nda, devletin kuruluşu, düşmanların zararsız hâle getirilişi, güçlü kağanlar ve yüksek seviyedeki yöneticiler elinde sınırlarının genişletilmesi ve güçlenmesi hikâye edildikten sonra, gittikçe yeteneksiz, bilgisiz, güçsüz kağanların ve devlet adamlarının başa geçmesi yüzünden, daha aradan bir asır bile geçmeden bu güçlü devletin nasıl parçalanıp Çin boyunduruğuna düştüğü anlatılıyor. Batma sebepleri arasında kağanların ve devlet yönetimini elinde bulunduran yüksek dereceli memurların kötü kişiler olmaları bir yana, Beyler ile halk arasındaki ilişkilerde, adaletin elden bırakılmış olması, bunlardan yararlanan Çin İmparatorluğu'nun devletin iç işlerine karışması, uyguladığı hile, nifak ve bölücülük siyaseti ile, yöneticilerle halkı birbirine düşürmesi gibi daha başka sebepler de sıralanmıştır. Türk devletinin iç yapısını perişan eden bu faktörler, yavaş yavaş Türk beylerine, kendi Türk adlarını attırıp Çin ad ve unvanlarını kullandıracak kadar millî bilinci köreltmiş ve felce uğratmıştır. Böylece, devlet düzeni günden güne çığırından çıkmış ve sonuç olarak Türk milleti bir gün kendini Çin boyunduruğu altında buluvermiştir. Devletin iç ve dış yapısında uğradığı çöküntülerle, dost görünüşlü düşman devletlerin müdahalelerinin bir millete nelere malolduğunu göstermesi bakımından Osmanlı Devleti'nin son asırları ile bir benzerlik gösteren bu genel durumu Bilge Kağan, Yazıtlarda şöyle hikâye ediyor: Ünlü kağanlar gelip göçtükten sonra: *"Anda kisre inisi kaġan bolmış erinç, oġlıtı, kaġan bolmış erinç. Anda kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oġlı kaṅgın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kaġan olurmış erinç, yablak kaġan olurmış erinç. Buyrukı yime biligsiz erinç, yablak ermiş erinç. Begleri budunı tüzsüz üçün Tabġaç budun tebligin kürlüg üçün armakçısın üçün inili eçili kiṅgsürtükin üçün begli budunlıġ yoṅgsurtukın üçün Türk budun illedük ilin ıçġınu ıdmış, kaġanladuk kaġanın yitürü ıdmış. Tabġaç budunka beglik urı oġlın kul boldı, işilik kız oġlın küṅg boldı. Türk begler Türk atın ıtı. Tabġaçġı begler Tabġaç atın tutupan Tabġaç kaġanka körmiş. Elig yıl işig küçüg birmiş"*[2]

Yurdumuzun parçalanıp işgal edildiği günlerden başlayarak Türk tarihinde bir dönüm noktası oluşturan *İstiklâl Savaşı*'nı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve inkılâpların yapılışını anlatan *Nutuk*'ta ise, Atatürk'ün Millî Mücadele'ye başlamak üzere 19 Mayıs 1919 tarihinde *Samsun*'a çıktığı gün, ülkenin genel durumu şöyle tasvir ediliyor: *"Osmanlı Devleti'nin dahil bulunduğu grup, Harb-i Umumî'de mağlup olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalanmış. Büyük Harb'in*

---

[2] Köl-Tigin Yazıtı, Doğu Cephesi, st. 4-8. Bu günkü Türkçesi: "Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş elbette. Oğulları kağan olmuş elbette. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi, oğlu babası gibi yaratılmamış olacak ki, (tahta) bilgisiz kağan oturmuştur. Elbette buyruğu (vezir, nazır) da bilgisizmiş, kötü imiş. Beyleri, milleti adaletsiz ve uyumsuz olduğu için, milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, beyle milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti devlet hâline getirdiği ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine bey olmaya lâyık erkek evlâdı kul oldu, hanımlığa lâyık kız evlâdı cariye oldu. Türk beyleri Türk adını bıraktılar. Çindeki beyler Çin adını alıp Çin kağanına itaat etmişler."

Levent Şahverdi Arşivi

uzun seneleri zarfında, millet fakir ve yorgun bir hâlde. Millet ve memleketi Harb-i Umumî'ye sevkedenler, kendi hayatları endişesine düşerek memleketten firar etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin, müstereddî (soysuzlaşmış), *şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini* (koruyabileceğini) *tahayyül ettiği denî (alçakça) tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine; âciz, haysiyetsiz, cebin* (korkak). *Yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber kendilerini vikaye edebilecekleri* (koruyabilecekleri) *herhangi bir vaziyete razı.*

Ordunun elinden silâhları ve cephanesi alınmış ve alınmakta...

İtilâf Devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar Birer vesile ile, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana vilâyeti Fransızlar; Urfa, Maraş Ayıntap, İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaat-ı askeriyesi; Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor Her tarafta ecnebî zabit ve memurları ve hususî adamları faaliyette. Nihayet, mebde-i kelâm (söz başlangıcı) kabul ettiğimiz tarihten dört gün evvel, 15 Mayıs 1919'da İtilâf Devletleri'nin muvafakatiyle Yunan ordusu İzmir'e ihraç ediliyor.

Bundan başka, memleketin her tarafında anasır-ı Hristiyaniye hafî, celî, hususî emel ve maksatlarının temin-i istihsaline, devletin bir an evvel çökmesine sarf-ı mesaî ediyorlar."[3]

İşte Köktürk Devleti'nin yıkılışını ve Çin boyunduruğu altına düşüşünü tasvir eden tablo ile, Osmanlı Devleti'nin nasıl parçalanıp taksim ve işgal edilmiş olduğunu tasvir eden bu hazin tablo arasındaki benzerlik, milleti yönlendirenlerin yetersizlikleri dolayısıyla, ülkedeki siyasî ve sosyal dengenin bozulmasından ve millî felce uğramasından kaynaklanan bir benzerliktir.

3- İstiklâl Savaşı Safhası

Bundan sonraki devrede, her iki Türk devletinde de İstiklâl mücadelesine geçiş safhaları ile karşılaşıyoruz. Yazıtlarda Çin boyunduruğunda geçen 50 yıllık felâketli dönem şu cümlelerle dile getirilmiştir:

"Elig yıl işig küçüg birmiş. İlgerü kün toğsıkda Bökli kağanka tegi süleyü birmiş. Tabğaç kağanka ilin törüsin alı-birmiş."[4] Ne var ki, Çin hakimiyetindeki Türk halkının yavaş yavaş kendi benliğini duyar olması ve bu boyunduruğa karşı şuurlu bir tepki göstermesi, onun kurtuluşunu hazırlayan önemli bir faktör olmuştur. Yazıtlarda Türk milletinin uyanışı şu cümlelerle dile getirilmiştir:

"Türk kara kamağ budun ança timiş: İllig budun ertim ilim amtı kanı? Kimge ilig kazğanurmen tir ermiş. Kağanlığ budun ertim, kağanım kanı? Ne kağanka işig küçüg birürmen tir ermiş. Ança tip Tabğaç kağanka yağı bolmış. Yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş."[5] Son cümleden anlaşılacağı üzere bu şuurlu uyanış ve Türk halkının yabancı boyunduruğuna karşı gösterdiği tepki, ne yazık ki, kurtuluşu hemen

---

[3] *Nutuk*, C. I, İstanbul, Maarif Basım evi 1960. s. 1, 2. Bugünkü dile çevirisi için bk. Zeynep Korkmaz, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi yay., 2. baskı Ankara 1994, s. 1.

[4] *Kül-Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 8.

[5] *Kül-Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 9-10.

Levent Şahverdi Arşivi

gerçekleştirememiştir. Çünkü, bu ayaklanmaya önderlik edecek ve kendilerine yön verecek güçte bir önder bulamamışlardır. Böylece, Çin kağanı da Türk budununun kökünü kurutma siyasetini bir süre daha yürütebilmiştir. Nihayet 681 yılında, Doğu Köktürk Devleti'nin yıkılışından tam 51 yıl sonra, Kutlug'un dağınık durumdaki Türk boylarının başına geçip onlara önderlik etmesi ile, Türk budununun kurtuluş savaşı başlamıştır. Yazıtlarda hür bir devlet kurup memleketi yeniden düzene sokabildiği için İlteriş, yani 'ili derleyip toplayan kimse' ünvanı ile anılan Kutlug, bu işe 17 erle ön ayak olmuştur. İsyanı duyan şehirdekiler ve dağdakiler bir araya gelmişler; mevcut, 17 kişiden 70'e, 70'ten de 700'e yükselmiştir. 700 erle başlayan bu kurtuluş hareketi, daha sonra güçlü ve imanlı bir savaşa dönüşmüş ve Türk milletinin Çin boyunduruğundan kurtuluşunu hazırlamıştır. Yapılan savaşlarda Türk askerlerinin düşman askeri karşısındaki manevî gücünü ve inancını dile getirmek için İlteriş Kağan'ın askeri kurda, düşman askeri de koyuna benzetilmiştir.

Yazıtlarda 2. Köktürk Kağanlığı'nın kurucusu Kutlug'un, devleti yeniden ihya edip canlandırması, Çinlileri ve öteki düşmanları yenebilmek için 47 defa asker sevkettiği ve 20 defa savaş açtığı anlatılıyor. Tanrı güç verdiği için devleti Türk töresine göre yeniden kurmuş olan Kutlug, öyle büyük başarılar kazanmıştır ki, çevresindeki düşmanların dizlileri diz çökmek, başlıları baş eğmek zorunda kalmıştır. Böylece, devleti yeniden eski genişlik ve üstünlüğüne kavuşturmuştur. Devlet kurucusu İlteriş'in bu başarıları daha sonra oğlu ve 2. halefi Bilge Kağan tarafından heyecanlı bir dille şöyle anlatılmıştır:

"Kañgım kağan yiti yigirmi erin taşıkmış. Taşra yorıyor tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağdakı inmiş, tirilip yitmiş er bolmış. Tengri küç birtük üçün kañgım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koñy teg ermiş. İlgerü kurıgaru sülep tirmiş kubratmış. Kamağı yiti yüz er bolmış.

Yiti yüz er bolıp ilsiremiş kağansıramış budunuğ, küñedmiş kuladmış budunuğ Türk törüsin içginmiş budunuğ eçüm apam törüsinçe yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş (budunuğ anda itmiş). Yabğuğ şadığ anda birmiş.

Biriye tabğaç budun yağı ermiş. Yırıya Baz kağan Tokuz Oğuz budun yağı ermiş Kırkız kurıkan Otuz Tatar kıtañy tatabı kop yağı ermiş. Kañgım kağan bunça.. kırk artukı yiti yolı sülemiş, yigirmi süñgüş süñgüşmüş. Teñgri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kağanlığığ kağansıratmış, yağığ baz kılmış, tizligig sökürmiş, başlığığ yüküdürmiş, Kañgım kağan ança ilig törüg kazğanıp uça-barmış"[6]

---

[6] *Köl-Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 11-16; *Bilge Kağan Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 10-13: "Babam Kağan 17 erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş. Düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevkedip toplamış, yığmış; hepsi 700 er olmuş. 700 er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orada tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orada vermiş.

Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz-Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca... kırk yedi defa ordu sevketmiş, yirmi savaş yapmış.

Tanrı lûtfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tabî kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp uçup gitmiş."

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıda Köktürk Devleti'nin ilk yıkılışını özetleyen paragrafta belirtilmeye çalışıldığı gibi. Köktürk Kağanlığı'nın yıkılışını hazırlayan sebepler ile Osmanlı İmparatorluğu'nun *I. Dünya Savaşı* sonundaki çöküşünü hazırlayan sebepler arasında genel çizgileri ile bir benzerlik ve paralellik göze çarpmaktadır. Bunun gibi, Kutlug'un yiğit ve azimli davranışı ile Atatürk'ün dahiyane davranışı arasında da benzerlikler vardır. Bu bakımdan yıkılan bir devleti yarım yüzyıllık bir esaretten sonra yeniden dirilten devlet kurucusu Kutlug ile, yaşama hakkı elinden alınmış ve memleketi düşman işgali altına düşmüş bir milleti yeniden hayata kavuşturan devlet kurucusu Atatürk arasında anlamlı bir yakınlık göze çarpar. Her ikisi de üstün nitelikte birer önderdir. Her ikisi de yıkılan birer ülkeyi düşman elinden kurtararak Türk milletini hür birer devlet durumuna getirmişler, onlara Türk Millî ruhuna uygun birer yön vermişlerdir. Bu bakımdan güçlü birer asker, güçlü birer devlet kurucusudurlar. Öyle bir rastlantıdır ki, Kutlug'un Türk milletini Çin esaretinden kurtarma kararını vererek mücadeleye atıldığı zamandaki şartlar ile Atatürk'ün *Samsun*'a çıktığı zamanki şartlar arasında da bir yakınlık görülmektedir. Kutlug, yukarıda belirtildiği üzere, kurtuluş hareketine yalnız 17 erle başlamıştır. Bütün imkânsızlıklara rağmen, Atatürk'de *"Hâkimiyet-i milliyeye müstenit, bilâkayd-u-şart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek"*[7] kararı ile ve *"ya istiklâl ya ölüm"* parolası ile milletin tek bir ferdi olarak ortaya atılmıştır. Her ikisi de üstün yeteneklerinden gelen özellikleri dolayısıyla, ortaya atılmak için içinde bulundukları şartları ikinci plâna atmasını bilmişlerdir. Her ikisinde de eşsiz birer vatan ve millet sevgisi, her ikisinde de o eşsiz kaynaktan aldıkları birer güç vardır. İşte bu sebepledir ki, her ikisi de milletinin kötü alın yazısını silerek ve milletleri ile bütünleşerek gelecek nesillerin yollarını aydınlatıcı başarılar elde edebilmişlerdir.

Yukarıda belirtilen bu iki tablo arasındaki yakınlık ve benzer şartlar altında girişilen büyük mücadelelerin uzandığı başarılı sonuçlar, bir yandan yurt ve millet sevgisi ile beslenen üstün yetenek belirtileri, bir yandan da millî ruhun, bu üstün yetenekli kişilerde sembolleşen görüntüleridir. Yalnız şu farkla ki, İlteriş ve Bilge Kağan, o zamanki din anlayışından kaynaklanan otorite ve hakimiyet anlayışı dolayısıyla, milleti yönlendirme gücünü Tanrıdan aldıklarını ifade etmektedirler. Bu devlet anlayışına göre onlara *ili* yani ülkeyi veren Tanrıdır. Tanrı milletin koruyucusu ve güç kaynağıdır. Bu bakımdan yazıtlarda sık sık *küç birigme teŋri* "(Güç veren Tanrı)", *Teŋri yarlıḳadukın üçün Teŋri küç birdükin üçün* gibi ifadelere rastlanır. Ancak, millet, yine devletin asıl sahibi ve kurucusudur. Çin boyunduruğundan kurtulma mücadelesindeki şuurlanma devresinde *"ne ḳaġanḳa işig küçüg birürmen?"*[8] sözleri de bu anlayışla açıklanabilir.

Atatürk'ün şahsiyetinde ve *Nutuk*'ta ise, artık devlet anlayışı tam bir olgunluk devresine ulaşmış, hâkimiyet ve güç kaynağı olarak "millet" unsuru esas alınmıştır. Atatürk, *Nutuk*'ta, memleketin ve milletin kurtuluşu için ileri sürülen manda ve himaye gibi isabetsiz tedbirleri özetledikten sonra, kendi görüş ve kararının yukarıda işaret edildiği gibi, millî hakimiyete dayanan kayıtsız şartsız yeni bir Türk devleti kurabilmek olduğunu ifade etmiştir O, devlet felsefesi açısından bu nokta üzerinde hassasiyetle durmuş ve böyle bir devlet anlayışı, Atatürk ile ilkelerinin temel taşı durumuna gelmiştir.

---

[7] *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yayınları, İstanbul 1960, C. I, s. 12, Zeynep Korkmaz çev., s. 19-20.

[8] Bk. Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, s. 189.

Levent Şahverdi Arşivi

4 - Toplumdaki Bilinçlenme ve Ortak Ruh

Karşılaştırmasını yaptığımız her iki devirde de Türk devlet anlayışındaki geleneksel ortak özelliklerden biri olarak, milletin var olma ve yükselme azim ve iradesinin ifadesi olan "millî şuurun" güçlendiğine şahit oluyoruz. Bilindiği gibi, bir siyasî varlığı oluşturan fertlerin milletine ve devletine olan bağlılığı, bir maddî bağlılıktan ibaret değildir. Bu, aslında millet hâlindeki toplumların geleceğe doğru yol alan ilerleme ve gelişmelerinde en önemli bir faktör olarak karşımıza çıkan bir ruh bağlılığıdır. Kişilerdeki birbirine ve devlete karşı olan bu bağlılık, sonunda bir toplum şuuruna dönüşerek millî şuuru oluşturmuştur. Milletlerin tarihinde zaman zaman çeşitli etkenler altında millî şuurun körelmeye yüz tutarak şuur altına geçtiği veya felce uğrama tehlikesiyle karşılaştığı durgunluk devreleri göze çarpar. Bir toplumun böyle bir duruma düşmüş veya düşürülmüş olması, o toplumun her türlü gerileme ve çöküşe doğru yol alabileceğinin belirgin işaretidir. İşte böyle dönemlerde, bu şuuru canlı tutma gücü bakımından, millete önderlik etme vazifesini yüklenmiş olan şahsiyetlere büyük görevler düşer. Bu konuda İlteriş de Bilge Kağan da gereken başarıyı gösterebilmişlerdir. Bunun ilk belirtisi, Çin boyunduruğu altındaki, yazıtlarda *kara kamag* diye adlandırılan Türk halkının, isyan duyguları altında söylediğini yukarıya aktarmış olduğumuz sözlerdeki uyanışta ve bunun İlteriş Kağan tarafından çok iyi değerlendirilebilmiş olmasında görülüyor. Atatürk'ün okuduğu yerli ve yabancı kitaplar arasında *Köktürk Yazıtları* ile ilgili eserler de yer alır. Öteki kitaplarda olduğu gibi, yazıtların Necip Asım tarafından yayımlanan metninde de Atatürk tarafından değer verilen bazı ifadelerin altları çizilmiş veya sayfa kenarlarına özel işaretlerle notlar düşülmüştür, Bu kitabın 72. sayfasına düşülen notta *"Göçebe kavimlerde millî vicdanın varlığı son derece az görüldüğü hâlde, eski Türklerde millî vicdanın teşekkül etmiş olduğuna asla şüphe duyulmayacak derecede bir açıklık olduğu"* görüşü yer almıştır.[9] Atatürk'ün burada "millî vicdan" deyimi ile ifade ettiği kavram, "toplum şuuru" kavramıdır. Kendisi de *Millî Mücadele*'nin bütün safhalarında olduğu gibi, ondan sonraki devlet icraatında ve millî kültürle ilgili bütün faaliyetlerinde "toplum şuuru" üzerinde hassasiyetle durmuştur. Toplum şuurundaki canlılık, bunun tabiî bir sonucu olarak "millî birlik ve beraberlik" ilkesini doğurmuştur. Atatürk, *"ben milletimin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak, peyderpey bütün hey'et-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim"*[10] derken, bu "toplum şuuru"nu kastediyordu.

Topyekûn "Millî Mücadele" diye adlandırdığımız *İstiklâl Savaşı*'nın kazanılmasında; askerî siyasî, diplomatik vb. çeşitli etkenler yanında hiç şüphe yok ki toplum şuuru dediğimiz ortak şuurun da önemli bir yeri vardır. Bu mücadele, aslında Türk milletinin kendi benliğini bulma ve kendi varlığına sahip çıkma mücadelesidir.

Atatürk'e göre *"Yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir*[11] Temel ilke "kayıtsız şartsız millî hakimiyete dayanan yeni bir Türk devleti kurmaktır." Ancak, bu kararın gerçekleştirilebilmesi, önce toplum ruhunda buna elverişli manevi bir

---

[9] Gürbüz D. Tüfekçi, *Atatürkün Okuduğu Kitaplar*, Ankara 1983, s. 404.

[10] *Nutuk*, C. I, s. 16; Z. Korkmaz çev. s. 9.

[11] *Nutuk*, Zeynep Korkmaz Çev. s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

gücün varlığına, sonra da halktaki uyanış ve direnişin yeni bir ideal etrafında yoğunlaştırılarak meşru bir zemine oturtulabilmesine bağlıydı. Atatürk, Türk halkında böyle manevî bir gücün varlığına inanıyordu. Bu inancını büyük *Nutuk*'ta, Millî Mücadele'ye başlamak üzere, en büyük gayretlerle elde ettiği rütbe ve nişanları söküp atarak resmî sıfat ve yetkilerinden sıyrılırken, *"Yalnız milletin sevgi ve fedakârlığına güvenerek, onun tükenmez feyiz ve kudret kaynağından ilham ve güç alarak vicdanî görevine devam ettiğini"*[12] bildirirken ve daha sonraki yıllarda *"Ben 1919 senesi Mayısı içinde Samsun'a çıktığım gün elimde hiçbir kuvvet yoktu. Yalnız büyük Türk milletinin asaletinden doğan ve benim vicdanımı dolduran yüksek ve manevî bir kuvvet vardı. İşte ben bu ulusal kuvvete, bu Türk milletine güvenerek işe başladım"*[13] derken, hep toplumdaki bu ortak güce işaret etmek istemiştir. Mustafa Kemal, milletten aldığı bu güçle, bir çoban yıldızı[14] veya etrafına ışık saçan deniz fenerleri gibi,[15] gidilecek yolu aydınlatmaya, milleti yeni bir devlet kurma ideali etrafında bütünleştirmeye çalışmıştır. Bu itibarla Millî Mücadele, toplumdaki bilinçlenmeyi "vatan" ve "millet" sevgisine ve "millî irade" kavramına dönüştürerek, Türk toplumuna millet olma şuurunu kazandıran bir mücadeledir. *"Millî Mücadele"* diye adlandırılmasının sebebi de budur. Mücadelenin bir şahlanışla yol alışı da *"Kuva-yı Milliye ruhu"* terimi ile karşılanan böyle yeni bir imanla donatılmış ve beslenmiş olmasındandır. Görülüyor ki, Atatürk'ün Millî Mücadele'yi başarma yolundaki bütün hazırlıklarında ve memleketin uyarılması yolundaki bütün gayretlerinde, aynı zamanda toplum şuurunun harekete geçirilmesi fikri hâkimdir. Dil ve tarihimize vermiş olduğu büyük değerin temelinde, kültür tarihimizin derinliklerine inen bilimsel inceleme ve araştırma gayesi yanında, millî şuuru dinamik ve canlı tutma düşüncesinin de yattığı görülür.: *"Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir"*[16] sözleri de bu durumun açık bir delilidir. Kaldı ki, kendini söylev ve demeçlerinde milliyet anlayışını: *"Biz esasen millî mevcudiyetin temelini millî şuurda ve millî birlikte görmekteyiz"*

"Bir hey'et-i içtimaiyenin beka ve saadeti ancak emelde ve istihsal-i âmâlde iştirak-ı tam halinde bulunmasına mütevakkıftır"[17] sözleriyle gereken açıklığa da kavuşturmuştur. Onun İstiklâl ve Cumhuriyeti Türk gençliğine emanet eden hitabesinin son cümlesinde yer alan *"muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur"* sözlerindeki *"kudret"* kelimesiyle de, bizce, millî ruhun ifadesi olan toplum şuurunun gücüne işaret edilmiştir. Atatürk, Türk milletinin millî şuurunu harekete geçirip onu canlı tutmakla yetinmemiş; bunu Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde millî bir iradeye de dönüştürmüştür. Bu bakımdan Millî Mücadele, Türk milleti için bir millî şuur kazanma, geçmişle hesaplaşma ve yeniden doğma mücadelesidir. Aynı zamanda otorite ve

---

12 *Nutuk*, Zeynep Korkmaz Çev. s. 33.

13 *Cumhuriyet Gazetesi*, 1.4.1937, Buradan naklen Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, 3. basım, Ankara 1984, s. 1; *Atatürkçülük*, I. kitap, Ankara 1983, s. 49.

14 Hamdullah Suphi, *Dağ Yolu*, 2. kitap, Ankara 1931, s. 39.

15 Adıvar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1962, s. 121. Buradan naklen İnci Enginün, "Millî Mücadele Devrinin Edebiyata Aksi", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh yay İstanbul 1983, s. 146.

16 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Dili için* İstanbul 1930, Kapak sayfası. Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, Ankara 1963, s. 1.

17 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Türk-İnkılâp Tarihi Enst. Yay. 1949, s. 372.

Levent Şahverdi Arşivi

meşrutiyet kaynağı olarak "saltanat" ve "hilâfet"in yerine millet iradesinin geçirilmesi mücadelesidir.[18]

5 - Olağanüstü Cesaret

Bir milletin felâketli dönemlerinde ona önderlik edebilecek güçteki şahsiyetlerde kendini gösteren olağanüstü cesaret unsuru da toplum gücünün müstesna şahsiyetlerde somutlaşan bir tezahürü olmalıdır. Kutluğ'un (İlteriş Kağan) 7 erden 70'e, 70'ten 700'e, 700'den 2000'e yükselen bir savaşçı kadrosu ile yüzbinlik ordulara ve koskoca bir imparatorluğa karşı koyacak cesaret ve gücü gösterebilmiş olması, onun millî potansiyeli yönlendirecek üstün kişiliği ile ilgilidir. Vezir Tonyukuk'un, istiklâl savaşına katılmak üzere Kutluk'a iltihakını tasvir eden satırlar, o zaman nasıl bir millî mücadele ruhunun hâkim olduğunu ve önderlik vasfı taşıyanların bundan nasıl yararlanabildiklerini ortaya koyuyor. Bu mücadelede: *"Teñri küç birtük üçün kañım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koñy teg ermiş"*[19] sözleriyle kağanın askerinin kurda, düşman askerinin koyuna benzetilmiş olması da bu millî ruha tercüman olan cesaretle ilgilidir.

Olağanüstü yetenekleri ile dehanın en iyi örneğini vermiş olan Atatürk'ün de, bütün rütbe ve nişanlarından sıyrıldıktan sonra, milletin tek bir ferdi olarak mücadeleye atılma cesaretini gösterebilmesi ve bir milletin maddî, manevî bütün güçlerini harekete geçiren "Kuva'yı Milliye" ruhu ile, bir yandan dış düşmanlara karşı koyarken, bir yandan da içerideki ihanet çetelerine, iç politikası iflas etmiş ve düşmana boyun eyme politikasının temsilcisi durumuna gelmiş İstanbul Hükûmeti'ne ve saraya karşı mücadele verebilmiş olması, işte yine millî gücün üstün şahsiyetlerde sembolleşmiş ve kristalleşmiş olması ile açıklanabilir.

Köktürk Yazıtları'nda, İlteriş ve Bilge Kağan'ın kendilerini Türk milletine adayarak ölesiye hizmet etme yolundaki başarılarının daha başka örneklerini de bulmak mümkündür. Bilge Kağan'ın dağılmış olan milleti toplayıp düzene sokmak ve millî birliği kurmak için sarfettiği gayret ile ilgili satırlar gerçekten üzerinde durulmaya değer. Kendisinin 19 yıl şad olarak 19 yıl da kağan olarak hüküm sürdüğü devrede kardeşi Kül-Tigin'le birlikte yaptığı harplerin ve kazandığı zaferlerin hikâyesi, onun üstün tarihî şahsiyetini ortaya koyan örneklerdir.

Nutuk'ta da Millî Mücadele, bütün teferruatı ve askerî safhaları ile birlikte ve veciz bir dille anlatılmıştır. Bu durumlarla ilgili daha başka örnekler sıralamak da mümkündür.

6 - Millete Hitap

Bilge Kağan ve Atatürk'ün eserlerinde, özellikle belirtilmesi gereken bir hususa işaret etmek istiyoruz. Bu da her iki eserde de millete veya Türk gençliğine hitap eden parça veya bölümlerin yer almış olmasıdır.

Köl-Tigin ve *Bilge Kağan* yazıtlarında, Bilge Kağan'ın ağzından dile getirilen Köktürk tarihi, açık, anlamlı, kısa ve veciz bir dille hikâye edildikten sonra, yer yer Bilge Kağan'ın milletine seslendiği, ona yol gösterici öğütler verdiği oluyor. Metinler arasına serpiştirilen bu pasajlarda tam bir hitabe özelliği bulunduğu için,

---

18 Mehmet Kaplan, *Millî Mücadele Devri Yazarlarının Kalemiyle Mustafa Kemal Atatürk*, C. I, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1982, s. XI.

19 *Köl Tigin*, Yazıtı Güney Cephesi, sı. 5-6. *Tonyukuk Yazıtı*. sı. 5-10.

Levent Şahverdi Arşivi

bunları, Bilge Kağan'ın milletine ve beylerine hitabesi olarak kabul edebiliriz. Bu parçalarda tarihî acı gerçekler dile getirilmiş, düşman entrikası karşısında, milletin gaflete düşüp nasıl sefil olduğu, yapılan savaşlarda kanının su gibi aktığı, kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, kendisinin köleliğe kadar düştüğü şu sözlerle dile getirilmiştir: *"Tabğaç budun sabı süçig agişı yımşaḳ ermiş. Süçig sabın yımşaġ aġın arıp ıraḳ budunuġ ança yaġutur ermiş. Yaġuru ḳondukta anyıġ bilig anda öyür ermiş. Edgü bilge kişig edgü alp kişig yorutmaz ermiş. Bir kişi yangılsar, oġuşı budunı bişükinge tegi ḳıdmaz ermiş*[20] ve yine devam ediyor: *"ol yirgerü barsar, Türk budun ölteçisen. Ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neng bungung yoḳ. Ötüken yış olursar, benggü il tuta olurtaçısen"*[21]

"Türk Oğuz begleri budun eşidiñ! Üze teñri basmasar asra yir telinmeser, Türk budun iliñgin törüñgin kim artatı (udaçı erti)? Türk budun ertin, ökün! Küregüñgin üçün igidmiş bilge kaġanıñgın ermiş barmış edgü iliñge kenti yañgıldıġ, yablaġ kigürtüg.

Yaraḳlıġ ḳandın kelip yanya iltdi, süñgüşlüg ḳandın kelipen süre iltdi? Iduk Ötüken yış budun bardıġ. İlgerü barıġma bardıġ, ḳurıġaru barıġma bardıġ. Barduḳ yirde edgüg ol erinç: Ḳanıñg şubça yügürtü, süñgüküñg taġça yatdı. Beglik urı oġluñg ḳul boldı, işilik ḳız oġluñg küñg boldu. Bilmedük üçün yablaḳınğın üçün eçim ḳaġan uça bardı.[22]

Bilge Kağan, bu duygulu seslenişlerden sonra, milleti için son uyarıcı sözleri şu cümlelerde toplamıştır:

"Türk begler, budun bunı eşidiñg Türk budun tirip il tutsıkıñgın bunda urtum. Yañgılıp ölsikiñgin yime bunda urtum. neñg neñg sabım erser, benggü taşka urtum, Añgar körü biliñg"[23]

Görülüyor ki, tarihî geçmişi bir âbide hâlinde ve bir ibret levhası olarak milletinin gözü önüne sermiş olan Bilge Kağan, işte yolunuzu buna bakarak çizin demekle, ta tarihin derinliklerinden ve bir *bengü taş* üzerinden yalnız o günün Türk milletine seslenmemiş; bu günün ve geleceğin nesillerine de seslenmiştir. Bu seslenişle memleketinin ve milletinin varlığını gelecek nesillere devretmiş bulunmaktadır.

Bu olaydan tam on iki yüzyıl sonra, Türk milletinin bağrından bir Mustafa Kemal çıkmıştır. O, memleketin en karanlık günlerinde milletinin kanayan kalbine merhem olmuş ve onun elinden tutmuş; İlteriş gibi yurdunu düşman istilâsından kurtararak hür bir devlet yaratmıştır. Ancak, şu var ki, Atatürk'le Kutluğ'un yolları bu noktada ayrılmış. Atatürk, o yolun çok daha derinlere uzanan devamında mücadelesini yürütegelmiştir. Türk milletinin içinde bulunduğu kötü şartlar, onu yeni ve ağır görevlere doğru itmiştir. Bundan dolayı siyasî ve askerî zaferlerle yetinmemiş; yeni sosyal düzenlemelerle devlet ve cumhuriyeti sağlam temeller üzerine oturtmaya çalışmıştır. İşte bu derin görüş ve bu görüşü besleyen üstün yetenek dolayısıyladır ki, Atatürk, Türk milletinin yaşayışına yeni bir yön verebilmiş; onu 1839 Tanzimat hareketinden beri

---

20 *Köl-Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi st. 6-7. Türkçesi: "Çin Milletinin sözü tatlı kumaşı yumuşakmış. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp, uzak milleti öylece yaklaştırırmış. Yaklaştırıp konduktan sonra kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılsa kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok Türk milleti öldün; Türk milleti öleceksin. Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersen, Türk milleti öleceksin"

21 *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Cephesi, st. 22-24.

22 *Köl Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi, st. 10-11.

23 *Köl Tigin Yazıtı*, Güney Cephesi, st. 10-11.

Levent Şahverdi Arşivi

süregelen yenileşme mücadelesinde kesin hedeflerine ve çağdaş bir medeniyet sistemine kavuşturabilmiştir. Böylece, sağlam ilkelere dayalı modern bir Türk devleti kurabilmiştir. Onun milletine bu yönde kazandırmış olduğu değerler ve ekmiş olduğu tohumlar, milletinin geleceğini güvence altına alan verimli ürünleridir. Bu bakımdan Atatürk'ün öteki önderlerden ve devlet kurucularından ayrılan çok istisnaî bir yanı vardır. Bu üstün değerdeki devlet kurucusu, bir gün gelmiş; milletinin istiklâline kavuşup modern bir devlet oluncaya kadar çektiği çileleri, geçirdiği felâketli devirleri yapılan savaşları, karşılaşılan ihanetleri ve elde edilen başarılı sonuçları gerçek yönü ve belgeleri ile dile getirmek, milletinin gözü önüne gerçek bir tarih tablosu hâlinde sunmak istemiştir. İşte bu gerekçe ile milletin temsilcileri önünde 36.5 saat süren tarihî nutkunu okumuştur. Bu itibarla, *Nutuk*, tarihin akışını değiştirme gücüne sahip bir önderin, varlığı sona ermiş sayılan büyük bir milleti, temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmış olan bir imparatorluğun yıkıntıları arasından çekip çıkararak nasıl çağdaş ve millî bir devlet hâline getirebildiğinin belgelere dayanan hikâyesidir. Eserde kendini her şeyi ile milletine adamış olağanüstü yetenekleri ile dehanın en iyi örneğini vermiş büyük bir komutanın, inkilâpçı bir liderin ve ileri görüşlü bir devlet adamının askerî ve siyasî faaliyetleri ile, Türkiye Cumhuriyeti'nc şekil veren temel düşünce ve görüşler yer almıştır. Ayrıca, bu eserde millî ve çağdaş değerler sistemine bağlı Cumhuriyet rejiminin tarih şuuru içindeki gelişmesinin adım adım nasıl olgunlaştırıldığını, sosyal ve kültürel alanlara yön verici siyasî ve idarî şartların nasıl hazırlandığını yakından görebilmekteyiz. Hele eserin dil ve üslûp bakımından taşıdığı değer, ona ayrı bir üstünlük kazandırmıştır. Atatürk, konuşma ve yazma sanatına, kendisini dinleyenleri ve okuyanları, düşüncelerinin peşinde sürükleyebilecek eşsiz bir anlatım gücü kazandırabildiği içindir ki, *Nutuk*, Türk hitabet sanatının da doruğuna yükselmiş ve bir şaheser olmuştur.

Atatürk de Nutuk'ta, tarihten edinilen tecrübelerin millete mal edilmesi geleneğine uyarak, ulaşılan başarının asırlardan beri çekilen millî felâketlerin yarattığı uyanıklığın sonucu ve bu aziz vatanın her köşesinin sulayan kanların bedeli olduğuna işaret etmiştir. Bu veciz hitabenin başlangıcını hep birlikte bir daha gözden geçirelim:

Muhterem Efendiler,

Sizi günlerce işgal eden uzun ve teferruatlı beyanatım, en nihayet mazi olmuş bir devrin hikâyesidir. Bunda milletim için ve müstakbel evlâtlarımız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek bazı noktaları tebarüz ettirebilmiş isem, kendimi bahtiyar addedeceğim.

Efendiler, bu beyanatımla millî hayatı hitam bulmuş farzedilen büyük bir milletin istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına mistenit millî ve asrî bir devleti nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.

Bu gün vasıl olduğumuz netice asırlardan beri çekilen millî musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir"[24] diyerek bu neticeyi her türlü ahval ve şerait içinde bile *"vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur"* diye hitap ettiği Türk gençliğine emanet etmiştir.

---

[24] *Nutuk*, s. 824.

Levent Şahverdi Arşivi

Görülüyor ki, İlteriş ve Bilge Kağanlarla başlayan toplum bilinçlenmesi, tarihin doruk noktalarından geçe geçe Atatürk'te zirvesine ulaşmış ve *Nutuk*'ta en veciz ifadesini bulmuştur. Böylece, *Nutuk*, taşıdığı üstün özelliklerle yalnız millî tarihimizin dönüm noktası olan bir safhasını zaman silindirinin aşındırıcı etkilerinden kurtararak ölümsüzleştiren bir eser olmakla kalmamış, aynı zamanda Türk milletinin dününü bu gününe, bu gününü de yarınına bağlayan ve gelecek nesillerin de yolunu aydınlatacak olan bir eser niteliği kazanmıştır. Bilge Kağan'ın da Atatürk'ün de ruhları şad olsun.

Ayrıca, devlet varlığının sonsuza kadar devam edebilmesinin yalnız liderler ile değil, devleti ayakta tutacak değer ölçülerinin gelenek hâlinde hep canlı tutulması ile mümkün olabileceği, Atatürk tarafından bir kez daha vurgulanmıştır. Onun *"Benim nâçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır."*[25] şeklindeki sözleri de bu devlet anlayışının veciz bir ifadesidir.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1987, (Ankara 1992), s. 243-256.

25 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, Türk Inkılâp Tarihi Enst. yay., 2. basım Ankara 1961, s. 80, Ankara 1989 bas. s. 119.

Levent Şahverdi Arşivi

VON BILGE KAGAN ZU ATATÜRK ALS TURKISCHER STAATSGRUNDER

Das Jahr 1989 hat für die Altaistik, insbesondere aber für die Türkologie eine grosse Bedeutung. Wie algemein bekannt, wurden vor 100 Jahren von N. Jandrintsev am alten Bette des Flusses Orchon die Felsinschriften Köl Tigin und Bilge Kagan aufgefunden. Damit fingen auch die Lesungsversuche dieser Inschriften an, und es gelang 1893 dem genialen dänischen Sprachwissenschaftler, mit Hilfe der chinesischen Texte an der Westseite der Inschriften das köktürkische Alphabet zu entziffern und sie zu lesen. In den darauffolgenden Jahren haben Türkologen und Wissenschaftler aus verwandten Bereichen vor allem über diese beiden größten, daneben auch über andere mehr oder weniger bedeutende 300 Inschriften gearbeitet und diese veröffentlicht, was sich auch heute noch fortsetzt.

Wissenschaftler in diesem Bereich wie W Radloff und V Thomsen, welche diese Texte zum ersten Mal in die Wissenschaft einführten, Necip Asım (Yazuksuz), der sie zum ersten Mal in der Türkei veröffentlichte, Muharrem Ergin und Talât Tekin haben diese Inschriften *"Orhun Abideleri"* oder auch *"Orhun Yazıtları"* genannt. Da es sich hier aber um Grabinschriften des köktürkischen Staates handelt, werden sie in Veröffentlichungen ach als *"Köktürkische Inschriften"* bezeichnet.

Was das Thema meines Artikels "Bilge Kagan und Mustafa Kemal Atatürk" anbelangt, ist es so, daß ich vährend meiner Osmanischgegenwarts türkisch Übersetzung des beispiellosen Werkes "Büyük *Nutuk"* (große Rede) des Gründers der Türkischen Republik Mustafa Kemal Atatürk anlässlich seines 100. Geburtstages in den Jahren 1981-82 bemerkt habe, daß die meisten der heir enthaltenen Gedanken mit den Inschriften von Bilge Kagan und Köl Tigin, deren 100. Entdeckungsjahr wir dieses Jahr feiern, in großeb Maß eine Inhaltsund Seeleneinheit darstellen.

Diese meine Überzeugung hat sich während meiner Ausarbeitung einer Dokumentation der Schriften und Meinungen *Atatürks* über die türkische Sprache, die ich in diesem Jahr vorbereitet habe und die sich momentan im Druck befindet, noch mehr verstärkt. Denn ich habe dabei festgestellt, daß *Atatürk* von der Niederschrift seiner "großen *"Rede" (Nutuk)* neben verschiedenen in-und ausländischen Quellen zur türkischen Geschichte und Sprache insbesondere die Orchon-Inschriften in Veröffentlichungen von N. Asım und V. Thomsen studiert, den jeweiligen Text an vielen Stellen unterstrichen, manche Stellen mit der Bemerkung "wichtig" versehen, dabei Ausrufe-oder Fragezeichen gemacht und sich darüber Gedanken gemacht hatte.

Daneben bestehen zwischen dem Freiheitskampt, der die erneute Gründung des zum ersten Mal von Bilge Kagan *"Türk"* genannten türkischen Staates vorbereitet hatte, und dem Befreiungskrieg, der die Gründung der Republik Türkei zur Folge hatte, aus der Sicht der geschichtlichen Begebenheiten und aus den der türkischen Nation eigenen kulturellen Eigenschaften entstammende Ähnlichkeiten. Durch die Eigenschaften der beiden großen Staatsmänner, die die beiden großen Staaten gründeten und ihre Führung übernahmen, und

Levent Şahverdi Arşivi

ihre wesenhafte Verwurzelung in ihrer Nation kommt ihren Gemeinsamkeitn aus der Sicht der türkischen Geschichte eine große Bedeutung zu. Diese Gemeinsamkeiten beziehen sich auf ihre Haltung zur Führung der Nation und auf ihre Bestreben, die Zukunft ihrer Nationen zu garantieren.

Diese Feststellung hat mir gezeigt, daß die türkische Staatstradition vor 1250 Jahren entstand und wie eine Kette sich bis heute behauptete. In diesem Zusammenhang halte ich es für sinnwoll, die Rede Atatürks *"Nutuk"* mit der Rede Bilge Kagans an die Nation hinsichtlich ihrer Inhalte zu vergleichen.

Wie wir alle wissen, gibt es bei der Entfaltung einer politischen und kulturellen Wesenheit und der Fortdauer des geschichtlichen Ablaufs verschiedene Faktoren. Unter diesen Faktoren haben die besonderen Persönlichkeiten und die Führer einr Geselschaft, die die Geselschaft anregen, einen wichtigen Platz. Diese Führer treten in Katastrophenzeiten der Nation auf und sind Persönlichkeiten, die mit ihren besonderen Fähigkeiten der Gesellschaft die sie vertreten, das Glück der Eigenstaatlichkeit bringen. Die Dauer des Landes und des Staates bis in ferne Zukunft, die diese Führer, geniale Söhne der Nation, als Erbe hinterlassen haben, hängt jedoch nur davon ab, ob die zukünftigen Generationen sich der Tatsache bewußt werden, daß dieses Erbe nur mit großen Opfern der Nation erreicht werden konnte, und die fundamentalen Werte mit ihrer ganzen Seele ergreifen und sich aneignen.

Gerade aus diesem Grunde gibt es unter diesen von der Vorsehung geschaffenen Ausnahmepersönlichkeiten auch jene, die die erlebten Katastrophen Zeiten mit einer wesenhaften Erzöhlweise als schriftliche Belege der Geschichte übertragen und somit verewigt haben. Denn man kann, ohne die Geschichte zu kennen, weder die Gegenwart verstehen, noch die Zukunft richtig und treffend einschätzen. Von diesen Staatsmännern mit besonderen Fähigkeiten ist der eine Bilge Kagan und der andere Mustafa Kemal Atatürk, die von diese Weitsichtigkeit zwei große Beispiele gegeben haben.

Bilge Kagan und Mustafa Kemal Atatürk sind in diesem Sinne Führer, die der sehr schweren Aufgaben gegenüberstanden, ihre Staaten, die zerfallen waren und ihre Freiheit verloren hatten, nach einem erfolgreichen Befreiungskrieg[1] neu zu gründen und zu organisieren. Beide waren Kommendeure und überdurchschnittliche Staatsmänner, die die Kraft und Macht besassen, ihren eigenen Gesellschaften das nationale Bewußtsein, den Freiheits-und den Demokratiebegriff beizubringen und sie zu organisieren. Beide haben die Gefahren, die die Zukunft ihrer Gesellschaften zu verdunkeln in der Lage waren, vorausgesehen und konnten ihre Wege erleuchten. Von diesen Staatsführern haben Bilge Kagan mit den Denkmälern *Köl-Tigin*, die er seinem Bruder, dem großen Kommandanten *Köl-Tigin* widmete, und mit dem Bilge Kagan-Reich, das sein Sohn nach seinem Tode unter seinem Namen schuf, und Mustafa Kemal Atatürk, der einer Nation, die gerade im Begriff war, aus der Geschichte zu verschwinden, das Leben zurück gab, mit seiner Rede *"Nutuk"* dem türkischen Volk und der Welt Quellenwerke hinterlassen, welche ihre Zukunft jahrhundertelang erleuchten werden.

---

[1] Den Freiheitskampf zur Gründung des 2. Köktürkischen Staates hatte eigentlich der Vater Bilge Kagans, Ilterisch (Kutlug), begonnen. Aber erst während der Herrschaft Bilge Kagans konnte dieser Staat gut organisiert und in seine richtige Bahn gebracht werden. Und auch die Felsinschriften wurden von ihm oder für ihn errichtet.

Levent Şahverdi Arşivi

Wenn wir die Rede Atatürks mit den beiden *Köl-Tigin* und *Bilge-Kagan-Inschriften*, die aus dem Munde des von 716-734 herrschenden Bilge-Kagans auf Steinblöcke graviert sind, trotz des zeitlichen Abstands und der sozialen und geschichtlichen Unterschiede aus der Sicht ihrer Gemeinsamkeiten vergleichen, so können wir diese unter folgenden Punkten zusammenfassen:

1. Die erste gemeinsame Eigenschaft der beiden Monumentalwerke ist, daß beide vor allen geschichtliche Zeugnisse, geschichtliche Hauptquellenwerke sind. Daneben sind sie direkt von denen verfasst worden, die die Geschichte schufen, d.h. also, daß diejenigen, die die Geschichte machten, mit denen, die sie schrieben, hier zusammenfielen. Zweifellos ist dies ein ganz besonderer Wert, der einem Quellenwerk eigen ist.

2. In den beiden Texten werden die Gründe, die einen Staat, eine Nation zum Niedergang, unausweichlich zur Gefangenschaft führen, in einer stichwortartigen Sprache dargestellt.

Nachdem in den Köl-Tigin und Bilge-Kagan-Inschriften die Gründung des Staates, die Vernichtung der Feinde, die Ausdehnung der Staats grenzen unter mächtigen Kagans und tüchtigen Verwaltern, die Kräftigung des Staates geschildert ist, wird erzählt, wie der mächtige Staat schon innerhalb eines Jahrhunderts unter den zunehmend an die Macht gelangten ungebildeten und machtlosen Kagans und Staatsmännern niederging und in die Hände der chinesischen Herrschaft fiel. Neben dem Grund für den Niedergang, daß die Herrscher und hohen Staatsbeamten schlechte Personen waren, lassen sich auch anders nennen wie die Schwächung der Gerechtigkeit in den Beziehungen zwischen den Begs und der Bevölkerung, die Einmischung in die inneren Angelegenheiten des die erwähnte Schwäche ausnutzenden chinesischen Reichs, durch die chinessische Politik der Intrigen, der Hinterlistigkeit und der Heuchelei die Verfeindung der Verwalter mit der Vevölkerung. Die die innere Struktur des türkischen Staates auflösenden Faktoren hatten das nationale Bewußtsein der türkischen Begs in dem Masse ausgelöscht, daß sie ihre eigenen türkischen Namen aufgaben und chinesische Namen und Titel übernahmen.

Damit geriet die türkische Staatsordnung aus ihrer Bahn, und schliesslich befand sich eines Tages die große türkische Nation unter der chinesischen Herrschaft. Daß der Zusammenbruch der inneren und äusseren Struktur des Staates zeigt, was eine Nation das Eindringen feindlicher Staaten unter der Maske der Freundschaft kosten kann, und (was mit der Lage des Osmanischen Reiches in den letzten Jahrhunderten Gemeinsamkeiten aufweist) erzählt Bilge Kagan in seinen Inschriften wie folgt:

"Danach kam sein jüngerer Brüder auf die Welt. Ihre Söhne wurden natürlich zu Kagans. Danach soll der jüngere wir der ältere, der Sohn wie sein Vater gewesen sein, weil ungebildete Kagans an die Macht kamen Natürlich waren auch seine Helfer (Wezire usw.) ungebildet, untüchtig. Die Fürsten verloren die Städte, die sie zu ihrem Staat machten, und auch ihren Führer, den sie zum Kagan machten, weil ihre Stämme ungerecht, unehrlich, hinterlistig waren, zwischen den Brüdern, zwischen der Nation und den Begs heuchelten. Die Söhne, die Begs Werden konnten, wurden zu Knechten des chinesischen Reiches, und die Mädchen, die Herrinnen werden konnten, zu Dienstmädchen. Die Fürsten in China übernahmen chinesische Namen, gehorchten dem chinesischen Führer"[2].

---

[2] *Köl Tigin-Inschrift*, Ostseite, Z. 4-8.

Levent Şahverdi Arşivi

In der Rede *"Nutuk"* Atatürks, die von dem Freiheitskampf, der eine Wende in der türkischen Geschichte während der schlimmen Tage der Aufteilung und Besatzung unserer Heimat bildete, und von der Gründung der Türkischen Republik sowie der Durchführung der Reformen handelt, wird die allgemeine Lage des Landes am 19. Mai 1919, dem Tag, an welchem Mustafa Kemal Atatürk den nationalen Freiheitskampf begann, dagegen folgendermassen dargestellt:

"Die Bündnispartner des Osmanischen Reiches im 1. Weltkrieg hatten den Krieg verloren, womit die osmanische Wehtmacht an allen Fronten zusammengebrochen war und die Waffenstillstandsabkommen unter sehr schweren Konditionen unterschreiben musste.

Während der langen Jahre des froßen Krieges war das Volk Gerschöpft und verarmt. Die Verantwortlichen, die die Nation in den Krieg hineingezogen hatten, bekamen Angst um ihre Leben und flohen ins Ausland. Vahadettin, der die Ämter des Sultanats und Kalifats innehatte, war entartet und hatte verräterische Massnahmen unternommen, um sich selber und seinen Thron zu retten. Die Regierung unter der Leitung von Damat Ferit Paşa war machtlos, ehrlos und feig. Sie unterwarf sich nur der Leitung des Sultans und war mit jeder Massnahme einverstanden, die sie und den Sultan retten könnte. Das Heer wurde abgerüstet. Die Allierten fanden es nicht nötig, die Bestimmungen des Waffenstillstandsabkommens zu befolgen. Unter einem Vorward waren ihre Marine und Soldaten in Istanbul einmarschiert. Die Stadt Adana war von Franzosen, Urfa, Maraş, Ayintap (Gaziantep) von den Engländern besetzt. In Antalya und Konya hielten sich italienische Verbände, in Merzifon und Samsun englische Militärverbände auf. Überall waren ausländische Offiziere und Beamten und Sonderspione aktiv Schliesslich landete vier Tage vor dem Datum, das wir für unsere Rede als Anfang nahmen, also am 15. Mai 1919 mit Zustimmung der Entente die griechische Armee in Izmir.

Ausserdem bemühten sich die christlichen Minderheiten heimlich oder ganz offen, ihre Pläne zu verwirklichen und den Staat so schnell wie möglich zu stürzen"[3]

Die Änlichkeit zwischen dem Bild, das den Zusammenbruch des Köktürk-Staates und dessen chinesische Unterjochung darstellt, und dem betrüblichen Bild, wie das Osmanische Reich zertrümmert und besetzt wurde, gründet in der Unfähigkeit derer, die das Volk lenkten, aber dabei das soziale Gleichgewicht zerstörten und das Nationalbewußtsein lähmten.

3. Die Zeit des Befreiungskrieges:

Nach hoffnungsloser Unterdrückung sehen wir in der nachfolgenden Epoche in beiden türkischen Staaten den Übergang zum Befreiungskrieg. Die unglückseligen 50 Jahre unter der chinesischen Unterjochung wurden auf den Felsinschriften mit den folgenden Sätzen zur Sprache gebracht:

"Fünfzig Jahre lang diente man dem chinesischen Staat. Im Osten wurde bis nach *Bökli Kagan* und im Westen bis nach *Demir Kapi* jeweils ein Heer in Marsch gesetzt.

---

[3] *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü 1960, Bd. I, s. 1-2; Korkmaz, Zeynep (Übersetzerin) Veröff des Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1994, S. 1.

Levent Şahverdi Arşivi

Für den chinesischen Kagan wurden Länder erobert und seine Sitten und Gebräuche übernommen"[4].

Jedoch stellte das mit der Zeit langsam erwachende Selbstbewußtsein des türkischen Volkes unter der chinesischen Herrschaft und die bewusste Reaktion gegen diese Unterjochung einen wichtigen Faktor dar, der zur Befreiung des Volkes führte. Auf den Felsinschriften wurde das Aufwachen des türkischen Volkes mit folgenden Sätzen ausgedrückt:

"Das türkische Volk hat gesagt: Zuerst war ich ein Volk, wo ist jetzt mein Land? Für wen erobere ich Länder? Wir waren ein Volk mit einem Kagan an der Spitze, wo ist mein Kagan geblieben? Warum leiste ich dem chinesischen Kagan Dienst? Und somit wurde mein Volk der Feind des chinesischen Kagans. Da es sich als Feind nicht organisieren konnte, musste es sich wieder ergeben"[5].

Wie aus dem letzten Satz zu verstehen ist, konnten dieses bewusste Aufwachen und die Reaktion des türkischen Volkes gegen die fremde Unterjochhung bedauerlicherweise nicht sofort zur Befreiung führen, Denn das Volk hatte einen Führer für diesen Aufstand, einen Führer, der ihr Verhalten steuern würde, nicht finden können. Darum hatte der chinesische Kagan seine Politik, den türkischen Stamm auszurotten, nach eine gewisse Zeit lang durchsetzen können. Schliesslich im Jahre 681, genau 51 Jahre nach dem Zusammenbruch des Ost-Köktürk-Staates, fing mit der Führung unter Kutlug, der an die Spitze der zerstreuten türkischen Stämme getreten war, der Befreiungskampf für das türkische Volk an. Kutlug, der auf den Felsinschriften Ilteris (Staatsgründer) genannt wird, da es ihm gelang, einen unabhängigen Staat zu gründen und ihn von neuem zu organisieren, hatte sich mit nur 17 Soldaten an diese Arbeit gemacht, Die in der Stadt und auf dem Berge lebenden Menschen, die von Aufstand erfuhren, versammelten sich, ihre Zahl erhöhte sich von 17 auf 70 und von 70 auf 700. Dieser Freiheitskampf mit zunächst 700 Soldaten wandelte sich nachher in einen großen Krieg und führte zur Errettung des türkischen Volkes von der chinesischen Unterjochung.

Um in den geführten Kriegen die geistige Kraft und den Glauben der türkischen Soldaten gegenüber den Feinden zu charakterisieren, wurden die Soldaten des Kagans mit Wölfen, die Feinde mit Schafen verglichen. Auf den Inschriften wird davon berichtet, das Kutlug, der Gründer des 2. Köktürk Kaganliks, dem Staate neues Leben verliehen habe, Um die Chinesen und die anderen Feinde besiegen zu können, habe er 47 mal Armeen geführt und 20 mal den Krieg erklärt, Kutlug, der mit Hilfe Gottes den Staat gemäss der türkischen Tradition neu aufrichten konnte, habe so große Siege errungen, daß seine Feinde rings um ihn sich auf die Knie werfen und wohl oder übel nachgeben mussten. So gab dem Staat seine ersehnte alte Größe und Überlegenheit zurück. Diese Erfolge von Ilteriš, dem Gründer des Staates, wurden nachher von seinem Sohn, dem 2. Nachfolger Bilge Kagans, wir folgt mit Begeisterung geschildert:

"Mein Vater, der Kagan, begab sich mit 17 Soldaten hinaus. Als die Nachricht sich verbreitete, daß er sich hinausbegebe, flüchteten sich die Menschen aus den Städten in die Berge, und die Menschen von den Bergen kamen herunter. Zusammen wurden sie 70 Soldaten. Da Gott ihnen Kraft verlieh, ähnelten die Soldaten meines Vaters, des Kagans,

---

4 *Köl Tigin Inschrift*, Ostseite, Z. 8.

5 Ibid., Ostseite, Z. 9-10.

Levent Şahverdi Arşivi

den Wölfen. Die Feinde aber sollen wie Schafe gewesen sein. Mein Vater soll nach Osten und Westen Leute geschickt und Soldaten gesammelt haben, insgesamt zählten sie dann 700 Soldaten. Und diese 700 Soldaten erscufen dann dieses. Volk, das keine Heimat und keinen Kagan mehr hatte, Sklave geworden war und sich nicht mehr nach den türkischen Sitten und Gebräuchen richtete, von neuem in Rahmen der Sitten meiner Vorfahren. Damals schuf er auch die Titel Yabgu und Šad.

Die Güte Gottes gewährte ihm, die Feinde aus ihren Ländern zu verjagen, ihre Kagans abzusetzen, sie zu unterwerfen, sie zu zwingen, sich auf die Knie zu werfen und wohl oder übel nachzugeben. Mein Vater der Kagan eroberte auf diese Weise die Heimat zurück, übernahm seine Sitten und Gebräuche von neuem, wonach er dann ins Jenseits wanderte."[6]

Wie auch aus dem obigen Abschnitt, im welchem der erste Zusammenbruch des Köktürk-Staates zusammengefasst wurde, zu erkennen ist, fällt zwischen den Ursachen, die den Zusammenbruch des Köktürk Kaganliks, und den Ursachen, die den Zusammenbruch des Osmanischen Reiches am Ende des I. Weltkrieges bedingten, von den Grundzügen her eine Ähnlichkeit und Parallelität auf. Neben anderem sind vor allem zwischen dem tapferen und energischen Handeln von K u t l u g und dem genialen Handeln von A t a t ü r k Ähnlichkeiten vorhanden. In dieser Hinsicht fällt zwischen dem Staatsgründer K u t l u g, der einen zusammengestürzten und seit einem halben Jahrhundert in Gefangenschaft lebenden Staat von neuem zum Leben erweckte, und dem Staatsgründer A t a t ü r k, der ein Volk rettete dessen Heimat unter feindlicher Besetzung stand und dem sein Lebensrecht verweigert wurde, eine bedeutsame Ähnlichkeit auf.

Beide sind Führer von hervorragenden Charakterzügen. Beide retteten ein zusammenbrechendes Land aus den Händen des Feindes und erretteten ihr Volk, wonach K u t l u g und A t a t ü r k die türkischen Völker in unabhängige Staaten unwandelten und diese auf einen der türkischen Volksseele ziemenden Weg führten. Aus diesem Blickwinkel gesehen, sind beide führende Offiziere und hervorragende Staatsgründer.

Auch zwischen den Umständen der Zeit, als K u t l u g beschloss, das türkische Volk von der chinesischen Unterjochung zu befreien und sich in den Kampf stürzte, und den Umständen, als A t a t ü r k sich nach Samsun begab, besteht wiederum eine gewisse Ähnlichkeit. Wie schon ober erwähnt, hatte K u t l u g am Anfang der Befreiungsbewegung nur 17 Soldaten um sich. Trotz aller Hindernisse war A t a t ü r k mit dem Beschluss, "ohne jegliche Einschränkung einen auf der Herrschaft des Volkes beruhenden unabhängigen Türkischen Staat zu gründen"[7], und der Parole "Entweder Freiheit oder Tod" nur auf sich gestellt aus dem Volk in den Vordergrund getreten. Alle beide verstanden es mit ihrer großen Genialität, die vorhandenen Umstände beiseite zu schieben, am sich durchzusetzen. Beiden ist eine einzigartige Leibe und Treue zum Vaterland und eine Kraft, die sie aus einer tiefen Quelle schöpfen, inne. Gerade aus diesem Grund konnten sie die Wege der jüngeren Generationen erhellende Erfolge erreichen, indem sie das schlimme Schicksal ihrer Völker änderten und eine Einheit bildeten.

---

6 Ibid., Ostseite, Z. 11-16 und *Bilge Kagan Inschrift*, Ostseite, Z. 10-13.

7 *Nutuk*, veröff. Devrim Tarihi Enstitüsü İstanbul 1960, Bd. I.; Korkmaz, Zeynep's (Übersetzerin) veröff., S. 19-10.

Levent Şahverdi Arşivi

Die Erfolge, die durch den unter den oben erwähnten ähnlichen Voraussetzungen in den beiden Fällen begennenen Kampf erreicht werden konnten, sind auf der einen Seite Zeichen einer besonderen Fähigkeit, die durch Vaterlands-und Volksliebe genährt wird, auf der anderen Seite Wiederspiegelung der in diesen grossen Menschen Gestalt annehmenden Volksseele, nur mir dem Unterschied, dass Ilterisch und Bilge Kagan die Kraft zur Führung des Volkes von Gott bekommen zu haben glaubten, was aus der damaligen auf der Religion beruhenden Autoritäts-und Herrschaftsauffassung hervorging. Nach diesem Staatsbegriff war der, der ihnen das Land gab, Gett. Gott ist Schutzherr und zugleich Kraftquelle des Volkes. Aus diesem Grunde begegnen wir oft in diesen Inschriften Ausdrücken wie *"küç birigme teŋri"* (Kraft gebender Gott), *"teŋri yarlıḳaduḳın üçün"* (Weil Gott schützte), *"teŋri küç birdükin üçün"* (Weil Gott Kraft gab). Aber trotzdem war auch damals der eigentliche Besitzer und Gründer des Staates des Volk. Auch die Worte *"ne ḳaganḳa işig birürmen?"* (Welchem Herrscher diene Ich) des bewusstwerdenden Kampfes zur Rettung aus des chinesischen Herrschaft können mit dieser Auffassung erklärt werden[8].

In Atatürks Persönlichkeit und in seiner Rede *"Nutuk"* aber hat die Staatsauffassung ihre volle Reife erreciht, wurde nunmehr der Faktor des Volkes als Quelle der Macht und Kraft betrachet. Nachdem Atatürk in seiner Rede *"Nutuk"* die vorgeschlagenen ungeeigneten Massnahmen, nämlich Schutz und Mandat durch einen anderen Staat, zur Rettung des Volkes und des Landes zusammenfasste, erläutert er seine eigenen Ansichten und Entschüsse, die besagen, dass die Rettung nur in der Gründung eines, auf Volksherrschaft beruhenden unabhängigen türkischen Staates liegt. Er hob disen Punkt aus der Sicht der Staatsphilosophie besonders hervor, und eine solche Staatsauffassung wurde zum Grundstein der Denkweise Atatürks.

4. Bewusstwerden und gemeinsame Seele der Gesellschaft

Wir sehen auch, daß in den beiden Epochen, die hier verglichen werden, das nationale Bewußtsein als Ausdruck als Ausdruck des Willens und des festen Entschlusses zum Aufstieg und zur Existenz einer Nation sich verstärkt, was seine gemeinsamen Wurzeln in der urtürkischen Staatsauffassung hat. Wie allgemein bekannt, ist die Bindung einzelner Individuen an ihre Nation und ihren Staat als Voraussetzung der politischen Existenz nicht nur materieller Art. Es ist grade die Bindung der Seele, was wir beim Aufstieg und bei der Ertwicklung der nationalen Gesellschaften, die Fortschritte in die Zukunft machen, als wichtigsten Faktor erkennen. Diese Bindung der Individuen aneinander und an ihren Staat verwandelt sich letzlich in ein gemeinsames Nationalbewußtsein.

In der Geschichte der Nationen fallen in manchen Zeiten Stockungen auf, wobei unter verschiedenen Einflüssen das nationale Bewußtsein fast erlischt, ins Unterbewußtsein zurücktritt oder der Gefahr ausgesetzt wird, gelähmt zu werden. Befindet sich eine Gesellschaft in einer solchen Lage oder wurde sie dazu geführt, so ist es ein deutliches Zeichen dafür, daß sie ihrem Niedergang entgegengeht. Gerade in solchen Zeiten haben die Persönlichkeiten, denen die Führerrollen in der Gesellschaft zufallen, für die Aufrechterhltung des nationalen Bewußtseins sehr große Aufgaben und Pflichten.

---

[8] Vgl. Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, S. 189.

Levent Şahverdi Arşivi

In diesem Zusammenhang haben Ilterisch und Bilge Kagan den nötigen Erfolg darin gesehen, daß das Erwachen des in den Inschriften als "Kara Kamag" bezeichneten türkischen Volkes unter der chinesischen Herrschaft, sein Widerstandswille von Ilterisch Kagan sehr gut eingesetzt werden konnte. Und auch Atatürk bemerkte ja das Erwachen des türkischen Volkes in diesen Katastrophenzeiten und vermerkte am Raud auf Seite 72 der von N. Asım veröffentlichten inschriften eigenhändig: "Obwohl bei den Nomadenvölkern nationales Gewissen selten vorkommt, hat es sich bei den alten Türken offenbar entwickelt, woran auf keinen Fall gezweifelt werden kann."[9] Atatürk verstand unter dem "Nationalen Gewissen" natürlich das "Nationale Bewußtsein" Auch er selber hat in allen Stadien des nationalen Freiheitskampfes und danach in seiner Staatsführung und in seinen kulturellen Aktivitäten diesen Punkt besonders hervorgehoben.

Beim Sieg in unserem Befreiungskrieg, den wir als "natioalen Freiheitskampf" bezeichnen, spielte neben verschiedenen Agentien wie dem Militärischen, Politischen, Diplomatischen usw. das gemeinsame Bewußtsein, was wir als Gesellschaftbewußtsein bezeichnen, zweifellos eine bedeutende Rolle. Tatsächlich war dieser Kampf derjenige, in dem die türkische Nation ihre Identität fand und in ihrem eigenen Dasein ihre Souveränität finden konnte.

Nach Atatürk ist "das Annehmen des Schutzes und der Unterstützung eines fremden Staates nichts anders als der Verlust der menschenwürdigen Eigenschaften, als Verrat, Kraft-und Machtlosigkeit und Trägheit"[10]. Sein Grundsatz lautet. "Es gilt, bedingungslos einen auf der nationalen Herrschaft beruhenden neuen türkischen Freistaat zu gründen". Die Verwirklichung dieses Entschlusses hing jedoch nur davon ab, daß es zunächst in der Volksseele eine dazu geeignete geistige Kraft gab, und dann galt es, dieses Erwachen und den Widerstand des Volkes um ein neues Ideal zu konzentrieren, auf einen legalen Boden zu stellen.

Atatürk glaubte fest daran, daß das türkische Volk diese geistige Kraft besaß. Als er bei der großen Rede *"Nutuk"* alle seine Titel und Orden ablegte und auf sein Amt und seine Rechte verzichtete, die er unter größten Anstrengungen erworben hatte, um den nationalen Kampf zu beginnen, und dabei sagte, daß er "seine Pflicht in seinem Gewissen mit der Kraft und Anregung fortsetze, die er aus dem Vertrauen auf die Liebe und Opferbereitschaft der Nation und aus der Quelle ihrer unendlichen göttlichen Kraft erhielt"[11], und in den nächsten Jahren folgende Äusserung machte, wollte er immer wieder diese gemeinsame Kraft im Volk betonen: "An dem Tag im Mai 1919, an dem ich den Boden Samsuns betrat, hatte ich gar keine äussere Kraft. Es gab aber doch eine große geistige Kraft, die aus der edlen Herkunft der großen türkischen Nation entspringt und mein Gewissen erfüllte. Gerade im Vertrauen zu dieser nationalen Kraft und diesem türkischen Volk machte ich mich an die Arbeit"[12]. Mit dieser Kraft, welche Atatürk von seiner Nation bekam, versuchte er, den zurückzulegenden Weg zu erhellen, die Nation um das Ideal der Gründung eines neuen türkischen Staates zu vereinigen. Aus dieser

---

9 Tüfekçi Gürbüz, *Atatürk'ün okuduğu Kitaplar*, Ankara 1983, s. 404.

10 *Nutuk*, Übersetzung von Korkmaz, Zeynep, S. 9.

11 Ibid., S. 33.

12 *Cumhuriyet Gazetesi* 1.4.1937; Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, 3. Aufl. Ankara 1984, S. 39; *Atatürkçülük*, 1. Buch, Ankara 1983, S. 49.

Levent Şahverdi Arşivi

Hinsicht hat der nationale Kampf dem Erwachen der Vaterlandsund Nationalliebe und des nationalen Bewußtseins und damit der Selbstfindung der türkischen Gesellschaft gedient. Deshalb wird er "nationaler Kampf" genannt, da dieser Kampf mit einem Sich-Aufbäumen seinen Weg begann und mit einem solchen neuen Glauben ausgestattet und genährt war, wie es in der Bezeichnung "Kuvayi Milliye ruhu" (Seele der nationalen Streitkräfte) seinen Ausdruck findet.

Wie bis jetst zu sehen war, herrschte bei allen Vorbereitungen Atatürk zum nationalen Freiheitskampf und bei all seinen Warnungen der Nation dieser Gedanke vor. Seiner Hochschätzung unserer Sprache und Geschichte liegt neben den in die Tiefe unserer Kulturgeschichte reichenden wissenschaftlichen Untersuchungen und Forschungsstrebungen der Gedanke zugrunde, daß das geselsschaftliche Bewußtsein dynamisch, lebendig aufrechthalten wird: "Die Bindung zwischen dem nationalen Gefühl und der Sprache ist sehr stark. Der Reichtum und das Nationale der Sprache sind Hauptagentien beim Aufblühen des nationalen Gefühls"[13]. Diese Worte sind ein offener Beweis dafür. Auch mit dem Wort "Stärke" in seiner Äusserung: "Die Stärke, die du brauchst, ist in dem edlen Blut in deinen Adern enthalten"[14] die seine Rede abschließt, in welcher er die Freiheit und die Republik der türkischen Jugend anvertraute, deutet nach unserer Meinung die Stärke des nationalen Bewußtseins an, das Ausdruck der Volksseele ist.

5. Der unglaubliche Mut

Auch der besondere Mut, der nur bei den Persönlichkeiten vorkommt die die Stärke besitzen, die Nation aus katastrophenzeiten zu führen, ist ein in Ausnahmepersonen konkretisiertes Sichtbarwerden der nationalen Kraft.

Daß "Kutluk" (Ilterisch Kagan)'den Mut und die Kraft zweigen konnte, mit seinen Soldaten, deren Zahl sich von 7 auf 70, von 70 auf 700 und von 700 auf 2000 vermehrte, gegen das riesengroße chinesische Reich mit Streitmächten von Hunderttausenden Widerstand leisten konnte, hängt mit seinen überdurchschnittlichen genialen Führern zusammen, die das nationale Potential dynamisieren konnten. Die Verse, die schildern, daß Wezir Tonyukuk sich Kutluk anschloß, um am Freiheitskampf teilzunehmen, zeigen, wie die Personlichkeiten, die die Seele zum nationalen Kampf und Führereigenschaften besaßen, diese in die Tat setzen konnten. Daß in den oben erwähnten Versen die Soldaten mit Wölfen und die des Feindes mit Schafen verglichen werden, hängt mit dem Mut zusammen, der die Offenbarung der Volksseele ist.

Auch Atatürk, der das beste Beispiel besonderer Fähigkeiten und großer Genialität darstellt, konnte auf all seine Titel und Orden verzichten, sich als Inkarnation seines Volkes in den Kampf begeben und mit der Seeel der "Kuvayi Milliye" sämtliche geistigen und materiellen Kräfte der Nation aktivieren, einerseits gegen seine Feinde, andererseits gegen die Verräter im kämpfend, gleichzeitig gegen das Serail und die Regierung in Istanbul, die in ihrer Innenpolitik zusammengebrochen war und wie eine Marionette der Politik der Feinde gehorchte. Dies kann wiederum nur mit der

---

13 Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Dili İçin*, Istanbul 1930, S 1; Korkmaz Zeynep, *Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, veröff. der Univ. Zu Ankara DTCF. Ankara 1963, S. 1.

14 *Nutuk*, Korkmaz, Ubers. S. 896.

Levent Şahverdi Arşivi

Symbolisation und Kristallisation des gesellschaftlichen Bewußtseins in diesem genialen Führer dieser Nation erklärt werden.

Daß Ilterisch und Bilge Kagan sich der türkischen Nation opferten und bis zum Tode dienten. läßt sich auch durch andere Beispiele belegen. Die Verse, die die Bestrebung Bilge Kagan beschreiben, eine auseinandergefallene Nation zusammen zubringen, zu organisieren, Einigkeit ung Gemeinschaftsgefühl wiederherzustellen, haben höchste Bedeutung. Die Geschichte Seiner Kriege und Siege, die er 38 Jabre lang, davon 19 unter seine eigenen Führung, mit seinem Bruder "Kül-Tigin führte, sind eben solche Beispiele, in denen sich seine geniale, geschichtliche Persönliehkeit offenbart.

Der nationale Kampf wird auch in Atatürks Rede *"Nutuk"* mit all seinen Einzelheiten und militärischen Stadien in einer kurzen und treffenden Sprache dargestellt. Hierzu können wir sehr viele Beispile aufzählen.

6. Rede an die Nation

Dabei will ich sofort einen wichtigen Punkt aus den Äusserungen Bilge Kagans und Atatürks hervorheben. Beide Reden richten sich an die Nation und die türkische Jugend. Nachdem in den Inschriften Kül-Tigins und Bilge Kagans die köktürkische Geschichte auf dem Mund Bilge Kagans offen, verständlich, kurz und in Stichworten erzählt wird, redet Bilge Kagan gelegentlich die Nation an und gibt ihr richtungweisende Empfehlungen. Dadiese Passagen, die über die Texte verteilt sind, die historischen Eigenschaften einer Ansprache besitzen, können wir sie als Anrede Bilge Kagans an siene Nation und Begs betrachten.

In diesen Passagen werden bittere geschichtlcihe Wahrheiten zur Sprache gebracht, wie die Nation durch die Intrigen des Feindes aus Unachtsamkeit herunterkam, ihr Blut in den Kriegen wie Wasser vergoss, wie ihre Knochen aufgeschichtet wurden und sie versklavt wurde. Dies wird mit folgenden Worten zum Ausdruck gebracht: "Die Worfe der chinesischen Nation ist freundlich, ihr Stoff sehr weich, sie nähert sich mit freundlichen Worten und weichen Seidenstoffen täuschend anderen Nationen. Erst danach, nachdem sich diese Nationen ihr angenähert haben, wird sie niederträchtig. Die gebildeten und tapferen Menschen nimmt sie auf, um Menschen, die sich täuschen lassen, samt ihrem Stamm, ihrer Nation und allen anderen Verwandten auszurotten"[15]. Und weiter heisst es: "Wenn du dahingehst, türkische Nation, wirst du sterben! Lässt du dich aber im Walde Ötüken nieder, so wirst du in Ewigkeit leben"[16].

"Türkische, oguzische Begs, Völker, hört zu: Gäbe es oben keinen Himmel, könntest du immer auf festem Boden laufen, türkische Nation, wer könnte deiner Sitte und deinem Brauch etwas antun? Türkische Nation, kehre in dich, schäme dich! Wegen deiner Undisziplinierthеit bist du mit deinem dich umsorgenden und erschaffenden Kagan gegen deinen freien und eigenen Staat selber vorgegangen, hast du ihn in eine schlimme Lage gebracht." "Wo kam der Bewaffnete her und vertrieb dich? Woher kam der mit der Lanze und jagte dich weg? Volk des heiligen Waldes Ötüken, du bist verloren. Du, östlich fortlaufend, und du, westlich fertlaufend, bist verloren. Deine Lage wird wohl so

15 *Köl-Tigin-Inschrift*, Südseite Z. 5-6.
16 Ibid., Büdseite, Z. 6-7.

Levent Şahverdi Arşivi

aussehen: Dein Blut floss wie Wasser, deine Knochen schichteten sich wie ein Berg. Dein adeliger Sohn wurde zum Knecht und deine reizende Fochter zum Dienstmädchen. Da du nichts ahntest, ging der Kagan, dein Onkel, wegen deiner schlechten Lage verloren"[17].

Nach dieser dramatischen Anrede fasst Bilge Kagan für seine Nation seine letzten warnenden Worte in folgenden Sätzen zusammen:

"Türkische Begs, türkische Nation, höre zu! Dass du die türkische Nation zusammenbringst und deinen Staat gründen wirst, habe ich hier dargelegt, dass du Fehler machen und sterben wirst, habe ich wieder hier dargelegt. Was ich zu sagen hatte, habe ich diesem ewigen Stein anvertraut. Sich ihn und erfahre. Jetzige türkische Nation und Begs, werdet ihr in dieser Zeit als unterworfene Begs euch irren?"[18].

Wie man hier sicht, will Bilge Kagan, der die geschichtliche Vergangenheit in Form eines Monuments, eines warnenden Schildes vor die Aufen der Nation brachte, mit seinem Ausdruck "Sieh her und finde deinen Weg" aus der Tiefe der Geschichte und mit einem Gedenkstein nicht nur die damalige, sondern auch die heutige und die zukünftige türkische Nation anrufen.

Genau 12 Jahrhunderte nach diesem Ereignis wurde aus dem Schoss der türkischen Nation Mustafa Kemal geboren. Er wurde in den dunkelsten Tagen seines Landes dem blutenden Herzen seiner Nation zum Trost und zur Rettung. Wie Ilterisch befreite er sein Vaterland von der Besatzung der Feinde, erschuf einen Freistaat.

Wie Kutlug mit der Untermauerung Seines Staates weiter verfuhr ist uns nicht bekannt. Dagegen liegt das Schaffen Atatürks in seiner vollen Breite vor uns. Atatürk hat seinen Kampf anschliessend auf vertiefte Weise fortgesetzt. Die schlimme Lage, in der sich die türkische Nation befand, stellte ihm weitere und schwierigere Aufgaben. Aus diesem Grunde begnügte er sich nicht mit politischen und militärischen Siegen. Durch neue soziale Regelungen unternahm er, den Staat und die Republik auf eine feste Basis zu stellen. Gerade durch diese tiefgehende Einsicht und durch seine genialen Fähigkeiten konnte er dem Leben der türkischen Nation eine neue Richtung geben, die seit dem Tanzimat (1839) fortgesetzten Reformbewegungen zum endgültigen Ziele führen und ein modernes Zivilisationssystem schaffen. Dadurch konnte er einen auf festen Grundsätzen beruhenden modernen türkischen Staat gründen. Sein Schaffen in dieser Richtung für seine Nation und die von ihm gesäten Samen sind fruchtbringende Unternehmungen, die die Zukunft der Nation garantieren.

In diesem Zusammenhang weist er eine Besonderheit auf, die ihn von allen anderen Führern und Staatsgründern unterscheidet. Eines Tages wollte unser genialer Staatsgründer die erlittenen Nöte und Leiden, die erlebten Katastrophen, den andauernden Verrat und die erzielten Erfolge der Nation bis zur Befreiung und zur Gründung eines modernen Staates mit all ihren realen Seiten in Form einer relaistischen Geschichtstafel seiner Nation vorlegen.

Dementsprechend berichtet die Rede Atatürks *"Nutuk"*, sich auf Belege stützend, wie ein Führer, der in der Lage ist, den Verlauf der Geschichte umzulenken, eine grosse Nation, deren Existenz schon als beendet galt, aus den Trümmern eines von Grund auf

17 Ibid., Südseite, Z. 22-24.
18 Ibid., Südseite, Z. 10-11.

Levent Şahverdi Arşivi

zerfallenen, zu Ende gegangenen Reiches herausholte und sie in einen modernen Staat verwandelte. Diese Rede bietet die militärischen und politischen Ausführugen, die die Republik der Türkei formenden Grundgedanken und Ansichten eines grossen Befehlshabers und Führers, der sich mit seinem ganzen Dasein vollständig seiner Nation opferte, mit seinen besonderen Fähigkeiten das beste Beispiel eines grossen Genies, eines revolutionären Führers und weitsichtigen Staatsmannes.

In diesem Werk können wir sehen, wie mit der Entwicklung des mit dem System der nationalen und zeitgenössischen Werte zusammenhängenden republikanischen Regimes ein geschichtliches Bewußtsein schrittweise reifte und wie die politischen und administrativen Voraussetzungen, unter denen sich die sozialen und kulturellen Bereiche entfalteten, geschaffen wurden. Besonders der stilistische und sprachliche Wert des Werkes verleiht ihm eine besondere Überlegenheit. Gerade deshalb, weil Atatürk der Schreib- und Redekunst eine beispiellose Aussagekraft verleihen konnte, so dass seine Hörer und Leser seine Erklärungen eifrig verfolgten, wurde *"Nutuk"* zu einem Werk auf dem Gipfel der türkischen Redekunst und zugleich zu einem meisterhaften Kunstwerk.

Auch Atatürk wie auch Bilge Kagan unterhanmen es hier, die aus der Geschichte gesammelten Erfahrungen dem Volk zu übermitteln. Atatürk betonte, dass der erreichte Erfolg auf der Wachsamkeit beruhe, die sich in den seit Jahrhunderten aufgetretenen nationalen Katastrophen entwickelte und dass diese Erfahrungen der Preis des vergossenen Blutes wären, das alle Böden der heiligen Heimat tränkt. Hören wir nur den Anfang der Schlussworte dieser prägnanten Rede:

"Meine Herren,

meine lange und detaillierte Erklärung, die seit Tagen Ihre Zeit in Anspruch nahm, ist die Geschichte einer der Vergangenheit gehörenden Epoche. Wenn es mit hier gelungen ist, einige Themen deutlich hervorzuheben, auf die die Aufmerksamkeit, des Volkes und der zukünftigen Jugend zu lenken ist, so werde ich mich sehr glücklich fühlen.

Meine Herren, mit dieser Erklärung versuchte ich darzustellen, wie ein grosses Volk, von dem es schon hiess, dass sein nationales Leben beendet sei, seine Unabhängigkeit errang und wie es mir gelungen ist, einen nationalen und modernen Staat zu gründen, der auf den neuesten Grundzügen der Wissenschaften beruht.

Der Erfolg, den wir heute aufzuweisen haben, ist das Aufwachen aus den seit Jahrhunderten auftretenden nationalen Katastrophen." Dieses Resultat vertraute er der türkischen Jugend an, die er wie folgt anredete: "Selbst unter diesen Umständen und unter diesen Bedingungen, oh türkisches Kind zukünftiger Jahrhunderte, ist es mächtig in dem edlen Blute, das in deinen Adern gliesst"

Wie zu ersehen ist, hat das gesellschaftliche Bewusstsein, das mit Ilterisch und Bilge Kagan seinen Anfang nahm, immer Fortschritte erzielt, mit Atatürk den Höhepunkt erreicht und in der Rede *Nutuk* durch ihre ausserordentlichen Eigenschaften nicht nur zu einem Werk, das eine Epoche, die den Höhepunkt der türkischen Geschichte darstellt, vor dem Vergessen bewahrt und dadurch dieser Epoche Dauer verleiht, sondern auch zu einem Werk, das die Vergangenheit und Gegenwart mit der Zukunft in Verbindung setzt und den Weg der zukünftigen Generationen erhellt.

Levent Şahverdi Arşivi

Ausserdem wurde von A t a t ü r k noch einmal betont, dass der Staat nicht nur mit Hilfe der Führer fortbestehen kann, sondern, dass es dazu notwendig wird, die richtigen Werte, die den Fortgang des Staates zu sichern haben, gemäss der Tradition fortdauernd ins Bewusstsein zu rufen. Auch seine Worte "Mein unwürdiger Körpel wird eines Tages sicher zu Erde werden. Aber die türkische Republik wird bis in alle Ewigkeit daran teilhaben."[19] sind ein prägnanter Ausdruck dieser Staatsauffassung.

Türk Kültürü Araştırmaları XXXVIII, 1-2 Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan cildi 1990, (Ankara 1992), s. 211-227.

19 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III. Bd. veröff. des Türk Inkılâp Tarihi Enst. 2. Aufl. 1961, s. 80.

Levent Şahverdi Arşivi

XXIX. PIAC. 15–21 EYLÜL 1986. TAŞKENT–SSCB.
AÇILIŞ TÖRENİ KONUŞMASI

Mr. President, Mr. Secretary General of the Permanent International Altaistic Conference and dear Colleagues,

I will address you in Turkish and for those colleagues who do not know Turkish, I will add an English abstract.

Sayın Başkan, sayın PIAC Genel Sekreteri ve Altayistik Konferansının sayın üyeleri,

Sovyet İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü ve Özbek İlimler Akademisi Dil Enstitüsü Başkanlıkları ile PIAC Genel Sekreterliği'nin daveti üzerine, Türkiye Cumhuriyeti Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunu temsilen PIAC'a katılmış bulunan 10 bilim adamı adına sizleri selâmlamak üzere kürsüye çıkmış bulunuyorum.

Her yıl dünyanın değişik birer ülkesinde toplanmakta olan PIAC'ın bu yıl kardeş Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin başkenti ve Orta-Asya'nın en eski Türk kültür merkezlerinden biri olan Taşkent'te toplanmış olması, Türkiye'den gelen bizleri ayrıca memnun etmiştir.

Her biri buraya değerli fikirler getirmiş olan sayın meslektaşlarımızla yeniden biraraya gelerek fikir alışverişi yapmak, Altayistik alanındaki yeni gelişmeleri takip etmek, elbette en büyük kazancımız ve sevincimizdir. Fakat temsil etmekte olduğumuz, dil, tarih ve kültür alanları bakımından Taşkent'i ve değerli Özbek meslektaşlarımızı görmek, onlarla yakından tanışmak, bizim için değeri çok büyük ayrı bir kazanç ve mutluluk vesilesi olmuştur.

Biz burada bu gün PIAC'ın açılış merasimini yaparken, aynı saatte İstanbul'da da yine 15-21 Eylül tarihleri arasında devam edecek olan Türkoloji Kongresi'nin açılışı yapılmaktadır. Arkasından da Ankara'da X. Türk Tarih Kongresi toplanacaktır. Tesadüfen buradaki konferans ile oradaki kongrelerin aynı tarihlere rastlamış olması, bizleri bir tercih yapma durumu ile karşı karşıya getirmiştir. Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkiyat Kolu ile Özbek Sovyet Cumhuriyeti İlimler Akademisi Dil Kolu Başkanlıklarının ve PIAC Genel Sekreterliği'nin bizim için büyük değer taşıyan bu nazik üçlü davetini değerlendirmek üzere bu Konferansı tercih etmiş bulunuyoruz. Bu vesile ile burada Türkoloji ve Tarih Kongreleri'nin ve Kongre Başkanlıklarının en iyi dileklerini ve selâmlarını getirdiğimizi de ifade etmek isterim.

Şimdi sizlere kısaca üyesi bulunduğumuz Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunu da tanıtmak istiyorum:

Bu kurum, birer dernek statüsündeki eski Türk Dil Kurumunun ve Tarih Kurumunun görevlerini genişleterek ve geliştirerek devam ettirmek üzere, 1984 yılında özel bir kanunla kurulmuş olan yüksek seviyede akademik bir kuruluştur. Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezi olmak üzere dört ayrı birimden oluşmaktadır. Her birimin ayrı bir başkanı, yönetim kurulu, bilim kurulu ve çalışma kolları vardır ve müstakil olarak yayınlar yapmaktadırlar.

Levent Şahverdi Arşivi

Dil ve Tarih Kurumlarının 40'ar, Atatürk Araştırma ve Atatürk Kültür Merkezlerinin 20'şer olmak üzere Yüksek Kurum Bilim Kurulu'nun toplam 120 üyesi vardır.

Bu konferansta, Atatürk Araştırma Merkezini, bu merkezin başkanı sayın Prof. Dr. Utkan Kocatürk, Atatürk Kültür Merkezini sayın Dr. Emel Esin temsil etmektedirler. Ankara'daki Türk Tarih Kongresi dolayısıyla Kurumun tarihçi üyeleri maalesef gelememişlerdir. Fakat Türk Dil Kurumunu temsil etmek üzere buraya 8 üye katılmış bulunuyor. Bunlar Prof. Dr. Talât Tekin, Prof. Dr. Kemal Eraslan, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Dr. Fikret Türkmen, Doç. Dr. Nuri Yüce, Doç. Dr. Tuncer Gülensoy ve Yrd. Doç. Dr. Osman Sertkaya'dır. Arkadaşlarımız Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu üyeleri olmakla birlikte, üzerinde çalıştıkları bilim dalları dolayısıyla aynı zamanda mensup oldukları Üniversiteleri de temsil etmektedirler.

Türk Delegasyonu Başkanı olarak PIAC'ın 29. toplantısındaki çalışmalarında başarılar diler, hepinizi saygı ve sevgilerimle selâmlarım.

MR. PRESIDENT, MR. SECRETARY GENERAL OF THE PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE AND DEAR COLLEAGUES,

I have the privilage to address you on behalf of the central cultural organisation of the Turkish Republic "Türkiye Cumhuriyeti Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu" at the 29th PIAC. Let me first say that the Soviet Uzbek Republic and an ancient cultural centre, for this annual PIAC meeting, constitutes a great source of satisfaction for the Turkish scholars.

No doubt the PIAC meetings always do procure a valuable occasion for exchanges wievs with the colleagues from various parts of the world. But, from the point of view of the linguistic, historical and cultural areas to which we belong. the possibility to visit Tashkent and to meet our Uzbek colleagues is particularly appreciated by the Turkish scholars.

I must add that at this very moment, in Turkey, Congresses of Turcology and of History are about to meet. The scholars here present have opted for Tashkent, rather than the conferences at home, We have responded to the kind joint invitation of Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Soviet Union, of the Uzbek Academy of Science and of the PIAC's General Secretary.

I would like to exress here also the greetings and best wishes of the National Congress of Turcology, for the 29th PIAC.

May I add a few words on the subject of the academic institution which we here represent, the Atatürk, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. This national institution of academic status, was convened in 1984, to continue and to widen the scope of researches formerly effected by the Tarih Kurumu and Dil Kurumu. Four centres are attached to the Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: 1) Atatürk Araştırma Merkezi, 2) Türk Dil Kurumu, 3) Türk Tarih Kurumu, 4) Atatürk Kültür Merkezi, Each centre has its own president, its administrative and scientific boards, fields of activity and independent

Levent Şahverdi Arşivi

publications. There are altogether 120 members of the institution, 20 or 40 for each centre.

Each centre has sent its own delegates to the 29th. PIAC. There are: Prof. Dr. Utkan Kocatürk, President of the Atatürk Araştırma Merkezi. The Atatürk Kültür Merkezi is represented by. Dr. Emel Esin. A. Congress of Turkish History being at present in meeting in Ankara, no members of that institution could come to Tashkent. But the Türk Dil Kurumu is represented with eight scholars. There are Prof. Dr. Talât Tekin, Prof. Dr. Kemal Eraslan, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Dr. Fikret Türkmen, Doç. Dr. Nuri Yüce, Doç. Dr. Tuncer Gülensoy and Yrd. Doç. Dr. Osman Sertkaya.

Personally, as head of the Turkish delegation and on behalf of my compatriots, I would like to express our best wishes for the 29th PIAC.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1986, (Ankara 1989), s. 9 - 11.

Levent Şahverdi Arşivi

ELEMENTS COMMON TO TURKISH AND MONGOLIAN AND THE PLACE OF MONGOLIAN IN TURKISH LANGUAGE STUDIES

It is commonly admitted that, there are close affinities between Turkish and Mongolian as regards the structure, phonology, morphology and vocabulary of the two languages which, in fact are the two closely related branches of the Altaic Language family. Whether this kinship between the two languages be that of origin[1] as pointed out by G.J. Ramsteadt and N. Poppe, or whether it be related to the cultural kinship[2] which as W. Kotwitz, G. C. Clauson and G. Doerfer have asserted, derives from the mutual vocabular influences through inter actions, the end-product is the same. Indeed when we look at the issue in terms of cultural interactions and vocabular exchanges, what is significant are the close affinities between the two languages, which have emerged as a result of hundreds of years of interaction between Turkish and Mongolian.

The affinities between Turkish and Mongolian could be studied with regard to two different periods or, better to say, on two different Levels.

One is the similarity between Turkish and Mongolian, the two branches of the Altaic language family, which are supposed to have certain features in common. These similarities and common features between them go back to the period of the Altaic linguistic unity much earlier than the old Turkish and Proto-Turkish Periods.

The other is the similarity which is the result of the Mongolian invasion of Anatolia in the thirteenth century The political supremacy achieved by the Mongolians in areas of Turkish settlements and also the process whereby these areas became Turkish played a Significant and fruitful part in the way the two languages influenced each other mutually as linguistic borrowing became possible.

---

1 See. G.J. Ramstedt, *Einführung die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre* Bearbeitet und herausgegeben von Penti Aalto, *MSFO* 104/1 (1957), s. 15; II. *Formenlehre*, Bearbeitet und herausgegeben von Penti Aalto, *MSFOu* 104/2 (1952); N. POPPE, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Teil 1: Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1960, s. 8; *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965, p. 146 ve öt.; "Altaisch und Urtürkisch", *Ungarische Jahrbücher* VI, Berlin 1926, S. 94-121; N. A. Baskakov, *Altaiskaya sem'ya yazıkov i ee izuçenie*, Akademiya Nauk SSSR Institut Yazıkoznaniye, Moskva 1981, p. 50; Talât Tekin "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Elkitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay. Ankara 1976, P. 118-130.

2 Wl. Kotwicz, "Contributions aux études altaiques I" (Notice Préliminaire); II a Lés noms de nombre; III" "Les noms couleurs", *RO* 7 (1931), s. 130-234, "Contributions aux études altaiques IV" (Sons interclaires); V (n nominal), *RO* 12 (1936), s. 122-142); "Contributions aux études altaiques", A les termes concernant le service des relais postaux; B. Les titres princiers: turc *bäg* mo. *begi* et ma. *beile*" *RO* 16 (1953, p. 327-368); *"Les pronoms dans les langues altaiques" Memoires de la Commission Orientaliste* 24, Krakow 1936; *Issledovaniya po altayskim yazıkom*, Moskva 1962; G. Clauson, "The Case against the Altaic Teory", *CAJ* 2 (1956), p. 181-187; "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *CAJ* 4 (1959), p. 174-187; "Turk, Mongol, Tungus", *AM* Nev Series 8 (1960), p. 105-123, "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian", *CAJ* 4, 5 (1960), s. 301-316; *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962, p. 185, 210-247; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen*, Bd. I: *Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963, s. 5-17: Die mongolisch türkischen Sprachbeziehungen.

Levent Şahverdi Arşivi

According to a view widely accepted in the Altaistic studies, the first period, that is, the period of the Altaistic linguistic unity, way period during which a great of linguistic material passed from the Turkish language into the Mongolian. This linguistic material was composed of words and affixes.[3]

During the second period, this interaction between the two languages worked both ways; Turkish and Mongolian borrowed a lot from each other. Still today it is a fact that there are many Mongolian linguistic elements in various Turkic dilalects including the Chouvash, Yakut, Abakan, Shor, Lebet, Azerbaijani, Cossack, Kirghiz. Uzbek and Turcoman dilalects. However,, these borrowings are mostly words, and the affixes have passed to Turkish together with the words themselves, It is already known affixes by themselves have passed to Turkish.

Ofcourse, Turkish has also borrowed many words affixes from other languages such as Arabic, Persian and French; Yet while the borrowings from these languages have always been considered strange and they have often obstructed the development of Turkish because of many structural and functional differences, the same cannot be claimed as regards the words and affixes borrowed from Mongolian. The structural and functional parallelism between the two languages has made it easier for Mongolian words and affixes to be adopted into Turkish.

In fact, a great deal od research has been made to demonstrate the linguistic kinship between Turkish and Mongolian in the first period, and thus, the influences Turkish had Mongolian have roughly delineated. However, the studies concerning the mutual influences of the two languages on each other, especially the words and affixes borrowed by Turkish from Mongolian, during the Mongolian rule of Anatolia are not satisfactory and have been in adequate.[4]

2- It is possible to classify the elements, which are common to both Turkish and Mongolian and which can be considered as the subject matter of a comparative study, in to three main categories from point of view of phonology, morphology and vocabulary. But the common elements are mostly related to morphology and vocabulary The similarities which are related to morphology reveal themselves in some inflectional affixes such as noun inflections (plural, possessive) and verb inflections, as well as in a certain group of derivational affixes.

Since the studies of G.J. R a m s t e a d t onwards many ideas have been put forward on the characteristics which are common to the structures of language of both Turkish and Mongolian. Here, we don't want to add new ones. Yet, what is aimed at und

---

3 See G.J. Ramstedt, Ibid and, "Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte I-II", *KSZ* XV. s. 134-150; III *KSZ* XVI, s. 66-84; "Zur verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen", *JSFou XXVIII* 3, s. 1-86; "Das deverbale Nomen auf -l in den Altaischen Sprachen", *Studia Orientalia* XI/6 (1945), s. 1-8; B.J. Vladimircev, "Tureckie elementi V. mongolskom yazıke", *ZVO* XX (1910), P 153-184; "Mongolica I," *Zap. Koll Vost.* I (1925), s. 305-341.

4 Some researches about this subject see Hasan Eren, "Sibirya Türk Dillerinde Moğol Unsurları", *Türk Dili Belleten* seri III/14-15 (Ocak 1950), (Ankara 1951), s. 33-43; N. Poppe, "The Turkic Loan-Works in Middle Mongolian", *CAJ* 1 (1955), P 36-42; "Die mongolischen Lehnwörter in Komanischen", *Németh Armağanı*, Ankara 1962, p. 331-340; A. Caferoğlu, "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar", *TDAY* Ankara 1954, S. 1-10; A. Temir "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIII/1-2 (Ankara-1955), s. 7-11; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası* XVII (İstanbul 1972), s. 209-250.

Levent Şahverdi Arşivi

emphasized in this article, is that, Mongolian carries a special importance for Turkic studies. The reason is, the comparative studies between Turkish and Mongolian illuminate not only the common points between these two languages and the other Altaic languages which have not been analysed yet, but illuminates also some problems of the structure of Turkish itself which needs to be solved. The fact that Mongolian, which has taken a large stock of linguistic material from Turkish, is a language which still keeps its older forms in currency is in fact can be taken as an advantage for us to understand the older periods of Turkish from which no written documents have been left. It is also being used as a criterion to investigate and specity the elements which have already entered in Turkish during Mongolian invasions.

Now we want to illustrate this point more concretely with some examples:

3- As the phonetic structures of Turkish and Mongolian have been differentiated since the period when there was a linguistic unity between Turkish and Mongolian it is convenient to take the Mongolian Phonology as a guide to Turkic studies. However, from the point of view of the subject which we study, there are infact some really important factors to emphasize, One of these is the fact that both Chouvash and Mongolian present the same kind of characteristics in regards to the phonemic changes *r/z* and *l/ş* as it can be observed between Turkish and Mongolian. As it is already known the direction of this change between Turkish and Mongolian, that is to say, which one of these has primacy in occurence, has been a matter of dispute between the Turcologists and the Mongolists. Because of this some scientists have given primacy to "zetasizm" and "sigmatism"[5] Which have taken *r>z* and *l>ş* changes as their basic, while some others have given primacy to "rotasism" and "lamdaism"[6] which have taken *z>r* and *ş>l* changes as their basis. Yet today many of the Altaists support the idea, that the phonemes *r,l* in Chouvash and Mongolian are older than the phonemes *z,ş* in Turkish. The supporters of this view claim that the phonomes *r,l* have become common both in Chuvash (a very old branch of Turkish) and in Mongolian. Because of this, these linguists have accepted that the above mentioned fact is an evidence for the phonemes *r,l* to be more archaic and basic phonemes in comparison to *z* and *ş* general Turkish. Mongolian has been used as a vehicle in the analysis of Chuvash and the Bulgarian Turkish. The Altaists have supported the wiev that Turkish had the *r,l* characteristics in the very old periods as it has served as a source language, which had given many linguistic elements to Mongolian, from which the Tungus language had borrowed in the Altaic period. Mongolian had served as a bridge between the Bulgarian Turkish nd Chuvash which had the *r,l* characteristics in its phonological structure and old Turkish. As a result of comparative phonetic studies made between Turkish and Mongolian and between Mongolian and Chuvash N. Poppe has claimed that there had been a Turkish-

---

5 See Talât Tekin, "Zetacizm and Sigmatizm in Proto-Turkic", *AOH*. XXII/1, (1969), p. 51-80; "Further Evidence for Zetacizm and Sigmatism" *Resaearches Altaic Languages*, Budapest 1975, P. 275-284; "Once more Zetacizm and Sigmatism", *CAJ*. XXIII/12 (1979), s. 118-137.

6 O. Pritsak, "Der Rhotazismus und Lambdazismus", *UAJ*. XXXII (1970); p. 159-165; A. Rona-Tas, "Some Problems of Ancient Turkic", *AO*. XXXII (1970), s. 209-229; B. A. Serebrennikov, "Çto bylo perviçnym *r*2 ili *z*", *ST* 1971, p. 13-19; A. Nauta, "Rotazismus, ‚Zetazismus und Betonung in Türkischen" *CAJ* XVI (1972), s. 1-13 vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Chouvash unity in the past[7] which had tied proto-Chuvash and Proto-Turkic to each other.

4- When Turkish and Mongolian are studied from the point of view of morphology, it can be seen that there are many points in common between them. It is possible to clasify and illustrate those elements with examples (the ones which have already been pointed out above are excluded) into four groups presenting the similarities between the affixes which derive nouns from nouns, verbs from nouns, nouns from verbs and verbs from verbs. But as the time given is limited, we can give only a few examples. Let's take, for example, the plural suffixes:

Plural Suffixes: In old Turkish there are many plural suffixes which can also be found in Mongolian. These are the plural suffixes *+lar/+ler, +t,+an/+en, +s and +z.* It seems that the suffix *+ġun/+gün* belong to old Turkish. Now let's examine them briefly:

a- The suffixes *+lar/+ler* The plural suffixes, which are most commonly used in all branches of the Turkish language, and which have undergone in every dialect some phonetic transformations, are *+lar/+ler* Yet, when we go back to old Turkish, we see much diversity in the plural suffixes. On the other hand, these *+lar* and *+ler* suffixes have a limited usage with some words which are of a particular significance. For instance, in Kök-Turkish texts these suffixes are used only with the words which signify kinship or nobility, as in the case of the words *beg+ler* (lords, a feudal superior), *eke+ler+im* (my elder sisters), *ög+ler+im* (my mothers) and *kunçuy+larım* (my princesses).[8] The same is also true for the mongolian equivalents *+nar/+ner* These suffixes are used in Mongolian to express only kinship or nobility. A. Von Gabain has pointed out that, since a word may indicate plurality without a plural suffix or since the plural suffix may appear in constructions in which there is also a modifier to express pluralism and finally since these suffixes are used with words which have a singular meaning to express reverence and respect, the *+lar/+ler* suffixes in *üç oğrılar* (three thieves) and *bodisawatlar* (one bodisatwa) have a plural function which is secondary [9] It is interesting to note that in Uighur texts the suffixes are written seperate from the word concerned. In old Turkish these suffixes are sometimes added to the adjective instead of the noun as it is Mongolian, like, for example, *ak+lar+bul ıt.*[10] For Gabain, one cannot speak with certainty as regards the real meaning and function of the suffixes unless the problem of its origin is solved.[11] Indeed, there is a vast difference of opinion concerning the etymology of the *+lar/+ler* suffixes; some argue that these suffixes derive from the amalgamation of a pronominal root and a plural suffix, while others assert that the suffixes a cambination of the suffix *+la-*, which is used to make verbs out of nouns, and the simple present tense suffix *-r* Also there are those who point out that the suffixes are related to a compound suffix which itself was the combination of two different plural suffixes. However, as far as I am concerned, the conclusions, which could contribute to

---

7 N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Theil* 1: Vergleichenden Lautlehre, Wiesbaden, 1960, s. 8 ve öt. s 146: Talât Tekin, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Elkitabı*, Ankara 1976, s. 122.

8 Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, p. 121. § 3.211.

9 *Alttürkische Grammatik*, 3. Auflage Wiesbaden 1974, p. 84, § 168. 10-A.

10 A. von Gabain, ibid. p. 85, §. 174.

11 A. von Gabain, ibid. p. 84, §. 168.

Levent Şahverdi Arşivi

the solution of the problem concerning *+lar/+ler* in Turkish, can only be reached through a comparative study of the historical development which these suffixes had in both languages.

b- *The +°t plural suffix*

The +°t plural suffix, which corresponds to the *+d+ud/+üd* suffixes in Mongolian is to be found in the following old Turkish examples: *oġlıt* (sons, children) *<oġıl, tarḳat* (Tarhanlar) <Mong. *Tarḳan, yılpaġut* (herves) *<yılpaġu ~ alpaġu, bulıt* (clouds) *<bulı, tigit* (princes) *<tigin, süt<Mong. sün* (milk), *taġšut (poems) < taġšu, uruñut* (warriors) *<uruñu*.[12] This suffix, which was used with various words in classical and pre-classical Mongolian e.g. *Noyan/noyad (princes), ḳaġan/ḳaġad* (kings), *usun/usud.* (fathers), *elçin/elçit:* (messengers), *emçi/emçit* (phisicians),[13] was an archaic suffix in old Turkish, seldom used and without any plural function.[14] For instance, the use of this plural suffix in various Turkic words, which already have a plural suffix denotes not a plural but a singular meaning as can be illustrated by the double plural *tigit+ler <tigin,* or the words *er+et+ler·* "men", *hosün eretter:* herves, *tüñür+üt+ter* (mothers in law *<tüñür, (inn+et+ter* little sisters or brothers) *<ini,* in the Yakut dialect, or the word *ḳadıt+tar* (women in Northern Turkish)[15], or *biget* 'bey' in Chag., or *bulut, kanat* and *süt* in modern Turkish. These examples can be taken as an evidence for the plural suffixes which have become an inseperable part of the main word which later has to take the plural suffix for the second time when needed. Old Turkish specialists and Altaists share the view that the *+°t* plural suffix in Turkish was originally borrowed from Mongolian. Yet, G. Deofer, on the other hand, argues that it is impossible for the Turkish language, which has given Mongolian various cultural words, to borrow the *+°t* suffix from Mongolian. He further argues that, even during the period of the Mongolian rule when many words were adopted into Turkish, only the *+ġul* suffix was taken by Chagatai from Mongolian. More over, it is out of question for the *+°t* suffix to enter Turkish by means of various Mongolian words for we have no reliable evidence and criteria to prove that the words with the *+°t* suffix in old Turkish are Mongolian.[16]

Indeed, simply because the suffix has become a stereotype and hence, ceased to be used any longer, it does not necessarily follow that this suffix was borrowed from Mongolian. Therefore, in emphasizing that the *+°t* suffix is essentially Turkish, we must also explain why the usage of this suffix is no more seen in Turkish itself while it has come to be widely in Mongolian.. The usage of *+lar/+ler* was limited in Kök-Turkish but its usage was widened and generalized in a short time starting with the uighur period. Now, is it possible to accept this a a natural result of this fact? We will emphazise this point later, in the conclusion.

---

12 Talât Tekin, ibid. p. 121, §. 2.211. 4; Von Gabain, p. 85, §. 172.

13 N. Poppe, *A Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden 1954, p. 70-73, § 265, 269, 273, 276.

14 A. von Gabain, ibid p. 85, § 172; Talât Tekin, ibid p. 122, § 3.211.4;

15 See. K. Grönbech, *Der Türkische Sprachbau*, Kopenhagen 1936 p. §. 86; 54; G. J. Ramstedt, *Formenlehre;* M. Räsänen, *Materialien morphologie*, p. 55; Zeynep Korkmaz, "Türkçede ek yığılması olaylarının meydana gelişi üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (Ankara 1960). p. 177, s. 4.

16 G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, B. 1 Wiesbaden 1963, p. 5, 6; II. Die mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen.

Levent Şahverdi Arşivi

c- The + *ġun/+gün plural suffix:* It is not certain yet whether there is any relationship between Mongolian and this plural suffix, which was originally used with some words in the Kök Turkish Inscriptions, signifying kinship or persons such as in *Kelin+gün+üm* (my daughters-in law) <*kelin, tay- ġun-uñuz* (your children) <*tay* (goal, colt). *ini+yi+gün+ün* (my little brothers and sisters) <ini. The suffix appears in a few collective words in Uygur Turkish like, for instance, <*alḳu+ġun* (altogether), *ḳamaġun* <*ḳamag+ġun* (altogether, all). A. Von Gabain has put a question mark about the plural meaning of the suffix; and from Mongolian, he has given only the word *ada+ġun* (horse) as the example.[17] Since the +*ġun/+gün* suffix was never a fashionable suffix in classical and pre-classical Mongolian, there is a reed for a full study of this suffix, which has disappeared without ever coming into a popular use.

d- +*an /+en* plural suffix:

The +*an /+en* plural suffix which has become similar with the +°*n* plural suffix in Mongolian *(elçi/elçin* (messengres), *biçigeçi/biçigeçin* (clerks) *moritay/moritan* (horsemen)[18] is a rarely used and an archaic suffix which had been found in a few examples like *oġlan* (my sons) <*oġıl* (son), *er+en* (men) and *ört+en* (flames) in old Turkish. There are some who accept that this suffix has a dimmunitive or emphatic functions in Turkish, while on the other hand, there are others who claim that there is a relationship between this suffix and the suffix +°*n* which is found in certain locative adverbs which are archaic such as *orun, kidin, üstün, alın.*[19]

e- +°*s Plural Suffix:*

The +*s* plural suffix which is found in words denoting rank such as *Işbaras, Tarḳan* (Isbara Tarhan) found in Köktürk Inscriptions and words such as *Tölis, Tardus, Türgis* which are possibly the names of tribes is added to the words ending in vowels or in *ai* diphtong in Mongolian: *eme/emes* (women), *eke/ekes* (mothers), *ere/eres* (men)[20] etc.

f- +°*z Plural Suffix :*

+°*z* suffix which can be compared to the suffix denoting things two in number: +*ra/+re* (iki+re: twins), *müge+re+sün* (cartilage) is a suffix which denotes things two in number has produced stereotype words. *Köz* (eye), *köküz* (breast), *müyüz* (horn), *tiz, biz*[21] etc.

As it is seen, in the oldest written documents of Turkish, a parallelism is seen between Mongolian and Turkish from the point of plural suffixes.

But although these suffixes are still widely used in Mongolian, as can be observed in the above examples and explanations they are rarely used in Turkish and have undergone a loss of function. Since there are very few examples it is difficult to make a functional differentiation clearly between these plural suffixes. They were used widely in Mongolian although they were rare and had lost their function in old Turkish. The main

---

17 *Alttürkische Grammatik*, p. 60. §. 50,

18 N. Poppe, ibid. e.p. 72, § 270, 271.

19 A. von Gabain, ibid. p. 61, §. 56; Talât Tekin ibid. p. 121, §. 3.211.3.

20 Talât Tekin, ibid., p. 122, §. 2.211.5; N. Poppe, ibid. p. 70, §. 264.

21 *Alttürkische Grammatik*, p. 64. §. 71, s. 85, §. 170. §. 170.

Levent Şahverdi Arşivi

reason was that, they had undergone a functional and categorical change in Turkish after the 9th century

As we have seen in the examples, the plural suffixes *°+t, +°n, +°s and +°z* have become the inseperable parts of the independent nouns, stems functioning as their names, and as stereotypes in order to denote a meaning of plurality instead of being added to the end of the word so as to show plurality Thus, their function of making the nouns in old Turkish has been lost. Perhaps, *kana* was a word which was used to indicate only of the feathers of the wing of the bird at the beginning, and *ḳanat* denoted a large number of the feathers on the wing of the bird. But, through time, the word *ḳanat* had lost its meaning of plurality and had been used for a single wing of a bird in the language. The same be said for the words *sün* "a drop of milk/*süt:* milk, *beg/begit, er-/eren.*

Such a comparison between Mongolian and Turkish leads us to the idea that before the period of becoming a stereotype, and an inseperable part of the noun, these suffixes had been used widely also in Turkish parallel to Mongolian and that, each one was added to different words as each had its own qualities.

It is possible that these suffixes have passed to Mongolian in a period long before they had undergone a functional change in Turkish. The some can be observed in certain inflectional suffixes which similar counterparts in Mongolian. One of these is the dativel-locative suffix.

5- *+a /+e dative-locative suffix:*

It is an archaic suffix which makes the words to which it is added adverbs of manner as seen in the Mongolian *magui (bad maġui+a* in a bad way, badly), *ḳataġui* (merciless), *Kataġui+a* (mercilessly).[22]

In Köktürk and Uighur texts with the widel used *+ḳa/+ḳe* dative locative suffix, there is also *+a/+e* suffixes, which are rarely used This suffix produces adverbs of place and time *bırı, biri* (south) *biri-ye* in the south, *yırı* (north/*yırı-ya* (in the north), *ḳurı* (west/*ḳurı-ya* (in the west), *üz-e* (upstairs).[23]

The fact that there existed a very old archaic locative-dative suffix in the form of *+a/+e* together with the *+ḳa/+ḳe* datived locative suffix in Turkish, indicates that an independent *+a/+e* suffix kept on existing from the very beginning, parallel to the *+a/+e* suffix the formation of which is *+ḳa/+ke +ġa/+ge >+a /+e.*

When looked at the subject from the point of view of functional branching, it is seen that this suffix being an inflectional case ending at the beginning had first taken the function of denoting direction (dative). One can also observe that its locative function has developed, as a characteristic of its forms on varions usages a capasity of deriving adverbs of various kinds.

The following stereotype forms of language point out this fact more clearly: The Uigh. *kün+kün+i+ne* (everyday, (Alt. Gr. §. 427), Ottoman *günü-gününe* (everyday, at the very day), Ettuh. *tüne* (yesterday), Kary *Tuna, tuna gün, tüne gün* (yesterday, kara Text 269, KW 259 and Lchag. 127) which we come across in many branches of Turkish;

---

22 N. Poppe, ibid p. 57 §. 206.

23 Talât Tekin, ibid p. 150, 3.241.1.; A. von Gabain, ibid. p. 87, §. 180.

Levent Şahverdi Arşivi

düne (dün) >*tün+e gün* in old Anatolian Turkish; Chag. Bab. *ertesige* (tomorrow); *Kiçesige* (in the evening), *Yazığa* (during the spring), *Kışına* (during the winter, Ost. Gr. §. 355 f.) Kask. *ke*, kırg. *keçge*, Barb., Tob. *Kitske* (in the evening).

Such a similarity between Mongolian and Turkish from the point of view of the dative-locative *+a/+e* suffix, which reveals itself in the from of adverbialisation or the derivation of adverbs strengthens the probability that the stereotype suffixes which have become an inseperable part of the stem have not emerged quite recenty but have emerged in an older period when there was Turkish Mongolian language union.

6- In this respect various examples common to Turkish and Mongolian may be given as regards the morphology and affixes of both languages. However since our time is limitit, which have to leave aside further explanations and exmples.[24] Just to complete and make the subject clear it would be usefull to give some examples of vocabulary.

Here, the importance of Mongolian, Turkic studies lies in the necessity of consulting Mongolian once again in order to make an analysis of the words that have already entered into Turkish and have lost their original foreign characteristics. For example, in Ottoman there is a word *cılkı ~ cılğı* which means "foot path" (Kamus Terc: TS II 769). This word occurs in Mongolian as *cilga* (trace, path, narrow rood) in Kalm. as *cilga* and in *Mong.* as *cilgas*. Furthermore, in Kirg. We can come across this word as *yılka*, in Bar. *yılğa*, in Anatolian dialects as *yılğa* in Kazk. Kirg. as *cılğa*. According to the rules of Phonetic changes seen between Mongolian and Turkish, the *c-* in Altaic languages becomes *c-* in Mongolian, while it becomes *y-* in Turkish. The *y-* in general Turkish becomes *c-* in Kazk. and Kırg. dialects. With the analysis of these sound changes we can see that the word *cılkı* or *cılğı* has entered into Ottoman from Mongolian.[25]

The same can be said for the word *çidam* (patience, endurance) which had entered into the Ottoman vocabulary from the. Alt., Tel, Kirg. dialects of Turkish. The counterparts of this word in Mongolian appear as *cidān* (endurance). *cidanyadan* (with great difficulty), *cidamağ~yadamağ* (has the samemeaning with the previous one), *çidal~küçün* (strength, power). This word can also been seen in the following forms: Tel. *çıdım*, Tel. Leb. *şıdam*, Kazk., shor. *şıdam* Koyb. *sıdım*. Because of the phonetic changes which extend their influence from Altaic to Turkish and Mongolian, The various forms of this word such as *tıda-* (to endure), *tıd* (to resist, to endure), in old Turkish, *tıya-* in Kom., *dayan-* in Ott. *tiyin-* in Tel., Kazk, represent Turkish directly, while on the other hand, their forms with *c-* represent Mongolian as they have entered into Turkish from Mongolian.[26] The same can be said for *cılasun* (young, brave), which is an old Anatolian Turkish word. The counterpart of this word in Turkish is *yaş* (young, youngman, youth). The *c/y* and *l/ş* sound changes between Mongolian and Turkish and the suffix *-sun* make it clear that this word has come from Mongolian. When the following words are compared to their counterparts in Mongolian it is easily understood

---

24 Further more knowledge in this subject See G.J. Ramstedt, "Zur Verbstammbildungs lehre der mongolisch-türkischen Sprachen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXVIII/3 (Helsingfors 1912), p. 1-86; "Das deverbale Nomen auf *-i* in den altaischen Sprachen" *Studia Orientalea* XI/6 (Helsingfors 1945), p. 1-8.

25 Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası XVII*. (İstanbul 1972), p. 220, 11.

26 Osman Nedim Tuna, p. 221, 13.

Levent Şahverdi Arşivi

that they originally belonged to Mongolian: *barcaḳ* (the handle of the swond), *Kecim* (an armour for horses, The piece of cloth put under the saddle), *keleci* (word, talk), *keşik* (turn of duty, quene), *ḳurultay, maral* (doe), *sadaḳ* (holster, a bag to put the arrows in), *sicim* (string), *serin* (cool, fresh air), chag. *caġdavul, candavul* (night watchman, watchman), *dapḳur* (the belt in the middle of a saddle), *nöker* (servant, friend, wife), *soyurġal* (donation) in Chag. *tonġal* (fire outside), *küreken* (bride, groom), *nemer* (reward, gift), *şile* (solid rice soup), *cıda* (spear)[27] in Azerb.; *alaḳa, alḳa* (hammer) in Alt. which is one of the siberion Turkish dialects; *alaḳan* (small mirror), *abıda* (a horse with white tail and mane), in Alt., Tel. Barb. *cağazın* (paper), in Alt. Tel. *Kilincek* (crime, sin), *münün* (silver), Alt., Tel. *sabar* (finger), *peley* (glove), Tel. *şülüzin* (lynx).

As it is seen, the comparative studies between Mongolian and Turkish are necessary not only to understand the nature of the kinship relations between these two languages but also are necessary to solve the problems and to analyse the linguistic materials related to the history for Turkish language.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1986 (Ankara 1989), s. 31-41.

27 A. Caferoğlu, "Azerî lehçesinde bazı Moğol unsurları", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası* C. I/6-7 (1932), III (1933); Osman Nedim Tuna, ibid., p. 215-246.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKÇE İLE MOĞOLCA ARASINDA ORTAKLAŞAN UNSURLAR VE MOĞOLCANIN TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ

1. Altay dil ailesinin biribirine en yakın iki kolu olan Türkçe ile Moğolca arasında, bu dillerin ana yapıları, ses ve şekil bilgileri ile kelime hazineleri arasında üzerinde durulmaya değer yakınlık ve ortaklıklar olduğu bilinmektedir. Bu iki dil arasındaki akrabalık, ister G.J. Ramstedt ve N. Poppe'nin görüşleri ile bir köken akrabalığına, ister[1] W. Kotwitz, G. Clauson ve G. Doerfer'in görüşleri ile karşılıklı temasların doğurduğu kelime alışverişinden kaynaklanan bir kültür akrabalığına[2] bağlanmış yahut da bu akrabalığa henüz ıspatlanmamış gözüyle bakılmış olsun, sonuç olarak durum pek değişmez. Çünkü, konuyu yalnız karşılıklı münasebetler ve kelime alışverişleri açısından değerlendirdiğimiz takdirde bile, Türkçe ile Moğolca arasında, yüzlerce yıl devam eden karşılıklı münasebetlerin ortaya koyduğu ortaklaşmalar söz konusudur.

Türkçe ile Moğolca arasında ortaklaşan unsurları biribirinden farklı iki devirde daha doğrusu iki ayrı tabaka hâlinde ele almak mümkündür:

Bunlardan birincisi, Türkçenin, Moğolca ile, Eski Türkçe ve Ön Türkçe devirlerinden daha gerilere yani Altay dil birliği devresine kadar uzanan benzerlik ve ortaklığıdır.

İkincisi, Moğolların XIII. yüzyılda, Orta-Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan istilâ hareketinin sonucu olan ortaklıklardır. Moğolların Türk kavimlerinin bulunduğu bölgelerdeki siyasî hâkimiyeti ve bunu takip eden Türkleşme devresi, her iki dil arasında karşılıklı etkilere ve alıntılara yol açmıştır.

---

[1] Bk. G. J. Ramstedt, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre* Bearbeitet und herausgegeben von Penti Aalto, *MSFOu* 104/1 (1957), s. 15; II. *Formenlehre*, Bearbeitet und herausgegeben von Penti Aalto, *MSFOu* 104/2 (1952); N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, Tehil 1: *Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden 1960, s. 8; *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden 1965, s. 146 ve öt.; "Altaisch und Urtürkisch", *Ungarische Jahrbücher* VI, Berlin 1926, s. 94-121; N. A. Baskakov, *Altaiskaya sem'ya yazıkov i ee izuçenie*, Akademiya Nauk SSSR Institut Yazikoznanıya, Moskva 1981, s. 50 ve öt. Altay dilleri teorisi üzerinde genel bilgi için ayrıca bk. Talât Tekin "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Elkitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay. Ankara 1976, s. 118-130.

[2] W. Kotwicz, "Contributions aux études altaiques I "(Notice Préliminaire); II "Les noms de nobre"; III "Les noms de couleurs", *RO* 7 (1931), s. 130.234, "Contributions aux études altaiques IV" (Son interclaires); V (*n* nominal), *RO* 12 (1936), s. 122-142); "Contributions aux études altaiques", A les termes concernant le service des relais postaux; B. Les titres princiers: turc *bäg* mog. *begi* et ma. *beile*, *RO* 16 (1953, s. 327-368); "Les pronoms dans les langues altaiques", *Memoires de la Commission Orientaliste* 24, Krakow 1936; *Issledovaniya po altayskim yazıkam*, Moskwa 1962; G. Clauson, "The Case against the Altaic Teory", *CAJ* 2 (1956), s. 181-187; "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *CAJ* 4 (1959), s. 174-187; "Turk, Mongol, Tungus", *AM* Nev Beries 8 (1960), s. 105-123, "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian", *CAJ* 4, 5 (1960), s. 301-316; *Turkish and Mongolian Studies*, London 1962, s. 185, 210-247; G. Doerfer, *Turkish and Mongolische Elemente in Neupersichen*, Bd. I: *Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963, s. 5-17: Die mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen.

Levent Şahverdi Arşivi

Altaistik alanında yaygın olan görüşe göre, birinci devir yani Altay dil birliği devri, Türkçenin Moğolcaya pek çok dil malzemesi vermiş olduğu bir devirdir. Bu malzeme ortak kelime ve eklerden oluşmaktadır[3].

İkinci devre, Türkçeden Moğolcaya olduğu gibi, Moğolcadan Türkçeye de alıntıların yapılmış olduğu bir devirdir. Bu gün, Çuvaşça ve Yakutçada; Altay, Abakan, Şor, Lebet gibi Altay sahası lehçeleri ile, Anadolu Azerî, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen lehçelerinde, hayli Moğolca unsurun yer aldığı tespit ediliyor. Fakat bunlar daha çok kelime alıntılarıdır. Türkçeye Moğolcadan geçmiş olan ekler, alındıkları kelimelerle birlikte geçmiş olan eklerdir, genellikle müstakil ek alıntısı yapılmamıştır.

Ayrıca, Türkçeye başka dillerden, söz gelişi Arapça, Farsça vb. dillerden girmiş olan kelime ve ekler, Türkçe ile bu diller arasındaki yapı ve işleyiş farkları dolayısıyla genellikle yadırgandığı ve hatta yer yer Türkçenin önüne gelişme engelleri çıkardığı hâlde, Moğolcadan geçme kelime ve ekler için böyle bir durum söz konusu değildir. Her iki dil arasındaki yapı ve işleyiş paralelliği bu kelime ve şekilleri Türkçede kolayca benimsetmiştir.

Türkçe ile Moğolca arasındaki dil akrabalığının ispatlanması için yukarıda belirttiğimiz birinci devre üzerinde epey araştırma yapılmış ve Türkçenin Moğolca üzerindeki etkileri ana çizgileri ile ortaya konmuştur. Fakat, Türk-Moğol hâkimiyeti devrinin getirdiği karışık tesirler ve özellikle Moğolcadan Türkçeye bu devirde girmiş olan kelime ve ekler üzerindeki çalışmalar pek sınırlı ve yetersiz kalmıştır[4]

2. Türkçe ile Moğolca arasında karşılaştırma konusu olabilecek ortak unsurları ses bilgisi, şekil bilgisi ve kelime hazinesi ile ilgili unsurlar olmak üzere başlıca üç ana kategoride toplamak mümkündür. Fakat ortak unsurlar daha çok şekil bilgisi ve kelime hazinesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Şekil bilgisine giren ortaklıklar isim çekimi (casus), çokluk, iyelik ve fiil çekimi ekleri gibi bazı işletme ekleri ile bir kısım kelime türetme eklerinde kendini göstermektedir.

G.J. Ramstedt'ten beri Türkçe ile Moğolca arasında dil yapıları bakımından ortaklaşan özellikler üzerine çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Biz burada bunları tekrarlayacak değiliz. Ancak, eldeki tebliğde vurgulamak ve belirtmek istediğimiz husus, Moğolcanın Türk dili araştırmaları açısından taşıdığı özel değerdir. Çünkü, Türkçe ile Moğolca arasındaki mukayeseli çalışmalar, yalnız bu iki dil ve diğer Altay dilleri arasında henüz çözüm bulamamış olan ortak noktalara ışık tutmakla kalmamakta, aynı zamanda Türkçenin kendi bünyesinde çözüm bekleyen bazı sorunlara da ışık tutabilmektedir.

---

[3] Bk. G. J. Ramstedt, Yuk. gös. eserler ve ayrıca, "Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte I-II", KSZ XV s. 124-150; III *KSZ* XVI, s. 66-84; "Zur verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen", *JSFou XXVIII* 3, s. 1-86; "Das deverbale Nomen auf -l in den Altaischen Sprachen", *Studia Orientalia* XI/6 (1946), s. 1-8; B. J. Vladimircev, "Tureckie elementi V. mongolskom yazıke", *ZVO* XX (1910), s. 153-184; "Mongolica I", *Zap. Koll. Vost* I (1925). s. 305-341.

[4] Bu konudaki bazı araştırmalar için bk. Hasan Eren, "Sibirya Türk Dillerinde Moğol unsurları", *Türk Dili Belleten* seri III/14-15 (Ocak 1950), (Ankara 1951), s. 35-43; N. Poppe, "The Turkic Loan-Words in Middle Mongolian", CAJ 1 (1955), s. 36-42; "Die mongolischen Lehnwörter in Komanischen", *Németh Armağanı*, Ankara 1962, s. 331-340; A. Caferoğlu, "Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarında Moğolca Unsurlar", *TDAY*. Ankara 1954, s. 1-10; A. Temir "Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XIII/1-2 (Ankara 1955), s. 7-11; Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler", *Türkiyat Mecmuası XVII* (İstanbul 1972), s. 209-250 ve not 3'te gösterilen bibl.,

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçeden bir hayli dil malzemesi almış olan Moğolcanın eski şekilleri devam ettiren muhafazakâr bir dil oluşu, Türkçenin metinlerle inemediğimiz daha eski devirleri için bir avantaj oluşturmaktadır. Türkçeye Moğol hâkimiyeti devrinde girmiş olan unsurların tayin ve tespitinde de bir kriter vasıtası olarak kullanılmaktadır.

Şimdi biz birkaç örnek üzerinde durarak bu durumu daha somut bir şekilde dile getirmek istiyoruz:

3. Türkçe ile Moğolcanın, ses yapıları bakımından Türk-Moğol dil birliği devrine oranla tamamen farklılaşmış olması, Moğolcanın ses bilgisini Türkçe araştırmalara yardımcı olma bakımından pek elverişli kılmamaktadır. Bununla birlikte, ele aldığımız konu bakımından üzerinde durulabilecek bazı önemli hususlar da yok değildir. Bunlardan biri, Türkçe ile Moğolca arasındaki *r/z* ve *l/ş* değişimi bakımından Moğolca ile Çuvaşçanın aynı özellikleri taşımış olmasıdır. Türkçe ile Moğolca arasındaki bu değişimin yönü, yani hangisinin öncelik taşıdığı hususunda Türkologlar ve Mongolistler arasında görüş ayrılıklarının bulunduğu bilinmektedir. Bu sebeple bazı bilim adamları *r>z* ve *l>ş* değişimine dayanan "zetasizm" ve "sigmatizm"e[5], bazı bilim adamları da *z>r* ve *ş>l* değişimine dayanan "rotasizm" ve "lamdaizm"e[6] öncelik tanımışlardır. Ancak, bu gün Altaistlerin çoğu, Çuvaşçadaki ve Moğolcadaki *r, l* seslerinin Türkçedeki *z, ş* seslerinden daha eski olduğu görüşünü benimsemiş bulunuyorlar. Bu görüşün sahipleri, *r, l* seslerinin Moğolcada ve Türkçenin çok eski bir kolu olan Çuvaşçada ortaklaşmış olmasını, bu seslerin genel Türkçedeki z ve ş'ye oranla daha arkaik ve aslî sesler olduklarının bir delili olarak da kabul etmektedirler. Moğolca, taşıdığı *r, l* özelliği dolayısıyla, Çuvaşçanın, Tuna ve Volga Bulgarcasının çözümünde bir vasıta olarak kullanılmıştır. Türkçenin, Ana Altayca devrinde verici bir dil olarak Moğolcaya ve Moğolcadan Tunguzcaya pek çok dil malzemesi vermiş olması, Altaistleri, Türkçenin çok eski devirlerde *r, l* özelliklerini de taşıdığı görüşüne itmiş ve Moğolca, En Eski Türkçe ile ses yapısında *r, l* özelliği taşıyan Çuvaş ve Bulgar Türkçeleri arasında bağlantı kuran bir köprü vazifesi görmüştür. Esasen N. Poppe tarafından geçmişte Ana Çuvaşça ile Ana Türkçeyi birleştiren bir Türk-Çuvaş dil birliği görüşünün ortaya atılmış olması da[7] Türkçe ile Moğolca ve Moğolca ile Çuvaşça arasındaki ses karşılaştırmalarının ortaya koyduğu bir sonuçtur.

4. Türkçe ile Moğolca şekil bilgisi açısından ele alındıklarında, ortak noktalar sayıp bitirilemeyecek kadar çoktur. Bunların yukarıda işaret ettiğimiz işletme ekleri dışında kalanlarını isimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil türetilen eklerdeki ortaklaşmalar olarak dört gruba ayırmak ve her bir grup için çeşitli örnekler göstermek

---

5 Bk. Talât Tekin, "Zetacizm and Sigmatizm in Proto-Turkic", *AOH. XXII/1*, (1969), s. 51-80; "Further Evidence for Zetacizm and Sigmatism", *Resaerches Altaic Languages*, "Budapest 1975, s. 275-284; "Once more Zetacizm and Sigmatism", *CAJ*, XXIII/12 (1979), s. 118-137.

6 O. Pritsak, "Der Rhotazismus und Lambdazismus", *UAJ*. XXXV (1964), s. 337-349); Iben Raphael Meyer, "Klassifikation und Rhotazismus", AO XXXII (1970); s. 159-165; Rona-Tas, "Some Problems of Ancient Turkic", *AO XXXII* (1970), s. 209-229, B.A. Serebrennikov, "Çto bylo perviçnym *r*[2] ili *z*" *ST*. 1971, s. 13-19; A. Nauta, "Rotazismus, Zetazismus und Betonung im Türkischen", *CAJ XVI* (1972), s. 1-13 vb.

7 N. Poppe, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Theil* 1: Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, 1960, s. 8 ve öt., s. 146; Talât Tekin, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası Elkitabı*, Ankara 1976, s. 122.

Levent Şahverdi Arşivi

mümkündür. Fakat zamanımızın pek kısıtlı olması dolayısıyla, bir iki örnek göstermekle yetinmek zorundayız. Örnek olarak çokluk ekleri üzerinde duralım:

Çokluk Ekleri : Eski Türkçede Moğolca ile ortaklaşan birkaç çokluk eki vardır. Bunlar *+lar/+ler, +t, +an/+en, +°s* ve *+°z* çokluk ekleridir. *+gun/+gün* eki daha çok Eski Türkçeye ait bir ek görünümündedir. Şimdi bunlar üzerinde kısaca duralım:

a. *+lar/ler eki*

Bu gün Türk dilinin bütün kollarında yaygın olarak kullanılan çokluk eki, bunun lehçeden lehçeye ses değiştirmelerine uğramış şekilleri de bulunan *+lar/+ler* ekidir. Fakat Eski Türkçeye indiğimizde çokluk ekinin çeşitlenmesi durumu ile karşılaşıyoruz. Buna karşılık *+lar/+ler* ekinin belirli nitelikte kelimelerle gelen bir sınırlanma durumu ortaya çıkıyor. Nitekim Kök-Türk metinlerinde bu ekin yalnız akrabalık ve asalet gösteren kelimelere geldiğini ve pek sınırlı sayıda kullanıldığını görmekteyiz. *beg+ler* 'beyler, *eke+ler+im* 'ablalarım: *ög+ler+im* 'süt annelerim', *ḳunçuy+larım* 'Prenseslerim', gibi[8] aynı durum Moğolcada *+lar/+ler* ekine tekabül eden *+nar/+ner* eki için de söz konusudur. Bu ek orada da çok sınırlı olarak kullanılmakta ve yalnız akrabalık ve asalet gösteren kelimelere gelmektedir. A. von Gabain, bir kelimenin çokluk eki almadan da çokluk hâli gösterebilmesini, çokluk gösteren vasıflandırıcı bir kelime ile çokluk ekinin birarada kullanılmasını ve bu ekin teklik gösteren bazı kelimelere saygı ifadesi için getirildiğini de dikkate alarak *(üç oğrılar)* 'üç hırsız', *bodisawatlar* 'bir Bodisatwa'), *+lar/+ler* ekindeki çokluk fonksiyonunun ikincil (sekunder) olma ihtimali üzerinde duruyor[9]. Dikkatli yazılmış Uygur yazmalarında ekin ilgili kelimeden ayrı yazılmış olması da düşündürücüdür. Eski Türkçede bu ekin Moğolcada aldığı eki isim yerine sıfata eklediği de oluyor: *aḳ+lar bulıt* gibi[10]. Gabain'e göre ekin menşei meselesini halletmeden, asıl anlam ve fonksiyonu hakkında kesin birşey söylenemez[11]. Gerçekten de bu gün *+lar/+ler* ekinin etimolojisi üzerinde onu bir zamir veya isim kökü ile çokluk eki kaynaşmasından, veya isimden fiil yapan *+la-* eki ile -r geniş zaman ekinin kaynaşmasından yahut da iki ayrı çokluk ekinin kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir eke bağlayan biribirinden çok farklı görüşler yer almış bulunmaktadır. Fakat bizce, Türkçedeki *+lar/+ler* eki ile ilgili probleme çözüm getirecek olan sonuçlar, ancak bu ekin, her iki dildeki tarihî gelişmelerini ele alan karşılaştırmalı çalışmalarla elde edilebilir.

b. *+°t* çokluk eki: Moğolcadaki *+d, +ud/+üd* eklerine tekabül eden *+°t* çokluk eki, Eski Türkçede *oğlıt* 'oğullar, çocuklar' *<oğıl, tarḳat* 'Tarhanlar' *<moğ. Tarḳan, yılpaġut* 'kahramanlar' *<*yılpaġu ~ alpaġu, bulıt* 'bulutlar' *<*bulı, tigit* 'prensler' *<tigin, süt <moğ sün* 'süt', *taġşut* 'şiirler' *<taġşu, uruñut* 'muharipler' *<uruñu* gibi örnekler vermektedir[12]. Klâsik ve klâsik öncesi Moğolcada canlı bir ek olarak çeşitli kelimelere gelebilen bu ek *(noyan/noyad* 'prensler', *ḳaġan/kaġad* 'kağanlar', *usun/usud* 'babalar, *elçin/elçit* 'elçiler, *emçi/emçit* 'fizisyenler' vb.[13], Eski Türkçede seyrek kullanılan ve

---

8 Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 121. § 3.211.

9 *Alttürkische Grammatik*, 3. Auflage Wiesbaden 1974, s. 84, § 168.

10 A. von Gabain, göst. e. s. 85, §. 174.

11 A. von Gabain, göst. e. s. 84, §. 168.

12 Talât Tekin, not 8'de göst. e. s. 121, §. 2.211.4; A Von Gabain, göst. e. s. 85, §. 172.

13 N. Poppe, *A Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden 1954, s. 70-73, § 265, 269, 273, 276.

Levent Şahverdi Arşivi

artık çokluk fonksiyonu da hissedilmez olmuş arkaik bir ek durumundadır[14]. *Tigin* kelimesinin bir ek yığılmasına uğrayarak *tigit+ler* şeklinde yeniden bir çokluk eki almış olması Yakutçada buna paralel *er+et+ter* 'erkekler' *(hösün eretter* kahramanlar), *tünür+üt+ter* 'dünürler' <*tünür*, *inn+et+ter* 'küçük kardeşler' <*ini*, Kuzey Türkçesinde *ḳadıt+tar* 'kadınlar' gibi paralel şekillerin bulunması[15]; Çağataycadaki *biget* 'bey', genel Türkçedeki *bulut, ḳanat, süt* gibi kelimelerin artık çokluk değil teklik gösterir olmaları bu kalıplaşmanın açık delilleridir.

Eski Türkçe uzmanları ve Altaistler, genellikle +*ʔt* çokluk ekinin Türkçeye Moğolcadan geçmiş yabancı bir ek olduğu görüşünde birleşmişlerdir. Fakat G. Doerfer, Moğolcaya pek çok kültür, kelimesi vermiş olan Türkçenin +*ʔt* ekini Moğolcadan almış olmasını imkânsız görüyor. Ona göre, Türkçeye pek çok alıntıların yapıldığı Moğol hakimiyeti devrinde bile, Moğolcadan Çağataycaya yalnız bir tek *-ġul* eki girmiştir. Üstelik +*ʔt* ekinin Türkçeye Moğolca kelimelerle birlikte girmiş olması da söz konusu olamaz. Çünkü Eski Türkçedeki +*ʔt* ekini almış kelimelerin Moğolca olduklarına dair elde sağlam kriterler yoktur[16].

Gerçekten de bir ekin kalıplaşma yolu ile kullanılış alanından çıkmış ve terkedilmiş olması, onun Moğolcadan geçmiş yabancı bir ek olmasını gerektirmez. Ancak, +*ʔt* ekine Türkçedir damgasını vururken, aslen Türkçe olan bir ekin, Moğolcada bu kadar yaygınlaşıp genelleşmesine karşılık, Türkçeden neden terkedilmiş olduğunun da ayrıca açıklanması gerekir. Bu durumu, Kök-Türkçede pek sınırlı olarak kullanılan *+lar/+ler* ekinin, Uygur devrinden başlayarak kısa zamanda yaygınlaşmış ve genelleşmiş olmasının tabiî bir sonucu olarak kabul etmek mümkün müdür? Bu husus sonuç bölümünde yeniden işaret edilecektir.

c. *+ġun/+gün çokluk eki* Köktürk yazıtlarında, yalnız *kelin+gün+üm* 'gelinlerim' <*kelin*, *tay+ġun+ġuñuz* 'çocuklarınız' <*tay* 'tay, genç at', *iniyi+gün+üm* 'küçük kardeşlerim <*ini* gibi akrabalık ve şahıs gösteren birkaç kelimeye gelmiş olan bu ekin Moğolca ile ortaklığı konusunda herhangi bir görüş mevcut değildir. Uygurcada *alku+ġun* 'hepsi birlikte', *ḳamaġun* < *ḳamaġ+ġun* 'hep birlikte, hepsi' gibi topluluk gösteren bir iki kelimede göze çarpar. A. von Gabain, ekteki çokluk görevini de soru işareti ile karşılaşmış, Moğ. için yalnız *ada+ġun* 'at' kelimesini vermiştir[17]. *+ġun/+gün* eki klâsik ve klâsik öncesi Moğolcada da geçerli bir ek olmadığına göre, yaygınlaşmadan kaybolmuş olan bu ekin durumu her yönü ile araştırılmaya muhtaç bulunmaktadır.

d. *+an/+en* çokluk eki: Moğolcadaki +*ʔn* çokluk eki ile ortaklaşan *(elçi / elçin* 'elçiler', *biçigeçi / biçigeçin* 'kitaplar', *moritay / moritan* 'suvariler')[18] *+an/+en* eki, Eski Türkçede *oglan* 'oğullarım' <*oġıl*, *er+en* 'adamlar' ve *ört+en* 'alevler' gibi birkaç örnek veren nadir ve arkaik bir ek durumundadır. Bu ekin Türkçede küçültme veya

---

14 A. von Gabain, göst. e. s. 85, § 172; Talât Tekin, göst. e. s. 122, §. 3.211.4;

15 Bk. K. Grönbech, *Der Türkische Sprachbau, Kopenhagen* 1936, s. 69, § 86; G.J. Ramstedt, *Formenlehre* 54; Sinor, JA. 1942, M. Räsänen, *Materialien morphologie*, s. 55; Zeynep Korkmaz, "Türkçede ek yığılması olaylarının meydana gelişi üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (Ankara 1960), s. 177, §. 4.

16 *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, B. I. Wiesbaden 1963, s. 5, 6: II. Die mongolisch-türkischen Sprachbeziehungen.

17 *Alttürkische Grammatik*, s. 60. §. 50.

18 N. Poppe, not 13'te göst. e. s. 72, §. 270, 271.

Levent Şahverdi Arşivi

kuvvetlendirme fonksiyonu taşıdığını kabul edenler bulunduğu gibi, eki *orun, kidin, üstün, alın* gibi arkaik yer zarflarındaki +°*n* eki ile[19] ilişkili bulanlar da vardır.

e. +°*s çokluk eki :* Köktürk yazıtlarında *Işbaras Tarkan* 'Işbara Tarhan' gibi bir rütbede ve muhtemelen *Tölis, Tardus, Türgis* gibi kavim adlarında yer alan +*s* çokluk eki, Moğolcada ünlüler ve *ai* diftongu ile sonuçlanan kelimelere gelen bir çokluk eki durumundadır: *eme/emes* 'kadınlar', *eke/ekes* 'analar', *ere/eres* 'erkekler'[20].

f. +°*z eki* Eski Moğolcadaki ikilik eki +*ra/+re* ile *(iki/+re* ile *(iki+re* 'ikiz müge+re+sün 'kıkırdak') karşılaştırılabilecek olan +*z* eki de Eski Türkçede artık işlek bir ek sayılmaz. Sayı bakımından iki veya daha fazla şeye işaret eden bu ek, kalıplaşmış kelimeler oluşturmuştur: *köz* 'göz', *köküz* 'göğüs', *müyüz* 'boynuz', tiz, gibi[21].

Görülüyor ki, Türkçenin elde mevcut bulunan en eski metinlerinde, çokluk ekleri bakımından Moğolca ile bir paralellik göze çarpmaktadır. Fakat Moğolcada bu ekler işlekliğini devam ettiregeldikleri hâlde, yukarıda gösterilen örneklerden ve yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Türkçede seyrekleşmiş ve bir fonksiyon kaybına uğramıştır. Eldeki örneklerin azlığı yüzünden çokluk ekleri arasındaki fonksiyon ayrılıkları kesin olarak tayin edilemiyor. Bu eklerin Moğolcada canlı ve işlek olmalarına karşılık, Eski Türkçede nadir ve işlekliklerini kaybetmiş olmalarının başlıca sebebi, Türkçede bu eklerin X. yüzyıldan sonra bir fonksiyon ve kategori değişikliğine uğramış olmalarıdır. +°*t*, +°*n*, +°*s* ve +°*z* eklerinde gördüğümüz gibi, bu eklerin, eklendikleri kelimelerle birlikte artık çokluk gösterme dışında, teklik veya çokluk anlamında müstakil isimlere ad olacak şekilde kaynaşıp kalıplaşmış olmaları, Eski Türkçe devrinde bu eklerdeki çokluk görevini hissedilmez duruma getirmiştir. *Kana*, belki başlangıçta kuşun kanadındaki tek bir tüyü, *kanat* da tüylerin çokluğunu anlatıyordu. Fakat *kanat* kelimesi zamanla artık bu çokluk anlamından sıyrılmış ve 'tek bir kuş kanadı' anlamıyla yerleşmiştir. Aynı durum *sün* 'belki süt zerresi' *süt, beg/begit, er/eren* kelimeleri için de söz konusudur.

Türkçe ile Moğolca arasında bu yöndeki bir karşılaştırma, bizi, Çokluk eklerinin, kalıplaşma devresinden önce Türkçede de Moğolcaya paralel olarak canlı bir kullanılışa sahip olduğu ve her bir çokluk ekinin nitelikleri bakımından biribirinden farklı kelimelere geldiği görüşüne ulaştırabilmektedir. Her hâlde bu ekler Moğolcaya, Türkçedeki fonksiyon değişikliğinden çok daha önceki bir devirde geçmiş olmalıdır. Aynı durumu Moğolca ile ortaklaşan bazı isim eklerinde de görüyoruz. Bunlardan biri, Moğolcadaki +*a/+e* yönelme -bulunma (davitus-lokativus) hâli ekidir.

5. +*a/+e davitus-lokativus eki* Bu ek Moğolcada *mahugi* 'kötü' >*maġui+a* 'kötü şekilde, fena hâlde', *ḳataġui* 'gaddar, merhametsiz' >*ḳataġui+a* 'gaddarca, merhametsizce' örneklerinde görüldüğü gibi[22], eklendiği kelimeleri tarz zarflarına dönüştüren arkaik bir ek durumundadır.

Kök-Türk ve Uygur metinlerinde de yönelme-bulunma görevi ile kullanılan yaygın +*ḳ/+ke* eki yanında, ayrıca seyrek kullanılan bir de +*a/+e* ve +*ya/+ye* eki vardır. Bu ek

---

19 A. von Gabain, göst. e., s. 61, § 56; Talât Tekin göst. e., s. 121, §. 3.211.3.

20 Talât Tekin göst. e., s. 122, §. 2.211.5; N. Poppe, göst. e., s. 70, §. 264.

21 *Alttürkische Grammatik*, s. 64. §. 71, s. 85 §. 170. §. 170.

22 N. Poppe, göst. e., s. 57, §. 206.

Levent Şahverdi Arşivi

normal hal gösterme görevi dışında, Moğolcada olduğu gibi yine zarf yapmaktadır, belirli isimleri zaman ve mekân zarflarına dönüştürmektedir: *bırı, biri* 'güney' >*biri+ye* 'güneyde, *yırı* 'kuzey' >*yırı+ya* kuzeyde', *kurı* 'batı' >*ḳurı+ya* 'batı'da, *üz+e* 'yukarıda' gibi[23]

Türkçede *+ḳa/+ke* bulunma-yönelme eki yanında bir de *+a/+e* şeklinde çok eski ve arkaik bir yönelme-bulunma ekinin daha yer almış olması, Türkçede *+ḳa/+ke* >*ġa/+ge* >*+a/+e* ile oluşan *+a/+e* ekine paralel olarak bir de eskiden beri devam edegelen müstakil bir *+a/+e* ekinin varlığını da ortaya koymaktadır.

Konuya görev dallanması açısından bakıldığında da, bu ekin erkenden isim çekimi (casus) eki olarak yönelme hâli görevinde karar kıldığı, bulunma hâli görevinin ise, ekin kullanılış şekillerinden gelen özelliği dolayısıyla, çeşitli nitelikte zarflar türetme vasfı kazandığı tespit edilebiliyor. Bu gün yer yer Türk dilinin birçok kolunda rastladığımız Uyg. *kün kün+i+ne* 'her gün' (Alt. Gr. § 427), Osm. *günü gününe* 'her gün, tam gününde', Ettuh. *tüne* 'dün', Kary. *túna, túna gün, tüne gün* 'dün' (kara. Texte 269. Ayrıca KW. 259 ve LÇ 127); Eski Anadolu Türkçesinde *düne* 'dün' <*tün+e* gün'; Çağ. Bab. *ertesige* 'yarın, ertesi gün'; *keçiside* 'akşamleyin', *yazıġa* 'baharın', *ḳışına* 'kışın' (Ost. Gr. § 355 f.), Kazk. *keske*, Kırg. *Keçke*, Barb., Tob. *kitske* 'akşamleyin'; Türkiye Türkçesinde *sabaha gelirim, akşama yazarım, seneye buluşuruz* şekillerindeki zarflaşmış kalıplaşmalar da bu durumu ortaya koyabilmektedir.

Moğolca ile Türkçe arasında *+a/+e* yönelme-bulunma (Türkçede ayrıca *+ḳa/+ke* yönelme-bulunma.) eki bakımından kendini gösteren zarflaşma veya zarf türetme şeklindeki bu ortaklık, Türkçede bu ekle ilgili kalıplaşmaların ikincil muahhar Türk-Moğol dil birliği devrine kadar uzanan bir eskilik taşıyabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

6- Bu konuda, Türkçe ile Moğolca arasında, özellikle şekil bilgisi ve türetme ekleri yönünden ortaklaşan daha birçok örnek gösterilebilir[24]. Ancak, zamanımızın sınırlı oluşu dolayısıyla açıklama ve örnekleri burada kesmek zorundayız. Yalnız, konuyu tamamlamak üzere kelime hazinesinden de birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Burada, Moğolcanın Türk Dili araştırmaları bakımından taşıdığı önem, Türkçeye girmiş ve yabancılık vasfını kaybetmiş olan Moğolca kelimelerin çözümünde yine Moğolcaya başvurma gereğinde toplanmaktadır.

Meselâ Osmanlıcada 'patika, dağ yolu' (Kamus Terc.: TS. II 769) anlamına gelen bir *cılḳı ~ cılġı* kelimesi vardır. Bu kelime Moğolcada da *cilġa* 'sel yatağı, iz, ince ve çukur yol', Kalm.'da *cilga* ve Moğ.'da *cilġas* şekillerindedir. Ayrıca, Kırgızcada *yılḳa*, Bar. *yılġa*, Anad. Ağz. *yılġa*, Kak. Krg. *cılġa* şekillerine de rastlanıyor. Moğolca ile Türkçe arasındaki ses değişmelerine göre, Altayca'daki *c*-'ler Moğolca'da *c*-'ye Türkçede *y*-'ye dönüşmektedir. Genel Türkçedeki y-, Kzk. Krg. lehçelerinde de c- olmaktadır. Bu

23 Talât Tekin, göst. e., s. 150, §. 3.241.1.; A. von Gabain, göst. e., s. 87, §. 180.

24 Bu konuda geniş bilgi için bk. G.J. Ramstedt, "Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen'", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXVIII/3 (Helsingfors 1912), s. 1-86; "Das deverbale Nomen auf *-i* in den altaischen Sprachen" *Studia Orientalia XI/6* (Helsingfors 1945), s. 1-8.

Levent Şahverdi Arşivi

ses değişmeleri dolayısıyla Osmanlıcadaki *cılkı* ve *cılgı*'nın Moğolcadan geçmiş bir kelime olduğu anlaşılıyor[25]

Türkçenin Alt., Tel., Krg. lehçelerinde yer alan ve Osmanlıcaya Çağataycadan aktarıldığı sanılan *çidam* 'sabır, takat, tahammül' (Kamuşı Osmanî: TS. II 886) kelimesinin durumu da aynıdır. Moğolcada bu kelimenin *cidān* 'dayanıklılık, tahammül', *cidan-yadan* 'güçbelâ, *çidamaġ-yadamaġ* aynı anl.', *çidal-küçün* 'güç-kuvvet' gibi mukabilleri vardır. Bu kelime Tel. *çıdım*, Tel. Leb. *şıdam*, Kzk. Şor *şıdam*, Koyb. *sıdım* şekiller ile de görülüyor. Altaycadan Türkçeye ve Moğolcaya uzanan ses değişmeleri dolayısıyla, Altaycadaki *t(i)-*, Moğ. *ç(i)-*, Türk. *t(i)-* olduğundan bu kelimenin Eski Türkçede görülen *tıda-* 'tahammül etmek', *tıd-* 'karşı koymak, dayanmak', Kom. *tıya-*, Osm. *dayan-*, Tel., Kzk. *tiyin-* şekilleri doğrudan doğruya Türkçeyi temsil eden kelimeler oldukları hâlde, *c-*'li şekillerin Moğolcayı temsil ettikleri ve Türkçeye Moğolcadan geçmiş oldukları anlaşılıyor[26]. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesindeki *cılasun* 'genç, yiğit' kelimesi için de söz konusudur. Bu kelimenin Türkçedeki mukabili yaş 'genç, genç adam, gençlik' tır. Moğolca ile Türkçe arasındaki *c/y, l/ş* ses değişimleri ve *-sun* eki bu kelimenin Türkçeye Moğolcadan girmiş olduğunu kolayca ortaya koymaktadır. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıcadaki *barcak* 'kılıç kabzası', *kecim* 'at zırhı, eğerin altına konan örtü', *keleci* 'söz, lâkırdı, sohbet', *keşik* 'nöbet sıra', *kurultay*, *maral* 'dişi, ceylân', *sadak* 'kubur, okluk', *sicim* 'ip, sicim', *serin* 'serin, temiz hava'; çağ. *çaġdavul*, *çandavul* 'gece bekçisi, nöbetçi, artçı', *dapkur* 'eğerin ortasından geçirilen kolan', *nöke*. 'hizmetkâr, arkadaş, karı', *soyurġal* 'ihsan, atiyye'; Az. *tonġal* 'ev dışında yakılan ateş', *küreken* 'damat', *nemer* 'mükâfat, hediye', *şile* 'katı pirinç çorbası', *cıda* 'mızrak'[27]; Sibirya Türk lehçelerinden Alt. *alaka*, *alka* 'çekiç', Alt. Tel. Brb. *alakan* 'el ayası', Tel. *çabıdan* 'yelesi ve kuyruğu beyaz kula at', Altay *cagazın* 'kâğıt', Alt. Tel. *kilinçek* 'suç, günah', *münün* 'gümüş', Alt., Tel. *sabar* 'parmak', *peley* 'eldiven', Tel. *şülüzin* 'vaşak' vb. kelimelerin de Türkçeye Moğolcadan geçmiş oldukları yine bunların Moğolcadaki mukabilleri ile karşılaştırılarak ortaya konabilmektedir.

Görülüyor ki, Türkçe ile Moğolca arasındaki karşılaştırmalı çalışmalar, yalnız iki dil arasındaki akrabalık konusunun içeriği bakımından değil, Türk dili tarihi ile ilgili bazı sorunların ve bir kısım dil malzemesinin daha sağlıklı bir çözüme götürülebilmesi için de gerekli bulunmaktadır.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1986 (Ankara 1989), s. 43-52.

---

25 Osman Nedim Tuna, "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler", *Türkiyat Mecmuası XVII*. (İstanbul 1972), s. 220, 11.

26 Osman Nedim Tuna, göst. e., s. 221, 13.

27 A. Caferoğlu, "Azerî lehçesinde bazı Moğol unsurları", *Azerbaycan Yurt Bilgisi Mecmuası* C. I/6-7 (1932), III (1933); Osman Nedim Tuna, göst. e. s. 215-246.

Levent Şahverdi Arşivi

ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

ЗЕЙНЕБ КОРКМАЗ

ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИЕ ОБЩНОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ МОНГОЛЬСКОГО В ИЗУЧЕНИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ*

1. Тюркские и монгольские языки являются наиболее близкими ветвями алтайской языковой семьи. Известно, что их структуры, фонетика и морфология, а также лексический фонд близки друг к другу и имеют ряд общих черт, которые достойны изучения. Положение не меняется от того, будем ли мы рассматривать родство между этими языками вслед за Г Рамстедтом и Н. Поппе как родство корней или будем считать его, как В. Котвич, Дж. Клосон и Г. Дёрфер, родством культурным [1—5], основой которого является словарный обмен вследствие контактов, или же будем полагать, что это родство еще не доказано. Даже в том случае, если мы будем подходить к теме только с точки зрения взаимных связей и лексического обмена, речь будет идти об общности, порожденной взаимными контактами между тюркскими и монгольскими языками, которые продолжались веками.

Общие элементы между тюркскими и монгольским языками можно рассматривать как возникшие в два различных периода или, точнее, как два различных слоя.

Первый из них — это подобие и общность, которые прослеживаются раньше периода возникновения монгольского, древнетюркского и пратюркского языков, т. е. в период алтайской языковой общности. Второй слой—это общие элементы, возникшие в результате экспансии монголов в XIII в., когда они захватили территории от Средней Азии до Анатолии. Политическое господство монголов в районах, заселенных тюркскими племенами, и последовавший затем период ассимиляции стали причиной взаимных заимствований между обоими языками.

Согласно мнению, широко распространенному в алтаистике, в первый период, т. е. в период алтайской языковой общности, тюркский язык дал монгольскому богатый языковой материал в виде общих слов и аффиксов [6].

Во второй период имели место заимствования как монгольским из тюркского, так и тюркским из монгольского. Сегодня подтверждается, что чувашский и якутский языки, на которых говорят на Алтае (алтайский, абаканский, шорский, лебединский), анатолийский, азербайджанский, казахский, киргизский, узбекский, туркменский содержат множество монгольских элементов. Но это в основном лекси-

Levent Şahverdi Arşivi

ческие заимствования. Заимствование аффиксов в чистом виде не происходило: они заимствовались тюркским из монгольского главным образом в составе лексических единиц.

Кстати, лексические единицы и аффиксы, вошедшие в тюркский из таких языков, как арабский, персидский и т. п., вследствие разницы в структуре и функционировании между ними иногда даже препятствовали развитию тюркского; с заимствованиями же лексики и аффиксов из монгольского ничего подобного не происходило: параллелизм структур и функционирования обоих языков позволял тюркскому легко усваивать монгольские лексику и аффиксы.

О первом периоде, который мы привели в доказательство языкового родства между тюркским и монгольским, материала вполне достаточно, и влияние тюркского на монгольский в общих чертах установлено. Исследований же сложных влияний периода тюрко-монгольского господства, и в частности монгольских лексических единиц и аффиксов, вошедших в тюркский в этот период, явно недостаточно.

2. Общие элементы, по которым проводится сравнение между тюркскими и монгольскими языками, можно сгруппировать в три основные категории: фонетические, морфологические и лексические. Однако в основном они сосредоточены в морфологии и лексическом фонде. В морфологии общие элементы проявляются как в аффиксах падежей, множественного числа, принадлежности и спряжения глаголов, так и в некоторых инструментальных и частично — в словообразовательных.

Со времен Г. Рамстедта об общем в структуре тюркского и монгольского сказано и написано многое. Мы же хотим лишь подчеркнуть особую ценность монгольского как одного из источников для изучения тюркских языков, ибо работы по сравнительному тюркскому языкознанию могут пролить свет не только на еще не решенные вопросы взаимоотношений между этими и другими алтайскими языками, но и на ожидающие решения вопросы собственно структуры тюркских языков. Консерватизм монгольского языка, позаимствовавшего значительный языковой материал из тюркского, благодаря сохранившимся архаичным формам создает преимущества для изучения таких древних периодов, в которые невозможно углубиться на основании тюркских текстов. Этот консерватизм служит также критерием для определения и идентификации элементов, вошедших в тюркский во время монгольского господства.

3. Вследствие полного расхождения фонетических структур тюркского и монгольского языков по сравнению с периодом тюрко-монгольской языковой общности монгольская фонетика не может быть полезной в исследованиях тюркского. Вместе с тем, с точки зрения нашей темы, есть некоторые существенные моменты, на которых нельзя не остановиться. Один из них — это чередование *r/z* и *l/ş* в тюркских и монгольском языках и совпадение этих звуков в чувашском и монгольском. В вопросе о том, в каком направлении проходила смена согласных, а именно который из согласных заменялся, а который выступал в роли заменяющего, между тюркологами и монголистами существуют разногласия. Поэтому некоторые специалисты отдают предпочтение «зетацизму» и «сигматизму», основываясь на замене *r*>*z* и *l*>*ş*, а другие — «ротацизму» и «ламбдаизму» [7—11], считая, что *z*>*r* и *ş*>*l*. В настоящее время, однако, большинство алтаистов считает, что звуки *r, l* в чувашском и монгольском более архаичны, чем звуки *z* и *ş* в тюркских языках. Ученые, придерживающиеся этих взглядов, признают, что общность звуков *r, l* в монгольском и в наиболее древнем из тюркских — чувашском служит доказательством их архаичности по сравнению со

Levent Şahverdi Arşivi

звуками *z* и *ş* в других тюркских языках и их первичности. Вследствие употребления *r* и *l* монгольский был использован как средство для расшифровки чувашского, языка дунайских и волжских булгар. В период алтайской языковой общности тюркские языки давали монгольскому, а через него тунгусским языкам обильный языковой материал для заимствований. Это обстоятельство натолкнуло алтаистов на мысль о том, что в очень древнее время и в тюркских языках употреблялись *r* и *l*, а монгольский был связующим звеном между пратюркским и чувашским, а также булгарским, в которых употребляются эти же звуки. В сущности, высказывание Н. Поппе [12—13] о тюркско-чувашской языковой общности, объединявшей в прошлом прачувашский и пратюркский языки, явилось результатом фонетического сопоставления тюркского с монгольским и монгольского с чувашским.

4. Если рассматривать тюркские и монгольские с точки зрения морфологии, то выявляется бесчисленное количество общих моментов. Выше мы уже указывали на инструментальные аффиксы. Остальные можно разбить на четыре группы: аффиксы, образующие имя от имени, имя от глагола и глагол от глагола. Для каждой из групп можно привести различные примеры.

Рассмотрим аффиксы множественного числа. Несколько аффиксов множественного числа являются общими для тюркского и монгольского. Это *-lar/-ler*, *-°t*, *-an̮/-en*, *-s°* и *-°z*. Аффикс *-ğun/-ğün* более присущ древнетюркскому.

а. *Аффикс -lar/-ler* употребляется в настоящее время во всех тюркских языках. Фонетические формы его варьируются от диалекта к диалекту. Однако при углублении в древнетюркский мы сталкиваемся с целым набором таких аффиксов. При этом употребление аффикса *-lar/-ler* с лексическими единицами определенного качества имеет ограниченный характер. В частности, в рунических тюркских текстах этот аффикс употребляется очень редко, только с терминами родства и титулами: *beg+ler* 'беи', *eke+ler+im* 'мои старшие сестры', *ög+ +ler+im* 'мои кормилицы', *kunçuy+lar+ım* 'мои принцессы' Такое же положение и в монгольском с соответствующим аффиксу *-lar/-ler* аффиксом *-nar/-ner*. Он также применяется очень ограниченно и только с терминами, обозначающими родство и знатность. А. фон Габен, приняв во внимание тот факт, что некоторые слова могут означать множественное число без присоединения аффикса и что определение, указывающее на множественность, может употребляться одновременно с аффиксом множественного числа (*üç oğrılar* 'три вора', *bodisawatlar* 'Бодисатва'), не исключает вторичности функции множественности в аффиксе *-lar/ -ler*. Наводит на размышления и то, что в тщательно выполненных уйгурских рукописях аффикс пишется отдельно от слова, к которому относится. В некоторых случаях он, будучи заимствован из монгольского, присоединяется не к существительному, а к прилагательному, например: *ak+lar bulıt* [14]. По мнению Габен, не решив проблемы происхождения аффикса, нельзя сказать ничего определенного о его истинном значении и функции [14]. Действительно, существующее множество различных мнений об этимологии аффикса *-lar/-ler* объясняет его происхождение слиянием местоимения или именного корня с аффиксом множественного числа либо сращением глаголообразующего аффикса *-la/-le* с аффиксом настоящего-будущего времени *-r* или связывает его с аффиксом, возникшим от сращения двух разных аффиксов множественного числа [15. С. 49—53]. Мы же считаем, что данные, которые будут способствовать решению проблемы аффикса *-lar/-ler* в

Levent Şahverdi Arşivi

турецком языке, могут быть получены только путем сравнительных исследований его развития в обоих языках.

б. *Аффикс множественного числа -°t.* Наличие этого аффикса, соответствующего монгольскому *-d, -ud/-üd,* подтверждается в древнетюркском такими примерами, как *oġlıt* 'сыновья', 'дети'<*oġıl, tarkat* 'тарханы'<монг. *Tarkan, yılpağut* 'герои'<*yılpağu*~*alpağu, bulıt* 'облака'<*bulı, tigit* 'князья'<*tigin, süt*<монг. *sün* 'молоко', *taġşut* 'стихи'<*tagşu, uruñut* 'бойцы'<*uruñu* [16; 17. С. 18; 18. С. 263—264]. В классическом и доклассическом монгольском это был живой аффикс, который мог присоединяться к различным словам (*noyan/noyad* 'князья', *kaġan/kaġad* 'каганы', *usun/usud* 'отцы', *elçin/elçit* 'послы', *emçi/emçit* 'лекари' и т д.) В древнетюркском этот же аффикс употребляется редко и является архаическим аффиксом, функция множественности которого уже не ощущается. Ярким свидетельством этого является то, что слово *tigin* во множественном числе имеет уже форму *tigit+ler,* т е. принимает еще один аффикс множественного числа; параллельно этому в якутском *er+et+ter* 'мужчины' (*kosün eretter* 'герои'), *tüñür+üt+ter* 'сват, сватья'<*tüñür; inn+et+ter* 'младшие братья' <*ini* [19. С. 352]; в северных тюркских языках существуют параллели типа *kadıt+tar* 'женщины', а такие слова, как *biget* 'бей' в чагатайском, *bulut, kanat, süt,* являются уже общетюркскими обозначениями понятий не во множественном, а в единственном числе.

Специалисты по древнетюркскому языку и алтаисты в общем едины во мнении, что аффикс множественного числа *-°t* чужд древнетюркскому и заимствован им из монгольского. Однако Г Дёрфер считает невозможным такое заимствование для древнетюркского, давшего монгольскому богатую культурную лексику. По его мнению, даже в период монгольского господства, когда в тюркские языки вошло очень много монгольских заимствований, только один аффикс был позаимствован из монгольского чагатайским — *-ġul.* Нельзя утверждать также, что аффикс *-°t* вошел в тюркские языки с монгольской лексикой, поскольку нет надежных критериев, чтобы слова с этим аффиксом в древнетюркском идентифицировать как монгольские. Действительно, для того чтобы аффикс вышел из употребления после полного его сращения с существительным, совершенно не нужно, чтобы он был заимствован из монгольского. Однако, утверждая, что *-°t* — аффикс тюркский, необходимо объяснить, почему в таком случае он вышел из употребления в тюркских языках, но так широко и повсеместно применяется в монгольском. Можно ли это принять как естественный результат широкого распространения в короткий срок — начиная с уйгурского периода — аффикса *-lar/-ler,* применявшегося в языке орхонских тюрок очень ограниченно? На этом мы еще раз остановимся в заключительной части.

в. *Аффикс множественного числа -gun/-gün.* В надписях голубых тюрок этот аффикс присоединяется лишь к некоторым словам, обозначающим родство или одушевленных лиц, например: *kelin+gün+üm* 'мои невестки'<*kelin, tay+gun+uñuz* 'ваши дети'<*tay* 'жеребенок'; *ini+gün+üm* 'младшие братья'<*ini.* Не существует каких-либо мнений насчет общности этого аффикса с монгольским. Он встречается в уйгурском в одном-двух словах, означающих некий коллектив: *alku+gün* 'все вместе', *kamagun*<*kamağ +ġun* 'вместе', 'все'. А. фон Габен ставит под сомнение функцию множественности этого аффикса и приводит из монгольского *ada+ġun* 'лошадь' Поскольку аффикс *-gun/-gün* не имел применения в классическом и доклассическом монгольском, его положение как аффикса, вышедшего из употребления, нуждается во всестороннем изучении.

Levent Şahverdi Arşivi

г. *Аффикс множественного числа -an/-en.* Этот аффикс, обнаруживающий общность с монгольским *-°n* (*elçi/elçin* 'послы', *biçigeçi/biçigeçin* 'писцы', *moritay/moritan* 'всадники'), в древнетюркском является редким и архаичным: можно привести лишь несколько примеров: *oğlan* 'сыновья'<*oğıl, er+en* 'люди' и *ört+en* 'огни' [20. § 92; 17. С. 15—18]. Некоторые считают, что этот аффикс имеет в тюркских языках также функцию уменьшения или усиления [21. С. 411—412]. Другие находят в нем связь с аффиксом *-n* в архаических наречиях места, например: *orun, kidin, üstün, alın.*

д. *Аффикс множественного числа -°š.* В надписях голубых тюрок этот аффикс встречается в сочетании с терминами, обозначающими должность. *Işbaras Tarkan* 'тархан Ишбара', и, возможно, с названиями племен: *Tolis, Tardus, Türgis.* В монгольском он присоединяется к именам известных лиц или словам, оканчивающимся дифтонгом *ai: eme/emes* 'женщины', *eke/ekes* 'матери', *ere/eres* 'мужчины'

е. *Аффикс -°ž.* Этот аффикс можно сравнить с аффиксом двойственного числа *-ra/-re* в старомонгольском (*iki+re* 'двойня', *müge+re+sün* 'хрящ'). В древнетюркском он уже не может считаться действующим. С точки зрения количества он указывает на наличие двух или более вещей и образует сращения: *köz* 'глаз', *köküz* 'грудь', *müyüz* 'рог', *tiz, biz* [22. С. 71].

Таким образом, в самых древних текстах на тюркском языке бросается в глаза параллелизм с монгольским с точки зрения аффиксов множественного числа. Но в то время как в монгольском эти аффиксы продолжают работать, в тюркском, как это становится ясным из приведенных выше примеров, они употребляются все реже и теряют свои функции. Вследствие малочисленности имеющихся примеров невозможно определить четкое различие в функциях разных аффиксов множественного числа. Главной причиной того, что в противовес активному функционированию в монгольском, в древнетюркском эти аффиксы употребляются все реже и утрачивают свои функции, является то, что после X в. в тюркском их функции и категории меняются. Как мы видели на примере аффиксов *-°t, -°n, -°š* и *-°ž,* кроме указания на множественность в сочетании со словом, к которому они присоединяются, они могут сращиваться с этим словом и образовывать самостоятельные имена со значением единичности или множественности. Это сводит на нет функцию обозначения множественного числа у этих аффиксов в древнетюркский период. Возможно, что первоначально *kana* означало лишь одно из крыльев птицы, а *kanat* говорило о множественности. Но со временем *kanat* потеряло смысл множественного числа и стало означать «одно крыло птицы». Такое же предположение можно сделать относительно *sün* 'одна капля молока', но *süt* 'молоко вообще' [18. С. 263] и т. д.

Сравнение тюркского и монгольского материала в этом аспекте может привести к мысли, что аффиксы множественного числа до их слияния параллельно монгольскому активно употреблялись в тюркском и каждый из них мог соединяться с различными словами сообразно своим качествам. Во всяком случае, они должны были войти в монгольский задолго до того, как изменились их функции в тюркском. То же самое мы наблюдаем и у некоторых общих с монгольскими аффиксов склонения имен. Один из них — аффикс направительного-местного падежа (dativus-lokativus) в монгольском языке *-a/-e.*

5. *Аффикс dativus-lokativus -a/-e.* Из таких примеров, как *magui* 'плохой'>*magui+a* 'плохо', *katagui* 'жестокий, беспощадный'>*katagui+a* 'жестоко, беспощадно', видно, что в монгольском это—архаичный аф-

Levent Şahverdi Arşivi

фикс, превращающий слова, к которым он присоединяется, в наречия образа действий.

В тюркских рунических и в уйгурских текстах рядом с распространенным аффиксом *-ka/-ke*, выступающим в функции dat.-loc., встречаются употребляемые реже аффиксы *-a/-e* и *-ya/-ye*. Помимо указательной функции, эти аффиксы, так же как и в монгольском, образуют наречия, в частности, превращают определенные имена в наречия времени и места: *bırı, biri* 'солнце'>*biri*+*ye* 'на солнце', *yırı* 'север'>*yırı*+ +*ya* 'на севере', *kurı* 'запад'>*kurı*+*ya* 'на западе', *üz*+*ye* 'наверху'.

Наличие в тюркских текстах наряду с аффиксом dativus-lokativus *-ka/-ke* очень старого и архаичного dativus-lokativus в форме *-a/-e* говорит о том, что параллельно аффиксу *-a/-e*, образовавшемуся по схеме *-ka/-ke*>*-ga/-ge*>*-a/-e*, с давних пор существовал независимый аффикс *-a/-e*.

Если взглянуть на этот вопрос с точки зрения усложнения функций, то можно определить, что сначала этот аффикс ограничивался функцией склонения имен, однако функция местного падежа вследствие особенностей форм применения превратилась в свойство образовывать наречия разного качества. Это подтверждают различного рода слияния, встречающиеся во многих тюркских языках: уйгур. *kün*+*kün*+ +*i*+*ne* 'каждый день' (Alt. Gr. § 427), осм. *günü gününe* 'каждый день', 'день в день', *ettuh tüne* 'вчера', караим. *tuna tuna gün, tüne gün* 'вчера' (*Kara. Texte.* 269, в частности, KW 259 и LC. 127), ст.-анатол. *düne* 'вчера'<*tün*+*e* 'день'; чагат. *ertesige* 'завтра, на следующий день', *kiçesige* 'вечером', *yazıga* 'весной', *kışına* 'зимой' (Ost. Gr. § 355 f), каз. *kèşke*, кирг. *kēçke*, бараб., тоб. *kitske* 'вечером', тур. *sabaha gelirim, akşama yazarım, seneye buluşuruz.*

Общий для монгольского и тюркских языков момент, заключающийся в том, что аффикс dativus-lokativus *-a/-e* (в тюркских, в частности, *-ka/-ke*) может служить для образования наречий, усиливает вероятность того, что в тюркских языках сращения с этим аффиксом образовались не в позднее время, а имеют возраст, восходящий к периоду тюркско-монгольского языкового единства.

6. Для завершения темы следует привести также несколько примеров из лексики. Здесь значение монгольского, с точки зрения изучения тюркских языков, проявляется в необходимости снова обратиться к нему при анализе слов, вошедших из него в тюркские языки, но утративших качество иноязычных заимствований.

Например, в османском существует слово *çılkı*~*çılgı* в значении «тропинка, горная дорога» (Kamus Terc.: TS. II. 769). Это слово имеется и в монгольском: *cilga* 'русло селя', 'след', 'узкая углубленная дорожка', в калм. *cilga* и в *Omuğ cilgas*. В киргизском оно встречается в форме *yılka;* бараб. *yılga*, анатол. диал. *yilga*, каз.-кирг. *cılga*. В соответствии с чередованием звуков между монгольскими и тюркскими языками *c-* алтайских языков превращается в *c-* в монгольском и в *-y* — в тюркских языках. Общетюркское *-y* в казахском и киргизском языках переходит в *-c*. Благодаря такому чередованию звуков становится понятно, что османское *cılkı*~*çılgı* является заимствованием из монгольского.

Такое же положение и со словом *çidam* 'терпение', 'сила', 'выносливость' (Kamusi Osmani: TS. II. 886), которое есть в алтайском, телеутском и киргизском и вошло в османский предположительно через чагатайский. В монгольском оно имеет соответствия *cidan* 'стойкость, выносливость', *cidan-yadan* 'насилу, с трудом', *cidamag-yadamag* — с

Levent Şahverdi Arşivi

тем же значением, *cidal-küçün* 'силы'. В телеутском оно встречается в форме *çıdım;* телеут.-лебед. *şidam,* каз. *Şor şidam,* койб. *şıdım.*

В соответствии с чередованием звуков между алтайским, монгольским и тюркскими языками алтайское **t(i)*- в монгольском превратится в *ç(i)*-, в тюркском — в *t(i)*-. Это слово будет чисто тюркским из древнетюркского *tıda* 'терпеть', *tıd* 'сопротивляться'; кум. *tıya*-, осм. ***dayan-,*** телеут., каз. *tiyin-,* но формы с *ç(i)*- будут свидетельствовать о заимствовании из монгольского [23. С. 7]. Легко установить также монгольское происхождение слова *cılasun* 'молодой, удалец' в староанатолийском. В тюркских языках ему соответствует *yaş* 'молодой', 'молодой человек', 'молодость'. Чередование звуков *c/y, l/ş* в монгольском и тюркских и аффикс *-sun* показывают, что это слово пришло из монгольского. Монгольское происхождение в тюркских языках имеют также ст.-анатол. и осм. *barcak* 'эфес сабли', *keçim* 'лошадиный доспех, покрывало под седлом', *keleci* 'слово', 'беседа', 'болтовня', *keşik* 'стража, черед', *kurultay, maral* 'самка джейрана', *sadak* 'колчан', *sicim* 'веревка', *serin* 'прохладный чистый воздух', чагат. *çagdavul, çandavul* 'ночной сторож', 'страж', 'арьергард', *dapkur* 'ремень, пропускавшийся через середину седла', *nöker* 'служитель', 'товарищ', 'жена', *soyurgal* 'благо', 'дар'; азерб *tongal* 'огонь, разжигаемый вне дома', *küreken* 'зять', *nemer* 'награда, подарок', *şile* 'суп из твердого риса', *cıda* 'копье'; в тюркских языках Сибири: алт. *alaka, alkā* 'молот', алт., телеут., бараб. *alakan* 'ладонь', телеут. *çabıdar* 'лошадь с белыми гривой и хвостом'; алт. *cagazın* 'бумага', алт., телеут. *kilinçek* 'вина', 'грех', *möŋün* 'серебро', алт., телеут. *sabar* 'палец', *peley* 'рукавица', телеут. *sülüzin* 'рысь' и т. д. Это легко устанавливается сопоставлением данных слов с монгольскими соответствиями.

Таким образом, сравнительные исследования тюркских и монгольских языков необходимы не только с точки зрения важности доказательства языкового родства, но и для более правильного решения некоторых проблем истории тюркских языков и анализа значительной части языкового материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ramstedt G. J.* Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre. Helsinki, 1957.
2. *Poppe N.* Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I. Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden, 1960.
3. *Kotwicz W.* Studia nad yezykami altajskimi. Krakow, 1953.
4. *Clauson G.* An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth—Century Turkish. Oxford, 1972.
5. *Doerfer G.* Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden. 1963. Bd. 1.
6. *Clauson G.* The Earliest Turkish loan words in Mongolian//Central Asiatic Journ. 1959. Vol. 4, N 3.
7. *Räsänen M.* Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949.
8. *Tekin T.* Zetacism and Sigmatism in Proto-turkic//Acta Orientalia · Hungarica. Budapest, 1969. T. 22, fasc. 1.
9. *Doerfer G.* The Problem of Rhotacism//Zetacism-Central Asiatic Journ. 1984. Vol. 28, N 1/2.
10. *Щербак А. М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
11. *Хелимский Е. А.* Происхождение древнетюркского *r*∼*z* и дилемма «ротацизма-зетацизма»//Сов. тюркология. 1986. № 2.
12. *Poppe N.* Altaisch und Urturkisch//Ungarische Jahrbücher. 1927. Vol. 6.
13. *Ramstedt G. J.* Zur frage nach der Stellung des tschuwassischen//Journ. Soc. Finno-ougrienne. 1922/1923. Vol. 38.

Levent Şahverdi Arşivi

14. *Gabain A., von.* Alttürkische Grammatik. Wiesbaden, 1974.

15. *Серебренников Б. А.* О некоторых частных деталях процесса образования аффикса множественного числа *-LAR* в тюркских языках//Сов. тюркология. 1970. № 1.

16. *Doerfer G.* Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden, 1965. Bd 2, № 771.

17. *Кононов А. Н.* Показатели собирательности—множественности в тюркских языках. Л., 1969.

18. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». М., 1978.

19. *Благова Г. Ф.* Комбинация аффикса множественности — исконно алтайская константа или типологический параллелизм?//Проблема общности алтайских языков. Л., 1971.

20. *Brockelmann C.* Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. Leiden, 1951—1954.

21. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М., 1974.

22. *Кононов А. Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. М., 1956.

23. *Щербак А. М.* О методике исследования языковых параллелей (в связи с алтайской гипотезой) М., 1960.

СОКРАЩЕНИЯ

Alt. Gr — Gabain A., von. Alttürkische Grammatik. 2 Auff. Leipzig, 1950.

Ettuh. — Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye. Ceviren Besim Atalay. Istanbul, 1945.

Kara. Texte — Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki (eingeleitet, erlängert und mit einem karaimisch-polnisch-deutschen Glossar versehen) Krakow, 1929.

Ost. Gr — Brockelmann C. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. Leiden, 1954.

TS — Türkçe Sözlük. Ankara, 1963—1969. C. 1—4.

Перевод с турецкого *Д. Д. Васильева*

Sovetskaya Tyurkologiya, No: 4, 1987, s. 71-78.

Levent Şahverdi Arşivi

KALKINMA VE ÇAĞDAŞLAŞMADA KÜLTÜR - ÜNİVERSİTE İLİŞKİSİ

Yirminci yüzyılı doldurup yirmi birinci yüzyıla yaklaşmakta olduğumuz şu yıllarda, üzerinde en çok durulan konulardan biri de şüphesiz kalkınma, çağdaşlaşma ve kültürdür. Her üçünün birlikte ele alınması sebepsiz değildir. Bu gün artık anlaşılmıştır ki, toplumlar sadece ekonomik göstergelerle ifade edilen kalkınmaya değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir gelişmeye, maddî tatminde olduğu kadar manevî tatminde de ilerlemeye ihtiyaç duymaktadırlar. Aralarında biribirilerini besleyen gizli bir akım vardır. Yirminci yüzyılın insanlığa kazandırdığı en önemli tecrübelerden biri, kalkınmada sosyal ve kültürel boyutların da ihmal edilemeyeceği gerçeğidir. Bu gerçek, özellikle bizim gibi gelişme temposunu hızlandıran ve sanayileşmeye geçiş döneminde bulunan ülkeler için daha başka bir anlam taşımaktadır. O da, bu güne kadar pek çok gelişmiş milletin kalkınma, çağdaşlaşma yolunda geçirdiği tecrübelerden yararlanarak, onların da şikâyetçi olduğu hastalıklı yapılaşma örneklerinden mümkün olduğu ölçüde kaçınabilmektir. Gelişmekte olan ülkeleri kalkınma ve çağdaşlaşma yolunda bekleyen temel eğilim, önce o ülkelerin, kendi kültürel kimliklerini netleştirerek, başta aydınlar olmak üzere millî kültürlerinin toplumda yaygınlaşmasını sağlamak, bundan sonra da evrensel alanda gerekli çabaları göstermektir. Çünkü, bir toplumun gelişmiş ülkeler arasında yer alarak, bilim ve teknolojide yaratıcılık göstererek başkalarına öncülük edebilmesi, her şeyden önce, kendi kültür yapısındaki gelişmişlik ve ileri düzeylilik ile orantılıdır.

Bilindiği gibi kalkınma, geniş anlamıyla, plânlı ve belirli amaç ve hedeflere yönelmiş bir sosyal değişmenin ifadesidir. Kapsam olarak modernleşme, çağdaşlaşma ve sanayileşme kavramlarını da içine alır. Kalkınma kapsamı içindeki sanayileşme, bilimsel araştırma sonuçlarına, yeni buluşlara ve üretime bağlı olarak bir toplumun teknoloji ve iktisadi kalkınma yönündeki nitelik değiştirme olgusudur. Modernleşme ve çağdaşlaşma ise, çağın yaşanan özelliklerini farkedebilme, bunları ülkenin ihtiyaçlarına göre kullanabilme ve kalkınmayı çağdaş uygarlığın öngördüğü seviyeye yükseltebilme sanatıdır. Hızla değişen dünyamızda, bir ülkenin, kalkınma hamlesini aşarak çağdaş gelişmelere ayak uydurabilmesi, hiç şüphe yok ki, kendi sosyal yapısında bu gelişmeyi gerçekleştirecek elverişli bir kültür ortamının varlığına bağlıdır. Bu sebeple, çağdaşlaşma yolunda başarıya ulaşmak isteyen her toplum, kendi kültür politikasının temel ilkelerini iyice belirlemek, bu ilkelerde çağın ihtiyaçlarına göre geliştirici yeni düzenleme ve ayarlamalar yapmak görevi ile karşı karşıyadır. Konuya bu açıdan bakınca, kalkınma ve çağdaşlaşmada Üniversite-Kültür ilişkisi de üzerinde ayrıca durulmaya değer bir önem taşımaktadır.

Kalkınmada odak noktasını oluşturan kültür, niteliği bakımından, bir insan topluluğunun yüzyıllarca devam eden ortak yaşayışından doğan maddî ve manevî değerlerin bütünüdür. Başka bir ifade ile, toplumun sosyal yapısına yön veren ve o topluma kişilik kazandıran ortak davranış kalıplarıdır. Kültür, zaman içinde değişme, gelişme ve yenileşme özellikleri taşıdığı için canlı, dinamik bir yapıya sahiptir. Toplumun yaşama düzenine bağlı olarak doğup geliştiği için hayatın dışında değil içindedir. Bir milleti öteki milletlerden ayıran yaşayış tarzı, fakat o millete has duygu ve

Levent Şahverdi Arşivi

düşünce birliğinin oluşturduğu ortak ruhtur. Kültürün bir maddî bir de manevî yönü vardır. Maddî yönü daha çok, bilim ve teknik alanlardaki gelişmelerle ilgilidir ve medeniyet ile birleşir. Dolayısıyla da milletler arası bir nitelik taşır. Manevî yönü ise dil, din, tarih, ahlâk, hukuk, felsefe, edebiyat, sanat, eğitim, örf ve âdetler gibi, doğrudan doğruya her toplumun kendi yapısına göre şekillenen unsurları içine alır. Manevî kültür, toplumların kendi özel davranışlarının ve yaratıcılıklarının eseri olduğu için millî bir kişilik yapısındadır ve orijinaldir. Asıl kültür de budur. Kültür, her iki yönü ile de topluma dinamizm veren, milletleri yaşatan ve onları geleceğe bağlayan sosyal bir gelişme gücüne sahiptir. Bu gücü dolayısıyla da, toplumdaki kalkınma ve gelişmenin temel faktörü durumundadır. Hatta bu gün milletler arasındaki hakimiyet ve üstünlük yarışı, silâhla değil kültür ile yapılmaktadır. Bağlı bulundukları toplumları eğitim ve kültür seviyeleri bakımından en üst düzeye çıkarma, bilim ve teknolojide ön sırayı alma, milletler arasındaki üstünlük savaşında en etkili silâh olarak kullanılmaktadır. Atatürk'ün veciz bir şekilde ifade ettiği üzere, *"Dünyada her kavmin varlığı, kıymeti, hürriyeti ve bağımsızlık hakkı, sahip olduğu ve yapacağı medenî eserlerle orantılıdır Medenî eser vücuda getirme kabiliyetinden mahrum olan kavimler, hürriyet ve bağımsızlıklarından soyunmaya mahkûmdurlar. Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak hayatın şartıdır"*.[1] Gerçekten de çağımızda, insan hayatı, kültürün temel unsuru olan bilimle şekillenmekte, refahı bilimle sağlanmaktadır. Araştırma yolu ile elde edilen buluşlar teknolojiye dönüşmekte ve toplumun hizmetine sunulmaktadır. Temelinde bilim bulunmayan sosyal ve iktisadî kalkınma düşünmek mümkün değildir. Bilim ve teknolojide, çağın akışına ayak uydurarak yaratıcılığa yönelebilmek ise, önce o toplumun eğitim ve kültür seviyesini yükseltmeye ve toplumun ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirmeye bağlıdır.

Her türlü değişme ve gelişmenin temelinde insan unsuru bulunduğundan, kalkınma yalnız kapitale değil, insan unsuruna da dayandırıldığı taktirde bütünlük taşır ve ulaşılabilir bir hedef hâlini alır. Konu, insan gücünün yetiştirilmesine, kalkınmada bilim, teknoloji ve sanata gelince, ister istemez üniversiteler devreye girmektedir.

Bilindiği üzere üniversiteler, yüksek düzeyde eğitim-öğretim-bilimsel araştırma ve yayın yapan, kalkınma ve çağdaşlaşma çabalarında önemli görevler yüklenmiş olan eğitim-öğretim kurumlarıdır. Temelinde bilim bulunmayan sosyal ve iktisadî kalkınma düşünmek mümkün değildir.

Dünya milletlerinin bilime ve bilimsel kurumlara büyük önem vermeleri, bu uğurda büyük fedakârlıklara katlanmaları bunun içindir. Bilim ve sanat kültürün önemli unsurlarıdır. Teknoloji de bilimden kaynaklanmaktadır. Bunların en iyi eğitim ve öğretim yerleri ise üniversitelerdir. Üniversitelerimizin eğitim ve öğretimdeki ana hedefi, gençlerimizin Atatürk ilke ve inkılâplarına, millî kültür değerlerine bağlı, bilimsel düşünme, araştırma ve geliştirme yetenekleri kazanmış, bilgi ve kültürlerini toplumun hizmetine sunarak bilim ve teknolojiye dünya çapında katkıda bulunan insanları yetiştirebilmektir. Araştırma yönündeki temel amaçları ise, bilimsel çalışma ve incelemeler yaparak bilgi ve teknoloji üretmektir. Bilimsel düşünce, verilerini burada ortaya koymaktadır. Bu verileri yaymak, ulusal alanda gelişme ve kalkınmaya destek olmak, yurt içi ve yurt dışı kurumlarla işbirliği yaparak bilim dünyasının seçkin bir

[1] Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara 1984, s. 65.

Levent Şahverdi Arşivi

üyesi hâline gelmek; böylece, evrensel ve çağdaş gelişmeye katkıda bulunmak da üniversitelerimizin temel görevleri arasındadır. Görülüyor ki, kalkınmanın ve çağdaşlaşmanın öncüleri ve taşıyıcı güçleri üniversitelerdir.

Bu gün çağdaş düşünceyi ve kalkınmayı çeşitli bilim kuruluşları yanında asıl üniversiteler temsil etmektedir. Üniversitelerin toplum içindeki yerini, görevini ve önemini bu yönden kavrayabilmiş olan ülkeler, gerçek anlamda çağdaşlaşma yoluna girmiş olan ülkelerdir. Bu gereğin idraki içinde olan ülkemiz de son on yıl içinde, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yeni üniversiteler açmış; bunların gerçek anlamda birer bilim yuvası olmaları için büyük fedakârlıklara katlanma yoluna girmiştir. Bu gün bu üniversiteler, ülke kalkınmasının ve çağdaşlaşmanın birer lokomotifi olma yolunda ve çabasındadırlar.

Üniversiteleri, bütün diğer kurumların üzerine çıkaran, herkese onsuz olunamayacağı inancını veren, bilim hayatının buralarda sürdürülmesi ve kalkınma ile çağdaşlaşmanın da ancak bilim yolu ile sağlanabileceği gerçeğinin inkâr edilemez oluşudur.

Eğer bir yerde geri kalmışlık söz konusu ise, bu durum, orada bilim anlayışına gerektiği ölçüde yer verilmemesinden, onun mahiyetinin iyice bilinmemesinden ve toplum üzerindeki etkilerinin tam olarak kavranamamasından ileri gelmektedir. Oysa, çağdaş zihniyetin oluşmasında, objektif bir görüşe erişmenin, bilimsel araştırma sonuçlarının uygulamaya aktarılmasının ve bu yolla gelişen tekniğin önemli bir rolü vardır. Bunu da yalnız bilim kuruluşları ve üniversiteler sağlayabilir. Nitekim, günümüzün endüstrileşmiş çağdaş toplumları, köklerini modern bilimden alarak yükselen toplumlardır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın bütünü içinde hızla ilerleyen bilim ve teknolojinin sağladığı verilerin toplum için pratik amaçlarla kullanılması büyük bir gelişme kaynağı olmuştur. Özellikle bilimin iki yönü, yani olayların sebeplerini ortaya koymak için akılcı yaklaşımla uygulanan temel bilimler ile, pratikte yararlı sonuçların elde edilebilmesini sağlayan uygulamalı bilimler, toplumda modern çağın gereklerinin kavranmasında ve takibinde temel dayanak vazifesi görmektedir.

Çağdaş toplumlarda, olaylara bilimsel açıdan yaklaşım, daha öncelerden yerleşmiş olan belirli dogmaları sarsabilecek, gerektiğinde yıkabilecek ve modern teknolojinin sağladığı yenilikler toplumun gelişmesinde önemli evreler oluşturacaktır.

Yalnız, burada üzerinde önemle durulması gereken bir husus da, kültürün, bilim ve teknoloji alanlarını içine alan maddî yönü ile toplumun ortak değerlerini içine alan manevî yönü arasındaki denge ve bunların biribirleriyle kaynaştırılabilmesi hususudur. Bilindiği gibi toplumlar, kültür yapıları bakımından kendi içlerine kapanmış değillerdir. Çeşitli ihtiyaçlar ve dünya şartlarının ortaya koyduğu bazı zaruretler, milletleri siyasî, diplomatik, ticarî ve kültürel alanlarda biribirleri ile karşılıklı ilişkiler kurmaya yöneltmiştir. Bu ilişkiler, diğer kültürlerden ve kültürün medeniyet diye adlandırdığımız milletlerarası verilerinden de yararlanmayı gerekli kılmıştır.

Sanayinin dayandığı bilim ve teknoloji bu niteliktedir ve beynelmilel bir dille konuşmaktadır. İlim ve bilgide standartlaşmaya doğru gidiş, sanayide süper güç hâline gelen toplumların kendi kültürlerini, gelişmekte olan ülkeler üzerinde etkili olarak kullanmalarına fırsat hazırlamaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Böylece, çağdaşlaşma sürecinde sanayileşerek nitelik değiştiren standart bilgiden ve gelişmiş teknolojiden yararlanan gelişmekte olan ülkeler, kültürde yabancılaşma süreci doğurabilecek bir kültür standartlaşmasına doğru zorlanmaktadır. Bu da bir topluma şahsiyet veren değer ölçülerini, başka değer ölçülerinden oluşmuş bir sistem içinde eritmek, zamanla, topluma yaşama ve gelişme gücü veren dinamizmi kurutarak taklitçiliğe yönelmek demektir. Dolayısıyla, sosyal yapıda bir şahsiyet bunalımına düşmenin ve millî kültürden kopmanın ifadesidir.

Demek oluyor ki, gelişmekte olan ülkeler için asıl zorluk teknik ve iktisadî yöndeki değişmeyi gösteren sanayileşme ile sosyo-politik değişmenin ifadesi olan modernleşmeyi tek tipe irca etme tehlikesinden doğmaktadır. Bu tehlikeden kurtulmanın yolu, milletler arası veya milletler üstü değerler toplamı demek olan medeniyete ait unsurların, millî kişiliğin devamı hâline getirilebilmesine, bunların millî değerler sentezi demek olan kültür içinde eritilebilmesine bağlıdır. Bu da bir toplumun kendi kültürünü ve var olma sebebini kavraması anlamına gelir. Kalkınma ve çağdaşlaşma ancak bu yolla gerçekleştirilebilir. Japon mucizesi ve İsrail örneğinde görüldüğü gibi, bilim ve teknoloji de böyle bir senteze dayanır. Japonya, tabiî zenginliklere sahip bir ülke olmadığı hâlde, bu gün bilim ve teknolojide dünyanın bir numaralı devleti haline gelişini sağlıklı bir kalkınmaya ve yukarıda işaret edilen kültür-medeniyet sentezini karşılıklı etkilemede, kültürden medeniyete yeni unsurlar ve değerler aktarabilmektir. Medeniyet ise, milletlere ait kültür değerlerinin bazı ortak yanlarının birleşmesi ile oluşan bir bütündür. Bu bütün, insanoğluna, dünyadaki yaşama şartları bakımından birtakım kolaylıklar sağlamakta; bilimde, sanatta ve teknolojide daha ileri ufuklar açmaktadır. Toplumlar ve milletler, medeniyet geliştikçe bunun nimetlerinden yararlanarak çağdaşlaşma yönünde yol alırlar. Ancak, unutmamak gerekir ki, medeniyeti besleyen kaynaklar kültürlerdir. Toplumların kendi kültürlerinden gelme bazı unsurlarının ortak değerler hâline dönüşmesidir. İşte, bu gerçeği dikkate alınca, kültürden, medeniyete katkıda bulunabilmek ve dünyanın ileri, çağdaş toplumları arasında saygın bir yer alabilmek, yüksek bir kültür seviyesine ulaşmakla mümkün olabilmektedir.

Kalkınma ve çağdaşlaşmada üzerinde durulması gereken bir başka nokta da, gelenekçilik ve yenilikçilik (modernleşme) ilişkisidir. Bu günün sanayi toplumları sosyal yapılarında bazı geleneksel unsurları hâlâ muhafaza ederek, korumacılık ve yenilikçiliği istikrarlı sosyal dengelere oturtabilmişlerdir. Bu ülkelerde eskiye eski olduğu için karşı çıkma, yeniyi de, sadece yeni olduğu için kabullenme alışkanlığı yer etmemiştir. Bunlar, her müessesenin veya toplumu işleten her unsurun, yapı ve fonksiyonu bakımından birer değeri olduğunun bilincindedirler. Gelişmiş ülkelerde, kavram anarşisi de aşıldığı için, *eski* ile *yeninin*, *geleneksel* ile *çağdaşın* birarada olabileceği düşüncesi de doğrulanmıştır. Sosyal yapılar kolayca eriyen metal parçaları olmadığından, kendilerini şekillendiren şartlar ortadan kalktıktan sonra bile uzun bir süre devam ederler. *Korumacılığı* ve *Yenilikçiliği* birlikte hesaba katmayan, *modern* ve *geleneksel* arasında zamana, ülke ihtiyaçlarına ve farklı toplum yapılarına göre uyum kuramayan toplumların kalkınmada yol alabilmeleri güçleşir. Dolayısıyla, çağdaşlaşma ile geleneksellik arasında sürekli olarak ters bir orantının bulunduğunu var sayarak toplumun değişmesine bakmak yanıltıcı olabilir. Önemli olan, kalkınma ve çağdaşlaşma sürecinde dışarıdan nelerin ne ölçüde alınabileceğinin ve nelerden taviz verilmemesi gerektiğinin kavranabilmesidir. Sadece *geleneksel* veya yalnızca *modernleşme* konusuna takılıp kalan toplumların

Levent Şahverdi Arşivi

kalkınmaları için, ihtiyaç duydukları insan gücü kaynaklarını geliştirmeleri zorlaşabilir. Özellikle kalkınmayı taşıyabilecek aydınların yetiştirilebilmesi çeşitli engellerle karşılaşabilir.

Bu bakımdan, ülkemiz için yeterli bilgiler ile donanmış, kaliteli elemanlar, bu bilgileri nerede ve nasıl kullanabileceklerinin şuuruna sahip, millî kültürden ve ülke sevgisinden pay kapabilen aydınlara ihtiyaç vardır. O hâlde, bilgi nakli kadar, bir sosyal miras olan kültür nakli de önemlidir. Bu husus, çalışma hayatı ile üniversite ve bir toplumun yaşama tarzı olan kültürü ile üniversite öğretimi arasındaki bağ ile sağlanmaktadır.

Batılı milletler bu günkü seviyelerine varabilmek için kültürlerinin her alanında asırlar süren yoğun bir zihnî faaliyette bulunmuşlardır. Siyasî, iktisadî, sınaî ve teknik alanlardaki gelişmelere paralel olmak üzere toplumun modern bir millet hâline gelebilmesi için, her çeşit meslekten insanlar, kendi mesleklerinde veya ilgi duydukları konularda eserler, şiirler, romanlar yazmak suretiyle, millî bir dilin, millî bir edebiyatın meydana gelmesine çalışmışlardır. Tarihçiler de kendi milletlerinin kökenlerini ta eski devirlere götürmeye çalışmışlar ve romantik bir anlayışla, diğer milletlere üstünlüklerini belirtmek suretiyle millî bir tarih şuuru yaratmışlardır. Bu fikir ve zihin faaliyetine bütün sanatkârlar, musikişinaslar, ressam ve heykeltraşlar, her çeşit bilim ve fikir adamları, filozoflar da katılmışlar; mensubu oldukları milletin oluş ve teşekkülleri üzerinde yüzyıllarca çalışmışlar. Aynı şekilde bütün eğitim teşkilâtı ve özellikle üniversiteler, millî kültürün oluşma ve yayılmasında önemli rol oynamışlardır.

Hatırlatmak isteriz ki, bir insanın kişilik yapısının oluşturulmasında bilgi kadar eğitimin ve millî kültürün de rolü vardır. Eğitim ve öğretim, Türk insanını bir yandan hayata hazırlarken bir yandan da içinde bulunduğu toplumun değerler bütünü içinde eğiterek o topluma kazandırma amacını yüklenmiştir. Eğitim, bu iki yönlü fonksiyonu ile toplumdaki değer ölçülerini benimsetme, alışkanlık hâline getirme, bilgili ve yaratıcı birer insan tipi yetiştirme amacına yöneldiğine göre, temelini millî kültüre dayandırıyor demektir. Şu hâlde, millî kültür politikası, milliyet bilincinin, kültür değerleri yoluyla sistemli ve metotlu bir şekilde kişilerin ve toplumların vicdanına yerleştirilmesi olgusudur. Türk insanını öteki milletlerin insanından ayıran ve ona kendi değer ölçülerini benimseten bir kişilik yapısı kazandırma özelliği millî kültürden geçer. Bir başka ifade ile, insanı sosyalleştiren ve içinde yaşadığı toplumun uyumlu bir parçası hâline getiren öz, kültürdür[2] Bu gerçeği göz önünde tutan 2547 sayılı yüksek öğretim kanunu, "Ana ilkeler" bölümünde, 5. maddenin (b) bendinde millî kültürümüzün korunması ve insanlarımızın bu kültür çerçevesinde yetiştirilmesini üniversitelere görev olarak vermiştir.[3] Bu kanun bir reform kanunu niteliği taşıdığından, ülkemizi içinde bulunduğu kalkınma ve çağdaşlaşma sürecinde başarıya ulaştıracak hükümler taşımaktadır. Yeni bir sistemin ifadesidir. Eğitim ve öğretimde okullaşma oranının plân hedeflerine göre artırılması, ders programlarında aktarıcılık yerine düşünme ve araştırıcılığa ağırlık verilmesi, bilim ve teknolojide yaratıcılığı destekleyici "araştırma fonları"nın kurulması,

---

[2] Bk. Zeynep Korkmaz, "Atatürk'ün, Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli kültürdür sözü üzerinde kısa bir değerlendirme", *Millî Kültür*, s. 36 (Ekim 1982), s. 5.

[3] Bu bend aynen şöyledir: "Millî kültürümüz, örf ve âdetlerimize bağlı şekil ve özellikleri ile evrensel kültür içinde korunarak geliştirilir ve öğrencilere millî birlik ve beraberliği kuvvetlendirici ruh ve irade gücü kazandırılır".

Levent Şahverdi Arşivi

mevcut dünya literatürünü bilim adamlarının anında emrine sunabilecek bir dokümantasyon merkezinin açılması, yurt dışında, yüksek seviyede ve yeterli sayıda genç bilim adamlarının yetiştirilmesi vb. hususları sağlayıcı hüküm ve uygulamalar, kalkınma ve çağdaşlaşma yolunda, çizilen ana hedefe ulaşmayı hızlandıracak olan tedbirlerdir.

Üniversitelerimizin - Yukarıda özet olarak belirtmeye çalıştığımız-görev ve fonksiyonları, hiç şüphe yok ki, ülkemizin, çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı ve seçkin bir ortağı hâline gelmesinde büyük rol oynayacaktır.

II. Millî Kültür Şûrası (5-8 Aralık 1989) **Bildirileri,** I. Cilt, Ankara 1990, s. 225 - 230; **Millî Kültür,** 2. Millî Kültür Şûrası Özel Sayısı, S. 68 (Ocak 1990), s. 22-26.

Levent Şahverdi Arşivi

TARİHÎ GELİŞME SEYRİ İÇİNDE TÜRKİYE'DE KADININ BU GÜNKÜ DURUMU ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Konumuz esas itibariyle "Cumhuriyet Türkiyesi'nde kadının bugünkü durumu"dur. Türkiye'de kadının bugünkü durumu, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra kurulmuş olan modern Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet felsefesini oluşturan ana ilkeler ile sıkı sıkıya bağlıdır. Türk toplumunun tarihî, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının ortaya koyduğu ilkelerdir. Devletin yapısında bu ilkeler doğrultusunda meydana gelen yeni şekillenme dolayısıyla, Cumhuriyet Türkiyesi, imparatorluk devrinin çeşitli etnik unsurları biribiriyle kaynaştırma amacı güden "Osmanlılık" ve "ümmet" anlayışı ile "teokratik" devlet yapısından sıyrılarak "lâik" bir devlet yapısına geçmiştir. Benimsediği hür düşünce tarzı, inkılâpçılık ve batılılaşma ilkeleri dolayısıyla, sosyal bünyeyi çağdaşlaştırıcı bir siyasî sisteme oturmuştur. Devletin temel değerlerini oluşturan bu ilkeler, doğal olarak kadının hukukî ve sosyal durumunu da yakından etkilemiş ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde ona yeni bir statü kazandırmıştır. Ancak, kadının bugünkü durumu ile ilgili değerlendirmelerin yeterince kavranabilmesi için, öncelikle, onun toplum içindeki statüsünü belirleyen esasların hangi tarihî ve sosyal zaruretlerden kaynaklandığını bilmemiz gerekiyor. Bu nedenle, önce, ana çizgileriyle konunun tarihî seyrine işaret etmek uygun olacaktır. Bu konuyu, bize verilen zaman süresinin elverdiği ölçüde. 1) İslâmlık öncesi ve İslâmlık sonrası Türk devletlerinde kadının durumu, 2) Cumhuriyet Türkiyesi'nde kadının durumu olmak üzere iki alt bölümde ele almak istiyoruz.

İslâmlık Öncesi ve İslâmlık Sonrası Türk Devletlerinde Kadının Durumu

Tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, Hunlardan başlayarak Göktürk ve Uygur gibi İslâmlık öncesi Türk devletlerinde kadının toplum içinde saygın bir yeri, erkeğe denk bir durumu vardır. Sosyal ilişkilerde, siyasî toplantılarda ve hatta savaşta, kadınlar her zaman kocalarının yanında yer almaktadır. Bu devirde kadın, o günkü hayat şartlarının bir gereği olarak bazı özellikleri ile devrinin erkek tipine yaklaşır. Onun gibi ata binmekte, ok atmakta, kılıç kullanmakta ve gereğinde savaşa katılmaktadır. Hunlarda ve Göktürklerde, kadının siyasî hayatta da önemli bir yeri vardır. "Hakan" ile "hatun" devleti birlikte temsil etmekte, emirnameler her ikisi adına çıkarılmakta ve yabancı elçiler her ikisi tarafından huzura kabul edilebilmektedirler. Hatta, Göktürk Yazıtları'nda, Tanrı da milletin temsilcileri olarak "kağan" ile "katun"a aynı değeri vermektedir.[1] Bu devirde aile, genellikle kadın ile erkeğin aynı sorumluluğu paylaştığı bir sisteme oturtulmuştur.

Oluşması bakımından Orta Asya'nın IX. yüzyıl Oğuz yüksek zümresini temsil eden ve ancak XV yüzyılda Anadolu bölgesinde yazıya aktarılmış olan destanî nitelikteki *Dede Korkut* hikâyelerinde, kadının bu devre ait özelliklerini ve sosyal statüsünü açık olarak görebilmekteyiz. IX. - XII. yüzyıllara ait Uygur metinlerindeki bazı vakıf belgelerinde

[1] Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 52, 71. *Kül Tigin Âbidesi* Doğu ceph. st. II.

Levent Şahverdi Arşivi

kadın adlarının da yer alması, bu yüzyıllarda kadının sosyal hayattaki etkin rolüne işaret eder niteliktedir. *Orhun Abideleri*'nde, Kül-Tigin ve Bilge Kağan'ın annelerini, çocukların koruyucusu olan ilâhe Umay'a benzetmeleri, eski Türk sosyal yapısında kadına verilen değerin belirgin bir göstergesidir.

Daha sonraki devirlerin Türk-İslâm toplumlarında ve XI. yüzyıldan sonra Anadolu bölgesinde kurulmuş olan Türk devletlerinde, kadının eski Türk geleneklerine bağlı bu durumu bir süre devam etmiştir. Ancak, İslâmlığın kabulü ile yeni bir ortak medeniyet alanına girmiş; Arap, İran, Bizans gibi çeşitli yabancı kültürlerin de etkisi altında kalmış bulunan sosyal yapı, zamanla kadının toplumdaki yeri bakımından özellikle büyük şehir hayatında önemli bazı değişmelere uğramıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nde kadın, çeşitli dış faktörlere ve birtakım yasal düzenlemelere rağmen, eski Türk geleneklerini korumaya çalışmıştır. XIII. yüzyıl Anadolu kültürünün temsilcisi olan büyük sofi Mevlâna Celâleddin Rumî'de "Kadınlar akıl ve gönül sahiplerine göre pek üstün sayılırlar, cahillere göre değil, Kadın Tanrı nurudur, sevgili değil. Yaratıcıdır, yaratılmış değildir.[2]

Kadının eski Türk geleneklerine bağlı bu durumu, *Selçuklu Devleti*'nin parçalanmasından oluşan *Anadolu Türk Beylikleri*'nde de devam etmiştir. Bu devirde kadın ile erkek arasındaki eşitlik, bunun doğurduğu özgürlük ve sadelik aile ve saray hayatında hâlâ geçerli olan değerlerdir. XIV. yüzyıl Arap seyyahı İbn-i Battuta'nın Bursa'yı ziyaretinde, kendisinin sultan yerine sultan hanım tarafından kabul edilmesi ve devlet formalitesinin onun tarafından yerine getirilmesi, ilgi çekici bir tespittir.[3] Ancak *Osmanlı Devleti*'nin imparatorluk hâline dönüşmesi ile birlikte, kadının toplum hayatındaki statüsünde ters yönde değişmeler başlamıştır. Yapılan fetihler, zaptedilen ülkeler ile olan ilişkiler, aynı medeniyet çerçevesi içinde yer alan Arap ve İran kültürlerinin etkisi altında, eski Türk gelenekleri unutulmaya başlamış; kadın İstanbul'da ve şehir hayatında günden güne eski üstün durumunu ve medenî haklarını kaybetme durumuna düşmüştür. Böylece, kadın erkek ilişkileri arasındaki sosyal denge bozulmuştur. İstanbul'un zaptından sonraki devirlerde ise, İran ve Bizansın etkisi ile[4] saraya "harem" (kadınla erkeğin biribirinden ayrı bölümlerde oturması ve kadının yabancı erkeklerden saklanması) hayatının girmesi, Osmanlı toplumunda "harem" anlayışını yavaş yavaş diğer kesimlere de sokmuş ve neticede kadının kafes arkasına itilmesine yol açmıştır. Bu değişmeler sonunda kadının sosyal statüsü gerilemiş, medenî hakları kısıtlanmış, islâm geleneklerine ve şeriat kanunlarına bağlı bir durum almıştır.

Şeriat düzenine göre, çok sınırlı da olsa, erkeğe birden fazla kadın alma hakkını tanıyan poligami sisteminin benimsenmesi, kocasına istediği zaman karısını boşama hakkının verilmesi ve her türlü yetkinin kocada bulunması, kadının toplum hayatından uzaklaştırılarak dört duvar arasına hapsedilmesi ve en yakın akraba dışındaki erkeklere görünmesinin yasaklanması, yüzünün peçe ile örtülmesi, mirasta erkekten aşağı seviyede tutulması, ekonomik özgürlüğünün bulunmaması ve eğitiminin çok geri plânlara

---

2 Müjgan Cunbur, *Fuzulinin Eserlerinde Kadın* ve buradan naklen Emel Doğramacı, *Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bank. Kültür yayını Ankara 1989, s. 8.

3 *İbni Battuta Seyahatnamesi* ve buradan naklen E. Doğramacı a.g.e., s. 7

4 Geniş bilgi için bk. M. Fuat Köprülüzade, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931; Çağatay Uluçay, *Harem*, Ankara 1971, s. II, 17-18.

Levent Şahverdi Arşivi

itilmesi, zamanla toplumun genel yapısında sosyal gerileme ve çöküntülere yol açmıştır. Çizilen bu tablonun dışında kalabilecek örnek ve istisnalar genel durumu etkileyememiştir.

Bu nedenledir ki, 1893 *Tanzimat* hareketi ile başlayan Batı'ya yöneliş döneminde, Tanzimat'ın önde gelen kişileri, çeşitli alanlardaki reformlar yanında, kadındaki bu ezikliğin ve hukukî eşitsizliğin giderilmesi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumunun düzeltilmesi gereği üzerinde durmuşlardır. Konu Tanzimat'tan Cumhuriyete kadar uzanan devirde, basında ve edebî eserlerde çeşitli yönleri ile ele alınarak işlenmiştir. Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım, Hüseyin Rahmi, Halide Edip, Ziya Gökalp ve diğer bir kısım yazarlar, bu konuda büyük emek harcamış düşünce ve kalem sahipleridir. Bu yazarlar, kadının ileri düzeydeki eğitimi üzerinde ısrarla durmuşlardır. Hatta kadın konusunu ele alan birtakım kadın dernekleri de kurulmuştur. Ancak, bütün bu gayretlere rağmen, görüşler düşünce düzeyinde kalmış; o günün Osmanlı toplumundaki genel zihniyet değiştirilemediği için, kadın konusu hukukî ve sosyal statüsü bakımından, ıslahat niteliğinde önemli bir fiili ilerleme kaydedememiştir.

İşte *Cumhuriyet* devrine bu şartlar altında girilmiş bulunuyordu.

Cumhuriyet devrinde, kadın hakları ve kadının medenî durumu, sosyal yapıyı fikir ve aksiyon temelinde yenileştiren öteki inkılâplar gibi yine bir inkılâp konusu olarak ele alınmıştır.

Bilindiği gibi *Cumhuriyet Türkiyesi*, kuruluş şartları bakımından imparatorluk yapısından millî bir devlet yapısına geçişin damgasını taşımaktadır. Devletin bu özelliği, onu bir yandan kendi tarihinin derinliklerine inerek millî kültür değerlerini ihya etme amacına yöneltmiş; bir yandan da çağdaş medeniyet düzeyinin gerekli kıldığı yenileşmeleri gerçekleştirebilmek için, bu değerleri Batı medeniyetinin fikir ve felsefesindeki öz ile kaynaştıran bir senteze ulaştırmayı hedef almıştır. Devletin kurucusu ve inkılâpların önderi Mustafa Kemal Atatürk, bu yolla milletine kendi benliğinden uzaklaşmayan fakat çağdaş gelişmelere de ayak uydurabilen modern bir devlet ve ileri düzeyde bir toplum olmanın imkânlarını açmak istiyordu. Bu bakış ister istemez kadın konusunu da gündeme getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kadının geri plâna itilmiş olması, Osmanlı kadını ile o devir Batılı kadınları arasında büyük bir statü farkı ortaya çıkarıyordu. Oysa, bir toplum içinde kadın, o toplumun belkemiği niteliğindeydi. Kadının sosyal yapı içindeki bu değerinin anlaşılmadığı ve küçümsendiği devirlerde, toplumlar kalkınamamış daima geride kalmışlardır. Batı tarihinde bunun örneklerine rastlandığı gibi, Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerinden biri de buna dayanmaktadır. Kaldı ki, Türk kadını Cumhuriyetin kuruluşunu hazırlayan *Millî Mücadele* (1919-1922) yıllarında yaptığı başarılı hizmetlerle kendi sosyal kimliğini de ispatlamış bulunuyordu.

Kurtuluş Savaşı'nda aydın ve halk kesimini temsil eden kadınlarımız; mitingler düzenlemek, kadın dernekleri kurarak memleket kadınlarını geliştirici faaliyetlerde bulunmak, millî birlik ve bütünlüğü sağlayıcı kamu oyu oluşturmak, her türlü imkânsızlığı yenerek sırtında veya kağnısı ile cepheye cephane taşımak, yaralıları tedavi etmek, gereğinde düşman karşısında silâhını kaparak bütün benliği ile yurt savunmasına katılmak suretiyle, esasen tarihî yapısında var olan özellikleri de ortaya koymuş bulunuyordu. Anadolu kadınının mayasından kaynaklanan bu fedakârlığı, Atatürk

Levent Şahverdi Arşivi

tarafından şu cümleler ile dile getirilmiştir: *"Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının üstünde kadın mesaisi zikretmek imkânı yoktur ve dünyada hiçbir milletin kadını "Ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım, milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar emek verdim" diyemez. "Belki erkeklerimiz memleketi istilâ eden düşmana karşı süngüleriyle, düşmanın süngülerine göğüslerini germekle düşman karşısında hazır bulundular. Fakat erkeklerimizin teşkil ettiği ordunun hayat kaynaklarını kadınlarımız işletmiştir Memleketin yaşama vasıtalarını hazırlayan kadınlarımız olmuş ve kadınlarımız olmaktadır. Kimse inkâr edemez ki, bu harpte ve ondan evvelki harplerde milletin yaşama kabiliyetini tutan hep kadınlarımızdır. Çift süren, tarlayı eken, ormandan odunu, keresteyi getiren, mahsulleri pazara götürerek paraya çeviren, aile ocaklarının dumanını tüttüren, bütün bunlarla beraber, sırtıyla, kağnısıyla, kucağındaki yavrusuyla, yağmur demeyip, kış demeyip, sıcak demeyip cephenin harp malzemesini taşıyan hep onlar, hep o yüce, o fedakâr, o ilâhî Anadolu kadınları olmuştur Bundan ötürü hepimiz bu büyük ruhlu ve büyük duygulu kadınlarımızı şükran ve minnetle ebediyen analım ve kutlayalım."*[5]

Cumhuriyet Devrinde Türk Kadını

Türkiye'de kadın hakları Atatürk ilke ve inkılâpları ile gerçekleştirilmiştir. Büyük bir devlet adamı ve ileri görüşlü bir inkılâpçı olan Atatürk, bu konuya da akılcı, gerçekçi ve bilimsel bir yöntemle eğilmiştir. 1923 yılında yaptığı bir konuşmada, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çökme sebepleri arasında kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizliğin bulunduğunu da belirtmiş ve kadın hukukundaki inkılâp ihtiyacını şu sözlerle dile getirmiştir: *"Bir toplum, cinsinden yalnız birinin yeni gerekleri edinmesiyle yetinirse, o toplumun yarıdan fazlası kuvvetsizlik içinde kalır. Bir millet ilerlemek ve medenîleşmek isterse, bilhassa bu noktayı esas olarak kabul etmek mecburiyetindedir*

Bizim toplumumuzun başarı gösterememesinin sebebi, kadınlarımıza karşı gösterdiğimiz ilgisizlik ve kusurdan doğmaktadır ...Yaşamak demek faaliyet demektir. Bu sebeple bir toplumun bir organı faaliyette bulunurken diğer organı işlemezse o toplum felç olmuştur." Yine aynı konuşmada: *"Milletimiz kuvvetli bir millet olmaya karar vermiştir. Bu günün gereklerinden biri de kadınlarımızın her hususta yükselmesini temindir Bu sebeple kadınlarımız da âlim ve teknik bilgi sahibi olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün tahsil derecelerinden geçeceklerdir"*[6]; *"Türk kadını dünyanın en münevver, en faziletli ve (fazilette) en ağırlıklı kadını olmalıdır"*[7] diyerek kadında eğitim ve öğretimin önemine işaret etmiştir. Onun, bir toplumun gelişip yükselmesinin kadınlara da fırsat eşitliği tanınmasına bağlı olduğunu belirten şu sözleri de ilgi çekicidir: *"Bir toplum, bir millet, erkek ve kadın denilen iki cins insandan meydana gelir. Kabil midir ki, bir kütlenin bir parçasını ilerletelim, diğerine müsamaha edelim de kütlenin hepsi yükselme şerefine erişebilsin? Mümkün müdür ki, bir topluluğun yarısı zincirlerle bağlı kaldıkça diğer bir kısmı göklere yükselebilsin? Şüphe yok ki, yükselme adımları,*

---

[5] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, 2. basım Ankara 1959, s. 147-148.

[6] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 85-86.

[7] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 231.

Levent Şahverdi Arşivi

dediğim gibi iki cins tarafından beraber, arkadaşça atılmak, ilerleme ve yenilik alanında birlikte yol alınmak gerekir Böyle olursa inkılâp muvaffak olur"[8]

"Daha endişesiz ve korkusuzca yürüyeceğimiz yol vardır Bu yol, büyük Türk kadınını çalışmamızda ortak yapmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınını ilmî, ahlâkî sosyal, ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve koruyucusu yapmak yoludur"[9]

İşte bu gerçeklere dayanılarak Cumhuriyet devrinde, çeşitli yasal düzenlemeler ile kadın erkek eşitliği sağlanmış ve kadınlarımıza hemen her alanda yetişme ve gelişme ufku açılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'ndeki teokratik "kadınsız toplumun yerini kadınlı modern Türk toplumu"[10] almıştır.

Türkiye'de kadının toplum içindeki bu günkü durumunu aşağıdaki birkaç ana noktada ele almak mümkündür:

A. ***Hukukî ve sosyal durumu bakımından*** : Türkiye'de kadın haklarının temeli 20 Ocak 1921 tarihli *Teşkilât-ı Esasiye* (Anayasa) *Kanunu*'nda yer alan "egemenliğin kayıtsız şartsız milletin malı olması" ilkesine dayanmaktadır. Böylece, kadın erkek gözetilmeksizin "egemenlik" kavramı milletin her ferdine mal edilmiştir. Daha sonra 1926 yılında kabul edilen *Medenî Kanun* ile kadına hukukî haklar verilmiştir. Kadının her alanda kendini yenilemesine ve çağdaşlaşmasına imkân veren bu değişim ile; erkeğin çok kadınla evliliği yasaklanmış, tek kadınla ve resmî bir nikâhla evlenme statüsüne bağlanmıştır. Evlilikte yaş sınırı getirilmiş ve kadına kocasından ayrılabilme hakkı tanınmıştır. Boşanma konusundaki karar yetkisi erkekten alınıp mahkemelere verilmiştir. Evlilik müessesesinin kuruluşunda karşılıklı rıza öngörülmüş, mirasta kadın ve erkeğe eşitlik hakkı tanınmıştır.

Medenî Kanun'un verdiği diğer haklara dayanılarak, 1930 yılında, Türk kadını yerel yönetimlerde seçme ve seçilme hakkına sahip kılınmış; 1933 yılında Belediye ve İhtiyar Meclislerine üye seçilebilmiştir. Böylece 1937 seçimlerinde TBMM'ye 18 kadın üyemiz girmiştir. Ne var ki, bu sayı o zamanki Meclis yüzdesinin ancak % 4,5'ğunu oluşturmaktadır. O günden bu güne ulaşan uygulamalarla kadınlarımız, seçim yolu ile çeşitli yönetim kademelerinde yer alabilmektedirler. Kadınlara yasama ve yürütme organlarına seçme ve seçilme hakkı veren *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nun 10 ve 11. maddeleri, 1934 yılında, "22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk milletvekili seçme hakkını haizdir" ve "30 yaşını bitiren kadın erkek her Türk, milletvekili seçilebilir" şeklinde değiştirilmiştir.

Dünyanın birçok ülkesinde uzun mücadeleler ile elde edilebilen kadının seçme ve seçilebilme hakkı, Atatürk inkılâpları sayesinde, devrin bazı baskı gruplarına rağmen kolayca gerçekleştirilebilmiştir. Ancak, konuya o günden bu güne uzanan uygulama ve gelişme şartları açısından bakıldığında, kadının 1937 yılındaki parlamentoya girme sayısının 18'den bu gün 6'ya düştüğü ve yüzde oranının da 4,5'tan 1,3'e gerilediği görülüyor. Nitekim bu gün TBMM'de sadece 6 kadın üyemiz bulunmaktadır. Bu durum

---

[8] Herbert Melzig, *Atatürk'ün B.N.*, s. 95.

[9] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 150, 151.

[10] E. Doğramacı, a.g.e., s. 89.

Levent Şahverdi Arşivi

kadın haklarının işletilmesi bakımından normal ve doyurucu bir oranının çok gerisinde kaldığından, biz şahsen bu hakkı işletici yeni tedbirlerin alınması gereğine inanıyoruz.

B. ***Eğitim Durumu Bakımından:*** Bir toplumun sürekli olarak kalkınıp gelişebilmesi ve kendine tanınan hakları bilinçli olarak kullanabilmesi, öncelikle o toplumun genel eğitim ve kültür düzeyi ile ilgili olduğundan Atatürk ve Cumhuriyet devri yöneticileri, eğitim üzerinde de hassasiyetle durmuşlardır. Bir yandan Arap yazısını öğrenmedeki güçlük, bir yandan da kadının Osmanlı toplumundaki geri plâna itilmiş statüsü dolayısıyla, geçmiş yüzyıllarda Türk kadınının eğitim konusu da çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Hatırlatmak isteriz ki, Osmanlı toplumunda, ilk öğretimin kız çocuklar dahil bütün çocuklar için zorunlu tutulması, ancak 1869 yılında çıkarılan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile gerçekleştirilebilmiştir. Kızların bazı orta dereceli okullara devamına ise yine Tanzimat'tan sonra izin verilmiştir. İstanbul'da yalnız kız çocukları için öğretime başlayan bir ortaokulun ancak 1908 yılında açılabilmesi ve kız öğrenciler için ilk üniversitenin de *"İnas Darülfünunu"* adıyla 1914 yılında kurulmuş olması, bu konuda ne kadar geç kalınmış olduğunun belirgin örnekleridir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim seviyesi yalnız kadın nüfusunda değil erkek nüfusunda da hayli düşük olduğu için, o devirde, birleştirici ortak tedbirlere ihtiyaç duyulmuştur. Daha *Millî Mücadele*'nin en yoğun olduğu bir dönemde bile, 1921 yılında, modern millî eğitimin ana ilkelerini belirlemek üzere bir Millî Eğitim Şûrası'nın toplanmış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet bütçesinde, millî savunmadan sonra en yüksek payın millî eğitime ayrılmış olması, bu konuya verilen önemin göstergesidir. Cumhuriyet döneminde eğitim düzeninin temel ilkesi millî eğitimle birlikte halk eğitiminde yoğunlaştırılmıştır.

3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan *Tevhid-i Tedrisat* (öğretimin birleştirilmesi) *Kanunu* ile Tanzimat devrinden gelen ikili öğretimin tek bir millî eğitim sistemine bağlanması ve son durumu ile yalnız dinî öğretim vermekle yetinen medreselerin yerine modern eğitim-öğretim kurumlarının açılmış olması, yalnız erkekler açısından değil, kadın eğitimi açısından da bu güne uzanan olumlu aşamalardır.

Millî eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerin ilk yapı taşı olarak 1928 yılında gerçekleştirilen yazı inkılâbı ile Lâtin harfleri temelinde yeni Türk alfabesinin kabulü, eğitim alanındaki ilerlemeyi hızlandırmıştır. Bunda 1929 yılında Millet Mektepleri ile başlatılan ve zaman zaman günümüze kadar uzanarak devam edegelen okuma-yazma seferberliklerinin de önemli rolü olmuştur.

1926 *Medenî Kanunu* ile Harp Okulları dışındaki diğer bütün okullar kızlarımıza kapılarını açmıştır.

1927 yılında, okullarımızda kız-erkek karışımı karma eğitime geçilmiştir. Bu gün kızlarımız meslekî zorluklar dışında, meslek ve teknik eğitim alanları da dahil, istedikleri her derecede okullara girebilmektedirler. Cumhuriyetin ilk 20 yılında alınan tedbirler ile Türkiye'nin eğitim sistemi, kadınlarımız için de bu güne uzanan başarılı yolu açmış bulunmaktadır.

Konuyu kadınlarımızın bu günkü eğitim durumu açısından değerlendirdiğimizde görüyoruz ki, 1935 yılında Türkiye'deki erkeklerin % 70,6'sı fakat kadınların % 90,2'si okuyup yazma bilmemektedir. Ancak, aradan geçen 50 yıl içinde, kadınlarımızdaki okuyup yazma oranı büyük bir artış göstermiş ve 1985 verilerine göre, kadın nüfusundaki

Levent Şahverdi Arşivi

bu olumlu artış oranı % 68,02'ye yükselmiştir. Tabiî bu durum erkeklerde % 86'nın üstündedir.[11] 1990 sayımında bu oran daha da yükselmiştir.

Türkiye'de okur yazar nüfusunun öğrenim derecelerine ve bitirilen son öğrenim kurumlarına göre dağılımı incelenince, kadınla erkek arasında oran farkları göze çarpmaktadır. Bu oran ilkokullarda erkeklerde % 55,26 iken kadınlarda % 44,74'te, orta öğretim düzeyinde ise erkeklerde % 62 ile % 65,85 arasında seyrederken kadınlarda % 34 ile % 37,20 arasında seyretmektedir. Hele yüksek okul ve fakülte mezunlarının sayısı erkeklerde % 74,78 iken kadınlarda oldukça düşük kalmaktadır (% 25-29 arası). 1985 verilerine göre, yüksek okul ve fakülte mezunu kadınlarımız, toplam kadın nüfusunun yalnızca % 1,7'sini oluşturmaktadır ki, oldukça düşük bir orandır. Yine 1985 verilerine göre, kadın nüfusunun % 73,5'i bir öğretim kurumundan mezun olmuş bulunuyor.

Genel çizgileri ile belirtmeye çalıştığımız bu durum gösteriyor ki, kadın eğitiminde şimdiye kadar büyük bir yol alınmış olmakla birlikte, kadın hukuku ve toplum gelişmesi açısından henüz beklenen düzeye ulaşılamamıştır. Bu nedenle, konuya daha büyük bir duyarlıkla eğilmek gerekiyor.

C. ***Ekonomik ve Sosyal Hayata Katılımı Bakımından:*** Cumhuriyetten önceki dönemde, kadının eğitim ve öğretim imkânlarının çok kısıtlı olması ve aile dışında çalışma hususundaki yanlış değer yargıları dolayısıyla, kadınlarımız, Cumhuriyetin ilk yıllarında, köylerimizde yalnızca geleneksel iş alanı olan tarım kesiminde çalışabiliyorlardı. Cumhuriyet devrinin getirdiği çeşitli imkânlar ve sosyal değer yargılarında kendini gösteren değişme ve gelişmelerle Türk kadını öğretmenlikten ve devlet sektöründeki görevlerden başlayarak yavaş yavaş çeşitli özel veya serbest iş alanlarına kaymış ve gittikçe artan bir hızla yayılmıştır. Bu gün kasaba ve şehirlerimizde memur, öğretmen, avukat, hâkim, hekim, eczacı, kimyager, sanatkâr, bilim adamı vb. olmak üzere, kendi alanlarında özel birer uzmanlaşmayı gerekli kılan meslek erbabı kadınlarımızın sayıları hayli kabarıktır. Türkiye'de toplumun sosyo-ekonomik gelişmesine paralel olarak kadın kesiminde de mesleklerin çeşitlendiği görülüyor. Ancak, Türk kadınının meslek kolları arasındaki yayılışı üzerinde yapılan değerlendirmeler gösteriyor ki, Türkiye'de 1985 verilerine göre, çalışan kadın nüfusunun % 82,5'u yine tarımcı-ormancı-hayvancı olarak sınıflandırılan alanlardadır. İkinci sırayı % 7,14 ile tarım dışı üretim faaliyetleri almıştır. Bilim ve teknik elemanı olarak çalışan kadınlarımızın oranı % 4,9 civarındadır. İdarî personel olarak görev yapan kadın oranı ise % 03'ten fazla değildir. Genel olarak toplam kadın nüfusunun yarıdan fazlasını mesleksiz kadınlar oluşturmaktadır. Bu da kasaba ve kentlerdeki eğitim düzeyi yüksek kadınlarımızın çoğunun ev kadını statüsünde olmalarından kaynaklanmıştır.

Türkiye'de kadının bu günkü durumunu ulaştığı sonuçlar bakımından genel bir değerlendirmeden geçirirsek, diyebiliriz ki, kadın, Atatürk inkılâplarının getirdiği imkânlar ve kanunun verdiği haklar ile geçmiş devirlerdeki ezikliğinden kurtulmuş; yine toplumun erkeğe eşit saygın bir üyesi hâline gelmiştir. Hatta bu konuda bazı yönleri ile diğer ülke kadınlarının ancak uzun mücadelelerle elde ettiği hakları mücadelesiz elde edebilmiştir. Türk kadını elde ettiği bu hakları genellikle iyi kullanmış ve her alanda kendisini yenileyebilmiştir. Sınırlı ölçüde askerlik, valilik ve kaymakamlık gibi askerî

[11] Yukarıda verilen ve bundan sonra verilecek olan yüzde rakamları E. Doğramacı'nın a.g.e.'deki tablolarda yer alan ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine dayanan rakamlardır.

Levent Şahverdi Arşivi

ve mülkî idare teşkilâtı da dahil olmak üzere, çeşitli meslek ve iş kollarında, erkeklerle eşit şartlarda görev alarak bunları başarı ile yerine getirmiştir. Ancak, yukarıda yaptığımız kısa açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, kadın haklarının kullanılması ve yaygınlaşması açısından bazı alanlarda daha beklenen ideal bir düzeye ulaşılamamış olduğu da gözlenmektedir. Nitekim bu gün kadınlarımız, yasama organına seçme haklarını özgürce kullanabildikleri hâlde, seçilme haklarında çekingen davranmakta ve politik hayata olan ilgileri genellikle düşük düzeyde kalmaktadır. Bu durum ülkemizde kadın nüfusundaki eğitim düzeyinin erkeklerinkine oranla daha düşük seviyede kalmış olması veya kadınların politikaya karşı olan ilgilerinin toplumda daha pek benimsenememiş olması ile açıklanabilirse de, bu konu toplumun beklenen yüksek gelişme düzeyine ulaşabilmesi bakımından üzerinde bilinçli olarak durulması gereken bir hususdur.

Burada üzerinde durmak istediğimiz bir diğer husus da kanunların yaptırım gücü ile toplumun gelişmesini engelleyen kalıplaşmış gelenekler ve değer yargıları arasındaki çatışmadır. Türkiye'de kanunlarımız kadına birçok hak bahşetmiş olmasına rağmen, özellikle aydın kesimin yerleşme alanı dışında kalan bölgelerde ve kırsal kesimlerde, uygulama bakımından geleneklerin yer yer kanunların üstüne çıktığı görülüyor. Bu durumu somut bir örnekle açıklamak mümkündür. Bilindiği gibi Medenî Kanunumuz, evlenmede resmî nikâhı geçerli saydığı hâlde, bazı yörelerimizde hâla "imam nikâhı" diye adlandırılan şeriat usulü nikâh kıydırma ve evlenme şekillerine rastlanıyor. Aynı durum diğer bazı konular için de söz konusudur. Eğitim düzeyindeki düşüklüğün sebep olduğu bu gibi uygulamalarda, kanunî yaptırımların gerçekleştirilebilmesi, o kesimlere eğitici ve bilinçlendirici tedbirlerin götürülmesini gerekli kılmaktadır. Türkiye'de bu gerçeği göz önünde tutan çeşitli kadın dernek ve kuruluşları, kadınlarımıza yardım elini uzatmakta, Atatürk ilkeleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temel felsefesi doğrultusunda memleketin ihtiyaç duyduğu çeşitli konularda kadınlarımıza hizmet elini uzatmış bulunmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Atatürk ilkelerinin ve Cumhuriyet kanunlarının Türk kadınına bahşetmiş olduğu hakların, uygulamada daha bilinçli bir yaygınlık kazanabilmesinde diğer çeşitli etkenler yanında hiç şüphe yok ki, kadın dernek ve kuruluşlarının verimli ve geliştirici faaliyetlerinin de büyük rolü olacaktır.

Türk Kültürü, C. XXXII, S. 370, (1994) s. 65-76.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TANITMA ve DEĞERLENDİRME YAZILARI

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ALTUN YARUK'TAN İKİ PARÇA:

Saadet Ş. Çağatay, *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları No: 46, Ankara 1945 Tarih Kurumu Basım evi, 197 s.

Üzerinde duracağımız eser, Budizmin mukaddes kitabı sayılan ve Çincesinden Uygurcaya çevrilen, meşhur, *Suvarnaprabhāsa* (Uygurcası *Altun Yaruk*) adındaki eserden iki parçayı içine alan kitaptır.

Kuvvetli bir medeniyet kurarak, Orta Asya'da, uzun zaman Türk dili ve kültürünün gelişmesini üzerine alan Uygurlar; zaman zaman komşu memleketlerde doğup gelişen, çeşitli din ve yazı sistemlerini de almışlardır. Başlıcaları: Brahma, Mani ve Buddha dinleriyle; Run, Brahma, Tibet, Sogot, Mani, Uygur vb. alfabelerdir. Böyle olduğu hâlde Uygurlarda yerleşen esaslı din budizm ve yazı sisteminde kullandıkları harfler de, Uygur harfleridir. Yukarıda adı geçen yazılardan hiçbiri, Uygur yazısı kadar önemli bir yer tutmamış, onun kadar uzun müddet kullanılmamış ve geniş bölgelere yayılmamıştır. Mükemmel bir şehir medeniyeti kuran Uygurlar, işte bu Uygur alfabesiyle ve Uygurca adını verdiğimiz Uygur lehçesiyle gerek kültür, gerek dil tarihi bakımından çok önemli olan eserler vermişlerdir. 1902-1914 yıllarında Doğu Prusya Cemiyeti'nin Turfan havalisindeki kazılarında fragmanlar hâlinde bu çeşit pek çok eser bulunmuştur. Yalnız o devirden bize kadar gelen metinlerin çoğu, Budizme ait olan, onun şeriatından, kanunlarından ve ağır felsefesinden bahseden dinî eserlerdir. İşte bu yazımızın konusu olan ve tercümesi Uygur harfleriyle tesbit edilen *Suvarnaprabhāsa* da, bu nitelikteki eserlerden birisidir.

Yeni kitap, *Altun Yaruk*'un dil özelliklerinden ve yapılan çeşitli basımlarından bahseden bir ön sözle başlıyor. Bu ön sözde Saadet Çağatay, *Altun Yaruk*'ta bulunan hikâyeler hakkında bilim dünyasında yazılanlardan bir bütün olarak haber verdikten sonra, kendi kitabına aldığı parçalar üzerinde ayrı ayrı duruyor.

Dil bakımından eserin, diğer Turfan metinlerinin dili ile aynı olduğunu (daha sonraki devirlerde yazılmış olsa dahi) yani, VIII.-IX. yüzyılın dil özelliklerini taşıdığını belirtiyor.

Yine buradan öğreniyoruz ki, eserden bize ilk defa bahseden, F.W.K. Müller'dir. Müller'in bulduğu bu nüshayı Berlin Bilimler akademisi yayımlarken, sonraki kazılarda iki nüsha, daha bulunmuştur. Fakat aynı zamanda Radloff-Maloff tarafından yayımlanan diğer bir nüsha, daha iyi muhafaza edildiğinden Berlin yayını durdurulmuştur. Radloff-Maloff nüshası 1913-17 arasında, *Petersburg*'da Rus bilim akademisinin yayınlarından olan "Bibliotheka Buddhica XVII" de Uygur harfleriyle yedi bölüm olarak yayımlanmıştır. Yazar, bu kısımda Maloff'un ön sözünden yararlanarak. Maloff'un Kansu civarındaki küçük bir kasaba yakınında eseri, birkaç seferde ve parçalar hâlinde nasıl bulduğunu anlatıyor. Bundan sonra, Maloff ve Radloff'un eserin dil özellikleri ve tercüme tarihleri hakkındaki fikirleri, isabetli görüşle tenkit edilmektedir. Maloff tercüme tarihi hakkında kesin birşey veremiyorsa da, eserin birçok yerinde geçen tarih ve sülâle adlarından yararlanarak XVII. asırda istinsah edildiğini söylüyor. "Bu tespit, dil bakımından şayanı dikkattir. Gerçekten de, XVII. yüzyılda VIII-IX. yüzyıla ait

Levent Şahverdi Arşivi

olan edebî Uygur diline sadık kalıp, onu aynen istinsah etmek, harflerine kadar muhafaza etmek dikkate değer bir tespittir. Tercüme muhakkak daha erken bir devre aittir."[1]

R a d l o f f'un aynı eserin ön sözündeki, *Suvarnaprabhāsa* tercümesinin XIII. yüzyıla ait olduğu fikrini kabul etmiyor. Radloff'un bu iddiasını eskimiş bir fikir olarak buluyor. Esasen XIII ve XIV yüzyılları, Uygurların ve İslâmiyetin ağır baskısı altında bulunan Budizmin, sönük devirleri olarak kabul ettiğinden, bu önemli eserin bu devirde tanınmasını da pek gerçeğe uygun bulmuyor. Biraz aşağıda A. v. G a b a i n'in biyografik nitelikte olan eserindeki[2] bir kayıttan yararlanarak, kuvvetli bir ihtimalle mütercimin IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başında yaşadığını veya sırf X. yüzyıl adamı olduğunu ileri sürüyor.

Yazar, *Hüen-Tsang Biyografyası* ile *Altun Yaruk*'un tercümesi arasında, şahsî imlâ ve ağız özelliğinden başka fark görmeyen A. v. Gabain'in fikrini de şüpheli görüyor. Her iki eserin dili arasında hem fark buluyor hem de bu noktayı, pek ciddî araştırmalarla ispat edilecek bir mesele olarak kabul ediyor.

Suvarna'nın muhtelif nüshalarının birbirlerine nazaran daha eski olduğu tahminlerine karşı: "Bizce bunların hepsi, S ı n g k u S e l i T u t u n g tarafından yapılmış olan tek nüshadan farklı devirlerde, farklı müstensihler tarafından ve onların birtakım şahsî lisan farklarıyla istinsah edilmiş olsa gerek"[3] diyor.

Yazar, çeşitli yayınları ve eser hakkındaki çeşitli görüşleri, esaslı ve derin araştırmalara dayanan kuvvetli görüşüyle eleştirerek, bilimsel gerçekleri vermeye çalışıyor.

Bundan sonra on kitaplık ve 31 bölümlük eserin, her bölümünün konusunu kısaca anlatıyor. Rusça nüshadaki eksiklikleri Çincesinin yardımıyla tamamlamaya çalışıyor. Yazar çeşitli dillerdeki *Suvarnalar* hakkında bize şu bilgiyi veriyor:

"*Suvarnaprabhāsa*'nın yukarda kaydedildiği gibi, Çinceden tercüme edildiği Çincesinin de Sanskritten çevrildiği sabittir. Farklı metinler mukayese edildiği zaman meselâ Sanskrit metni oldukça kısa, Çincesi daha uzun, Uygurcası da her ikisine oranla mütercim tarafından birçok ilâvelerle bezenerek biraz daha uzatılmış, tercümeden ziyade müstakil bir adaptationdur"..... "*Suvarna*'nın Çince ve Sanskritten başka Tibetçe ve Moğolca tercümeleri de vardır."

"Eserin Londra'da Royal Asiatic Society'de bir Sanskrit nüshası mevcutsa da bu nüsha pek noksan olmakla beraber asıl nüshadan oldukça farklıdır."[4]

Yazar, son olarak kitabında yayımladığı metinlerin dil ve tertip özelliklerinden, yabancı kaynaklardaki benzer ve farklı taraflarından, çeşitli varyantlarından bir bütün olarak bahsediyor. Nihayet metinlerde kullandığı transkripsiyon sistemini açıklayarak ön sözü bitiriyor.

---

1 *Altun Yaruk*, s.3.

2 A. v. Gabain, *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang*, 1936, Berlin, SBAW. 4. Burada, bu biyografinin de aynı adam (Singku Seli Tutung) tarafından tercüme edildiği söyleniyor.

3 *Altun Yaruk*, s. 5.

4 *Altun Yaruk*, s. 11-12.

Levent Şahverdi Arşivi

Açıklamalarıyla birlikte 116 sayfa tutan metinde, yazar, I. ve X. kitabı yayımlamıştır.

1. Buda'ya hürmet, 2. şeriata hürmet, 3. cemaata hürmet sözleriyle başlayan birinci kitap, Budizmde mahlûkları öldürmenin günahının derecesini, bunları öldürenlerin çekecekleri azapları ve bu günahlardan kurtulmanın yollarını somut örneklerle anlatan "Küü Tav" ve "Künçing adlı beyin karısı" hikâyelerinden ibarettir:

İlk hikâyenin kahramanı sayılan Küü Tav, *İnçire* adlı şehrin valisidir. Kızının düğünü münasebetiyle verdiği ziyafette, pek çok hayvan öldürür. Bu sebepten ağır surette hastalanarak dili tutulur; ve ansızın ölür. Ölümünün dördüncü günü tekrar dirilerek, etrafındakilere:

> "Elengler eδgülerim, m(e)n tirilmişke sizler negülüg ança keδ kaçarsızlar, ḳorḳmanglar m(e)n ämti sizlerke tirilmiş tıltağımın sözleyin. Burḫanlarnıng nomı-nıng uluġ türlügin yme eşitingler tip"[5]
>
> "Gelin iyilerim benim dirilişimden korkmayın, ben şimdi sizlere dirildiğimin sebebini söyleyim. Budalar şeriatinin (kutsiyetinin) büyük vasfını da duyun (deyip)"

diyerek, dirilişinin sebebini ve başından geçenleri anlatır:

Küü Tav hastalanınca, yanına yaklaşan dört korkunç peri ona, gelişlerinin sebebini anlatan aşağıdaki kâğıdı okurlar. Kâğıt, Küü Tav'ın öldürdüğü hayvanların Tanrılar Tanrısına gönderdikleri bir şikâyetnamedir. Burada o hayvanlar:

Biz vaktiyle hayvanların fena amelleri yüzünden hayvan mevcudiyetinde doğmuştuk. Aylar ve yılları borcumuzu ödeyerek doldurduktan sonra, vücudumuzu burada terkedip insan mevcudiyetinde doğacaktık. Fakat bizim hayvan mevcudiyetimizde geçirmemiz, kurtulmamız için gereken zamanımız dolmadan, *İnçire* şehrindeki Çang Baglıg Küü Tav adlı Bey bizi öldürttü. Bu keder ve ıstırabımızı söyleyebilecek kudretimiz yoktu. "Bu derdimizi şimdi amal Tanrısı iyileştirsin" şeklinde ricada bulunurlar. Bunun üzerine üç peri Küü Tav'a yaklaşırlar. Pek çok işkence yaparak onu Tanrılar Tanrısının huzuruna götürmek için sürüklemeye başlarlar. Yolda Küü Tav yaptıklarından şiddetle nedamet eder.

"Ey iyilerim, Tanrılarım" diye onlara kendisinin kurtulmasına yardım etmeleri için yalvarır. Fakat periler "hayat alacaklıları"nın Tanrılar Tanrısının huzurunda "şaşı gözlü nazarlar"ını dikerek kendisini beklediklerini, oraya vasıl olunca kudretli hanın sert eziyeti, "alacaklıların ağır kanunî şeraiti içinde oradaki acı ve ıstırap eziyetlerinden" kurtulamayacağını söylerler. Bu sözlerden korkusu büsbütün artan Küü Tav onlara tekrar yalvarır. Nihayet onların tavsiyesi ile öldürdüğü mahlûklar için gönlünde derin bir pişmanlık duyar. Aynı zamanda "dünyanın ümidi ve sığınağı" olan Tanrılar Tanrısı Burhan'ın vazettiği "çok yüksek nurlu şeriat kitabını yazdırmaya gönül koyar. İşte derin yürekle yapmaya arzu koyduğu bu iyi ameller yüzü hürmetine öldürdüğü mahlûklar hayvan dünyasındaki eziyetten kurtulup, aynı günde, "iyilik nezaretinin icrası ile" insan cisminde dünyaya gelirler. Hem de Küü Tav'ın çektiği azaplardan kurtulması için, bir rica tezkeresi gönderirler. Küü Tav da böylece Tanrılar Tanrısının affına nail olur. Tanrılar

---

[5] *Altun Yaruk*, s. 30 (metin s.5) sat. 14-19.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanrısı Burhan'ın Küü Tav'a kurtuluşunun sebebini anlatan şu sözleri, Budizmin esasları bakımından önemlidir:

> "-Ya Küü Tav! tınl(ı)ġlarıġ ölürtding erser yme, emin yürünteg-in tükel ḳılġalı udung, kim sn ḳayu öδün b(e)k ḳatıg süzük kirtgünç köngül-in nom iligi atl(ı)ġ nom erdin(i)g bititip, bir öδünte tapıġçısı bolġu-ḳa kösüş öritding ol buyanıġ-nıng küçinte sn ölürmiş-çe tınl(ı)ġ-lar -ıġ yılkı acunıntaḳı emgektin ozzun ḳutrulzunlar tip ḳut ḳolundung. bu tıltaġ-tın olança tınl(ı)ġlar yılkı acunıntaḳı emgektin ozup kişi acunınta toġdı-lar."[6]
>
> "Ya Küü Tav mahlûkları öldürttün ise dahi, çaresini tam bulabildin, ki sen (ne zaman) pek sağlam, temiz, imanlı gönülle, şeriatın şahı adlı şeriat cevherini yazdırıp, hemen (onun) kulu (hizmetçisi) olmayı gönülden istedin. Bu liyakatli işin dolayısıyla öldürmüş olduğun mahlûklar, hayvan dünyasındaki ıstıraptan kurtulsunlar deyip dua ettin. Bu sebepten dolayı bu kadar mahlûklar hayvan dünyasındaki eziyetten kurtulup, insan dünyasında (mevcudiyetinde) doğdular".

Birinci kitabın ikinci küçük hikâyesinde de *İnçire* adlı şehirdeki "Künçing adlı Beyin karısı"nın başından geçenler anlatılır. Burada hatunun hastalanması, ölüm cezası görürcesine ıstırap çekmesi ve nihayet kurtuluşunun sebepleri tıpkı birinci hikâyedeki şartlara bağlıdır.

Altun Yaruk'un birinci kitabının konusunu oluşturan şu iki menkabevî hikâyeden de anlaşılıyor ki: Budizmde, canlıları öldürmek en büyük günahlardan sayılır. Ve işlediği ağır günahın (canlılara yaptığı, fenalığın) kefaretini de ancak, Tanrılar Tanrısı Burhan'ın kendi vücuduna tatbik edeceği manevî ıstırap ve işkence ile ödeyebilir. Bunun yegâne kurtuluş çaresi, çok temiz bir kalple bütün günahlarına tövbe istiğfar ederek, bu dinin en yüksek şeriatının en yüksek kitabını istinsah ettirmektir.

Eserde transkripsiyonu ve izahları verilen ikinci metin, "Üç prensle pars menkıbesi" veya diğer adıyla "Prens Mahasatvi"dir. Burada henüz bir çocuk olan prens Mahasatvi'nin, yedi gün önce yavrulamış olan bir parsı, yavrularıyla birlikte açlıktan kurtarmak için, kendisini yem olarak nasıl kurban ettiği anlatılır. Hikâye Tanrılar Tanrısı Burhan ağzından, Buda'nın en yakın ve kıymetli talebesi Ananda'ya nakledilmektedir:

Çambudivip[7] âlemindeki Maharadi adlı hükümdarın, Mahabalı, Mahadini ve Mahasatvi adında üç oğlu vardır. Bunlar bir gün gezinti için ormana giderler. Gezip dolaşırken, orman içinde, yeni yavrulamış açlık ve susuzluk ıstırabı ile yavrularına sarılarak kıvranan, sefil bir pars görürler. Hayvancık hemen hemen ölmek üzeredir. En küçük prens Mahasatvi, kardeşlerinin fikirleri hilâfına "daha yukarısı olmayan en yüksek Buda şerefine nail olmak arzusuyla" parsa yaklaşarak, ona kendisini kurban eder. O zaman üstteki Tanrılar bu işe fevkalâde hayret ederek, Bodisatva'nın bu mukaddes işi dolayısıyla ona şöyle söylerler:

---

[6] *Altun Yaruk*, s. 50 (metin s. 15) not. 10-23.

[7] Bizim ve Budaların yaşadığı dünya.

Levent Şahverdi Arşivi

"-uluġ tınl(ı)ġ udunguz umuġ ınaġ bolġalı. uluġ y(a)rluḳançuçı köngül öze tüp töz körürsiz tınl(ı)ġlarıġ, özte toġmuş oġulça, ḳızça yiti ḳınıġ ögrünçküg esirgençsiz uduḳ köngülüngüz öze etüzüngüzni ıδalap emgektin tartmaḳlıġ buyanıngız yitinçsiz titir. otġurak bolġaysız teggeli mengülüg kirtü yig orunḳa birtem öngi ödrülgey-siz toġmaḳ ölmeklig b(e)k bağtın terkkeye ödün teggeysiz; tengkeşisiz Burḫan ḳutınga yanmaḳsızın tanuḳlap inçkü mengü tapḳaysız tip tidi."[8]

"-mahlûklara- ümit ve sığınak olmak için büyük insan olabildiniz. Büyük merhametli gönülle -bütün- mahlûkları müsavi görüyorsunuz, bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi fevkalâde cesur neşe ile -kendinizi- esirgemeyen mukaddes gönlünüz ile vücudunuzu feda ederek mahlûkları ıstıraptan kurtarma (çekip çıkarma) liyakatiniz her şeyin fevkindedir. Ebedî, hakikî, en iyi yere- cennetlik yere- muhakkak surette erişeceksiniz. Tamamiyle veya birden sıkı olan doğmak ölmek bağından ayrılacaksınız; kısa bir zamanda eşsiz Buda şerefine erişeceksiniz. Tereddütsüz şahadet vererek istirahati -vesevinici bulacaksınız."

Hikâyenin bundan sonraki kısmı, Mahasatvi'nin bu acıklı ölümünden ana ve babasının haberdar olmalarının, görülen korkulu düşlerin, nihayet matem ve feryat faslının anlatılmasından ibarettir. Genç prensin, kendisini aç parsa nasıl kurban ettiğini ve annesi hatunun gördüğü fena düşü, uğursuz alâmetleri hikâye eden kısımlar oldukça akıcı ve heyecanlı bir tarzda ifade edilmiştir.

"Hikâyenin konusu da Budizmin çok karakteristik cihetine temas etmektedir. Budizmin Mahayana mezhebinin esas prensiplerinden olan, önce canlıları sonra kendisini kurtarmak düsturu, bu menkıbede âdeta en mübalâğalı bir misalini bulmaktadır. Bize pek yabancı gelen ve tiksindiren bu dinî inanç, budistlerce pek makbul olmuş olmalıdır ki, bu menkıbeye budist âbidelerinde büyük yerler ayrılmıştır ve budizmin sanatına kadar geçmiştir."[9]

Yazar, nesir parçasının sonuna, aynı metnin, henüz hiçbir yerde yayımlanmayan nazım kısmını da eklemiştir. Eserin sonunda yine nesrinin Prof. Eberhard'ın yaptığı Çince tercümesi de vardır. Aynı metnin Çince ve Uygurcalarının, ayrıca nazım kısmının verilmesi, metinlerin birbirleriyle karşılaştırılması ve farklarının belirtilmesi bakımından önemlidir. Baştaki "giriş"te "Prens Mahasatvi"nin diğer yayınlarından bahis vardır. Buradan öğreniyoruz ki: nesir şeklindeki metin A. v. Gabain'in 1940'ta yayımladığı Uygurca gramerin Chrestomatie kısmında 270-283. sayfalarında yayımlanmıştır. Ayrıca aynı metnin on sayfalık bir kısmı, *Türk Dili Üzerinde Araştırmalar* başlığı ile Prof. Reşit Rahmeti'nin 1936'da yayımladığı küçük bir broşürde çıkmıştır.

[8] *Altun Yaruk*, s.90 (met. s. 617) sat. 18-24, s. 91 sat. 1-10.
[9] *Altun Yaruk*, s. 14.

Levent Şahverdi Arşivi

Prens Mahasatvi'nin Moğolcasının üç çeşitli varyantını "Mahasatva" başlığı ile Schmidt yayımlamıştır.[10] Yazar burada kendi yayımladığı metinle, Schmidt'in yayımladığı varyantların konularını karşılaştırıyor. İsabetli görüşüne dayanan izahlarla, fazlalıkların, farklı tarafların, tercüme ve özel adlardaki değişikliklerin kısa ve esaslı bir özetini veriyor.

Metnin yayımlanmasında, Radloff ve Maloff'un yayınladıkları Uygurca tıpkıbasım esas tutulmuş. Ve "en son ilmi metotlara göre kullanılagelmekte olan" Uygur metinleri çevriyazısı uygulanmıştır. Çevirme yapılırken, kalın ve ince ünsüzleri ayırıcı işaretler kullanılmıştır. Uygurca yazılışında mevcut olmayıp da çevriyazıda gösterilmesi gereken ünlüler parantez içine alınmıştır. Bu günkü Anadolu Türkçesinde mevcut olmayan d (peltek δ) δ işaretiyle gösterilerek ayrılığı belirtilmiştir. Metin uzun asırlar sonra ele geçtiğinden, sayfaların birçok yerleri bozulmuş veya okunamaz hâle gelmiştir. Bu sebepten arada boşluklar vardır. Bunların doldurulması mümkün olanlarını bazan Radloff, bazan da Çince tercümesinin yardımıyla bu defaki yayında yazar doldurmuştur. Metnin tespitinde son derece titiz davranan yazar, Radloff'un doldurduklarını parantez içinde, kendi doldurduklarını da siyah yazılarla göstermiştir. Ayni titizliği metinlerin karşı sayfalarındaki tercümelerde de görüyoruz. Serbest terceme yerine, aslına sadık kalarak çevirme tarzını benimsemiştir. Şüphesiz ki bu, kelimelerin gerek anlam ve şekillerini takip etme, gerekse Uygurca öğrenmek bakımından çok daha yararlı bir yoldur.

Eserin ön sözünde de söylendiği gibi, Uygurca ile bu günkü dilimiz arasındaki uzun aralığın dilin bünyesinde ve sentaksında doğuracağı fark sebebiyle, bu günkü *Türkçeye çevirirken zarurî bazı aksaklıklar* olmuş; tercüme birçok yerde selis ve akıcı bir özellik kazanamamıştır. Fakat yazarın da özür dileyerek yine temas ettiği gibi, memleketimizde ilk defa yayımlanan böyle bir eserin temiz gayesi ve başka yönlerden kazandırdığı yararlar şüphesiz bu zaruri eksikliği kapatacak derecededir. Bununla beraber Uygurcanın aynen karşılığı olup da yeni Türkçede söylenmemesi gereken kelimelerle, Uygurcada bulunmayıp da yeni Türkçeye göre söylenmesi gereken kelimeler, parantez içine alınarak, tercümeye bu günkü dile yakın bir özellik verilmeye çalışılmıştır.

Metinlerin sonunda "metinlerin diline ait bazı izahlar" başlığı ile yirmi sayfalık bir kısım eklenmiştir. Her bakımdan pek çok yararları olan bu kısımda yazar, metinlerin en lüzumlu gramer özelliklerini sistemli olarak veriyor. Eser son olarak, 17 sayfalık bir sözdizimi ile bitiyor. Yalnız, bu bölümde nedense yazar, kelimelerin karşılarına daha yararlı olacağını umduğumuz anlamlarını da koyarak, tam bir lûgatçe niteliği vermemiştir.

Dil tarihi ve dil araştırmaları bakımından son derece önemli olan bir eseri, ilim alanına ve biz talebelerine Türkçe olarak sunan sayın yazara, teşekkür ve minnetlerimizi belirtmek bizim için bir borçtur.

A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. IV, S. 2 (1946), s. 222-227 (Zeynep Dengi) imzası ile.

---

[10] Schmidt, *Grammatik der Monglischen Sprache*, St. Petersburg 1831, Kaiserliche Ak. d. Wissenschaften 129-176.

Levent Şahverdi Arşivi

KEMİNE

Yazan: Ahundof Gürgenli, Redaktör: H. M.. Bayliyef; Türkmenistan Devlet-İlmî Derneği Dil ve Edebiyat Enstitüsü neşr. Aşkabat, 1940, 186 s.

Ölümünün yüzüncü yılı münasebetiyle, "Türkmenistan Devlet İlmî Derneği" tarafından, Türkmen şairi Kemine hakkında Türkmence olarak yayımlanan bu eser, geçen yıl Türk Dil Kurumunun gayretiyle memleketimize getirtilebilmiştir.

Kemine, bir yandan devrindeki Türkmen sosyal hayatının çeşitli safhalarını eserlerinde aksettirirken, diğer yandan devrinin geriliğine ve cehaletine, bazen şiirleriyle bazan mizahî-satirik fıkralarıyla karşı koymuş yeni ruhlu, ileri görüşlü yurtsever bir Türkmen halk şairidir. Eserleri de Edebiyat ve özellikle Türk lehçe araştırmaları açısından değerli birer malzeme oluşturduğundan biz de, bu eseri ve dolayısıyla Kemine'yi tanıtmayı yararlı bulduk.

Kitabın başında 48 sayfalık bir ön söz vardır. Bu Ön Söz'de Kemine'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri ile, yaşadığı devirdeki Türkmenistan ve Türkmenlerin durumu IX bölüme ayrılarak incelenmiştir. Bundan sonraki kısım Kemine'nin, sözlü rivayetlerden toplanan şiirleriyle fıkralarını içine almaktadır. Gerek şiirler, gerek fıkralar esere, ilerde temas edileceği gibi, konuca bir ayrıma tabi tutularak yerleştirilmiştir. 48-119. sayfalar arasında koşuklar, 119-181. sayfalar arasında fıkralar vardır.

Kemine'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında, Türkmen ve Rus dilinde, son birkaç yıl içinde yazılan gazete makalelerinden başka bilgimiz yoktur. XIX. ve XX. asır Avrupa ve Türk Türkologları da, eserlerinde sadece Kemine'nin adını zikretmekle yetinmişlerdir."[1] Bu bakımdan biz de Kemine'nin hayat ve şahsiyetinden, yalnız ön söz'den edindiğimiz bilgiye ve eserlerinden çıkardığımız sonuçlara dayanarak bahsedeceğiz. Ayrıca Kemine'yi benzer özellikleri bakımından Türkmen Edebiyat Tarihinde önemli bir yer tutan Mahdum Kulu ile de kısaca karşılaştıracağız.

Kemine'nin asıl adı Memmet Veli (Mehmet Veli) dir. Fakat kendisine Molla Kemine[2] veya Molla Veli dendiği zamanlar da olmuştur. Kemine, Türkmenlerin *Teke* uruğunun, *Toktamış* taifesinin *Toklular* tiresindendir. Şimdiki *Merv* ve *Bayramalı* Türkmenlerinin *Saragat*'ta oturdukları devirde, 1770 yıllarında *Saragat*'ta doğmuştur. 1840 sıralarında tahminen 70 yaşlarında iken, yine aynı yerde ölmüştür. Kemine ilk tahsilini doğup büyüdüğü yer olan *Saragat*'ta yapar. Yedi sekiz yaşlarında iken, bir Türkmen mollasına devam ederek, altı yedi yıl ondan, sonra da bir ahundan ders alır. İlk tahsilini bitirdikten bir müddet sonra, o zamanki İslâm âleminin en ileri bilim merkezi sayılan *Buhara*'ya gidip, orada da okumak isterse de, parasızlığından dolayı bir zaman bu emeline erişemez. Nihayet kendisini halka sevdiren genç, zeki Kemine *Buhara*'ya giden yolculara katılarak kendisini oraya atmaya muvaffak olur. Fakat buraya gelebilmek de ona istediği şeyi tam olarak verememiştir. Çünkü, geçim endişesi

---

[1] Ön söz, s. 21.

[2] Yazar, Kemine sözünün, aslını şahsını kem tutmak, vekar ve azamet göstermemek anlamında olan "kemlik, aşağılık, fazla tevazu", sözünden çıkarıyor.

Levent Şahverdi Arşivi

olmadan, kendi başına bir hücre tutarak, sadece okumakla meşgul olacak durumda değildir. Bu sebeple bir yandan okurken, diğer yandan da başkalarının işlerini yaparak geçimini sağlamak zorunda kalmıştır. *Buhara*'daki tahsil çağından itibaren artık, yavaş yavaş nükteli mizahlı ve satirik sözleri ile halk arasında tanınmaya başlamıştır. Hatta müellifin söylediğine göre, arkadaşı *Molla Töre Ahun* ile aralarında geçen, bu yıllardaki nükteli konuşmalar halk arasında bu güne kadar devam etmektedir. Kemine Buhara'daki tahsilini bitirdikten sonra, tekrar *Saragat*'a dönmüştür. Birkaç yıl sonra *Hive*'ye piri Eralı Şeyh'in yanına giderek bir müddet ona hizmet etmiştir. Kemine'nin daha sonra yaptığı gezilerden biri de, kendisini pek beğenen Murat Talibî'yi görmek üzere *Ahal*'a gidişidir. Talibî ile Kemine'nin karşılıklı söylenmiş mizahi ve satirik sözleriyle koşukları (koşma) vardır. Kemine, *Ahal*'da iken Talibi ile beraber tekrar, bir defa daha *Hive*'ye gitmiştir. Yazar, Kemine'nin Eralı Şeyh ve Talibî ile birlikte geçirdiği zamanların hikâyesini oldukça ayrıntılı anlatmaktadır.[3]

Kemine, gençliğinde kendi obalarından Kurbanbaht adında bir kızla evlenir. Bu kadınla çok iyi imtizaç eden şair, ne yazık ki, bir zaman sonra Kurbanbaht'ı kaybeder. Eserleri arasında rasladığımız:

Cıbın uçsa ganatı bar ganı bar,
Garıncanın öz ornında sanı bar,
Her öying bir adalatlı hanı bar,
Hansız galdım beging, haning barında.

diye başlayan koşuğunu işte bu ilk karısı Kurbanbaht için yazmıştır.Kemine'nin bu kadından Allahyar ve Hüdâyar adlarında iki oğlu olmuştur. Şair bu kadından sonra daha iki defa evlenmiştir. Bunlardan biri Hıtaymama [4] diğeri de Cımagıl adındaki bir dul kadındır. Cımagıl son demine kadar Kemine'nin can yoldaşı olarak kalmıştır. Kemine'nin iki oğlundan meydana gelen torunlarını aşağıdaki şemada gösteriyoruz:

KEMİNE[5]

Allayyar Hudayyar

Şirim Kemine,[6] Annadövlet

Gözel Berdi Aynagözel Enekeyik Şamırat

Kemine fakir bir aile çocuğu olduğundan, gerek öğrenciliğinde, gerek sonraki yıllarda pek ağır sıkıntılara göğüs germiş; hayatını kazanmak için, yük taşımak ve diken yığmak gibi zor işlerle uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Bütün malının bir yağır deve

---

[3] Hayatına ait bilgi Ön söz, s. 10-17

[4] Yazar, Kemine'nin ikinci karısı *Hıtaymama* için söylenen "gezegen" deyimini Kemine'den bahseden bazı yazıcılar yanlış yorumlayarak, *Hıtaymama*'nın çok gezen ve ahlâken mazbut olmayan bir kadın olduğu sonucunu çıkarmak istemişlerdir. Bu da halkın Kemine gibi sevgili bir şairinin biyografisini kirletmekten başka bir şey değildir, diyor. Ayrıca *Hıtaymama*'ya niçin gezegen dendiğini ve gezegen sözünün Türkmencedeki anlamını iyice açıklıyor. Önsöz, s. 18.

[5] Şemadaki isimler Türkmence telâffuzlarına göredir.

[6] Kemine'nin *Allayyar*'dan olan ve kendi adını verdiği torununun çocukları yoktur Yalnız, biri 74 diğeri 54 yaşında olan *Elti Ece Baragız* ile *Güzel* adındaki karıları hayattadırlar. Diğer torunları da Bayramalı ve *Saragat* şehirlerinde oturmaktadırlar.

Levent Şahverdi Arşivi

ile, bir yağır eşek ve iki tavuktan ibaret olduğu; ve kendisinin de bütün ömrünü yırtık bir içmek[7] içinde geçirdiği söylenir. Hatta halk arasında onun içmeğine dair şu şekilde bir rivayet dolaşmaktadır:

Bir gün Kemine birinin evine gidince orada:

-"Kemine Ağa bu içmeği ne zamana dikindin?" diye sorarlar. O da,

-"O, onun belli bir yerini tutup soruverin ki söyliyeyim"[8] diye cevap verir. Sebebi de, kırk yaması olan o eski içmeğin her bir yamasının ayrı bir tarihi oluşundandır. Güya yamaların herbiri ayrı bir yılda yamanmış.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Kemine, kendi özel hayatını ve devrinin sosyal durumunu, bazan şiirleriyle bazan fıkralarıyla aksettirmiş bir şair ve mizahçıdır. Bu bakımdan onu, sanatından söz açarken şair ve fıkracı Kemine olarak iki bölümde incelemek gerekir. Yalnız şu noktayı ilâve etmeliyiz ki, Kemine'nin eserlerinin, kendi eliyle yazılmış bir elyazma nüshasının bu güne kadar bulunamayışı, eğer müstensihler tarafından istinsah edilmiş nüshalar varsa, onların da henüz ele geçirilememiş olması, onun sanat hayatını tam olarak öğrenmemize bir set çekmektedir.[9]

Genellikle halk şairlerinin şiirleri gibi onunkiler de (özellikle Türkmen göçebe hayatına uyarak) sözlü rivayetler şeklinde, sadece ağızdan ağıza dolaştığı için, zamanla ilk şekillerini kaybetmişlerdir. Bu değişme sırasında tabiatiyle varyantları da teşekkül etmiştir. Bazan da Kemine'nin şiirleri başka şairlerin şiirleriyle karıştırıldığından, onunkiler başka bir şaire veya başka şairlerinki ona izafe edilmiştir. İşte bu sebeplerle Kemine'nin sanatı hakkında vereceğimiz hüküm ne de olsa eksiktir.[10]

Kemine şiirlerini, ya Halk Edebiyatı nazım şekillerinden olan koşukları (koşma) veyahut da Divan Edebiyatı nazım şekillerinden olan muhammesleri kullanarak yazmış veya söylemiştir. Muhammeslerinde kullandığı vezin aruz, koşuklarındaki hecedir. Koşuklarında her bent dörder mısralı olup, hece sayısı çoğu zaman 11, nadiren de 7, 8 veya 14 tür. 11 hecelilerde heceler çoklukla 6+5, arasıra 4+4+3; yedililerde 4+3, 3+4; 14 lülerde 7+7 olarak bölünmüşlerdir. Kemine'nin koşuklarında bazı vezin bozuklukları göze çarpmaktadır,[11] Koşukların hemen hepsinde klâsik kafiye tarzını kullanmıştır.[12] Kemine'nin koşuklarında göze çarpan bir özellik varsa, o da fazlaca rediflerin kullanılmasıdır. Örnek olmak üzere aşağıya iki ayrı koşmasından aldığımız birer bendi koyuyoruz.

---

[7] Anadolu'da devecilerin ve çobanların giydikleri gocuk ve yamçıya benzer bir kıyafet.

[8] Ön söz, s. 20.

[9] Ön söz, s. 21.

[10] Kemine'nin şimdiye kadar sözlü rivayetlerden toplanan eserleri, kırkı geçen koşuk ve muhammesleri ile, yüzü geçen fıkralardır. Bunların bir kısmı Kemine tarafından söylenmiş olmakla beraber, bir kısmı da halkın Kemine hakkında sonradan düzdüğü parçalardır. Bk. Önsöz, s. 22.

[11] Meselâ 57. sayfadaki "Beyle, koşması 11'li vezinle yazıldığı hâlde, birinci bendin birinci mısraı ve ikinci bendin üçüncü mısraı ile, üçüncü bendin ikinci mısraları on ikişer heceli, üçüncü bendin birinci mısraı on üç hecelidir. Yine 73. sayfadaki 14 heceli "Zülpinğ=zülfün" şiirinin de bazı mısralarında hece sayısı 15'tir. Bu gibi vezin aksaklıkları arandıkça bulunmaktadır. Aslında bu konuşmalar vezince doğru yazılmış veya söylenmiş olsalar da, ihtimal ki, zamanla, ağızdan ağıza dolaşırken bozulmuş ve vezin aksaklıklarına sebep olmuşlardır.

[12] Birinci bendlerinde a/b/a/b şeklinde birinci ile üçüncü, ikinci ile dördüncü mısralar kafiyelidir. Diğer bendlerde her bendin üçer mısraı kendi aralarında kafiyeli, dördüncü mısralar birinci bendin kafiyesine bağlıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Yarım diyip yola çıksam
Yollar Ersarının[13] *gızı*
Ceren[14] *gözlep çöle çıksam*
Çöller Ersarının gızı
Huplarıng şivesi gara göz bolar
Gör temaşa et bülbül bilen güllere
Gözeling şivesi şirin söz bolar
Sözle gurban olam şirin dillere

Yazar, kitabın 37. sayfasında: "Kemine'nin koşukları içinde ilk bendi yukarıdaki şemaya uymayanları da vardır. Her hâlde bunlar, ilk bentleri herhangi bir sebeple kaybolmuş koşuklardır. Zira bunların ilk bendindeki kafiye tarzı da diğer bentlerdekinin aynıdır", demekte ise de, bizce, bu cins koşuklar, zamanla ilk bentlerini kaybetmiş eksik koşuklar değil, tamam koşuklardır. Çünkü halk şairleri, koşmaların birinci bendinde, a/b/a/b şeklindeki klâsik kafiye tarzından başka, diğer bentlerdeki gibi a/a/a/b tarzını kullanarak ta yazmaktadırlar. Veyahut da sonradan birinci bendin kafiyesi diğer bentlere uydurulmuştur.

Muhammeslerine gelince: Onlardaki kafiye de muhammeslerde kullanılan genel kafiye tarzıdır.[15] Yazar, burada esere koyduğu *"İsterem"* adlı koşuğu[16] vezin ve kafiye bakımından muhammes tarzına sadık kalarak yazılmış olmakla beraber, mısra adedi koşuklardaki gibi dörder olduğundan, şekilce kendine has özellik taşıyan yeni tarz bir şiir diye tavsif etmektedir. Fakat bu şiir de gerek vezin, gerek kafiye ve gerek mısra sayısı bakımından alelâde murabba'dan başka bir şey değildir.

Kemine'nin eserleri, kendi hayatı ve devrinin sosyal durumu ile çok yakın bir ilgi taşır, içinde hayalden çok realite hâkimdir, şairin kendi gözü ile gördüğü veya başından geçmiş şeylerdir. Onun eserlerinin, hayatı reel bir şekilde gösterişi ve onları kendi devri ve zamanı ile bağlayışı ve bunları esere büyük bir ustalıkla yerleştirişi, Kemine'yi meşhur Türkmen şairi Mahtumkulı'dan sonra klâsik bir şair derecesine çıkarmaktadır.

Kemine'nin şiirleri kitapta 1. Koşuklar 2. Muhammesler diye iki ayrı kısma bölünerek incelenmiştir. Ayrıca koşukları da, işlediği konular bakımından:

A) Ahlâki moral koşuklar

B) Sosyal temalı tenkidî koşuklar

C) Aşk konusunu işleyen koşuklar

olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Metin kısmındaki sıra da buna göredir. Yalnız buraya bir de, türlü temalarda yazdığı koşuklar eklenmiştir. Kemine, ahlâkî koşuklarının çoğunda çeşitli karakterdeki insanları ele alarak, onları kendi görüşüne göre vasıflandırmıştır. Onun sempatik bulduğu kimseler; mertler, cömertler, doğru sözlülerle,

---

13 Ersarı, Türkmen uruğlarından birinin adı.

14 Ceylan.

15 İlk bendin beş mısraı ile diğer bendlerin dörder mısraları kendi aralarında kafiyeli, beşinci mısralar birinci bendin kafiyesine bağlıdır.

16 Bk. ön söz s. 113.

Levent Şahverdi Arşivi

düşküne rahimli, düşmana rahimsizler; tenkit ettiği kimselerse: namertler, iki yüzlüler ve yalancılardır. Sosyal temalı koşuklarındaki kahramanlarını da genellikle halk teşkil etmektedir. Ayrıca sosyal hayatta şeriatı âlet ederek taassup ve cehalet gösteren bazı din adamları da onun eserlerinde yer almıştır.

Yazar, Kemine'nin satirik şiirlerini, kastettiği kimselerin yüzlerine karşı okumaktan çekinmeyecek kadar pervasız olduğunu da söylüyor. Nitekim Orazım[17] şiirinde:

Kemine diyr adamzaıdan yüz görmen
Yagşa yagşı diyr men, yamana yaman
Mert bile namardı tanır-men
Sen bir yalnız dogan ersin Orazım demektedir.[18]

Kemine koşuklarının bir kısmı ile muhammeslerinde aşk konusunu işlemiştir. Yazar, Kemine'nin aşk konusunu işleyen şiirlerinin, çeşitli kimseler tarafından başka başka anlaşıldığını söylüyor. Dindarlar ve ruhaniler onun bazı aşk şiirlerini, mecazen dini veya tasavvufi anlamda anlamaya çalışmışlarsa da, Kemine'nin işlediği aşk sofiyane veya dinî aşk motifinden uzak gerçek beşeri aşktır. Esesan Kemine'nin mizacı da, beşeri aşktan başka türlü bir aşkı işlemeye müsait değildir, diyor.[19]

Sık sık güzelden bahseden Kemine, aşk koşuklarının bazılarında, kendi özel hayatını ele alarak ondan ve ömrü boyunca çektiklerinden dert yanar. Hatta "*Derdinden*" adındaki koşuğunda:

Armanın öpüp guçmadım
Ölüncem sanga geçmedim
Golungdan şarap içmedim
Bir yırtık çulung derdinden.

diyen şair, bazı hayat şartlarının sevgisine nasıl engel olduğunu söylüyor.

Şair, şiirlerinde bir yandan Halk Edebiyatı motiflerini kullanırken, diğer yandan da Divan Edebiyatı mazmunlarını kullanmıştır. Bunlar her şiirde görülebilen alelâde mazmunlar ve motifler olduğu hâlde, Kemine'nin eserlerinde sempatik ve özel bir çeşni kazanmıştır. Divan tarzını okşayan şiirlerinde sık sık sevgilinin servi boyundan, çeşm-i mestinden, genc-i nihân'ın sihirli bekçisi olan büklüm büklüm saçından, gül yüzünden bülbülün ettiği figanlardan ve meyhaneden şaraptan bahsedilir. Fakat bunları kullanış ve söyleyiş tarzında, koyu bir divan şiiri edasından ziyade, divan tarzına özenilerek söylenmiş veya yazılmış sade bir halk şiiri edası sezilmektedir. Esasen mazmunların anlaşılmaz kelime oyunlarına bürünmeksizin külfetsiz, sade bir şekilde kullanılışı da, bunu gösteriyor. Kemine'nin şiirlerinde büyük bir ustalıkla araya serpiştirdiği ata sözleriyle halk tabirleri de eksik değildir. Folklor unsurlarından da çok iyi yararlanabilmiştir.[20] Divan ve halk şiirinde müştereken bulunan bazı unsurları, diğer halk şairlerinde olduğu gibi, bu şairde de buluyoruz. Koşukların özellikle aşk konusunu

---

17 Oraz isminde biri için yazdığı koşuktan. Bk. s. 70.
18 Ön söz, s. 24.
19 Ön söz, s. 32. Kitaba bu mahiyetteki şiirleri konmadığı için, tenkidî bir fikir veremedik.
20 Ön söz s. 35.

Levent Şahverdi Arşivi

işleyen ve aşkın çetrefilliklerinden dem vuran yerlerinde, çoğu zaman Ferhat ile Şirinden, Leylâ ile Mecnundan, Tahir ile Zühre'den bahsedilir.

Kemine'nin şairliği bahsine, ondaki his ve hayal unsurlarını da katmalıdır. Kemine'nin fıkralarında kuvvetli bir zekâ eseri olan, mizahî buluşlar bulunmakla beraber, şiirlerindeki hayal ve his unsurları bakımından derin ve ince değildir. Eserlerinden örnek olarak aşağıya Kemine'nin dîvan tarzında yazılmış "*Zülfüng*" şiiri ile, samimî bir eda taşıyan "*Gariplik*" koşuğunu koyuyoruz:

ZÜLPİNG[21]

Ajdarha-dek yassanıp genc-i nahana zülping
Meşhur-ı êlem olmuş, panı cahana zülping
Görkezmedi gül yüzing, bag-ı İspahana zülping
Eleme anbar saçar, degende şana zülping
Neyleki ot salıptır, men natıvahn zülping

Hay-hay sening yörişing; arslana şire ogşar,
Ala ala gözlering, canımı ire ogşar,
Halka halka zülplering kementli dara ogşar,
Örüm, örüm saçların ovsuncu mara ogşar,
Her tarı başga ot saldı cana zülping.

Ence dessan eylerem yaring çeşm-i mestine,
Bir mılayım söz bilen, gülüp baksa dostına,
Yerden göter zülpingi, goyma ayak astına,
Sehelcesin sıpalap, goyber yüzing üstüne
Dökülsin zire-zire nezik nahana zülping.

Görüp ol mahi ruyıng köngül her yana yortar
Görkezmeseng yüzüngni, gozgalar derdim artar,
Otursang saç darasang, saçıng yüzüngni örter,
Sanga aşık bolanıng, elbetde ganı dartar,
Galar hergün vebala, yüz nahak gana zülping.

Hup açılmış güllering güllerden özge bolsın,
Sözle şirin dillering dillerden özge bolsın,
Gucam nezik billering billerden özge bolsın,
Bizing tutan işimiz illerden özge bolsın,
Akızıp eşg-i ganım ab-i rovana, zülping.

Gel gideli Kemine sey-li çemen isteseng,
Lele reyhan açılan ter ençimen isteseng,
Lagl-u gövher dakınup, dürri yemen isteseng,
Nagı bereyin pullarıng, bir birden sanga zülping.

---

21 s. 73.

Levent Şahverdi Arşivi

GARIPLIK[22]

Günde müng gussam bar yüz elem bilen,
Derdiming barından beter garıplık;
Soragı men boldım gaygı gam bilen,
Hatar hatar gelip düşer garıplık.

Pani dünya zınat bilen harç bilen,
Yüregim maddadır, bagrım berç bilen,
Vadasız şum ölüm bergi borç bilen,
Yılba yıldan gayım tutar garıplık.

İymesem içmesem hem günim ötmez,
Bürenip yatmaga mıdarım yetmez,
Günde müng kovlasam bay yere gitmez,
Goş basıp dulımda yatır garıplık.

Tapıpdır her yerde yeke-ikini,
Çekipdir biline gayış çekini,
Alıpdır eline daşlı sokını,
Yadaman depemden uryar garıplık.

Yılba yıldan mening müflisim çıkar,
Garıbıng yüzine kim gülüp bakar,
Yörüşsem yarışsam, oynaşsam yıkar,
Oynasam oynımda utar garıplık.

Kemine diyr geler bir gün şum ölüm
Kimsege toy-bayram, kimsege zulum,
Gıyılma, ıncama sabr eyle gövnim,
Gelipdir, bir zaman öter garıplık.

Fıkracı Kemine, keskin zekâsının doğurduğu mizahlı, hicivli fıkraları ile halk arasında şair Kemine'den daha çok tanınmıştır. Bu bakımdan onu bizim Nasreddin Hocamızla karşılaştırabiliriz. Yazarın, kitabın 123. sayfasında *"Anekdotlar"* başlığı altında verdiği bilgiye göre; esere aldığı fıkralar Kemine'nin fıkralarının tamamı değil, ancak bir kısmı'dır. Yine buradan öğreniyoruz ki, bu fıkraların hepsi Kemine tarafından söylenmiş veya buradaki vak'alar Kemine'nin başından geçmiş şeyler değildir. Zira bu cinsten olanlarda Kemine daima üçüncü şahıs olarak görünüyor. Bu da fıkraların bazılarının sonradan halk tarafından düzüldüğüne delildir. Diğer taraftan da Kemine halkın pek sevdiği bir şahıs olduğundan, ihtimal ki, onunkine benzeyen daha sonraki devirlere ait fıkralar da ona izafe edilmiştir. Nitekim Kemine devrinde Türkmenler arasında çay içme âdeti olmadığı hâlde, bazı letâiflerde Kemine'nin bulunduğu toplantılarda çay içildiği hakkında sözler vardır. Kemine'nin bazı fıkralarının halk arasında varyantları mevcuttur. Ve birçokları da bizim Nasreddin Hoca fıkralarına benzemektedir. Şiirleri gibi fıkraları da esere temaları bakımından bir ayrıma tabi tutularak yerleştirilmiştir. Aşağı yukarı çoğunda, tenkitli bir manzara arz eden, yani

[22] s. 53.

Levent Şahverdi Arşivi

çeşitli sosyal tiplerin eleştirisini yapan fıkraların bir kısmı da, sadece K e m i n e'nin özel hayatı ile ilgili fıkralardır.

Burada bir noktayı da aydınlatmak isteriz. Kitabın gerek ön sözünde, gerek metinlerin kitaba alınırken seçiliş ve dizilişinde, bu günkü Sovyet siyasetiyle ilgili bir eğilim pek açık olarak görünmektedir. Bu sebepten eseri tenkidî bir gözle okumak gerekir.

K e m i n e ile M a h d u m k u l u kullandıkları konular, dil özellikleri ve taşıdıkları ortak ruh yeniliği bakımından birbirlerine çok benzerler. K e m i n e'nin ilk zamanlarda M u h d u m k u l u'yu örnek tuttuğu da nazarı itibare alınırsa, bu nokta daha iyi anlaşılır. M a h d u m k u l u'da da K e m i n e'de olduğu gibi çeşitli konularda şiirlere rastlarız. Yine birçok şiirlerinde K e m i n e gibi çeşitli sosyal tiplerin eleştirisini yapmıştır. Yalnız hiciv ve mizah tarafı, K e m i n e'ninki kadar güçlü değildir. Halk arasında, fıkracı veya fıkra kahramanı olarak K e m i n e gibi bir şöhret de kazanmamıştır. K e m i n e'de komik, mizahçı yurtsever bir halk şairi vasfı ve şöhreti, M a h d u m k u l u'da ise klâsikleşmiş bir divan şairi vasfı göze çarpar. Her ikisinin manzumeleri de heyecandan ve şairane tasavvurlardan uzaktır. Dil bakımından M a h d u m k u l u Klâsik dile (ed. Çağ. dili) daha çok yaklaşır. Çağatayca kelime ve türetmeler ile Arap ve Acem kelimelerini daha çok ve daha klâsik bir eda ile kullanmıştır. K e m i n e'nin dilinde de Arap ve Fars dillerinden alınmış kelimelerle, Çağatayca şekiller bulunmakla beraber, her zaman gerek manzumelerinde gerek fıkralarında Türkmenceye has enteresan şekillerin bulunduğu sade halk dilini hakim kılmıştır. Yalnız buradaki halk dili deyiminden sadece muhitinin mahalli ağzı anlaşılmamalıdır. O, bir yandan halk dilindeki kelimeleri ustalıklı bir şekilde kullanarak edebi dil vokabülerini genişletmekle beraber, öte yandan da genel Orta Asya edebi dilinden uzaklaşmamıştır. Esasen hangi lehçeyi kullanırsa kullansın, bütün şair ve edipler genel Türk dili birliğinden ayrılmamışlardır. Aksi takdirde, Türkçenin asırlar boyunca süren gelişmesinde bir dil birliği taşımasına da imkân bulunamazdı.

A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. VI, S. 1-2 (1948), s. 73-78.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK GRAMERİ

Banguoğlu, Tahsin, *Türk Grameri*, I. Bölüm *Ses Bilgisi*, Türk Dil Kurumu yayınlarından, Sayı: 177, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1959, 306 s.

Türkiye Türkçesinin tasvirci bir ses bilgisi olan bu eser, başlıca aşağıdaki bölümleri içine almaktadır: Ön söz, Giriş, *I Bölüm* Ses Bilgisi: *1 kısım* Türkçenin Sesleri: I. Alfabe ve yazılış II. Seslerin oluşması, III. Vokaller, IV. Konsonlar, V. Seslerin Nitelikleri; *2. kısım* Seslerin Birleşmesi: I. Hece: hecenin yapısı, Türkçenin heceleri, hecelerin birleşmesi, göçüşme, II. Kelime içinde sesler: kelimenin vokalleri, önseste konsonlar, içseste konsonlar, sonseste konsonlar, III. Ses düşmesi ve ses türemesi, çatışmanın giderilmesi; *3. kısım* Seslerin Benzeşmesi: I. Vokallerin benzeşmesi, II. Vokaller ile konsonların benzeşmesi, III. Konsonların benzeşmesi; *4 kısım* Sözün Ezgisi; I. Vurgu II. Tonlanma, III. Noktalama. Eserin son kısmında 1. Tarifler, 2. İndex des definitions, 3. Örnek kelimeler, 4. Başlıca kaynaklar, 5. İçindekiler, başlıklarını taşıyan bir de *Cetveller* bölümü vardır.

Eserin *Giriş* kısmında (§§ 1-16), öğretim ve dil bilgisi bakımından gerekli olan bazı bilgiler verilmiştir. Bu maksatla, türlü işaretler sisteminden bir ses sistemi olan dile geçiş, dil nedir? ayrı diller ve ana dili; ses, hece, kelime, kelime hazinesi, cümle ve yazı kavramları üzerinde kısa açıklama ve tarifler yapılmıştır. Dil aileleri, bir dilin lehçe ve ağızları örnekler verilerek aydınlatılmış; konuşma dili, yazı lehçesi ve yazı dili arasındaki farklara işaret edilmiştir. Ayrıca dünya dillerinin yapıları bakımından ayrıldığı gruplar gösterilmiştir.

Bu kısımda, eski bir Ana Hun dilinden geldiği tahmin edilen Türkçenin tarihî çağlardaki lehçelerine, bünyesinde Orta Türkçe devrinden (XIII. yüzyıl) bu yana meydana gelen dallanmaya, Türkiye Türkçesinin oluşmasına ve devirlerine de temas edilmiştir. Batı Türkçesini meydana getiren lehçeler üzerine kısa bilgiler verilmiştir. Eski ve yeni dil bilgilerinin ve dil kanunlarının niteliği, dil bilgisinin amacı, çeşitleri ve bölümleri de söz konusu edilmiştir.

Ses Bilgisi (s. 25-202) bölümünde önce konuşma organlarının yapısı ve işleyişi üzerinde durulmuş (§§17-30); verilen bilginin daha iyi canlandırılabilmesi için, gırtlağın kesidini, gırtlaktaki kıkırdakları, ses dudaklarının değişik durumlarını ve konuşma cihazını gösteren resimler eklenmiştir. Ancak, bu resimler içinde gırtlağın kesidine ve gırtlaktaki kıkırdaklara ait olanlar, belki de bazı imkânsızlıklar dolayısıyla olacak, gırtlağın iç yapısını iyice gösterememektedir. Yabancı dillerde yazılan bazı genel ses bilgisi kitaplarında gördüğümüz şekilde canlı ve renkli resimlerin bu eserde de yer alabilmesi ve konuşma cihazı içinde türlü organların oklar ile gösterilerek yanlarına isimlerinin yazılmış olması, okuyucularınca uygulama yapmak imkânı olmayan ve öğretim amacı da taşıyan bir eser için daha yerinde olurdu düşüncesindeyiz. Öte taraftan, gerek genel ses bilgisi, gerek Türkçenin ses bilgisi konularını işleyen başka Türkçe eserlerin bulunmayışı da, eldeki eserde bu ihtiyacı fazlasıyla hissettirmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Vokaller bahsinde (§§ 30-38), ünlülerin türlü bakımlardan gösterdikleri nitelikler, ünlüler arasındaki benzeşme ve değişmede büyük etkisi olan boğumlanma yakınlıkları ile ayrılıkları; yazı dilimizdeki Türkçe kelimelerde görülen ünlü uzunluklarının meydana gelişi, özellikle Arapça, Farsça vb. yabancı dillerden geçmiş kelimelerdeki uzunluklar ile, bunlardaki kısalma, ekleme sırasında yeniden kendini gösteren uzama vb. olaylar pek iyi işlenmiştir. Yalnız, §.38'de verilen *hárpte, gárbe, seyāhátten, lugáiçi* vb. kelimelerdeki Arapçadan geçme ince *a* sesi üzerindeki izaha bir noktayı eklemek isteriz. Sayın yazarın kaydettiği gibi, bu ince *á* sesini biz, gerçekten ünlü uyumu üzerindeki etkisi ile tanırız. Fakat bu sesin başka bir etkisi de, hecesi içinde bulunan ve kendisinden sonra gelen ünsüzü boğumlanma noktası bakımından az ya da çok oranda öne çekerek, bir cins ünlü-ünsüz benzeşmesi de doğurmuş olmasıdır. Meselâ, *hárpte* kelimesindeki *-r-* artık *harpta* telâffuzunda görüldüğü üzere, tam bir dişeti (alveolare) ünsüzü değildir. Bu ses, *-á-*'nın etkisi ile bir diş (dentale) ya da diş-dişeti arası (dento-alveolare) ünsüzü hâline gelmiştir. *saát* kelimesindeki -t'nin boğumlanma noktası da, aynı sebeple daha öne itilmiştir. Bu kelimeleri, söz konusu etkiyi gösterebilmek üzere *hár'pt'e, saát'* vb. şekillerde verebiliriz.

Konsonlar bölümünde (§§ 39-58), Türkçedeki ünsüzler, gösterdikleri değişik niteliklere göre başlıca dört grupta incelenmiştir. Açıklamalar bol örnekler ile tanıklanmıştır. Bu arada, Türkçenin oluşması ve gelişmesi üzerine gerekli bilgiyi de verebilmek için, bazı ünsüzlerin tarihî devirlerdeki ve Anadolu ağızlarındaki varyantlarına ve değişmelerine de temas edilmiştir. Meselâ Eski Türkçedeki dişler-arası sızıcısı *ḍ (boḍ, koḍmaḳ* vb.), çift dudak sızıcısı *w (suw* 'su', *köwrüg* 'köprü'), Eski ve Orta Türkçe ile Anadolu ağızlarında ortak olan *ñ, n̄* sesleri ile, lehçelerdeki ve Anadolu ağızlarındaki -ḳ-, -ḳ/-k- -k>-ḫ-, -ḫ/-ḫ´-, -ḫ´ değişmeleri gibi. Fakat bu tarzdaki girişler, eserin tasvirci gramer ölçü ve niteliğini asla aşacak bir durum yaratmamıştır. Arapçadan geçme "hemze' ve 'ayın' ünsüzlerinin dilimizde gösterdiği çeşitli durumlarda, bol örneklerle anlatılmıştır. Ünlülerin ve ünsüzlerin boğumlanma nokta ve bölgelerine dayanan sınıflanmaları birer cetvel ile gösterildiği gibi, bu seslerin ağız ve boğaz bölgesindeki boğumlanma durumlarını gösteren birer şema da eklenmiş; böylece, nazarî bilgiler daha somut şekle sokulabilmiştir.

Eserin 1. kısmında malzeme hâlinde incelenen sesler, 2. kısımda, *Seslerin Birleşmesi* kısmında, canlı halleri ile, yâni dilin yapısı içinde ele alınmıştır. Hecenin yapısı, buna dâir şekil ve şemalar, Türkçedeki hece çeşitleri, hecelerin birleşmesi, ünlülerin kelime içinde uğradığı değişmeler, ön ses, iç ses ve son ses ünsüzlerinin durumları, bunların dilde bağlı olduğu şartlar ve bu hususta tesbit edilebilen kurallar, dilimize yabancı dillerden geçmiş kelimelerdeki değişmeler bol örnekler ve etimoloji izahları ile incelenmiş; bazı konularda Türkçe için esaslı yeni kurallar tespit edilmiştir. Konuların ele alınış ve işleniş tarzı, okuyanlarda, eserin ciddî ve filolog bir gramerci elinden çıktığı kanısını kolayca uyandırıyor. Gerçi, türlü konulardaki bazı açıklama ve etimolojiler için mukabil görüşler ileri sürülebilir. Meselâ: §§ 74 ve 121'de verilen örnekler arasında *ış imdi>şimdi, ış o>şu, ış ol>şol* etimolojilerinde olduğu gibi.

Aynı paragrafta, *ı* bâzan da *i, e* önses düşmesine dair örnekler yer almıştır. *şıla-<ışıla-, sır-<ısır-* gibi. Fakat bu olayın sebebi açıklanmamıştır. Görüşümüzce *ı, i* ve *e* ünlülerindeki dayanıksızlığı, dolayısıyla düşmeyi doğuran başlıca sebep, çoğunlukla dar

Levent Şahverdi Arşivi

olan bu ünlülerin tek başlarına ve özellikle vurgusuz olarak hece kurmuş olmalarından ileri gelmektedir.

§ 118'de izah edilen, iki akıcı ünsüz ve bir akıcı ünsüz ile katı ünsüz arasında kalan dar orta hece ünlülerinin düşmesi olayında, düşmenin asıl sebebi olarak akıcı ya da sürekli katı ünsüzler ileri sürülüyor: *dirilik>dirlik, ilerilemek>ilerlemek, karışu>karşı, sızılamak>sızlamak* gibi. Biz bu ve bundan önceki pragrafta verilen değerli açıklamayı, daha başka ve genel bir sebebe de bağlamanın yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Söz konusu olayda, düşen ünlünün iki tarafında bulunan ünsüzlerin boğumlanma noktaları bakımından biribirlerine yakın oluşlarının da etkisi büyüktür. Dil kendisinde hükümlü olan "en küçük hareket" ve "en az gayret sarfı" kanunlarını (yazar, eserin başka bir yerinde bunu 'en az iş kanunu' olarak veriyor) gerçekleştirebilmek için, boğumlanma bakımından biribirine yakın olan bu ünsüzler arasındaki açık, vurgusuz ve dolayısıyla dayanıksız olan orta hece ünlülerini kolayca düşürebilmiştir. Aynı sebep § 119'da verilen örnekler için de söz konusudur. § 132'deki *gece<geç+çe* etimolojisini de (bk. Bang. W., V. *Brief.* UJ X/1,2, s. 19/20, § 5: *keçe<*keç+ce)* kabul edemeyeceğiz. Bizce *gece* kelimesi yapı bakımından mukabili olan *erte<ert-e<ert-* 'geç-' ve *yine<yan-a<yan-* 'geri dön-, *öte<öt-e<öt-* 'geç-' vb. kelimelerde görüldüğü üzere, *-e* eki ile yapılmış fakat zamanla kalıplaşmaya uğramış bir zarf-fiildir. (konverb): *geç-e.* Bu itibarla *gece* örneğinin 'konsonların tekleşmesi' bahsinde yer almaması gerekir.

Arandıkça eserde tek tük bu gibi değişik görüşlere ve başka sebeplere de bağlanabilecek örnekler ve olaylar tespit edilebilir. Fakat, yazar eserinin ön sözünde gerek bu konuda, gerek gösterilen şekillerden herhangi birinin tercihi husûsunda kendisine, eserini okuyanlarca yöneltilebilecek olan "hangisi doğru?" sorusuna: "bilmem, ben konuşulanı ve yazılanı anlatıyorum. Doğrusunu siz bileceksiniz" tarzındaki cevabı ile, başka görüşlere de yer veren yüksek toleransını göstermiştir. Öte taraftan, sayın yazarın da pek yerinde olarak kaydettiği gibi, dilimiz üzerindeki denemeli ses bilgisi araştırmalarının henüz başlamamış olduğu, sesler bilgisi yönünden yapılan çalışmaların oldukça azlığı, bazı olaylar için yer yer işlenmemiş alanlara girmek mecburiyetinin bulunduğu dikkate alınırsa, böyle bir eserin meydana getirilmesinde beliren güçlükler kendiliğinden ortaya çıkar. Dolayısıyla eserin değeri de daha iyi anlaşılmış olur.

3. kısımda *Seslerin Benzeşmesi* başlığı altında ele alınan kök ve eklerdeki dil ve dudak benzeşmeleri, ünlü uyumu kanunları, ünlü uyumunun sonuçları ve gelişmesi, ünlüler ile ünsüzler arasındaki benzeşme olayları ünsüzlerin benzeşmesi, ünsüz uyumunun sonuçları vb. bahisler de, aynı tarzda geniş bilgi ve meslekî yetki ile işlenmiştir. Hele Türkçenin vurgu ve tonlanma (222-257. §) bakımlarından gösterdiği özelliklerin tespiti ile, bu konuda verilen kurallar, bu konuların derin bir anlayışla yazıldığına işaret ediyor.

Eserin sonuna Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe karşılıkları ile ayrı bölümler hâlinde eklenen *Tarifler* (203-231 s.) ile, türlü bahislerde örnek olarak kullanılan kelimeleri gösteren *Örnek Kelimeler* listesi (233-298. s.), eserde kullanılış kolaylığı doğurmakta, dolayısıyla eserin bilimsel değerini artırmaktadır.

Yazar eserinde, Fransızca karşılıklarını da vermek suretiyle, bilhassa Türkçe terimleri kullanmak husûsunda büyük bir titizlik göstermiştir. Bu maksatla okul kitaplarında yer almış bulunan terimlerden ihtiyacı karşılayanları olduğu gibi kabul

Levent Şahverdi Arşivi

etmiş; fakat Türkçe terimlerin azlığı dolayısıyla, eserde kullandıklarının önemlice bir kısmını da bizzat kendisi teklif etmiştir. Kullanılan terimlerin büyük bir çoğunluğu türlü ses olaylarını, târifleri ve kavramları iyi ifâde eden karşılıklardır. Fakat bunlar içinde *contraction* karşılığında kullanılan *büzülme* teriminde olduğu gibi (§ 109, 110) itiraz kaldırabilecek olanları da vardır. *arığ>arı, kuruğ>kuru* vb. örnekler ile anlatılan olayda *büzülme*den ziyade, yalnız, Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçerken, kurallı bir ses erimesi ve düşmesi söz konusudur. Bundan dolayı biz, olayın *ses düşmesi* başlığı altında anlatılmasını yeterli buluyor; ayrıca *büzülme* teriminin kullanılmasını gerekli görmüyoruz. *yagmur>yāmur, yagın>yānın, çağır->çār-, salacağım>salacām* vb. örneklerde ise (§ 111.), esas itibariyle seslerin ve hecelerin birleşip kaynaşması söz konusu olduğundan *contractiona* karşılık olarak 'büzülme'yi değil, *kaynaşma* terimini tercih ediyoruz. § 74'te *diphtongue* için kullanılan *ikili vokal* terimi her ne kadar *diphtongue*'un oluşma özelliğini ifâde edebilmekte ise de, meslektaşlar arasında bir terim birliğinin sağlanması amacı ile, biz, bazı dilcilerimizin öteden beri kullanmakta oldukları *ikiz ünlü* teriminin tercih edilmesi taraftarıyız. *patlamalı* ve *sızmalı konsonlar* terimlerinde de bir eğretilik sezdiğimiz için, bunlar yerine sayın yazarın *Ana Hatlariyle Türk Grameri* adlı eserinde kullanmış olduğu (s. 11) ve artık yerleşmiş sayılan *patlayıcı* ve *sızıcı ünsüzler* karşılıklarını tercih etmekteyiz. Eserde bir iki terim için de Fransızca karşılıklar olduğu gibi bırakılmıştır: *vokal, konson* vb. Türk Dili müntesipleri tarafından son yıllarda birtakım bilimsel eserlerde *vokal* ve *konson* yerine artık içeriklerini ve anlamlarını iyi aksettiren *ünlü* ve *ünsüz* terimleri kullanılagelmekte olduğundan, biz bu terimlerin sayın yazarca da benimsenmiş olmasını beklerdik.

groş>ġuruş>ḳuruş, tromba>tulumba, krevati>kerevet, Flaminge>Felemenk, slovak>ıslovaḳ (§ 64), *triphullon>tirfil, cartouche>hartuç* (§ 81) vb. dilimize türlü Batı ve İslav dillerinden geçmiş olan yabancı kelimelerde, bunların hangi dillerden geldikleri husûsunda bazan tereddüd hâsıl olduğundan, ses değişmeleri verilirken, bunların ait oldukları dillere de işaret edilmesi yerinde olurdu.

Bu münferit temaslardan sonra, eser hakkındaki genel görüşümüzü şu cümleler ile ifade edebiliriz: *Türk Grameri* I. bölüm *Ses Bilgisi* adlı eser, gerek metodu gerek bilimsel muhtevası bakımından Türkçenin ses bilgisini dikkatle ve yetki ile ele alan başarılı bir inceleme ürünüdür. Böyle bir eserin çıkışını Türk Dili alanı ve müntesipleri için kazanç sayar, sayın yazarlardan devamının yayımlanmasını bekleriz.

A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XVII, s. 3-4 (1961), s. 655-659.

Levent Şahverdi Arşivi

KABUSNÂME'NİN İKİNCİ BASILIŞI DOLAYISIYLA

Her millet kendi edebiyatının yerli ürünleri arasında az çok çeviri eserlere de yer vermiştir. Birbirinden ayrı devirlerde, ayrı ayrı kültür alanlarını benimsemiş olan milletlerin edebiyatlarındaki oluşum ve gelişmelerde, bu durum daha belirgin olarak kendini gösterir. Bizde, İslâmlıktan önceki Türk edebiyatı ile, ortak İslâm kültürünün geliştirdiği klâsik edebiyat anlayışının nitelik bakımından biribirinden ayrı oluşu, yeni edebiyatın kurucularını, ister istemez bu kültürün ortak edebî gereklerine de uymaya zorlamıştır. Bunun tabiî bir sonucu olarak da, Türk edebiyatı kendine örneklik eden Arap ve İran edebiyatlarından konu, edebî türler, nazım şekilleri vb. yönlerden yararlanmış; gerektikçe onları kendine örnek tutmuştur. Yine bir dereceye kadar bu durumla ilgili olarak, özellikle kuruluş ve ilk gelişme dönemindeki Anadolu Türk edebiyatı, yerli eserler yanında Arap ve Fars edebiyatından yapılmış çevirilere de yer vermiştir. Böylece, edebiyatımıza çeviri yolu ile birtakım güzel eserler daha kazandırılmıştır. İşte, eldeki yazıda üzerinde duracağımız *Kabusname*, bu nitelikte bir eserdir.

Emir Unsurü'l-maâli Keykavus b. İskender b. Kabus'un, Hicretin 475. yılında (M. 1082) oğlu Giylânşah için yazmış olduğu *Kabusnâme*'nin aslı Farsçadır. Ahlâkî-siyasî nitelikte bir eserdir. İran edebiyatı tarihinde önemli bir yer tutmuştur. İran edebiyatındaki bu önemli yerinden dolayı, eser, İran ve Hindistan'da şimdiye kadar sekiz kez basılmış; ayrıca Almancaya, Fransızcaya, Rusça ve İngilizceye çevrilmiştir.

Kabusnâme, Türkçeye de birkaç kez aktarılmıştır. Bu aktarmalar içinde dili, üslûbu ve taşıdığı çeviri özellikleri ile edebiyatımızda en çok ün salmış olanı şüphesiz *Mercimek Ahmed*'in çevirisidir. H. 835 (M. 1432) yılında *II Murad* adına yapılmış olan bu çeviride, *Mercimek Ahmed*, eserin Farsça aslına olduğu gibi bağlı kalmamıştır. Gerekli yerlerde birtakım eklemelere, açıklamalara, ata sözleri ile yapılan aydınlatmalara ve çıkmalara başvurarak, esere genişletilmiş bir çeviri özelliği kazandırmıştır. Böylece, o, edebiyatımızın ve Türk nesrinin güzel örneklerinden birini ortaya koymuştur. *Kabusnâme*, konusu ve iç yapısı bakımından da su götürmez bir değer taşımaktadır. Yazar, zamanının ahlâk münasebetlerini, muaşeret kurallarını, o devrin ilim ve âdetleri üzerindeki zengin bilgisini, tıp, müneccimlik, şiir ve müzik gibi değişik alanlardaki vukufunu, türlü kavimlerin özellikleri üzerindeki görüşünü hikmet ve nüktelerle bezeyerek verebilmiştir.

Hem dünya edebiyatının birkaç dile çevrilmiş klâsik bir örneği hem de XV. yüzyıl Türk edebiyatının değerli bir ürünü olması bakımından, *Kabusnâme*, Millî Eğitim Bakanlığınca ve sayın Orhan Şaik Gökyay eliyle bu günün genç kuşağı için yeniden yayımlanmış bulunuyor.[1]

Sayın Gökyay'ın hazırlamış olduğu *Kabusnâme* yayını, Ön söz, metinler, ekler, sözlük, notlar, kişi ve yer adları olmak üzere yedi bölümde toplanabilir.

Yazar, yayımının XVII sayfalık Ön sözünde, eserin asıl yazarı ile, konunun işlenişi, kitabın Farsçasındaki özellik ve meziyetler, dünya dillerine ve Türkçeye yapılan

[1] Orhan Şaik Gökyay, (çeviren), Mercimek Ahmet, *Kabusnâme* Millî Eğitim Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Tercümeler serisi, Eski Türkçe Metinler: I, İkinci basılış, İstanbul Millî Eğitim Basım. 1966, XVII+502 s.

Levent Şahverdi Arşivi

aktarmaları, bunların yazma nüshaları ve yayımları, Mercimek Ahmed çevirisindeki nitelikler üzerinde okuyucularına, özel araştırmalarına dayanan değerli bilgiler vermiştir.

3-341. sayfalar arasındaki 44 bölümlük metin yayımında, eserin *Mercimek Ahmed* çevirisindeki dili ve cümle kuruluşu olduğu gibi bırakılmıştır. Yalnız, XV. yüzyıl Türkçesi ile bu günkü Türkçe arasındaki ses ayrılıkları göz önünde bulundurularak, bugünkü söylenişe uygun normalleştirilmiş bir metin verilmiştir. Böylece, bir yandan eserin XV. yüzyıla ait dil çatısı zedelenmemiş, bir yandan da bu küçük değiştirmeler ve sayın Gökyay'ın kendine özgü güzel üslûbu ile, eser, genç kuşağın severek okuyabileceği bir biçime sokulmuştur. Öyle ki, insan *Kabusnâme* metnini okurken, Mercimek Ahmed'in örnek nesir üslûbu ile sayın Gökyay'ın destanî hikâyelerdekini okşayan beğenilir üslûbunun güzel bir karışımını duyar gibi oluyor. Çeviride yer yer bu günün söyleyiş biçiminden ayrı kurulmuş cümlelere rastlanması, sayın Gökyay'ın da belirttiği üzere, Mercimek Ahmed'in, eserin aslındaki cümle kuruluşuna gösterdiği bağlılıktan ileri gelmektedir.

Bu gün kullanılmayan kelimeler ile, Arapça ve Farsça kelimeler için kitap sonuna eklenmiş olan sözlük, okuyucularına sağladığı yarar ve kolaylık ile, metin yayımının değerini bir kat daha artırmıştır.

Sayın Gökyay, okuyucularına eserin Türkçeye yapılmış öteki çevirileri üzerinde de az çok karşılaştırmalı bir fikir verebilmek için, dört yazma nüshaya dayanarak vermiş olduğu asıl metnin arkasına, ek olarak dört ayrı metin parçası daha koymuştur (s. 342-354 arası). Bunlardan birincisi, XIV. yüzyılın sonlarında *Germiyanoğulları*'ndan Mehmet Bey'in oğlu Süleyman Şah adına yapılmış olan ilk Türkçe çevirinin "evvel babı"dır. İkincisi, XV. yüzyılın ilk yarısında yapılan Ak Kadı Oğlu çevirisinin "ön söz ve "cenk oyunu" bölümleri; üçüncüsü XVIII. yüzyılda Nazmizade'nin düzeltmeli metninden alınan "cirit ve çevgân oynatmak" bölümü; dördüncüsü de Çağatayca çeviriden alınmış "sekizinci bap"tır. Bütün bu çevirilere bir de sayın Gökyay'ın dil bakımından bu günün gereklerine uydurulmak üzere gözden geçirilmiş eldeki yayımını eklersek, *Kabusnâme*'nin aslından Türkçeye ya da Türkçeden Türkçeye olmak üzere önemli altı çevirisi var demektir. Bu münasebetle biz, eldeki çevirileri sayı bakımından daha da yükselten ve Mercimek Ahmed'den önceki dönemde üçüncü ve belki dördüncü bir çevirinin daha yapılmış olduğunu gösteren bir durumu belirtmek isteriz:

Kabusnâme çevirisinin kitapçı sayın Raif Yelkenci elinde dil bakımından arkaik eski bir yazması daha vardır. Bu yazma nüsha ile, Germiyan beyi *Süleyman Şah* adına yapılan çevirinin ve Ak Kadı Oğlu çevirisinin yazmaları üzerinde yaptığımız metin karşılaştırması, bize Yelkenci'deki nüshanın bilinenlerden ayrı başka bir çeviriye ait olduğu kanısını vermiştir. Ayrıca, sayın Gökyay'ın da değinmiş olduğu *British Museum*'daki Or. 11281 sayıda kayıtlı 41 bölümlük anonim *Kabusnâme* çevirisinin de tahmin edildiği üzere, Süleyman Şah adına yapılmış çeviri ile ilgisi yoktur. Süleyman Şah adına yapılan çevirinin *Kahire* nüshası ile, *Londra*'daki söz konusu anonim nüsha arasında yaptığımız metin karşılaştırmasından, *Londra* nüshasının *Kahire* nüshası ile aynı asıllı bir esere bağlanmayacak kadar değişik bir nitelikte olduğu kanısına varmış bulunuyoruz. *Kabusnâme*'nin Mercimek Ahmed'den önceki

Levent Şahverdi Arşivi

çevirileri üzerinde yapılacak yeni araştırmalar, şüphesiz bu konudaki bilgilerimizi daha da artırmış ve aydınlatmış olacaktır.

Biribirinden ayrı 44 konuyu işlemiş olan *Kabusnâme*'nin okuyanlarca iyi anlaşılabilmesi için, eser sonuna eklenmiş olan 709 açıklayıcı not, sayın *Gökyay*'ın bu alandaki yetki ve başarısının güzel bir örneğidir. Müzik ve müneccimlik gibi, yayımcının ihtisas alanı dışında kalan konularda, bu alanın en yetkili kimselerinden de yararlanılmış olması, esere eklenen notların değerini bir kat daha artırmış bulunuyor.

Eser sonuna eklenmiş olan kişi adları çizelgesinde, eldeki kaynakların yetersizliği yüzünden Mercimek Ahmed'le, *Kabusnâme*'nin Mercimek Ahmed'den önceki çeviricilerinin hayatları hakkında bilgi verilememiş olmasının üzüntüsüne biz de katılmaktayız. Bu alandaki bilgilerimizin ilerlemesi, sabırlı çalışmalar yanında, ne yazık ki kimi kez de ancak raslantıların önümüze süreceği imkânlara bağlı kalmaktadır.

Sayın yazarın, Ön söz'de *Kabusnâme*'nin Mercimek Ahmed'den önceki çevirileri üzerine vermiş olduğu bilgilere, Süleyman Şah adına yapılan ilk çeviri konusunda birkaç söz de biz eklemek isteriz:

Bizim bu konuda yapmış olduğumuz son araştırmalar, Germiyan Beyi Süleyman Şah adına yapılan ilk çeviriyi, artık "kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen"[2] bir çeviri olmaktan kurtarmıştır. Bu çevirinin sahibi, şimdiye kadar edebiyat tarihimizde Şeyhoğlu Mustafa diye tanınmış olan Sadrüddîn Şeyhoğlu'dur. Bu konuda hazırlamış olduğumuz geniş bir incelemeyi, Türk dili ve edebiyatı alanının ilgililerine ayrıca sunmuş bulunuyoruz.[3] Bu bakımdan *Kabusname* çevirisinin ikinci basılışı dolayısıyla yaptığımız bu tanıtmada, sayın okuyucularımıza kısa bir açıklama yapmakla yetineceğiz:

Bu konuda şimdiye kadar bilinen husus, yalnız *Kabusnâme*'nin de *Marzubânnâme*'nin de aynı kişi eliyle ve Süleyman Şah emri ile Türkçeye çevrilmiş olduğu idi. *Kabusnâme* ve *Marzubânnâme* çevirileri üzerinde durmuş olan araştırıcılar, bu eserlerin eldeki yazma nüshalarının bir ikiyi geçmeyecek kadar az oluşu, bunların başlangıç bölümlerindeki eksiklikler ya da yazmaların yeteri kadar iyi incelenmemiş ve konunun da bir bütün olarak ele alınamamış olması sebepleri ile, bu iki eserin tek çeviricisi sorununu çözememişlerdir.

1965 yılından bu yana *İstanbul, Londra, Berlin, Marburg, Tübingen* ve *Münih* kitaplıklarında Şeyhoğlu'nun eserleri ile *Germiyan Beyliği* devrine giren *Marzubânnâme* ve *Kabusnâme* çevirileri üzerinde yaptığımız incelemeler sırasında, son iki eserin dil ve üslûp birliğini ortaya koyan özellikler dışında, bu iki eserin çeviricisi ile *Hurşîdnâme* sahibi Şeyhoğlu ve eserleri arasında da her hangi bir yakınlık bulunacağı izlenimini almış idik. Bu izlenimi Şeyhoğlu üzerinde yaptığımız araştırmalar daha güçlü bir kanı ve *Kabusnâme*'nin *Kahire* nüshası üzerinde yaptığımız incelemeler de kesin bir yargı hâline getirmiştir.

Bu gün *Mısır*'da Kral Kitaplığı'nda Germiyanoğlu Süleyman Şah adına çevrilmiş olan *Kabusnâme*'nin tam bir nüshası bulunmaktadır. Eserini yeri düştükçe

---

[2] Bk. O. Şaik Gökyay yayımı s. VIII. XIII.

[3] Bk. Zeynep Korkmaz, *Kabus-name ve Marzuban-name çevirileri kimindir?* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1966, s. 267-278.

Levent Şahverdi Arşivi

hocası, Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahâr*'ından ve *Ferhenknâme-i Sa'dî*'si'nden aldığı parçalar ile de bezeyen mütercim, harekeli güzel bir nesihle yazılmış olan bu nüshanın 44. babında adını, bu baba eklediği kendi manzum parçasında ise, hem adını hem de mahlâsını vermektedir. O parçanın mütercim adı ile ilgili yerlerini buraya olduğu gibi aktarıyoruz:

Yp. 97a: *"pes hakikatde hîç göñül bilüsüz ve ādemîlik söz olmaya. ve yazariken göñül seyrinde Sadr'üd-dîn za'îfe bir-kaç beyt yüz gösterdi ve yazıldı. tā mütākā kılanlar 'umîddür ki du'āyıla yād ideler, inşa'allahu te'alā.... .....*

bilü oldur kim anı bir bilesin / hakuñ emrine dāim yidilesin/
bir oldur kim anuñla kamu cāvid / deñizde balıg u hem gökde hurşîd/
ki Şeyhoğlu *acep söz söyleyübdür / sanasın sihr-i mutlak eyleyübdür*

Yp. 97b'de:
hevādur ol ki sen gördüñ gitdüñ / sadādur ol ki'ālemde işitdüñ
veli çün bu aradan kim çıkasın / varup anda gözüñ açub bakasın
göresin kim hayālimiş bu'ālem / temām it Sadr'üd-dîn vallahu a'lem.

Görülüyor ki, Farsçadan Süleyman Şah adına çevrilmiş olan *Marzubânnâme* gibi, *Kabusnâme*'nin ilk çevirisi de *Hurşîdnâme* sahibi Şeyhoğlu'nun eseridir. Şeyhoğlu'nun asıl adının Mustafa mı yoksa Sadrüddîn mi olduğu noktasında, yukarıda adı geçen araştırmamızda yeterli bilgi verilmiş bulunmaktadır.

Batı dillerinden başka, Türkçeye de birkaç kez aktarılmış olan bu değerli eserin, başka yönlerden de ele alınıp işlenmesi gerekir. Sayın Gökyay'ın kendi ön sözünde işaret etmiş olduğu: "Kabusnamenin tahlili, edebiyatımızda büyük bir yer tutan bu soydan eserler ile karşılaştırılması ve Türk toplumunun belli bir devrinin türlü görüşlerinin bu yönden araştırılması "(Ön söz XVII) konularına, başkalarının yanında kendisinin de eğilmesi, bizim içten gelen bir dileğimizdir.

Yukarıdan beri tanıtmaya çalıştığımız *Kabusname* çevirisi ile kültür ve edebiyat tarihimize değerli bir eser daha kazandırmış olan sayın Gökyay'ı, eserinin ikinci basılışı dolayısıyla bir daha kutlar, aynı dolgunlukta daha başka eserlerini de bekleriz.

Türk Dili, S. 188 (Mayıs 1967), s. 664-667

Levent Şahverdi Arşivi

ESKİ TÜRK ŞİİRİ

Reşid Rahmetî Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. Seri no: 45. Ankara TTK. Basım evi 1965, XII+506 s.

Rahmetli Ord. Prof. Reşid Rahmetî Arat'ın *Eski Türk Şiiri* başlığı altında yayımlanmış olan bu eseri, eski Türk dili ve kültürü alanındaki malzemeyi, şimdiye kadar ele alınmamış yeni bir yönü ile değerlendirmiş bulunmaktadır. Rahmetli yazarın kızlarına ithaf etmiş olduğu bu eser, *Ön söz*'den sonra başlıca şu bölümleri içine almıştır: I. Mani Muhitinde Yazılan Eserler, II. Burkan Muhitinde Yazılan Eserler, III. İslâm Muhitinde Yazılan Eserler, IV. Nazım İle İlgili Parçalar; Notlar ve Tıpkıbasım.

Eserin Ön Söz'ünde, bir milletin sahip olduğu kültür mahsullerinin oluşum ve gelişmelerinde rol oynayan karşılıklı etkiler ile bunlara katılan millî ibda ve icad kudretine dokunulmakta; şiirin manevî varlıklar içindeki yeri belirtilmektedir.

Türk şiirinin gelişme seyrindeki bir dönemi aydınlatmak bakımından yararlı olacağı düşüncesi ile, şimdiye kadar geniş Türk çevresince bilinmeyen Türk şiirinin VIII.-XIII.. yüzyıllar arasında yazılmış en eski örneklerini bir araya getirdiğini bildiren yazar, bundan sonra esere alınan malzeme üzerinde hangi yönlerden durulduğunu belirtmiştir.

Eserde, islâm öncesi Türk şiirinden yalnız Mani ve Burkan çevrelerinde yazılmış olanlar yer almıştır. Şamanlık çevresinde meydana getirilmiş olanlar üzerinde kesin bilgi edinmek imkânı olmadığından, bu türlü malzeme kitaba sokulmamıştır. Ancak, yazar bu münasebetle önemli bir noktaya parmak basmıştır. O da *Divanu Lûgat-it-Türk*'te verilen örneklerden eski Şamanlık devrine ait olanlar ile, bu gün eski geleneklerini hâlâ devam ettirmekte olan Türk kavimlerindeki şiirlerden yine o devre ait olanların ayrılıp ortaya çıkarılması hususudur. Bundan sonra, şiir ve şiir sanatı ile ilgili kavramları karşılayan Eski Türkçe kelime ve deyimler üzerinde durulmuştur. Biz burada, nazım sanatı ile ilgili *koşug, kojañ, koşma, takşut, takmak, ır/yır, küg, şlok kavi, baş, başik* terimlerinin anlam ve kullanılış yönünden metin ve kaynaklara dayanan açıklamalarını, gerekli yerlerde de tarihî gelişmelerini bulabilmekteyiz. Bu bölümde, mevcut malzemeden isimleri tespit edilebilen eski Türk şiir sanatının başlıca şahsiyetleri üzerinde de imkân nisbetinde durulmuştur. Bu değerlendirme sayesinde, eski Türk şiirinin Apınçur Tigin, Kül Tarkan, Sıngku Seli Tutung, Ki-ki, Pratyaya Şiri, Asıg Tutung, Çısuya Tutung, Kalım Keysi, Çuçu, Yusuf Has Hacib gibi önemli şahsiyetlerini ilk defa toplu olarak birarada bulabiliyoruz. Yine bu değerlendirme sayesinde, *Divanu Lûgat-it-Türk* vasıtasıyla en eski Türk şairi olarak tanıdığımız Çuçu'dan daha eski ve daha başka şair ve nâzımlarımız bulunduğunu da öğrenmiş oluyoruz.

Bölümlerde metinler için yapılan açıklamalardan da anlaşıldığına göre, eski Türk şiirine temel olan malzemenin bir kısmı daha önce Uygur devrini ele alan başka eserlerde parça parça yayımlanmış bulunmaktadır. Bunlar, A.von Le Coq'un *Türkische Manichaica aus Chotscho;* W. Bang'ın *Manichäische Hymnen, Muséon* XXXVIII; W.Bang-A.von Gabain'in, *Türkische Turfan Texte I, III;* R. Rahmetî Arat'ın, *Türkische Turfan Texte VII* gibi eserleridir. Bunlardan alınmış olanlar dışında

Levent Şahverdi Arşivi

esere girmiş bulunan malzeme ise, *British Museum* ve *Berlin Bilim Akademisi*'nde bulunan yayımlanmamış Uygur devri malzemesinden ayıklanıp biraraya getirilmiştir.

Eserin I,II ve III. bölümlerinde, ilkin, her bölüme giren eserlerin tümü üzerinde dikkatli bir incelemeye dayanan toplu bilgiler verilmiştir. Sonra, esere alınan her metin başlıca özellikleri ile tanıtılmış, daha sonra da metinlerin çevriyazılı asılları ile bu günkü dile çevirileri yer almıştır. Yazar, gerek bölümlerin başlarına koyduğu toplayıcı bilgilerde, gerek metinlerin tavsifi sırasında, bunların kendi özel araştırma alanı dışında kalan edebî tahlil ve değerlendirme işine girişmemiştir. Ancak, bunun dışında kalan hususlardaki inceleme ve değerlendirme işinde, bir dilcinin yapması gerekli olanları tam bir vukufla yerine getirmiş bulunmaktadır. Metinlerin çevirisinde asıllarına bağlı kalma titizliği gösterilmiş olmasına rağmen, çeviri sanatının gerektirdiği incelikler başarı ile uygulanabilmiştir.

Kitabın, "Mani Muhitinde Yazılmış Eserler" (s. 1-59), bölümünde dikkatli bir incelemeye dayanılarak verilmiş olan bilgilerden, Mani çevresi şiirlerinin, şimdiye kadar her hangi bir manzum eserde görmeye alışık olduğumuz çerçevenin dışında kaldığı, bunların nazım şekilleri ve nazım ahengini kuran unsurlar bakımından değişik biçimler aldığı anlaşılıyor. Bunlara bir türlü şekilsiz nazım denebilmektedir. Bu parçalarda ses ahengi, bir yandan ses benzerlik ve birliğine dayanan kafiyeler, bir yandan da kelime ve mısraların tekrarı ile sağlanmakta; böylece, bu devir şiirinde de halk şiirinin ayrılmaz bir unsuru olan musikîye fazlasiyle dayanılmış olduğu görülmektedir. Üçü ilâhî, biri medhiye, biri cehennem tasviri ve biri de ölüm tasviri olan yedi metinden *Tañ Teñri* başlığını taşıyanı, şiirdeki musiki unsurunun güzel bir örneğini vermektedir. Mabetlerde müzik âletleri ve davulun eşliğinde okunan ilâhîde *Tañ Teñri (Tan Tanrı)* ibaresinin yirmi defa tekrarlanmış olması, ilâhiye gerçekten ulvî hisleri derinleştiren bir davul senfonisi katmıştır. Bu devir manzum parçalarında görülen önemli bir özellik de, mısraların, hece sayısı bakımından önce yavaş yavaş yükselip sonra yine yavaş yavaş alçalarak ses perdelenmesi yolu ile sahip oldukları ahenktir. Bu parçalarda, birkaç defa veya daha çok tekrarlanan ara mısraların bulunuşu, bir yandan ibadet şiirlerindeki tekrarların etkisini, bir yandan da şiir ile musikiyi birleştirme tekniğindeki özelliği ortaya koymaktadır.

Yazar, Mani çevresi şiirlerinin özelliklerini belirten açıklamaları dolayısıyla, önemli bir noktaya daha dokunmuştur. Bu da, bu devir malzemesi üzerinde edebiyatçı ve sanatçı gözü ile yapılacak incelemelerin, eski Türk şiirinin özel durumunu ortaya koymaktan başka, yeni Türk şiirinin gelişme yönüne de ışık tutabileceği hususudur.

Metinler içinde, nazım tekniği ve nazım şekilleri bakımından üzerinde hassasiyetle durulması gerekenler vardır. Ayrıca bu şiirlerde yer yer Mani dininin ışık ve aydınlık umdeleri de yer almıştır. Parçalardan bir kısmı bunları yazan nâzım ve şairlerin isimlerini vermiş olmak bakımından da değer taşımaktadır. Mani çevresi şiirleri arasında dinî konulardan sıyrılıp beşerî aşk konusunu işleyen parçalara da rastlanabiliyor. Türk edebiyatındaki üçlü nazım şeklinin ilk örneği olarak nitelendirilen aşağıya aktardığımız parça; yazarca, lirik Türk şiirinin en eski örneklerinden biri olarak nitelendirilmiştir:

	Çevirisi
1. *a*	a .....
adınçığ amrak	emsalsiz sevgilim .....
amrak öz-kiem	sevgili canım .....

Levent Şahverdi Arşivi

2. *ḳasınçığımın öyü ḳadğurar men* *ḳadğurdukça ḳaşı körtlem* *ḳavışığsayur men.*	Yavuklumu düşünüp hasret çekiyorum hasret çektikçe, kaşı güzelim, kavuşmak istiyorum.
3. *öz amraḳımın öyürmen* *öyü evirür men ödü.....çün* *öz amrak (ımın) öpügseyür men.*	Öz sevgilimi düşünüyorum; düşünüp-düşünüp.... durdukça, sevgilimi öpmek istiyorum.
4. *barayın tiser baç amraḳım* *baru yime umaz men* *bağırsakım.*	Gideyim desem, güzel sevgilim, gidemiyorum da; merhametlim.
5. *kireyin tiser kiçigkiem* *kirü yime umaz men* *kin yıpar yıdlığım.*	Gireyim desem, küçücüğüm, giremiyorum da; anber, misk kokulum.
6. *yaruk tengriler yarlıḳazun* *yavaşım birle* *yaḳışıpan adrılmalım.*	Nurlu tanrılar buyursun; yumuşak huylum ile birleşerek, bir daha ayrılmıyalım.
7. *küçlüg priştiler küç birzün* *közi karam birle* *külüşigin oluralım.*	Kudretli melekler kuvvet versin; gözü karam ile güle güle oturalım.

"Burkan Muhitinde Yazılan Eserler" (s. 61-242) bölümünde 25 eserden aktarılmış 1400 mısralık metin verilmiştir. Bunların bir kısmı Uygur devri yazma mecmualarından bir kısmı da basma eserlerden alınmıştır. Hemen hepsi dinî metinlerdir. Din havasına aşina zaviye sakinleri veya din adamlarınca kaleme alınmıştır. Müstensih ve yazarlar kısmen bellidir. Parçaları kaleme almış olanlar, yalnız Türkçe yazmakla yetinmeyip, onları manzum ve edebî çerçeveye sokmakla aynı zamanda Türk edebiyatına da hizmet etmişlerdir. Parçalar arasında çeviri olanlar da vardır.

Bundan önceki bölümde olduğu gibi, bu bölümde de, manzume ve şiirlerin, hece ve mısra sayıları, nazım şekilleri iç ve son kafiyeler bakımından şematik olarak gösterilmiş olması, okuyucuya, nazımla ilgili yönlerin bir anda kavranması kolaylığını sağlamaktadır.

Türkçede sekizlik nazım şekillerinin ilk örneklerini bu devir metinlerinde bulmaktayız (bk. s. 68). Bunlar arasında mısra başları ve sayıları, Uygur (Sogod) alfabesinin sırasına ve sayısına göre tanzim edilmiş manzumeler de vardır. Üçlük, dörtlük vb. nazım şekilli türlerde rastlanan mısra başı kafiyeleri, eski Türk şiirinin önemli bir özelliği olarak bu devir şiirlerinde de yer almıştır. Dinî manzumelerin sonlarına eklenmiş olan hâtime duaları, bu manzumelere başka bir yönden de değer katmıştır. Parçaların hangi maksatlar ile yazdırılmış olduklarını gösteren bu dualarda, devrin hükümdarı ile hükümdar ailesi ve ileri gelenleri hakkında birtakım kayıtların bulunması, bu devir malzemesini tarihî bakımdan da değerli kılmıştır.

Esere alınan malzeme, bu alanda meydana getirilmiş olanların hepsi olmamakla birlikte, merhum yazarın belirttiğine göre, bize bu devirdeki Türk şiiri ve bununla ilgili sorunlar üzerinde bir fikir vermeye yetecek niteliktedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu bölüme alınmış olan metinlerden ve rahmetli A r a t'ın yer yer yapmış olduğu değerli açıklamalardan, bu devir şiir ve edebiyat dilinin durumunu da öğrenmekteyiz. Burada, Burkan devri şiir ve edebiyat dili için ileri sürülen görüşler, Uygur devri dili için şimdiye kadar şiir dışı malzemeden elde edilen sonuçları, derin bir ifade gücü isteyen şiir dili yolu ile daha da perçinlemiş bulunmaktadır. Yazarın bu noktadaki görüşü şöyledir: Daha geniş bir kültür çerçevesinde ve daha kalabalık bir aydınlar sınıfını içine alarak Burkan merkezlerinde gelişmiş olan Uygur medeniyeti, öteki alanlarda olduğu gibi edebiyat alanında da ilerlemiş ve birçok yeni kavramları karşılamaya elverişli bir yazı dili meydana getirmiştir. Burkan felsefesi gibi en çetin bir alanı benimsemek için uğraşmış olan bu Türk topluluğu, Türk düşüncesi, dili ve edebiyatı için gelecek birçok yüzyılları üzerinde taşımaya kabiliyetli sağlam bir temel kurabilmiştir. XI. yüzyıldaki Türk-İslâm eserlerinin mükemmelliği bu devirde elde edilen başarılar ile ilgilidir.

"İslâm Muhitinde Yazılan Eserler" (s. 243-267), bölümünde *Turfan* ve yöresindeki kazılardan elde edilen bir mecmua içinde bulunan ve büyüklükleri 2-6 dörtlük arasında değişen altı parça yer almıştır. Nazım ve ifade şekilleri ile, daha sonraki halk edebiyatı ürünlerini andıran bu manzumeler eski ile yeni arasında bir bağ vazifesi görebilmektedirler. Konu bakımından da dinî değillerdir. "Ağıt", "ayrılış", "arkadaşlık", "bilgi", "fazilet", "iyilik" vb. başlıklardan da anlaşılacağı üzere, bunlarda ahlakî, insanî ve sosyal konular yer almıştır. Ölen bir beyin ağzından, ağlar durumdaki anasının, genç karısının ve iki çocuğunun tasvirini veren aşağıya aktardığımız parça, bu devir şiirinin ifade gücü hakkında da bir fikir verebilecek niteliktedir:

	Çevirisi
1. *aḳlar bulıt örlep kükirep*	Ak bulutlar yükselip, gürleyerek,
alḳuḳa mu ḳar yaġurur	her tarafa kar mı yağdırır;
aḳ bir saçlıġ ḳarı anam	ak saçlı o ihtiyar annem
açıyu mu yaşların aḳıdur	acılar içinde mi göz yaşlarını akıtır.
2. *ḳaralar bulut örlep kükirep*	kara bulutlar yükselip, gürleyerek,
ḳar mu yaġmur ol yaġurur	kar mı, yağmur mu yağdırır;
ḳarı yaşlıġ ol anam	o ihtiyar yaşlı annem
ḳayġuda mu yaşın aḳıdur	kaygı içinde mi göz yaşlarını akıtır.
3. *yazḳı bulut yaşlap kükürep*	Bahar bulutları şimşek çakıp, gürleyerek
yaġmurlar mu ol yaġıdur	yağmurlar mı yağdırır;
yaşı kiçig alġanlarım	yaşı küçük aldıklarım
yaşların mu aḳıdur	göz yaşları mı akıtır.
4. *küzki bulıt kükürep örlep*	Sonbahar bulutları gürleyip, yükselerek,
köp mü yaġmur ol yaġıdur	çok mu yağmur yağdırır;
könül taşım iki kiçig	gönlümün taşı, iki küçük
köz yaşların mu ol aḳıdur	göz yaşlarını mı akıtır.

Eserin dördüncü bölümü nazımla ilgili parçalara (s. 269-305) ayrılmıştır. Bu bölümde ata sözleri ile bir fal kitabının metni yer almaktadır. Kalıplaşmış anlamların şekillendirilmiş birer ifadesi olan ata sözlerinde, aynı zamanda manzum birer birlik söz konusu olduğundan, yazar, isabetli bir kararla eserine eski ata sözlerini de katmış bulunuyor. Ne yazık ki, bu bölüme ve İslâm dışı Türk çevresine sokulabilecek örnekler

Levent Şahverdi Arşivi

14'ü geçememiştir. Yazar bu bölümde yaptığı açıklamalar sırasında, ileride ata sözleri konusunda yapılması gerekli araştırmaların niteliğine de dikkati çekmiş; Türk ruhuna ve bu ruhun yoğurduğu dil yapısına uygun olan ata sözlerinin taklit yolu ile geliştirilebileceği noktasına işaret etmiş bulunmaktadır.

Daha önce Türk Turfan Metinleri serisinin I. cildinde yayımlanmış olan fal kitabı, doğrudan doğruya manzum bir eser değildir. Yazar onun nazımla ilgili örnekler arasına alınmış olmasını, falın kendisinden beklenilen istifade ile orantılı olarak, uygun bir söyleyiş biçimine bürünmüş olması ile açıklamaktadır.

Eserin 307-438. sayfaları arasında yer alan 'Notlar' bölümünde, her metin için çeviri dışında gerekli dil açıklamaları yapılmıştır. Kelime ve deyimler üzerindeki açıklamalar dolayısıyla, gerektikçe bunların etimolojileri, anlam değişme ve gelişmeleri de ele alınmış; kaynaklardaki yerleri belirtilmiştir. Bu arada daha önceki yayınlarda yer alan yanlışların düzeltilip, eksiklerin tamamlandığı da görülüyor. Eserde 131 sayfalık bir yer kaplayan bu bölüm, aynı zamanda metinlerin değerli bir sözlüğü niteliğindedir. Uygur devrinin ve Türk dilinin tarihî sözlüklerini hazırlayacaklar için de işlenmiş ve değerlendirilmiş hazır malzeme durumundadır. Ayrıca, rahmetli A r a t'ın sahip olduğu meslekî titizliğin, bilgi ve yetkisinin her zaman takdirle anılacak örneklerinden biridir.

Eserin sonuna eklenmiş olan 63 sayfalık tıpkıbasım, okuyucuları ve malzeme üzerinde başka yönlerden duracak olanları, doğrudan doğruya kaynaklar ile karşı karşıya getirmektedir.

Yukarıdaki tanıtıcı bilgilerden sonra, eserin bütünü üzerindeki yargımızı şu cümlelerde toplayabiliriz: *Eski Türk Şiiri* adlı eser, Eski Türkçe alanında birinci derecede yetkili olan bir dilcinin, kendi dalında meydana getirebileceği mükemmel eserlerden biridir. Kitap, dilcilerden başka, edebiyatçıları, şiir sanatı ve halk şiiri ile uğraşanları, din tarihçilerini, bir dereceye kadar da tarihçileri ilgilendirmektedir. Eser içine alınmış olan malzemenin, ileride edebiyat ve şiir sanatı bakımından yapılacak tahliller ile ayrıca değerlendirilmesi, edebiyatla uğraşan sayın meslektaşlarımıza düşen bir görevdir. Bu görevin yerine getirilmesi, hem edebî yönden hiç el sürülmemiş olan bu eski devri daha iyi aydınlatacak, hem de rahmetli A r a t'ın hatırasına sunulmuş değerli bir hizmet olacaktır.

Türkoloji Dergisi, C. III/1 (Ankara 1968), s. 143-149; *Oriens,* vol. 20 (Leiden 1968-1969), s. 446-470.

Levent Şahverdi Arşivi

ALİ ŞİR NEVAÎ

Agâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî*, I. cilt: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği. TDK yayınlarından Sayı: 239, Ankara TTK. Basım evi 1965, XIII+306 s.; II. cilt Divanlar: 4 Türkçe, I Farsça divan, TDK. yayınlarından Sayı: 244, Ankara TTK. Basım evi 1966, VIII+272 s. III. cilt Hamse, TDK yayınlarından sayı: 253, TTK, Basım evi Ankara 1967.

Bilindiği üzere, İslâmlıktan sonraki Orta Asya edebî Türkçesinin Çağatay kolunu temsil eden en ünlü şair Ali Şir Nevâî'dir. Türkiye içi ve Türkiye dışı Türkoloji alanında, doğrudan doğruya veya dolayısıyla Çağatay Türkçesi ve Ali Şir Nevâî üzerine yapılmış çeşitli yayınlar vardır. Ancak, bunların hemen büyük bir kısmı Nevâî'yi birer yönü yahut Çağatay Türkçesi dolayısıyla ele almış yazı ve araştırmalardır. Özellikle bizde, Ali Şir Nevâî'yi, onun Türk edebiyatına yaptığı hizmet, Türk kültür dünyasında bıraktığı etki ve uyandırdığı yankı ölçüsünde ele alacak, kişiliğini ve sanatını devrin tarihî ve sosyal şartları içine yerleştirerek ve eserlerinin tümüne dayandırarak inceleyecek araştırmalara ihtiyaç duyulmakta idi.

9 Şubat 1941'de doğumunun 500. yıl dönümünde yapılan anma töreni dolayısıyla başlamış olan umut verici yayın ışıltıları ne yazık ki kısa zamanda sönmüş; bu konudaki araştırmalar rahmetli Fuad Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Çağatay Edebiyatı* ve Zeki Velidî Togan'ın *Ali Şir Nevâî* maddeleri bir yana bırakılırsa, yalnız İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin öğretim alanındaki çalışmalarına ve bununla ilgili belirli yayınlara bağlı kalmıştır.

Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu, 1963 yılındaki toplantılarından birinde, o zamanki Gramer Kolu başkanının teklifi ile, Nevâî'nin 9 Şubat 1966'ya rastlayan 525. doğum yıl dönümü için, onun hayatını, sanatını, kişiliğini ve eserlerini tanıtacak dolgun bir eser hazırlatılmasını karar altına almış bulunuyordu. İşte Türk Dil Kurumunun, sayın Agâh Sırrı Levend'e hazırlatmış olduğu yukarıdaki üç ciltlik eser, bu mutlu kararın başarıya ulaşmış bir sonucudur.

Yazarın özel programı gereğince dört cilt olarak tasarlanmış ve üç cildi yayın alanına çıkmış bulunan eserin, 1. cildi geniş ölçüde Ali Şir Nevâî'nin hayatını sanatını ve kişiliğini ele almıştır. 2. cildi şairin dört Türkçe ve bir Farsça divanından seçilmiş parçaları içine alır. 3. cilt Hamsesidir.

Eserlerin güzel bir baskı ile, iç açıcı birer cilt içinde verilmesi, cilt kapakları ile başlık sayfalarına Ali Şir Nevâî'nin birer baş minyatürünün konmuş olması, eserlere yer yer şairin nefis yazma eserlerinden alınmış birkaç siyah ve renkli minyatürün de eklenmesi, bu yayınlara Ali Şir Nevâî'nin kişiliğine yaraşır bir güzellik kazandırmıştır.

Eserin 1. cildi başlıca şu ana bölümleri içine almaktadır:

Giriş, Nevai'nin Yetiştiği Çağ, Nevai'nin Hayatı, Nevai'nin Sanat Hayatı, Divanları, Nevai'nin Hamsesi: Hayretü'l-ebrar, Ferhad ü Şirin, Leyli vü Mecnun, Seb'a-i Seyyare, Sedd-i İskenderî; Nevai'nin Sanatı ve Kişiliği, Nevai ve Dil, Nevai ve Edebiyat, Nevai ve Herat, Edebi Çevresi, Fikrî Hayat, Özel Hayatı ve Karakteri, Nevai ve Aşk, Nevai'nin Ünü ve Etkisi, Nevai'nin Eserlerine Toplu Bir Bakış; Bibliyografya ve Nevai Çalışmaları, Kitap Adları Dizini.

Levent Şahverdi Arşivi

2. ciltte Nevâî'nin dört Türkçe ve bir Farsça divanından seçilmiş metinler vardır.

3. ciltte ise Nevâî'nin hamsesini meydana getiren *Hayretü'l - ebrâr Ferhâd ü Şîrîn, Leylî vü Mecnûn, Seb'a-i Seyyâre* ve *Sedd-i İskenderî* mesnevîleri yer almıştır.

Yukarıdaki bölümlerden de anlaşılacağı üzere, eserin 1. cildinde Nevâî, geniş bir inceleme sınırı içinde ele alınmış, türlü yönleri ile şimdiye kadar bu konuda yazılmış olanlardan da yararlanılmakla birlikte, asıl eserlerinden çıkarılan sonuçlara dayanılarak değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bu cildin sonuna eklenmiş olan 36 sayfalık (s. 258-294) bibliyografya ile, ayrı bölümlerde gerektikçe bu eserlere yapılan göndermeler, araştırmaya emeğini karşılayan bir değer katmıştır.

Ön söz, Açıklamalar ve *Giriş* bölümlerinde, okuyucularına eseri hazırlarken göz önünde tuttuğu hususlar ile, izlenen yolları ve inceleme yöntemini açıklamış olan yazar; bundan sonraki bölümle, yine bir 'giriş' niteliğinde olmak üzere Nevâî'nin yetiştiği çağı ele almıştır. Bu bölümde Türkistan'ın XV. yüzyıldaki durumu, kültür merkezleri, edebî dil olarak Farsçanın yaygınlığı, Nevâî'den önce Orta-Asya'nın edebî dili ve Türk edebiyatının gelişmesi konularında Nevâî'nin hayatı, sanat ve kişiliğine temellik edecek toplu bilgiler verilmiştir. Bu ana bölümün "Nevai'den önce Orta-Asya edebî dili" başlığını taşıyan alt bölümünde, Orta-Asya'nın Uygurcadan Çağataycaya uzanan edebî dil devirleri özetlenmiştir. Bu özetleme sırasında Hakaniye ve Harezm Türkçesi ürünlerinden başka, Altınordu-Kıpçak Türkçesi ile, Memlûk saltanatının hüküm sürdüğü bölgelerde yazılmış Kıpçak ve Oğuz-Kıpçak özellikli eserler de sıralanmıştır. Böylece, Karahanlı-Çağatay Türkçeleri arasında uzanan devirlerin eserler yolu ile toplu bir tablosu çizilmeye çalışılmıştır. "Türk edebiyatının gelişmesi" (s. 25 v öt.) başlığını taşıyan alt bölümde ise, çizilen bu tablo yine belirli eserler yolu ile Harezm Türkçesinin kapandığı ve Çağatay Türkçesinin başladığı noktadan ele alınıp. Ali Şir Nevâî devrine kadar uzatılmış bulunuyor.

29-47. sayfalar arasındaki "Nevâî'nin Hayatı" bölümünde, Nevâî'nin çocukluk, gençlik, yiğitlik ve olgunluk çağları, çağdaş kaynakların verdiği bilgilerden ve Nevâî'nin kendi eserlerindeki kayıtlardan yararlanılarak, ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

Bundan sonraki bölümde, henüz çocuk denilecek yaşta iken edebiyata merak etmiş ve gazeller yazmaya başlamış olan Nevâî'nin, şiir ve sanat hayatına ait gelişmeler ele alınmıştır. Bu münasebetle, şairin hayatının dört ayrı devresinde yazmış olduğu şiirlerden oluşan Türkçe divanları ile Farsça divanı ve bu divanlardaki şiirlerin nitelikleri üzerinde de durulmuş; bu konuda toplu ve doyurucu bilgiler verilmiştir. Yazar bu bölümde, kaside ve gazelde Nevâî'nin kendisine üstâd olarak tanıdığı Çağatay şairlerinden Lütfî ve Sekkakî ile, Fars şairlerinden Emir Hüsrev, Hafız Şirazî ve Camînin Nevâî üzerindeki etkileri ile, Nevâî'nin onlar hakkındaki görüş ve düşüncelerine de yer vermiştir.

Nevâî'nin *Hamse*'si (s. 75-178) üzerinde durulurken, bir yandan *Hamse*'yi meydana getiren eserlerden *Hayretü'lebrâr, Ferhâd ü Şîrin, Leylî vü Mecnûn, Seb'a-i Seyyâre, Sedd-i, İskenderî*; konuları, bölümleri ve edebî yönleri ile tanıtılmış; bir yandan da mesnevîde Nevâî'ye üstatlık etmiş olan Nizamî ile Dehlevî'nin aynı nitelikteki eserleri ele alınarak, bunlar, konu ve muhteva bakımından Nevâî'ninkiler ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma sayesinde, okuyucu, Nevâî 'nin eserlerini, ötekilerin alelâde birer taklidi veya çevirisi olmaktan kurtarıp, orijinal birer eser hâline koyan

Levent Şahverdi Arşivi

yönleri ile izleyebilmektedir. Yazar, Nevâî'nin sanatı ve kişiliği üzerindeki, karşılaştırma ve eser tahlillerine dayanarak vermiş olduğu yargılarını asıl bundan sonraki ana bölümde, "Nevâî'nin Sanatı ve Kişiliği" bölümünde toplamıştır. Yazarın bu konuda varmış olduğu sonuçlara göre: Nevâî'nin şairliği gazellerinde, olgunluğu terci, müstezad, muhammes vb.'de; ustalığı da mesnevîlerinde görülmektedir. Onun eserlerinde birlik, gerçekçilik, düzen, mantık ve ölçü fikri hâkimdir. Gerçi o, ilk gazellerini gençlik heyecanı içinde gönlünün sesini dinleyerek yazmıştır. Fakat, çeşitli olayların etkisi altında gözlerini iç âlemden dış âleme çevirmek zorunda kalınca, daha başka düşüncelerin ve üzüntülerin bulunduğunu görmekte gecikmemiş; böylece kalemini kamu yararına kullanmayı amaç edinmiştir. Gerçekten de Nevâî, XV. yüzyılda Çağatay edebiyatını yalnız altın devrine ulaştıran bir şair olmakla kalmamıştır. Onun, eserlerinde türlü toplum ve ahlâk sorunlarına samimiyet ve hassasiyetle eğilmiş olması, Hüseyin Baykara ile olan dostluktan öte yakınlık ve arkadaşlığı, devlet hizmetindeki yeri, eserlerini devrinin sosyal tarihi için de değerli birer malzeme hâline getirmiştir. Nevâî'nin eserlerindeki bu özelliği bir dereceye kadar da onun edebiyat anlayışına bağlamak gerekir. Nevâî, sanatın 'hüner' ve 'marifet' göstermekten ibaret sayıldığı bir devirde, anlama da değer vermesini, fikri esas almasını bilen bir şair olmuştur. Bu sebeple onun fikir hayatında da büyük bir zenginlik göze çarpar.

Yazar, kitabın bundan sonraki bölümlerinde, Nevâî'yi 'Nevâî ve edebiyat', 'övme ve övünme', 'Nevâî ve Herat', 'edebî çevresi', 'fikrî hayatı', 'özel hayatı ve karakteri', 'Nevâî ve aşk', 'ünü ve etkisi' yönleri ile işleyip değerlendirmiş bulunmaktadır. Böylece, tek başına bir devri temsil edebilecek değerde üstün bir şair, yüksek bir sanatçı olan Ali Şir Nevâî, bu eserle, yetkili bir kalemde lâyık ve toplu ifadesini bulmuştur. Şurasını da belirtelim ki, Ali Şir Nevâî'yi daha çok edebî yönleri ile ele almış olan böyle bir eserin, edebî tahlil ve değerlendirme işi, asıl edebiyatçı meslektaşlarımıza düşen bir görevdir. Bu bakımdan biz, eserin bu yöndeki daha derinlemesine tahlillerini onlara bırakıyoruz.

Eser üzerindeki olumlu görüşlerimizi ana çizgileri ile böylece belirttikten sonra, şimdi de kitabın dil konuları ile ilgili bölümlerinde dikkatimizi çeken birkaç noktaya işaret etmek isteriz:

Sayın yazar, "Nevâî'den Önce Orta-Asya Edebî Dili" başlığını taşıyan alt bölümde, Orta-Asya'nın Uygarcadan Çağataycaya uzanan edebî dil devrini ana hatları ile özetlemeye çalışırken, bir yerde, dil tarihi yönünden pek açık ve kesin diyemeyeceğimiz bir görüşe de yer vermiştir: "Hakaniye Türkçesi, Orta-Asya edebî dili olarak ürünlerini verdiği bölgelere göre filolojik farklar ve özellikler gösterir. Harezm, Oğuzca ögelerin daha çok bulunduğu bölgedir"; "*Anonim Tefsir* ve Ahmet Yesevî'nin halka hitabettiği için daha sade bir dille kaleme aldığı *Divan-ı Hikmet*'i, Hakaniye Türkçesinin XII. yüzyıl ürünleri arasında yer alır" (s. 18) cümlelerinde olduğu gibi.

Dil tarihi ve lehçeler ile uğraşanlar pek iyi bilirler ki, Hakaniye Türkçesi, ürünlerini verdiği bölgelere göre filolojik ayrılıklar ve değişik özellikler göstermeye başladığı andan bu yana, artık Hakaniye Türkçesi olmaktan ve Hakaniye Türkçesi adını almaktan çıkmış bulunmaktadır.Yer ve zaman ayrılıkları ile etnik farklılaşmadan ileri gelen lehçe ayrılıklarına, sosyal ve tarihî gelişme şartlarına uyarak meydana çıkan yeni kollar, bu durumları ile ilgili olarak, elbette ki yeni birtakım adlar almışlardır. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

bakımdan, Harezm alanında meydana getirilmiş bulunan edebiyat ürünleri, ilk devirleri ile de olsalar Hakaniye Türkçesi sınırlarının dışında kalırlar. Orta-Asya'nın belirli bir bölgesinde belirli nitelikleri ile bir yandan XIII. yüzyıla kadar Hakaniye Türkçesi devam edegelirken, bir yandan da Harezm bölgesinde XII. yüzyıldan başlayarak, yeni şartlar altında Hakaniye Türkçesinden ayrı bir kol, Harezm Türkçesi teşekküle başlamıştır. Bu sebeple, *Anonim Kur'an Tefsiri*, Hakaniye Türkçesinin değil, Harezm Türkçesinin ürünleri arasında yer alır. Ağızdan ağıza dolaştığı için dil saflığını kaybetmiş olan Yesevî hikmetlerinin toplandığı *Divan-ı Hikmet* de, aslında yine Harezm bölgesinin ve Harezm Türkçesinin ürünlerindendir. Sayın Levend'in bu bölümdeki açıklama ve görüşlerinde yer yer, A. Samoiloviç'in etnik ayrılıkları ve tarihî gelişme şartlarını dikkate alan lehçe sınıflamasından çok, Fuad Köprülü'nün, bu ayrılıkları pek dikkate almayan daha genel nitelikteki ve düzeltilmesi gerekli sınıflamasının etkisinde kaldığı görülüyor.

Eserin 19 sayfasında 'Çağatayca' teriminin ifade ettiği edebî anlam üzerinde durulmaktadır. Bu münasebetle, 'Çağatay' ve 'Çağatayca' terimleri arasındaki münasebete ve bu terimin geçirdiği anlam değişmelerine dair bilgi veren eserlere de göndermeler yapılması yerinde olurdu kanısındayız.

19. sayfada, Muhammed bin Kays'ın *Kanglı Sözlüğü* dolayısıyla verilmiş olan 18. nottaki eserlere, Fuad Köprülü'nün *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934 adlı eserinde yer almış olan *Harezmşahlar Devrinde Bir Türk Filoloğu: Muhammed bin Kays ve Eseri* (göst. e.s. 155-161) adlı önemli makaleyi de eklemek gerekir.

Harezmî'nin, British Museum'daki *Muhabbetnamesi*, transkripsiyonlu metin ve tıpkıbasım olarak yayımlanmış bulunduğundan, 21. sayfadaki 24. nota bir de, Tourkhan Gandjei (Turhan Gencevî)'nin, "Muḥabbat-nāma-i Ḫōrazmī", *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Nouva Serie, volumi* VI, VII, Roma 1958, s. 131-161 135-166; "Lessico del Muḥabbat-nāma", *Annali del' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, Nuova Serie, volume VIII, Roma 1959 s. 92-102 yayınlarını eklemelidir.

Kitap sonuna eklenmiş olan "Bibliyografya ve Nevai Çalışmaları" bölümünün esere kattığı değeri, tanıtmamızın başında belirtmiştik. Burada bibliyografya konusunda dikkatimizi çeken başka bir noktaya dokunmakla yetineceğiz:

Sayın yazarın, kitabının "Açıklamalar" bölümünde de belirttiği üzere, eserdeki "Bibliyografya" bölümü, sözlük ve gramerler bakımından geniş tutulmuş, lehçeler arasındakki ortak kelimeler ve kurallar dolayısıyla, başka lehçelerin sözlük ve gramerlerine de yer verilmiştir. Bizce, bu tutuma dayanan genişlik, bibliyografyaya gereksiz bir ağırlık yüklemiştir. Her hangi bir araştırıcının karşılaştığı özel güçlükler dolayısıyla, yardımcı olarak şu veya sözlüğe başvurması olağandır Gramer ve sözlük bakımından anlaşılmayan noktalarda, elbette konu dışındaki eserlere de başvurulabilir. Öyle ki, gerekirse ön söz ve açıklamalarda buna işaret de edilebilir. Ancak, pratik maksatlar ile kullanılan *Uygur Sözlüğü, Analytischer İndex, Alttürkische Grammatik, Divanu Lügat-it-Türk, Komanisches Wörterbuch, Kırgız Sözlüğü, Redhouse* gibi alan ve konu dışı birtakım eserlerin ayrıca bibliyografyaya katılması, bizce eserin bu yöndeki

Levent Şahverdi Arşivi

değerine gölge düşüren fazlalıklar olmuştur. Doğrudan doğruya Ali Şir Nevâî'yi konu edinen bir eserde, bibliyografyanın da yalnız Ali Şir Nevâî ve *Çağatay Türkçesi*'ne ait olması beklenirdi. Bir de, verilen bibliyografyanın eserde alfabetik sıra ile değil de, kronolojik sıra ile düzenlenmiş olması, bir yandan da eserlerin kolayca bulunamaması ve aynı yazara ait eserlerin başka başka yerlere düşmesi gibi pratik bir güçlük ortaya çıkarmıştır.

Eserin 191-211. sayfaları "Nevaî ve Dil" bölümüne ayrılmıştır. Bu bölümde Nevâî'nin dil anlayışını, Türk diline verdiği değeri ve bu alandaki hizmetini belirtmiş olan yazar, pek kısa bir şekilde Çağataycanın ve Nevâî'nin dil özelliklerine de dokunmuştur. Burada Nevâî'nin dili üzerinde üç etki tespit edilmiştir (s. 196): 1) Uygurcadan kalma eski kelimeler, 2) Batı lehçesinden geçen kelime ve ekler, 3) Fars dilinin kelime ve kuralları.

Sayın yazarın Nevâî'yi etkilediği ve Uygurca'dan kalma kelimeler olarak gösterdiği *arığ, asığ, bitik, ḳamuġ, ḳayu, ḳolmaḳ, öksük, öküş; -ġu/-gü, -ınç/inç* gibi kelime ve ekler, yalnız Nevâî'ye mahsûs olan kelime ve ekler değildir. Genel olarak Çağataycada yer almış olan kelime ve eklerdir. Bu bakımdan, söz konusu durum, bizce Uygurca'nın Ali Şir Nevâî'ye etkisi ile değil, doğrudan doğruya Çağataycanın meydana geliş şartları ve bu dile eski Türk yazı dilinden geçen ögeler ile ilgilidir. "Batı lehçesi"nden geçen kelimeler konusunda da biraz ihtiyatlı olmak görekir. Çünkü, gösterilen örneklerde bir dereceye kadar Batı Türkçesinin etkisi söz konusu olsa bile, bu şekillerin Çağataycada yer alışı biraz önce belirttiğimiz üzere, bir dereceye kadar da Çağataycanın kendi teşekkül durumu ile ilgilidir. Örnekler arasında, eserlere Batı Türkçesi alanındaki müstensihler eliyle sonradan girmiş özellikler de vardır.

Eserin "Nevaî ve Dil" bölümünde, "Çağataycadaki ekler ve zamirler yerine göre çeşitli görev alır (s. 201, 203)" gerekçesi ile *-ayın/-eyin* dilek kipi için verilmiş olan bilgiler düzeltilmeye muhtaçtır:

1) *sıpkarayın, barayın* örneklerindeki *-yın/-yin* ekleri, *-ay/-ey* dilek kipinin 'birinci şahıs zamirleri' değildir. 'Şahıs zamirleri' ve bunların zamanla ekleşmiş olan türleri, fiil çekimlerine girdikleri zaman, artık zamirlikten çıkmışlar, 'şahıs ekleri' olmuşlardır. Bu bakımdan, çekimli fiillerde şahıs zamirlerinden söz açılamaz.

2) Bunlardan '*-ay/-ey*' aynı zamanda 'tekil üçüncü şah. zamiri' de değildir. Yalnızca 'kip' ekidir. Bu kip üçüncü şahısta, sayın yazarın 'şahıs zamiri' diye göstermiş olduğu kişi ekini almaz.

3) Sayın yazar, burada şahıs ekleri almış *-ayın/-eyin* dilek kipi ekini bir yandan *-u/-ü* zarf-fiil eki ile, bir yandan da *-ġay/-gey* gelecek zaman eki ile bir tutmuştur. Oysa, sırf görünüş bakımından uygunluk gösteren bu eklerin yapıları bakımından birbirleri ile hiç bir ilişkileri yoktur. Buna göre 201. sayfada verilen:

yılda biş kün kim çemende açılur/on kün ötmey tofraġ üzre suçılur beytindeki *ötmey* kelimesi 'geçmez' anlamında değil 'geçmeksizin' anlamındadır. Yapısı da *öt-me-y-ü<ötmey* biçiminde, *-ma/-me* olumsuzluk eki üzerine gelmiş ve ikiz ünlü haline dönüşmüş bir zarf-fiil kuruluşu ile açıklanmalıdır. 202. sayfada verilen beyitlerdeki *ḳalmay* ve *baḳa almay* zarf-fiillerinin (ulaç) yapısı da böyledir ve *-ayın/-eyin* dilek kipi eki ile ilgileri yoktur. "Yukarıda kaydettiğimiz iki zamirden *-yın/-yin* zamiri ise aynı

Levent Şahverdi Arşivi

zamanda *ulaç ekidir* (s. 202)" şeklindeki açıklama dolayısıyla, sayın yazarın *ulaç* terimi ile belirttiği zarf-fiil eklerinin, yapı ve görevleri bakımından ne zamirler ile, ne de çekimli fiillerdeki şahıs ekleri ile hiçbir şekilde ilgili bulunmadıklarını özellikle belirtmek isteriz. Bunlar, zarf olarak kullanılan fiil şekilleri olduklarından, kişi ekleri alacak durumda değillerdir.

ki bu nev' uluġ işke urġay ilik mısrasındaki *urġay* fiilinde yer almış olan *-ġay/-gey* gelecek zaman eki ile, *-ay/-ey* dilek kipi ekleri de bir tutulamaz.

4) *bilmeyin, ḳılmayın* vb. zarf-fiillerdeki *-mayın/-meyin* ekleri ise, eski bir *-maḍın/-meḍin* ekinden *-ḍ-<-y-* değişimi ile oluşmuş bulunan türlerdir. Yapıları bakımından *-ayın/-eyin* ekleri ile aralarında hiçbir bağlantı kurulamaz.

5) Benzerlik edatı olan *dik*'in "aynı zamanda emir kipinin tekil 3. şahıs eki" ve "şart kipinin tekil 2. şahıs eki olarak" kullanıldığı yolundaki yargılar da düzeltilmeye muhtaçtır.

6) Türk dilinde 'iyilik kipi' diye bir kip bulunmadığı gibi (bk. s. 206), *körmedük bu nev' mehveş çābük ü ra'nā yigit* mısrasındaki *körmedük* fiili de *canum, hayatum, könglüm* örneklerinde olduğu şekilde iyelik durumu ile ilgili bir kuruluşta değildir. Bu fiil, 1. şah. çokluk çekimindeki alelâde bir görülen geçmiş zaman (şuhudî mazi)'dan ibarettir.

Eserin, gerek "Nevaî ve Dil" bölümünde, gerek 2. cilt sonuna eklenmiş olan yararlı "Sözlük" bölümünde, yer yer gramer bakımından düzeltilmeye muhtaç bu gibi noktalarla karşılaşılmaktadır. Eserde göze çarpan diğer bazı noktalar ise baskı yanlışı olarak gözden kaçmış bulunmaktadır.

Baştanbaşa metinlere ayrılmış olan 2. ve 3. ciltler, bilimsel metin yayını şartlarına uymamakla birlikte Nevâî'yi şiirleri ile tanımak isteyenler ve onun yazma hâlindeki eserlerinden doğrudan doğruya yararlanamamak durumunda olanlar için değerli bir hizmet olmuştur.

Ali Şir Nevaî adlı eseri ile, Türk edebiyatının doruğuna yükselmiş şahsiyetlerden biri olan Ali Şir Nevâî'ye gereken önemi vermiş ve Türk edebiyatı tarihine de değerli bir hizmette bulunmuş olan sayın yazarı kutlar, daha başka eserlerini bekleriz.

Türkoloji Dergisi, C. III/1 (Ankara 1968), s. 149-156.

Levent Şahverdi Arşivi

DIE DEUTSCHEN VERBEN MIT PRAEPOSITIONEN UND IHRE WIEDERGABE IM TÜRKİSCHEN

Dr. Heinz Kristinus, *Die Deutschen Verben mit Praepositionen und ihre Wiedergabe im Türkischen;* Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları no: 193-175, Ankara Üniv. Basım evi 1965, XIII+450 s.

Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Alman Dili ve Edebiyatı Kürsüsü ile Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yıllardır Alman dili uzmanlığı yapmakta olan Dr. H. Kristinus'un, 'Almancanın prepositionlu fiilleri ve bunların Türkçedeki karşılıkları' konusunu işleyen yukarıdaki eseri, bu alandaki büyük bir ihtiyacı karşılamış bulunuyor.

Yazarın Ön sözde belirttiği üzere, eser, başlangıçtakiler için yazılmış değildir. Belirli bir konudaki birçok cümleleri ve cümle yığınlarını içinde toplayan herhangi bir sözlük niteliğinde de değildir. Özellikle Alman dilinde derinleşmek isteyen Türklere, bu dilin en ağır ve önemli bir bölümü olan "prepositionlu fiiller" konusunda yardımcı olmak isteğinden doğmuş bulunmaktadır. Yıllarca süregelen sistemli ve sabırlı bir çalışmanın sonucu olduğu muhakkaktır.

Eserde, ele alınan Almanca fiil şekillerinin doğrudan doğruya ve isabetli Türkçe karşılıklar ile verilmiş olması, bir yandan Almancadaki bilgisini derinleştirmek isteyen Türklere kolaylık sağlarken, bir yandan da, Türkçede derinleşmek isteyen Almanların karşılacakları güçlükleri gidermek gibi iki yönlü bir kolaylık ve hizmet sağlamış bulunmaktadır. Dolayısıyla eser, Türkçeden Almancaya ve Almancadan Türkçeye yapılacak çevirilerde de, büyük bir yardımcı niteliği kazanmıştır.

Dilbilimi ile uğraşanların pek yakından tanık oldukları üzere, ayrı dil ailelerine bağlı olan diller, bunların yapılarında beliren kuruluş ve işleyiş ayrılıkları dışında, o dillerin düşünce sistemlerindeki başkalıklardan ileri gelen birtakım ayrılıklar daha taşımaktadırlar. Bu yüzden yabancı dil alanındaki derinleşme konusunda yenilmesi gereken ana güçlükler, özellikle bu gibi noktalarda toplanmıştır. İşte, Türkçe ile Almanca arasında da bu yönden söz konusu olabilecek sorunların önemli bir kısmı prepositionlu fiillerde kendini göstermiştir. Eldeki eseri ile, Türkler bakımından Almancanın isabetli bir yönüne el atmış bulunan sayın yazar, bu konuda beliren karşılıklı durumları şu noktalarda özetlemeye çalışıyor:

Fiillerin kullanılışı bakımından Almanca ile Türkçe arasında uyuşan birçok yönler bulunduğu gibi, uyuşmayan yönler de çoktur. Bu iki dilin biribiri ile uyuşan yönleri için, Almancada belirli prepositionlar ile kullanılan fiillerin, Türkçede de aynı türde son çekim edatları isteyen fiiller ile karşılanmış olması durumu ele alınabilir. *Sich begnügen mit etw* 'bir şey ile iktifa etmek' örneğinde görüldüğü üzere, bu tip fiillerde yer alan Almanca Preposition'lar ile, Türkçe 'son çekim edatları' (postposition'lar) tam bir uygunluk göstermektedir. Buna karşılık, iki dilde biribirleri ile denkleşmeyen fiiller de çoktur: *spotten über in jn.* 'bir kimse ile alay etmek' gibi. Yine, Almancada öyle fiiller vardır ki, onların bağlı bulundukları 'ön çekim edatları' (Prepositionlar), Türkçede, yalnız 'yükleme' veya 'yönelme' hâlindeki 'isim çekimi' (casu) ekleri ile karşılanırlar: *denken an jn* 'birini, bir şeyi düşünmek' gibi. Ancak, Türkçede hep 'yönelme hâli' isteyen

Levent Şahverdi Arşivi

fiillerin Almancada fiillere bağlı değişik birçok prepositionlarla karşılanması, yine karşımıza çıkan önemli güçlüklerden biridir. Nitekim, Türkçede yalnız 'yönelme hâli' isteyen fiillerin Almancada toplam olarak 14 ayrı preposition türü ile karşılanabildikleri görülüyor ki, buna da hayret etmemelidir. *etw abtreten an jn.* '-bir şeyi bir kimseye bırakmak, bağışlamak', *abonniert sein auf eine Zeitschrift* '-bir dergiye abone olmak', *einen Ausweg finden aus einer Lage* '-bir duruma çare bulmak', *vergebens anklopfen bei jm.* '-birine beyhude başvurmak', gibi.

Türkçe ile Almanca arasında, meselâ Almancada *mit* prepositionu alan fiillerin Türkçede isim-fiiller (mastar, infinitiv) ile karşılanması gibi gruplandırmalar yapılabilirse de, Almancada Preposition isteyen bir kısım fiillerin Türkçede hiçbir ek ve edat istememesi gibi (*riechen nach etw* 'bir şey kokmak') özel durumlar da bulunmaktadır.

Eserde, şimdiye kadar sözlüklerde yer verilmemiş yahut gereği gibi değerlendirilmemiş olan prepositionlu mastar grupları da ele alınmıştır. Hele bunların *haben, sein* ve *werden* yardımcı fiilleri ile bir isim ve sıfattan kurulup da bir prepositionu gerektirenlerine özel bir önem verildiği görülüyor: *Glück haben bei jm.,, glücklich sein über etw.* gibi. Bunlar arasında isabetli olarak, *sein* yardımcı fiili ile sıfat niteliğindeki geçmiş zaman sıfat-fiillerinden kurulan türler de katılmıştır: *verzweifelt sein über etw.* gibi. Ayrıca, kendileri ile kısaltılmış mastarlar kurulabilen prepositionlu zarflar da yer almıştır: *fort mit etw* 'derhal uzaklaşmak'; *heraus mit etw.* 'bir şeyi çıkarmak, vermek, göstermek' gibi.

Eserin, burada pek kısa bir şekilde vermeye çalıştığımız ana nitelikleri, yazarının iki dil arasındaki bağlantı ve ayrıntıları, her iki alandaki bilgi ve yetkisine dayanarak dikkat ve hassasiyetle ele almış olduğunu gösteriyor. Esere alınan Almanca malzeme için gazete, dergi ve türlü edebî eserler dışında, son iki yüzyıl içinde yazılmış daha başka alanlardaki türlü eserlere de başvurulmuş olması, eserin hazırlanışındaki sağlam bir çalışma metodunun ifadesidir. Eserin bir yabancı için takdirle karşılanacak yönlerinden biri de, Türkçe karşılıklarda ifadeyi monotonluğa ve yadırgamaya süreklemeden açık, doğru ve güzel bir dilin kullanılmış olmasıdır. Yazarın Almanca cümlelerin çevirilerinde herhangi bir çeviri kokusu ve aksaklığı hissettirmeden ulaşmış olduğu başarı özellikle belirtilmeye değer. Sonuç olarak Dr. H. K r i s t i n u s, adı geçen eseri ile gerek Türkler gerek Almanlar için pek yerinde bir hizmette bulunmuş ve bu alandaki bir boşluğu doldurmuştur. Kendisini tebrik ederken, aynı dolgunlukta daha başka eserlerini de beklemekteyiz.

Türkoloji Dergisi, C. III/1 (Ankara 1968), s. 156-159.

Levent Şahverdi Arşivi

SAMMLUNG TÜRKISCHER REDENSARTEN

Bedriye Atsız-Hans Joachim Kissling, *Sammlung Türkischer Redensarten*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974, S. 186.

Münih Üniversitesi Önasya Tarih ve Kültürü Enstitüsü öğretim üyelerinden Bedriye Atsız ile Prof. Dr. H. J. Kissling'in ortaklaşa çalışmaları ile Türkçedeki deyimleri ele alan güzel bir eser yayımlanmış bulunuyor. Almanca ve Türkçe birer "Ön söz" ile 3800'den fazla deyimi içine alan eser, Türkçeden-Almancaya açıklamalı ve örneklendirmeli bir deyimler sözlüğü niteliğindedir.

Bilindiği gibi, bir dilin öğrenilmesinde gramer ve sözlükler ancak bir dereceye kadar yardımcı olabilirler. O dile yakından nüfuz etmek isteyenler için, hele Türkçe gibi bir dilde, asıl güçlük bundan sonra başlamaktadır. Çünkü, bu merhalede, artık dilin sentaks alanına giren deyimler karşımıza çıkmakta; bunlar da dildeki kuralların sınırını aşan birer yapı ve anlam özellikleri taşıdıklarından, her bir deyimin o deyimi oluşturan özel şartları içinde kavranması gerekmektedir.

Her gelişmiş dil, o dili konuşan toplumların çeşitli yönlerdeki ihtiyaçlarını en iyi biçimde karşılayabilmek için değişik anlatım yollarına başvurmuştur. Bir dilin, somut ve soyut binlerce kavrama karşılık olan söz dağarcığını kurabilmesi genellikle türetme ve birleştirme yolları ile yapılmaktadır. Ancak, dildeki anlatım zenginliği, her zaman eklerin ve kelimelerin anlam ve görev genişliği ile yeterince sağlanamadığından, dil zaman zaman bunların dışına taşarak, daha başka etkili yollara da başvurmuştur. Türkçeye, çok yönlü anlatım gücü kazandıran bu yollardan biri de "kalıplaşma"dır. Kalıplaşma, Türkçenin türetim dışında kalan belirgin şekil ve anlam bilgisi olaylarından biridir. Niteliği bakımından hem eklerde hem de kelime ve kelime gruplarında görülebilir. Eklerdeki kalıplaşma oldukça sınırlıdır. Bir ekin, görev esnekliği ve kullanılışındaki özellikler dolayısıyla, bir kelime ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam meydana getirecek biçimde birleşip kaynaşmış olması, ek kalıplaşmalarına yol açmış; *yüzde* 'bir orantı ölçüsü', *gözde* 'sevgili' ve *sudan* (sudan cevap) gibi kalıplaşmış kelimeleri oluşturmuştur. Şekil bilgisi (Morphologie) ile anlambilimi (Semantique)'ni kaynaştıran ve kesin bir kuralı bulunmayan kalıplaşma türünün daha ilerlemiş örneklerini *hanımeli, balıketi, Beyşehir, karnıyarık, eliuzun, denizaltı* gibi birleşik kelimelerde görmekteyiz. Dilimiz bu olayın sınırını daha da genişletip yaygınlaştırarak doğrudan doğruya söz dizimi (Syntax) ve anlam bilimi çerçevesine giren kalıplaşmaları da oluşturmuştur. Şekil ve anlam kaynaşması türündeki kalıplaşmaların en güzel örneklerini, daha geniş kelime grupları niteliğindeki ata sözlerinde ve deyimlerde bulmaktayız.

Ata sözleri gibi kısa ve özlü birer anlatım aracı olan deyimler, herhangi bir kavramı mecaz yolu ile belirtmek için bulunmuş özel söz kalıplarıdır. Bir dilin kavram zenginliğini, anlatım gücünü ve deyiş güzelliğini ortaya koyan kelime öbekleridir. Bu özellikleri ile bir milletin sosyal yapısını, tarihini, eğitim ve gelenek ölçülerini, inaçlarını, dünya görüşünü, düşünce tarzını ve ruhunu da dile getirebilmektedir. Bu bakımdan, deyimler, üzerlerinde çeşitli yönleri ile durulabilecek zengin dil ve edebiyat ürünleridir. Ata sözleri gibi, gerek halk arasında, gerek yazılı kaynaklarda ve edebî eserlerde sık sık başvurulan söz değerleri oldukları hâlde, son yıllara kadar, deyimleri çeşitli yönleri ile ele alan ciddî araştırmalar yapılmıştır denemez. Bizce, deyimlere

Levent Şahverdi Arşivi

dayanan bu çok yönlü çalışmalardaki eksikliğin ana sebebi, öncelikle, doyurucu nitelikte deyimler sözlüğünün ortaya konamamış olmasından ileri gelmektedir.

İşte, burada kısaca tanıtmaya çalıştığımız eser, bu alandaki boşluğu dolduran önemli ve değerli yayınlardan biridir. Hazırlayıcıların, eserin ön sözünde belirttikleri gibi, bir dilin kelimeleri o dildeki yerlerini, onların sözcüklerde verilen kısa ve soyut anlamları ile değil, asıl cümleler ve sözler içindeki kullanılışları ile bulabilirler. Bu durum, şekil ve anlam kalıplaşmaları yanında mecazlı kullanılışlara da dayanan deyimlerde çok daha belirgin olarak kendini gösterir. Türkçenin deyimler bakımından taşıdığı zenginlik ve bunların dildeki varlıklarının anlam bakımından yeterince kavranabilmeleri, öncelikle, onların genel sözlük çerçevesi dışına taşırılarak özel bir deyimler sözlüğü hâlinde ele alınmaları ile mümkündür. Hele, amaç yalnız o dili konuşanlar ve yazanlar içinde kalmayarak o dilde yazı yazacak ve araştırma yapacak yabancıları da hedef almışsa, konu çok derinlemesine bir önem ve değer kazanmış olur. Eldeki sözlük, bir yandan dilimizin bu değerli ürünlerini toplayıp bir araya getirme amacı güderken, bir yandan da bu eseri kullanacak olanlara her türlü kolaylığı sağlayabilecek bir metot uygulamasını gerçekleştirmiştir. Bu amaçla, sözlükte alfabetik sıra ile önce Türkçe deyimler sıralanmış; daha sonra, her deyimin karşısına onun Almanca karşılığı konmuştur. Ayrıca, Türkçedeki deyimlerle Almanca deyimler arasındaki tasavvur, benzetme ve anlatım ayrılıkları dolayısıyla, karşılıkları daha anlaşılır duruma getirebilmek için de, köşeli parantez içinde deyimlerin kelimesi kelimesine çevirileri verilmiştir. Böylece, Türkçedeki deyimler konusuna eğilecek bir Alman veya bir yabancı, bunların Türkçede ne türlü birer tasavvur, benzetme ve dil mantığının sonucu olduğunu daha iyi kavrama imkânını bulacak; buna karşılık, Türkçedeki bir deyimin Alman dilinde nasıl karşılandığını bilmek isteyen bir Türk de yine aynı kolaylığı sağlamış olacaktır. Söz gelişi, oluşması bakımından *çaylak* kuşundaki bir özelliğin, iki kelimelik realist bir olayın tasvîri hâlinde göz önüne serilmiş olmasına dayanan *acemi çaylak* deyiminin, Almancada *blutiger Anfänger* gibi kandaki özelliğin tasvirine dayanan bambaşka bir tasavvurla dile getirilmiş olması; Türkçedeki *boğaz boğaza* deyiminin Almancada ellerin biribirine geçmesini anlatan *Handgemein werden* deyimi ile karşılanması; Almancadaki "sabrını taşırmak=sabrını çalmak, sabrını gaspetmek": *jemandem die Geduld reiben* deyiminin Türkçede *bardağı taşıran son damla olmak* deyimi ile karşılanması, dilden dile değişen bu tasavvur ve anlatım ayrılıklarının güzel örnekleridir. Bir dilden bir dile deyim aktarmanın en büyük güçlüğü, aktarıldığı dilde karşılığı bulunmayan deyimlerde kendini gösterir. *Benim oğlum bina okur döner döner onu okur; aklı sıra; etekleri zil çalmak, lâmı cimi yok; dananın kuyruğu kopmak* örneklerinde görüldüğü gibi, Türkçedeki deyimlerin Almanca karşılıklarının bulunmadığı yerlerde de yazarlar o deyimi açıklama yolunu tutmuşlardır. Böylece, eserden yararlanmak isteyen bir kimse, Türkçe ile Almanca arasında hangi deyimlerin ortaklaştığını, hangilerinin farklı tasavvur ve anlatım ölçüleri ile dile getirildiğini ve hangi deyimlerin bu dillerden birinde eksik ötekinde fazla olduğunu kolaylıkla kavrayabilecektir. Bu durumla bağlantılı olarak, asıl, yabancı dildeki bilgi ve vukufunu artırma maksadı güden pratik amaçlı çalışmalara da yarar sağlamış olacaktır. Bu bakımdan, eser her ne kadar *Sammlung Türkischer Redensarten* (Deyimler Koleksiyonu) başlığını taşıyor ise de, aslında dolaylı olarak Türkçe ve Almanca deyimleri yan yana getiren bir karşılaştırmalı deyimler sözlüğü niteliğindedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Eserin, belirtilmesi gereken başarılı yanlarından biri de, hazırlanırken, bir deyimin nerede, ne zaman ve nasıl bir çevre içinde kullanılabileceğini göz önünde bulundurmuş olmasıdır. Bu maksatla, verilen deyimlerin gerektiğinde açıklamalara bağlanması ve konuşma dilinden alınmış örneklerle beslenmesi; ayrıca, sıralanan örneklerin Almancaya da çevrilmiş olması, hem eserin bu amacını gerçekleştirmiş hem de ona benzeri bazı eserlerden farklı bir üstünlük kazandırmış bulunmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, eser daha çok pratik bir gayeye yöneldiğinden ve Türkçenin çeşitli yazılı kaynaklarındaki deyimleri ortaya koyma gibi bir amaç gütmediğinden, günlük dilden alınan örneklerde tek tük yadırganan bazı şekiller ve açıklamalar göze çarpmaktadır. Söz gelişi, *öküzün altında buzağı aramak*, "bir şeyi yanlış yerde aramak veya yanlışlık yapmak değil akıl almaz bahanelerle, kasıtlı olarak bir suç ve suçlu yaratma çabası içinde olmak"tır. Bu bakımdan deyimin anlamı eksik kalmış ve verilen örnek de bu anlama ters düşmüş görünmektedir.

Bir de, eserde, *Babil kulesi gibi, put gibi, bet bereket kalmamak, ıslak kargaya dönmek, işin içyüzü* gibi somut benzetmelere veya alelâde sözlere dayanan ve bizce tamamen deyimleşmemiş sayılan bazı söz öbeklerine rastlanmaktadır. Bu türlü şekiller de birer deyim olarak kabul edildiklerine göre, yazarlarca deyimleşmede değişik bir değerlendirme ölçüsünün uygulandığı anlaşılmaktadır.

Eserde, yıllarca süren yorucu bir çalışma ile Türkçedeki deyimlerin hemen büyük bir kısmı biraraya getirilmiş bulunmaktadır. Gerçi, yer yer: *Abacı kebeci ya sen neci; açık bono vermek; baldırının etini yiyip kasaba minnet etmemek; cadı kazanı gibi kaynamak; canı gitmek; ecel beşiği; edebiyat yapmak; efendime söyleyeyim; eğri gözle bakmak; fertiği çekmek* gibi aranıp da bulunamayan bazı deyimler dikkati çekmektedir. Ancak, hazırlayıcılar, Türkçedeki bütün deyimlerin tam bir kolleksiyonunu ortaya koydukları iddiasında değillerdir. Daha eserin ilk baskısı yapılırken bile, ellerinde bir hayli yeni fişin toplanmış olduğunu bildirmeleri, kitabın gelecek baskılarında daha kabarık ve dolgun olacağının müjdecisidir. Buna karşılık: *acısına su serpmek; caddeyi tutmak; camı çerçeveyi indirmek; eften püften deli kıza kaftan; fayrap etmek; Fatiha okumak; fıkır fıkır kaynamak; boş geldin Mehmet Efendi!* gibi başka eserlerde bulamadığımız güzel deyimler de yer almış bulunmaktadır.

Eserdeki deyimlerin şöyle kabataslak bir ölçü ile gözden geçirilmeleri bile, bunların, dış ve iç yapıları ile kavram özellikleri bakımından Türkçeye ne kadar geniş birer anlam ve anlatım gücü kazandırdıklarına işaret etmektedir. Bunlar içinde *hem suçlu hem güçlü; yükte hafif pahada ağır; dili damağı kurumak; gözü dışarıda olmak; kafası kızmak* gibi kelime ve söz öbeklerinin asıl anlamları ile deyim anlamları arasında bir farklılık olmayanları bile, artık söyleniş biçimleri ile iyiden iyiye kalıplaşarak dildeki özel yerlerini almış bulunmaktadırlar. *Püsküllü belâ, şeytanın ayağını kırmak; o tarakta bezi olmamak; elden ayaktan düşmek* gibi örneklerde ise, yalnız söyleyiş biçimi bakımından değil, anlam bakımından da tam bir kalıplaşma söz konusudur. Bunlar artık ister şekilce ister anlamca olsun öylesine kaynaşmış kelime öbekleri hâline gelmişlerdir ki bu öbekleri oluşturan sözlerden birini kaldırıp yerine bir başkasını koyamıyoruz. Söz gelişi, *geçmişi kandilli* yerine *geçmişi lâmbalı; kırkından sonra saz çalmak* yerine *kırkından sonra def çalmak* diyemeyiz. Ancak, yalnızca, cümle yapıları küçük değişikliklere elverişli olanlarında, ana kelimeler dışında kalan kişi zamirlerinde ve fiil çekimlerindeki

Levent Şahverdi Arşivi

şahıs eklerinde ufak tefek değişiklikler yapılabilmekte; böylece de anlatıma o söz içindeki özel şartlara uygun birer akıcılık kazandırılabilmektedir: *Atsan atılmaz satsan satılmaz* yerine *atsam atılmaz satsam satılmaz; aşağı tükürsen sakalın yukarı tükürsen bıyığın* yerine *aşağı tükürse sakalı yukarı tükürse bıyığı* gibi. Eser incelendikçe *yalan dolan, değiş tokuş, borç harç, apar topar* gibi ikilemeli türler yanında *bilir bilmer, ister istemez, lâf aramızda, göze göz dişe diş* gibi, fazlalıklarından arınmış olan, dolayısıyla de yarım bırakılmış cümleler izlenimini veren deyimlere de rastlanmaktadır. Bunlar Türkçenin az ve öz söyleme yoluyla, yine anlam dolgunluğuna işaret eden daha başka örnekleridir. Hele *insan olsun, oldum bittim, boylu boyunca, başlı başına* gibi türlerinde ise, dilin normal kurallarını aşan deyimlere has özel bir söyleyiş biçimi söz konusudur.

Mecaz ve benzetme yolu ile meydana getirilmiş olan *diken üstünde oturmak; kulağına küpe olmak; gözlerinin içi gülmek; kabak çiçeği gibi açılmak* gibilerinde ise, benzetme ve mecazlı kullanılışlardan kaynaklanmış daha başka birer anlatım güzelliği yer almaktadır. Bir de bunların *hacı bekler gibi, eyyam efendisi; dilenci vapuru, diline tesbih etmek; tuz ekmek hakkı; eti senin kemiği benim* gibi bir sosyal olaya, âlet, inanış ve geleneklere dayananlarında ise, sanki yer yer sosyal tarihimiz ve kültürümüz dile getirilmiş gibidir.

Her birinde dilimizin bir başka güzelliğine, şekil anlam ve anlatım inceliğine tanık olduğumuz deyimleri bir eser hâlinde ortaya koymuş olan sayın yazarları, bu değerli çalışmalarından dolayı kutlar, başarılarının devamını bekleriz.

Türkoloji Dergisi, C. VIII/1 (Ankara 1979), s. 485-489.

Levent Şahverdi Arşivi

KURZE EİNFÜHRUNG İN DAS STUDİUM DER TÜRKİSCHEN SPRACHE

GYÖRG HAZAİ, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*, Akadèmiai Kiadò, Budapest 1978, S. 190.

Türk dili alanının önde gelen adlarından biri olan Prof. Dr. G. Hazai'nin, Türkçeye "Türk Dili Araştırmalarına Kısa bir Giriş" başlığı ile çevirebileceğimiz değerli bir eseri yayımlanmış bulunuyor. Ön söz, giriş, Türk dilinin tarihî dönemleri, Türk dilinin şimdiki durumu, dialektoloji ve bibliyografya bölümlerini içine alan araştırma, esas itibariyle Türkçenin O ğ u z kolu ile ilgilidir. Eser, Türkiye ve çevresindeki komşu devletlerin dilini oluşturan O ğ u z canın geçmiş dönemleri ile bu günkü durumuna ilişkin çeşitli ilmî araştırma ve yayınları dikkatli birer değerlendirmeden geçirerek, bu alanın birçok önemli sorununa parmak basmaktadır. Yazarın kendi deyimi ile, eser, Türk dil biliminin 1974 yılına kadar uzanan literatur ve problematiğine kısa bir giriş yapma görevini yüklenmiştir.

Ön sözde belirtildiği üzere, yazar, incelemesini nispeten dar bir çerçeve içinde yürüttüğünden, Türkçenin söz konusu dönemlerle ilgili daha önceki literatürünü de gözden uzak tutmamakla birlikte, asıl ağırlığı araştırmaların bu günkü durumu üzerinde toplamıştır. Eserde uygulanan bu plân dolayısıyla, araştırmaların tarihî geçmişi ile ilgili değerlendirmeler Giriş bölümünde toplanmıştır. Eserde, ayrıca Türkçeyi doğrudan doğruya bir sosyal yapının iletişim sistemi olarak ele alan araştırmaların hedef ve boyutları üzerinde de durulmuştur.

Eserin "giriş" (Einleitung) bölümü (s. 9-22), eldeki çalışmanın konusunu ve kademelenmesini açıklayan, Türk dili alanındaki çalışmaların başlangıçtan bu güne uzanan tarihî gelişmesini, basamaklanma evrelerini, tarihçe ile ilgili bibliyografyayı metodik bir sınıflamadan geçiren, yeri geldikçe bu konularla ilgili problemlere isabetli görüşlerle parmak basan birkaç alt bölüme ayrılmış bulunuyor. Yazar bu bölümde, önce Türk dilinin Selçuklular Devleti'nin kuruluşundan bu güne kadar uzanan kısa bir çerçevesini çizmiştir. Daha sonra bu çerçeve içinde, Türkiye ve Türkiye dışı yayınlarda yer alan Türk dili, Türkçe, Osmanisch (Osmanlıca), Osmanisch Türkisch (Osmanlı Türkçesi), Turkic/Turkish, Torkskiy/ Tureckiy, Turcique/turc-turquien; Rumtürkisch (Rum Türkçesi), Reich Türkisch (Devlet-Türkçesi), Türkeitürkisch (Türkiye Türkçesi), Eski Anadolu Türkçesi, Altanatolischentürkisch, Old Anatolien, Altrumtürkisch (Eski Rum Türkçesi), Westogusisch (Batı Oğuzcası), Azerosmanisch (Azerî Osmanlıcası) gibi biribirine denk veya farklı kavramları karşılayan dar ve geniş anlamlı çeşitli terimlere işaret ederek, bunların kısa bir değerlendirmesini yapmıştır. Burada, tarihçesi 100 yıl öncesine kadar uzanan Türk dili alanındaki ilk çalışmaların, Avrupalılarca, üç kıtaya yayılmış bulunan güçlü Osmanlı Devleti'nin kültürünü, özellik ve geleneklerini tanıma dolayısıyla de onun sırlarına nüfuz etme ihtiyacından doğduğuna işaret edilmiştir. Avrupa'da ilkin böyle bir amaçla önce seyyahlar, misyonerler, elçiler vb. tarafından başlatılan küçük çaptaki çalışmaların gittikçe nasıl daha sistematik ölçülere kavuşturularak ilmî bir faaliyet alanına dönüştürüldüğü belirtilmiştir. Bu çalışmaların XVII.-XIX. yüzyıllar arasında önce Avrupa'da, XIX. yüzyılda da Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gramer ve sözlük niteliğindeki eserlerden başlanarak nasıl geliştiği, Türk dilinin yeni alanlarının, yeni

Levent Şahverdi Arşivi

kollarının ve âbidelerinin keşfi ve karşılaştırmalı dilbilimi araştırmalarının kuruluşu ile bu araştırmaların yeni bir yönde ne denli yol aldığı gerektikçe dil tarihi literatüründen alınan örneklerle açıklanmıştır. Girişte bundan sonra yer alan görüşler şöyle özetlenebilir:

Orta-Asya'da çeşitli arkeolojik kazılarla elde edilen Türk dili ürünlerinin işlenip yayımlanması, Türk dilinin tarihi üzerindeki bilgilerimizi umulmadık derecede artırmış, çalışmalara yeni tarihî boyutlar kazandırmış; daha sonra gelen araştırıcılara da yeni bir yol çizmiştir. Ancak, Vàmbèry, Thúry, Brockelmann tarafından yönlendirilen daha sonraki çalışmalar İslâm filolojisinin sınırlarını aşamadığından, Arap harfleri ile verilen metinler, dilin tarihî fonetiğinin çözümsüz kalmasına yol açmıştır. Biz bu engelin aşılmasını Bang ekolünden yetişmiş olan Zajaczkowski'nin ve onu izleyenlerin çalışmalarına borçluyuz. Türk dili literatüründe "Transkriptionsdenkmäler" diye adlandırılan yabancı alfabelerle tespit edilmiş Türkçe metinlerin Foy ile başlatılıp, H. Kun, Bombaci, Rossi ve Heffening ile sürdürülen analiz ve yayınları, tarihî fonetiğin araştırılması açısından bir başarı merhalesidir.

XIX. yüzyıl sonlarında Kunòs ile başlayan halk dili ve dialektoloji araştırmaları, Jacob ve Bonelli'den geçerek Kowalski ile büyük bir hizmet bilincine ulaşmıştır. Bu dönemin 1945-46 yılına kadar uzanan çalışmalarında Räsänen, Caferoğlu, Aksoy gibi adlar yer almaktadır. Ne var ki, dialektoloji alanında bu tarihe kadar yapılagelmiş olanların, bu dil alanını hakkiyle tanıtabilmekten uzak olduğunu da belirtmek gerekir. Türk ağız araştırmaları alanında yapılan çalışmalar başka memleketlerin dil coğrafyası alanında yaptıkları ile karşılaştırıldığında, onların büyük bir malî desteğe sahip olmaları ve yapılan araştırmaların beklenen değeri bulabilmeleri açısından, aralarında bir bağdaşmazlık göze çarpmaktadır.

Türkoloji literatürü 1920 yılında Deny'nin Türk dili üzerine yazdığı gramer ile, klâsik değerde bir eser kazanmıştır. Bunu 30 yıl sonra yapısalcılık ekolünün ön temsilcisi sayılan Kononov'un grameri takip etmiştir. Bunlara, eserinde bir yandan Türk dilinin yapısını tasvir eden bir yandan da dialektoloji ve dil tarihine hizmet etmiş olan Dimitriev'i de eklemek gerekir.

Türkiye'de bilim araştırmalarının doğuşu, Cumhuriyet dönemindeki belli bir hedefe uzanan gayretlerin sonucudur. Bu araştırmaların gelişip yol almasında Atatürk'ün başlattığı dili özleştirme hareketinin ve devlet desteğinin büyük rolü olmuştur. Çeşitli dil ürünlerinin yayını, ağızlar malzemenin toplanması ve bir dereceye kadar bu günkü dili içine alan bazı çalışmaların yapılabilmesi, başarısını bu harekete borçludur.

Arat, Buluç, Çağatay, Eren, Korkmaz, Ergin, Timurtaş gibi içlerinden birkaçı Türkiye'deki dilbilimi çalışmalarının ikinci kuşağını oluşturan isimler, ileride bol örneklerle açıklanacağı üzere, dil çalışmalarında değerli sonuçlar ortaya koyabilmiş araştırıcılardır.

Dilbilimi metodolojisinde, fonoloji çalışmaları ile başlayan gelişmelerin Türkçeye yönelişi oldukça geçtir. Ancak, Türk dilinin ilgi çekici sistem yapısı, bu alan müntesiplerinin dikkatini geç de olsa kendi üzerine çekebilmiştir. Türkçe üzerinde derinlemesine yapısalcı dil analizinin ilk ürünü olarak Voegelin-ellinghausen'in eseri zikredilebilir. Prag ekolünün görüşleri, Deny'nin 1955-1959 yılları arasındaki araştırmalarında ifadesini bulmuştur. Daha yeni akımlar Swift ve Lees'in eserlerinde yer alır. Sonuç

Levent Şahverdi Arşivi

olarak, bazı çelişkili durumlara rağmen, Türk dili araştırmalarının son 20-30 yıl içinde büyük bir yol aldığını kesinlikle söyleyebiliriz.

Yazar, girişin bundan sonraki bölümünde ve *"Quellen der Informationen"* (s. 16 vd.) başlığı altında, Türk dili alanı ile ilgili sürekli bibliyografya yayınları ile, çeşitli kurumlar ve kişiler tarafından hazırlanmış olan bibliyografik yayınlara yer vermiştir. Daha sonra, Türk dilinin el kitapları ile, belli alanlara giriş niteliğindeki eserler üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, çeşitli alanlardaki araştırmaların tarihçesi ve Türk diline hizmet etmiş büyük şahsiyetlerin hayat ve faaliyetleri ile ilgili bibliyografyaya da yer verilmiştir. Ayrıca, Türkoloji alanında, özellikle Osmanistik alanında yaptıkları çalışmalarla uluslararası ün yapmış türkologlar için yayımlanmış anma kitaplarına ve armağanlara işaret edilmiştir. Yazar burada, bir alanın tarihî gelişmesini belirli görüş açılarından ele alan araştırmaları da belirtmek gereğini duymuştur. Bâli, Baskakov, Bazin, Çağatay, Hazai, Korkmaz, Kuznecov, Mansuroğlu, Németh gibi isimler bu konuda yer alan başlıca adlardır. Yazar, Türkologların dağınık hâlde bulunan araştırmalarının biraraya toplanarak yenibaştan yayımlanması yolundaki Sovyet ve Türk Türkologlarınca gerçekleştirilen teşebbüsleri cesaretli bir başlangıç olarak nitelendirmiştir. Girişin bibliyografya ile ilgili değerlendirmelerinde, eserin sonundaki bibliyografyaya da göndermeler yapılmış olması, girişe ayrı bir anlam kazandırmıştır.

Türkçenin tarihî dönemlerini ele alan I. Bölümde *"Die Geschichte der türkischen Sprache"* (s. 23-75), ilkin dildeki gelişmenin bir tablosu çizilmiş ve önemli bir problemi dile getirilmiştir. Bu da bütün Türkologların, yıllardır Osmanlı Türkçesinin tarihî bir gramerini ortaya koyma isteğidir. Yazar bu bölümde, tarihî devirle ilgili malzemenin Türkçenin öteki kollarına oranla daha yeterli durumda olmasına rağmen, şimdiye kadar böyle bir isteğin gerçekleştirilememiş olmasının nedenlerini açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklama dolayısıyla, haklı olarak işlenmiş kaynak eserlerinin yetersizliğine işaret etmiştir. Yazar burada, Osmanlı Türkçesinin tarihî dönemi üzerindeki araştırmalar yürütülürken, daha sorunların içine girilmeden amacın iyi çizilmiş olması gereğine de işaret ediyor. Çünkü, Osmanlı Türkçesinin tarihî gelişmesinde, ilk yüzyılların Türkçe unsurları ağır bastıran dönemi ile, daha sonraki yüzyılların Arapça ve Farsçaya ağırlık veren yüksek Osmanlıca dönemi ve halkın dili ile yazı dilini aynı paralele getirmesi dolayısıyla I. dönemle benzeşen Cumhuriyet dönemi Türkçeleri arasında farklı biçimlenmeler söz konusudur. Bu bakımdan yazı dilinin tarihî devirlerini tasvir görevini yüklenmiş olan bir dilci, iç içe girmiş olan bu iki görevi biribirinden ayırmak zorundadır.

Bu bölümün yazılı kaynaklara *"Die schriftlichen Quellen"* (s. 26-35) ayrılmış olan pragrafları, Arap yazılı kaynaklarla, yabancı alfabelerle tesbit edilmiş transkripsiyonlu kaynaklar üzerinde durmuştur. Yazar, kaynak yayın araştırmalarını gözden geçirirken, Mansuroğlu'nun 1959 yılında *Fundamenta*'da çıkan Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili yazı ve bibliyografyasını bir hareket noktası olarak kabul ettiğinden, değerlendirmelerini bundan sonraki yayınlar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Kaynak yayınlar da iki ana gruba ayrılarak değerlendirilmiştir: I. Bazan çevirileri ve tıpkıbasımları ile birlikte verilen kaynak metin yayınları, 2. Aynı zamanda dil bakımından işlenip değerlendirilen kaynak metin yayınları. Yazara göre, I. gruptaki yayınlar daha büyük bir yer tutmaktadır. Bu türlü çalışmaların öncülüğünü müteveffa Zajaczkowski yapmıştır. Onun Şeyhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* ve bir Memlûk Türkçesi ürünü olan *Şah-nâme Tercümesi* yayını ile Melikoff'un *Kitâb-i Melik Dânişmend*, Sedit Yüksel'in Mehmed, *Işknâme*,

Levent Şahverdi Arşivi

S. Olcay'ın *Tezkireü'l-evliyâ*, Matuz'un *Seyfî Çelebî*, Karahan'ın *Figanî*, Tarlan'ın *Zatî* ve Burril'in *Nesîmî* yayınları bu nitelikteki yayınlardır.

Dil tarihine yöneltilmiş ve sistematik araştırmalarla değerlendirilmiş ikinci gruptaki yayınların sayısı birkaçı geçmeyecek kadar azdır. Bu grubun ilk sırasına Ergin'in *Dede Korkut*, Timurtaş'ın *Şeyhî* yayınları yer alır. Metni bakımından pek ilgi çekici bir eser olan *Marzubân-nâme Tercümesi* iki araştırıcı tarafından ele alınmıştır. Bu yayınlarda Kleinmichel statik dil araştırmaları yöntemini kararlı olarak uygulamış; Korkmaz ise, ayrıca bu alanın çeşitli problemlerini yeni ve sentezci bir bakışla değerlendirmiştir. Bundan başka Aksoy, Alparslan, Bodrogligeti, Buluç, Cunbur, Gallotta, İnan, İz, Korkmaz, Levend, Meredith-Owens vb. tarafından yapılan küçük çaptaki araştırmalarla bu alanın bilinmeyen birçok kaynak eseri de ortaya konmuştur.

Yazar, bu güne kadar yürütülegelmiş olan kaynak araştırmalarının ancak bazı yüzyıllar üzerinde toplandığını, buna karşı diğer birkaç yüzyıl için elimizde boşluklar bulunduğunu, eldeki yayınların da dilin belli dönemlerini hakkiyle aydınlatacak nitelikte olmadığını belirterek, daha, tarihî bir gramerin yazılması için gerekli dil kesitlerine sahip olamadığımızı haklı olarak vurgulamaktadır Yazara göre, tarihî bir gramerin yazılabilmesindeki müşküllerin aşılabilmesi, ancak alanın bütün kaynakları ile ilgili sistematik çalışmaların ve metin yayınlarının yapılabilmesine bağlıdır. Sistemli çalışmalara temel olacak dil malzemesinin de dikkatli bir seçimden geçirilmesi gerekir. Burada asıl önemli olan nokta, koskocaman bir Osmanlı yazı dili dağındaki gerçek Türkçe damarını bulabilmek; başka bir deyimle birkaç basamak oluşturan Türk dilinin yapısındaki tarihî gelişmeyi gerçek yönleri ile ortaya koyabilecek konuşma diline en yakın malzemeyi ortaya çıkarabilmektir.

"Transkripsiyon metinleri" alt bölümünde, ilk yüzyıllarda yalnız küçük kayıtlar ve kelime listelerinden ibaret iken, daha sonraki yüzyıllarda geniş çaplı dil kılavuzları, gramer ve sözlükleri oluşturan ve Arap yazısı dışındaki yabancı yazılarla tesbit edilmiş bulunan metinlerin ilk yayınlarından bu güne kadar uzanan yayınlar dikkatli bir değerlendirmeden geçirilmiştir. Malzemesi bakımından pek gayri mütecanis olan ve Rum, Ermeni, Kiril, Suriye, İbranî, Lâtin ve Gürcü alfabeleri gibi çeşitli alfabelerde ve çok farklı kimseler tarafından yazılmış olan metinlerin Foy'dan başlayarak Németh, Heffenig, Abuladze, Beltadze, Eckmann, Kissling, Hazai vb. tarafından yapılan bibliyografya ve metin yayınları üzerinde durulmuştur. Daha pek azı işlenmiş olan bu geniş malzeme üzerinde yapılan yeni araştırmaların mevcut bilgilerimize yeni boyutlar katmakta olduğuna işaret eden yazar, Németh tarafından yayımlanan Nikolaus Illéshâzy metin kolleksiyonu ile yine Németh ve Kissling tarafından işlenen *Bartholomacus Georgievits* metinleri ile kendi yayımı olan Jakab Nagy De Harsány metinleri üzerinde, bu metinlerin taşıdığı dil özellikleri ile orantılı olarak daha ayrıntılı biçimde durmuştur. Aynı metin konusunda Németh ile Kissling arasında bu metinlerin o günün Osmanlı toplumunda konuşulan hangi ağzı (Batı Balkan Türkçesi, Bosna ağzı) temsil ettiği noktasında beliren görüş ayrılığının da bir eleştirisini yapmıştır.

Yazar, bu bölümde, manzum eserlerin edebî alandaki yeri, edebî gelişmeleri değerlendiren sonuçların dilin tarihi ile olan bağlantısı, otograf yazmaların nadirliği dolayısıyla kritik metin yayınlarının taşıdığı önem ve son yüzyıllara ait edebî ürünleri sergileyen

Levent Şahverdi Arşivi

bazı metin yayınlarının dil tarihi araştırmalarına sağladığı imkân üzerinde de durmuştur. Bu münaseble, Türkolojinin dilbilim ve tarih alanlarında çalışan araştırıcıları arasında, yapılan metin yayınlarının niteliği ve kontrolu açısından karşılıklı olarak yararlanmaya set çeken bir perdenin varlığına da dikkati çekmiştir. Ayrıca, Zajaczkowski ve Kreutel tarafından formüle edilen ve metin yayınlarında uyulması gereken yöntemle ilgili üç temel özelliği sıralamıştır.

Birinci bölümde yoğunluk kazanan bir konu da, Türk yazı dilinin Anadolu'daki kuruluş dönemi ile ilgili dil yapısı ve karışık dil sorunudur. Bu sorunda, aldıkları ağırlıklı yer dolayısıyla Mansuroğlu'nun ve Korkmaz'ın görüşlerine, esasları maddeler hâlinde özetlenmek suretiyle oldukça geniş yer ayrılmıştır. Ayrıca, Grunina'nın görüşüne de atıf yapılmıştır. Bundan başka, Anadolu yazı dilinin başlangıç dönemine giren bazı eserlerde, eski yazı diline ait özelliklerin yer aldığının anlaşılması ile, araştırmalarda edebî kaynak sorunu ile ilgili yeni bir faktörün daha devreye girdiğine de işaret edilmiştir. Bu faktör, Oğuzcadan ayrılan özelliklerin kaynağında, edebî gelenek ve değişmelerde rol oynayan yazarların menşei sorunudur. Ancak, unutulmamalıdır ki, bu nitelikteki ürünlerde Oğuzcanın ağır basmış olması gerçeği her şeye rağmen yazarların Oğuzca temeline dayandıklarını ortaya koymaktadır. Daha sonra, Anadolu yazı dilinin tarihî dönemini aydınlatan daha başka kaynak araştırmalarına da yer veren yazar, Flemming'in *Mısır-Memlûk* ve Anadolu'nun önemli bir kültür merkezi olan Aydınoğulları sarayındaki edebî faaliyetleri toplu olarak ele alan yazıları ile, araştırmalarda örnek olarak kullanılabilecek *Husrev-ü Şirîn* ve Zajackowski'nin *Şehnâme Tercümesi* yayınları üzerinde durmuştur. Yazar, bu münasebetle yaptığı açıklamalarda, Eski Türk yazı dili ile Yakın ve Orta-Doğu arasındaki edebî ve kültürel bağlantıların oluşturduğu geçiş devri Türkçesindeki etkinin, dilin yalnız dış yapısı için söz konusu olduğu, iç yapı sorununun daha, gerekli sistematik araştırmalardan geçirilerek açıklığa kavuşturulamadığı görüşündedir.

Türkçenin dil yapısında, zaman içinde kendini gösteren değişmelerle ilgili paragraflarda (s. 48-60), yapılan çalışmalar, tarihî bir gramerin gerektirdiği ölçüler açısından değerlendirilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinden başlayarak günümüze uzanan dönemleri içine alan yayınlarda, osmanistlerin, dilin yapısındaki tarihî gelişmeyi sistemli bir değerlendirmeden geçirecek yerde, daha çok, kısa ve kabataslak sentezlerle yetindikleri ve yapılan çalışmaların biribirleri ile bağlantısız oldukları görüşüne yer verilmiştir. Mansuroğlu'nun *Fundamenta*'da yer alan *Eski Anadolu Türkçesi*, Caferoğlu'nun Anadolu Ağızları üzerindeki yazıları ile, Deny'nin Türkçenin ses bilgisini konu alan eserinin ve Ergin'in gramerinin bu açıdan birer değerlendirilmesi yapılmıştır. Daha sonra Türkçenin tarihî fonetik alanındaki müstakil araştırmaları üzerinde durulmuş; bazı karakteristik ses değişmelerine yer verilmiş; Guzev başta gelmek üzere Grunina, Korkmaz, Doerfer, Kakuk, Hazai'nin çalışmalarına değinilmiştir. Bu bölümde, Arap harfli metinlerin sustuğu yerlerde ve tarihî fonetikle ilgili bazı sorunların çözümünde yabancı alfabeli transkription metinlerinin sağladığı imkânları açıklayan örnek ve değerlendirmeler de ilgi çekicidir.

Osmanlı Türkçesinin tarihî morfolojisi ile ilgili çalışmalar konusunda Grunina, Hazai, Hazai-Zieme ve Johanson'un araştırmaları üzerinde durulmuştur. Tarihî sentaks konusunda, yalnız edebî dil ürünlerini değil, arşiv vesikalarını da temel alan Buri-Gutermann ve Matuz'un araştırmalarına yer verilmiştir. Tarihî

Levent Şahverdi Arşivi

morfoloji alanında ayrı bir yer tutan etimoloji deneme ve araştırmaları için Korkmaz'ın çalışmalarına işaret edilmiştir.

Dilin yapısını, karşılaştırmalı Oğuzca temelinde işleyen araştırmaların Azerî ve Türkmen Türkolojisinde yer almaya başladığını belirten yazar, Baskakov, Çayjarov, Xydyrov, Ragimov, Ergin, Gabain ve Tietze'nin çalışmalarından söz etmiştir.

Anadolu yazı dilinin tarihî alt dönemlere ayrılması ile ilgili konu işlenirken (s. 60-66), bu soruna, ancak kaynak araştırmalarının tamamlanmasından ve senteze giden yayınların yapılmasından sonra karşılık alınabileceğini belirten yazar, bununla birlikte böyle bir denemeye girmek için zorlayıcı daha başka bazı sebeplerin de bulunduğuna işaret ederek konuya yönelmiştir. Hazai, daha önce birkaç araştırmasında bu konunun metodolojisi üzerinde ayrıntılı biçimde durmuş olduğundan, burada yalnız konuyu vurgulamak üzere bazı tekrarlar yapmakla yetinmiştir. Özet olarak: Anadolu yazı dilinin *Eski Osmanlıca, Orta-Osmanlıca* gibi alt dönemleri söz konusu olduğunda, bu dönemlerin zaman sınırını, söz gelişi 1453 İstanbul'un fethi gibi belirli olaylara bağlamanın doğru olmadığını, aksine, dilin yapısındaki değişme ve gelişmelerle ilgili zaman sınırına göre ayarlamak gerektiğini ilgi çekici açıklamalarla dile getirmiştir.

Etimoloji araştırmalarını ve tarihî sözlükleri içine alan kelime hazinesi ile ilgili paragrafta (s. 66-71) ise, yazı dilimizin söz hazinesini oluşturan kelimelerin menşei meselesinde, bunların Arapça ve Farsça olanları üzerinde ötedenberi geniş bilgilerimizin ve sözlüklerin bulunduğuna işaret edilmiştir. Yazara göre, bu alanın mükemmel bir etimoloji sözlüğünün meydana getirilebilmesi için daha epey zaman beklemek gerekecektir. Ancak, son yıllarda yapılan çeşitli tahlilî araştırmalar, bu alanda bir senteze doğru gitmeyi 15 yıl öncesine oranla biraz daha kolaylaştırmış bulunuyor.

Dil ve kültür alış verişleri dolayısıyla çeşitli dillerden geçerek Türk yazı dilinde yer almış ödünç kelime tabakalaşması ile ilgili çeşitli araştırmaları da gözden geçiren yazar, Tietze'nin adı ağırlık merkezinde olmak üzere, Ivanof, MC. Carthy, Esenkova, Herbert, Eren, Kahane-Tietze, Winter, Mijatev, Aksan vb. adlarla temsil edilen araştırmaları değerlendirmiştir. Ayrıca, Derleme ve Tarama Sözlükleri ile diğer bazı sözlükler üzerinde de durmuştur.

Türkçenin öteki diller üzerindeki etkisi konusu ile ilgili çalışmalarda ise, Türkiye çevresindeki komşu dillerle Kuzey ve Güney Balkan dillerine geçmiş Türkçe kelimelerle ilgili araştırma ve yayınlar değerlendirilmiştir. Doerfer, Halasi Kun, Belguedj, Hazai, Bernstein, Kaleshi, Kissling, Menges Sıkırıc, Tietze, Bergmen, Mollova, Stachowsi, Drimbai, Kakuk vb. bu bölümde yer alan başlıca araştırıcılardır.

Eserin 2. Bölümü *Die Gegenwart der türkischen Sprache* (s. 76-107), Türk dilinin bu günü ile ilgili araştırma ve sorunlara eğilen beş alt başlıkta toplanmıştır.

Eserin ön sözünde de belirtildiği üzere, ağırlık bu günkü Türkçe üzerinde toplanmış olduğundan, bu bölümün sınırı içine giren konulara, özellikle yeni dilbilimi akımlarına göre hazırlanmış olan eserlere daha geniş birer yer verilmiştir. Bu alanın genel bir değerlendirmesini yapan yazar, son yıllarda Türkçenin bu günü ile ilgili çalışmaların sayı bakımından epey arttığını; ancak, ne yazık ki bunların çoğunun Türk olmayan Türkologlar tarafından yapıldığını; Türkiye'deki araştırıcıların eşzamanlı tahlilî araştırmalara pek ilgi

Levent Şahverdi Arşivi

göstermediklerini belirtmiştir. Anadili üzerinde yapılacak çalışmaların Türk araştırıcılara sağlayacağı imkânlar ile görev anlayışı açısından bu gidişin sağlıklı bir gidiş olmadığına dikkati çekmiştir. Bu alandaki yayınlarda bir metot birliği bulunmadığına da işaret eden yazar, gerek klâsik ekole gerek yeni dil bilimi akımlarına göre yapılan araştırmaları, yöntem uygulamaları ve ulaştıkları sonuçlar bakımından değerlendirmiştir.

Araştırmanın bundan sonraki bölümüne geçmeden önce, burada bir noktaya işaret etmek gereğini duyuyoruz: Sayın yazar, elbette yalnız yayımlanmış eserleri göz önünde bulundurduğundan, haklı olarak Türkiye'de yeni dilbilimi metotlarına göre yapılmış analiz ve gramer tasvirlerinin yokluğuna işaret etmiştir. Ancak, hemen belirtelim ki, son yıllarda Türkiye'de yeni genel dilbilimi akımlarına bağlı yöntemleri uygulayan genç araştırmacılar yetişmiştir ve yetişmektedir. Dolayısıyla bu türlü çalışmalar da yapılagelmektedir. Ankara ve özellikle Hacettepe Üniversitelerinde Chomsky'nin analiz metodu, sesbilgisi ve cümle yapısı alanlarında yalnız yazı dilinde değil Anadolu Ağızlarında bile uygulama denemeleri vermiştir. Öyle ki, bunların bir kısmı da yazarın eksikliğine işaret ettiği karşılaştırmalı çalışmalardır. Ne var ki, Üniversite kitaplıklarında yer alan bu araştırmalar birer doktora tezi olduklarından ve henüz yayın alanına çıkmadıklarından Türkoloji literatüründe gereken yankıyı bulamamışlardır. Sayın yazara bu konuda bir fikir verebilmek için, bu nitelikteki doktora çalışmalarından birkaçını sıralamak istiyoruz: Sun Gun Lee, *Üretimsel Gramer Metodu ile Türkçenin Sözdizimi üzerine bir Deneme;* Ahmet Kocaman, *A Contrastive Study of Tenses in English and Turkish,* (İngilizce ve Türkçedeki fiil zamanları üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma); Cengiz Tosun *A Contrastive Study of Word-Formation by Affixation in Turkish and English* (Türkçe ve İngilizcede türetim ekleriyle kelime yapma üzerine karşılaştırmalı bir çalışma); Mehmet Demirezen, *A. Contrastive Study of the Phonology and Morphology of Compound Words in Turkish and English* (Türkçe ve İngilizcedeki birleşik kelimelerin fonolojik ve morfolojik yapısı üzerine karşılaştırmalı bir çalışma); Güray Çağlar, *The Passive Voice in Turkish in the Light of Linguistic Theory, Traditional and Recent* (Geleneksel ve yeni lengüistik teorisinin ışığında Türkçenin edilgen çatısı) Çiler Özbayrak, *A Contrastive Study of Passive Voice in English and Turkish* (İngilizce ve Türkçede edilgen çatı üzerine karşılaştırmalı bir çalışma); Oya Gödekli, *A Linguistic Study of Adverbs: With Special Reference to their Usage in Contemporary Modern Turkish and English* (Belirteçlerin dilbilim yönünden incelenmesi: Çağdaş Türkiye Türkçesi ve İngilizcedeki kullanılışları açısından); Mine Mutlu, *Gerunds in Modern Turkish* (Türkiye Türkçesinde Grundiumlar); Ayşe Yılmaz, *A Comparative Study on Basic Phonological Characteristics of Various Anatolian Subdialects in the Light of General Phonological Theory* (Genel Fonoloji Teorisi ışığında belli fonolojik özelliklerin Anadolu ağızlarındaki durumu üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma).

Bu bölümdeki tahlillerini klâsik gramer anlayışına ve yeni akımlara göre hazırlanmış eserler olarak ikiye ayırarak değerlendiren yazar, klâsik ekol örneği olarak Deny, Kononov, Sevortyan, Banguoğlu, Ergin ve Gencan'ın eserleri üzerinde durmuştur. İndiana Üniversitesi'nin Ural-Altay serisindeki eserler arasında yer alan ve "üretimsel-dönüşümlü" fonoloji metoduna göre hazırlanmış olan Less ve Swiff'in eserleri ile, Meskill'in aynı yöntem analizine göre yazılmış cümle bilgisi (sentaks) konusundaki kitabı ve son yıllarda dil bilgisi araştırmalarında büyük bir olay yaratan

Levent Şahverdi Arşivi

Johannes'in Türkçenin fiil sistemi üzerindeki monografisi, bu eserler üzerinde yürütülmüş lehte ve aleyhteki eleştirilerden pasajlar da aktarılarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, modern metotlarla yapılmış olan fonoloji araştırmalarının Türkçenin ayrıntılı bir ses bilgisini ortaya koyamadığı, klâsik anlayışla yazılmış ses bilgisi kitaplarının da eksiklerini tamamlayamadığı görüşüne varılmıştır Ses bilgisi konusundaki yayınlar arasında Steuerwald'in monografisine de işaret edildikten sonra, fonoloji alanındaki küçük araştırmalara yer verilmiştir.

Bu bölümde daha sonra morfoloji, sentaks ve sözlük alanları ile ilgili görüşler (s. 96-100, 100-104) yer almıştır. Morfoloji ve sentaks konularında Türkiye'deki araştırıcıların karşılaştırmalı çalışmalara pek itibar etmediklerini, bu türlü çalışmalara daha çok yabancıların, özellikle Sovyet Türkologlarının ilgi gösterdiğini belirten yazar, burada mevcut yayınları gözden geçirmiştir. Üzerinde durulan başlıca ürünler Kramsky, Eyvazov, Efemova, Kononov, Başkan, Bazin, Çaryjarov, Dizdaroğlu, Dvanaşia, Ediskun, Korkmaz, Kuzneçov, Baskakov, Yüce, Tietze vb.'dir.

Sözlük alanındaki araştırmalar ve sözlükler dolayısıyla Deny, Caferoğlu, Tanerinç, Ağakay, Cin, Demiray, Sinanoğlu, Aksoy, Brand, Baskakov, Redhouse, Steuerwald, Heuser-Şevket, Jansky, Develioğlu, Theodorides Atsız-Kissling'in çalışmaları yer almıştır. Bundan sonra kısaca semantik ve stilistik alanına değinilmiş; Aksan, Aganin, Aşnin, Jusipova, Rojansky, Veşçiova, Çağatay, Tietze, Caferoğlu, Hacıeminoğlu, Kaplan, Kjamileva, Levend ve Fraenkel'in çalışmalarına yer vermiştir. Bu bölümün sonunda pek kısa bir biçimde Dil İnkılâbı'na ve onunla ilgili sorunlara da dokunan yazar, başlıca Levend, Korkmaz, Karamanoğlu, Timurtaş, Yücel, Türk Dil Kurumu, Heyd Steuerwald vb.'lerinin yayınları üzerinde durmuştur.

Eserin 3. Bölümü (s. 108-125), ağız araştırmaları (dialektologie)'na ayrılmıştır. Bu bölümde önce ağız araştırmalarının genel durumu, gösterilen gayretler ve daha çözüme ulaşmamış sorunlar üzerinde durulmuştur. Yazarın bu konudaki görüşleri birkaç cümle ile şu noktalarda özetlenebilir:

Ağız araştırmalarındaki tempo ağırlığı ve aleyhte işleyen zaman faktörü bu alan müntesiplerinde haklı bir endişe yaratmaktadır. Hele ağız araştırmalarının genel durumu ile, ağız bölgelerine giren modern iletişim araçlarının çokluğu düşünülürse, bu endişe daha da anlamlı olur. Balkan yarımadasındaki ağızlar için bu duruma eklenecek daha başka etkenler de vardır. Bölgenin etnik haritasında zamanla kendini gösteren büyük değişiklikler, Türklerle meskûn yerlerde nüfusun gittikçe azalması ve bazı dil adacıklarının eriyip kaybolması vakıası dilciler için birer alarm işaretidir. Ne var ki, Türkoloji alanındaki genel ilgisizlik dolayısıyla dilciler arasında uluslararası bir işbirliği gerçekleştirilememiştir.

Bütün bu durumlara rağmen, elimizdeki malzeme o kadar yetersiz de sayılmaz. Her ne kadar öteki birçok dillerde olduğu gibi, daha ağızları genişliğine ve derinliğine kavrama imkânından uzak bulunuyor isek de, eldeki malzeme Türk ağız araştırmalarının bu günkü durumuna genel bir bakışı sağlayabilecek niteliktedir. Yalnız şu noktayı belirtelim ki,

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçenin ağız malzemesinin çoğu daha ham malzeme durumundadır. Sentez bakımından zayıftır.

Bu bölümde ağızlar alanındaki araştırmaların türlerini, sınıflama durumunu, araştırma yöntemini, dil coğrafyası ve dil atlası gibi genel sorunları da açıklığa kavuşturan yazar, daha sonra Anadolu ve Balkan ağızları üzerindeki çalışmaların her birini özel birer değerlendirmeden geçirmiştir. Anadolu Ağızları üzerindeki değerlendirmelerin ölçüsü, Balkan Türk Ağızları'na oranla oldukça dar tutulmuştur. Anadolu ağızları ile ilgili çalışmalar Caferoğlu, Aksoy, Korkmaz, Olcay, Eren, Buluç ve Yüce'nin yayınları üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu bölüme, yayınlanmaları eldeki eserin hazırlanışından sonraya rastladığı için burada yer verilememiş olan birkaç yayını daha eklemek gerekiyor. Bunlar: Bilge Seyidoğlu'nun, *Erzurum Halk Masalları üzerinde Araştırmalar* (1975); TDK'ca yayımlanan *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* (1976); Turgut Günay'ın, *Rize İli Ağızları* (1978) ve Efrasiyap Gemalmaz'ın 3 ciltlik *Erzurum İli Ağızları* (1978) adlı değerli ciltlerdir. Küçük çaptaki araştırmalar olarak Hamza Zülfikar'ın *Van Gölü çevresi ağızlarının özellikleri* (TDAY), 1978) ile Kemal Yavuz'un, *Ermenek kazasının Başdere köyleri ağzı* (EFAD Erzurum 1979) gösterilebilir. Korkmaz'ın, *Anadolu Ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar* (TDAY, 1975-1976) başlıklı incelemesi, özet hâlinde toplayıcı bir değerlendirme yazısıdır.

Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Makedonya Türk ağızlarını içine alan Balkan Türkçesi ağızları (Rumeli ağızları), taşıdıkları özellikler dolayısıyla Doğu ve Batı-Balkan ağızları olarak iki grupta ele alınmıştır. Bu gruplardan her biri üzerinde yapılan araştırma ve yayınlar çeşitli yönleri ile dikkatli birer değerlendirmeden geçirilmiştir.

Kowalski, Nemeth, Kakuk, Mollova, Eckmann, Hazai, Guzev, Mansuroğlu, Boev, Süleymanova, Zajaczkowski bu alanı temsil eden başlıca araştırıcılardır. Bu bölüm ağızların tarihî gelişmesini ortaya koyabilecek nitelikteki kaynak araştırmalarına dair görüşlerle sona ermiştir.

4. ve son bölüm, araştırmanın üç ana bölümü ile ilgili geniş bibliyografyayı içine almaktadır. (s. 126-190). Araştırmanın yalnız bu bölümü bile, bu alandaki dağınık çalışmaları sistematik olarak biraraya toplamış olma bakımından takdirle karşılanacak bir emek ürünüdür. Bu değerli bibliyografyaya her nasılsa gözden kaçmış veya eserin baskısı ile aynı zamana ya da daha sonraya rastladığı için burada yer alamamış birkaç yayını daha eklemekte yarar vardır. Bunların başlıcaları: Yaşar Önen'in, *Deutsches im Türkischen Studien zu Fragen der Sprachberührung* (Ankara 1955); Anadolu yazı dilinin başlangıç dönemindeki karışık dil sorunu ile ilgili olarak Şinasi Tekin'in, *1934 tarihli bir Eski Anadolu Türkçesi metni ve Türk dili tarihinde 'olga-bolga' sorunu* (TDAY, 1973-74); Orhan Şaik Gökyay'ın, *Dedem Korkudun Kitabı* (İstanbul 1973); Merter Tulum'un, *Sinan Paşa, Tazarru'name* (İstanbul 1971) ve Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-feth* (İstanbul 1977); Ahmet Topaloğlu'nun, *Muhammed b. Hamza, Kur'an Tercümesi* (İstanbul 1976) yayınları ve ortaklaşa bir çalışma ürünü olarak TTK. tarafından yayınlanmış olan *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Ankara 1978)'dir Bunlara Korkmaz'ın, Bibliyografya bölümünün 1962 ve 1963a sırasındaki kitaplarının 1968, 1977'deki ikinci baskıları ile biraz önce Anadolu ağızları dolayısıyla belirttiğimiz Günay, Gemalmaz vb.'lerinin yayınlarını da eklemek gerekir.

Levent Şahverdi Arşivi

Şimdiye kadar Türkoloji literatüründe ele aldıkları konular veya kaynak araştırmaları dolayısıyla yer yer, Türkçenin bu alanındaki sorunlara da işaret eden görüşler yer almıştır. Ancak, Oğuzcayı ve Oğuzca alanındaki yayınları bir bütün olarak ele alıp çeşitli sorunları ile birlikte değerlendiren sistemli bir eser ortaya konmuş değildi. İşte eldeki eser böyle bir ihtiyaca karşılık verdiği için yazarını kutlar, başarılı yeni yayınlarını bekleriz.

A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XXX/1-2 (Ankara 1979-1982), s. 211-222; **Dünya Edebiyatından Seçmeler Dergisi,** C. 2/1, Kültür Bakanlığı yay. Ekim 1980, s. 68-80.

Levent Şahverdi Arşivi

BİR ELEŞTİRİ YAZISI ÜZERİNE

Prof. Dr. Talât Tekin, 25/9/1994 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin "Arada Bir" sütununda yazdığı "Yeni TDK'nın Bilimsel Düzeyi" başlıklı yazısında, bir yandan Türk Dil Kurumunu bir yandan da TDK'ca yayımlanan *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nü eleştirmektedir. Eleştiri elbette olağandır. Tarafsız ölçüler ile yapılan bir eleştiri hem söz konusu eser için hem de o bilim dalı için geliştirici ve yararlıdır. Biz öteden beri eleştiriye değer veren bir kimse olarak, daha 1992 yılında sözlük yayımlandığı zaman, kendisi de dahil olmak üzere üniversitelerimizin bütün Türk dili öğretim üyelerine birer mektup göndererek bu konudaki görüş ve eleştirilerini almak istedik. Amacımız, 50-60 yıldan beri karşıladıkları kavramlar, tanımları ve birbirinden farklı karşılıkları ile kullananların tercihleri açısından Arap saçına dönmüş bir keşmekeş içinde olan gramer terimlerini bir süzgeçten geçirerek birleştirici ve bütünleştirici bir sistemde toplamaktı. Değerli meslektaşlarımızın görüşlerini alma isteği böyle bir ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Görülüyor ki, biz eleştiriden çekinen bir kimse değiliz. Nitekim, gelen cevaplarda bazı dilekler ileri sürülmekle birlikte temelde hepsinin birleştiği ortak nokta, TDK'ca yayımlanan bu eserin, gramer terimlerimizi birliğe ulaştıracak nitelikte ciddî bir çalışma ürünü olduğu hususudur. Bu nitelikte yazılar basında da yer almıştır.

Sayın Tekin'e gelince: Dokunduğu noktaları biraz sonra cevaplandıracağız. Ancak, öncelikle şunu belirtmek isteriz ki, bir bilim adamı bir kitabı eleştiri konusu olarak ele aldığında, öncelikle eserin genel bir değerlendirmesini yaparak o bilim dalına getirdiği yararlar üzerinde durur; eserin olumlu yönlerini belirtir. Sonra da kendisince düzeltilmesi gereken hususlar varsa, bilim anlayışına yaraşır bir tarafsızlıkla onlara işaret eder ve tavsiyede bulunur. Bilim yöntem ve geleneği bunu gerekli kılar. Oysa, sayın Tekin'in maksadı, eseri bu ölçülere uygun bir değerlendirmeden geçirmek değil de bu vesile ile Türk Dil Kurumunu yere vurmak olduğu için, daha yazının başlığından ve yazısının ilk satırlarından başlayarak eski TDK, yeni TDK ayrımı ile o ünlü incilerini (!) saçmayı denemektir. Yoksa, gramer terimleri bakımından, ülkemizde orta öğretimle yüksek öğretim ve yüksek öğretimde üniversitelerimiz arasında, hatta tek bir fakültenin Türk Dili ve Edebiyatı bölümündeki öğretim üyelerinin tercihleri arasında bile yıllardır nasıl ayrılıklar ve açmazlıklar bulunduğunu kendisi de bizim kadar bilir. Bilmesine bilir de bir eserin bu konudaki gayretini ve ulaştığı sonuçları belirtmek işine gelmez. Yazıdaki genel tutum ve üslûptan anlaşıldığına göre, her halde ortalığa ve kamu oyuna, yeni TDK'nın çalışmaları genellikle eski TDK yayınlarının ofset baskılarını yapmaktan ibarettir. Her ne kadar ara sıra bazı yayınlar yapıyor ise de onların da bilimsel değeri yoktur havası yayılmak isteniyor. Böylece, yazıyı okuyanlarda, TDK'yı eskiden olduğu gibi amatörlerin toplandığı bir dernek hâline dönüştürme çabalarına dolaylı olarak destek verilmek istendiği izlenimi uyanmaktadır. 1990 yılında Kurumdan ayrılmış olan sayın Tekin için böyle bir değişim elbette yeni fırsatlar hazırlayacaktır.

Burada sırası gelmişken hemen belirtmek isteriz ki, eski ve yeni TDK diye bir ayrım yapmak yanlıştır. 1932'de Atatürk'ün eliyle kurulan ve 62 yıldır birkaç gelişme aşamasından geçerek bu güne kadar uzanan bir tek TDK vardır. Ama Kurumun geçirdiği gelişme aşamaları arasında, Atatürk devrine bakarak arada bir zihniyet sapması döneminin bulunduğu da inkâr edilemez bir gerçektir. Sayın Tekin'ce de çok iyi

Levent Şahverdi Arşivi

bilindiği gibi, TDK, 1950-1960 ve özellikle 1960-1980 yılları arasında, tüzüğün "amaç" ve "üyeliğe kabul" maddelerinde yaptığı bazı değişiklikler ile, Atatürk'ün gösterdiği yönden ve onun Türkçecilik anlayışından ayrılarak "dilde aşırı devrimcilik", "arı Türkçecilik" ve "dil ırkçılığı"nı savunan, dolayısıyla da dilde yozlaşma akımına destek veren bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde Kurum politize olmuş; amatör dilcilerin yoğunlukta olduğu, devletin koruyuculuğundan uzak, kendi başına buyruk bir devrim derneğine dönüşmüştür. O yıllarda, Kurumda uzman olarak çalışan sayınTekin, Kurumun bu yanlış gidişine karşı amansız bir mücadele veriyordu. Biz onun 1960 Kurultayındaki tutum ve davranışını bu günkü gibi hatırlıyoruz, Yaptığı Kurum içi ve Kurum dışı mücadele ile Kurumun bilim politikasına daha doğrusu bilimsizlik politikasına karşı çıktığı için önce Onur Kuruluna verilmiş; daha sonra da Akademi kanun teklifi dolayısıyla mahkeme kararı ile Kurum üyeliğinden ihraç edilmiştir. Şimdi bakıyoruz, bütün bunları unutmuş ve eski TDK'nın eski amatör dilcileriyle dolaylı bir sarmaş dolaş havasına girmiş görünüyor.

Dokunacağım öteki nokta, TDK'nın mevcudu tükenmiş eski yayınlarından bir kısmını yeniden basmasının yadırganacak ve küçümsenecek bir yanı olmadığıdır. Eski TDK'nın değil, Türk dilinin ürünleri olan bu eserler veya Türk dili ile ilgili araştırmalar eğer bir ihtiyacı karşılıyor ve aranıyor ise, elbette yeniden basılacaktır. Bu, eski-yeni veya sen-ben davası değil, alana ve Türk diline hizmet anlayışının ifadesidir. Bundan daha doğal ne olabilir ki! Ama sayın Tekin bunu bir suçlama taktiği olarak kullanıyor ve demagoji yaparak TDK'nın ancak ara sıra kendi yayınlarını ortaya koyabildiğine işaret ediyor.

Sayın T. Tekin'in, "ara sıra da olsa TDK kendi ürünlerini de piyasaya sürüyor" şeklindeki ifadesi de tümüyle yanlıştır, duygusaldır. Çünkü, TDK 1983'ten beri birçok yayın, hatta birçok nitelikli yayın yapmıştır. TDK'nın önündeki kitap vitrininde sık sık değiştirilerek gösterilen eserlerin, kütüphanesindeki yeni yayınları sergileyen camekânlarının gözden geçirilmesi ve özellikle yayın kataloğunun incelenmesi bunun açık tanığıdır. Ayrıca basım evlerinde de basılmakta olan veya baskı sırası bekleyen birçok eser vardır. Kaldı ki, 1984-1990 yılları arasında yayımlanan kitaplardan oldukça çaplı dört tanesi de sayın Tekin'e aittir.

Gelelim şimdi değerli okuyucular, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'ne: Yeni yayımlanmış bir eserde, şu veya bu şekilde sayın Tekin'in görüşüne ters düştüğü için yanlış sayılan veya gerçekten de yanlış sayılabilecek birkaç nokta bulunabilir. Bu utanılacak bir şey değildir. Yanlıştan korkan kimse eser veremez. Ancak bir eleştirici olarak kitabın olumlu yönlerini ele almadan, aradan iki yıl geçtikten sonra damdan düşer gibi, gerekli gereksiz üç beş noktayı parmağına dolayıp da okuyucunun gözüne sokmaya çalışmak yakışık alır bir davranış değildir. Ne var ki, böyle bir tutum sayın Tekin'in öteden beri bilinen bir özelliği olduğu için doğrusu yadırgadık denemez. Şimdi gelelim kitapta söz konusu edilen noktalara:

1. "Yapıtta" değil eserde Önsöz yerine Ön Söz yazılması, bizim değil Kurumun imlâ anlayışı ve *İmlâ Kılavuzu*'nda kabul edilen ilkelere bağlı bir hususdur. Bu konuda. TDK'ca 1990 yılında yayımlanan *Dil Tartışmalarında Gerçekler* adlı kitapta, eski dilcilere gereken ayrıntılı cevaplar verilmiştir. O nedenle, burada bu konuya yeniden girmeyi gereksiz sayıyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Biz sayın T. Tekin'in teklif ettiği *kaynakça* terimine daha değişik bir anlam verdiğimiz ve bir küçültme eki ile kurulmuş olan *kaynakça*'nın burada yakışık almayacağı görüşünde olduğumuz için, çok yaygın olan *bibliyografya*'yı yeğledik. "Başvurulan eserler" veya "yararlanılan eserler" de diyebilirdik. Bunun bir yanlışlık gibi öne sürülmesi şaşılacak şey doğrusu! Her hâlde sermaye kıtlığından olmalı... Ama yazının altında T. Tekin imzası bulunuyorsa, eskilerin mugalâta dedikleri bu lâf cambazlığına da şaşmamak gerekir.

3. Art damak için "post palate" terimine gelince: Eserin hazırlık çalışmaları safhasında başvurduğumuz bazı yerli ve yabancı kaynaklarda, Türkçedeki *"sert damak"* ve *"yumuşak damak"* terimlerinin karşılığı olan İngilizce *"hard palate"*, *"soft palate"* terimleri yanında, *"ön damak"* ve *"art damak"* terimlerine karşılık olarak *"palate, post palate"* terimleri de yer alıyordu. Ünsüz türlerini belirleyen *"art damak"* ünsüzleri için ayraç içinde *"post palatal"* terimine yer verdiğimizden, *"art damak"* için de bununla denkleşen *"post palate"* terimini kullanmakta bir sakınca görmedik. Uyarıya teşekkür ediyoruz. Gerektiğinde tekrar kontrol ederiz.

4. "Anlam değişmesi" maddesinde, ayraç içindeki İngilizce karşılık her nasılsa bir baskı yanlışı olarak gözden kaçmış ve *"Semantic Change"* şeklinde ilk harfleri büyük yazılmıştır. 968 Türkçe madde başının yer aldığı ve her bir madde başı için ayraç içinde en az birer veya daha fazla Almanca, Fransızca, İngilizce, Osmanlıca karşılıkların verildiği bir eserde, ortalama 3500-4000 arası yabancı terim bulunuyor demektir. Bunların hepsinin doğru yazılıp da bir tanesinin düzeltmede gözden kaçmış ve büyük harfle yazılmış olması, o kadar büyütmeye değer mi ki, sayın Tekin, karşısına bir de hayret belirten ünlem işareti koymuştur. Bunun düzeltme sırasında gözden kaçmış bir ayrıntı olduğunu elbette kendisi de bilir. Bilmesine bilir de bilmezlikten gelir! Bu da onun asıl maksadına hizmet için habbeyi kubbe yapma özelliğinin belirgin bir örneğidir.

5. Bu eleştiri yazısında kendisine hak verdiren iki küçük nokta vardır. O da "anlam kötüleşmesi" maddesindeki İngilizce *pejoration* karşılığının sehven *pejorative* olarak sıfat biçimiyle yazılmış olmasıdır. Diğeri de *sakınmak* 'çekinmek' ve *sâkınmak* 'düşünmek' sözcüklerinin anlam bakımından ayrı kaynaklı olmalarıdır. Bu hatırlatma için kendisine teşekkür ediyoruz. Ancak, şurası da unutulmamalıdır ki, bu kelimeler kaynak ayrılığına rağmen bu gün söyleyişte birleşmiş durumdadırlar. Bir de anlam değişmesi maddesinde yalnız *sakınmak* kelimesi yoktur. Bunun yanında *okşamak* (benzemek; okşamak), *okumak* (davet etmek, çağırmak; okumak), *beklemek* (sağlam tutmak, tahkim etmek, bağlamak, muhafaza etmek; gözetlemek, ummak), *yapmak* (kapamak; yapmak, imal etmek), *uslu* (akıllı; yaramazlık etmeyen, haşarı olmayan) gibi güzel örnekler bulunmaktadır. O arada sayın Tekin'in bunlardaki isabete de değinmesi gerekmez miydi? Üstelik *Gramer Terimleri Sözlüğü*, ilk olarak pek çok edebî eserin taranmasına dayanan sabırlı bir çalışma ürünüdür. Tanımları, örnekleri ve verdiği Türkçe karşılıklar açısından bu gün geniş bir ihtiyaca cevap verebilecek niteliktedir.

Sayın Tekin'in yazısındaki gerçekleri örtbas eden ve TDK'yı küçümseyen bu çalımlı hava, her halde kişisel özelliğinden ve okuyucuda ben her şeyi herkesten iyi bilirim izlenimi bırakma gayretçiliğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Ama ne gezer! Gerçekler hiç de öyle değildir. Onun yayınları üzerinde Sir Gerard Clauson, Marcel Erdal, Altay Amancolov, Osman Fikri Sertkaya vb.

Levent Şahverdi Arşivi

tarafından yapılan ciddî eleştiriler, kaynak metinlerde yanlış okuduğu kelime, ibare ve satırlar üzerindeki düzeltmeler bunun açık örnekleridir. Dahası da var: Sayın Tekin'in *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington 1968) adlı eserinde, Sir Gerard Clauson'un, *Turkish and Mongolian Studies* (London) adlı kitabından; *Türk Dünyası El Kitabı*'nın ilk baskısındaki (TKAE yay Ankara 1976) "Altay Dilleri Teorisi" adlı makalesinde de Prof. Dr. Nicholas Poppe'nin *Introduction to Altaic Linguistic* (Wiesbaden 1965) adlı eserinden yaptığı *'intihal'* denilen bilimsel aşırmalar için sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un yazdığı "İntihalci Bir Profesör" *(Türk Kültürü*, S. 184, Yıl XVI, Şubat 1978, s. 196-203) başlıklı yazı TDK'nın bilimsel düzeyine çamur atmaya yeltenen sayın Tekin'in kendi bilimsel düzeyini açığa vuran ve Türkologlar arasında üzüntü yaratan bir olaydır. Sayın Tekin, bu ölçüsüz çıkışlarının bir başka bedelini de meslektaşlarının çok iyi hatırlayacakları üzere, yıllar önce meslektaşı Prof. Vecihe Hatiboğlu'na mahkeme kararıyla tazminat vererek ödemiştir.

Sayın Tekin'in TDK'ca yayımlanan *Tuna Bulgarları ve Dilleri* (Ankara 1987) adlı kitabından İngilizceye çevirdiği *Proto Bulgars and Their Language* başlıklı eserinin İngilizcesi hakkında, o zamanki TDK Başkan Yardımcısı ve Hacettepe Üniversitesi öğretim üyelerinden İngilizce Profesörü sayın Dr. Himmet Umunç'un verdiği olumsuz rapor da incelenmeye değer.

Burada maksadımız kimseyi bilimsel çalışmaları sırasında yaptığı birtakım yanılma ve yanlışlardan dolayı küçümsemek değildir. Biz, eserleri eleştiri terazisinde tartarken her zaman ağırlıklı tarafı dikkate almışızdır. Ancak, bilim adamı vasfını taşıyan bir kimse, eğer kendi yanlışlarını ve bilimsel aşırmacılık iddialarına kadar uzanan geçmişini bir yana iterek, içinde üniversitelerimizin çok değerli Türk Dili ve Edebiyatı öğretim üyelerinin yer aldığı, onların kaleminden çıkmış eserlerin yayımlandığı, üstelik kendisinin de 1983'ten 1990'a kadar üyesi bulunduğu bir bilim Kurumunu küçümsemeye yeltenirse, bu yeltenme ve pişkinlik elbette hak ettiği karşılığı alacaktır. Sayın Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya'nın, *Türk Dili* dergisinde yayımlanan "Mega Profesöre Cevap I" *(Türk Dili*, S. 497, Mayıs 1993, s. 314-325) ve "Mega Profesöre Cevap II" *(Türk Dili* S. 498 Haziran 1993, s. 393-404) başlıklı yazıları da sayın Tekin'in bu bilimsel çalımının altında yatan nedenleri iyiden iyiye açıklamaktadır. Sayın okuyucularımıza gözden geçirmelerini salık veririiz.

Şimdi yine gramer terimleri ile ilgili eleştiriye dönelim:

6. Sayın T. Tekin, yazısında "Önses türemesi" maddesindeki *ılı-/yılı-* (ısınmak) fiili için: *"ılı-* fiilinin başta *y-* türemesi ile *yılı-* biçimine girdiği söyleniyor. Bu da tümüyle yanlıştır; çünkü eylem aslında, yani Eski Türkçede */y/* ile *yılı-* biçimindedir! Başka deyişle, *ılı-* eyleminde */y/* türemesi değil, */y/* düşmesi olmuştur!" diyor ve aynı görüşü *yipek* sözcüğü için de ileri sürüyor. Son iki cümlesinin sonuna hayretini belirtmek üzere (!) işaretlerini koymayı da ihmal etmiyor.

Biz bu konuda sayın Tekin'le asla aynı görüşte değiliz. Eğer bir kelimenin Eski Türkçede y- ön sesini taşıması, *yılı-* ve *yipek* sözlerinin ilk ve aslî şekiller olduğuna tanık sayılıyor ise, o zaman Eski Türkçede hem y'li hem y'siz olarak bulunan *ır/yır* (şarkı), *ıg-/yıg-*, *ıgla-/yıgla-* (ağlamak), *ıkıla-/yıgla-*, *ıra-/yıra-* (uzaklaşmak), *ırak/yırak*, *idiz/yitiz* (yüksek), *il-/yil-* (bitiştirmek), *irin-/yirin-* (tekdir etmek, kızmak), *iriñ/yiriñ*

Levent Şahverdi Arşivi

(irin), *ılkı/yılkı* gibi ikili örneklere ne buyurulacaktır? Demek ki, bir sözcüğün Eski Türkçede *y*-'li olarak bulunması, onun aslî şeklinin *y*-'li olduğu anlamını taşımamaktadır. Çünkü bu dönemde, yukardaki örneklerde görüldüğü üzere, *y*-'li şekillere paralel olarak aynı zamanda *y*-'siz şekiller de yer almıştır. Kaldı ki, Eski Türkçede de lehçe ve ağız ayrılıkları söz konusudur. *y*-'li veya *y*-'siz şekilleri tercih eden ağız ve lehçelerde bunlardan birine rastlamak mümkündür.

Ayrıca, Eski Türkçe, VIII. yüzyıla geldiği zaman çok gelişmiş bir düzeyde idi. Bu da demektir ki, *y*-'li ve *y*-'siz kelimelerden bir kısmı, kelime başındaki düşme veya ilişme olayını Eski Türkçenin gerisinde kalan dönemlerde de tamamlamış olabilir. Bu y-'li ve *y*-'siz paralel şekiller bu gün *aldat-/yaldat-, eriş-/yeriş-, endir-/yendir-, ürek-/yürek-itir-/yitir-, igirmi-/ yigirmi-, ükle-/yükle-* örneklerinde görüldüğü üzere, ta Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmiştir. Bunlardan *esir//yesir, öküz/yöküz, ömür/yömür* gibi yabancı kökenli kelimelerde *y*-'nin bir ilişme olduğu bellidir. Ancak, Türkçe kelimelerde köken bakımından *y*-'li şekillerin mi daha eski, *y*-'siz şekillerin mi daha eski olduğu yahut da bunların ağız ve lehçe ayrılıklarına göre farklı tercihler hâlinde ikili olarak mı yol aldığı hususu daha kesinlikle çözülebilmiş değildir. Bu nedenle de bir araştırıcının düşme olarak kabul ettiği bir şekli, bir diğer araştırıcı kendi değerlendirmesi açısından pek âlâ ilişme olarak kabul edebilmektedir. y- ilişmesi veya düşmesi konusundaki bilimsel durum böyle olduğu hâlde, geçersiz bir gerekçe ile *yılı-* biçiminin daha eski olduğunu ileri sürmek, bizce, bilimsel dayanaktan yoksun bir görüşten ibarettir.

7. Ön sesteki ünlü türemesi örnekleri arasında yer alan *nar>ınar* değişimine gelince: Bu maddedeki türeme olaylarının yabancı kelimelerde söz konusu olduğunu belirttiğimize göre, *nar* kelimesinin Farsçadan geldiğini her halde sayın T e k i n'den öğrenecek değiliz. Kendisi Anadolu ağızlarındaki ses değişme ve gelişmelerinin dayandığı ayrıntıları yeterince bilemediği için, ağızlardaki *ınar*'ı doğrudan doğruya Farsça *enar*'a bağlama yanılgısına düşmüştür. Bizce yazı dilinde *enar>nar* şeklinde bir değişim gerçekleşmiştir. Bu değişim *enar>inar>nar* şeklinde bir ara aşamadan da geçmiş olabilir. Ağızlarda ise tıpkı *limon/ilimon, raf/ıraf, Rum/Urum, ramazan/ıramazan, rüzgâr/ölüzgâr* örneklerinde görüldüğü gibi, yazı dilindeki *nar* şekli esas alınarak *ınar*'a dönüştürülmüştür. Dolayısıyla değişim *enar>nar>ınar* biçimindedir ve üç basamaklıdır. Bu bakımdan farklı görüş ve yorumların yer alabileceği olaylarda bu kadar yüksekten uçmak doğru değildir sanıyoruz. İnsanı yere çakılma tehlikesi ile karşı karşıya getirebilir.

Burada sayın T. T e k i n'e bir noktayı daha hatırlatalım. Yukarıda da belirtildiği gibi, kendisi 1983'ten 1990 yılına kadar bu Kurumun aslî üyesi ve bir kolun başkanı idi. Ayrıca, Gramer Bilim ve Uygulama Kolunca oluşturulan Gramer Komisyonunun da üyesi bulunuyordu. Bu konular ve bizim önerilerimiz o koldaki değerli bilim adamlarınca sayısı yirmiyi aşan toplantılarda enine boyuna tartışılırken acaba kendisi neredeydi? Bu paha biçilmez (!) görüşlerini o zaman neden dile getirmemiş ve bizi o engin (!) katkılarından niçin yoksun bırakmıştır? Evet dile getirmemiştir ve getiremezdi de. Çünkü komisyonun fedakâr üyeleri hiçbir maddî karşılık beklemeden bu konudaki tartışmaları yürütürken, kendisi daha üçüncü toplantıdan başlayarak komisyon çalışmalarına para verilmediği gerekçesi ile vaveylâyı basmış ve öteki toplantılara da katılmamıştır.

Sayın T e k i n'in doçentlik ve profesörlük jürilerinde bulunmuş, raportörlüğünü yapmış, çalışmalarındaki kusurlara yönelen ağır eleştirilere karşı mesleğinin geleceği

Levent Şahverdi Arşivi

açısından hoşgörülü bir tutumla kendisini savunmuş bir meslektaşı olarak, tarafsız bir eleştirme yerine, bana ve TDK'ya karşı böyle taraflı ve kasıtlı bir karalama yöntemi uygulamış olmasını, doğrusu çok yakışıksız bir davranış olarak nitelendiriyorum. Kurumdan ayrılışının altında da kişisel çıkar sebepleri yatmaktadır. Kendisinden daha yaşlı ve daha deneyimli bir meslektaşı olarak, sayın T e k i n'e, C e n a b Ş a h a b e d d i n'in ünlü *Tiryaki Sözleri*'nden birini hatırlatarak sözlerimi bitirmek istiyorum: "Menfaat sandalyeye benzer. Ayağınız altına alırsanız yücelir; başınız üstüne koyarsanız, alçalırsınız". Sayın T e k i n de zaman zaman kendisini, sandalyeyi baş tacı etme alışkanlığına kaptırmış olmalı ki, meslektaşlarının gözünde bir türlü yüceliğe ve yüksekliğe ulaşamamıştır.

Türk Dili, S. 516 (Ankara 1994), s. 456-462.

Levent Şahverdi Arşivi

Zeynep Korkmaz'ın başlıca yayınları

I- KİTAP HÂLİNDEKİ YAYINLARI

1. ***Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik),*** Ankara Üniv. DTCF Yayınları: 114, Türk Dili ve Edebiyatı Serisi: II, Ankara 1956. XI+125 s., 2. baskı, TDK yay., no: 583, Ankara 1994.

2. ***Fuzulî'nin Dili Hakkında Notlar*** (S. Olcay'la birlikte), Ankara Üniv. DTCF Yayınları: 118, Ankara 1956, 49 s.

3. ***Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları:*** Ankara Üniv. DTCF Yayınları: 124, Türk Dili ve Edebiyatı Serisi: 19, 1. baskı Ankara 1962; 2. baskı Ankara 1969, 92 s., 3. baskı TDK yay., no: 598 Ankara 1994.

4. ***Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi,*** Ankara Üniv. DTCF Yayınları: 147, Ankara 1963, IX+85 s. (1967 yılı bilim eserleri Yunus Nâdi Armağanı birinciliğini kazanmıştır.)

5. ***Nevşehir ve Yöresi Ağızları,*** I. Cilt: Ses Bilgisi (Phonetique), Ankara Üniv. DTCF Yayınları: 142, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü Sayı: 1, Ankara 1963 XV-227 S; 2. baskı, Ankara 1977; 3. baskı TDK Yay., no: 582 Ankara 1994.

6. Sadrü'd-Din Şeyhoğlu, ***Marzubânnâme Tercümesi,*** Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara, Üniv. DTCF Yayınları: 219, Ankara 1973, 468+137 s.

7. ***Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,*** Ankara Üniv. DTCF Yayınları: 251, Ankara 1974, 129 s.

8. M. Kemal Atatürk, ***Nutuk*** bu günkü dille yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılını Kutlama Koordinasyon Kurulu, Ankara 1984. XVI+638 s., yeni baskıları: AKDTYK. Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara 1991, 1994, 1995, 638 s.

9. ***Gramer Terimleri Sözlüğü,*** AKDTYK Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1991, XVII+212 s.

10. ***Atatürk ve Türk Dili*** (Belgeler), AKDTYK Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1992, XXII+567 s.

11. ***Bartın ve Yöresi Ağızları*** (II. bölümünde yer alan 15 ve 16 nolu yayınların birleştirilmesi ile), AKDTYK, TDK yayını: 584, Ankara 1994, 63 s.

II- ARAŞTIRMA YAZILARI

1946

1. "S. Çağatay, Altun Yaruk'tan İki Parça hakkında", *Ankara Üniv. DTCF Dergisi,* C. IV/2 (1946), s. 222-227 (Zeynep Dengi imzası ile).

Levent Şahverdi Arşivi

1948

2. "Ahundov Gürgenli, "Kemine hakkında", *Ankara Üniv. DTCF Dergisi*, C. VI/1-2 (1948), s. 73-78 (tanıtma).

1953

3. "Batı Anadolu Ağızlarında aslî vokal uzunlukları hakkında" *TDAY Belleten* (Ankara 1953), s. 197-203.

1956

4. "Fuzulî'nin dilindeki fonetik ve morfoloji özelliklerine dair", *Fuzulî'nin Dili Hakkında Notlar*, Ankara Üniv. DTCF. Yayınları 118, Ankara 1956, s. 1-31.

1959

5. "Türkçede *-acak/-ecek* gelecek zaman (futurum) ekinin yapısı üzerine", *Ankara Üniv DTCF Dergisi* C. XVII/1-2 (Mart-Haziran 1959), s. 107-124.

1960

6. "Türkiye Türkçesi'nde "iktidar" ve "imkân" gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri", *TDAY Belleten* 1959, (Ankara 1960), s. 107-124.

7. "İzmir Kitaplıklarında Eski Anadolu Türkçesine ait birkaç değerli yazma" *Türkiye Kütüphaneciler Derneği Bülteni* C. VIII/3-4 (Ankara 1960), s. 40-55.

8. "Türk dilinde -ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme", *Ankara Üniv DTCF Dergisi* C. XVII/3-4 (1960), s. 275-358.

9. "Türkçede ek yığılması (pleonasmus) olaylarının meydana gelişi üzerine", *TDAY Belleten* (Ankara 1960), s. 173-180.

1961

10. "Zur Ableitung der türkischen Postposition *uçun/üçün için* usw.", *UAJb.* Bd. XXXIII/1-2 (1961), s. 98-100.

11. "Bir Fransızca kelimenin Türkçe ile ilgisi üzerine", *Türk Dili* X/119. (Ağustos 1961) s. 821-823.

12. *"Uçun/üçün/için* vb. çekim edatlarının yapısı üzerine" *TDAY Belleten* 1961, s. 31-35.

13. Banguoğlu, Tahsin, *Türk Grameri, I. Bölüm: Sesbilgisi*, TDK yay.: Sayı 177, Ankara 1959, 306 s., *Ankara Üniv. DTCF Dergisi* XVII/3-4, (Temmuz-Aralık 1959), Ankara 1961, s. 655-659.

1962

14. "Türkçede *ok/ök* kuvvetlendirme (intensivum) edatı üzerine", *TDAY Belleten* 1961, (Ankara 1962), s. 13-29.

Levent Şahverdi Arşivi

1964

15. "Bartın ve yöresi ağızları üzerine", *Türkoloji Dergisi*, C. I/1 (Ankara 1964), s. 103-141.

1965

16. "Bartın ve yöresi ağızlarındaki lehçe tabakalaşması", *Ankara Üniv. DTCF., Türkoloji Dergisi*, C. II/1 (Ankara 1965), s. 227-249.

17. "Eski Anadolu Türkçesindeki *-van/-ven, -vuz/-vüz* kişi ve bildirme eklerinin Anadolu ağızlarındaki kalıntıları", *TDAY Belleten* 1964, (Ankara 1965), s. 43-65.

18. "Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden/-madın* <*-medin* zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine", *Türkoloji Dergisi*, C. II/1 (Ankara 1965), s. 259-269.

1966

19. "Türkçede *-arak/erek* zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 331-335.

20. "Türkçede -'l eki (-al/-el, -ıl/-il, -ul/-ül, -sal/-sel)", *Türk Dili*, S. 181 (Ekim-1966), s. 24-32. İkinci baskısı için bk. *Dilbilgisi Sorunları* TDK yay.: 356, Ankara 1972, s. 72-83.

21. "Kâbus-nâme ve Marzubân-nâme çevirileri kimindir?" *TDAY Belleten* 1966, s. 167-178.

1967

22. XV. yüzyıldan çeviriler (Mercimek Ahmed'in Kâbus-nâme çevirisinin ikinci basılışı dolayısıyla), *Türk Dili*, S. 188 (Mayıs 1967), s. 664-667 (tanıtma).

23. "Türkçede -l (*-al/-el, -ıl/-il, -ul/-ül; -sal/-sel*)" eki II. *Türk Dili*, S. 187 (Nisan-1967), s. 535-542. İkinci baskısı için bk. *Dilbilgisi Sorunları* TDK yay.. 356, Ankara 1972, s. 84-95.

1968

24. "Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış Çağatayca Yusuf ve Züleyha Mesnevisinin bilinmeyen bir nüshası ve eserin yazarı", *Türkoloji Dergisi* III (1968), s. 4-48.

25. Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, TTK Yayınlarından, VII. Seri, No: 145, Ankara 1965, *Türkoloji Dergisi* C. III (Ankara 1968), s. 143-149; *Oriens*, C. XXI-XXII (1968-69), s. 466-470 (tanıtma).

26. "Eski Anadolu Türkçesinin iki ürünü ve yazarları üzerine", *XI Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, TDK, Ankara 1968, s. 17-27.

27. "Eski bir Kudurî çevirisi", *XI Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, TDK Ankara, 1968, s. 225-231.

Levent Şahverdi Arşivi

28. "*-asıl-esi* gelecek zaman isim-fiil (participium) ekinin yapısı üzerine", *TDAY Belleten* 1968 (Ankara 1969), s. 31-38.

29. Agâh Sırrı Levend, Ali Şir Nevaî, I. Cilt: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, TDK Yayını, No: 239, Ankara 1965; II. Cilt: Divanları, Ankara 1966; III. Cilt; Hamse, Ankara 1967, *Türkoloji Dergisi* C. III (Ankara 1968), s. 149-156 (tanıtma).

30. "Heinz Kristinus, Die Deutschen Verben mit Praepostionen und ihre wiedergabe im Türkischen", Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yayını: 193-175 (Ankara 1965), *Türkoloji Dergisi*, C. III (Ankara 1968), s. 156-159 (tanıtma).

1969

31. "Türkiye Türkçesinin -ki bağlama ve şüphe edatları arasındaki yapı ve görev ayrılığı", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Basımevi, Ankara 1969, s. 389-395.

1970

32. "Altaische Forshungen in der Türkei (1970 Haziranında Strasbourg'da toplanan XIII. Altaistik Konferansı üyelerine Türkiye'deki çalışmalar hakkında genel bilgi vermek üzere Kongre başkanlığınca istenmiş bir rapordur)", *Üniversite Yıllığı* C. X, 1964 (Ankara 1970), s. 49-64.

1971

33. "Wer ist der Ubersetzer Kâbus-nâme und des Marzubân-nâme" (Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Kürsüsünün kuruluşunun 100. yıl dönümü dolayısıyla yayımlanan) *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 259-266.

34. "Eski Anadolu Türkçesinde aslî ünlü uzunlukları" (Almancası ile birlikte); *Ankara Üniv.DTCF Dergisi* C. XXVI/3-4 (Ankara 1971), s. 49-84.

35. "Sadru'd-din Şeyhoğlu ve Marzubân-nâme Tercümesi", *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıl dönümüne Armağan*, MEB. Yayınları, İstanbul 1971, s. 249-276.

36. "Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu (Almancası ile birlikte)", *TDAY Belleten* 1971, s. 21-46.

1972

37. "Dilde doğal gelişme ve devrim açısından Türk Dil Devrimi", *Türkoloji Dergisi* C. IV/1 (Ankara 1972), s. 97-114.

38. "Necmeddin Halil Onan ve Türk Diline hizmeti", *Türkoloji Dergisi* C. IV/1 (Ankara 1972), s. 37-79.

39. "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Dergisi Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı*, Ekim 1972, s. 3-19.

1973

40. "Das Oghusische im XII, und XIII. Jahrhundert als Schriftsprache", *Central Asiatic Journal*, vol. XVII/2-4, (August 1972), s. 294-303.

Levent Şahverdi Arşivi

41. "Selçuklular Çağı Türkçesinin genel yapısı", *TDAY Belleten* 1972 (Ankara 1973), s. 17-34.

42. "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin kuruluşundaki yeri", *Türkoloji Dergisi* C. IV/2 (Ankara 1973), s. 113-119.

43. "XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzca", *TDAY Belleten* 1973, s. 41-48.

1974

44. "Cumhuriyetin 50. yıl dönümü dolayısıyla Köktürk yazıtlarından Atatürk'ün gençliğe hitabesine", *Cumhuriyetin 50. yıl dönümünü Anma Kitabı*, Ankara Üniv. DTCF. yay. Ankara 1974, s. 57-66.

45. "Ağız araştırmaları ve folklor", *I. Uluslararası Folklor Semineri Bildirileri*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Folklor Enstitüsü Yay., Ankara 1974, s. 126-130.

46. "Die Frage des Verhältnisses der anatolischen Mundarten zu ihrer etnischen Struktur", *Sprache Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Berlin 1974, s. 341-352.

1975

47. "Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler", *Türkoloji Dergisi* C. VI (Ankara 1975), s. 15-30.

48. "Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve meslekî kişiliği" *Caferoğlu ve Mansel Anma Töreni* (25 Mart 1975, Hacettepe Üniversitesi), TTK. Ankara 1975, s. 3-8.

49. "Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve Meslekî Şahsiyeti", Türk Kültürü, XIV/157 (Kasım 1975), s. 31. 36.

1976

50. "Eski Anadolu Türkçesi üzerindeki araştırmaların bu günkü durumu ve karşılaştığı sorunlar", *Studi Preottomani e Ottomani* (Estratte), Napoli 1976, s. 143-152; *Türkoloji Dergisi* C. VII (Ankara 1976), s. 13-22.

51. "Cumhuriyet Döneminde bir kültür dili olarak Türkçe", *Ankara Üniv. DTCF. 50. Yıl Konferansları*, Ankara 1976, s. 67-78.

52. "Halk etimolojisi ve folklor", *Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1976, s. 185-194.

53. "Mercimek Ahmed (Mercimek Ahmed ibn İlyas), mad. *Türk Ansiklopedisi*, C. 24, (MEB. Ankara 1976), s. 3-4.

54. "Anadolu Ağızları üzerindeki araştırmaların bu günkü durumu ve karşılaştığı sorunlar", *TDAY Belleten* 1975-1976, (Ankara 1976), s. 143-172.

1977

55. "Yeni Bir Yapma Dili Doğru mu?" *Millî kültür* C.I/1 (Ocak 1977) s. 20-22.

56. "Yine Dil Davası Üzerine", *Millî kültür* C.I/3 (Mart 1977), s. 67-68.

Levent Şahverdi Arşivi

57. "Türkçeyi Özleştirme Çalışmalarında Dilimize Nasıl İşleklik kazandırılabilir?" *Millî Kültür* C. I/6 (Haziran 1977), s. 17-24.

1979

58. "Eski Osmanlı kaynaklarının yayınında transkripsiyonla ilgili değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi* C. VIII (Ankara 1979), s. 67-77

59. "Murzubân-nâme Tercümesi'nin yeni bir nüshası ve getirdikleri", *I Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri* (İstanbul 15.20.1973), C. II İstanbul 1979, s. 334-340.

60. "Bedriye Atsız-Hans Joachim Kissling, Sammlung Türkischer Redensarten", S. 186 (Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974), *Türkoloji Dergisi*, C. VIII (Ankara 1979), s. 485-489 (tanıtma).

61. "Bir tanıtma yazısı üzerine", *Türkoloji Dergisi*, C. VIII (Ankara 1979), s. 459-478 (tanıtma).

62. "Mehmet Âkif Ersoy ve Türkçe" *Mehmet Âkif Ersoy, Fikirleri ve Tesirleri Sempozyumu* (27-28 Aralık 1976), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1979, s. 255-264.

1980

63. "Eski Anadolu Türkçesinde İmlâ-Fonoloji Bağlantısı üzerine Notlar", III. Medunarodni Simpoziyum za Predosmanske 1 Osmanske Studije *(III. Osmanlı-Osmanlı öncesi Araştırmaları Sempozyumu), Prilozi Orijentalnu filologiju*, Vol. XXX, Sarajevo 1980, s. 247-296.

64. "Batı Anadolu Ağızlarındaki Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi (casus) Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi (İstanbul 6-9 Şubat 1978):* Tebliğler, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Türkiyat Enst. Yay., İstanbul 1980, s. 29-41.

65 "Atatürk ve Türk Dili", *Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı "Türk Dili" Semineri (26-27 Aralık 1980)*, İstanbul Kervan Yay., 1980, s. 15-32.

66. "Ömer Seyfeddin ve Yeni Lisan Anlayışı", *Millî Kültür* C. II/1 (Mart-Nisan 1980), s. 13-18.

67. "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmed Bey", *Millî Kültür* C. II/3-5 (Ağustos-Ekim 1980), s. 9-13.

68. "Atatürk ve Dilimiz" *Türk Kültürü* S.217. Atatürk Özel Sayısı (Kasım-Aralık 1980), s. 18-23.

69. "İnsan Varlığından Millet ve Kültür Varlığına Uzanan Dil", *Millî Kültür* C.II/2 (Temmuz 1980), s. 9-13.

1981

70. "Cumhuriyet Devrinde Yazı ve Dil İnkılâbı", *Millî Kültür* C. III/6 (Kasım 1981), s. 2-3.

Levent Şahverdi Arşivi

71. "Atatürk ve Millî Dil Anlayışı", *Atatürk'ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı Semineri*, Türk Kadınları Kültür Derneği Yay., Ankara İlk-San Mat. 1981, s. 3-8.

72. "Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lûgat-it Türk", *Millî Kültür* C. II/10 (Mart 1981), s. 15-19.

73. "Atatürk ve Türk Dili", *Millî Kültür* C.II/2 (Nisan 1981), s. 12-17.

74. "İspanya Notları" (29 Haziran-4 Temmuz 1981 tarihleri arasında *Cuenca*'da toplanan IV. Osmanlı-Osmanlı Öncesi Araştırmaları Sempozyumu (CIEPO) üzerine bir değerlendirme), *Millî Kültür* C. III/3 (Ağustos 1981), s. 20-23.

75. "Dede Korkut Hikâyelerinin Eski Osmanlı Metinleri Arasındaki Yeri", *Millî Kültür* C. III/4 (Eylül 1981), s. 23-25.

76. "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler*, 2. cilt, TTK Yay., Ankara 1981, s. 583-589.

77. "Atatürk'ün Kelime Dünyasında Dil ve Üslûp Özellikleri", *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, 3. cilt, s. 1805-1811.

78. "Ziya Gökalp ve Türk Dili", *Millî Kültür* C.III/7 (Aralık 1981), s. 7-13.

79. "Mustafa Şeyhoğlu", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX (MEB), Ankara 1981, s. 275-276.

80. "Tasfiyecilik", *Türk Ansiklopedisi*, C.XXX (MEB), Ankara 1981, s. 473-475.

81. "Türkçede isimden fiil türeten +r-, +ar-/+er- eki ve yapısı üzerine", Ankara Üniv. DTCF *Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1981, s. 477-490.

1982

82. "Türkiye Türkçesi" (1. Eski Anadolu Türkçesi, 2. Osmanlıca, 3. Türkiye Türkçesi, 4. Anadolu Ağızları), *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, fasikül 261 (MEB. Ankara 1982), s. 393-426.

83. "Folklor Mahsullerinde Dil ve Ses Uyumlarından Kaynaklanan Bazı Üslûp Özellikleri", *İkinci Milletlerarası Türk•Folklor Kongresi Bildirileri*, G.Ü. Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1982, s. 155-163.

84. "*-sa/-se* dilek-şart kipi eklerinde bir yapı birliği var mıdır?" *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata, Istituto Universitario Orientale Seminario* di studi Asiatici Series Minor XIX, Napoli 1982, s. 305-315.

85. "Atatürk'ün 'Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür' sözü üzerine kısa bir değerlendirme", *Millî Kültür*, C. IV/ S. 36 (Ekim 1982), s. 23-27.

86. "György Hazai, Kurze Einführung in das studim der Türkischen Sprache", S. 190 (Akademia Kiado, Budapest 1978), *Ankara Üniv. DTCF Dergisi*, C.XXX/1-2 (1979-1982), s. 211-222 (tanıtma).

Levent Şahverdi Arşivi

1983

87. "Atatürk ve Türk Dili", *Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri (29 Kasım 1982 Kayseri)*, Erciyes Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Yay., 1983, s. 53-65.

88. "Türkiye'de dil davasının dayandığı fikir temelleri ve bu davada bugün uyulması gereken ana ilkeler", *Türk Kültürü Araştırmaları* 1979-1983, Ankara 1983, s. 179-190.

89. "Türk Dilinin bu günkü sorunları", *Millî Kültür*, s. 39 (Nisan 1983), s. 2-9.

90. "Erzurumlu Darir ve Memlûk Türkçesinin Oğuzcalaşmasındaki Yeri", *Şükrü Elçin Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara 1983, s. 267-274.

1984

91. "Dilde Devlet Koruyuculuğu ve Türk Dil Kurumu", *Türk Dili*, Sayı 387 (Mart 1984), s. 141-147.

92. "Türkçenin Yapı ve İşleyiş Özellikleri Açısından *tekrarlamak mı? / yinelemek mi?*", *Türk Dili*, Sayı 388-389 (Nisan-Mayıs 1984), s. 194-197.

93. "Anadoluda Türkçenin yazı dili oluşu ve ilk öncüleri", *Türk Dili*, Sayı 390, 391 (Haziran-Temmuz 1984), s. 272-278.

1985

94. "Dil inkılâbının sadeleşme ve Türkçeleşme akımları arasındaki yeri", *Türk Dili*, Sayı 401, Gençlik Yılı Özel Sayısı (Mayıs 1985), s. 383-413.

95. "Atatürk ve Türk Gençliği" *Türk Dili*, Sayı 407, Atatürk ve Gençlik Özel Sayısı, (Kasım 1985), s. 245-256.

1986

96. "XV. Yüzyıl Azeri Türkçesinin Değerli Bir Temsilcisi Emir Hidayetullah ve Dîvânı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* 1982, 1983, Ankara 1986, s. 113-124.

97. "Millî Kültür, Dil ve Gençlik", Gazi Üniversitesi, *Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu (13, 14, 15 Kasım 1985)*, Ankara 1986, s. 105-117

98. "Atatürk ve Türk Diline Bakış Açısı", *Türk Dili*, S. 419 (Kasım 1986), s. 791-798.

99. "Mehmet Âkif'te Dil ve Üslûp Özellikleri", *Türk Dili*, S. 420 (Aralık 1986), s. 554-564.

100. "Okuduğunu Anlamayan Bir Doçent", *Türk Kültürü*, C. 24, S. 281 (Eylül 1986), s. 550-556 (eleştiri).

1987

101. "Türkçede *-n* zarf-fiil eki ile *-pan/-pen* eki ve türemeleri, *TDAY Belleten*, 1984, (Ankara 1987), s. 155-165.

102. "Anadolu ağız araştırmalarına toplu bir bakış", V Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul 23-28 Eylül 1985), Tebliğler, I. *Türk Dili*, cilt 2, İstanbul 1987, s. 89-109.

Levent Şahverdi Arşivi

103. "Ziya Gökalp'ın kültür tarihimizdeki yeri ve Türk Dili", *Ziya Gökalp Sempozyumu (24-26 Mart 1986)*, Dicle Üniversitesi Yay., Diyarbakır 1987, s. 3-13.

104. "Ahmet Vefik Paşa", *Türk Dili*, S. 422 (Şubat 1987), s. 77-98.

105. "Dilde Yaşayan Folklor Unsurları"; Geleneklerimiz *Uluslararası III. Folklor Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 221-226.

106. "Millî Mücadele ve sonrasında Türklük şuuru", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IV, S. 10 (Kasım 1987), s. 47-60.

1988

107. "Türkçe ile Moğolca arasında ortaklaşan unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili araştırmalarındaki yeri", *TDAY Belleten*, 1986 (Ankara 1988), s. 31-47.

108. "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe üzerindeki çalışmaları", *Türk Dili*, LVI/ S. 444 (Aralık 1988), s. 318-328.

1990

109. "Kalkınma ve çağdaşlaşmada kültür üniversite ilişkisi", *2. Millî Kültür Şûrası Bildirileri (5-8 Aralık 1989)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 225-230.

110. "Anatolien Dialects" *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Akademiai Kiado, Budapest, 1990, s. 388-413.

1991

111. "Türk Dili ve Arap alfabesi", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, AKDTYK Yay., Ankara 1991, s. 11-19.

1992

112. "Von Bilge Kagan zu Atatürk Türkischer Staatsgründer", *Türk Kültürü Araştırmaları 1990 (Ankara 1992)*, s. 211-227.

113. "Türk Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kagan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e" *TDAY Belleten* 1987 (Ankara 1992), s. 243-263.

114. "Die Periode des Ubergangs von der alten Türkischen Schriftsprache zu neuen Schriftsprachen und ihre Besonderheit", *Ural-Altaische Jahrbücher*, Band 11 (1992), s. 80-90.

115. "Manche denominale Verbbildungen und ihre uhrsprüngliche strukturen" (proceeding of the 33 rd Meeting of the Permanent International Altaistic Comference, Budapest June 24-29 1990), Budapest 1992, s. 207-214).

1993

116. "Dilimizin dünkü ve bu günkü sorunları ve çözüm yolları", *Türk Dili*, S.500 (Ağustos 1993), s. 155-180.

117. "Bilinçli dil sevgisi ve "Eleştirel Düşünce" üzerine", *Türk Dili*, S. 501 (Eylül 1993), s. 387-392.

118. "Türk Dilinde Birlik", *Türk Kültürü*, S. 368 (Aralık 1993).

Levent Şahverdi Arşivi

1994

119. "Yazılı devirlerdeki gelişmelere göre Eski Türkçenin yaşı", *TDAY Belleten* 1989 (Ankara 1994), s. 353-370.

120. "26 Eylül ve Türk Dil Kurumu", Türk Dili S. 515 (Kasım 1994), s. 414-423.

121. "Sıfatların isim tamlamaları ile kullanılışı üzerine", *Türk Dili*, S. 505 (Ocak 1994), s. 15-18.

122. "Cumhuriyet devrinde Türk dilinin kültürümüzdeki yeri (Cumhuriyetin 70. yıl dönümü dolayısıyla)", *Türk Dili*, S. 505 (Şubat 1994) s. 81-97.

123. "Göktürkçede isimden fiil türeten ekler ve köken yapıları üzerine", *TDAY Belleten* 1990 (Ankara 1994), s. 141-149.

124. "Vilhelm Thomsen'in Hayatı ve Türklük Bilimine Hizmeti", *Okunuşunun 100. Yılı Dolayısıyla Göktürk Anıtları Toplantısı, Türk Kültürü*, XXXII/369, (Ocak 1994), s. 1-12.

125. "Eski Türk yazı dilinden yeni yazı dillerine geçiş devri ve dil özellikleri" *TDAY Belleten* 1991 (Ankara 1994) s. 55-64.

126. "Tarihî gelişme seyri içinde Türkiye'de kadının bu günkü durumu üzerinde genel bir değerlendirme", *Türk Kültürü* XXXII/370 (Şubat 1994), s. 1-12

127. "Bir eleştiri yazısı üzerine", *Türk Dili*, s. 516 (Ankara 1994), s. 456-462.

1995

128. "Fuzulî'nin dili" *Türk Dili*, S. 517 (Ankara 1995), s. 71-81.

129. "Atatürk'ün düşünce sisteminde Türk dilinin yeri", *Uluslar Arası I. Türk Dili Kongresi (26 Eylül-3 Ekim 1988)*, Ankara 1995, s. 1-10.

130. "Cumhuriyet devrinde Türk dilindeki gelişmeler", *Türk Kültürü Araştırmaları 1992, Oktay Aslanapa'ya Armağan* cildi, Ankara 1995, s. 257-271.

131. "Türk Gramerinin Sorunları", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*, Ankara 1995, s. 1-7.

132. "Atatürkçü düşüncede Türk dilinin yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, AKDTYK. Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1995, s. 215-240.

133. "Batı kaynaklı yabancı kelimeler ve dilimiz üzerindeki etkileri" *Türk Dili*, S. 524 (Ağustos 1995), s. 943-958.

134. "Türk Cumhuriyetleri ve ortak yazı dili sorunu" *2. Uluslar Arası Türk Dili Kongresi (Ankara 1992)*, Ankara 1995 (basılmakta).

III- BAZI GAZETE VE DERGİLERDE ÇIKAN MAKALELER

1977

1. "Asıl üzüntü verici olan gerçeklere karşı direnmek ve kulakları tıkamaktır", *Cumhuriyet* (Gazetesi), 28.7.1977, Tartışma sütunu.

1980

2. "Türk Dilinin dünü, bu günü ve yarını üzerine", Prof.Dr. Zeynep Korkmaz'la bir konuşma (Hazırlayan: Behçet Kemal Gürsoy), Yeni Divan, C. 1/1 (Mayıs 1980), s.1-3.

Tercüman (Gazetesi), "Yaşayan Türkçemiz" sütununda:

3. "Anadil sevgisinden anadil sorumluluğuna", *Tercüman* (Gazetesi), 21.1.1980.

Levent Şahverdi Arşivi

4. "Garip bir savunma", *Tercüman* (Gazetesi), 10.1.1980.

5. "Uydurma kelimeler: düşün (fikir)", *Tercüman* (Gazetesi), 21.1.1980.

6. Türkçecilik adına yabancı taklitçiliği", *Tercüman* (Gazetesi), 27.1.1980.

7. "Dili özleştirme çalışmalarının fikir temeli ve yön değiştirmesi", *Tercüman* (Gazetesi), 7.2.1980.

8. "Türk Dil Kurumuna açık mektup", *Tercüman* (Gazetesi), 11.2.1980.

9. "Olanak, yazanak, yazanakçı kelimeleri ve yanlış örnekleme (analogie)", *Tercüman* (Gazetesi), 21.2.1980.

10. "Dil ve Kültür yıkıcılığı", *Tercüman* (Gazetesi), 14.3.1980.

11. "Dilde tasfiyecilik Atatürk devrimciliği ile bağdaştırılabilir mi?", *Tercüman* (Gazetesi), 5.4.1980.

12. "Hangisi doğru?", *Tercüman* (Gazetesi), 29.8.1980.

13. "Özleştirme çalışmalarından görüntüler: *görece, göreli, yinelemek*", *Tercüman* (Gazetesi), 24.9.1980.

14. "Dilde Devlet koruyuculuğu gerekli midir?", *Tercüman* (Gazetesi), 3.10.1980; 7.10.1980.

15. "Dilde Atatürkçülük I", *Tercüman* (Gazetesi), 22.11.1980.

16. "Dilde Atatürkçülük II", *Tercüman* (Gazetesi), 22.11.1980.

17. "Türkçenin yaratıcılığı ve gelişme gücü I", *Tercüman* (Gazetesi), 13.12.1980.

18. "Türkçenin yaratıcılığı ve gelişme gücü II", *Tercüman* (Gazetesi), 18.12.1980.

IV- MEYDAN DERGİSİNDE ÇIKAN YAZILAR

1981

1. "Dilde inkılâpçılık ve tasfiyecilik anlayışının sınırı", *Meydan*, S. 592-74 (Nisan 1981), s. 15-17

2. "Dile Yön Verme, *Meydan*, S. 593-75 (Mayıs 1981), s. 22-24.

3. "Millî eğitimde millî kültürün yeri", *Meydan*, S. 596-77 (Temmuz 1981), s. 13-15.

4. "Dilde yaşayan millî ruh", *Meydan*, S. 596-79 (Ağustos 1981), s. 24-25.

5. "Dilde İlericilik ve Gericilik Üzerine I", *Meydan*, S. 598-80 (Ekim 1981), s. 19-21.

6. "Dilde ilericilik ve gericilik üzerine II", *Meydan*, S. 599-81 (Kasım 1981), s. 18-20.

7. "Atatürk ve millî dil anlayışı", *Meydan*, S.600-82 (Aralık 1981), s. 31-33.

8. "Güneş-Dil Teorisi ve yöneldiği hedefler", *Meydan*, S. 601-83 (Ocak 1982), s..

Kısaltmalar

AKDTYK : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
DTCF. : Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
TDAY-Belleten . Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
UAjb. : Ural - Altaische Jahrbücher.

Levent Şahverdi Arşivi